ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Α'

ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Α΄

ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ

ΕΚΔΟΣΗ Β΄
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΜΕΝΗ

Τίποτε ἄλλο δὲν κατέστρεψε τὴν δυστυχισμένη Ἑλλάδα παρὰ μόνον ἡ διχόνοια. Τίποτε ἄλλο δὲν κατέστρεψε αὐτὸ τὸ μέρος τῆς οἰκουμένης παρὰ μόνον οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι.

Βησσαρίων (1470)

Μελετοῦμε τὸ ἀντιπρόπερσι. Τὸ πέρυσι καὶ τὸ προπέρυσι μᾶς φεύγει, τὰ ἐγκαταλείπομε σχεδὸν εἰς τὸ σκοτάδι. Τὸ πέρυσι καὶ τὸ προπέρυσι συγγενεύει περισσότερο μὲ ἡμᾶς παρὰ οἱ ἀρχαιότεροι αἰῶνες.

Τερτσέτης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1974

ΣΤΗΝ ΜΝΗΜΗ
ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΜΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΜΟΥ
ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΧΑΡΤΕΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β' ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Ἡ ἐξάντληση τοῦ Α' τόμου τῆς «Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», ἡ εὐμενὴς ὑποδοχή του ἀπὸ τὴν διεθνῆ κριτική [1] *καὶ ἡ συνεχὴς ζήτησή του μὲ παρακίνησαν νὰ προβῶ στὴν δεύτερη ἔκδοσή του. Στὴν νέα ἔκδοση θεώρησα ὑποχρέωσή μου νὰ συμπεριλάβω τὰ πολλὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς κατὰ τὰ 12 χρόνια ποὺ μεσολάβησαν, νὰ προσθέσω τρεῖς νέους χάρτες, ν' ἀναθεωρήσω ἢ νὰ ἐνισχύσω ὁρισμένες ἐπὶ μέρους ἀπόψεις μου καὶ νὰ ἐπιφέρω τὶς διορθώσεις, ποὺ μὲ ἔπεισαν ν' ἀποδεχθῶ οἱ νέες ἔρευνες, δικές μου ἢ ξένες, ἢ ὁρισμένες κρίσεις στὰ διεθνῆ ἐπιστημονικὰ περιοδικά· μὲ ἄλλα λόγια ἐπιχείρησα νὰ ἐνημερώσω τὸ βιβλίο μου καὶ τὸ κοινὸ στὴν νέα πλούσια βιβλιογραφία καὶ στὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἀκόμη, γιὰ ν' ἀνταποκριθῶ στὸ αἴτημα ποὺ μοῦ ὑπέβαλλαν συχνὰ πολλοὶ ἀναγνῶστες, δηλαδὴ νὰ τοὺς διευκολύνω στὴν ἀπερίσπαστη ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τοῦ κειμένου μου, μετέφρασα στὴν δημοτικὴ τὰ περισσότερα - καὶ κυρίως τὰ πιὸ δύσκολα - χωρία τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων τὰ ὁποῖα χρησιμοποιῶ.*

Ὅλ' αὐτὰ τὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, καθὼς καὶ ἡ συνεχὴς ἐπεξεργασία καὶ ἀνάπλαση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, συνετέλεσαν, ὥστε ἡ δεύτερη ἔκδοση νὰ παρουσιάζεται μὲ περισσότερα θετικὰ στοιχεῖα καὶ ἀποκρυσταλλωμένες ἀπόψεις, γενικὰ μὲ ἀνακαινισμένη μορφὴ καὶ περιεχόμενο.

---

1. Ὁ Α' τόμος μεταφράστηκε καὶ ἐκδόθηκε στὴν ἀγγλικὴ ἀπὸ τὸ Rutgers University τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν μὲ τὸν τίτλο: Origins of the Greek Nation. The Byzantine Period, 1204 - 1461, New Brunswick, New Jersey 1970.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο ὅτι τὴν ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ[1] *δὲν τὴν γνωρίζουμε ἀκόμη καλά, ἰδίως τὶς ἀρχές της καὶ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, μολονότι οἱ ἐρευνητὲς πληθύνονται τὰ τελευταῖα χρόνια, καθὼς καὶ οἱ συστηματικὲς ἐργασίες. Κι' αὐτὸ γιατὶ τὸ ὑλικὸ εἶναι τεράστιο καὶ ποικίλο. Χρειάζεται μεγάλη ὑπομονή, κόπος καὶ χρόνος πολύς, γιὰ νὰ μελετηθοῦν οἱ δημοσιευμένες ὡς τώρα ἑλληνικὲς πηγές, βυζαντινὲς ἢ μεταβυζαντινές, καθὼς καὶ οἱ πλούσιες ξενόγλωσσες, καὶ ν' ἀξιοποιηθοῦν οἱ εἰδήσεις ποὺ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ λανθάνουν μέσα τους. Ἀκόμη εἶναι ἀνάγκη νὰ περισυλλεγῆ καὶ νὰ γίνη γνωστὸ τὸ ἄφθονο ἀνέκδοτο ἱστορικὸ ὑλικὸ καὶ νὰ δημοσιευθῆ τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπ' αὐτό, ὥστε νὰ γραφοῦν οἱ εἰδικὲς μελέτες καὶ μονογραφίες γιὰ διάφορα ζητήματα ἢ γιὰ ὁρισμένες χρονικὲς περιόδους καὶ ἔτσι νὰ γίνη ἡ ἱστορικὴ σύνθεση ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ ἀκριβὴς καὶ πλήρης.*

Οἱ διαπιστώσεις ὅμως τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίσουν οὔτε καὶ ἐμπόδισαν στὸ παρελθὸν (ὁπότε τὸ ὑλικὸ ἦταν ἀσύγκριτα πιὸ λίγο) τὴν συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς αἰσθάνεται πάντοτε τὴν ἀνάγκη τῆς ἐποπτείας. Στὰ χρόνια μας μάλιστα, τὰ τόσο ταραγμένα, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔχει αἰσθανθῆ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, τὴν ἀνάγκη νὰ συγκροτηθῆ παιδευτικὰ μὲ τὰ πορίσματα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, πρὸ πάντων τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, νὰ μὴ μείνη δηλαδὴ μετέωρος μέσα στὸ χάος τῶν αἰώνων, ἀλλὰ νὰ γνωρίση τὶς ἱστορικὲς ρίζες καὶ τὴν θέση τοῦ ἔθνους του, καθὼς καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του μέσα στὸν σύγχρονο πολιτισμένο κόσμο. Κι' αὐτὸ γιατὶ τὸ παρελθὸν ἐξακολουθεῖ νὰ κλείνη μέσα του τεράστια δύναμη. Συνδεόμαστε μὲ αὐτὸ πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὸ φανταζόμαστε. Πραγματικά, ὅταν μελετοῦμε τὴν νέα μας ἱστορία, μένουμε ἔκπληκτοι διαπιστώνοντας πόσο κοντὰ εἴμαστε στὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος καὶ πόσο αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπηρεάζουν ἀκόμη τὴν ζωή μας. Ἀποτελοῦν στ' ἀλήθεια τὸ «πέρυσι» καὶ τὸ «προπέρυσι», ὅπως γράφει ὁ Τερτσέτης. Αἰσθανόμαστε τὴν θερμὴ πνοή τους.

---

1. Μὲ τὸν ὅρο *ἑλληνισμὸς* ἐννοῶ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος στὸ σύνολό του μὲ τὴν πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστική του δραστηριότητα. Ὁ ὅρος ἔχει παγιωθῆ κιόλας ἀπὸ τὸν περασμένον αἰώνα. (Βλ. καθορισμὸ τῆς ἔννοιάς του στοῦ *Ἐπαμ. Κυριακίδου,* Ἱστορία τοῦ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1892, τ. 2 σ. 4-8).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔχουν τυπωθῆ ἀρκετὰ ἱστορικὰ ἔργα, ἑλληνικὰ καὶ ξένα, ὅπου μπορεῖ νὰ προστρέξῃ κανείς, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν πνευματική του δίψα, ἀλλὰ τὰ περισσότερα καὶ καλύτερα ἔχουν γραφῆ πρὶν ἀπὸ μιὰ ἑκατονταετία, ὅπως π.χ. τοῦ Παπαρρηγοπούλου, Hopf, Finlay, Hertzberg, ἐνῶ τὰ νεώτερα, ἰδίως τῶν τελευταίων χρόνων, παρουσιάζουν σοβαρὰ μειονεκτήματα ὡς πρὸς τὴν ἀφθονία, οἰκονομία καὶ ἐπεξεργασία τῆς ἱστορικῆς ὕλης, ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ ἔκθεση καὶ ἀξιολόγηση τῶν γεγονότων καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὴν βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητα. Κυριαρχεῖ δηλαδὴ ἡ προχειρότητα καὶ ἡ ἔλλειψη ἐρευνητικοῦ πνεύματος.

Ἑπομένως ὁ ἀναγνώστης, Ἕλληνας ἢ ξένος, δὲν εἶναι ἐνημερωμένος στὰ πορίσματα τῶν νέων ἐρευνῶν. Ὅ,τι γνωρίζει, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σχεδὸν τὸ παλαιὸ γνωστὸ ὑλικό. Ἡ παρουσίαση τοῦ νέου ἀπαιτεῖ, ὅπως εἴπαμε, μεγάλη συλλεκτικὴ προσπάθεια, προσεκτικὴ ταξινόμηση καὶ κοπιαστικὴ ἐπεξεργασία. Καὶ ὅμως εἶναι ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἡ προσπάθεια αὐτή, νὰ χρησιμοποιηθοῦν δηλαδὴ ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερες πηγὲς καὶ βοηθήματα, νὰ συναχθοῦν καὶ νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ν' ἀναθεωρηθοῦν οἱ παλαιὲς ἀπόψεις, νὰ ἐξετασθοῦν τὰ νέα προβλήματα καὶ νὰ δημιουργηθῆ τελικὰ μιὰ σταθερὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν προώθηση τῶν νεοελληνικῶν ἱστορικῶν σπουδῶν. Ἡ ἐργασία αὐτὴ πρέπει νὰ γίνῃ μὲ γοργὸ ρυθμό, ἂν θέλουμε νὰ γνωρίσουμε τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ ν' ἀντλήσουμε πολύτιμα διδάγματα ἀπὸ τὴν γνώση αὐτῶν.

Παράλληλα ἀναγκαία εἶναι καὶ ἡ ἐκπόνηση νέων συγχρονισμένων ἱστορικῶν χαρτῶν γιὰ τὸν πλήρη κατατοπισμὸ τῶν ἀναγνωστῶν. Ἡ ἔλλειψη ἱστορικῶν χαρτῶν καὶ ἱστορικοῦ ἄτλαντος ἀποτελεῖ αἰσθητὸ κενὸ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης.

Μεγάλη εἶναι ἡ ζημία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σαφῶν καὶ συστηματικῶν ἱστορικῶν γνώσεων, ἀπὸ τὸ νὰ μὴ γνωρίζουν δηλαδὴ οἱ Ἕλληνες τὰ καίρια προβλήματα τῆς νέας ἱστορίας τοῦ ἔθνους καὶ τὶς κύριες γραμμὲς τῆς πορείας του. Τὸ πράγμα βέβαια ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τοὺς πνευματικούς, πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς ἡγέτες του. Ἂς σημειωθῆ μόνον ὅτι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ τῆς Μέσης δὲν ἔχουν ἕνα θετικὸ βοήθημα, γιὰ νὰ μιλήσουν «ἐκ περιουσίας» στὴν ἐλπίδα τοῦ ἔθνους, στοὺς νέους μας, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ μορφώνωνται μὲ προχειρογραμμένα ἱστορικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετασχολικὴ ἱστορικὴ καὶ κοινωνιολογική τους μόρφωση, τόσον ἀπαραίτητη μέσα στὴν σύγχρονη κοινωνία, εἶναι ἀνεπαρκής, ἂν ὄχι μηδαμινή.

Ἡ ἔλλειψη λοιπὸν ἑνὸς συστηματικοῦ καὶ συγχρονισμένου συνθετικοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ μὲ τοὺς ἀπαραίτητους χάρτες ἦταν ἀπόλυτα αἰσθητή, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ θὰ παρουσίαζε τὶς ἀτέλειές του καὶ ἂν ἀργὰ

ἢ γρήγορα θὰ ἐπρόκειτο ν' ἀπαρχαιωθῇ μὲ τὴν προσαγωγὴ νέου ὑλικοῦ. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ μοίρα τῶν ἀνθρώπινων ἔργων. Ἰδίως ἔλειπε τὸ ἱστορικὸ ἔργο, μέσα στὸ ὁποῖο θὰ ἦταν συνεχὴς ἡ παρουσία καὶ ἡ ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου ἐμπρὸς στὶς μεγάλες ἀνάγκες τῆς ζωῆς, στὶς πολεμικὲς περιπέτειες καὶ καταστροφές, στὰ οἰκονομικὰ καὶ ποικίλα ἄλλα συμφέροντα, στὰ ζητήματα τῆς πίστεως, στὰ μεγάλα διλήμματα κ.λ. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἱστορίας, ἡ ἀνθρωπογνωσία, εἶχε παραμεληθῆ. Δηλαδὴ ἔλειπε τὸ ἔργο ποὺ θὰ προσπαθοῦσε νὰ εἰσδύση ὅσο τὸ δυνατὸν βαθύτερα στὴν ἀνθρώπινη ψυχολογία, στὴν ψυχολογία τῶν Νεοελλήνων, καὶ τὸ ὁποῖο θὰ διευκόλυνε τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη νὰ γνωρίση τὸ ἔθνος του, τοὺς προγόνους του, τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση τῆς ἀνθρωπογνωσίας ἡ Ἱστορία γίνεται ἡ βασικὴ καὶ ἀναγκαία γιὰ κάθε ἄνθρωπο μάθηση, ἡ ὁποία θὰ τὸν ἐφοδιάση μὲ τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα, γιὰ ν' ἀποκτήση μιὰ καλὴ πνευματικὴ συγκρότηση καὶ γιὰ νὰ γνωρίση τὸν συνάνθρωπό του. Ἔτσι γίνεται πραγματικὰ κοινωνικὴ ἐπιστήμη, ἢ καλύτερα ἡ κρηπίδα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, τὸ στερεὸ ἔδαφος, ἀπ' ὅπου μπορεῖ νὰ ξεκινήση κανεὶς γιὰ εὐρύτερη κοινωνιολογικὴ μόρφωση καὶ θεώρηση.

2. Μὲ αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς θεωρητικὲς ἀρχὲς εἶχα ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1943 (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς δηλαδὴ τῆς πανεπιστημιακῆς μου σταδιοδρομίας) ν' ἀφιερώνω —παράλληλα πρὸς τὶς ἄλλες ἐπὶ μέρους ἐρευνητικές μου ἐργασίες— ἕνα μεγάλο μέρος τῶν δυνάμεών μου στὴν συγγραφὴ τῆς συνθετικῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ στὴν ἐκπόνηση τῶν ἀναγκαίων χαρτῶν, βασιζόμενος στὴν πείρα μου ἀπὸ τὴν πολυχρόνια ἐνασχόλησή μου μὲ τὰ ἱστορικὰ προβλήματα καὶ στὸ ὑλικό, ποὺ εἶχε πλουτιστῆ ἀρκετὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Γιὰ νὰ δημιουργήσω μάλιστα μιὰ βάση, ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ στερεή, καὶ νὰ παρακολουθήσω ἀσφαλέστερα τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι, προσπάθησα ν' ἀνατρέξω ὡς τὶς ρίζες τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους. Ἔτσι ἡ ἀνάγκη μ' ἔφερε ἐμπρὸς στὸ σκοτεινὸ πρόβλημα τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἐμπρὸς στὸ θαυμαστὸ ἐκεῖνο ἱστορικὸ φαινόμενο ποὺ παρουσιάζει τεράστιο ἐνδιαφέρον. Ἀνατρέχοντας λοιπὸν στοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (1204 κ.ἑ.) προσπάθησα νὰ ἐπισημάνω καὶ νὰ ἐρευνήσω τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὴν πορεία πρὸς τὴν σύνθεση καὶ τὴν διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, γεγονὸς τὸ ὁποῖο παρατρέχουν καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἔγκυρα στὸν ἐπιστημονικὸ κόσμο ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Μὲ ἄλλα λόγια ἐξετάζω τὴν μετάβαση, τὸν μετασχηματισμὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν νέον ἑλληνισμό.

Ἡ θέση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ, δηλαδὴ ἡ ἐξέταση τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τὴν σκοπιὰ αὐτή, μᾶς ἀνοίγει νέους ὁρίζοντες, προβάλλει πλῆθος ἀπὸ νέα ἐπὶ μέρους προβλήματα καὶ μᾶς εὐκολύνει

νὰ εἰσδύσουμε στὴν οὐσία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Καὶ πραγματικὰ εἶναι πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν, ἂν ἀποκλίνουμε ἀπὸ τὴν συνηθισμένη ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ στραφοῦμε πρὸς τὴν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν περίοδο νομίζει κανεὶς ὅτι δύει καὶ τέλος παύει νὰ ὑφίσταται ἕνας παλαιὸς κόσμος, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ὁ κόσμος αὐτός, ὑπὸ τὴν πίεση ἰσχυρῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἐπιδράσεων, μεταμορφώνεται βαθμιαῖα καὶ μετασχηματίζεται σ' ἕνα νέον. Ἔτσι συντίθεται καὶ δημιουργεῖται ὁ νέος ἑλληνισμός, ποὺ ὑποφέρει καὶ ἀγωνιᾶ μέσα στὶς δύσκολες συνθῆκες τοῦ περιβάλλοντός του καὶ προσπαθεῖ νὰ βρῆ τὸν ἑαυτό του, νὰ ἐπιζήση καὶ νὰ χαράξη τὴν πορεία γιὰ ἕνα καλύτερο μέλλον. Ὁ ἐρευνητὴς μὲ ἄκρο ἐνδιαφέρον παρακολουθεῖ καὶ ζῆ τὴν δραματική του ἱστορία.

Ἡ ἐποχὴ τῶν Λασκαριδῶν (1204-1261), τῶν Παλαιολόγων (1261-1453), τῶν Μεγαλοκομνηνῶν τῆς Τραπεζοῦντος (1204-1461) καὶ τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου (1206-1340) ἄφησε βαθιὰ τὰ ἴχνη της στὴν ζωὴ τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους. Γι' αὐτὸ εἶναι βασικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας του. Σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πρέπει ν' ἀνατρέξουμε, γιὰ νὰ διαλευκάνουμε καὶ νὰ ἑρμηνεύσουμε θεμελιώδη προβλήματά του, π.χ. τὴν σύνθεση καὶ διαμόρφωσή του, τὶς ἱστορικὲς ῥίζες τῆς κοινωνικῆς του συγκροτήσεως ἐπὶ τουρκοκρατίας, τὴν συνείδηση καὶ τὶς ἐπιδιώξεις του, τὴν ἐκκλησιαστική του παράδοση, τὴν δημιουργία νέων καλλιτεχνικῶν καὶ πνευματικῶν τάσεων καὶ προσανατολισμῶν, τὴν ἑνότητα τῶν θρύλων καὶ παραδόσεών του, τὴν κατανόηση τῶν αἰτίων τῆς ἐρημώσεως τῶν χωρῶν, τῆς καταφυγῆς τῶν πληθυσμῶν σὲ ἄσυλα, τὴν ἵδρυση νέων οἰκισμῶν κ.λ.· γιὰ νὰ γνωρίσουμε ἀκόμη τὴν προϊστορία τοῦ θεσμοῦ τῶν ἁρματολῶν ἢ γιὰ ν' ἀναζητήσουμε στοιχεῖα τοῦ σκοτεινοῦ θεσμοῦ τῶν κοινοτήτων. Ἡ σπουδαιότητα τῶν προβλημάτων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα προδιαγράφουν τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ τὸν ἰσχυρὸ λόγο γιὰ τὴν ἀναγωγὴ τῆς ἀφετηρίας τῆς ἱστορίας του στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. (1204).

Ἡ ἀναδρομὴ αὐτή, ἡ ὁποία ἐρευνᾶ τὶς πολιτικοκοινωνικές, καλλιτεχνικὲς καὶ πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τοποθετεῖται, ὅπως εἶναι ἑπόμενο, μέσα στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἱστορίας τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Μόνο τὰ τελευταῖα δραματικὰ γεγονότα της ἐξιστοροῦνται κάπως διεξοδικά, ἰδίως ὅσα σχετίζονται μὲ τὸν Κωνσταντῖνο ΙΑ' Παλαιολόγο, γιατὶ ἡ μορφὴ ἐκείνη συνδέεται στενὰ μὲ τὴν μνήμη καὶ γενικὰ μὲ τὸν ἰδεολογικὸ κόσμο τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ἔθνους, εἶναι ὁ κρίκος ποὺ ἑνώνει τὸν μεσαιωνικὸ μὲ τὸν νέον ἑλληνισμό. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀποβλέπει συνειδητὰ πρὸς τὴν ἀναδημιουργία τοῦ κράτους, ἐνσαρκώνει τὴν ἰδέα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ὅπως τὴν εἶχαν συλλάβει ὁ νεοπλατωνικὸς

φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστὸς καὶ πρὸ πάντων ὁ μαθητής του Βησσαρίων, καθὼς καὶ ἄλλοι ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν κύκλο τους. Γι' αὐτὸ ἐξαίρω καὶ προβάλλω τὶς μορφὲς ὅλων αὐτῶν τῶν προδρόμων.

Ἡ περίοδος τῶν ἀρχῶν τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας εἶναι πολὺ ταραγμένη. Τὸν μεγάλο καὶ δραματικό της πίνακα τὸν συνθέτουν ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος οἱ ἰδέες ἑνὸς παλαιοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες δύουν συμπαρασύροντας στὴν πτώση τὰ ὑπολείμματα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο οἱ ἀπελπισμένες κραυγὲς καὶ τὰ πολιτικοκοινωνικὰ κηρύγματα γιὰ τὴν σωτηρία της, ποὺ πνίγονται μέσα στὴν σύγχυση καὶ στὸν πάταγο τῶν ἐρειπίων, καθὼς καὶ οἱ νέες καλλιτεχνικὲς καὶ πνευματικὲς τάσεις, ποὺ προμηνοῦν τὴν αὐγὴ ἑνὸς νέου ἐλπιδοφόρου κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

Οἱ δυσκολίες ποὺ συναντᾶ ὁ μελετητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ εἶναι πολλὲς καὶ ποικίλες. Ἀρχίζουν ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἔλλειψη μιᾶς συστηματικῆς εἰσαγωγῆς στὶς πηγὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας [1] καὶ γενικὰ μιᾶς ἱστορίας τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας [2], ποὺ θὰ τὸν κατατοπίσουν στὴν θέση τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καὶ σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἀρχίζουν δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἑνὸς συστηματικοῦ ὁδηγοῦ, ποὺ θὰ τὸν συντροφέψη μέσα ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες ἢ καλύτερα χιλιάδες δημοσιευμένες μικρές, μεγάλες καὶ ποικίλες πηγὲς ἢ μελέτες, σημαντικὲς ἢ ἀσήμαντες, χωρὶς ν' ἀναφέρουμε τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν ἄλλων, μικρῶν τὶς περισσότερες φορὲς καὶ ἀσήμαντων, ποὺ ἔχουν δημοσιευθῆ καὶ δημοσιεύονται συνεχῶς σὲ ἀπρόσιτες τοπικὲς ἐφημερίδες ἢ περιοδικά, καθὼς καὶ τὸ τεράστιο γνωστὸ ἢ ἄγνωστο ἀρχειακὸ ὑλικὸ—ἕναν ἀπέραντο ὄγκο ποικίλων στοιχείων ποὺ ἐπιβάλλεται καταθλιπτικὰ ἰδίως στὸν ἀρχάριο μελετητὴ καὶ ἐρευνητή.

Ἡ ποικιλία τῶν ἐπὶ μέρους μελετῶν καὶ βοηθημάτων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ταξινόμησή τους σὲ λίγες ὁμάδες καὶ τὴν ἀναγωγή μας σὲ γενικὲς κρίσεις γι' αὐτές. Εἶναι ὅμως ἀνάγκη ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε τὴν σύγχυση ποὺ φέρνουν στὸν ἐπιστήμονα ἐρευνητὴ οἱ ἐργασίες ἰδίως ἐρασιτεχνῶν ἱστορικῶν, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνο δὲν ἐργάζονται σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἐπαναλαμβάνουν ἄκριτα παλαιὲς λανθασμένες ἀντιλήψεις, ἀφήνουν τὴν φαντασία τους ἐλεύθερη, ἐκεῖ ὅπου δὲν πρέπει, λέγουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ ἂν προσφέρουν κάτι τὸ νέο, τὸ περιβάλλουν μὲ τόση ἀοριστία, ὥστε νὰ δυσκολεύουν τὴν εὕρεσή του. Γι' αὐτὸ ὁ ἱστορικός, προκειμένου ν' ἀντλήση μιὰ ἐνδιαφέρουσα εἴδηση ἀπὸ ἕνα βοήθημα, πρέπει, ὅσο εἶναι βέβαια δυνατόν, ν' ἀνατρέξη στὴν πηγὴ καὶ νὰ ἐξακριβώση τὴν ἀλήθεια, γιατὶ οἱ μονογραφίες καὶ τὰ ἄλλα ἔργα συχνὰ διαιωνίζουν τὰ σφάλματα καὶ μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια. Βασικὴ λοιπὸν ἀρχὴ γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναγωγῆς του, ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο, στὶς πηγές, ἰδίως μάλιστα ὅταν τὸ βοήθημα ἔχη γραφῆ ἀπὸ ἐρασιτέχνη.

Οἱ πηγὲς εἶναι δυνατὸν νὰ καταταχθοῦν σὲ ὁρισμένες κατηγορίες καὶ πρέπει νὰ λεχθοῦν ἐδῶ μερικὲς πολὺ γενικὲς καὶ ἁπλὲς παρατηρήσεις. Οἱ σπουδαιότερες καὶ ἀξιοπιστότερες ἱστορικὲς πηγὲς εἶναι οἱ *ἄμεσες*, τὰ γραπτὰ ἐκεῖνα μνημεῖα (ἐπιγραφές, δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ

---

1. Βλ. συνοπτικὰ μελετήματα *Μιχ. Β. Σακελλαρίου*, Πηγὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, «Ν. Ἑστία» 1 Ἰανουαρίου 1946 κέ. καὶ *Νικ. Β. Τωμαδάκη*, Περὶ ἀρχείων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς ἀρχειακῆς ὑπηρεσίας, ΔΙΕΕ 11 (1956) 1 - 32, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Ὁ *Σπ. Λάμπρος* ἔγραψε ἐνδιαφέρον ἔργο μὲ τὸν τίτλο «Αἱ ἱστορικαὶ μελέται ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς παλιγγενεσίας μετὰ προεισαγωγῆς περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἱστορημάτων ἐπὶ τουρκοκρατίας». Τὸ ἔργο αὐτό, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει κυρίως βιβλιογραφικὲς ἐλλείψεις, μένει ἀνέκδοτο (βλ. *Γ. Χαριτάκη*, Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα, ΝΕ 14 (1917) 208 - 209, 267 - 269). Βλ. ἐπὶ μέρους ἐργασία *Σπ. Λάμπρου*, Ἡ ἱστορικὴ σχολὴ τῆς Ἑπτανήσου, ΝΕ 12 (1915) 319 - 347 (ἀρκετὰ καλὴ σκιαγραφία). Βλ. καὶ *Μιχ. Β. Σακελλαρίου*, Νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές, «Ν. Ἑστία» 1 Ἰανουαρίου 1943 κ.έ.

ἔγγραφα κ.λ.), πού εἶναι κατάλοιπα καὶ μάρτυρες τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, δηλαδὴ γράφονται σύγχρονα μὲ τὰ γεγονότα ἢ ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ αὐτά. Εἶναι τὰ δημιουργήματα τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς καὶ ἀναφέρονται στὶς ποικίλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Πολλὰ βέβαια ἀπὸ τὰ ἑλληνόγλωσσα ἢ ξενόγλωσσα αὐτὰ κατάλοιπα ἔχουν χαθῆ ἢ καταστραφῆ γιὰ πάντα ἀπὸ πολέμους, πυρκαϊὲς ἢ ἄγνοια καὶ ἀμέλεια τῶν κατόχων, ἀλλὰ πλῆθος ἄλλων ἔχει σωθῆ καὶ φυλάγεται σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἀρχεῖα (κρατικὰ ἀρχεῖα, ἀρχεῖα μονῶν, κοινοτήτων, ἱεροδικείων, κτηματολόγια κ.λ.). Τὰ τουρκικὰ ἰδίως ἀρχεῖα ἔχουν προσφέρει καὶ περικλείουν ἀκόμη πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐπὶ τουρκοκρατίας [1].

Τὶς ἐλλιπεῖς εἰδήσεις μας ἢ τὰ κενὰ τὶς συμπληρώνουμε μὲ ἄλλες δευτερεύουσες πηγές, τὶς *ἔμμεσες*. Οἱ πιὸ ἀξιόπιστες ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἀναμφίβολα οἱ ἐκθέσεις τῶν πρέσβεων ἢ τῶν προξένων τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν στὶς διάφορες πόλεις τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γιατὶ οἱ πληροφορίες τους συλλέγονται μὲ προσοχή. Ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις αὐτὲς ἀντλοῦμε πολὺ καὶ ἐνδιαφέρον ὑλικὸ γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πρὸ πάντων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὰ ἀρχεῖα τῆς παπικῆς πολιτείας, τῆς Ἱσπανίας [2] καὶ ἰδίως τῆς Βενετίας εἶναι πολύτιμα καὶ θὰ φωτίσουν πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἕλληνες καὶ ξένοι ἱστορικοὶ καὶ ἱστοριοδίφες τόνισαν τὴν μεγάλη σημασία τῶν βενετικῶν ἀρχείων γιὰ τὴν νέα ἑλληνικὴ ἱστορία [3] καὶ δημοσίευσαν ἀναφορὲς Βενετῶν προνοητῶν (provveditori), διοικητῶν καὶ ἄλλων ἐπίσημων προσώπων. Οἱ ἐκθέσεις μάλιστα τῶν βαΐλων καὶ τῶν ἔκτακτων ἀπεσταλμένων τῆς Βενετίας στὴν Πύλη ἀποτελοῦν ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τῆς πολύπειρης βενετικῆς διπλωματίας, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βλέπει κανεὶς καθαρὰ τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γι' αὐτὸ πολὺ πιὸ νωρὶς ἀπὸ ἐμᾶς ξένοι ἱστορικοὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους πρὸς τὰ μεταλλεῖα αὐτὰ τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων καὶ σειρὲς ὁλόκληρες ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις αὐτὲς δημοσιεύθηκαν στὶς μεγάλες συλλογὲς τοῦ Albèri, Fiedler, Barozzi κ.ἄ.

---

1. Τὴν τουρκικὴ ἱστορικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸ 1729 - 1950 βλ. στὸ ἔργο Türkiye Tarih Yayınları Bibliografyası, 1729 - 1950, Ankara 1952, (δεύτ. ἔκδοση, 1729 - 1955, Istanbul 1959), μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Enver Koray. Ἐνδιαφέρουσα ἀνασκόπηση τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν στὴν Τουρκία μετὰ τὸ 1923 βλ. στὸ δελτίο τοῦ γαλλικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως *Anadolu* (Revue des études d'archéologie et d'histoire en Turquie). Turquie médiévale et moderne τ. 1, Paris 1952. Σπουδαία κατατοπιστικὴ βιβλιογραφικὴ εἰκόνα γιὰ τὰ ποικίλα ἀρχεῖα καὶ δημοσιεύματα, πού ἀναφέρονται στὴν τουρκικὴ ἱστορία καὶ τὸν τουρκικὸ πολιτισμό, μᾶς δίνει τὸ βιβλίο τοῦ J. *Sauvaget,* Introduction à l'histoire de l'Orient musulman, Elements de bibliographie, Paris 1961, σ. 195 - 220. Ἐλλιπέστατη ὅμως εἶναι ἡ σχετικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. *Σπ. Λάμπρου*, Ἑλληνικὰ ἱστορήματα ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Ἱσπανίας, ΝΕ 6 (1909) 263 - 272, ὅπου ἀνθολογεῖ σημειώματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐθνική μας ἱστορία, παρμένα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ *I. Carini,* Gli archivi e le biblioteche di Spagna in rapporto alla storia d'Italia in generale, e di Sicilia in particolare. Relazione, Palermo 1884. *J.K. Hassiotis,* Fuentes de la historia griega moderna en archivos y bibliotecas españoles, «Hispania» XXIX (1969) 133 - 164.

3. Βλ. *Κ.Ν. Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Βενετία 1872, τ. 3 σ. στ' ὑπ. 1. *Κ. Μέρτζιου,* Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Ἀθῆναι 1939, σ. 186 - 187. *Σπ. Λάμπρου,* Κώδικες ἑλληνικῶν ἱστορημάτων ἐν τῇ κατὰ τὴν Βενετίαν Fondazione Quirini Stampalia, ΝΕ 8 (1911) 482 - 488. *W. Miller,* Le Rubriche dei Misti del Senato, Libri XV - XLIV, ΔΙΕΕ 7 (1910 - 1918) 69 - 119. Βλ. ἐπίσης *Σπ. Μ. Θεοτόκη,* Εἰσαγωγὴ εἰς

Ἄλλες ἐπίσης ἔμμεσες πηγὲς εἶναι οἱ περιγραφικές, δηλαδὴ οἱ σύγχρονες ἢ λίγο μεταγενέστερες ἱστορικὲς συγγραφές, ἰδίως τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων, οἱ ποικίλες διηγήσεις καὶ τὰ χρονικὰ Ἑλλήνων, Τούρκων καὶ ἄλλων ξένων, ἰδίως Ἰταλῶν, τὰ ἀπομνημονεύματα, λόγοι, ποιήματα κ.λ. Τὴν βιβλιογραφία τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς Τούρκους εὐρωπαϊκῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφόρησαν τὸν 16ο αἰ. βλ. στοῦ *Carl Göllner,* Turcica, Die europäischen Türkendrucke des XVI Jahrhundects. Band 1 (1501 - 1550), Bucureşti-Berlin 1961. Ἀνάγκη εἶναι νὰ μελετηθῆ τὸ πλῆθος τῶν χρονικῶν καὶ χρονογραφιῶν (ποὺ βρίσκονται διασπαρμένες σὲ διάφορες βιβλιοθῆκες), δημοσιευμένων καὶ μή [1], καὶ νὰ ἐξεταστοῦν οἱ σχέσεις μεταξύ τους, μὲ τὶς διάφορες «χρονικὲς ἐκθέσεις», μὲ τὸ ἱστορικὸν τοῦ Ψευδο - Δωροθέου, καθὼς καὶ μὲ τὰ διάφορα ἱστορικὰ βιβλία δυτικοευρωπαίων συγγραφέων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ὀθωμανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἱστορία [2]. Ἐπίσης θὰ πρέπη νὰ προωθηθοῦν οἱ ἔρευνές μας γιὰ τοὺς βιβλιογράφους καὶ κτήτορες κωδίκων τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς τουρκοκρατίας, γιατὶ πολλὰ ἔχουν ἀκόμη νὰ μᾶς διδάξουν σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ κίνηση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Γιὰ τὴν γνώση τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν καταλόγων ἑλληνικῶν χειρογράφων πολὺ χρήσιμο εἶναι τὸ εὑρετήριο τοῦ *Marcel Richard,* Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris [2] 1958.

Ἰδιαίτερος λόγος πρέπει νὰ γίνη γιὰ ἕνα εἶδος ἑλληνικῶν «βραχέων χρονικῶν», γιὰ τὶς λεγόμενες «ἐνθυμήσεις», ποὺ τὶς βρίσκουμε συνήθως πίσω ἀπὸ τὸ ἐξώφυλλο ἢ στὸ ἐσώφυλλο τῆς ἀρχῆς ἢ τοῦ τέλους τῶν χειρογράφων ἢ τῶν τυπωμένων ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, π.χ. Μηναίων κ.λ. ἢ ἄλλων βιβλίων ἢ πιὸ σπάνια σὲ φύλλα σημειωματαρίου (δεφτεριοῦ, κατάστιχου) ἢ σὲ ἐπιγραφὲς καὶ χαράγματα ἐπάνω σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα. Οἱ «ἐνθυμήσεις» αὐτές, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἄμεσα βιώματα τοῦ λαοῦ καὶ συνήθως σὲ δυσάρεστα γεγονότα (ἐπιδρομές, ἐπιδημίες, σεισμούς, κακοκαιρίες, πολέμους, ληστεῖες, φόνους, ἀνομβρίες, πυρκαϊὲς κ.λ.), γιατὶ αὐτὰ κάνουν πάντα τὴν μεγαλύτερη ἐντύπωση στὴν λαϊκὴ ψυχή, γράφονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἀκόμη τῶν πρώτων θερμῶν ἐντυπώσεων. Οἱ «ἐνθυμήσεις» εἶναι πιὸ ἀκριβεῖς καὶ ἀξιόπιστες ἀπὸ τὶς περιγραφικὲς καὶ κάποτε ἀπὸ ὅλες τὶς ἔμμεσες πηγές, ὄχι μόνο γιατὶ κατὰ κανόνα εἶναι περισσότερο κοντὰ στὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ γιατὶ γράφονται ἀπὸ ἁπλοὺς ἀνθρώπους, ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ πρόθεση ἢ σκοπιμότητα. Μόνον ἡ δόνηση τοῦ ψυχικοῦ τους κόσμου ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐξωτερικοῦ γεγονότος τοὺς κάνει νὰ αἰσθανθοῦν τὴν ἀνάγκη νὰ διαιωνίσουν τὴν μνήμη του. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς μνήμης τοῦ λαοῦ. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς δημοσιεύθηκαν σὲ διάφορα

τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχείῳ τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, Κέρκυρα ἄ.ἔ. (1926). Τοῦ *αὐτοῦ,* Κατάλογος χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγ. Μάρκου ἐν Βενετίᾳ κατ' ἐπιλογὴν ἐκ τῆς VI καὶ VII ἰταλικῆς σειρᾶς, «Ἑλληνικὰ» 3 (1930) 89-114,347-380, τ. 4 (1932) 173-190. 394-424, τ. 5 (1933) 17 - 38. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ *F. Thiriet,* Les archives vénitiennes et leur utilisation pour l'étude de l'Orient gréco-latin jusqu'à la conquête turque, «Mémoire de l' Ecole pratique des Hautes - Etudes» (1949 - 1950) δὲν τὸ εἶδα.

1. Βλ. *Κ. Ἀμάντου,* Τρεῖς ἄγνωστοι κώδικες τοῦ χρονογράφου, «Ἑλληνικὰ» 1 (1928) 45 - 70. Πρβλ. καὶ *G. Moravcsik,* Ἄγνωστος κῶδιξ τῆς ἐκθέσεως χρονικῆς, «Ἑλληνικὰ» 2 (1929) 119 - 123. Βλ. καὶ *Γ. Ζώρα,* Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111), Ἀθῆναι 1958, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. σχετικὰ τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς *Ἐλ. Ζαχαριάδη,* Τὸ χρονικὸ τῶν Τούρκων σουλτάνων (τοῦ βαρβερινοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα 111) καὶ τὸ ἰταλικό του πρότυπο, Θεσσαλονίκη 1960. Τῆς *αὐτῆς.* Μιὰ ἰταλικὴ πηγὴ τοῦ Ψευδο - Δωροθέου γιὰ τὴν ἱστορία τῶν

ἱστορικὰ καὶ ἄλλα περιοδικά, μερικὰ μάλιστα πολὺ σπάνια καὶ ἀπρόσιτα στὸν ἐρευνητή [1]. Ἡ συλλογὴ ὅμως τῶν «ἐνθυμήσεων» ἄρχισε πολὺ ἀργά, ἀσυστηματοποίητα καὶ ὄχι σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χῶρες [2].

Γενικὰ ἡ συλλογὴ καὶ ἡ δημοσίευση ἑνὸς Corpus τῶν πηγῶν τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας φαίνεται ὅτι θὰ ἀργήσῃ ἀκόμη νὰ πραγματοποιηθῆ.

Ἀξιόλογη ἐπίσης πηγὴ γνώσεων ἀποτελοῦν τὰ βιβλία τῶν διαφόρων ξένων, προσκυνητῶν τῶν Ἁγίων Τόπων, συλλεκτῶν διαφόρων ἀρχαιοτήτων ἢ βυζαντινῶν χειρογράφων, ἐμπόρων, διπλωματῶν, ρομαντικῶν λογοτεχνῶν, ἐπιστημόνων κ.λ., οἱ ὁποῖοι ἐπισκέπτονται τὴν Ἑλλάδα ἢ περνοῦν ἀπ' αὐτὴν πηγαίνοντας σὲ ἄλλες χῶρες. Τὶς ἐντυπώσεις τους ἀπὸ τὰ μακρινὰ καὶ ἐπικίνδυνα ἐκεῖνα ταξίδια τὶς καταγράφουν ἀμέσως ἢ συνήθως κρατοῦν λίγες μόνο σημειώσεις ἐπὶ τόπου καὶ τὶς ἐπεξεργάζονται ἀργότερα, ὅταν γυρίσουν στὴν πατρίδα τους. Ἐκεῖ συχνὰ τὶς δημοσιεύουν. Ἡ ἀφήγηση τῶν περιπετειῶν τους μέσα σὲ χῶρες, ποὺ μαστίζονται ἀπὸ ἐπιδημίες, ληστεῖες καὶ πειρατεῖες, καὶ ὅπου ἡ τυραννία τῶν κατακτητῶν ἐκμηδενίζει τὴν ἀξία τῆς ζωῆς τῶν κατακτημένων, καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων, ἀποτελοῦν τὶς πιὸ ἑλκυστικὲς καὶ ρομαντικὲς σελίδες τῶν βιβλίων τους. Οἱ πληροφορίες τους βέβαια ἔχουν ἄνιση ἱστορικὴ ἀξία ἀνάλογα μὲ τὴν προσωπικότητα, τὴν μόρφωση, τὴν ἐπαγγελματικὴ ἰδιότητα τοῦ ταξιδιώτη καὶ τὸν χρόνο παραμονῆς του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες [3]. Οἱ περισσότεροι ἀναφέρονται κυρίως στὰ τουρκικὰ πράγματα καὶ ἑπομένως οἱ εἰδήσεις τους γιὰ τὰ ἑλληνικὰ σπανίζουν ἢ καὶ λείπουν ὅλως διόλου.

Ἀκόμη καὶ τὰ καθαρὰ ἱστορικὰ ἢ γεωγραφικὰ βιβλία, ποὺ ἔχουν ἐκδοθῆ γιὰ διδακτικοὺς σκοπούς, προσφέρουν ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις, ὅταν ἀναφέρωνται στὴν σύγχρονη ἐποχή τους. Ὁ ἱστορικὸς εἶναι ἐν μέρει ὁ γεωγράφος τοῦ παρελθόντος.

Τὴν μοναδικὴ στὸν κόσμο συλλογὴ περιηγητικῶν βιβλίων, ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἔχει ἡ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα [4], ἡ ὁποία διαθέτει καὶ πάμπολλες ἄλλες ἐκδεδομένες καὶ ἀνέκδοτες πηγὲς γιὰ τὴν γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, χωρὶς ν' ἀναφέρουμε τὸ πλῆθος τῶν εἰκόνων, χαρτῶν, σχεδίων, πινάκων, ὑδατογραφιῶν κ.λ., ποὺ ζων-

---

Ὀθωμανῶν, «Πελοποννησιακὰ» 5 (1961) 46 - 59. Βλ. ἄλλα παραδείγματα μεταφράσεως ἰταλικῶν βιβλίων: *Χρ. Γ. Παντελίδου*, Χειρόγραφος μετάφρασις τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Λουσινιανοῦ, ΝΕ 13 (1916) 472 - 475· τὸ πέμπτο βιβλίο τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου (πρβλ. καὶ *Μ.Ι. Μανούσακα*, Ἡ «Ἐπιτομὴ τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας» τοῦ Νεκταρίου καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς, ΚΧ 1 (1947) 319 - 325).

1. Οἱ σπουδαιότερες συλλογὲς βρίσκονται στὸν 7ο, 8ο καὶ 16ο τόμο τοῦ ΝΕ. Πρβλ. καὶ *Σπ. Λάμπρου*, Βραχέα Χρονικά, ἐπιμελείᾳ Κ. Ἀμάντου, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἀθῆναι 1932, τ. 1 τεῦχ. 1.

2. Γιὰ τὰ δρομολόγια τῶν ὁδοιποριῶν κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους βλ. *Bertrandon de la Brocquière*, Voyage d'Outremer στὴν σειρὰ Mémoires de l'Institut National des Sciences et Arts, Paris Fructidor an XII, σ. 460 κ.ἑ.

3. Ἀνάλυση τοῦ ἔργου ὁρισμένων περιηγητῶν βλ. στῆς *Ἑλ. Βουρaζέλη*, Ὁ βίος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, τεῦχ. Α', Εἰσαγωγή, Ἀθῆναι 1939. Γιὰ τοὺς Γάλλους περιηγητὲς τῶν τελευταίων αἰώνων καὶ ἰδίως τοῦ 19ου αἰ. βλ. *Eugène Lovinesco*, Les voyageurs francais en Grèce au XIXe siècle (1800 - 1900), Paris 1909. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἐπισκέπτες τῆς Ἀθήνας βλ. *James Morton Paton*, Chapters on Medieval and Renaissance Visitors to Greek Lands, Princeton—New York 1951, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Βλ. *P. Topping*, La bibliothèque Gennadeion. Son histoire et ses collections, «Hell. Cont.» 9 (1955) 121 - 148.

τανεύουν τὰ περασμένα. Τὸν πλοῦτο τῶν βιβλίων αὐτῶν τῆς τουρκοκρατίας καὶ τοῦ 19ου αἰ. ἀντιλαμβάνεται κανεὶς φυλλομετρώντας τοὺς δύο πρώτους καταλόγους, ποὺ ἔχουν δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν ἔφορό της *Shirley Howard Weber*: 1) Voyages and Travels in the Near East made during the XIX Century, Princeton - New Jersey 1952· 2) Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions made previous to the Year 1801, Princeton - New Jersey 1953. Στὸν δεύτερο τόμο βρίσκει κανεὶς καὶ κατατοπιστικὴ βιβλιογραφία πραγματειῶν, ποὺ ἀναφέρονται στὴν περιηγητικὴ φιλολογία (σ. 1 - 5) ἢ στὶς συλλογὲς περιηγητικῶν κειμένων (σ. 5 - 14).

Ὅταν βέβαια γραπτὲς μαρτυρίες δὲν ὑπάρχουν ἢ εἶναι ἐλάχιστες, τότε μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιήσουμε, μὲ ἐπιφύλαξη βέβαια, τὶς ἱστορικὲς παραδόσεις, τοὺς θρύλους, τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ γενικὰ τὸ λαογραφικὸ ὑλικό, ποὺ ἔχει δημοσιευθῆ ἢ σώζεται ἀκόμη ὡς σήμερα ἀκατάγραφο στὸ στόμα τοῦ λαοῦ. «Ἡ ἱστορία τοῦ παρελθόντος δὲν βρίσκεται ὁλόκληρη μέσα στὰ βιβλία» παρατηροῦσε εὔστοχα ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος G. Perrot . Καὶ συνήθως οἱ ἀρχὲς τῆς νέας, ὅπως καὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν, χάνονται μέσα στὴν ὁμίχλη τῶν θρύλων καὶ τῶν παραδόσεων. Οἱ παραδόσεις ὅμως παρουσιάζουν σχεδὸν πάντοτε τόσο πολὺ ἀλλοιωμένα τὰ γεγονότα καὶ μὲ τόσες παραλλαγές, ὥστε εἶναι πολὺ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ βρῆ κανεὶς τὸν ἀληθινὸ πυρήνα τους. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὶς λαμβάνουμε ὑπ' ὄψη κυρίως, ὅταν πιστοποιοῦνται ἀπὸ γραπτὲς μαρτυρίες ἢ ὅταν διαφωτίζουν καὶ συμπληρώνουν μὲ ἀληθοφάνεια τὶς ἐλάχιστες καὶ σκοτεινὲς πληροφορίες τῶν γραπτῶν πηγῶν. Ἀλλιῶς ἔχουν σημασία περισσότερο λαογραφικὴ παρὰ ἱστορική.

Γενικὰ ἀπαραίτητο εἶναι στὸν ἱστορικὸ νὰ ἐξετάσῃ καλὰ τὰ μέσα καὶ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, τὶς ἀνάγκες τους, τὴν κοινωνική τους ὀργάνωση, τὴν ζωντανή τους παράδοση, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἰδέες ποὺ τοὺς κινοῦν. Ἔτσι γνωρίζει τὸν ἄνθρωπο, τὸ ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, κατανοεῖ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς συνανθρώπους του καὶ προσεγγίζει τὴν ἀλήθεια, ποὺ εἶναι τὸ ἰδανικὸ κάθε ἐπιστήμης.

---

1. Βλ. μελέτη του: Quelques croyances et superstitions populaires des Grecs modernes. Notes recueillies en Grèce, AAEEG 8 (1874) 373.

I. ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ

Ἐκεῖνος ποὺ ἀρχίζει νὰ μελετᾶ τὴν νέα ἑλληνικὴ ἱστορία, ἀντιμετωπίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας δύο μεγάλα καὶ βασικὰ προβλήματα· 1) τῆς καταγωγῆς τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους· καὶ 2) τῶν ἀρχῶν του. Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι ἀλληλένδετα, παρουσιάζουν ἀκόμη ἐπίμαχα σημεῖα καὶ εἶναι συνυφασμένα καὶ μὲ ἄλλα ποικίλα ἐπὶ μέρους προβλήματα. Δυσκολίες μεγάλες συναντᾶ κανεὶς κατὰ τὴν μελέτη ἰδίως τοῦ πρώτου προβλήματος. Ἂν ὅμως ὡς πρὸς τὴν λύση τῶν ἐπὶ μέρους ζητημάτων αὐτοῦ δὲν εἶναι πάντοτε σύμφωνοι οἱ ἐπιστήμονες (κάποτε μάλιστα διαφωνοῦν ριζικά), εἶναι δυνατὸν μολαταῦτα σήμερα, ποὺ ἔχει κάπως πραϋνθῆ ἡ εὐαισθησία γιὰ τὰ ἐθνολογικὰ ζητήματα, ἡ κριτικὴ νὰ μᾶς ὁδηγήση σὲ ὁρισμένα θετικά, ἔστω καὶ γενικά, συμπεράσματα.

Α. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

1. Οἱ Σλάβοι στὶς ἑλληνικὲς χῶρες καὶ οἱ ἐπιδράσεις τους.

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ ἔθεσε οὐσιαστικὰ ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Ph. Fallmerayer [1] τὸ 1830, ἕνα μόλις χρόνο μετὰ τὴν λήξη τῶν μαχῶν τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἀνεξαρτηρία τους, ἐνῶ ἐξακολουθοῦσαν ἀκόμη οἱ ἐνθουσιώδεις ἐκδηλώσεις τῶν Φιλελλήνων καὶ γενικὰ τῶν πολιτισμένων λαῶν γιὰ τὴν πολιτική τους ἀναγέννηση. Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία του, ποὺ τὴν διατύπωσε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ βιβλίο του Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelaters, Stuttgart - Tübingen 1830, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν

1. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του βλ. τὴν μονογραφία τοῦ *Herbert Seidler,* Jakob Philipp Fallmerayers geistige Entwicklung. Ein Beitrag zur deutschen Geistesgechichte des 19. Jahrhunderts, München 1947. Ἀνάλυση τῆς θεωρίας του βλ. στὶς σ. 28, 43 - 48, 94 - 95. Γενικὲς ἀπόψεις τοῦ ἰδίου τοῦ Fallmerayer γιὰ τὴν θεωρία του βλ. στὰ Schriften und Tagebücher, München - Leipzig, τ. 2 σ. 196 - 203. Στὰ προσωπικά του αὐτὰ γραπτὰ συχνὰ διακρίνεται τὸ πάθος ἐναντίον τῶν Νεοελλήνων.

ἐξαφανιστῆ γιὰ πάντα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ οἱ σύγχρονοι δὲν ἦταν παρὰ ἀπόγονοι Σλάβων καὶ Ἀλβανῶν. Πατέρας τῆς θεωρίας αὐτῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ὁ Βιεννέζος σλαβιστὴς Kopitar [1], ἀλλὰ δὲν ἐπεδοκίμασε καθόλου τὶς ἀκρότητες ἐκείνου [2], καὶ δέχθηκε τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Πολὺ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ σχετικὲς ἀπόψεις του, καθὼς τοῦ Fallmerayer καὶ τοῦ γνωστοῦ ἑλληνιστῆ Karl Benedikt Hase ἐπάνω στὸ θέμα αὐτό, ὅπως διατυπώνονται στὴν ἀλληλογραφία τῶν δύο τελευταίων. Ὁ Kopitar στὴν κριτικὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Fallmerayer ἀπέρριπτε τὴν θέση τοῦ ἐξαφανισμοῦ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὰ ἑξῆς: «... τόσο ἄσκοποι καὶ ἄγριοι ἐξοντωτικοὶ πόλεμοι, ὅπως τοὺς χρειάζεται ὁ συγγραφεὺς (ὁ F.), δὲν τοὺς παραδεχόμαστε· τέτοιες θύελλες δύσκολα ξεφεύγουν τὴν προσοχὴ τῆς ἱστορίας· αὐτὸ συμβαίνει μόνο μὲ τὶς εἰρηνικές, μικρές, ἀλλὰ ἐπανειλημμένες μεταναστεύσεις» [3].

Ὅπως ἦταν ἑπόμενο, ἡ θεωρία του εἶχε συνταρακτικὴ ἀπήχηση στοὺς εἰδικοὺς τῶν φιλολογικῶν κλάδων καὶ ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον τους πρὸς τὴν ἐξέταση τοῦ σοβαροῦ αὐτοῦ ἐθνολογικοῦ ζητήματος. Αὐτὸ οὐσιαστικὰ ἦταν καὶ τὸ θετικὸ μέρος τῆς προσφορᾶς τῆς θεωρίας του, γιατὶ ὕστερ' ἀπὸ τὶς ἔρευνες ἐπιφανῶν ἐπιστημόνων—παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους διαφωνίες τους—ἀποδείχθηκε ὅτι τὰ ἐντυπωσιακὰ συμπεράσματά της δὲν θεμελιώνονταν στερεὰ ἐπάνω στὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν καὶ στὴν ὀρθὴ ἑρμηνεία τους. Συγκεκριμένα ὁ Fallmerayer γενικεύοντας τὴν ἔννοια ἀσαφῶν γεωγραφικῶν ὅρων ἢ τονίζοντας τὶς ὑπερβολικὲς εἰδήσεις Βυζαντινῶν ἱστορικῶν τοῦ 6ου αἰ., ὅπως π.χ. τοῦ Εὐαγρίου, τοῦ Μενάνδρου καὶ τοῦ Ἰωάννου, ἐπισκόπου Ἐφέσου, ἢ ἔχοντας ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη σὲ μεταγενέστερα κείμενα, ὅπως τὸ συνοδικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχη Νικολάου Γ' (1084-1111) πρὸς τὸν Ἀλέξιο Α' (1081 - 1118) καὶ τὸ «περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν», ποὺ ἡ ἀξιοπιστία τους ἐξακολουθεῖ ἀκόμη ν' ἀμφισβητῆται, κατέληξε σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα: τόνισε δηλαδὴ ὑπερβολικὰ τὶς ἐπιδράσεις τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐποικισμῶν στὶς ἑλληνικὲς χῶρες, στὴν σύνθεση τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, στὴν γλώσσα καὶ γενικὰ στὸν πολιτισμό τους [4]. Οἱ ἱστορικοὶ

---

1. *A.A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire, Madison, Wisc, 1961, τ. 1 σ. 179.

2. Die Griechen also, die nicht nur griechisch *glauben*, sondern auch neugriechisch *sprechen*, können wir mit gutem Gewissen auch ferner für Nachkommen der Griechen gelten lassen...» (*P. Enepekides*, Kopitar und die Griechen, «Wiener Slavistisches Jahrbuch» 3 (1953) 67.

3. *Arnulf Kollautz*, Jacob Philipp Fallmerayers Briefwechsel mit Karl Benedikt Hase und Oerstedt über die Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, SOF 18 (1959) 293, 296, 297.

4. Βλ. *Δ. Ζακυθηνοῦ*, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1945, σ. 22 κ.ἑ. Βλ. σύντομη κριτικὴ ἐπισκόπηση τῶν μέχρι τοῦ 1940 ἐργασιῶν στοῦ *Max Vasmer*, Die Slaven in

γνωρίζουν πολὺ καλὰ μὲ πόση ὑπερβολὴ καὶ φαντασία ἀφηγοῦνται γεγονότα συνταρακτικὰ οἱ ἁπλοὶ καὶ εὐαίσθητοι ἱστοριογράφοι καὶ χρονογράφοι τοῦ παρελθόντος.

Τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ ἐπιστήμονες μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στράφηκαν στὴν μελέτη τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ζωὴ καὶ στὰ θαύματα τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, γιατὶ δίνουν πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν διείσδυση καὶ ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων ἢ Ἀβαροσλάβων στὴν Βαλκανική. Οἱ πληροφορίες ὅμως αὐτὲς ἀντλοῦνται ἀπὸ κείμενα πολὺ μεταγενέστερα τῶν γεγονότων, δὲν εἶναι καθαρὲς οὔτε καὶ ἀκριβεῖς. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐρευνητὲς δὲν εἶναι σύμφωνοι οὔτε ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ οὔτε καὶ ὡς πρὸς τὴν χρονολόγηση τῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐποικισμῶν τῶν Σλάβων καὶ δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν τελικὰ ἡ συστηματικὴ ἐξέταση τῶν ἁγιολογικῶν αὐτῶν κειμένων συγκριτικὰ μὲ τὰ ἄλλα γνωστὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα θ' ἀπολήξῃ σὲ πειστικὰ συμπεράσματα [1].

Ἀμφίβολα ἐπίσης—προσωρινὰ τουλάχιστο—εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα στὴν Κόρινθο, τὰ ὁποῖα φέρονται ὡς κατάλοιπα Ἀβάρων ἢ Σλάβων, ἐγκατεστημένων σὲ ἑλληνικὲς χῶρες[2], ἐνῶ ἡ πρόσφατη ἀνακάλυψη νεκρικῶν πυρῶν στὴν Ὀλυμπία μαρτυρεῖ ἐμφάνιση Σλάβων κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰ.

Σήμερα τὰ θετικὰ πορίσματα τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν εἶναι δυνατὸν νὰ συνοψιστοῦν στὰ ἑξῆς: οἱ ἐπιδρομὲς τῶν διαφόρων ἀβαροσλαβικῶν φύλων ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἀρχίζουν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 6ου αἰ., ἀλλὰ ἡ μόνιμη ἐγκατάστασή τους στὶς βόρειες χῶρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου πραγματοποιεῖται κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ.[3] καὶ ἰδίως κατὰ τὰ πρῶτα

Griechenland, Berlin 1941, σ. 1 κ.ἑ. Βλ. ἀκόμη *A. Bon,* Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204, Paris 1951, σ. 27 κ.ἑ., ὅπου ἀναλυτικὰ ἡ βασικὴ βιβλιογραφία τοῦ ζητήματος. Ἡ μελέτη αὐτή, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις της, ποὺ τὶς διακρίνει ψύχραιμη ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος, δίνει καὶ σύντομη κριτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ προβλήματος καὶ παραθέτει τὰ γνωστὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν πηγῶν. Ἡ τελευταία μελέτη γύρω ἀπὸ τὸ χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας εἶναι τοῦ *P. Lemerle,* La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire, REB 21 (1963) 5 - 49.

1. Βλ. *Fr. Barisić,* Τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ὡς ἱστορικὴ πηγὴ (σερβοκρ.), Βελιγράδι 1953, ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ *P. Lemerle,* Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, «Revue Historique» 211 (1954) 265 - 308. *P. Charanis,* Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, DOP 13 (1959) 13 κ.ἑ., ὅπου ἡ νεώτερη βιβλιογραφία.

2. Βλ. *Δ.Ι. Πάλλα,* Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα, «Ἑλληνικὰ» 14 (1955) 87 - 105, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. *G. Ostrogorsky,* Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952, σ. 67. Βλ. καὶ *Ἐπαμ. Χρυσανθοπούλου,* Τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, τὸ Χρονι-

χρόνια τοῦ 7ου αἰ., ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Μαυρικίου (582-602). Τότε ξέσπασαν ταραχὲς σὲ διάφορα μέρη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ οἱ Σλάβοι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ εἰσβάλουν καὶ νὰ ξεχυθοῦν κατὰ κύματα πρὸς Ν. [1]. Τὴν κάθοδο αὐτὴ δὲν εἶναι εὔκολο νὰ παρακολουθήσουμε καὶ νὰ καθορίσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια. Φαίνεται ὅτι οἱ ἐπήλυδες μὲ τὴν διασπορά τους καὶ τὶς συνεχεῖς ἐγκαταστάσεις στὶς διάφορες χῶρες κατατέμνονταν ὁλοένα καὶ σὲ πιὸ μικρὲς ὁμάδες, οἱ ὁποῖες βαθμιαῖα ἔχαναν τὴν πρώτη τους ὁρμὴ καὶ δύναμη. Ἡ κατάτμησή τους θὰ ἔγινε ἀσφαλῶς μεγαλύτερη, ὅταν εἰσέδυσαν στὶς νότιες ἑλληνικὲς χῶρες καὶ τελικὰ ἔφτασαν στὴν Πελοπόννησο. Ἡ ἐγκατάστασή τους σ' αὐτὲς—στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου καὶ ἰδίως τοῦ 8ου αἰ.[2]—δὲν πραγματοποιήθηκε μόνον ὕστερ' ἀπὸ συγκρούσεις καὶ ἐπιδρομές, ἀλλὰ πρὸ πάντων μὲ εἰρηνικὸ τρόπο. Κατεβαίνουν δηλαδὴ ἀργὰ καὶ συνήθως εἰρηνικὰ ὡς μεμονωμένες ἀγροτοποιμενικὲς ὁμάδες ἀκολουθώντας πρὸ πάντων τὶς δυτικὲς ὀρεινὲς περιοχές, ἀναζητώντας νέα καλλιεργήσιμα ἐδάφη ἢ βοσκὲς καὶ ἀφήνοντας πίσω τους, σημάδια στὸ πέρασμά τους, τὰ τοπωνύμια. Γι' αὐτὸ ἴσως οἱ πηγὲς δὲν σημειώνουν τὴν βαθμιαία καὶ ἀνεπαίσθητη αὐτὴ προώθησή τους πρὸς Ν. Τὴν μετανάσταση αὐτὴ καὶ ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν πληθυσμῶν τὴν διευκόλυνε ἀσφαλῶς καὶ ὁ λοιμὸς τοῦ 746, ὁ ὁποῖος προξένησε μεγάλη φθορὰ στοὺς κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν [3]. Τὰ σλαβικὰ αὐτὰ φῦλα, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἤπειρο, Μακεδονία, Θεσσαλία καὶ Πελοπόννησο, μιλοῦσαν ἕνα σλαβικὸ ἰδίωμα, συγγενικὸ πρὸς τὴν βουλγαρική [4] Εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι κατὰ τὴν κάθο-

---

κὸν τῆς Μονεμβασίας καὶ αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, «Θεολογία» 26 (1955) 106.

1. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ensslin «Slaveneinfälle» στὴν RE, zweite Reihe.

2. Ὁ P. Charanis ἔχει τὴν γνώμη ὅτι οἱ Ἀβαροσλάβοι ἐπιδρομεῖς τοῦ 578 ὄχι μόνον εἰσέδυσαν, ἀλλὰ καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Πελοπόννησο. Ἔτσι, μόνον ἡ ἀνατολικὴ μὲ τὴν Κόρινθο κατόρθωσε ν' ἀποκαταστήση τὴν ἐπικοινωνία της μὲ τὸ Βυζάντιο (On the Slavic Settlement in the Peloponnesus, BZ 46 (1953) 100).

3. Βλ. *Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον,* ἐκδ. Βόννης, 3 σ. 53. Πρβλ. καὶ *D. Zakythinos,* Le despotat grec de Morée, Athènes 1953, τ. 2 σ. 20 - 21. *Στίλπ. Π. Κυριακίδου,* Βυζαντιναὶ μελέται VI, Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 95. Πρβλ. καὶ *Χρυσανθοπούλου,* ἔνθ' ἀν., «Θεολογία» 27 (1956) 87 κ.ἑ. Γιὰ τὴν εἰρηνικὴ διείσδυση τῶν Σλάβων καὶ τὴν ἑρμηνεία τῶν πολλῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων βλ. *Κ. Ἀμάντου,* Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, Ἀθῆναι 1939, τ. 1 σ. 362 - 364 (β' ἐκδ., σ. 348 - 349). Βλ. προσπάθεια τοῦ Kirsten νὰ καθορίση τὸν δρόμο τῶν Σλάβων καὶ Βλάχων ἀπὸ τὴν Ἤπειρο πρὸς τὴν Θεσσαλία, πρὸς τὴν Ἀχαΐα, ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο πρὸς τὸ Πήλιο (*A. Philippson - E. Kirsten,* Die griechischen Landschaften, Frankfurt am Main 1950, Band I, Teil 1 σ. 277 - 278).

4. Βλ. *G. Stadtmüller,* Τὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς διερευνήσεως τῆς Ἠπείρου, ΗΧ 9 (1934) 160, 161. Πρβλ. καὶ *Vasmer,* ἔνθ. ἀν. σ. 322 - 324.

δο τῶν Σλάβων ἐπὶ Μαυρικίου Ἕλληνες κάτοικοι ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν βορειότερη Δυτικὴ Ἑλλάδα κατέφυγαν στὴν Σικελία ἢ Ἰταλία, ἂν καὶ γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες [1].

Οἱ ἀλλεπάλληλες ἧττες τῶν Σλάβων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν στὰ 688 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β' (685-695, 705-711) καὶ στὰ 783 ἐπὶ Κωνσταντίνου ΣΤ' (780-797), καθὼς καὶ ἡ συντριβὴ μιᾶς ἀνταρσίας τους στὰ χρόνια τῆς Εἰρήνης (797-802), συνετέλεσαν πολὺ στὴν γρήγορη ἀφομοίωση καὶ στὸν ἐξελληνισμό τους.

Ἡ ἧττα ἐπίσης τῶν ἐπαναστατημένων σλαβικῶν φύλων τῆς Πελοποννήσου ἐμπρὸς στὴν Πάτρα στὰ 805 ἔκρινε ἀποφασιστικὰ τὴν τύχη τους [2]. Τότε ὁ Νικηφόρος Α' (802-811) ἐνίσχυσε τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Πελοποννήσου μὲ νέους ἐποίκους ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία καὶ μερίμνησε γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῶν Πελοποννησίων ποὺ εἶχαν ἐκπατριστῆ. Ἀκόμη φρόντισε γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν πόλεων [3]. Στὸν 10ο αἰ., κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων βουλγαρικῶν κατακτήσεων τοῦ Συμεὼν (893-927) καὶ τοῦ Σαμουὴλ (976-1014), φαίνεται ὅτι ἀνήκει τὸ ἑξῆς χαρακτηριστικὸ σχόλιο τῆς ἐπιτομῆς τῆς Γεωγραφίας τοῦ Στράβωνος: «Καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἤπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκύθαι Σκλάβοι νέμονται» [4]. Ὁ συντάκτης τοῦ σχολίου αὐτοῦ μὲ τὸν ὑπερβολικὸ τόνο τῆς ἀπαισιοδοξίας ἐννοεῖ ὅτι οἱ Σλάβοι τριγύριζαν στὶς χῶρες αὐτές, καὶ ὅτι τὶς λυμαίνονταν, χωρὶς ν' ἀποκλείη βέβαια τὴν ὕπαρξη τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖοι μάλιστα μὲ τὴν πρωτοβουλία τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν κιόλας ἀρχίσει τὸ ἀφομοιωτικό τους ἔργο.

«Ὁ ἐκχριστιανισμὸς καὶ ἐξελληνισμὸς τῶν Σλάβων, γράφει ὁ Dvornik, στὴν Μακεδονία, Θράκη καὶ Ἤπειρο—τουλάχιστο στὰ τμήματα ἐκείνων τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ διοίκηση—προχώρησαν γοργὰ καὶ ἐντατικὰ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 9ου αἰ. καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήση κανεὶς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀναδιοργανώσεως τῶν περιοχῶν αὐτῶν ὕστερ' ἀπὸ τὴν ὁλοσχερῆ ἐξαφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ ἐκεῖ. Αὐτὴ ἡ ἐπαινετὴ δραστηριότητα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας εἶχε τὴν καλύτερή της ἐσοδεία στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Φωτίου» (858-867, 877-886) [5].

Ἡ προσέλευση τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου στὸν χριστιανισμὸ ἔγινε

---

1. *Charanis,* ἔνθ. ἀν. σ. 42.

2. Βλ. *Dvornik,* The Slaves, Their Early History and Civilization, Boston 1956, σ. 117.

3. Τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στοῦ *Ζακυθηνοῦ,* Οἱ Σλάβοι, σ. 48-51.

4. Geographi Graeci minores, ἔκδ. C. Müller, τ. 2 (1882) 574 (= Στράβωνος Χρηστομάθεια VII, 47). Πρβλ. καὶ *W. Miller,* Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921, σ. 39.

5. Βλ. *Fr. Dvornik,* The Slaves, σ. 116-117, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἀργὰ καὶ βαθμιαῖα: δὲν εἶχε ἀκόμη ὁλοκληρωθῆ ὡς τὰ χρόνια τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντος ΣΤ' (886-912) καὶ 'Αλεξάνδρου (886-913) [1].

Γενικὰ ὁ ἐκχριστιανισμὸς καὶ ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν Σλάβων ἄρχισε νὰ συντελῆται ἐνωρίς, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ κιόλας τοῦ 8ου αἰ., μὲ κέντρα πνευματικῆς ἀκτινοβολίας καὶ πολιτικῆς ἢ οἰκονομικῆς ἐπιβολῆς ὄχι μόνο τὶς μεγάλες πόλεις, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Κόρινθο καὶ Πάτρα, ὅπως λέγει ὁ Vasmer [2], ἀλλὰ καὶ ἄλλα μικρότερα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατήρησαν τὰ ἑλληνικά τους ὀνόματα, ὅπως π.χ. ἡ Καισάρεια ΝΔ τῆς Κοζάνης [3]. 'Ορμητήρια, ἀλλὰ καὶ τόποι καταφυγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, θὰ ὑπῆρξαν ἀκόμη ἀπομονωμένα κάστρα (μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ πολυάριθμα τῆς ἐποχῆς τοῦ 'Ιουστινιανοῦ δὲν ἐκπλήρωσαν τὸν προορισμό τους;) [4], νησιά, χερσόνησοι, οἰκισμοὶ σὲ ἀπρόσιτες θέσεις στὰ βουνά, ὀροπέδια, δάση, σπηλιὲς καὶ ἄλλα φυσικὰ ἄσυλα.

Τὴν καταφυγὴ αὐτὴ μᾶς τὴν μαρτυρεῖ ὁ ἀξιόπιστος [5] ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ νέου, ὅταν μᾶς ἀφηγῆται τὴν εἰσβολὴ τοῦ Συμεὼν στὴν Στερεὰ 'Ελλάδα καὶ τὸν διασκορπισμὸ τῶν κατοίκων τῆς Φωκίδας στὶς πόλεις: «ἐντεῦθεν οἱ μὲν ὡς ἐν εἱρκταῖς ταῖς πόλεσι κατεκλείοντο, οἱ δὲ πρὸς τὴν Εὔβοιάν τε καὶ τὴν Πέλοπος ἀπεσώζοντο» [6]. Χτυπητὸ παράδειγμα ἡ Χαλκιδική, ποὺ χάρη στοὺς ὀρεινοὺς ὄγκους της ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῶν εἰσβολῶν καὶ ἐποικισμῶν τῶν Σλάβων. Σχετικὰ ἂς σημειωθῆ ὅτι ἡ

---

1. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* 'Ολίγαι λέξεις περὶ Σλάβων ἐν Πελοποννήσῳ καὶ περὶ τῶν κληθέντων σλαβικῶν κτιρίων τῆς 'Ολυμπίας, 'Εφημ. «'Ώρα» 5 Μαΐου 1874, σ. 5 - 6 στοῦ *Ζακυθηνοῦ,* Οἱ Σλάβοι, σ. 95.

2. *Vasmer,* ἔνθ. ἀν. σ. 324 - 325. 'Ο Bon μνημονεύει ἰδίως δύο μεγάλα κέντρα, τὴν 'Αθήνα καὶ τὴν Κόρινθο, καὶ ἐξαίρει τὸ ρόλο τῆς Κορίνθου ὕστερ' ἀπὸ τὰ 783, ὁπότε ἀρχίζει ἡ ἀνακατάληψη καὶ ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Πελοποννήσου (βλ. ἀνακοίνωσή του στὸ X διεθνὲς βυζαντινολογικὸ συνέδριο: Tebliğleri - Actes, Istanbul 1957, σ. 207).

3. *N.A.Bees,* Zum mazedonischen Bistum Kaesareia, BNJ 10 (1934) 346 - 348. 'Υπολείμματα τέτοιων κάστρων συνάντησε ὁ Α. Κεραμόπουλλος στὴν Δυτ. Μακεδονία (Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, 'Αθῆναι 1939, σ. 141 - 142, ὅπου ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα).

4. 'Ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις γιὰ τὰ ἐρείσματα καὶ ὁρμητήρια αὐτὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν ἀνατολικὴ Θεσσαλία βλ. στοῦ *Philippson - Kirsten,* ἔνθ' ἀν. I, 1 σ. 278, 279, 280, 293, 295. Γιὰ τὴν Δυτικὴ Στερεὰ 'Ελλάδα τέτοιο κάστρο θὰ ὑπῆρξε ἡ Ναύπακτος (βλ. *Philippson - Kirsten,* ἔνθ' ἀν. II, 2 σ. 616· «Danach ist anzunehmen, dass vom Altertum her in dem verödeten Festlandsraum West-Mittelgriechenlands nur die Festung Naupaktos bestand, als die Slaven einwanderten. Von ihr ging dann die Graecisierung dieser Gebirgsbevölkerung aus, die offenbar ihre Herden zu den Seen und Sümpfen auf Winterweide trieb wie heute die Aromunen und daher den Seen die Namen gab»). Βλ. καὶ *Charanis,* ἔνθ. ἀν. σ. 40 - 41, ὅπου μνημονεύονται καὶ ἄλλες παλαιότερες ἐργασίες.

5. *G. Da Costa - Louillet,* Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, «Byzantion» 31 (1961) 331.

6. Βλ. *Ι. Κρέμου,* Φωκικά, 'Αθῆναι 1874, τ. 1 σ. 38. Πρβλ. καὶ σ. 148, 165.

προφορική παράδοση διέσωζε ώς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. τὴν φήμη ὅτι τὸ οροπέδιο τῆς σημερινῆς Ἀρναίας ἦταν πυκνοκατοικημένο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Βουλγάρων [1]. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ μεγάλα βουνὰ τῆς Κάτω Μακεδονίας, Πιέρια καὶ Βέρμιο, καθὼς καὶ ἄλλα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ὑπῆρξαν ἄσυλα τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν [2]. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πεδινὰ δὲν ξεριζώθηκαν παντοῦ οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοί. Ὅταν περνοῦσε ἡ λαίλαπα, ξαναγύριζαν στὶς πατρίδες τους· τὴν ἑλληνικότητα τῶν τόπων αὐτῶν τὴν μαρτυροῦν τὰ πάμπολλα παλαιὰ τοπωνύμια [3].

Χαρακτηριστικὲς ἐπίσης εἶναι (ἔστω καὶ ἂν ἀναφέρωνται σὲ διάφορες ἐποχὲς) οἱ σχετικὲς εἰδήσεις τοῦ «Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας», ποὺ μνημονεύουν καταφυγὴ τῶν κατοίκων τῆς Κορίνθου στὴν Αἴγινα, τοῦ Ἄργους στὸ νησὶ Ὀρόβη (;), τῆς Λακωνίας στὰ γύρω βουνὰ καὶ στὴν Μονεμβασία. Ὁ Ταΰγετος καὶ πρὸ πάντων ὁ Πάρνων ὑπῆρξαν ἀσφαλεῖς προστάτες, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ ἀρχαϊκὰ ἑλληνικὰ ἰδιώματα τῶν περιοχῶν, ἰδίως τῆς Τσακωνιᾶς [4]. Ἐπίσης τὸ «Χρονικὸν τοῦ Γαλαξιδιοῦ», γραμμένο στὰ 1703, ἀλλὰ βασισμένο σὲ βυζαντινὲς πηγὲς καὶ παλαιὲς ἀναμνήσεις, ἔστω καὶ ἂν ἀναφέρεται μόνο στὴν περιοχὴ Γαλαξιδιοῦ - Ἀμφισσας, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸ σκοτεινὸ παρελθὸν καὶ νὰ σχηματίσουμε σαφῆ ἀντίληψη γιὰ τὸ πῶς ἀντιμετώπιζε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὴν θύελλα τῶν βουλγαρικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιδρομῶν, δηλαδὴ νὰ γνωρίσουμε κάτι ἀπὸ τοὺς αἱματηροὺς ἀγῶνες του, ἀπὸ τοὺς ἡρωισμούς του, τοὺς τόπους καταφυγῆς καὶ σωτηρίας του, τὰ κάστρα, τὰ νησιά, τὶς βουνοκορφὲς κ.λ., ὅπου κατατρεγμένος περνοῦσε δύσκολες μέρες καὶ χρόνια, καὶ πῶς τελικὰ ἀπ' ἐκεῖ, πιεζόμενος ἀπὸ τὶς σκληρὲς ἀνάγκες, ἀπὸ πνεῦμα ἀπελπισίας καὶ ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ τὴν ἐλευθερία ἢ καὶ ἐνισχυμένος ἀπὸ βυζαντινοὺς στρατοὺς ἐξορμοῦσε γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς χώρας του [5].

Ἐπίσης οἱ μονὲς καὶ οἱ ἕδρες τῶν πολυάριθμων μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν μὲ τὴν λαμπρότητα τῆς θρησκείας, μὲ τοὺς ἐπικεφαλῆς λόγιους κλη-

---

1. *E.M. Cousinéry*, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, τ. 2 σ. 140.

2. Βλ. *Cousinéry*, ἔνθ. ἀν. 1 σ. 53. Πρβλ. καὶ σ. 68. «Il est à remarquer que les Bulgares n'ont jamais pénétré dans ces bois. La population y est toute grecque, ainsi que dans la Piérie, jusqu'à Caravéria et à Gniaousta. Il paraît que c'est dans l'épaisseur de ces remparts naturels que les Grecs, pendant l'invasion des Bulgares, trouvèrent refuge....». Ἡ καταφυγὴ αὐτὴ πῆρε μεγαλύτερη ἔκταση καὶ μονιμότερο χαρακτήρα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν τουρκικῶν εἰσβολῶν.

3. Βλ. *Στίλπ. Κυριακίδου*, Θεσσαλονίκια μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 9, 11, 12, 15.

4. Πρβλ. *Χρυσανθοπούλου*, ἔνθ. ἀν., «Θεολογία» 27 (1956) 115 - 117, 132 - 133.

5. Βλ. *Κ. Σάθα*, Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, Ἀθῆναι 1865, σ. 192 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ σ. 122 κ.ἑ. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν βουλγαρικῶν ἐπιδρομῶν ποὺ μνημονεύονται στὸ «Χρονικὸν» βλ. *Ν. Βέη*, Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τζάρον Συμεὼν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, «Ἑλληνικὰ» 1 (1928) 350 κ.ἑ. Γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ χειρογράφου βλ. τοῦ *αὐτοῦ*, Τὸ χειρόγραφον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Γαλαξειδίου καὶ νέαι αὐτοῦ ἀναγνώσεις, ΠΑΑ 19 (1944) 347 - 356.

ρικούς ἀποτελοῦσαν, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδοῦμε, ἰσχυρὰ καὶ μόνιμα πνευματικὰ κέντρα γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ καὶ τὴν ἀφομοίωση τῶν ξενικῶν πληθυσμῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω λόγους, οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ οἱ ἀνταλλαγὲς ἢ ἡ ἀναζήτηση ἐργασίας ἢ χειμαδιῶν συντελοῦσαν, ὥστε οἱ ἀγροτοποιμενικοὶ ἐκεῖνοι πληθυσμοὶ νὰ κατεβαίνουν πρὸς τὶς πεδιάδες καὶ νὰ ἔρχωνται σὲ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς Ἕλληνες γεωργοὺς ἢ τοὺς μεγαλοκτηματίες ἄρχοντες τῆς ὑπαίθρου, μὲ τοὺς διαχειριστὲς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, μὲ τοὺς Ἕλληνες κατὰ πλειονότητα κατοίκους τῶν ἀστικῶν κέντρων, ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ διαθέσουν τὰ προϊόντα τους, καθὼς καὶ μὲ τὶς τοπικὲς ἀρχές. Ποιὲς ἀκριβῶς σχέσεις διαμορφώνονται μὲ αὐτὲς τὶς ἀρχὲς εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ τὸ καθορίσουμε. Πάντως πολὺ πιθανὴ εἶναι ἡ γνώμη ὅτι οἱ ἡμινομαδικοὶ ἐκεῖνοι πληθυσμοὶ δὲν ἔμειναν τελείως ἀνεξάρτητοι· εἶχαν βέβαια τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν πατριῶν ἢ τῶν φυλῶν, μὲ τοὺς ὁποίους συνδέονταν ἄμεσα, ἀλλὰ μέσῳ αὐτῶν ὑπάκουαν στοὺς ἐπίσημους ἀντιπροσώπους τοῦ Βυζαντίου [1].

Ἔτσι ἡ ἀπορρόφησή τους ἔγινε τόσο γρήγορα, ὥστε τὸν 10ο αἰ. μνημονεύονται σλαβικοὶ ἐποικισμοὶ μόνο στὴν Ἀχαΐα καὶ Ἤλιδα ἀνάμεσα σὲ ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, καθὼς καὶ στὶς πλαγιὲς τοῦ Ταϋγέτου, οἱ Μελιγκοὶ καὶ οἱ Ἐζερίτες [2]. Οἱ Μελιγκοὶ τοῦ Ζυγοῦ, οἱ «Ζυγιῶται», μιλοῦσαν, ἔγραφε ὁ Ἕλληνας περιηγητὴς τοῦ 15ου αἰ. Λάσκαρις Κανανός, διάλεκτο ὅμοια μὲ τῶν κατοίκων τῆς «Λουπὴκ» (Lübeck), τῆς βόρειας ἀκτῆς τῆς Γερμανίας, γνωστῆς κατὰ τὸν μεσαίωνα μὲ τὰ ὀνόματα Slavia, Sclavinia καὶ Sclavonia [3]. Τὸ χωρίο αὐτὸ προκάλεσε μεγάλη συζήτηση. Γιὰ τελευταία φορὰ οἱ Σλάβοι τοῦ Ταϋγέτου μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη [4].

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀφομοίωση τῶν Μελιγκῶν ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα ἀναφέρει ὁ ἀκαδημαϊκὸς Σ. Κουγέας: «Μὲ τοὺς γειτονεύοντας κατοίκους τοῦ κάστρου Μαΐνης, τοὺς ὕστερον κληθέντας Μανιάτας, οἱ τοῦ Ζυγοῦ τοῦ Μελιγκοῦ παρουσιάζουν ἀνέκαθεν πολλὰ τὰ κοινὰ ὡς πρὸς τὸν βίον καὶ τὸν χαρακτῆρα. Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκήτορες, μολονότι «οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιοτέρων Ρωμαίων, οἳ καὶ μέχρι τοῦ νῦν Ἕλληνες παρὰ τῶν ἐντοπίων προσαγορεύονται», παρεῖχον καὶ

1. Βλ. *Κυριακίδου,* ἔνθ' ἀν. σ. 94-95. Γιὰ τὸν ἐποικισμὸ τῶν Σλάβων καὶ τὶς σχέσεις τους μὲ τὸ βυζαντινὸ κράτος βλ. ἀπὸ βουλγαρικὴ πλευρὰ τὴν ἐργασία τῆς *V. Tapkova - Zaimova,* Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et en Grèce, «Etudes Balcaniques» 1 (1964) 111 - 123. Βλ. ἀκόμη καὶ *Iordan Zaimov,* Ἐποικισμὸς τῶν Βουλγαροσλάβων στὴν βαλκανικὴ χερσόνησο (βουλγ.), Σόφια 1967 (μὲ χωριστὸ τεῦχος χαρτῶν).

2. Βλ. *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 2 σ. 29.

3. *Σπ. Λάμπρου,* Κανανὸς Λάσκαρις καὶ Βασίλειος Βατάτζης. Δύο Ἕλληνες περιηγηταὶ τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος, «Παρνασσὸς» 5 (1881) 707, 710 - 713.

4. Γι' αὐτὰ βλ. στοῦ *Ζακυθηνοῦ* Οἱ Σλάβοι, σ. 65.

αὐτοί, ὅπως καὶ οἱ Μελιγκοί, ἐκ παλαιοτάτου χρόνου πάκτον, ἤτοι φόρον καὶ μάλιστα ἀρχικῶς κατὰ πολὺ ἀνώτερον ἀπὸ τοὺς Μελιγκούς. Ὑστερώτερα δέ, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου καὶ κατόπιν, Μανιᾶται καὶ Ζυγιῶται, ἰθαγενεῖς δηλαδὴ καὶ ἀλλογενεῖς, σχεδὸν ταυτίζονται πρὸς ἀλλήλους. Ὁ ταυτισμὸς αὐτὸς ὀφείλεται εἰς τὸν ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων γενόμενον συγκερασμόν, καθ' ὅν οἱ τοῦ Ζυγοῦ τοῦ Μελιγκοῦ, μικρὰ πλέον ἀπομεινάρια τῶν παλαιῶν Σλάβων, ἀπορροφημένα καὶ ἐξελληνισμένα διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀπὸ τὸ ἰσχυρότερον ἰθαγενὲς στοιχεῖον, εἶχαν συγχωνευθῆ μὲ τοὺς ἄλλους κατοίκους τῆς Μάνης εἰς ἕνα λαὸν μὲ ἀμοιβαίας ἀλληλεπιδράσεις εἰς τὰς συνηθείας τοῦ βίου, ἀλλὰ μὲ πλήρη ἐπικράτησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως. Ἀπὸ τὴν ζύμωσιν αὐτήν, ἐνισχυμένην καὶ ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῶν παλαιῶν Σπαρτιατῶν, προῆλθεν ἡ ῥοπὴ καὶ ὁ ἐθισμὸς τῶν Μανιατῶν εἰς τὴν πολεμικὴν ζωὴν καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν, ὁ ἀτίθασος καὶ καὶ ἐκδικητικὸς χαρακτὴρ αὐτῶν...»[1].

Στὶς ἀρχὲς τῆς τουρκοκρατίας φαίνεται ὅτι εἶχαν ἀφομοιωθῆ καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν Σλάβων στὴν Νότια Ἑλλάδα [2]. Μικρὰ ὑπολείμματα ἔμειναν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, στὴν Δυτικὴ Θεσσαλία καὶ Ἤπειρο. Στὴν Βόρεια ὅμως Ἑλλάδα καὶ συγκεκριμένα στὴν Μακεδονία καὶ Θράκη ἡ εἰρηνικὴ κάθοδος καὶ ὁ ἐποικισμὸς τῶν Σλάβων, κυρίως τῶν Βουλγάρων, ἐξακολούθησε καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Ὡς τοὺς βαλκανικοὺς ἀκόμη πολέμους (1912-13) κατέβαιναν στὶς χῶρες αὐτὲς ἐργάτες, κυρίως κτίστες καὶ θεριστές [3]. Παράλληλα πρέπει νὰ ἐξεταστῆ καλὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἐκσλαβισμοῦ τῶν βόρειων ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἢ καὶ ἄλλων ξένων λαῶν, ὅπως π.χ. τῶν Πατσινακῶν στὴν Ἀρδέα κ.ἄ., ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ μὲ πόση εὐκολία μαθαίνει κανεὶς τὴν βουλγαρικὴ γλώσσα [4]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση ἑλληνόφωνων κατοίκων τοῦ Καταφυγίου Μακεδονίας, ποὺ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Κλεισούρα (μεταξὺ 91 καὶ 107 χιλμ.) διεθνοῦς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη) ἔχασαν τὴν μητρική τους γλώσσα καὶ ἔγιναν βουλγαρόφωνοι [5].

Μολαταῦτα τὰ πορίσματα τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ σλαβικὴ δὲν ἔχει ἀσκήσει σοβαρὴ ἐπίδραση στὴν μορφολογία καὶ στὴν σύν-

---

1. *Σωκρ. Κουγέα*, Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταϋγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, Ἀθῆναι 1950, σ. 30 - 31.

2. Βλ. *J. B. Bury*, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802 - 867), London 1912, σ. 379 - 380. Πρβλ. καὶ *Bon*, Le Péloponèse byzantin, σ. 31 κ.ἑ., ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Βλ. *A. Bakalopoulos*, Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912, Paris 1953, σ. 59, 60, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. *Κεραμοπούλλου*, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, σ. 56 ὑποσ. Βλ. *Στίλπ. Π. Κυριακίδου*, Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὅρια τοῦ ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 49, 56 κ.ἑ., 60 κ.ἑ.

5. Βλ. *Α.Κ.Ο.*, Κλεισούρα, «Μακ. Ἡμερ.» 2 (1909) 261).

ταξη τῆς ἑλληνικῆς [1] Ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιο οἱ ἐπιδράσεις της περιορίζονται σ' ἕνα δάνειο 273 λέξεων κατὰ τὸν G. Meyer, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐλάχιστες χρησιμοποιοῦνται στὸν καθημερινὸ λόγο. Οἱ περισσότερες εἶναι συγκεκριμένα οὐσιαστικά, ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἀγροτικὸ καὶ ποιμενικὸ βίο [2]. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος διαπιστώνει κανεὶς στὴν σλαβικὴ πολλὰ καὶ σημαντικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς [3].

Ὡς πρὸς τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια, τὰ περισσότερα ἔχουν σχέση μὲ τὴν φύση, προσιδιάζουν δηλαδὴ σὲ ἀγροτοποιμενικοὺς πληθυσμούς, καὶ δὲν εἶναι βέβαιο πάντοτε, ἂν φορεῖς αὐτῶν εἶναι Σλάβοι μόνιμα ἐγκαταστημένοι στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἢ σκλάβοι μονῶν καὶ ἀρχόντων ἢ Βλάχοι καὶ Ἀρβανιτόβλαχοι ἢ Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι στὶς δυτικὲς ἰδίως περιοχὲς ἀναμείχθηκαν πολὺ μαζί τους. Ἔπειτα τὰ τοπωνύμια αὐτὰ δὲν ἀνάγονται ὅλα στὴν ἴδια ἐποχή, δὲν ἔχουν δηλαδὴ τὴν ἴδια παλαιότητα [4]. Συγκεκριμένα στὴν ἑλληνικὴ Μακεδονία ὑπάρχει μιὰ μακριὰ χρονολογικὴ κλιμάκωση, ποὺ φτάνει ὡς τὸν 20ο ἀκόμη αἰώνα.

Σήμερα τὸ ζήτημα τῶν σλαβικῶν ἐποικισμῶν ἔχει πάρει τὴν ἁρμόζουσα θέση μέσα στὴν ἐπιστήμη καὶ ἡ θεωρία τοῦ Fallmerayer ἔχει σχεδὸν ἐγκαταλειφθῆ. Μόνο στὴν Σοβιετικὴ Ρωσία παρατηρήθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια στροφὴ τῶν ἱστορικῶν της πρὸς τὴν θεωρία αὐτή [5], ἀφοῦ ὑπογράμμιζε τὶς σλαβικὲς ἐπιδράσεις. Μολαταῦτα στὴν ἴδια χώρα, πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια στὰ (1960) καταπολεμήθηκε ἡ θεωρία ἀπὸ τὸν ἀνθρωπολόγο Ἄρη Πουλιανό, ὁ ὁποῖος στηριζόμενος στὶς μεθοδολογικὲς ἀρχὲς τῆς Σοβιετικῆς Ἀνθρωπολογικῆς Σχολῆς καὶ σὲ πολυάριθμες μετρήσεις καὶ ἐξετάσεις, προσπάθησε ν' ἀποδείξη τὴν συγγένεια τῶν ἀρχαίων καὶ νέων Ἑλλήνων [6]. Ποιὰ τώρα εἶναι τὰ κατάλοιπα τῶν σλαβικῶν ἐπιδράσεων στὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα τοῦ ψυχικοῦ κόσμου καὶ πολιτισμοῦ τῶν νέων Ἑλλήνων εἶναι πρόβλημα πολὺ δύσκολο νὰ διερευνηθῆ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση.

---

1. Βλ. *D. Georgakas,* Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen, BZ 41 (1941) 353, ὅπου οἱ γνῶμες τῶν εἰδικῶν.

2. *G. Meyer,* Neugriechische Studien II, Wien 1894, σ. 6 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *F. Miklosich,* Die slavischen Elemente des Neugriechischen, «Wiener Sitzungsberichte» 63 (1869) 529 - 566.

3. Β. *Μπεσιεβλῆεφ,* Βούλγαροι καὶ Ἕλληνες στὶς ἀμοιβαῖες τους ἐπιδράσεις ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες, μετ. Ν. Ἀνδριώτη, «Ν. Ἑστία» 28 (1940) 1072 κ.ἑ. *Ν.Π. Ἀνδριώτη,* Τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης, ΑΘΛΓΘ 17 (1952) 33 - 100.

4. Βλ. καὶ *Vasmer,* ἔνθ' ἀν. σ. 316.

5. Βλ. *A.A. Vasiliev,* Justin the first, Cambridge, Massachusetts 1950, σ. 303 - 304, ὅπου ἡ νεώτερη ἱστορικὴ βιβλιογραφία.

6. *Ἄρη Πουλιανοῦ,* Ἡ προέλευση τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1960, σ. 16, 18. Πρβλ. καὶ σ. 109 - 110, 111.

2. *Οἱ 'Αλβανοί.*

'Ενῶ ἀκόμη συζητοῦνταν μὲ πάθος ἡ θεωρία τοῦ Fallmerayer, ὁ Σκῶτος φιλέλληνας, ἀγωνιστὴς καὶ ἱστορικὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 Thomas Gordon, ποὺ εἶχε γνωρίσει τὴν Νότια 'Ελλάδα καὶ εἰδικὰ τὴν Πελοπόννησο ἀπὸ κοντὰ καὶ ὄχι μέσα ἀπὸ τὰ σπουδαστήρια, παρατηροῦσε σὲ μιὰ μικρὴ ὑποσημείωση τοῦ ἔργου του, ἡ ὁποία ὅμως ἔμεινε ἀπαρατήρητη, ὅτι μερικοὶ ἐπιστήμονες ἀναζητοῦσαν καὶ ἔβρισκαν ἴχνη σλαβικῶν ἐποικισμῶν καὶ ἐπιδράσεων στὴν Πελοπόννησο, ἐκεῖ ὅπου κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἱ. εἶχαν ἐγκατασταθῆ 'Αλβανοὶ ἔποικοι καὶ στὴν ἐποχή του ἀκόμη ἐξακολουθοῦσαν νὰ ζοῦν οἱ ἐξελληνισμένοι ἀπόγονοί τους, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν τὴν μητρική τους γλώσσα [1]. 'Η πληροφορία αὐτὴ ἦταν ἀποκαλυπτική: ἀπέδειχνε ὅτι τὸ νέο κῦμα τῶν ἐποίκων ἐκάλυψε τὸ παλαιὸ σλαβικό, πράγμα ποὺ ἔγινε καὶ στὴν "Ηπειρο καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Οἱ ἐποικήσεις τῶν 'Αλβανῶν, ἔθνους ἰλλυρικοῦ, στὴν Νότια 'Ελλάδα καὶ κυρίως στὴν Πελοπόννησο φαίνεται ὅτι ἦταν σπουδαιότερες ἀπὸ τὶς σλαβικὲς καὶ σὲ ἔκταση καὶ σὲ ἀποτελέσματα. "Ενα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτοὺς ἦταν καὶ λατινόφωνοι, δηλαδὴ 'Αρβανιτόβλαχοι, πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βλαχική, μιλοῦσαν μὲ εὐχέρεια καὶ τὴν ἀλβανική [2].

'Ως πρὸς τὸν χρόνο τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐγκαταστάσεώς τους στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἔχουν διατυπωθῆ διάφορες γνῶμες. "Αλλες—πολὺ ἀπίθανες [3]—μιλοῦν γιὰ κάθοδό τους ἀπὸ τὸν 8ο τουλάχιστο αἰώνα καὶ ἄλλες—πιὸ πιθανὲς—σὲ μεταγενέστερους χρόνους ὡς τὸν 14ο [4]. 'Οπωσδήποτε πρέπει νὰ

---

1. *Th. Gordon,* History of the Greek Revolution, London 1844, τ. 1 σ. 34 ὑπ.

2. *L. Heuzey,* Excursion dans la Thessalie turque en 1858, Paris 1927, σ. 171 - 172· «...il ne faut pas voir en eux de véritables Albanais, mais des *Arvanito-vlaques* comme ils sont encore appelés dans la Grèce du nord, c'est-à-dire des populations roumaines émigrées anciennement de l'Albanie et parlant couramment la langue albanaise en même temps que leur langue maternelle».

3. Βλ. γνώμη τοῦ *Π. Κ(ανελλίδου),* Μάνη καὶ Μανιᾶται, «'Εβδομὰς» 4 (1887) ἀρ. 37 - 38, ὅτι οἱ 'Αλβανοὶ στὴν Πελοπόννησο εἶχαν ἐγκατασταθῆ τουλάχιστο ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. Βλ. καὶ ἀνανέωση τῆς θεωρίας αὐτῆς ἀπὸ τὸν *Κώστα Η. Μπίρη,* 'Αρβανίτες, Οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ, 'Αθῆναι 1960, σ. 63 κ.ἑ.

4. Βλ. γνώμη τοῦ *Ι.Κ. Βογιατζίδου,* ὅτι 'Αλβανοὶ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Θεσσαλία ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. στὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη του: Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΣ 2 (1925) 155. 'Ο *Π.Α. Φουρίκης* εἶχε ἐπίσης τὴν γνώμη ὅτι οἱ 'Αλβανοὶ εἶχαν κατεβῆ στὴν 'Ελλάδα αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν 14ο αἰ. (Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα παρὰ τοῖς ἀλβανοφώνοις τῆς Σαλαμῖνος, 'Αθῆναι 1927. 'Ανάτυπο τ. 9 τῆς «Λαογραφίας» σ. 3. Πρβλ. καὶ τὶς ἄλλες μελέτες του: Παρατηρήσεις εἰς τὰ τοπωνύμια τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως, «'Αθηνᾶ» 40 (1928) 59 καὶ Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνύμιον τῆς 'Αττικῆς, 'Αθῆναι 1929, σ. 128 - 129), ἀλλὰ δὲν πρό-

παραδεχθοῦμε ὅτι νωρὶς σχετικά, πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰ., οἱ Ἀλβανοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ εἰσδύουν εἰρηνικὰ στὶς βόρειες ἑλληνικὲς χῶρες κατεβαίνοντας σποραδικὰ ἢ καὶ ὡς ἄποικοι ὕστερ' ἀπὸ ἐπίσημες συμφωνίες. Ἔτσι τοὺς βλέπουμε ἐγκαταστημένους κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., «διὰ χρυσοβούλλου καὶ προστάγματος βασιλικοῦ», στὴν ὀρεινὴ Δυτικὴ Θεσσαλία, στὴν περιοχὴ Φαναρίου κοντὰ στὴν Καρδίτσα. Φαίνεται ὅτι εἶναι ἀρκετὰ ἐνοχλητικοὶ στοὺς κατοίκους της, οἱ ὁποῖοι ζητοῦν στὰ 1295 ἀπὸ τὸν «αὐθέντην Θεσσαλίας» Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλο νὰ μὴ ἀποικίση αὐτὸς ἢ οἱ διάδοχοί του ἄλλους Ἀλβανοὺς καὶ νὰ μὴ βάλη φραγκικὴ φρουρὰ στὸ κάστρο (βλ. εἰκ. 1) [1]. Τὸ ἔγγραφο εἶναι ἐνδιαφέρον, γιατὶ δείχνει τὶς ἀντιδράσεις καὶ τοὺς φόβους τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι τῶν ξένων, καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε στὸν οἰκεῖο τόπο.

1. Τὸ κάστρο τοῦ Φαναρίου

λαβε ν' ἀναπτύξη τὴν θεωρία του. Γιὰ ἄλλ ς περεμφερεῖς θεωρίες βλ. *Ι.Χ. Πούλου*, Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορινθίαν, ΕΜΑ 3 (1950) 40 - 42.

1. Βλ. *F. Miklosich - J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, Wien 1860 - 1887, τ. 5 σ. 260 - 261.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., μετὰ τὸ 1318, μνημονεύονται πάμπολλοι 'Αλβανοὶ νὰ λεηλατοῦν τὴν ὕπαιθρο τῆς Θεσσαλίας καὶ νὰ ἔχουν περιορίσει τὴν κυριαρχία τῶν Ἑλλήνων καὶ Καταλανῶν στὰ κάστρα [1]. Εἶναι 12 χιλιάδες «ἀβασίλευτοι»—κατὰ πατριαρχικὲς ὁμάδες ἢ φάρες, ὅπως λέγονται σήμερα—'Αλβανοὶ (κατὰ τὸν Κανταχουζηνὸ) ἢ καὶ 'Αρβανιτόβλαχοι, Μαλακάσιοι, Μπούιοι καὶ Μεσαρίτες, οἱ ὁποῖοι ὅμως στὰ 1333 σπεύδουν νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸν ἐλευθερωτὴ τῆς Θεσσαλίας 'Ανδρόνικο Γ' [2]. Οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ τὴν σημερινὴ Νότια 'Αλβανία [3]. Ἄλλοι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν διατηρήσει τὴν ἀλβανικὴ γλώσσα, ἐνῶ ἄλλοι εἶχαν γίνει λατινόφωνοι, δηλαδὴ 'Αρβανιτόβλαχοι, οἱ ἀλλιῶς λεγόμενοι στὴν 'Ακαρνανία Καραγκούνηδες (ὄνομα ποὺ δίδεται σήμερα χωριστὰ καὶ στοὺς ἑλληνόφωνους κατοίκους τῆς πεδινῆς Θεσσαλίας). Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύουν καὶ οἱ σωζόμενες παραδόσεις γιὰ τὴν κάθοδο 'Αρβανιτοβλάχων στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Συγκεκριμένα μάλιστα ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. οἱ 'Αρβανιτόβλαχοι τῆς 'Ακαρνανίας διέσωζαν τὴν παράδοση ὅτι πρὶν ἀπὸ 400 - 500 χρόνια εἶχαν φύγει ἀπὸ τὴν πατρική τους χώρα στὴν περιοχὴ Αὐλώνας καὶ ἀπ' ἐκεῖ σκορπίστηκαν στὸ Μέτσοβο, στὸν 'Ασπροπόταμο καὶ στοὺς Καλαρίτες [4].

Στὰ 1348 λήγει ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία στὴν Θεσσαλία καὶ ἀρχίζει ἡ σερβοκρατία [5]. Ὁ κράλης Στέφανος Ντουσὰν (1331-1355), ὁ ὁποῖος κυριεύει μεγάλα τμήματα πρῶτα τῆς Μακεδονίας, ἔπειτα τῆς 'Ηπείρου καὶ Θεσσα-

---

1. Βλ. *A. Rubiò y Lluch,* Els governs de Matheu de Moncada y Roger de Lluria en la Grecia Catalana (1359 - 1370), «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», MCMCI, Barcelona 1912, σ. 19 - 20. Τοῦ *αὐτοῦ,* La poblaciò dels Ducats de Grecia, «Institut d'Estudis Catalans». Memoires de la Secciò historico - arqueologica IV Barcelona 1933 σ. 26. Τὰ ἔργα τοῦ Rubiò y Lluch στὴν καταλωνικὴ τὰ συμβουλεύθηκα χάρη στὶς χειρόγραφες μεταφράσεις αὐτῶν στὴν γαλλικὴ ποὺ εἶχε φιλοπονήσει ὁ φίλος κ. Γ.Π. Τζιτζέλης, ὁ ὁποῖος τὶς ἔθεσε στὴν διάθεσή μου μὲ μεγάλη εὐγένεια. *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 1 σ. 103, τ. 2 σ. 30 - 31.

2. Βλ. *Κανταχουζηνό,* ἔκδ. Βόννης, 1 σ. 474. Πρβλ. καὶ *Βογιατζίδου,* Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΣ 1 (1924) 155.

3. Βλ. *Ath. Gegaj,* L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle, Paris 1937, σ. 25 - 30. Βλ. τὰ σχετικὰ στοῦ *Γ. Χρ. Σούλη,* Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἀλβανικῶν φύλων τῶν Μαλακασίων, Μπουίων καὶ Μεσαριτῶν, ΕΕΒΣ 23 (1953) 213 - 216, ὁ ὁποῖος ἀντίθετα πρὸς πολλοὺς ἐρευνητὲς θεωρεῖ τὰ φῦλα αὐτὰ ἀλβανικά.

4. Βλ. *Γ.Μ.,* Περὶ Καραγκούνιδων, «Πανδώρα» 18 (1868) 140 - 142. Πρβλ. καὶ *Π. 'Αραβαντινοῦ,* Χρονογραφία τῆς 'Ηπείρου, 'Αθῆναι 1856, σ. 147. Γιὰ τοὺς 'Αρβανιτόβλαχους τῆς 'Ακαρνανίας βλ. *L. Heuzey,* Le mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860, σ. 267 - 268. Γιὰ τὴν κάθοδο 'Αρβανιτοβλάχων βλ. καὶ *Α. Βακαλοπούλου,* Ἱστορικαὶ ἔρευναι ἐν Σαμαρίνῃ τῆς Δυτ. Μακεδονίας, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 21 (1937) σ. 13 τοῦ ἀνατύπου.

5. Βλ. *Γεωργίου Σούλη,* Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348 - 1356), ΕΕΒΣ 20 (1950) 56 - 73.

λίας [1], διευκολύνει τὴν κάθοδο σ' αὐτὰ τῶν 'Αλβανῶν—καὶ 'Αρβανιτοβλάχων βέβαια—πρὸς Ν. χρησιμοποιώντας πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς ὡς μισθοφόρους [2], πράγμα ποὺ ἔκαναν ἀργότερα καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ Φράγκοι ἡγεμόνες. Πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς ἐγκαθιστοῦσε σὲ κτήματα κυρίως Ἑλλήνων ἀρχόντων καὶ στρατιωτῶν. Ἡ κάθοδος αὐτὴ τῶν 'Αλβανῶν, ἀσφαλῶς καὶ νέων Σλάβων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων, ἐξηγεῖ τὴν μείωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν Νότια 'Αλβανία καὶ στὴν Ἤπειρο [3].

'Ακόμη καὶ στὴν Θεσσαλία καὶ στὴν «Αἰτωλία» καὶ «'Ακαρνανία» (ἐννοεῖται κυρίως ἡ Νότια Ἤπειρος)[4] παρατηρήθηκε διασκορπισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου καὶ μάλιστα φυγὴ πρὸς τὰ παράλια [5], ἀπ' ὅπου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Στεφάνου Ντουσὰν (1355), θέλησε νὰ τοὺς ἐπαναφέρῃ καὶ νὰ τοὺς ἀποκαταστήσῃ στὶς πατρίδες τους ὁ Νικηφόρος Β' (1356-1359), γιὸς τοῦ δεσπότη τῆς 'Ηπείρου 'Ιωάννη Β' Δούκα 'Ορσίνη, ἀλλὰ δὲν τὸ κατόρθωσε, γιατὶ νικήθηκε καὶ σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς 'Αλβανοὺς στὴν μάχη στὸν 'Αχελῶο (ἄνοιξη 1359) [6]. Ἔτσι κυριαρχοῦν πάλιν οἱ Σέρβοι καὶ ἰδίως οἱ 'Αλβανοὶ στὴν βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα ὡς τὰ παράλια τοῦ Κορινθιακοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κάστρα τῆς Ναυπάκτου καὶ τῆς Βονδίτσας (Βόνιτσας), ὅπου κυμάτιζαν οἱ σημαῖες τῶν 'Ανδηγαυῶν (Angevins) καὶ τῶν Τόκκων. Τότε θὰ ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο ὁ ἐποικισμὸς τῶν 'Αλβανῶν στὶς ἑλληνικὲς χῶρες [7]. Τότε ἀκόμη,

---

1. *Καντακουζηνός*, ἔκδ. Βόννης, 3 σ. 147.

2. *C. Jireček*, Geschichte der Serben, Gotha 1911, τ. 1 σ. 394.

3. Βλ. *C. Jireček*, Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus, BNJ 1 (1920) 1 - 2. *K. Hopf*, Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit, Leipzig 1867 - 1868, τ. 2 σ. 32 κ.ἑ. Βλ. καὶ *Πούλου*, ἔνθ' ἀν. σ. 36, 45, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. μνεία 'Αλβανῶν, Σέρβων καὶ Βουλγάρων στὸ *'Ιστορικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ*, «Ἑλληνομνήμων» Μουστοξύδου, passim. Βλ. καὶ τὴν νέα ἔκδοση τοῦ *Seb. Cirac Estopanan*, Bizancio y Espana, Barcelona 1943, τ. 1 - 2. Γιὰ τὸν ἐσφαλμένο τίτλο τοῦ 'Ιστορικοῦ βλ. *L. Vranoussis*, Deux historiens qui n'ont jamais existé: Comnénos et Proclos, EME 12 (1962) 23 - 29.

4. Βλ. ἔκφραση τοῦ 14ου αἰ.: «... τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς τῆς ἐν τῇ 'Ακαρνανίᾳ Ἄρτης» (βλ. *Γερμανοῦ Σάρδεων*, 'Επισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν 'Ηπείρῳ καὶ 'Αλβανίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ΗΧ 12 (1937) 12). Πρβλ. καὶ *Χαλκοκονδύλη*, ἔκδ. Darkò, 1 σ. 197.

5. Βλ. *'Ιστορικόν* ἔνθ' ἀν. σ. 496 (ἔκδ. Estopañan, τ. 2 σ. 37).

6. Βλ. *'Ιστορικόν*, ἔνθ' ἀν. σ. 491 - 492 (ἔκδ. Etopañan, τ. 2 σ. 37). Ὁ 'Αχελῷος εἶναι ἡ ἀρχαία 'Αμπρακία, ὅπως ὑποθέτει ὁ Μουστοξύδης; (σ. 504 ὑποσ. 24). Βλ. πιθανότερες ἐκδοχὲς *Philippson - Kristen*, ἔνθ' ἀν. I, 1 σ. 616, 617. Πρβλ. καὶ γνώμη *Γ. 'Η. Παπατρέχα*, 'Επισκοπὴ 'Αχελώου καὶ ἡ ὁμώνυμη βυζαντινὴ πόλη, ΑΕΑΣ 1 (1958) 173 - 177. Γιὰ τὴν χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Νικηφόρου Β' Δούκα 'Ορσίνη βλ. ***R.J. Loenertz***, Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique 1381 / 82 - 1387, BZ 50 (1957) 393.

7. *Rubiò y Lluch*, Poblaciò, ἔνθ' ἀν., σ. 20.

φαίνεται, πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τῶν κάστρων τῆς Βαγενετίας [1] (τῆς ἠπειρωτικῆς περιοχῆς ποὺ ἐκτείνεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα σὲ ἀρκετὸ βάθος) κατέφυγαν στὰ Ἰωάννινα [2]. Ὁ συμπαγὴς ὅμως ὄγκος τῶν ἄλλων οἰκογενειῶν—καὶ πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἑλληνικὲς—θὰ ἔμεινε στὴν περιοχὴ τῆς Βαγενετίας μὲ τὰ πολλὰ καὶ πλούσια μοναστήρια της. Ἡ ὑπόθεσή μου αὐτὴ ἀποδεικνύεται, νομίζω, ἀπὸ τὴν σύμπτωση σχεδὸν τῶν ὁρίων της μὲ τὴν περιοχή, ὅπου ἐπικρατοῦν ὡς σήμερα τὰ βόρεια ἠπειρωτικὰ ἰδιώματα, γνωστὰ γιὰ τὰ ἀρχαϊκά τους στοιχεῖα [3].

Ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι σκοτεινή. Ἡ ἀναταραχὴ στὴν Ἤπειρο καὶ Θεσσαλία εἶναι μεγάλη [4]. Ὁ νέος Σέρβος ἡγεμόνας Συμεὼν Οὔρεσης (1356 - 1371;) [5], ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς τοῦ Στεφάνου Ντουσάν, ποὺ τιτλοφορεῖται χαρακτηριστικὰ «βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων καὶ Σερβίας» ἢ «Ρωμαίων καὶ Σερβῶν καὶ παντὸς Ἀλβάνου» [6] ἐγκαθιδρύει τὴν αὐλή του στὰ Τρίκαλα (βλ. εἰκ. 2), παραχωρεῖ τὰ Ἰωάννινα τὸ 1367 στὸν γαμπρό του Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς καὶ τὴν Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία (δηλαδὴ τὴν νότια Ἤπειρο, ὅπως εἴδαμε) σὲ Ἀλβανοὺς ἀρχηγοὺς τῶν οἴκων Μπούα καὶ Λιώσα [7]. Ἡ σερβικὴ κυριαρχία στὴν Θεσσαλία περιλαμβάνει τὴν δυτικὴ λεκάνη της ὡς τὰ Φάρσαλα καὶ τὸν Δομοκό [8]. Οἱ Ἀλβανοὶ τώρα καὶ οἱ Ἀρβανιτόβλαχοι ἀπειλοῦν καὶ προσβάλλουν τὴν περιοχὴ τοῦ βενετικοῦ Πτελεοῦ [9] καὶ γενικὰ ἀποτελοῦν ἰσχυρὸ στοιχεῖο στὴν Θεσσαλία, κυρίως στὴν Δυτική, καὶ στὴν Ἤπειρο, πρὶν ἀπὸ τὴν διείσδυση τῶν Τούρκων σ' αὐτὲς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. Τὶς ἐνοχλήσεις καὶ τὴν ἐπικράτηση ἀκριβῶς τοῦ στοιχείου αὐτοῦ θέ-

---

1. Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς Βαγενετίας βλ. *M. Lascaris,* Vagenitia, «Revue historique du Sud-Est Européen» 19 (1942), τεῦχ. 2, σ. 423 - 437. Βλ. ἀκόμη καὶ τὸν χάρτη τῆς Β. Ἠπείρου καὶ Ἀλβανίας, τὸν προσαρτημένο στὸ βιβλίο του *H. Inalcık,* Hicrî 835 tarihli sûret-i defteri Sancak-i Arvanid, Ankara 1954.

2. Βλ. *Ἱστορικόν*, ἔνθ' ἀν. σ. 504 - 505 (ἔκδ. Estopañan, τ. 2 σ. 39).

3. Βλ. *Γ.Π. Ἀναγνωστοπούλου,* Γλωσσικὰ ἀνάλεκτα, «Ἀθηνᾶ» 36 (1924) 62 - 63.

4. Βλ. χρυσόβουλλο Συμεὼν Οὔρεση Παλαιολόγου γιὰ τὴν Θεσσαλία: «... καὶ πάντα μὲν τὰ μοναστήρια καὶ τὰς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας εὑροῦσα ἐρημωμένας ἀπὸ τῆς τοῦ καιροῦ ἐπιθέσεως...» (*N.A. Βέη,* Σερβικὰ καὶ βυζαντινὰ γράμματα Μετεώρου, «Βυζαντὶς» 2 (1911 - 1912) 81).

5. Ὡς πρὸς τὸν χρόνο τοῦ θανάτου τοῦ Συμεὼν βλ. παρατηρήσεις *M. Lascaris,* Byzantinoserbica saeculi XIV, «Byzantion» 25 - 27 (1955 - 1957) 278 κ.έ.

6. Βλ. τίτλους στοῦ *Βέη*, ἔνθ' ἀν. σ. 80, 84.

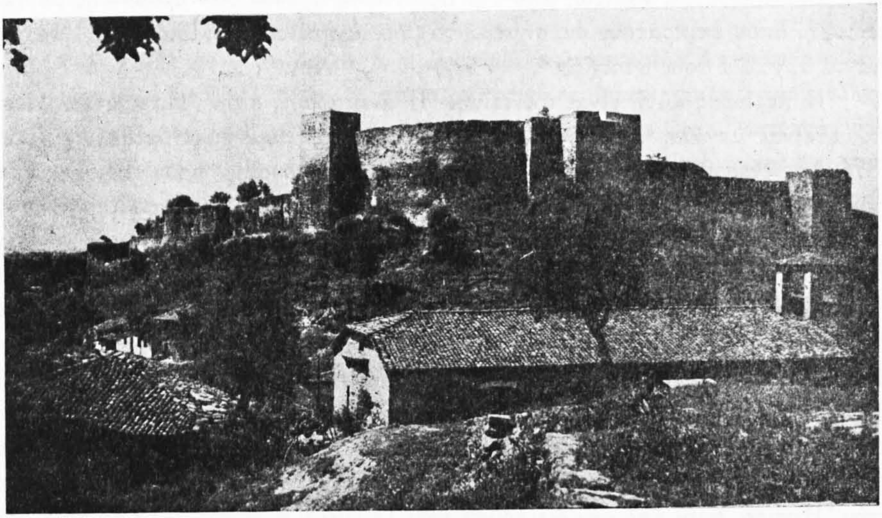
7. Βλ. *Ἱστορικόν*, σ. 503 - 505 (ἔκδ. Estopañan τ. 2 σ. 39). *Οὐίλ. Μίλλερ,* Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204 - 1566), μετάφρ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1909 - 1910, τ. 1 σ. 419.

8. *Hopf,* Griechenland, 2 σ. 40.

9. *F. Thiriet,* Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie, Paris 1958, τ. 1 (1329 - 1399) σ. 69, 112.

λοντας ν' ἀποτρέψη ὁ Θωμᾶς ζήτησε τὴν βοήθεια τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ ἔτσι προλείανε τὴν ἐξάπλωση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας [1].

Μὲ τὴν ἀπειλὴ τῶν Τούρκων πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συσχετιστῇ ἡ πρώτη κάθοδος τῶν Ἀλβανῶν στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴν Πελοπόννησο. Στὴν Ἀττικὴ

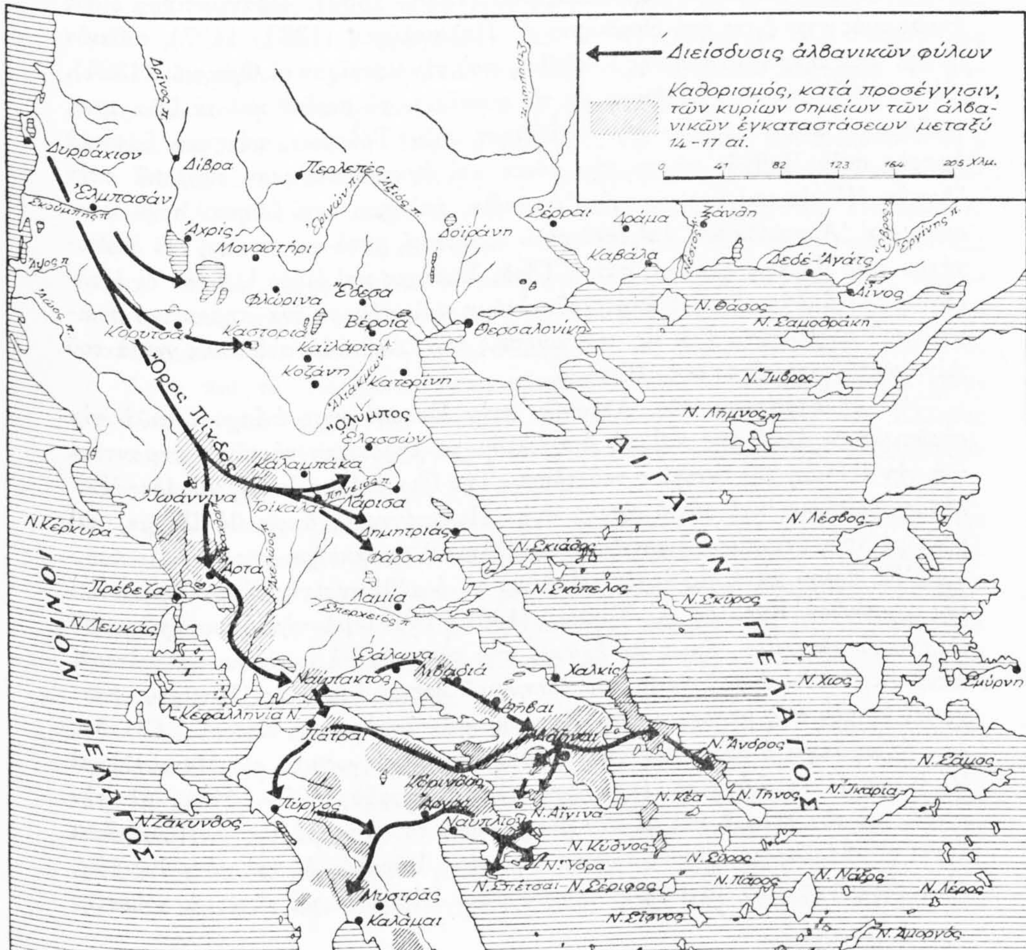

2. *Τὸ κάστρο τῶν Τρικάλων.*

ἐγκαθίστανται ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1382, ἐπὶ καταλανικῆς κυριαρχίας, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀραγωνίας Πέτρου Δ'. Σκοπός του ἦταν νὰ πυκνώση τὸν πληθυσμό της, ποὺ εἶχε ἀραιωθῆ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ναβαρραίων. Ἡ διείσδυση τῶν Ἀλβανῶν ἐκτείνεται ἐπὶ τοῦ Νερίου Ἀτζαγιώλη καὶ περισσότερο ἐπὶ τοῦ γιοῦ του Ἀντωνίου (1394-1453), ἰδίως μετὰ τὸ 1418, ὅταν ὁ Κάρολος Α' Τόκκος κατέλυσε τὴν ἀλβανικὴ κυριαρχία στὴν Ἤπειρο. Τότε εἶναι πιθανὸν ὅτι μετακινήθηκαν πολλοὶ Ἀλβανοὶ πρὸς τὸ δουκάτο τῆς Ἀθήνας. Ἀπ' ἐδῶ ξαπλώνονται στὰ ὀρεινὰ τῆς Βοιωτίας, στὴν Εὔβοια ἀργότερα, ἐπὶ τουρκοκρατίας περνοῦν στὴν Σαλαμίνα, Αἴγινα, Ἀγγίστρι καὶ Ἄνδρο [2]. (Βλ. χάρτη 1).

1. Βλ. *Ἱστορικόν*, σ. 526, 532 κ.ἑ. (ἔκδ. Estopañan, τ. 2 σ. 46 κ.ἑ.).

2. Βλ. *Rubiò y Lluch*, Poblaciò, σ. 23. *Πούλου,* ἔνθ' ἀν. σ. 51, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ *F.W. Hasluck,* Albanian Settlements in the Aegean Islands, BSA 15 (1908 - 1909) 224 - 225. *Μπίρη,* ἔνθ. ἀν. σ. 240 - 245. Σύντομη ἐξιστόρηση τῆς ἐξαπλώσεως τῶν Ἀλβανῶν βλ. καὶ στοῦ *Titos Jochalas,* Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland, «Disserlationes Albanicae», München 1971, σ. 89 - 106.

1. Ἀλβανικὲς ἐγκαταστάσεις στὶς ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ 14ου - 17ου αἰ. Οἱ σημειούμενοι χῶροι δὲν ἀποτέλεσαν παντοῦ τόπους μόνιμων οἰκήσεων οὔτε καὶ κατοικήθηκαν ἀποκλειστικὰ μόνον ἀπὸ Ἀλβανοὺς ἢ Ἀρβανιτοβλάχους.

'Αλβανοὶ στὴν Πελοπόννησο ἦλθαν ἴσως γιὰ πρώτη φορά, ὅταν δεσπότης αὐτῆς ἦταν ὁ Μανουὴλ Καντακουζηνὸς (1348 - 1380). Πραγματικὸς ὅμως ἐποικισμός της ἔγινε ἐπὶ Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου (1383 - 1407), πιθανὸν ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κορίνθου, ποὺ τὴν κατεῖχαν οἱ Φράγκοι (1394). Τότε 10.000 περίπου 'Αλβανοὶ μὲ τὶς γυναῖκες, τὰ παιδιὰ καὶ τὰ ζῶα τους, πιεζόμενοι ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν προώθηση τῶν Τούρκων, φάνηκαν ξαφνικὰ ἐμπρὸς στὸν 'Ισθμό, πῆραν τὴν ἄδεια καὶ ἐγκαταστάθηκαν εἰρηνικὰ στὴν 'Αχαΐα, 'Ηλεία καὶ κυρίως στὴν 'Αρκαδία, ἀπ' ὅπου ξαπλώθηκαν στὴν Μεσσηνία καὶ 'Αργολίδα καὶ ἀπ' ἐκεῖ πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὴν πτώση τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως (1461), στὴν Ὕδρα, Σπέτσες καὶ Πόρο [1], ὅπου οἱ ἐξελληνισμένοι ἀπόγονοί τους ἀποτελοῦν ἀκόμη καὶ σήμερα ἕνα σημαντικό στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ. Γιὰ τὶς μετακινήσεις τῶν 'Αλβανῶν στὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου γίνεται λόγος στὸν Β' τόμο.

'Η ἐγκατάσταση τῶν 'Αλβανῶν στὴν Πελοπόννησο ἐνίσχυσε πολὺ τὴν στρατιωτικὴ ἀλκή της καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἐπρόκειτο νὰ εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου. Τὴν ἴδια ἐπίσης ἐποχὴ χιλιάδες 'Ελλήνων βρίσκουν καὶ αὐτοὶ ἄσυλο στὴν Πελοπόννησο, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, καὶ μαζὶ μὲ τοὺς ἐντοπίους διασώζουν τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα της.

'Εξ ἄλλου κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἱ. ὁ αὐθέντης τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου Κάρολος Α' Τόκκος (1381 - 1429) μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε ἀργότερα, ἀποβλέπει στὴν ἀνασύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ δεσποτάτου τῆς 'Ηπείρου. Εἰσχωρεῖ λοιπὸν στὰ μεσόγεια τῆς 'Ηπείρου καὶ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς 'Ελλάδας καί, ὅπως λέγει ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ «πανηγυρικοῦ εἰς Μανουὴλ καὶ 'Ιωάννην Παλαιολόγους» (ποὺ ἔχει γραφῆ μεταξὺ 1427 - 1446), μὲ τὴν πειθώ, μὲ τὸν δόλο ἢ καὶ μὲ τὴν βία ἀπωθεῖ τοὺς «βαρβάρους» [2]. Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ «βάρβαροι», ποιοὺς τόπους κυριεύει ὁ Κάρολος Α' καὶ πότε ἀκριβῶς, τὰ μαθαίνουμε ἀπὸ βενετικὲς πληροφορίες. Σύμφωνα μὲ αὐτές, ὁ αὐθέντης

---

1. *Σπ. Λάμπρου*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 'Αθῆναι 1926, τ. 3 σ. 41. *Zakythinos*, Le despotat de Morée, 2 σ. 31 - 32. 'Ορθὰ δέχεται ὁ Ποῦλος καὶ δεύτερη ἐποίκηση 'Αλβανῶν στὴν Πελοπόννησο μετὰ τὸ 1418, δηλ. μετὰ τὴν κατάλυση τῆς κυριαρχίας τῶν 'Αλβανῶν στὴν Αἰτωλία καὶ 'Ακαρνανία ἀπὸ τὸν Κάρολο Α' Τόκκο (ἔνθ' ἀν. σ. 52 κ.ἑ., ἰδίως σ. 76, 78 - 79 καὶ ἀλλοῦ). Γιὰ τὴν διείσδυση τῶν 'Αλβανῶν στὴν 'Ελλάδα πρβλ. καὶ *J. Ph. Fallmerayer*, Das Albanesische Element in Griechenland, t. 1 - 3, München 1857 - 1860. *Εὐλογίου Κουρίλα*, Πανεπιστημιακά. Τὸ κράτος τῆς ἀληθείας κ.λ., 'Αθῆναι 1944. 'Αξιοπρόσεκτα τὰ ἀπὸ σ. 294 - 304, γιὰ τὸν ἐποικισμό. Πρβλ. καὶ *Μπίρη*, ἔνθ' ἀν. σ. 273 - 285. *Thiriet*, Régestes, 1 σ. 221, ὅπου πληροφορία γιὰ τὴν ἐγκατάσταση 'Αλβανῶν στὰ 1398 ἀπὸ τὸν podestà τοῦ Ναυπλίου στὴν περιοχὴ τοῦ Ἄργους.

2. Βλ. *I.K. Βογιατζίδου*, Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς 'Ηπείρου, ΗΧ 1 (1926) 74.

τῆς Κεφαλληνίας ἐκστρατεύει ἐναντίον τοῦ Μπούα Σγουροῦ καὶ τοῦ οἴκου του στὰ 1405, καταλαμβάνει μὲ δόλο τὸ Ἀνατολικὸ μὲ τὰ πλούσια ἰχθυοτροφεῖα του καὶ μὲ βία τὸ Δραγομέστο καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρο [1]. Οἱ πληροφορίες εἶναι ἐνδιαφέρουσες, γιατὶ ἡ ἀπώθηση αὐτὴ τῶν Ἀλβανῶν ἀπέτρεψε τὴν μόνιμη καὶ πυκνὴ ἐγκατάστασή τους στὴν Νότια Ἤπειρο, Ἀκαρνανία καὶ Αἰτωλία, καὶ προκάλεσε τὴν διαρροή τους πρὸς τὴν Ἀττικὴ καὶ Πελοπόννησο [2].

Μολαταῦτα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ «πανηγυρικοῦ» βρίσκονται Ἀλβανοὶ συνοικισμένοι στὶς παραπάνω περιοχές, Νότια Ἤπειρο κ.λ. «ἐδῶ κι' ἐκεῖ, καθὼς καὶ σὲ χωριά· γιατὶ τὸ ἔθνος αὐτὸ εἶναι νομαδικὸ καὶ φτωχὸ καὶ δὲν εὐχαριστεῖται νὰ μένη στὶς πόλεις, στὰ κάστρα, στὶς κωμοπόλεις, στοὺς ἀγρούς, στ' ἀμπέλια, ἀλλὰ στὰ βουνὰ καὶ στὶς πεδιάδες». Στὴν παραθαλάσσια ζώνη καὶ σὲ ὅλες τὶς πόλεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σπουδαιότερες εἶναι ἡ Ἄρτα καὶ τὰ Ἰωάννινα, κατοικοῦσαν Ἕλληνες [3]. Ἡ πληροφορία εἶναι πολύτιμη, γιατὶ δείχνει τὴν διαφορὰ τοῦ βίου τῶν δύο λαῶν: Οἱ Ἕλληνες εἶναι κυρίως ἀστοὶ καὶ γεωργοί, ἐνῶ οἱ Ἀλβανοὶ νομάδες καὶ ἐναλλάσσουν κατὰ τὶς ἐποχὲς τὰ βουνὰ μὲ τὶς πεδιάδες.

Στὴν ὕπαιθρο ἀκόμη φαίνεται ὅτι κατοικοῦσαν καὶ ὑπολείμματα τῶν παλαιῶν ἠπειρωτικῶν φύλων, ἀπόλυτα ὅμως ἐξελληνισμένα [4]. Ἰσχυρὰ ἀποδεικτικὰ τεκμήρια εἶναι ὅτι στὶς περιοχὲς αὐτὲς ζοῦν ἐπὶ τουρκοκρατίας βάρβαροι ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ μὲ ἑλληνικὰ χαρακτηριστικά, μὲ ζωντανὲς ἑλληνικὲς ἐκφράσεις, μὲ λαϊκὲς παραδόσεις γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ μὲ ἄσβεστη φλόγα γιὰ τὴν ἐλευθερία [5].

Ἂν τώρα λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν παραπάνω εἴδηση τοῦ «πανηγυρικοῦ» γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Καρόλου Α' Τόκκου καὶ τὴν ἀπώθηση τῶν Ἀλβανῶν καὶ τὶς ταυτόχρονες ἐπιθέσεις τῶν Βενετῶν ἐναντίον τους κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι νέο ρεῦμα Ἀλβανῶν καὶ Ἀρβανιτοβλάχων ξεχύνεται τότε πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ Στερεὰ καὶ πρὸς τὴν Πελοπόννησο [6]. Ἔτσι ὁ Παῦλος Σπάτας, ἀδελφὸς τοῦ

---

1. Βλ. *Hopf*, Griechenland, 2 σ. 105.
2. Πρβλ. καὶ *Philippson - Kirsten*, Die griechischen Landschaften, II, 2 σ. 596.
3. *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 3 σ. 194 - 195.
4. Βλ. *Βογιατζίδου*, ἔνθ. ἀν. σ. 77 - 78.
5. Βλ. *Heuzey*, Le mont Olympe, passim. Βλ. καὶ σ. 241· «Tout ce pays, depuis le golfe d'Arta jusqu'aux bouches de l'Aspropotamo, est entièrement peuplé de Grecs. La race grecque est restée ici plus libre et, par conséquent, plus pure que partout ailleurs; mais elle ne l'a pu qu'à la condition de se faire barbare et misérable».
6. Βλ. *Σπ. Λάμπρου*, Ἡ ὀνοματολογία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ εἰς τὴν χώραν ἐποίκισις τῶν Ἀλβανῶν, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 1 (1897) 167 - 192, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Καρόλου Α' βλ. *G. Schirò*, Τὸ χρονικὸν τῶν Τόκκων. Τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, Ἰωάννινα 1965, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὰ μὲ τὸ χρονικὸ αὐτὸ βιβλιογραφία.

ἡγεμόνα τῆς Αἰτωλίας Γκὶν Μπούα Σπάτα, ἡλικίας μόλις 20 χρονῶν, ἀναγκάζεται νὰ καταφύγῃ μὲ τὴν γυναίκα καὶ τὴν ἀδελφή του στὸν πεθερό του Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο, δεσπότη τοῦ Μορέως, ὅταν οἱ Βενετοὶ στὰ 1407 τοῦ ἀποσποῦν τὸ κάστρο τῆς Ναυπάκτου [1].

Ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νὰ τεθῇ ὄχι μόνο τὸ θέμα τῆς εἰρηνικῆς συμβιώσεως καὶ τῶν ἐπιμειξιῶν Ἀλβανῶν καὶ Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐξαλβανισμοῦ ὁρισμένων ἑλληνικῶν χωριῶν στὶς περιοχές, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῇ πυκνοὶ ὀρθόδοξοι ἀλβανικοὶ πληθυσμοί. Σχετικὰ ἡ μελέτη τῶν στοιχείων τῆς τουρκοκρατίας θὰ μᾶς εἶναι πολύτιμη. Ἔτσι π.χ. στὴν «Συνοπτικὴν κατάστασιν τῆς πόλεως Ἀθηνῶν» ὁ Δ. Σουρμελῆς ἀναφέρει ἐξαλβανισμὸ ἑλληνικῶν χωριῶν τῆς Ἀττικῆς, γιατὶ οἱ κάτοικοί τους ἔβλεπαν ὅτι οἱ Τουρκαλβανοὶ ἐπιδρομεῖς καὶ μισθοφόροι κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ. δὲν πείραζαν τοὺς χριστιανοὺς Ἀλβανοὺς τῆς Ἀττικῆς, ποὺ ἦταν ὁμοεθνεῖς καὶ ὁμόγλωσσοί τους [2].

Οἱ Ἀλβανοί, κυρίως οἱ μουσουλμάνοι, ἐξακολούθησαν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας νὰ διεισδύουν εἴτε μὲ εἰρηνικὸ τρόπο εἴτε μὲ τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομὲς τους εἴτε καὶ ὡς μισθοφόροι τῶν Τούρκων. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ ἐπιδράσεις τῶν Ἀλβανῶν ὡς φορέων σλαβικῶν τοπωνυμίων, ὁ καθορισμὸς τοῦ ποσοστοῦ αὐτῶν [3], καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ἀλβανικῶν ἢ τουρκικῶν τοπωνυμίων, ποὺ ἔχουν ἀλλοιωθῇ στὸ στόμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὰ ὁποῖα σφαλερὰ θεωροῦνται σλαβικά, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἀνάγονται σὲ μεταγενέστερα ἐποικιστικὰ στρώματα [4].

3. Οἱ Βλάχοι.

Μὲ τὸ πρόβλημα τῶν Ἀλβανῶν ὡς φορέων σλαβικῶν τοπωνυμίων συνδέεται καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῶν Βλάχων, ποὺ δὲν ἔχει ἐπίσης ἐξεταστῆ. Γιατὶ καὶ αὐτοὶ εἶχαν ἀναμειχθῇ μὲ σλαβικοὺς πληθυσμοὺς καὶ φαίνεται ὅτι ἄφησαν

---

1. Βλ. *Κ.Δ. Μέρτζιου,* Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Καρόλου Α' τοῦ Τόκκου πρὸς τὸν δόγην Βενετίας γραφεῖσα ἐξ Ἰωαννίνων τὸ 1425, «Πεπρ. Θ' Βυζαντ. Συνεδρίου» 2 (1956) 556 - 559. Βλ. καὶ *Hopf,* Griechenland, 2 σ. 106.

2. Στοῦ *Δ. Γρ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Τουρκοκρατία, Ἀθῆναι 1891, τ. 1 σ. 338. Πρβλ. αὐτόθι καὶ σ. 345, ὅπου ἀνακοίνωση *Τάσου Δ. Νερούτσου,* Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐποικήσεως τῶν Ἀλβανῶν ὑπερμεσοῦντος ΙΔ' αἰῶνος, σ. 341 - 345. Βλ. ἀκόμη *Μπίρη,* Ἀρβανίτες, σ. 107 (γιὰ ἐξαλβανισμὸ στὴν περιοχὴ Καρυστίας), σ. 109, 322 - 326 (στὴν Ἀττική). Βλ. καὶ *Χρ. Ν. Πέτρου - Μεσογείτου,* Ἑλληνικαὶ λέξεις ἐν τῷ ἰδιώματι τῶν ἀλβανοφώνων τῆς Ἀττικῆς, «Ἀφιέρωμα εἰς Κ.Ι. Ἄμαντον», Ἀθῆναι 1940, σ. 245 - 252, ἰδίως 249 - 259.

3. Πρβλ. *Vasmer,* Die Slaven in Griechenland, σ. 5 - 7, 9, 313 - 315.

4. Βλ. *Vasmer,* ἔνθ' ἀν. σ. 9.

πολλὲς σλαβικὲς ὀνομασίες στοὺς ἑλληνικοὺς τόπους [1]. Ἔπειτα, ὅπως εἴδαμε, ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ἦταν Ἀρβανιτόβλαχοι καὶ ὅλοι αὐτοὶ κατὰ τὴν κάθοδό τους συμπαρέσυραν, φαίνεται, καὶ Βλάχους τῆς Πίνδου. Ἑπομένως ἡ διαπραγμάτευση τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου συνεχίζεται μὲ τὴν διερεύνηση τοῦ παρόντος.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τώρα τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων ἔχουν διατυπωθῆ πολλὲς καὶ διάφορες θεωρίες καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι πολὺ μεγάλη. Ἀπ' αὐτὲς ἄλλες ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Βλάχοι εἶναι ἀπόγονοι Ρωμαίων ἀποίκων ἢ Ρωμαίων ἀναμειγμένων μὲ Θρᾶκες (ὅπως ἀνέπτυξε ἕνας ἐρασιτέχνης ἱστορικός, ὁ Βλάχος Γεώργ. Κων. Ρόζιας στὰ 1808 [2], ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τοὺς Βλάχους ἀδελφοὺς τῶν Ρουμάνων) [3], ἄλλες ἐκλατινισμένων Δακῶν ἢ Θρακῶν ἢ μόνον ἑνὸς φύλου αὐτῶν, τῶν Βησσῶν, ἄλλες Ἰλλυριῶν, ἄλλες τέλος ἐκλατινισμένων ἐντόπιων πληθυσμῶν, δηλαδὴ ἑλληνικῶν προκειμένου γιὰ τὴν Ἑλλάδα, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἀναμειχθῆ Ρωμαῖοι ἄποικοι, στοὺς ὁποίους εἶχαν παραχωρηθῆ τόποι πρὸς ἐγκατάσταση καὶ καλλιέργεια. Οἱ ἀποικίες αὐτὲς ἀποτέλεσαν ἰσχυροὺς πυρῆνες ἐκλατινισμοῦ. Τὴν τελευταία αὐτὴ ἄποψη ὑποστήριξε πρῶτος μὲ πολὺ ἁπλούς, ἀλλὰ πειστικοὺς συλλογισμοὺς στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς καὶ λόγιος Κωνσταντῖνος Κούμας (1777 - 1836), πιθανὸν Βλάχος καὶ αὐτὸς ὡς πρὸς τὴν καταγωγή, ἀπαντώντας προφανῶς στὸ βιβλίο τοῦ Ρόζια. Ἡ ἄποψη αὐτή, μολονότι πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀξιοπρόσεκτη, πέρασε ὡς σήμερα ἀπαρατήρητη: «Ἐὰν ὁ παράδοξος ἥρως τῆς Μακεδονίας, γράφει, εἰς διάστημα δέκα ἐνιαυτῶν μὲ τὰς δορικτησίας του εἰσήγαγε τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολὴν μέχρι τῆς Ἰνδικῆς, τί θαυμαστὸν ἂν ἡ κοσμοκράτωρ Ρώμη ἐνήργησε τὸ αὐτὸ εἰς τὰ ὑπήκοά της ἔθνη; Οἱ Ρωμαῖοι εἰς ὀκτὼ περίπου ἑκατονταετηρίδας ἀπὸ τῆς Ἀγγλίας ἕως τοῦ Εὐφράτου, καὶ ἀπὸ τοῦ Ἄλβιος ἕως τῶν ἐρήμων τῆς Ἀφρικῆς καθυποτάξαντες τὰ ἔθνη, *καὶ ἀναμείξαντές τα διὰ τῶν ἀποικιῶν των, εἰσήγαγαν κατὰ φυσικὸν λόγον εἰς αὐτὰ καὶ τὴν γλῶσσαν των* ... Ἓξ περίπου ἑκατονταετηρίδας, ἕως οὗ ἤρχισε νὰ πίπτῃ ἡ δύναμις τῆς Ρώμης, ὅλη ἡ τὴν σήμερον ὀνομαζομένη Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία ἔγεμεν ἀπὸ στρατεύματα Ρωμαϊκά, ἐπάρχους καὶ ἄρχοντας Ρωμαίους. Ἀποτέλεσμα ταύ-

---

1. Βλ. *Κ. Ἀμάντου*, Μακεδονικά. Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν καὶ ἐθνολογίαν τῆς Μακεδονίας, Ἀθῆναι 1920, σ. 23.

2. Τὸ σπάνιο σήμερα καὶ ἀξιοπερίεργο βιβλίο του τὸ ἔγραψε γερμανικὰ (στοὺς ζυγοὺς ἀριθμοὺς τῶν σελίδων) καὶ ἑλληνικὰ (στοὺς περιττούς). Ὁ ἑλληνικὸς τίτλος του εἶναι: *Γεωργίου Κων. Ρόζια,* Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ρωμαίων ἢ τῶν ὀνομαζομένων Βλάχων ὅσοι κατοικοῦσιν ἀντιπέραν τοῦ Δουνάβεως, ἐπὶ παλαιῶν μαρτυριῶν τεθεμελιωμέναι, Pesth 1808, σ. 81 - 89.

3. Ἐνθ' ἀν. σ. 99.

της τῆς πολυχρονίου ἐπιμειξίας ἦτο ὅτι Μακεδόνες, Θετταλοί, Ἕλληνες ἔμαθαν τὴν γλῶσσαν τῶν νικητῶν των, καὶ πολλοὶ ἔχασαν τὴν ἰδικήν των. Εἰς μόνον τὰς μεγάλας πόλεις ἀντεῖχεν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, καὶ τὰ βουνὰ τῆς Ἰλλυρίας ἀπέκρουσαν τὴν ἀλλόφυλον. Οἱ δὲ κάτοικοι χωρίων καὶ κοιλάδων ἀνέμειξαν τὰς ἐγχωρίους γλώσσας των μὲ τὴν ρωμαϊκήν, καὶ οὕτω κατεσκεύασαν ἀνάμεικτόν τι παραμόρφωμα διαλέκτου, σωζόμενον ἔτι εἰς πολλὰ μέρη τῆς Μακεδονίας Ἠπείρου, Θετταλίας καὶ Ἑλλάδος» [1].

Αὐτὴ εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Κούμα, ποὺ φαίνεται ἡ πιὸ πειστικὴ ἀπ' ὅσες διατυπώθηκαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ [2] ἢ μᾶλλον γιὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ καταγωγὴ τῶν Βλάχων τῆς Μακεδονίας (ἐξαιρέσει τῆς περιοχῆς Ἀρδέας), τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας.

Μοναδικὴ καὶ σπουδαία πηγὴ ποὺ μιλεῖ γιὰ τὴν διάδοση τῆς λατινικῆς γλώσσας στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐπιβίωση τῶν λατινόγλωσσων πληθυσμῶν σ' αὐτὴν εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ (ΣΤ' αἰώνας), ὁ ὁποῖος μιλώντας γιὰ ὁρισμένες διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἰωάννη Καππαδόκη κάνει τὴν διαπίστωση ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ἂν καὶ ἦταν Ἕλληνες οἱ περισσότεροι, μιλοῦσαν τὰ λατινικά, «πρὸ πάντων οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι» [3]. Ἡ τελευταία μέσα σὲ εἰσαγωγικὰ ἔκφραση δείχνει πολὺ καθαρὰ ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι κάτοικοι τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν (κοντὰ στὰ ἑλληνικὰ) μιλοῦσαν τὰ λατινικά, ἦταν δηλαδὴ λατινόφωνοι ἢ καὶ δίγλωσσοι. Ἡ γενικὴ αὐτὴ παρατήρηση τοῦ Λυδοῦ δὲν ἀποκλείει καθόλου, ἀλλ' ἀντίθετα ἐνισχύει τὴν πιθανότητα ὅτι οἱ κάτοικοι ὁρισμένων

---

1. *Κων. Κούμα*, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 520 - 521.

2. Ὁ Βλάχος ἐπίσης λόγιος τοῦ 18ου αἰ. Νικ. Τζαρτζούλης θεωρεῖ τοὺς συμπατριῶτες του «Ἑλλάσλι», δηλ. ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (βλ. περ. «Μετέωρα» Τρικάλων, 12 Μαρτίου 1951, σ. 68). Βλ. ἐπίσης - μὲ προσοχὴ ὅμως - τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Βλάχου ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ ποιητῆ *Κ. Κρυστάλλη* στὰ Ἅπαντά του, ἐκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1959, τ. 2 σ. 457 - 657. Ἡ τελευταία θεωρία τοῦ Ἀντ. Κεραμοπούλου (Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, Ἀθῆναι 1939), ποὺ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἑλληνικότητα τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, δανείζεται πολλὰ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ *Μιχ. Χρυσοχόου*, Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι, Ἀθῆναι 1909. Κατὰ τὴν θεωρία τοῦ Κ. οἱ Βλάχοι εἶναι ἐκλατινισμένοι ἀπόγονοι φτωχῶν ἐγχώριων ἑλληνικῶν φύλων, ποὺ μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Μακεδονίας στοὺς Ρωμαίους (168 π.Χ.) εἶχαν ἀρχίσει νὰ ὑπηρετοῦν στὸν ρωμαϊκὸ στρατὸ ὡς φρουροὶ τῶν συνόρων ἢ τῶν ὀρεινῶν διαβάσεων κοντὰ στὶς περιοχὲς τῶν πατρικῶν τους ἐδαφῶν. Βλ. καὶ *Τηλ. Κατσουγιάννη*, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1964.

3. *Ἰωάννου Λυδοῦ*, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας, βιβλ. III, 68, Πρβλ. καὶ πολιτικὴ ἐκλατινισμοῦ τοῦ Διοκλητιανοῦ στοῦ *E. Stein*, Geschichte des Spatrömischen Reiches, Wien 1928, τ. 1 σ. 113 - 114. Πρβλ. καὶ ἄλλες παρόμοιες τάσεις πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὸν 3ο καὶ 4ο μ.Χ. αἰώνα (*Stein*, ἔνθ' ἀν. σ. 443 - 444). Τὴν σπουδαιότητα τῆς μαρτυρίας τοῦ Λυδοῦ ἐπεσήμανε πρῶτος στὴν Ἑλλάδα ὁ *Σωκρ. Ν. Λιάκος*, Τὰ 150 ὀνόματα τῶν οἰκισμῶν τῆς Λύγκου κ.λ., Θεσσαλονίκη 1961, σ. 9 - 10, 130 - 141.

περιοχῶν, ἰδίως ἀπομονωμένων τῆς ὑπαίθρου, εἶχαν χάσει τελείως τὴν γλώσσα τους καὶ μιλοῦσαν μόνο τὰ λατινικά. Τί ἀπέγιναν αὐτοὶ οἱ λατινόφωνοι ἢ οἱ δίγλωσσοι; Ἐξαφανίστηκαν χωρὶς ν' ἀφήσουν κανένα ἴχνος; Ἡ πρόδηλη, μοῦ φαίνεται, ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα συμβάλλει στὴν λύση τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων.

Εἶναι λοιπὸν ἀναμφίβολο ὅτι ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα (ἰδίως τὸ δυτικὸ τμῆμα αὐτῆς, τὸ προσανατολισμένο πρὸς τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο, ἀπομονωμένο καὶ καθυστερημένο πολιτιστικὰ) δέχθηκε ἰσχυρὲς ἐπιδράσεις κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς κατοχῆς ὄχι μόνο μὲ τὴν στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ διοίκηση 700 περίπου ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐγκατάσταση κατὰ τόπους Ρωμαίων ἀποίκων (μὲ παραχωρήσεις γαιῶν φυσικά), ὅπως τὸ μαρτυροῦν οἱ πολυάριθμες λατινικὲς ἢ καὶ ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς μὲ ρωμαϊκὰ ὀνόματα. Ἡ ἑλληνικὴ ὅμως γλώσσα στὰ μεγάλα ἰδίως κέντρα ἐπιβάλλεται βαθμιαῖα καὶ οἱ οἰκογένειες τῶν Ρωμαίων ἀποίκων—καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐπισήμων— μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐξελληνίζονται. Ἔτσι ἀπὸ τὸν 3ο κιόλας μ.Χ. αἰώνα ἡ ἑλληνικὴ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ σὲ ἐπίσημα ἔγγραφα, ψηφίσματα, τιμητικὲς ἐπιγραφὲς κ.τ.λ. ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ τιμήσουν Ρωμαίους, ἢ σὲ ἐπιγραφές, ποὺ χαραζονται κατ' ἐντολή τους. Μέσα στὸ ἐγκάρδιο περιβάλλον τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἀφομοιώθηκαν βαθμιαῖα οἱ ξένοι, ὅπως τὸ ἴδιο ἀκριβῶς φαινόμενο παρατηρήθηκε στὴν Κρήτη, Πελοπόννησο καὶ στὶς Κυκλάδες ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1204, ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὸν δεύτερο τόμο.

Οἱ ἐπιμειξίες τῶν Ρωμαίων ἀποίκων, ὥσπου τελικὰ ν' ἀφομοιωθοῦν, θὰ συνετέλεσαν μαζὶ μὲ τὶς πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις τους, ὥστε ὄχι μόνο νὰ διαδοθῇ ἡ λατινικὴ γλώσσα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχυθῇ ἡ συνείδηση τοῦ Ρωμαίου πολίτη καὶ νὰ χαραχθῇ ἀργότερα στοὺς λογίους τῶν Βυζαντινῶν χρόνων ἡ ἰδέα ὅτι κατάγονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ τοὺς Ρωμαίους—θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε καὶ ἀργότερα.

Τὰ μεγάλα βέβαια ἀστικὰ ἑλληνικὰ κέντρα, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Ἀθήνα, ἡ Κόρινθος κ.λ. ἐξακολουθοῦσαν ν' ἀσκοῦν τὴν ἀκτινοβολία τους, ἀλλὰ οἱ κάτοικοι μεγάλων—κυρίως ἀπομονωμένων—περιοχῶν φαίνεται ὅτι μιλοῦσαν καὶ τὰ λατινικά, εἶχαν δηλαδὴ γίνει δίγλωσσοι, ἢ ὁρισμένων τόπων εἶχαν ἐκλατινιστῇ τελείως.

Ὁ ἐκλατινισμὸς δὲν προχώρησε τόσο βαθιὰ στὴν ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ διοίκηση καὶ ἐπιρροὴ Μ. Ἀσία, ὅπου ὁ ἑλληνισμὸς εἶχε δυνατὲς ρίζες καὶ τὶς ἅπλωνε ὁλοένα καὶ βαθύτερα μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων καὶ αὐτὸς κυρίως εἶναι ὁ ἑλληνισμὸς ποὺ ἐπιδρᾷ συνεχῶς στὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος, τὸ ἐξελληνίζει βαθμιαῖα καὶ καθορίζει σημαντικὰ τὴν ἐξέλιξή του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μνημονεύεται κάθοδος πρὸς Ν. καὶ ἄλλων λατινόγλωσσων πληθυσμῶν θρακοϊλλυρικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὶς βόρειες βαλκανικὲς

χῶρες. Συγκεκριμένα κατὰ τὸν 7ο αἰ., μὲ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀβαροσλάβων, πολλοὶ λατινόφωνοι πληθυσμοὶ τῶν παραδουνάβιων χωρῶν κατέφυγαν πρὸς τὶς βόρειες ἑλληνικὲς χῶρες [1], ἀλλὰ οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ δὲν ξαπλώθηκαν καὶ δὲν ἐκάλυψαν μεγάλες περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ἀλλιῶς μιὰ μετακίνηση μεγάλων ξενικῶν μαζῶν θὰ ἦταν ἕνα ἐντυπωσιακὸ γεγονὸς καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονεύεται ἀπὸ τὶς πηγές, ὅπως δὲν ἔμεινε ἀπαρατήρητη ἡ κάθοδος ἄλλων μεγάλων ἢ καὶ μικρῶν ἀκόμη φύλων. Μαζὶ μὲ Σλάβους ἀνακατωμένοι κατέβηκαν ἴσως τότε καὶ οἱ γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα Βλαχορρυγχῖνοι. Πάντως λείψανα τῶν παραδουνάβιων ἐκείνων λατινόφωνων πληθυσμῶν πρέπει νὰ ἦταν οἱ «Ναζαρηνοὶ Βλάχοι» Β. τῆς λίμνης τοῦ Λαγκαδᾶ, ποὺ μνημονεύει κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ [2], καὶ οἱ σωζόμενοι ὡς σήμερα—ἀνάμεικτοι μὲ ἀπογόνους Πατσινακῶν καὶ Κουμάνων— Βλάχοι τῆς περιοχῆς Μογλενῶν, οἱ ὁποῖοι διαφέρουν ἀπὸ τοὺς Βλάχους τῆς Πίνδου ὡς πρὸς τὴν γλώσσα, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα.

Οἱ μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἔγιναν σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ λατινικὴ μιλοῦνταν ἀσφαλῶς ἀκόμη ἀπὸ κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, πράγμα ποὺ διευκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία καὶ ἐπιμειξία τῶν γηγενῶν καὶ ξένων. Τὸ ὅτι οἱ Βλάχοι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ οἱ κάτοικοι τῶν παραδουνάβιων μιλοῦσαν συγγενεῖς νεολατινικὲς διαλέκτους ὑποβοήθησε ἀργότερα τοὺς πρώτους, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, ν' ἀποδημοῦν στὶς πλούσιες χῶρες τῶν δευτέρων.

Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων παρουσιάζει ἀκόμη πιὸ μεγάλες δυσκολίες, ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι Σλάβοι καὶ ἀργότερα Ἀλβανοὶ ἢ Ἀρβανιτόβλαχοι κατέβηκαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν— ἀνάμεσα σὲ ἄλλες περιοχὲς—καὶ στὶς ἴδιες σχεδὸν ὅπου ζοῦσαν οἱ Βλάχοι, καὶ ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς πεδινοὶ ἢ ὀρεινοὶ ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ τῆς δυτικῆς ἢ κεντρικῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας θὰ κατέφυγαν καὶ θὰ βρῆκαν ἄσυλο σὲ διάφορους ὀρεινοὺς ὄγκους τῆς Πίνδου καὶ στὶς παραφυάδες της καὶ θὰ ἦλθαν σὲ ἐπιμειξίες μὲ τοὺς λατινόγλωσσους κατοίκους, καθὼς καὶ μὲ τοὺς λίγους Σλάβους, τὰ ὑπολείμματα τῶν γνωστῶν παλαιῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ

---

1. Βλ. τὸ σχετικὸ χωρίο στὰ «Acta» τοῦ Ἁγ. Δημητρίου: «... τὰς ὑπ' αὐτὴν (τὴν Θεσσαλονίκην) πάσας πόλεις καὶ ἐπαρχίας ἐξ αὐτῶν ἀοικήτους γενέσθαι, ταύτην δὲ μόνην ἐν μέσῳ αὐτῶν ὑπάρχειν, καὶ αὐτὴν ὑποδέχεσθαι πάντας τοὺς *ἀποφύγους* τῶν ἐκ τοῦ Δουναβίου μερῶν, Πανονίας τε καὶ Δακίας καὶ Δαρδανίας, καὶ τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν τε καὶ πόλεων καὶ ἐν αὐτῇ ἐπερείδεσθαι» (PG, ἐκδ. Migne, τ. 116 στ. 1337). Πρβλ. καὶ O. *Tafrali,* Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919, σ. 128 κ.ἑ., ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ *Χρυσανθοπούλου,* Τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, «Θεολογία» 26 (1955) 617 - 619.

2. *Νικηφ. Μοσχοπούλου,* Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ, ΕΕΒΣ 14 (1938) 503.

εποικισμών. Οἱ κινήσεις αὐτές, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βλάχων (τὸ γεγονὸς τὸ μαρτυροῦν οἱ πολλὲς μονὲς ἐπάνω στὴν Ὄθρυ καὶ Πίνδο) [1] καὶ ἡ βαθμιαία καὶ συνεχὴς ἐξελληνιστικὴ ἀκτινοβολία πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν παραπάνω ὀρεινῶν ὄγκων παραμένουν ἀκόμη ὡς σήμερα σχεδὸν ἀνεξερεύνητα ἱστορικὰ προβλήματα. Γενικὰ ἡ ἔλλειψη ἀξιόπιστων μαρτυριῶν (μόνον ἀόριστες κατὰ τόπους προφορικὲς παραδόσεις μιλοῦν γιὰ μετακινήσεις ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἀπὸ τὴν Β. Ἤπειρο ὡς τὸν Ἀσπροπόταμο) δυσκολεύει τόσο τὰ πράγματα, ὥστε νὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο σήμερα νὰ διαλευκάνουμε τὸ σκοτεινὸ παρελθὸν τῶν ὀρεινῶν αὐτῶν περιοχῶν. Μία γενικὴ ἱστορικὴ εἰκόνα, μολονότι πολὺ πρόχειρη καὶ ἀνεπαρκῆ, μᾶς δίνουν τὰ τοπωνύμια τῆς περιοχῆς Πίνδου, ποὺ τὰ μελέτησε ὁ G. Weigand καὶ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τὰ 65 τοπωνύμια 29 εἶναι σλαβικά, 22 κουτσοβλαχικὰ καὶ 15 ἑλληνικά. Τὰ σλαβικὰ παρουσιάζονται συχνότερα στὶς δυτικὲς πλαγιὲς τῆς Πίνδου καὶ πρὸς Ν. τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων, ἐνῶ τὰ ἑλληνικὰ κυριαρχοῦν ἀπὸ τὸ Κεράσοβο ὡς τὸ Καρπενήσι [2].

Πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι μαζὶ μὲ τοὺς Ἀλβανοὺς ἢ ἴσως καὶ παλαιότερα μὲ τοὺς Σλάβους ἐγκαταστάθηκαν καὶ στὴν Πελοπόννησο Βλάχοι ἢ Ἀρβανιτόβλαχοι, οἱ ὁποῖοι συμπαρασύρθηκαν ὡς τὴν Μάνη ἀπὸ τὸ γενικὸ ρεῦμα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ ἱστορικοῦ Χαλκοκονδύλη, ὁ ὁποῖος μιλώντας γιὰ τὸν ἐποικισμὸ Σλάβων στὴν Πελοπόννησο καὶ συγκεκριμένα στὸν Ταΰγετο μιλεῖ καὶ γιὰ ἐγκατάσταση Βλάχων ἐκεῖ, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ καθορίση ποιοὶ ἔφθασαν πρῶτοι [3]. Ὅπως ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι νομάδες οἱ Βλάχοι ὡς τοὺς τελευταίους αἰῶνες, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι εἰσέδυσαν εἰρηνικὰ ἀναζητώντας νέες βοσκές. Ἴσως πρόκειται γιὰ μιὰ πανάρχαια κίνηση, ποὺ συνεχίστηκε καὶ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως ἄλλωστε ρητὰ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἐντόπιο γνώστη τῶν πραγμάτων. «Ὁμοίως, γράφει, οἱ Κουτσόβλαχοι ἀναζητήσαντες ἔκτοτε νομὰς ποιμνίων ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Πελοποννήσου, ἐξηκολούθησαν ἔκτοτε διηνεκῶς, κατερχόμενοι εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ σήμερον ἀκόμη κατέρχονται ἐκ τῆς Πίνδου κατὰ τὸν χειμῶνα χιλιάδες οἰκογενειῶν» [4]. Ἐνισχυτικὴ ἀκόμη εἶναι ἡ εἴδηση ποὺ βρῆκα στὸν Cousinéry ὅτι στὰ ὀρεινὰ τῆς Ἀργολίδας ὁρισμένοι πληθυσμοὶ—ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ—μιλοῦσαν τὴν ἴδια σχεδὸν γλώσσα μὲ τοὺς Βλάχους τῆς Μακεδονίας [5]. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον ν' ἀναζητοῦσε κανεὶς στὰ

1. Βλ. ἄρθρο *Ν.Ι. Γιαννοπούλου*, Ἡ ἐκχριστιάνισις τῶν Βλάχων κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐν Θεσσαλίᾳ, «Ἱερὸς Σύνδεσμος» Περ. Β, τ. 12 (1916), ἀρ. 274, σ. 10 - 11.

2. Βλ. στοῦ *Stadtmüller*, ἔνθ. ἀν. σ. 162.

3. *Χαλκοκονδύλη*, ἔκδ. Darkó, I σ. 31.

4. Π. Κ(ανελλίδου), Αἱ σλαβικαὶ ἐποικίσεις, «Ἑβδομάς» 4 (1887) ἀρ. 39 σ. 1.

5. *Cousinéry*, Voyage, 1 σ. 18.

κατάλοιπα τοῦ M. Fourmont τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε συνάξει κατὰ τὴν περιήγησή του στὴν Ἑλλάδα (1728-1730) σχετικὰ μὲ τοὺς «Βλάχους, Ἀρναούτηδες, καὶ Ἀλβανούς», τὸ ὁποῖο σκόπευε νὰ χρησιμοποιήση γιὰ τὴν συγγραφὴ καὶ δημοσίευση τοῦ «Ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα» [1].

Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, οἱ «Γραικοβλάχοι», ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ ἀγωνιστὴς τοῦ 21 Κασομούλης (γιὰ νὰ τονίση τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τοὺς Ἀρβανιτοβλάχους, ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὰ χωριὰ γύρω ἀπὸ τὴν Μοσχόπολη, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Γράμμουστα, Νικολίτσα κ.λ., καὶ γειτόνευαν μὲ τοὺς Κολωνιάτες Ἀλβανούς), κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους παρουσιάζονται, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἑνωμένοι μαζὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες, γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τοὺς Τούρκους. Ἀργότερα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας οἱ Βλάχοι συμπράττουν ἐπίσης μὲ τοὺς Ἕλληνες στὸν κοινὸν ἀγώνα, κινούμενοι ἀπὸ τὰ ἴδια φιλελεύθερα αἰσθήματα, ἔρχονται σὲ ἐπιμειξίες μαζί τους [2] καὶ πρωτοστατοῦν στὴν ἵδρυση ἑλληνικῶν σχολείων καὶ στὴν διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ἀπὸ τοὺς «Γραικοβλάχους», ἀπὸ τοὺς Σαρακατσαναίους, δηλαδὴ τοὺς ἑλληνόφωνους νομάδες [3], καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἄγριους κατοίκους τῆς Ἀκαρνανίας βγῆκαν πρὸ πάντων οἱ πιὸ μεγάλοι ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες, οἱ πυρῆνες τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Γενικά, ἐκεῖ ἐπάνω στὰ ψηλὰ βουνὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή τους ἀπὸ τὸν βορρᾶ ὡς τὸν νότο, ἀναχωνεύθηκε καὶ ἀναγεννήθηκε μεγάλο μέρος τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μέσα ἀπ' ἐκεῖνο τὸ χωνευτήρι ξεχύθηκαν γεμάτοι ὁρμὴ καὶ δύναμη πρὸς τὶς πεδιάδες καὶ ἀκόμη πέρα μακριά, στὰ ξένα, οἱ πολεμιστές, οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ πραματευτάδες.

4. Οἱ Φράγκοι καὶ οἱ Τοῦρκοι.

Οἱ ἐθνολογικὲς ἐπιδράσεις τῆς φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1204-1566) ἦταν ἀσήμαντες, στὴν βόρεια μάλιστα μηδαμινές, γιατὶ ἡ διάρκειά της ἐκεῖ ἦταν βραχύχρονη (1204-1224). Στὴν Νότια Ἑλλάδα οἱ Φράγκοι, ἂν καὶ ἔμειναν πολὺ περισσότερο, ἀφομοιώθηκαν γρήγορα, ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν μειονότητα. Ζώντας μέσα σὲ ἐχθρικὸ στρατόπεδο περιχαρακώνονται μέσα στὰ

1. Βλ. *H. Omont*, Missions archéologiques francaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris 1902, μέρ. 1 σ. 661.

2. Βλ. *N. Κασομούλη*, Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, 1821-1833, Ἀθῆναι 1939, τ. 1 σ. 104 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Κούμα*, Ἱστορίαι, 12 σ. 530, 531.

3. Γι' αὐτοὺς βλ. *Δημ. Ι. Γεωργακᾶ*, Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Σαρακατσαναίων καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν, ΑΘΓΛΘ 12 (1945-1946) 65-128, τ. 14 (1948-1949) 65-151, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν πολιτισμό τους, τέχνη κ.λ. βλ. *Ἀγγ. Χατζημιχάλη*, Σαρακατσάνοι, τ. 1, μέρ. Α-Β, Ἀθήνα 1957.

κάστρα τους μὲ σπουδή· γι' αὐτὸ τὰ ὀχυρωματικά τους ἔργα δὲν ἔχουν τὴν στερεότητα καὶ τὴν ἐπιβλητικότητα τῶν ἀντίστοιχων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Γενικὰ ἡ φραγκικὴ κυριαρχία συναντᾶ ἀπὸ τὶς ἀρχές της πολλὲς δυσχέρειες καὶ τελικὰ Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι σαρώνουν, τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο, τὰ ποικιλώνυμα κρατίδιά της. Ἡ ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος καὶ οἱ μεικτοὶ γάμοι μειώνουν συνεχῶς καὶ τελικὰ ἀπορροφοῦν τὸ φραγκικὸ στοιχεῖο. Οἱ γόνοι τῶν διασταυρώσεων, οἱ Γασμοῦλοι ἢ Βασμοῦλοι, γρήγορα χάνονται μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων.

Ἐθνολογικὰ ὑπολείμματα—ἀπόλυτα ὅμως ἐξελληνισμένα—τῶν Φράγκων ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου κατὰ καιρούς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας ὡς τὸν 19ο αἰώνα, βρίσκουμε σήμερα στὴν Τῆνο, Νάξο, Σῦρο καὶ Σαντορίνη. Μόνα ἴχνη τῆς μακρινῆς καταγωγῆς τους εἶναι τὰ ξενικά τους ἐπίθετα καὶ τὸ καθολικό τους δόγμα, χωρὶς ὅμως τὰ κριτήρια αὐτὰ νὰ εἶναι ἀσφαλῆ, ἰδίως τὸ τελευταῖο, γιατὶ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας—ἰδίως μετὰ τὸ 1204 στὰ τρία πρῶτα νησιὰ—παρατηρήθηκαν ὁμαδικὲς προσελεύσεις ὀρθοδόξων τῶν εὐφορώτερων μερῶν στὸ δυτικὸ δόγμα, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν κυριότητα τῶν κτημάτων τους, ποὺ ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τοὺς Φράγκους κατακτητές [1], ἢ καὶ γιὰ ν' ἀποκτήσουν πολιτικὰ καὶ πολὺ πιθανὸν καὶ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα [2]. Κατὰ τὴν διάρκεια ὅμως τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας παρατηρήθηκε καὶ τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ προσέλευση καθολικῶν στὴν ὀρθοδοξία.

Τὴν ἑλληνικὴ καταγωγὴ τῶν περισσοτέρων καθολικῶν τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου μαρτυροῦν ὄχι μόνον ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, ποὺ ἐξελίσσεται κανονικὰ κατὰ τὸ νότιο γλωσσικὸ ἰδίωμα καὶ εἰδικὰ τῶν Κυκλάδων, τὰ σωζόμενα ἔγγραφα, τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια, τὰ ὀνόματα τῶν δένδρων, θάμνων, ἀγριολουλουδιῶν, καρπῶν κ.λ., ἀλλὰ καὶ—τὸ σπουδαιότερο—τὰ ἤθη καὶ ἔθιμά τους, ἰδίως τὰ θρησκευτικά [3].

Οἱ Τοῦρκοι ἐπέδρασαν ἐλάχιστα [4] στὴν ἐθνολογικὴ σύσταση τῶν κα-

---

1. Βλ. *Ι.Κ. Βογιατζίδου,* Οἱ Ἕλληνες καθολικοί, ΗΜΕ 1924, σ. 175 - 176. Βλ. ἀκόμη τοῦ *αὐτοῦ,* Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου, ΑΧ 4 μέρ. Β' (1960) 131 - 132, 136 - 139.

2. *A. Sigalas,* Die griechische Insel Syros in ethnischer und religiöser Hinsicht in der byzantinischen und neueren Zeit, «Ostkirchliche Studien» 7 (1958) 92. Τὸ ἴδιο ἄρθρο δημοσιεύθηκε πιὸ ἀναλυτικὰ καὶ ἐκλαϊκευτικὰ στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸν τίτλο: Ἡ ἑλληνικὴ καταγωγὴ τῶν καθολικῶν τῆς Σύρου, «Κυκλάδες» 1 (1956) 293 - 299.

3. *Sigalas,* ἔνθ. ἀν. σ. 85 - 92.

4. Γιὰ τὴν περίπτωση τῶν ἐκχριστιανισμένων Τουρκοπούλων (13ος καὶ 14ος αἰ.) καὶ γενικὰ τῶν Γκαγκαούζων καὶ τὰ συναφῆ μὲ αὐτοὺς σκοτεινὰ ἱστορικὰ προβλήματα, τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Δοβρουτσὰ καὶ στὶς περιοχὲς Βέροιας καὶ Ζίχνας βλ. μελέτη *P. Wit-*

τοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐπειδὴ τὸ βαθὺ χάσμα τῆς θρησκείας τοὺς χώριζε ἀπὸ τοὺς ραγιάδες. Ἀπεναντίας παρατηρήθηκε ἀλλοίωση τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου, γιατὶ χιλιάδες ἐντοπίων ἐξισλαμίστηκαν καὶ ἐπέδρασαν στὴν σύνθεση καὶ στὶς τύχες τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους.

Μὲ τὴν ἔναρξη τῆς τουρκοκρατίας παύουν οἱ ἐπιδρομὲς ξένων φύλων. Μολαταῦτα, ὅπως εἴπαμε, ἐξακολουθεῖ ἡ εἰρηνικὴ διείσδυση Σλάβων, κυρίως Βουλγάρων, στὶς βόρειες ἑλληνικὲς χῶρες. Ἐπίσης οἱ Ἀλβανοὶ ὡς ληστρικὲς ὁμάδες ἢ ὡς μισθοφόροι τῶν Τούρκων κατεβαίνουν ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς Ν. καὶ ΝΔ.

5. *Ἡ ἀφομοίωση τῶν ξενικῶν φύλων.*

Συνοψίζοντας τὰ παραπάνω διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἑλληνικὲς χῶρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου καὶ ἰδίως τοῦ 7ου αἱ. δέχθηκαν ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὲς καὶ ἐποικισμοὺς ξένων φύλων, ἀλλ' αὐτὰ δὲν πλημμύρισαν ὅλη τὴν Ἑλλάδα οὔτε καὶ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διακοπὴ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Διδακτικὸ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι τὸ ἑξῆς πόρισμα τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας: ὅτι οἱ ἀναστατώσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐπανειλημμένες ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς ἢ ἀπὸ χρόνιες καταστάσεις πολέμου δὲν πρέπει νὰ τονίζωνται ὑπερβολικά [1]. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα ἀποδεικνύει

---

tek, Yazijioghlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja, BSOAS 14 (1952) 639 - 668, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀπ' αὐτὴ λείπει ἡ μνεία τῆς μελέτης τοῦ *Ἀθαν. Μάνωφ*, Ποῖοι εἶναι οἱ Γκαγκαοῦζοι, ΕΕΒΣ 10 (1933) 383 - 400. Γιὰ τὴν κάθοδο Γκαγκαούζων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Βάρνας στὴν Δυτικὴ Θράκη μετὰ τοὺς ἀνθελληνικοὺς διωγμοὺς τοῦ 1906 βλ. *Μ. Μαραβελάκη - Α. Βακαλοπούλου*, Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 13.

1. *Vidal de la Blache*, Principes de géographie humaine, Paris 1948, σ. 41. Πρβλ. καὶ *F. Braudel*, La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, Paris 1949, σ. 185, ὅπου μιλεῖ γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν γεωγραφικῶν συνθηκῶν τοῦ Νότου· «*Il est vrai que les envahisseurs ont toujours été en petit nombre. Ouoi qu'on en ait dit et écrit parfois.....que ce soient les Slaves blonds qui campent en Grèce a l'époque de Justinien les captifs russes, polonais ou hongrois dont la descente silencieuse peuple Constantinople au XVIe siècle.....il est facile de voir combien ils ont été rapidement ou éliminés et renvoyés dans leurs pays d'origine, ou bien submergés et absorbés*; *le climat, la malaria, quand ce n'est pas le vin a lui seul, ont eu aisément raison de ces étrangers, jamais bien adaptés à la dure vie méditerranéenne*». Πρβλ. καὶ πόρισμα τῆς ἀνθρωπολογίας: ὅτι ἔχει ὑπερτιμηθῆ ἡ σημασία τῶν ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν στὴν γένεση ἀνθρωπολογικῶν ἀλλοιώσεων μέσα σ' ἕνα λαὸ (*E. Pittard*, Les races et l'histoire, Paris 1924, σ. 12 - 13, 517). Καὶ συγκεκριμένα: «οἱ μετακινήσεις τῶν λαῶν, κατὰ τὸν μεσαίωνα, στὴν Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, καὶ ἡ διάδοση τῶν ρωμανικῶν καὶ σλαβικῶν γλωσσῶν, ποὺ συνδέονται μ' αὐτὲς τὶς μετακινήσεις, καθὼς καὶ οἱ κατακτήσεις τῶν Κελτῶν σὲ πιὸ παλιὰ ἐποχή, δὲν ἔφεραν σοβαρὴ

ὅτι παντοῦ τὰ ξένα φῦλα συγκριτικὰ μὲ τὸν ἐντόπιο πληθυσμὸ ἀποτελοῦν μειοψηφία [1] καὶ ὅτι «ὑπάρχει γενετικὴ ἀλληλουχία στὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδας, ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ ὡς τὴν σύγχρονη» [2].

Χαρακτηριστικὴ μάλιστα ἔνδειξη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Σλάβων ἐποίκων στὴν Νότια Ἑλλάδα καὶ συγκεκριμένα στὴν Πελοπόννησο εἶναι ὅτι κατὰ τὸν 15ο αἰ. ἐλάχιστα εἶναι τὰ ὑπολείμματά τους. Δηλαδὴ μέσα σὲ 7 σκοτεινοὺς αἰῶνες ἔχουν σχεδὸν ἀφομοιωθῆ, ἐνῶ τὸ ἴδιο δὲν συμβαίνει μὲ τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀλβανικῶν ἢ τῶν ἀρβανιτοβλαχικῶν ἐγκαταστάσεων μέσα στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ τὸν 14ο-20ο αἰ., μέσα σὲ αἰῶνες, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἀφομοίωση ἦταν εὔκολο νὰ γίνη μὲ γοργότερο ρυθμό.

Γενικὰ ἡ μειονότητα τῶν ἐπηλύδων ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ διασταυρώσεις τοῦ παρελθόντος δὲν ἐμπόδισαν τὴν δημιουργία τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ἔθνους, ποὺ ἐξακολούθησε ν' ἀναχωνεύεται καὶ μετὰ τὴν διείσδυση τῶν τελευταίων ξένων στοιχείων, τῶν Ἀλβανῶν ἢ τῶν Ἀρβανιτοβλάχων, καὶ νὰ διαμορφώνεται μὲ κέντρο τοῦ βάρους τὴν Πελοπόννησο, ὅπου σύμφωνα μὲ ὁρισμένους ἐπιστήμονες ἔγιναν οἱ περισσότεροι ἐποικισμοὶ Σλάβων καὶ Ἀλβανῶν. Οἱ διάφορες ἑτερογενεῖς ὁμάδες κατὰ τὴν μακραίωνη ἰδίως διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, μέσα στὸν ζόφο τῆς τυραννίας καὶ τῆς ἀμάθειας, ἀφομοιώνονται ἀπὸ τὸν ἐπικρατέστερο ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἀκτινοβολία ἑλληνικὸ πληθυσμό.

Οἱ κύριοι παράγοντες τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀφομοιωτικοῦ ἔργου εἶναι: ὁ *ἑλληνικὸς πολιτισμός*, ποὺ ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ συντηρῆ ζώπυρα ἀπὸ τὴν παλαιά του ἀκτινοβολία καὶ κυρίως *ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα*, χάρη στὴν ὁποία διατήρησε τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος τὴν ὀντότητά του· *ἡ ὀρθοδοξία*, οἱ κοινὲς δηλαδὴ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, ποὺ συνέδεαν τὶς ἐθνότητες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, καὶ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, ἰδίως τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων καὶ τῶν μονῶν· *οἱ ποικίλες ἄλλες σχέσεις τῶν ἐθνοτήτων*, κυρίως οἰκονομικές, καὶ τέλος *ὁ κοινὸς σκληρὸς ζυγός*, ὁ ὁποῖος ἀνάγκασε τοὺς ὁμόδουλους ραγιάδες νὰ συσπειρώνωνται καὶ νὰ θεωροῦν τοὺς ἑαυτούς των ὡς ἑνιαῖο σύνολο ἀπέναντι τῶν μουσουλμάνων κατακτητῶν. Τὸ ἀγεφύρωτο αὐτὸ ἰδεολογικὸ χάσμα, ἐμπόδισε τὶς ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις σὲ μεγάλο βάθος καὶ ἔκταση.

Ἔτσι διευκολύνθηκε ἡ ἀναχώνευση καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλλη-

---

ἀλλαγὴ στὰ μορφολογικὰ γνωρίσματα τῶν λαῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης» (*Πουλιανοῦ*, Ἡ προέλευση τῶν Ἑλλήνων, σ. 75).

1. *Πουλιανοῦ*, ἔνθ' ἀν. σ. 88.

2. *Πουλιανοῦ*, ἔνθ' ἀν. σ. 111. Πρβλ. καὶ σ. 109 - 110. Βλ. ἀκόμη καὶ τὶς γνῶμες τοῦ *J. Koumaris*, Le caractère autochtone du peuple grec, «Cahiers ligures de Préhistoire et d'Archéologie» 10 (1961) 212 - 219, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

νικοῦ ἔθνους, πού τὴν ὑποβοήθησε ἡ ἑλληνική γλώσσα μὲ τὴν ἀδιάσπαστη συνέχειά της, τόσο τὴν γραπτή, ὅσο καὶ τὴν προφορική. Μὲ τὴν γραπτὴ γλώσσα οἱ λόγιοι διέσωσαν καὶ μεταβίβασαν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ἐνῶ μὲ τὴν ζωντανὴ προφορικὴ ὁ λαός, κυρίως μὲ τὶς κατὰ τόπους διαλέκτους του, διαιώνισε καὶ διαφύλαξε ὡς σήμερα πάμπολλα στοιχεῖα ἀπὸ τὸν πανάρχαιο πολιτισμό του, ἀπὸ τὴν κοινὴ δηλαδὴ παράδοσή του σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις της, λεκτικοὺς καὶ φωνητικοὺς ἀρχαϊσμούς, ἤθη καὶ ἔθιμα, παραδόσεις, παροιμίες, τραγούδια, τοπωνύμια, ἀρχιτεκτονικὴ κ.λ. [1]. Ἔτσι διαβάζοντας κανεὶς τὰ «Εἰδύλλια» τοῦ Θεοκρίτου [2] ἢ φιλολογικὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν λογίων, ὅπως π.χ. τοῦ Εὐσταθίου, τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου κ.ἄ., συναντᾶ συχνὰ μὲ ἔκπληξη διάφορες λαογραφικὲς πληροφορίες, λαϊκοὺς ὅρους [3], παροιμίες, παραδόσεις, ὅρκους, εὐχές, κατάρες κ.λ., καθὼς ἐπίσης συνήθειες, δοξασίες, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, ὑπολείμματα παλαιῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων, πού ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιζοῦν ἀκόμη ὡς σήμερα στὸν ἑλληνικὸ λαό, π.χ. τὰ λεγόμενα γιὰ τὴν φαγούρα τῶν χεριῶν, τῆς μύτης, τὸ «παίξιμο» τοῦ ματιοῦ κ.λ., πού θεωροῦνται προγνωστικά, τὴν πίστη στὶς νεράιδες καὶ στὰ στοιχειά, στὶς Δρίμες, τὰ κάλλαντα τῶν Χριστουγέννων, τὶς φωτιὲς τοῦ Ἅϊ-Γιαννιοῦ [4] κ.λ. Μελετώντας τὰ λαϊκὰ αὐτὰ ἔθιμα ὄχι μόνο διαπιστώνει κανεὶς τὴν ἀδιάκοπη ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ ἀντιμετωπίζει μὲ εὐρύτητα πνεύματος καὶ ἄλλα ἐπὶ μέρους ἱστορικὰ καὶ ἐθνολογικὰ προβλήματα.

Ἀλλ' ἀκόμη καὶ διάφορες λέξεις τῆς νέας ἑλληνικῆς (π.χ. γιὰ τὴν δήλωση μέτρων) [5] ἢ καὶ παροιμιακὲς ἐκφράσεις, πού σώζονται ὡς σήμερα σὰν ἀπολιθώματα παλαιῶν ἐκφραστικῶν τρόπων καὶ σχετίζονται μὲ κοινωνικὲς συνήθειες ἢ καταστάσεις τοῦ παρελθόντος, μᾶς φέρνουν πολὺ κοντὰ στὴν ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν ἢ μᾶς συνδέουν καὶ μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες [6]. Ἐπίσης τὰ

---

1. Βλ. *Στίλπ. Π. Κυριακίδου,* Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Μέρ. Α'. Μνημεῖα τοῦ λόγου, Ἀθῆναι 1923. Τοῦ *αὐτοῦ,* Γλῶσσα καὶ λαϊκὸς πολιτισμὸς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1946.

2. Βλ. *Δημ. Α. Πετροπούλου,* Θεοκρίτου εἰδύλλια ὑπὸ λαογραφικὴν ἔποψιν ἑρμηνευόμενα, «Λαογραφία» 18 (1959) 90 - 91.

3. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα βλ. στοῦ *Φ. Κουκουλέ,* Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά, τ. 1 - 2, Ἀθῆναι 1950.

4. Βλ. *Κουκουλέ,* ἔνθ' ἀν. τ. 2. *Ἰωσὴφ Βρυεννίου,* Τὰ παραλειπόμενα, ἐπιμελείᾳ Θ. Μανδακάσου, Λειψία 1784, τ. 3 σ. 120 - 122. Πρβλ. καὶ *Γ.Α. Μέγα,* Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας, Ἀθῆναι 1956.

5. Βλ. *Δημ. Α. Πετροπούλου,* Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν, ΛΑ 7 (1952) 101.

6. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ μνημειώδης ἐργασία τοῦ *Φ. Κουκουλέ,* Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. 1 - 5, Ἀθῆναι 1952, καὶ πρὸ πάντων τὸ παράρτημα

τοπωνύμια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πανάρχαια ἑλληνικὴ γλωσσικὴ παράδοση, διαιωνίζουν καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα.

Σωστὰ λοιπὸν παρατηροῦσε ὁ ἱδρυτὴς τῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα Νικ. Πολίτης, νέος ἀκόμη σπουδαστὴς στὸ Μόναχο, ὅτι «ἀμιγὲς ἀντὶ τοῦ αἵματος διετηρήθη ἐν τῇ γλώσσῃ, τῷ βίῳ καὶ τῷ χαρακτῆρι τοῦ λαοῦ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα δι' ἀδιασπάστου ἁλύσεως παραδόσεως, ἧς ἕνα πρὸς ἕνα τοὺς κρίκους ἀνευρίσκομεν ἐν τοῖς διαφόροις σταδίοις καὶ ταῖς περιπετείαις τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος» [1]. Πραγματικὰ τὸ πνεῦμα αὐτὸ τὸ διαβλέπει κανεὶς σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Νεοελλήνων, στὴν ἁπλότητα καὶ σαφήνεια τῆς τέχνης, στὰ τραγούδια τους, στὰ ἤθη καὶ ἔθιμά τους κ.λ., στοιχεῖα ποὺ εἵλκυσαν συχνὰ τὴν προσοχὴ τῶν ξένων παρατηρητῶν στὰ νεώτερα χρόνια, ἰδίως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν μεγάλων ἀγώνων τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τους (1821) καὶ ἑξῆς. Οἱ ξένοι αὐτοί, περιηγητὲς ἢ φιλέλληνες ἀγωνιστές, μὲ ἔκπληξη καὶ θαυμασμὸ διαπίστωναν καὶ ὑπογράμιζαν τὶς ὁμοιότητες τῶν ἀρχαίων καὶ νέων Ἑλλήνων [2], τὴν γρήγορη ἀντίληψη, τὴν εὔκολη προσαρμογή, τὴν ἔνταση τῶν συναισθημάτων, τὴν μὴ ἀνοχὴ τοῦ ζυγοῦ, τὸν θερμὸ πατριωτισμό, τὸ πάθος τους γιὰ τὴν πολιτική, τὴν δίψα γιὰ μάθηση, τὶς φιλολογικές τους ἐνασχολήσεις, τὴν αἴσθηση τοῦ ὡραίου [3]. Σήμερα εἶναι πιὰ κοινὴ συνείδηση στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους ὅτι ἡ γνώση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, τῶν ἠθῶν, ἐθίμων καὶ παραδόσεων καὶ γενικὰ τῆς ζωῆς τοῦ νεοελληνικοῦ λαοῦ, γονιμοποιεῖ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου παρελθόντος του καὶ μᾶς διευκολύνει νὰ εἰσδύσουμε στὸ πνεῦμα του, στὸ πνεῦμα αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε λίγο παραπάνω. Ἰδίως ἡ μελέτη τῶν τοπικῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων ἔχει νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ἀκόμη πολλὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα.

τοῦ Ε' τόμου μὲ τὸν τίτλο: Ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ μεταβυζαντινὰ ἔθιμα, Ἀθῆναι 1952.

1. Βλ. στοῦ *Γιάννη Ἀποστολάκη,* Τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Μέρ. Α'. Οἱ συλλογές, Ἀθῆναι 1929, σ. 292. Ι ιὰ τὴν συνέχεια αὐτὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ βλ. καὶ *J.C. Lawson,* Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion, Cambridge, England 1910, φωτομ. ἀνατύπωση 1964.

2. Βλ. π.χ. *Gordon,* Greek revolution, 1 σ. 32. Βλ. τὴν στοιχειώδη συγκριτικὴ μελέτη τῶν σχέσεων ἀρχαίων καὶ νέων Ἑλλήνων: *Fr. Kruse,* Fragen über mehrere für das höhere Alterthum wichtige Verhältnisse im heutigen Griechenland beantwortet von einem Philhellenen κλ., Berlin 1827. Συστηματικὰ ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα αὐτὸ ὁ *Bernhard Schmidt,* Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum, Teil I, Leipzig 1871. Βλ. καὶ *W. Miller,* Essays, σ. 35· «No one who has been in Greece can fail to have been struck by the similarity between the character of the modern and ancient Greeks».

3. Βλ. *G. Lejean,* Ethnographie de la Turquie d'Europe, «Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mitteilungen», Gotha 1861, σ. 13 - 14.

Γενικὰ τὰ ἀνθρωπολογικὰ στοιχεῖα μαζὶ μὲ τὰ λαογραφικὰ καὶ μὲ τὰ γλωσσικὰ μᾶς προσανατολίζουν ἀσφαλέστερα, παρὰ τὰ λίγα ἱστορικά, στὸ πρόβλημα τῶν ἐπιδράσεων τῶν ξένων φύλων στὴν Ἑλλάδα καὶ δίνουν τὴν πιὸ θετικὴ ἀπάντηση σ' αὐτό. Ἐπιτακτικὸ λοιπὸν ἐπιστημονικὸ αἴτημα παραμένει ἡ ἀνάγκη νὰ γραφοῦν συγκριτικὲς μονογραφίες καὶ νὰ ἐκπονηθοῦν οἱ σχετικοὶ παραστατικοὶ χάρτες καὶ πίνακες μὲ βάση τὸ ποικίλο λαογραφικὸ καὶ γλωσσικὸ ὑλικὸ ἐπὶ μέρους περιοχῶν ἢ καὶ χωρῶν, γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ θετικὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιδράσεις τῶν ξένων ἐπιδρομῶν καὶ ἐποικισμῶν στὴν Ἑλλάδα, κυρίως τῶν Σλάβων καὶ Ἀλβανῶν [1]. Ἡ μελέτη ἰδίως τῶν τοπωνυμίων (οἰκισμῶν καὶ ὑπαίθρου) εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς προσφέρῃ πολλὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ προϋποθέτει προσεκτικὴ καὶ συστηματικὴ ἐπὶ τόπου ἐργασία, χωρὶς καμιὰ προκατάληψη, καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη σύγκριση μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικὰ τῆς περιοχῆς.

Β. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ἀπὸ πότε ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται τὸ νέο ἑλληνικὸ ἔθνος; Τὸ πρόβλημα αὐτὸ προέκυψε, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὶς σφοδρὲς συζητήσεις τοῦ 19ου αἰ. γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Νεοελλήνων καὶ ἀπασχόλησε κυρίως Ἕλληνες ἱστορικοὺς καὶ λογίους. Γι' αὐτὸ θὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὶς γνῶμες τους, γιὰ νὰ προχωρήσουμε κατόπιν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος.

1. Τὸ 1204 ὡς συμβατικὴ ἀφετηρία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Πρῶτος ὁ Σπ. Ζαμπέλιος, (1813 - 1881) κινούμενος περισσότερο ἀπὸ διαίσθηση καὶ ἐνθουσιώδη ἐσωτερικὴ πίστη στὴν ἑνότητα τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ παρὰ ἀπὸ ἐπαρκῆ τεκμήρια, ἀναζήτησε τὶς ἀρχὲς τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ἔθνους στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἄριστα ἀποδεικτικὰ τεκμήρια θεώρησε τὴν συνέχεια στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια [2].

Πιὸ καθαρὰ καὶ θετικὰ ἀναπτύσσει τὶς ἰδέες αὐτὲς λίγο ἀργότερα ὁ Παπαρρηγόπουλος. Διαπιστώνοντας τὴν ἀναζωογόνηση τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (ποὺ εὐνοοῦνται κυρίως

---

1. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μεθοδολογικὴ μελέτη τοῦ *G. Stadtmüller,* Τὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς διερευνήσεως τῆς Ἠπείρου, ΗΧ 9 (1934) 140 - 169.

2. *Σπ. Ζαμπέλιου,* Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1852, πρὸ πάντων σ. 462 κ.ἑ. Τοῦ *αὐτοῦ,* Βυζαντιναὶ μελέται. Περὶ πηγῶν ἑλληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ η' ἄχρι ι' ἑκατονταετηρίδος, Ἀθῆναι 1857.

ἀπὸ τὴν ἐξασθένηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας), τὴν συνέχεια στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἐμφάνιση πολλῶν λογοτεχνικῶν δημοτικῶν ἔργων, τὴν ἀφύπνιση καὶ ἀντίσταση τῶν κατοίκων ἐναντίον κυρίως τῶν Φράγκων κατακτητῶν, τὶς βαθιὲς ἔπειτα καὶ ποικίλες ἐπιδράσεις τους, κλίνει νὰ παραδεχθῆ ὅτι οἱ ἀρχὲς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν μέσα στὸ χάος τῶν ἐρειπίων, ποὺ δημιούργησε ἡ τέταρτη σταυροφορία (1204). Μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα λοιπὸν τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, μέσα ἀπὸ τὸν κυκεώνα «τῆς πολυαρχίας ἢ μᾶλλον τῆς ἀναρχίας» ξεπηδᾶ σφριγηλὸς ὁ νέος ἑλληνισμός [1].

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐργάζεται ὁ Κωνστ. Σάθας (1842 - 1914) ὁ ὁποῖος προσφέρει σημαντικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐνισχύουν καὶ εὐρύνουν τὸ περιεχόμενο τῶν ἰδεῶν αὐτῶν, ἀλλὰ συχνὰ ἡ φαντασία του τὸν παρασύρει σὲ ἅλματα στὸ κενό, σὲ συσχετισμοὺς πολὺ ριψοκίνδυνους καὶ σὲ ὁρισμένες ἑρμηνεῖες πολὺ τολμηρές, ἂν ὄχι ἀστήρικτες, οἱ ὁποῖες τὸν ὁδηγοῦν σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα [2]. Οἱ βάσεις ὅμως τῆς θεωρίας μένουν σταθερές.

Τὴν ἄποψη τοῦ Παπαρρηγοπούλου τὴν δέχθηκαν καὶ σύγχρονοι Ἕλληνες ἱστορικοὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ποὺ εἶχαν μελετήσει ἐπίσης καὶ τὴν νέα ἑλληνική, ὅπως ὁ Κωνστ. Ἄμαντος (1874 - 1960) [3] καὶ ὁ Ἰωάν. Βογιατζίδης (1877 - 1961). Ὁ πρῶτος τερματίζει τὴν «Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους» στὰ 1204, ἐνῶ ὁ δεύτερος σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (1261 - 1453) δὲν ἀποτελεῖ τὸ τέλος τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ νέου, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει τὴν νέα του σταδιοδρομία μὲ μιὰ ὑπέροχη ἀναγέννηση καὶ μὲ τὴν δημιουργία νέων πολιτικῶν τάσεων. Τὰ σημεῖα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς «ἐξέρχεται πλέον τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους διὰ νὰ ἱδρύσῃ εἰς τό, νῦν τὸ πρῶτον κατονομαζόμενον, ἑλληνικὸν γένος κράτος ἴδιον» [4].

2. Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος καὶ ἡ πολιτιστική του παράδοση ἀπὸ τὴν ὑποταγή του στοὺς Ρωμαίους ὡς τὸν 10ο αἰ.

Ἡ βαθύτερη περαιτέρω ἔρευνα τοῦ προβλήματος ὄχι μόνον ἐνισχύει τὶς παραπάνω ἀπόψεις, ἀλλὰ καὶ διαλευκαίνει πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα του καὶ καθορίζει ἀκριβέστερα τὴν σημασία τοῦ 1204, τοῦ σπουδαίου ἐκείνου

---

1. *Κ. Παπαρρηγοπούλου,* Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ἀθῆναι 1932, τ. 5 μέρ. 1, σ. ε', 3, 5, 8 - 9, 15.
2. Βλ. *Σάθα,* Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, τ. 7 σ. ι' κ.ἑ.
3. *Ἀμάντου,* Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, 1 σ. 7 - 8.
4. *Ἰ. Βογιατζίδου,* Ἱστορικαὶ μελέται, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932) 302. Πρβλ. καὶ *Ἰ. Μαμαλάκη,* Προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, «Χρονικὰ τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» 5 (1951) 72 κ.ἑ.

σταθμοῦ, τόσο γιὰ τὴν νέα ἑλληνική, ὅσο καὶ γιὰ τὴν παγκόσμια ἱστορία. Ἡ σημασία τῆς καμπῆς ἐκείνης κατανοεῖται καλύτερα, ἂν ἀνατρέξουμε στὸ παρελθόν, στὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ὑποταχθῆ στὸ ρωμαϊκὸ κράτος (146 π.Χ.). Ἀπὸ τότε, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι κατακτημένοι λαοί, ἔζησαν αἰῶνες ὁλόκληρους—χωρὶς δική τους ἱστορία—στὸ περιθώριο τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς ἀπέραντης αὐτοκρατορίας. Ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος, πρὸ πάντων ἡ ἀπομονωμένη γεωγραφικὰ Νότια Ἑλλάδα, εἶχε χάσει πιὰ τὴν πολιτική της βαρύτητα. Ἀλλὰ καὶ ὅταν στὰ 330 μ.Χ. ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μεταφέρει τὴν πρωτεύουσα στὴν Κωνσταντινούπολη (ἴσως καὶ γιὰ νὰ τονώσῃ τὸ ἐξασθενημένο ρωμαϊκὸ στοιχεῖο καὶ τὸν ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ) καὶ ὅταν ἀργότερα, στὰ 395, ὁ Μ. Θεοδόσιος ἀναγκάζεται ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ δημιουργήσῃ τὸ ἀνατολικὸ ρωμαϊκὸ κράτος, τὸ κέντρο τοῦ βάρους τῆς νέας αὐτοκρατορίας δὲν μετατοπίζεται στὴν νότια Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἐντοπίζεται ὁριστικὰ στὸ στενὸ τοῦ Βοσπόρου καὶ στὶς μικρασιατικὲς ἐπαρχίες. Ἔτσι ἡ κυρίως Ἑλλάδα ἐξακολουθεῖ νὰ μένῃ ἀπόκεντρη [1], μία μεγάλη ἐπαρχία τοῦ κράτους. Μολαταῦτα τόσο τὸ ἕνα γεγονὸς ὅσο καὶ τὸ ἄλλο εὐνόησαν σημαντικὰ τὴν γρήγορη ἀνάπτυξη καὶ ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνισμοῦ.

«Διὰ τὴν Ἑλλάδ' αὐτήν, παρατηροῦσε ὁ F. Gregorovius, τὸ κτίσμα τῶν Κωνσταντίνου εἶχε τὴν οὔτε ὑπὸ τῶν τότε Ἑλλήνων οὔτε ὑπὸ τῶν ἀπογόνων αὐτῶν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐννοηθεῖσαν σημασίαν, ὅτι διὰ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως διεσώθη ἡ περαιτέρω ὕπαρξις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ διετηρήθησαν ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος οἱ θησαυροὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ. Πράγματι δ' ἄνευ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Πελοπόννησος ἤθελον κατακτηθῆ καὶ οἰκισθῆ ὑπὸ ξένων βαρβάρων ἐθνῶν· ἄνευ δὲ τῆς μεγάλης καὶ ὀχυρᾶς ταύτης πόλεως δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τὸ βυζαντιακὸν κράτος ὡς οὐδὲ τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν διατήρησιν τῶν ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῆς τεθέντων ἀρχαίων γραμμάτων. Οὐχ ἧττον διὰ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐγεννήθη οὐ μόνον ἀντίπαλος καὶ δέσποινα τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴ ἐχθρικῶς ἔχουσα πρὸς τὸν εἰδωλολατρικὸν ἑλληνισμόν» .

Ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν διαδόχων του ἐπικρατεῖ βέβαια ἀκόμη ἕνα πνεῦμα ἀνοχῆς ἀπέναντι τῆς θρησκείας τῶν ἐθνικῶν καὶ ἡ νέα πρωτεύουσα βρίσκεται σὲ πνευματικὲς σχέσεις μὲ τὴν Ἀθήνα, ἴσως καὶ μὲ ἄλλα κέντρα, Κόρινθο, Θήβα κ.λ. [3]. Τὸ ἐθνικὸ ὅμως ὄνομα «Ἕλλην», ἐπειδὴ ὡς ἔννοια συνάπτεται μὲ τὸν κόσμο τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ δο-

---

1. Πρβλ. καὶ *Ἰ. Βογιατζίδου,* Ἡ θέσις τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ΕΕΒΣ 19 (1949) 252 - 258.

2. Βλ. *Φερδ. Γρηγοροβίου,* Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτήσεως, μετάφρ. ἐκ τῆς γερμανικῆς μετὰ διορθώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1904, τ. 1 σ. 89.

3. Βλ. *Γρηγοροβίου,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 91 κ.ἑ.

ξασιῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀρχίζει νὰ δυσφημῆται καὶ νὰ σημαίνη τὸν εἰδωλολάτρη. Ὅταν μάλιστα πληθύνωνται στὴν Ἑλλάδα οἱ ὀπαδοὶ τῆς νέας θρησκείας, ἀρχίζουν βαθμιαῖα νὰ τὸ ἀποφεύγουν καὶ οἱ ἴδιοι καὶ δέχονται τὸ ἐπίσημο «Ρωμαῖος», ἀφοῦ μάλιστα εἶναι πολίτες τῆς μεγάλης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι αὐτὴ ἡ δυσφήμηση ὄχι μόνον ἀποξένωσε τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἀπὸ τὸ ἐθνικό του ὄνομα, ἀλλὰ καὶ συνεχῶς ἀνέστελλε τὴν χρησιμοποίηση καὶ τὴν ἐπιβολή του. Μολαταῦτα ὡς ἐθνικὸ τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν φαίνεται ὅτι ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιῆται, ἀπὸ μερικοὺς τουλάχιστο συγγραφεῖς, γιὰ μερικοὺς ἀκόμη αἰῶνες [1]. Ἄλλοι συγγραφεῖς ἀργότερα, τοῦ 6ου, 7ου καὶ 8ου αἰ., χρησιμοποιοῦν τὸ «Ἑλλαδικοὶ» [2] ἀντὶ τοῦ δυσφημισμένου «Ἕλληνες».

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διατήρησε τὴν ἀνάμνηση τοῦ ὀνόματός του στοὺς θρύλους καὶ στὶς παραδόσεις του καὶ τὸ ἀποδίδει ἀκόμη ὡς σήμερα (σὲ πολλὰ μέρη) στοὺς ἀρχαίους κατοίκους, ποὺ εἶχαν κτίσει τὰ ἐπιβλητικὰ μνημεῖα, ἀκροπόλεις, κάστρα κ.λ., τὰ «ἑλληνικά», ὅπως τὰ ὀνομάζει. Σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις αὐτές, οἱ «Ἕλληνες» εἶχαν γιγάντιο σῶμα, θαυμαστὲς ἰδιότητες καὶ ὑπερφυσικὴ δύναμη. Ἔτσι ἡ λέξη «Ἕλλην» πῆρε βαθμιαῖα τὴν σημασία τοῦ γίγαντα [3].

Οἱ διάφορες φυλὲς καὶ ἐθνότητες τῆς ἀπέραντης αὐτοκρατορίας μὲ τὴν χαλαρὴ συνείδηση τοῦ Ρωμαίου πολίτη ἔζησαν ἐπὶ αἰῶνες μέσα στὶς πολιτικές, πολιτιστικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες, τὶς ὁποῖες εἶχαν συνθέσει ἡ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, τὸ τεράστιο ἐξελληνιστικὸ ἔργο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τὸ κήρυγμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τέλος ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Οἱ Ἕλληνες ὅμως ἔχουν βαθιὲς πολιτιστικὲς ρίζες μέσα στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, ἐπιδροῦν ὁλοένα καὶ περισσότερο μέσα σ' αὐτήν, ἐπιβάλλονται συνεχῶς καὶ μαζὶ μὲ τοὺς ἐξελληνισμένους κατοίκους της συντελοῦν στὸν βαθμιαῖο ἐξελληνισμό της. Οἱ Ἕλληνες ἢ οἱ ἐξελληνισμένοι κάτοικοι ἦταν οἱ κληρονόμοι τοῦ ἀρχαίου πνευματικοῦ θησαυροῦ καὶ οἱ κύριοι φορεῖς τῶν νέων καλλιτεχνικῶν καὶ πνευματικῶν ἐκδηλώσεων στὸ Βυζάντιο [4]. Ἔτσι π.χ. στενὲς εἶναι οἱ

---

1. Βλ. τὴν χρήση του ἀπὸ τὸν Προκόπιο: *Kilian Lechner,* Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner, München 1955, σ. 5, 10.

2. *P. Charanis,* The Term Helladikoi in Byzantine Texts of the Sixth, Seventh and Eight Centuries, ΕΕΒΣ 23 (1953) 619.

3. Βλ. *Ν. Πολίτη,* Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Παραδόσεις, μέρ. Α', Ἀθῆναι 1904, σ. 52 κ.ἑ., 729 κ.ἑ. Παραδόσεις σχετικὲς μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες βλ. στοῦ *Heuzey,* Le mont Olympe, passim. Τοῦ *αὐτοῦ,* Excursion dans la Thessalie, passim. *Ἀλεξ. Χατζηγάκη,* Οἱ Ἕλληνοι, «Μετέωρα» Τρικάλων 12 Μαρτίου 1951, 28 - 30.

4. Βλ. τὰ ἐνδιαφέροντα ἄρθρα ποὺ δημοσιεύονται στὸ DOP 17 (1963): τοῦ *A.H.M. Jones,* The Greeks under the Roman Empire (σ. 3 - 19) καὶ τοῦ *R.J.H. Jenkins,* The

σχέσεις τοῦ βυζαντινοῦ λαϊκοῦ θεάτρου μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοση, γιατὶ διαπιστώνεται ἡ διάσπαση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τραγωδίας καὶ κωμωδίας σὲ ἀποσπασματικὰ μέρη καὶ ἡ ἐπιβίωση ὁρισμένων στοιχείων της κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες [1].

Οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῆς αὐτοκρατορίας, ἰδίως τῶν πόλεων, μιλοῦσαν ἑλληνικὰ καὶ οἱ πνευματικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἐκπρόσωποί της μορφώνονταν μὲ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Οἱ διαφορετικὲς ὅμως συνθῆκες ζωῆς, συγκεκριμένα οἱ βαθιὲς ἐπιδράσεις τῆς ρωμαϊκῆς κληρονομίας καὶ ἰδίως τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, περιόριζαν τὴν μεγάλη παράδοση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, τὴν ὁποία ἐνσάρκωνε κυρίως ἡ Ἀθήνα.

Ἡ ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ ἑλληνισμοῦ συμπίπτει μὲ τὴν καταδίωξη τῆς εἰδωλολατρείας, ποὺ ἄρχισε κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Θεοδοσίου (379 - 395). Ὁ Θεοδόσιος ἐξαφάνισε τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα τῆς λατρείας τῶν ἀρχαίων θεῶν στὴν Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή, κατέστρεψε πάμπολλα ἱερά, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὸ Σαράπειο τῆς Ἀλεξάνδρειας, καὶ μετέφερε, ὅπως καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, πολλὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης (Λινδία Ἀθηνᾶ, Κνιδία Ἀθηνᾶ τοῦ Πραξιτέλη, Ζεὺς τοῦ Φειδίου κ.ἄ.) στὴν Κωνσταντινούπολη. Μολαταῦτα δὲν εἶχε τὸ θάρρος νὰ στραφῆ καὶ ἐναντίον τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν κύρια ἑστία τῆς λατρείας τῶν ἐθνικῶν στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἐκεῖ τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τοῦ χριστιανισμοῦ τὴν ἐκπροσωποῦσαν οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες καὶ οἱ διάφορες φιλοσοφικὲς σχολές [2]. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Θεοδοσίου ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων στὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τὸν Ἀλάριχο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάλυση τῶν Ἐλευσίνιων μυστηρίων καὶ τὴν καταστροφὴ πολλῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἴσως συνέπραξαν καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς νέας θρησκείας. Ἡ ἱστορία τῆς διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ στὶς ἑλληνικὲς χῶρες καὶ στὴν Ἀθήνα εἶναι ἀκόμη σκοτεινή. Πάντως γεγονὸς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἡ θέση τοῦ χριστιανισμοῦ εἶχε ἰσχυροποιηθῆ μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων.

Ἔτσι πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ πῶς ὁ Ἰουστινιανὸς τόλμησε στὰ 529 νὰ καταργήση τὴν διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν νόμων στὴν Ἀθήνα καὶ

Hellenistic Origins of Byzantine Literature (σ. 39 - 52). Βλ. τελευταῖα καὶ τὸ συνοπτικό, ἀλλὰ πυκνὸ σὲ περιεχόμενο σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ *Speros Vryonis,* The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Century through the Fifthteenth Century, Barkeley - Los Angeles - London 1971, σ. 42 - 68.

1. Βλ. *Στίλπ. Π. Κυριακίδου,* Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους νεοελληνικῆς ποιήσεως, ἔκδ. Β', Θεσσαλονίκη 1934, σ. 10 - 19, 27 κ.ἑ. Βλ. ἀκόμη *G.I. Theocharidis,* Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Profantheaters im IV und V Jhd., hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos, Patriarchen von Konstantinopel, Thessaloniki 1940.

2. Βλ. *Γρηγοροβίου,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 97 - 98.

νὰ δημεύση τὴν μεγάλη κτηματικὴ περιουσία τῆς Πλατωνικῆς 'Ακαδημίας [1]. «Καὶ ἐξέλιπε μέν, γράφει ὁ Gregorovius, ἡ ἀρχαία θρησκεία ἀπὸ τῶν πόλεων, ἀλλὰ διετηρήθη κρύφα παρὰ τοῖς Νεοπλατωνικοῖς. 'Επὶ αἰῶνας δ' ἀκόμη εὕρισκον τὰ εἴδωλα τῶν 'Ελλήνων θιασῶτας ἐν δυσπροσίτοις χώραις καὶ ὄρεσιν ἰδίως ἐπὶ τοῦ Ταϋγέτου. 'Η δὲ εἰδωλολατρικῶς τῆς φύσεως ἐχομένη ψυχὴ ἐξηκολούθησε μεταδιδομένη ἐν ταῖς χριστιανικαῖς γενεαῖς. Καὶ σήμερον δὲ ἀκόμη ἡ φαντασία τοῦ νεοελληνικοῦ λαοῦ πληροῦται παντοίων παραστάσεων ἐκ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας» [2]. 'Ο χριστιανισμὸς ὅμως εἶχε εἰσδύσει στὴν Μάνη ἀπὸ τὸν 6ο κιόλας αἰώνα καὶ εἶχαν κτισθῆ σὲ ὁρισμένους τόπους οἱ οἱ πρῶτοι ναοί, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές [3].

Οἱ σλαβικὲς ἐπιδρομές, ποὺ ἄρχισαν ἀπὸ τὸν 6ο αἰ., δὲν ἄφησαν ἴχνη στὴν 'Αττική, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ πληθώρα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν τοπωνυμίων καὶ ἡ ἀπουσία σχεδὸν τῶν σλαβικῶν [4]. 'Η 'Αθήνα λοιπόν, ὅπως ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Πάτρα, ἐξακολούθησαν νὰ παραμένουν κέντρα ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνη καὶ ὅτι οἱ κάτοικοί τους ἔμειναν ἀπόλυτα ἀμιγεῖς [5]. 'Ορισμένες μικρὲς ἐνδείξεις, ὅπως π.χ. ὁ θρῦλος γιὰ τὸν βίο τοῦ 'Αγ. Γισληνοῦ, ὅτι εἶχε γεννηθῆ στὴν 'Αττικὴ ἀπὸ ἐπιφανεῖς γονεῖς καὶ εἶχε σπουδάσει στὴν 'Αθήνα (γύρω στὰ 640 πῆγε ὡς ἱεραπόστολος στὸ Hennegau καὶ ἐκεῖ ἵδρυσε ξακουστὴ μονή), πείθουν ὅτι ἡ καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων δὲν ἔπαψε νὰ ὑφίσταται ἐκεῖ [6]. 'Ο Hopf, ποὺ πρῶτος ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων σ' αὐτὴ τὴν εἴδηση, πιστεύει ὅτι ἡ 'Αθήνα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ 'Ηρακλείου ἦταν ἕνα κέντρο τῆς «θύραθεν σοφίας» [7]. 'Επίσης ὁ Θεόδωρος ὁ ἐκ Ταρσοῦ, ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury (668 - 693), ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Ζαχαρία ὡς «ex Greco Latinus ante philosophus, et Athenis eruditus». 'Ο Θεόδωρος ἵδρυσε στὸ Canterbury σχολεῖο γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς [8]. 'Ακόμη ἀναφέρεται ὅτι ὁ "Αγιος

---

1. *Γρηγοροβίου*, ἔνθ' ἀν. 1 σ. 98 - 121.
2. "Ενθ' ἀν. 1 σ. 126.
3. Βλ. *Νικ. Β. Δρανδάκη*, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, ΠΑΕ 1968 ('Αθῆναι 1965) 216 - 219.
4. Λέγω σχεδόν, γιατὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ 18 τοπωνύμια, ποὺ ἀναφέρει ὁ Vasmer (Die Slaven, σ. 120 - 123), εἶναι ἀμφισβητούμενα.
5. *Γρηγοροβίου*, ἔνθ' ἀν. 1 σ. 184 - 191, 218.
6. 'Ο Γρηγορόβιος (τ. 2 σ. 478, πρβλ. καὶ 1 σ. 165 καὶ ὑπ. 3 καὶ 4) θεωρεῖ ἀναξιόπιστη τὴν εἴδηση γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ 'Αγ. Γισληνοῦ στὴν 'Αθήνα.
7. *Hopf*, Griechenland, 1 σ. 113.
8. Βλ. *Kenneth M. Setton*, The Byzantine Background to the Italian Renaissance, «Proceedings of the American Philosophical Society», Vol. 100, No 1, February 1956, σ. 5, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Στέφανος, ἀρχιεπίσκοπος Σουγδαίας, ἐπισκέφθηκε κατὰ τὸν 8ο αἰ. τὴν Ἀθήνα καὶ ἐκεῖ γνώρισε ἐντόπιους φιλοσόφους καὶ ρήτορες [1].

Ἡ ἐμπέδωση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἡ ἐμφάνιση μεγάλων μοναστικῶν μορφῶν ἀργότερα, ὅπως τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη (10ος αἰ.), τοῦ Νίκωνος (10ος αἰ.), τοῦ Ἁγίου Μελετίου (11ος αἰ.), καὶ ἡ ἵδρυση πολλῶν μοναστηριῶν διευκόλυναν πολὺ τὴν ἀφομοίωση τῶν ξένων φύλων. Ἡ ζωηρὴ αὐτὴ μάλιστα κίνηση μέσα στὴν σκοτεινὴ ἐκείνη περίοδο, ποὺ θυμίζει τὴν ἀντίστοιχη τῶν πρώτων αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας, πρέπει νὰ μελετηθῆ βαθύτερα σχετικὰ μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ προσηλυτισμοῦ τῶν σλαβικῶν πληθυσμῶν στὸν χριστιανισμό. Τὰ μοναστήρια εἶχαν βιβλιοθῆκες μὲ ἀποθέματα παλαιᾶς σοφίας, πολύτιμους θησαυροὺς γιὰ ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἤθελε νὰ τοὺς χρησιμοποιήση. Ἔτσι ὁ Κεδρηνὸς μιλώντας γιὰ τὸν περίφημο Λέοντα τὸν μαθηματικὸ (9ος αἰ.), γράφει ὅτι, ἀφοῦ ἄκουσε ρητορική, φιλοσοφία καὶ μαθηματικὰ στὴν Ἄνδρο ἀπὸ τὸν ἀξιολογώτερο σοφὸ τοῦ τόπου, τριγύριζε ἔπειτα στὰ μοναστήρια καὶ ἐρευνοῦσε τὶς βιβλιοθῆκες ἀναζητώντας τὰ κατάλληλα βιβλία. «Καὶ ὅταν τὰ ἔβρισκε, τὰ μελετοῦσε μὲ προσοχή· κι' ἔτσι ἔφθασε σὲ τόσο ὑψηλὸ σημεῖο γνώσεως» [2].

Τὸ ἴδιο ἀφομοιωτικὸ ἔργο παρατηρεῖται παράλληλα καὶ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὸν περιορισμό της στὴν Μ. Ἀσία, στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ στὰ Νησιά. Τότε ἡ αὐτοκρατορία ἀποκτᾶ μεγαλύτερη συνοχὴ καὶ ὁμοιογένεια, γιατὶ ἐπικρατοῦν οἱ Ἕλληνες καὶ ἡ ὀρθοδοξία, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός. Τὰ ἐγκατεστημένα ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἄλλα ἐθνικὰ στοιχεῖα, κατάλοιπα ἐπιδρομῶν ἢ μετοικεσιῶν καὶ μεταποπίσεων πληθυσμῶν, ἀφομοιώνονται συνεχῶς μὲ τὴν βυζαντινὴ διοίκηση καὶ γενικὰ μὲ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ [3]. Ἔτσι κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνες (7ος-11ος) παρουσιάζεται ὅλη σχεδὸν ἡ Μ. Ἀσία ὡς ἀσφαλὴς ἑλληνικὴ κτήση [4].

---

1. *V. Vasil'evskij,* Russo - vizantijskija izsledovanija, II, St. Petersburg 1893, σ. 75. Τὴν πληροφορία δανείζομαι ἀπὸ τὸν *Charanis,* Ethnic Changes, DOP 13 (1959) 41.

2. *Κεδρηνός,* ἐκδ. Βόννης, 2 σ. 170. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ δάσκαλος τοῦ Λέοντος ὀνομαζόταν Μιχαὴλ Ψελλὸς βλ. *Δημ. Π. Πασχάλη,* Ἡ Ἄνδρος, Ἀθῆναι 1925, τ. 1 σ. 654 - 663. Ἀντιπαράβαλε ὅμως τὴν πειστικὴ γνώμη τοῦ Ι.Κ. Βογιατζίδη, ὅτι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ φιλόσοφος Μιχαὴλ Ψελλὸς στὴν Ἄνδρο, προγενέστερος τοῦ γνωστοῦ ὁμωνύμου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου, ΑΧ 9 (1960) 108 κ.ἑ.).

3. Βλ. *Ch. Diehl,* Byzance. Grandeur et Décadence, Paris 1920, σ. 76. *Charanis,* Ethnic Changes, DOP 13 (1959) 25 - 36, 42, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Βλ. *Stein,* Geschichte, τ. 1 σ. 5. Σχετικὰ μὲ τὴν σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ της βλ. *P. Charanis,* On the Ethnic Composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century, «Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Κυριακίδην» Θεσσαλονίκη 1953, 140 - 147.

3. *Ὁ βαθμιαῖος μετασχηματισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου σὲ νέο ἑλληνικὸ ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 13ο αἰ. (δημοτικὰ τραγούδια, ἀκριτικά, ἡ μυθιστορία τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου καὶ οἱ ἀπηχήσεις της, ἰδίως στὴν τέχνη).*

Ἡ πορεία τώρα πρὸς τὴν ἀφύπνιση καὶ διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ διαγράφεται καθαρά, γιατὶ προϋπάρχουν οἱ κατάλληλοι ἀντικειμενικοὶ ὅροι. Μᾶς διαφεύγουν ὅμως πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ θὰ διαφώτιζαν ἀρκετὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση στὰ κέντρα καὶ στὴν ὕπαιθρο τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου καὶ ἰδίως τῆς κυρίως Ἑλλάδας. Οἱ πυρῆνες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὰ μεγάλα κέντρα της τουλάχιστο, κυρίως στὴν Ἀθήνα, φαίνεται ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ ἐπιδροῦν [1]. Ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ποτὲ δὲν ἔπαψε. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀθήνας Μιχαὴλ Χωνιάτης (τέλη 12ου- ἀρχὲς 13ου αἰ.) θρηνεῖ τὴν πνευματικὴ κατάπτωση τῶν Ἀθηναίων, ἀναφέρει ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅτι ἀπέκτησε βιβλία στὴν Ἀθήνα, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ βιβλιογράφοι καὶ γενικὰ λόγιοι ἄνδρες [2]. Ὑπερβολικὲς ὅμως καὶ ὕποπτες, ἂν ὄχι ἀπόλυτα ἀναξιόπιστες, φαίνονται νὰ εἶναι οἱ εἰδήσεις ὅτι ὁ Master John of Basingstoke, ἀρχιδιάκονος τοῦ Leicester ἐπὶ Ἐρρίκου Γ' (13ος αἰ.), καθὼς καὶ πολλοὶ Γεωργιανοί, βρῆκαν ἐπὶ φραγκοκρατίας τὴν Ἀθήνα φωτεινὴ ἑστία παιδείας [3].

Ἡ πνευματικὴ λοιπὸν παράδοση ἴσως περιορίστηκε σὲ ἔκταση, ἀλλὰ δὲν κόπηκε. Ἡ παράδοση ἐπίσης ὁρισμένων δημοτικῶν τραγουδιῶν, κυρίως τῶν «παραλογῶν», μᾶς ἑνώνει μὲ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα. Πραγματικὰ ἡ προσέλευση τῆς λέξης τραγούδι ἀπὸ τὸ *τραγῳδία*, τὸ ὄνομα *παραλογὲς* καὶ οἱ ὑποθέσεις μερικῶν παραλογῶν, ποὺ θυμίζουν ἀρχαίους μύθους προσφιλεῖς στὸ ἀρχαῖο θέατρο, μᾶς ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ συνδέουν τὸ νεώτερο δημοτικὸ τραγούδι μὲ τὴν ἀρχαία τραγωδία [4].

Πάντως ἡ ἔννοια τῆς ἐθνικῆς συγγένειας καὶ ἑνότητας εἶναι ἤδη αἰσθητὴ στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Ἔτσι ὁ ἀνώνυμος Ἀθηναῖος ἑρμηνευτὴς τῆς Ρητορικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μιλώντας γιὰ τὶς λεηλασίες τῆς Μ. Ἀσίας ἀπὸ τὸν ἐμίρη τῆς Κασταμονῆς Τανισμάνη (Danischmend) κατὰ τὰ τέλη τοῦ

---

1. Βλ. *Σάθα*, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, 7 σ. ι', ια' - ιγ'.
2. Βλ. *Σπ. Λάμπρου*, Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου (1182 - 1205), «Ἀθήναιον» 6 (1887) 354 - 367. Πρβλ. καὶ *Νικ. Β. Τωμαδάκη*, Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαὴλ Χωνιάτου; ΕΕΦΣΠΑ, περ. Β', 7 (1956 - 1957) 88 - 109, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.
3. Ὁ *Γρηγορόβιος* (1 σ. 302 κ.έ., τ. 2 σ. 506, 599 κ.έ.) τὶς θεωρεῖ μυθώδεις, ἐνῶ ἀργότερα ὁ *Miller* (Essays σ. 66) ἀποδίδει σ' αὐτὲς κάποια σημασία, καθὼς τελευταῖα καὶ ὁ *Setton* (The Byzantine Background, σ. 61 - 62).
4. *Κυριακίδου*, Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαί, σ. 6 κ.έ.

11ου αἰ. λέγει ἐκφράζοντας τὴν συμπάθειά του πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς της: «δεῖ λοιπὸν καὶ ἡμᾶς τοὺς Ἀθηναίους, ὅπως φροντίζωμεν πῶς ἂν οἱ ἄλλοι Ἕλληνες δοξάζωνται»[1]. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀθήνας Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τοὺς σύγχρονούς του Ἀθηναίους ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων, ἔστω καὶ ἂν αὐτοὶ παρουσιάζωνται ξεπεσμένοι πνευματικά, εἶναι αὐτονόητο ὅτι θεωρεῖ καὶ τὸν ἑαυτό του μέλος τοῦ ἴδιου ἐθνικοῦ συνόλου.

Ἐκεῖ μακριὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας, στὰ ἄκρα της, στὶς πεδιάδες καὶ στὰ ὀροπέδια τῆς Ἀνατολῆς, καθὼς καὶ στὰ ἄγρια φαράγγια τοῦ Ταύρου καὶ τοῦ Ἀντιταύρου, στρέφεται ἡ προσοχὴ τῶν Ἀθηναίων. Αἰῶνες τώρα διεξάγονται ἐκεῖ ἐπικοὶ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Ἀράβων, ποὺ ἔχουν «φαρία, ὅπου διώχνουν τοὺς ἀέρες»[2], καὶ ἀργότερα ἐναντίον τῶν Τούρκων. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ συγκινοῦν τὰ πλήθη, ἐμπνέουν λαϊκοὺς ποιητὲς καὶ ἐκκολάπτουν τὴν γένεση ἐπικῶν κύκλων, καὶ στοὺς τρεῖς ἀντιπάλους. Οἱ Ἄραβες ἔχουν νὰ παρουσιάσουν τὸ ἔπος τοῦ Seyyid Battal, οἱ Τοῦρκοι ἀργότερα τὸ Danişmend-name, ποὺ δανείζεται πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ[3] καὶ οἱ Ἕλληνες τὸν Διγενῆ Ἀκρίτα. Ἡ ἀκριτικὴ ποίηση, πολὺ ἀγαπητὴ στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, παρουσιάζεται κατὰ τὸν 10ο αἰ., ἢ ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν 9ο, μὲ μορφὴ παρόμοια μὲ τὴν σημερινή[4].

Ἡ ἀνδρεία τῶν ἀκριτῶν ἐξυμνεῖται μὲ τὴν ζωντανὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ, τὴν νέα ἑλληνική, ποὺ γύρω στὸν 10 αἰ., ὕστερ' ἀπὸ ἀνέλιξη αἰώνων, ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται καὶ νὰ ἐπιβάλλεται καὶ ὡς λογοτεχνικὸ ὄργανο. Γιατὶ στὴν γλώσσα αὐτὴ φαίνεται ὅτι πρωτογράφτηκε κατὰ τὸν 10ο ἢ 11ο αἰ. τὸ γνωστὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα ἀπὸ ἄγνωστο σήμερα ποιητή, ἴσως κληρικό, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Καππαδοκία[5]. Μὲ τὴν ἐπικὴ κυρίως ποίηση καὶ μὲ πηγὴ τὴν λαϊκὴ ἔμπνευση ἀνατέλλει ἡ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία.

Πραγματικὰ ἡ ἐπικὴ ποίηση ἀνταποκρίνεται στὴν ἀφύπνιση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, γιατὶ βλέπουμε πὼς τοὺς ἀγῶνες καὶ τὶς περιπέτειες τῶν πληθυσμῶν τῆς Μ. Ἀσίας τοὺς παρακολουθοῦσαν μὲ συγκίνηση οἱ ἄλλοι Ἕλληνες τῆς ἠπειρωτικῆς καὶ νησιωτικῆς Ἑλλάδας, ὅπως δείχνει ἡ παραπάνω

---

1. *Σάθα,* ἔνθ' ἀν. σ. ιγ'. Σχετικὰ μὲ τὴν δυναστεία τῶν Δανισμενιτῶν βλ. *J. Laurent,* Sur les émirs Danischmendites jusqu'en 1104, «Mélanges à N. Jorga» Paris 1933, 503 - 504. Πρβλ. ἀκόμη καὶ σ. 499, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ τὴν νεώτερη μελέτη τῆς *I. Mélikoff,* La geste de Melik Dānişmend, Paris 1960, τ. 1 σ. 71 - 101.

2. Βλ. τραγούδι τοῦ Ἀρμούρη στοῦ *Στίλπ. Π. Κυριακίδου,* Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, Ἀθῆναι ἄ.ἔ., σ. 121.

3. *Mélikoff,* ἔνθ' ἀν. σ. 46 κ.ἑ.

4. Βλ. *Κυριακίδου,* Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαί, σ. 5. Πρβλ. ἀκόμη *St. Kyriakidis,* Forschungsbericht zum Akritas - Epos, München 1958, σ. 8.

5. Βλ. *Kyriakidis,* ἔνθ' ἀν. σ. 17, 19, 21 - 22, ὅπου ἐξετάζονται τὰ διάφορα προβλήματα τοῦ ἔπους καὶ δίνεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

εἴδηση. Πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι τὰ τραγούδια τους ἦταν πολὺ γνωστὰ καὶ τὰ τραγουδοῦσαν σὰν δικά τους ἀκόμη ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀκέραια ἢ κολοβωμένα ἢ συμφυρμένα μὲ ἄλλα. Ἐκεῖνα ποὺ πλησιάζουν περισσότερο πρὸς τὰ ἀκριτικὰ ὡς πρὸς τὴν μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο εἶναι τὰ κυπριώτικα καὶ τὰ ροδίτικα [1]. Ὁ Διγενῆς, ὁ Κωνσταντῆς, ὁ Ἀνδρόνικος, οἱ γιοί του, ὁ Ἀρμούρης [2], ὁ Πορφύρης καὶ ἄλλοι ἀκριτικοὶ ἥρωες [3] περνοῦν τὰ στενὰ ὅρια τῶν περιοχῶν, ὅπου ἔδρασαν, καὶ ὑψώνονται σὲ ἐθνικὰ σύμβολα, σὲ σύμβολα παλληκαριᾶς ἑνὸς κοινοῦ συνόλου. Γι' αὐτὸ ἡ ἐμφάνιση τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν καὶ ἡ προβολὴ τῆς λαϊκῆς γλώσσας πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἐνδεικτικὰ σημάδια, ποὺ προαναγγέλλουν τὴν αὐγὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Παράλληλα πρὸς τὰ ἀκριτικὰ φαίνεται ὅτι κυκλοφοροῦν καὶ ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια (ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολὺ λίγα καὶ μεταγενέστερα γνωρίζουμε) [4], καθὼς ἐπίσης καὶ λόγια λογοτεχνικὰ ἔργα, κυρίως μυθιστορήματα. Οἱ σχετικὲς ὅμως γνώσεις μας εἶναι μηδαμινές. Τὸ ὅτι ὁ Aimé de Varennes, ὁ Γάλλος ποιητὴς τοῦ «Florimont», ἰσχυρίζεται στὰ 1180 ὅτι ἄκουσε στὴν Φιλιππούπολη νὰ τραγουδοῦν στὰ ἑλληνικὰ τὶς περιπέτειες τοῦ Florimont καὶ τοῦ Φιλίππου, «προπάππου» τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ ὅτι τὸ σχετικὸ μυθιστόρημα τὸ μετέφερε στὴν Γαλλία [5], εἶναι ἀπὸ τὰ συνηθισμένα ἐπινοήματα τῶν ποιητῶν τῆς ἐποχῆς [6]. Μήπως ἄραγε ὑπαινίσσεται τὴν βυζαντινὴ διασκευὴ τῆς μυθιστορίας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔκδοση

---

1. Βλ. *Δημ. Α. Πετροπούλου,* Ἀκριτικὰ τραγούδια στὴν Πελοπόννησο, «Πελοποννησιακὰ» 2 (1957) 363, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ *Ν.Α. Βέη,* Τὸ Ἀνδρονικόπουλλο τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου ἐκ Μονεμβασιακοῦ χειρογράφου, «Ἀκρίτας» 1 (1904) 23 - 26. Πρβλ. καὶ *Ν.Γ. Πολίτη,* Τὸ ᾆσμα τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου, «Ἀκρίτας» 1 (1904) 98 - 103.

2. Βλ. *Δ.Γρ. Καμπούρογλου,* Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος 202 τῆς βιβλιοθήκης Πετρουπόλεως, ΠΑΑ 7 (1932), μέρ. Γ' σ. 285 - 286. Ὁ κώδικας αὐτὸς περιέχει καὶ ἄγνωστο ἐπύλλιο τοῦ Ἀρμούρη. *S. Baud - Bovy,* La chant d'Armouris et sa tradition, «Byzantion» 13 (1938) 249 - 251.

3. Βλ. τὰ τραγούδια τους στοῦ *Δημ. Πετροπούλου,* Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, Ἀθῆναι 1958, τ. 1 σ. 3 - 65.

4. Βλ. *H. Pernot,* Chansons populaires grecques des XVe et XVIe siècles, Paris 1931, σ. 8, ὅπου γράφει· «Il y a des chances pour que, sous ce qui se présente ainsi à nous, se trouve une couche plus ancienne, que malheureusement nous sommes dans l'impossibilité de sonder». Βλ. ἀκόμη *Sp. P. Lambros,* Ein byzantinisches Volkslied, BZ 3 (1894) 165 - 166.

5. *A. Ch. Gidel,* Etudes sur la littérature grecque moderne, Paris 1866, σ. 123 - 124. Πρβλ. καὶ *C. Sathas,* La tradition hellénique et la légende de Phidias, de Praxitèle et de la fille d'Hippocrate au moyen âge, AAEEG 16 (1882) 123. Βλ. τοῦ *αὐτοῦ,* Le roman d'Achille. Texte inédit en grec vulgaire, AAEEG. 13 (1879) 129 ὑπ. 2.

6. Βλ. γιὰ τὴν συνήθεια αὐτὴ ἀπόσπασμα τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ βιβλίου τοῦ *Gidel,* ἔνθ' ἀν. σ. V.

τοῦ 3ου ἢ 4ου αἰ., τὴν γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη [1];

Ἡ μυθιστορία αὐτὴ μεταφράστηκε σὲ 24 καὶ ἴσως καὶ περισσότερες ξένες γλῶσσες κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ ἔγινε γνωστὴ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Δύση. Κανένα ἄλλο μυθιστόρημα δὲν ἔχει ἀντιγραφῆ καὶ μεταφραστῆ τόσο πολύ. Ἀφήνω ὅμως κατὰ μέρος τὶς ἐπιδράσεις του στοὺς ξένους λαούς, θέμα ποὺ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἔργου μου, καὶ ἐντοπίζω τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν στὴν βυζαντινὴ διασκευή, ποὺ κυκλοφόρησε πλατιὰ κατὰ τὴν μεταβατικὴ ἐκείνη περιόδο τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ εἶχε πολυποίκιλες καὶ ἀξιοσημείωτες ἐπιδράσεις στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων ὡς αὐτὰ ἀκόμη τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας [2]. Ἕνα πλῆθος δημωδῶν παραδόσεων καὶ δοξασιῶν, ποὺ διαπιστώνονται ἀκόμη ὡς σήμερα στοὺς κατοίκους τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου καὶ τῶν νησιῶν, προέρχεται ἀπὸ τὴν διάδοση τῶν διηγήσεων τοῦ μυθιστορήματος ἐκείνου στὸν λαὸ ἀπὸ τὰ πρώιμα κιόλας βυζαντινὰ χρόνια [3].

Ἡ ἀκτινοβολία τῆς προσωπικότητας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἀκόμη καὶ τοῦ πατέρα του Φιλίππου, στὸν ἑλληνικὸ μεσαιωνικὸ κόσμο, ὑπῆρξε μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι θὰ μποροῦσαν νὰ τὸ φανταστοῦν οἱ παλαιότεροι ἐρευνητές. Συνεχῶς ἀνακαλύπτονται φιλολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ποὺ φανερώνουν τὴν ἀπήχηση τῶν κατορθωμάτων τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀνδρῶν στὶς ψυχὲς τῶν Ἑλλήνων. Ἀξίζει νὰ παρακολουθήση κανεὶς καὶ νὰ συνθέση τὶς γνώσεις, ποὺ μᾶς δίνουν τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα ἐπισημαίνοντας τὴν ἐποχὴ καὶ τὶς συνθῆκες, μέσα στὶς ὁποῖες ἐμφανίζονται, γιατί, ὅπως εἶναι αὐτονόητο,

1. Βλ. Ἡ φυλλάδα τοῦ Μεγ' Ἀλέξαντρου, ἐκδ. Α.Α. Πάλλη, Ἀθήνα 1935, σ. 21. Βλ. καὶ σ. 70 γιὰ τὶς διάφορες βυζαντινὲς καὶ μεταγενέστερες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις. Τὴν μυθιστορία τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη βλ. στοῦ *C. Müller,* Arriani Anabasis et Indica κ.λ., Parisiis 1846. Τὴν ἔμμετρη δημώδη διασκευὴ βλ. στοῦ *W. Wagner,* Trois poèmes grecs du moyen - âge, Berlin 1881, σ. 56 - 241. Βλ. γιὰ τὴν ἀρμενικὴ μετάφραση: *P. N. Akinian,* Die handschriftliche Überlieferung der armenischen Übersetzung des Alexanderromans von Pseudokallisthenes, «Byzantion» 13 (1938) 201 - 206. Γιὰ τὶς γνώσεις τῶν Βυζαντινῶν καὶ Νεοελλήνων γιὰ τὴν ἱστορία καὶ μυθιστορία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καθὼς καὶ γιὰ τὴν βασικὴ βιβλιογραφία, τὴν σχετικὴ μὲ τὴν μυθιστορία του στὴν βυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ φιλολογία βλ. τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ *Friedrich Pfister,* Alexander der Grosse in der byzantinischen Literatur und in neugriechischen Volksbüchern. Probleme der neugriechischen Literatur III στὴν σειρὰ «Berliner Byzantinische Arbeit» 16 (Berlin 1960) 112 - 130. *G. Veloudis,* Der Neugriechische Alexander. Tradition in Bewahrung und Wandel, München 1968.

2. Βλ. *Πάλλη,* ἔνθ' ἀν. σ. 32, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Βλ. ἄρθρο τοῦ *Στίλπ. Π. Κυριακίδου,* Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἰς τοὺς μύθους καὶ τὰς παραδόσεις, ΜΕΕ τ. 3, 660-664, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. *Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη,* Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν δημωδῶν παραδόσεων καὶ δοξασιῶν περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, «Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλλου» Ἀθῆναι 1953, 385 - 419, ὅπου καὶ συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία.

ἀποτελοῦν ἐνδιαφέροντα σημεῖα, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν πορεία πρὸς τὴν διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἶναι ἡ πιὸ φημισμένη στρατιωτικὴ προσωπικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, ὑπόδειγμα ἀνδρείας καὶ συνέσεως, ἀλλὰ κάποτε καὶ πονηρίας. Ἡ ἀνάμνησή του, καθὼς καὶ τοῦ Φιλίππου καὶ γενικὰ τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Μακεδόνων, ἔμεινε ζωηρή, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ διαπιστώσουμε σὲ διάφορα μέρη τοῦ βιβλίου.

Τὴν δημοτικότητα τῆς βυζαντινῆς διασκευῆς τῆς μυθιστορίας τὴν ἀποδεικνύουν καὶ οἱ ἐμπνευσμένες ἀπ' αὐτὴν παραστάσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπάνω στὰ σωζόμενα χειρόγραφα, σὲ βυζαντινὰ ἀγγεῖα (βλ. εἰκ. 3) ἢ καὶ ἀνά-

3. Ἡ μορφὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου σὲ θραῦσμα ἀγγείου Θεσσαλονίκης.
(Α. Ξυγγοπούλου, Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐν τῇ Βυζαντινῇ ἀγγειογραφίᾳ, ΕΕΒΣ 14 (1938) 268).

γλυφα σὲ μάρμαρο ἢ ἐλεφαντόδοντο. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὰ σωζόμενα θραύσματα ἀγγείων, τὰ ὁποῖα εἶναι δημιουργήματα λαϊκῶν τεχνιτῶν τοῦ 11ου -14ου αἰ., βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα (Ρωμαϊκὴ Ἀγορά), Θεσσαλονίκη καὶ Κωνσταντινούπολη, δηλαδὴ σὲ τρεῖς μεγάλες ἑστίες τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ [1]. Ἐπίσης τὰ μαρμάρινα ἀνάγλυφα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (βλ. εἰκ. 4) καὶ ἄλλα τῆς Ἰταλίας [2], προέρχονται ἀπὸ

1. Βλ. *Α. Ξυγγοπούλου,* Παραστάσεις ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπὶ βυζαντινῶν ἀγγείων, ΑΕ 1937, 192 - 202. Τοῦ *αὐτοῦ,* Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀγγειογραφίᾳ, ΕΕΒΣ 14 (1938) 267 - 276. *Kurt Weitzman,* Greek Mythology in Byzantine Art, Princeton 1951. Βλ. ἰδίως σ. 104, 186 - 188, 194, 197 - 198.

2. Βλ. *G. Dimitrokallis,* L'ascensione di Alessandro Magno nell' Italia del Medioevo, «Θησαυρίσματα» 4 (1967) 214 - 222, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

τοὺς ἑξῆς τόπους: ἕνα ἀπὸ τὴν Θήβα (τέλη 10ου ἢ ἀρχὲς 11ου αἰ.), δύο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (12ος ἢ 13ος αἰ.) καὶ ἕνα ἀπὸ τὸν Μυστρᾶ (14ος αἰ.). Τέλος πέμπτο βρίσκεται ἐντοιχισμένο στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δοχειαρίου [1]. Οἱ παραστάσεις ἐπάνω στὰ ἀγγεῖα, στὸ μάρμαρο καὶ ἐλεφαντό-

4. Ἄνοδος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου «ἐν τῷ ἀέρι». Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας.

δοτο ἀντιπροσωπεύουν ὡς πρὸς τὴν εἰκονογράφησή τους διάφορες «παραλλαγές», ἀνάλογες μὲ τὸ διαφορετικὸ εἰκονογραφημένο κείμενο, ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ κάθε τεχνίτης. Πάντως ὅλες οἱ παραστάσεις ἀνάγονται σὲ μιὰ ἀρχικὴ εἰκονογράφηση ποὺ ἔγινε στὴν ἑλληνιστικὴ - ρωμαϊκὴ ἐποχή [2].

Οἱ Βυζαντινοὶ παρουσιάζουν τὸν Μέγ' Ἀλέξανδρο σὰν βασιλιά τους [3],

---

1. *Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου,* Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ΕΕΦΣΠΑ, περ. Β' 5 (1954 - 1955) 281 - 289, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία. Τοῦ *αὐτοῦ,* Γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Θηβῶν, «Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος» 5 (1939 - 1940) 134 - 136.

2. Βλ. τὴν οἰκεία βιβλιογραφία στὶς δύο παραπάνω παραπομπές.

3. Βλ. *Ξυγγοπούλου,* Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, ΕΕΒΣ 14 (1938) 275 - 276. Τοῦ *αὐτοῦ,* Αἱ μικρογραφίαι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, Ἀθῆναι - Βενετία 1966.

ὅπως στὸν εἰκονογραφημένο κώδικα τῆς Βενετίας ποὺ ἀπόκειται στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο της [1], «σὰν ἅγιο ἢ μᾶλλον ὅσιο, ποὺ ἱδρύει μοναστήρια καὶ ἐκκλησίες κατὰ τὸ πρότυπο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων». Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ Ἄγγλος χρονογράφος Walter Vinsauf περιέσωσε τὴν παράδοση ποὺ κυκλοφοροῦσε στὴν Φιλιππούπολη, ὅτι ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας ὑπῆρξε ὁ πρῶτος χριστιανὸς βασιλιάς [2]. Συχνὰ λόγιοι ἀνατρέχουν στοὺς βασιλεῖς αὐτούς, ὅταν πρόκειται νὰ χαρακτηρίσουν μὲ κολακευτικὰ σχόλια ἐπίσημα πρόσωπα ἢ νὰ ἐνθαρρύνουν πληθυσμούς. Ἀσφαλῶς ἡ γνώση τῶν θρύλων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ γεννηθῆ στοὺς Τούρκους ἡ παράδοση, ποὺ μνημονεύεται πολὺ νωρίς, κατὰ τὸν 12ο αἰ., ὅτι «ὑπ' ἐκείνων καταλυθήσονται, μεθ' ὧν Ἀλέξανδρος τοὺς Πέρσας κατέλυσεν» [3].

Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ μυθιστορήματα, τὰ εἰκονογραφημένα μὲ μικρογραφίες, ποὺ κυκλοφοροῦσαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχή, καὶ τὸ πιὸ δημοφιλὲς τῆς βυζαντινῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπέζησε στὴν Ἑλλάδα ὡς τοὺς τελευταίους αἰῶνες. Γιὰ τὰ ἄλλα μυθιστορήματα τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς δὲν γνωρίζουμε τίποτε. Πάντως οἱ βυζαντινὲς μικρογραφίες τῶν χειρογράφων τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐπειδὴ ἀκολουθοῦν παλαιότερα κλασσικὰ εἰκονογραφημένα πρότυπα, μεταφέρουν τὶς μακρινὲς ἐπιβιώσεις ἑνὸς ἐνδιαφέροντος εἴδους τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ συνδέουν τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ μὲ τὸ βυζαντινὸ πολιτισμό.

Ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας (867 - 1057) καὶ κυρίως μὲ τὴν πνοὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου (913 - 959), μὲ τὸν Φώτιο καὶ τὸν Ἀρέθα (9ος καὶ 10ος αἰ.), μὲ τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸ (11ος αἰ.), τὸν ἱστορικὸ καὶ φιλόσοφο, ποὺ ἀποβλέπει μὲ εὐλάβεια πρὸς τὴν Ἀκρόπολη καὶ ἔχει τὸ θάρρος νὰ εἶναι θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνος, μὲ τὸν ὁμηριστὴ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Εὐστάθιο (12ος αἰ.) καὶ τέλος μὲ τὸν μαθητή του καὶ θερμὸ λάτρη τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, τὸν ἀρχιεπίσκοπό της Μιχαὴλ Χωνιάτη, ποὺ ἀπογοητεύεται ἀπὸ τὴν σύγχρονη του ἀθηναϊκὴ πραγματικότητα, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ζῆ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ὅραμα, ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία καὶ τὸν πολιτισμὸ γίνεται ὁλοένα καὶ πιὸ στενή [4]. Ἡ ζωηρὴ αὐτὴ καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν σπουδῶν θὰ εἶχε ἀσφαλῶς βαθύτερα ἀποτελέσματα στὴν παιδεία καὶ στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔθνους, ἂν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦσαν τὴν ζωντανὴ λαϊκὴ γλώσσα, ποὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς αὐτή, ὅπως εἴδαμε, εἶχε ἀρχίσει νὰ

---

1. *Πάλλη*, ἔνθ' ἀν. σ. 32.
2. *Sathas*, La tradition hellénique κ.λ., σ. 123 παραπέμπει στὸ Itinerarium regis Anglorum Richardi, Oxford 1687, σ. 261.
3. *Μιχαὴλ Γλυκᾶς*, ἐκδ. Βόννης, σ. 599.
4. Βλ. τὴν μελέτη τοῦ *Τωμαδάκη*, Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαὴλ Χωνιάτου; ΕΕΦΣΠΑ περίοδος Β' 7 (1956 - 1957) 88 - 109. Γιὰ τὶς σχέσεις Εὐσταθίου καὶ Μι-

καθιερώνεται πρῶτα στὴν ἀκριτικὴ ποίηση καὶ κατόπιν σὲ ἄλλα ποιητικὰ εἴδη.

Ὁ ἱστορικὸς Σπυρίδων Λάμπρος ἐξετάζοντας τὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, τὴν κατὰ παράδοση ἀττικίζουσα γλώσσα του κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη καμπή, ἡ ὁποία ἔκρινε ἀποφασιστικὰ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ ἀναφερόμενος γενικὰ στὴν γραπτὴ γλώσσα τῶν Βυζαντινῶν λογίων παρατηρεῖ: «... ἡ βυζαντιακὴ φιλολογία ἤθελε τραπῇ ἄλλην ὁδὸν φυσικωτέραν καὶ ἐθνικωτέραν, ἂν ἐνωρὶς ἤθελον ἐπιληφθῇ οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν πρὸς ἔκφρασιν φυσικὴν τῶν ἰδεῶν αὐτῶν καὶ αἰσθημάτων τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ· τὰ δὲ προϊόντα τοῦ βυζαντιακοῦ λόγου θὰ ἦσαν ἔμπλεα ζωῆς, ἂν οἱ συγγραφεῖς, ἀντὶ νὰ καταβάλλωσι μόχθους πολλοὺς εἰς ψιττακισμὸν ἀττικῶν φράσεων, ἐπεχείρουν εὐθαρσῶς εἰς τὴν φιλολογικὴν διατύπωσιν τῆς γλώσσης ἣν ἐλάλουν ἀνὰ τὰς ὁδοὺς καὶ ἐν τῷ οἴκῳ, ἀμελοῦντες τῆς συνθηματικῆς ἐκείνης καὶ ἐξ ἀρχαίων ρακῶν συνερραμμένης ἥτις ἦτο ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ κράτους, τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν συγγραφέων» [1].

Στενὸς ἐπίσης ἀποκαλύπτεται, μὲ τὶς νέες ἔρευνες, ὁ σύνδεσμος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου μὲ τὸν ἀρχαῖο στὴν περιοχὴ τῆς τέχνης, ἡ διαπίστωση δηλαδὴ τῶν ἐπιβιώσεων τῶν κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν παραστάσεων καὶ μορφῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μορφὲς αὐτὲς ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ μεταβιβάζωνται καὶ ν' ἀποτελοῦν πηγὲς ἐμπνεύσεως γιὰ τοὺς Βυζαντινούς [2]. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰ., τὰ ὁποῖα περιέχουν κείμενα ἀναφερόμενα σὲ ἀρχαίους ἑλληνικοὺς μύθους, ὅπως τοῦ Ψευδο - Νόννου καὶ Ψευδο - Ὀππιανοῦ. Ἡ ἰδιαίτερη μάλιστα ἀξία τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸν Ψευδο - Ὀππιανὸ «ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη ἀντανακλοῦν τὸ κλασσικὸ στύλ, προσάγοντας ἔτσι ἕνα τεκμήριο γιὰ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς εἰκονογραφημένου Ψευδο - Καλλισθένη στὴν ὑστεροκλασσικὴ περίοδο» [3]. Οἱ λόγιοι καὶ οἱ καλλιτέχνες προπορεύονται, προσανατολισμένοι πρὸς τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό, καὶ ἀκολουθεῖ ὁ λαός. Ἡ ἀναζωογόνηση αὐτὴ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἐπιδράσεων στὴν βυζαντινὴ φιλολογία καὶ στὴν τέχνη, ποὺ δὲν βρίσκεται σὲ ἀντίθεση, ἀλλὰ σὲ ἁρμονία μὲ τὴν χριστιανικὴ παράδοση, διευκολύνει πολὺ τὴν ἐξέλιξη τῆς πορείας πρὸς τὸν νέο ἑλληνισμό.

Ἐπὶ αἰῶνες λοιπὸν μεταβιβάζονται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ οἱ ἀναμνήσεις τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας καὶ συνεχίζονται οἱ βαθιὲς καὶ ἀνεπαίσθητες ζυμώσεις, ποὺ μεταπλάθουν βαθμιαῖα τὸν βυζαντινὸ κόσμο σὲ νεοελληνικό. Ἐνῶ

χαὴλ Χωνιάτη, βλ. *Σπ. Π. Λάμπρου,* Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα, Ἀθῆναι 1879, τ. 1 σ. ιστ', λστ' - λζ', λη', 283 - 306.

1. Βλ. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. σ. λη'.

2. Βλ. *E. Kitzinger,* The Hellenistic Heritage in Byzantine Art, DOP 17 (1963) 97 - 115.

3. *Weitzmann,* ἔνθ' ἀν. σ. 194.

δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος διαπιστώνει κανεὶς χαρακτηριστικὲς ἐπιδράσεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ τέχνης μέσα στὸν βυζαντινὸ κόσμο, ἀπὸ τὸ ἄλλο παρακολουθεῖ τὶς ἰδέες καὶ παραστάσεις τοῦ ἀρχαίου καὶ κυρίως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοῦ κόσμου νὰ προεκτείνωνται καὶ νὰ ἐπιδροῦν βαθιὰ στὸ νεοελληνικὸ ἔθνος. Εἶναι ἡ κληρονομία ἑνὸς ζωντανοῦ παρελθόντος στὸ νεογέννητο παρόν. Νέες συνθῆκες καὶ νέες ἀνάγκες, ποὺ εἶναι ἀκόμη δύσκολο νὰ τὶς παρακολουθήσουμε στὴν ἐξέλιξή τους, κατευθύνουν τὴν πορεία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Κάτι τὸ θαυμαστὸ συμβαίνει, ποὺ εἶναι ἀδύνατο ἀκόμη νὰ τὸ παρακολουθήσῃ κανεὶς ἐν συνεχείᾳ καὶ νὰ τὸ συλλάβῃ μὲ τὴν φαντασία του σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση. Εἶναι μιὰ ἀργή, ἐνδελεχὴς καὶ δυσδιάκριτη ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη, στὴν ὁποία εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τοποθετήσῃ κανεὶς σταθερὰ—κατὰ στάδια—ὁρόσημα. Ἂν ὅμως αὐτὸ εἶναι δύσκολο ἢ ἴσως ἀδύνατο, ὑπάρχει μολαταῦτα, ὅπως θὰ ἐξετάσουμε ἀμέσως παρακάτω, ἕνα σημαντικὸ γεγονός, ποὺ εἶναι δυνατόν, συμβατικὰ τουλάχιστο, νὰ καθορίσῃ τὴν ἀφετηρία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ: ἡ κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Φράγκους στὰ 1204.

Γ. Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΗΥ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ (1204 μ.ἑ.) ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

1. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Φράγκων καὶ οἱ ἐπιδράσεις της.

Μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν Φράγκων τὸ αἰωνόβιο ἐκεῖνο οἰκοδόμημα καταρρέει σὰν χάρτινος πύργος. Τὰ θεμέλιά του τὰ εἶχαν ὑποσκάψει οἱ βαρεῖς φόροι, οἱ καταπιέσεις τῶν φορολογικῶν του ὀργάνων σὲ βάρος κυρίως τῶν ἀδυνάτων [1], οἱ ἀπαλλαγὲς ἀντίθετα τῶν μονῶν καὶ τῶν δυνατῶν μεγαλογαιοκτημόνων ἀπὸ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις (ἐξκουσσεία), ἡ ἐπεκτατική τους βουλιμία, ὁ ἀντίστοιχος περιορισμὸς τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν καὶ ἡ συνεχὴς ἐξαθλίωσή τους.

Ἡ εἰσβολὴ ἔφερε μεγάλη ἀναταραχὴ καὶ ἠθικὴ κρίση μέσα στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Ὁρισμένες τότε πόλεις, ὅπως π.χ. ἡ Θεσσαλονίκη, ἐπιθυμώντας νὰ διαφυλάξουν τὴν «αὐτονομία» τοῦ κοινοῦ, δηλαδὴ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν λει-

---

1. Βλ. σχετικὰ παραστατικὲς μαρτυρίες τοῦ Μ. Χωνιάτη στοῦ *Κ. Δυοβουνιώτου,* Αἱ ἀνέκδοτοι κατηχήσεις τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, ΠΑΑ 3 (1928) 312 - 314.

τουργία τῶν παλαιῶν κοινοτικῶν θεσμῶν (τὴν θρησκευτικὴ ἐλευθερία τὴν θεωροῦν αὐτονόητη), ὑποτάσσονται στοὺς κατακτητὲς μὲ κύριο ὅρο νὰ γίνουν σεβαστὰ τὰ ἐγχώρια αὐτὰ πολιτικὰ ἔθιμα [1]—θέμα ποὺ πρέπει νὰ διερευνηθῆ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας. Μέσα στὴν σύγχυση καὶ στὸν τρόμο ἄλλοι ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς τρέχουν νὰ σωθοῦν καὶ σκορπίζονται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, γιὰ νὰ βροῦν καταφύγιο καὶ νὰ ὀργανώσουν τὴν ἀντίσταση, ἐνῶ ἄλλοι μένουν στὶς πατρίδες τους, δίχως νὰ προβάλλουν καμιὰ ἀντίσταση στὸν κατακτητή. Συνθηκολογοῦν μαζί του, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὶς γαῖες καὶ ὁρισμένα προνόμια [2]. Ἀπὸ τὴν στάση τους αὐτὴ εἶναι ἀγανακτισμένος ὁ σύγχρονος λόγιος Νικήτας Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος διεπνέεται ἀπὸ ἔντονο πατριωτικὸ αἴσθημα. «... Ἀνέχονταν, γράφει, νὰ σκύβουν σ' αὐτοὺς (τοὺς Φράγκους) τὸ κεφάλι—κι' ἂς ἦταν αὐτὸ ταπείνωση καὶ ἀτιμία—ἀντὶ νὰ νοιώσουν ἕνα κέντρισμα μέσα στὴν ψυχή τους ν' ἀγωνισθοῦν γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ τὰ παιδιά τους· οὔτε τότε φλογίστηκαν ἀπὸ τὸ αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας, οὔτε καὶ ἀργότερα ἄρχισαν νὰ βάζουν μυαλό» [3]. Ἀποβλέπει στὴν ἑνότητα τοῦ ἐθνικοῦ συνόλου καὶ καταδικάζει τὶς ἐγωιστικὲς καὶ χωριστικὲς τάσεις ὁρισμένων δυνατῶν. Πραγματικὰ μερικοί, γόνοι κυρίως παλαιῶν στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν, «ἄνθρωποι τιποτένιοι ποὺ ἄναψε μέσα τους καὶ τοὺς κυρίεψε ἡ φιλοδοξία νὰ καταστρέψουν τὴν ἴδια τους τὴν πατρίδα, διεφθαρμένοι ἀπὸ τὴν τρυφηλὴ ζωὴ καὶ τὶς τρέλες τους», βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ γίνουν ἀνεξάρτητοι. Ἰδίως στὴν Πελοπόννησο κατέλαβαν διάφορα κάστρα καὶ ὀχυρὰ καὶ ἐξελίχθηκαν σὲ τυραννικοὺς ἡγεμονίσκους, οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν σὲ συνεχεῖς διενέξεις καὶ προστριβές [2]. Τὸ φατριαστικό τους πνεῦμα ἐξακολούθησε νὰ συγκλονίζη τὴν Πελοπόννησο ὡς τὴν ὑποταγή της στοὺς Τούρκους.

1. Βλ. *G. Villehardouin*, La conquête de Constantinople, ἐκδ. E. Faral, Paris 1939, τ. 2 (1203 - 1204) σ. 88 - 89. *O. Tafrali,* Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, σ. 67, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ τάση αὐτὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ χωρῶν, νὰ διατηρήσουν τὴν αὐτοδιοίκησή τους, ἦταν ζωηρή. Δὲν γνωρίζω ὅμως σὲ ποιὲς πηγὲς στηρίζεται ὁ Τάσος Δ. Νεροῦτσος, ὅταν γράφη ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν, Μεγάρων, Θηβῶν, Λιβαδιᾶς, Ἀταλάντης ὑποτάσσονται στοὺς Φράγκους ἔναντι κοινοτικῆς ἐλευθερίας (*Τάσου Δ. Νεροὺτσου,* Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, ΔΙΕΕ 4 (1892 - 1895) 53· «... Ἐπὶ συμβάσει ὅτι ἤθελε τηρηθῆ ἀνέπαφος καὶ ἀνεπηρέαστος ἡ προσωπικὴ αὐτῶν ἐλευθερία, ἡ κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ τὰ ἐγχώρια ἔθιμα διαδικασία, κοινῶς λεγομένη ρωμαϊκὴ κρίσις, πρὸ παντὸς δὲ τὸ ἱερώτατον θρήσκευμα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας»).

3. Γιὰ τὴν ἐθελοδουλεία ὁρισμένων δυνατῶν βλ. *Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 1 σ. 109 - 110· «...πανσπερμίας ἐθνῶν ἑσπερίας χειρωσαμένης τὴν πρωτίστην καὶ καλλίστην τῶν πόλεων. καὶ ἄλλων ἄλλῃ διασκεδασθέντων τῶν εἰς ἡμᾶς εὐπατριδῶν καὶ πάντων τῶν περὶ ψυχῆς τρεχόντων, καὶ τῶν μὲν ἐπαναστάντων, τῶν δὲ μεινάντων μὲν ἐπὶ τῆς πατρίδος οὐκ ἐπαμυνάντων δὲ τῇ πατρίδι, ἀλλὰ καὶ κατεπεμβαινόντων μᾶλλον αὐτῆς, καὶ πλεῖον ἑαυτοὺς αἰσχυνόντων οἷς ἑκόντες τοῖς κρατοῦσιν ὑπέκυπτον ἔθνεσι, καὶ τρύφος ἄρτου καὶ κοτυλαίου κεράσματα τὴν ἐλευθερίαν ἀγεννῶς ἀπεδίδοντο».

2. *Νικήτας Χωνιάτης,* ἐκδ. Βόννης, σ. 840.

3. *Χωνιάτης,* σ. 840 - 841.

Οἱ συνεχεῖς ἀνταγωνισμοὶ καὶ συγκρούσεις τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν καὶ φραγκικῶν κρατῶν καὶ κρατιδίων, ποὺ πρόβαλαν μέσα ἀπὸ τὸ χάος, ἔφεραν μεγάλες καταστροφές, ἄφησαν θλιβερὰ ἐρείπια καὶ προλείαναν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν τουρκικὴ διείσδυση καὶ κατάκτηση. Ἡ τέταρτη σταυροφορία διέσπασε τὶς δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας σὲ ἐποχὴ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἑνωμένες. Δὲν ἔχουμε ἀκόμη μελετήσει ὅλες τὶς μακροχρόνιες καὶ ποικίλες συνέπειες τοῦ γεγονότος ἐκείνου, ἰδίως τὶς ἀναστατώσεις, μετατοπίσεις καὶ ἀναχωνεύσεις πληθυσμῶν ποὺ προκάλεσε, τὴν ἐξαφάνιση ἢ γένεση οἰκισμῶν καὶ τὴν μείωση ἢ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους [1]—θέματα πολὺ ἐνδιαφέροντα πρὸς διερεύνηση, τὰ ὁποῖα καὶ ἄλλοτε εἶχα ἐπισημάνει, ἀλλὰ μόλις πρόσφατα ἄρχισαν νὰ κινοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐπιστημόνων [2]. Τὸ τελευταῖα παρατηρήθηκε π.χ. μὲ τὴν Νίκαια, ὅπου βρίσκουν ἄσυλο Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες, καὶ μὲ αὐτὰ ἀκόμη τὰ μακρινὰ Ἰωάννινα, ποὺ ἀπέκτησαν σπουδαιότητα μετὰ τὴν νέα ὀχύρωση τοῦ τόπου ἀπὸ τὸν ἱδρυτὴ τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Α' Κομνηνὸ Δούκα (1206 - 1215) [3]. Ἐκεῖ σὰν «νέος Νῶε» περιέθαλψε πολλοὺς Ἕλληνες, θύματα τῆς φραγκικῆς εἰσβολῆς, ποὺ ἀναζητοῦσαν νέες κατοικίες [4]. Ὑπολογίζεται ὅτι οἱ μισοί, ἂν ὄχι οἱ περισσότεροι, πρόσφυγες ἀπὸ

---

1. Βλ. *Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 1 σ. 104· «Ὢ τίς Ἱερεμίας, θρηνεῖ ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὀδύραιτο τὰ ἡμέτερα; ἢ ποῖος χρόνος παρασύρῃ τῆς λήθης τῷ ρεύματι ὅσα ἡμῖν ἀπέκειτο καὶ ἰδεῖν καὶ παθεῖν; πόλεων ἁλώσεις, ναῶν ἐρημώσεις, σκευῶν παναγνῶν βεβηλώσεις, ἀνδρῶν οἰμωγάς, γυναικῶν ὀλολυγάς, σκυλεύσεις, μεταναστεύσεις ...». Βλ. ἀκόμη παραστατικὴ περιγραφὴ στοῦ *Χωνιάτη,* σ. 837 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Σπ. Λάμπρου,* Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα, τ. 2 (1880) σ. 292· «Ἡ γάρ τοι πονηρὰ τυραννὶς καὶ ἡ πάλαι τεθρυλημένη τῶν Ἑλλήνων ἀποβαρβάρωσις παραβιάζεται πλείστους μεταναστεύειν ἐκ πόλεως ἐπὶ πόλιν καὶ τῆς ἐνδαπῆς τὴν ἀλλοδαπὴν ἀλλάττεσθαι».

2. Βλ. μιὰ καλὴ προσπάθεια τῆς *H. Antoniadis - Bibicou,* Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire στὸν τόμο «Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe». Πρβλ. καὶ *Πάνου Ι. Βασιλείου,* Χωριὰ τῆς Εὐρυτανίας ποὺ καταστράφηκαν καὶ ἐρημώθηκαν, Ἀθῆναι 1969.

3. *Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως,* Περὶ συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΔΙΕΕ 3 (1889) σ. 454· «Οὐ μόνον δὲ τοῖς τοῦ Κωνσταντίνου γέγονε τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐν πάσαις κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ δύσιν σύν γε μεσημβρίᾳ καὶ ἄρκτῳ χώραις τε καὶ πόλεσι. Καὶ πάντες οἱ ἐξ αὐτῶν περιπλανώμενοι κατοικίας ἀνεψηλάφων, ὥσπερ τι σμῆνος μελισσῶν ἀδινάων τοῦ σίμβλου αὐτῶν ἀναχυθὲν καὶ ἀπορρυέν». Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κάστρου βλ. *Λ. Βρανούση,* Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Ἀθῆναι 1968, σ. 13 κἑ.

4. *Παπαδοπούλου - Κεραμέως,* ἔνθ' ἀν. 451 - 455. Γιὰ τὸ σωστὸ καὶ πλῆρες ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Α' βλ. *L. Stiernon,* Les origines du despotat d'Epire. A propos d'un livre récent, REB 17 (1959) 91 - 126. Πρβλ. καὶ ἀνακοίνωση τοῦ *αὐτοῦ,* στὸ XII Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τῆς Ἀχρίδας: Les origines du despotat d'Epire - Problèmes de titulature et de chronologie, «Résumés des communications», Belgrade - Ochride 1961, σ. 100 - 101.

τὴν Κωνσταντινούπολη βρῆκαν καταφύγιο στὴν Ἤπειρο. Ἐπίσης πολλοὶ ἄλλοι ἔφθασαν ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μέσῳ Αἰτωλίας [1]. Ἑπομένως ἡ Δυτικὴ Ἑλλάδα, ὀρεινὴ καὶ ἀπομονωμένη, δὲν κυριεύεται ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς καὶ γίνεται σοβαρὴ ἑστία ἀντιστάσεως, ὅπως καὶ κατὰ τὸν τελευταῖο παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ ἀναστάτωση αὐτὴ τῶν κατοίκων καὶ κατόπιν ἡ κοινὴ ἀντίσταση ἐναντίον τῶν κατακτητῶν συνέβαλε ἀσφαλῶς στὴν ἀναχώνευση καὶ στὴν ταχύτερη ἀφομοίωση τῶν σλαβικῶν στοιχείων.

Οἱ σταυροφορίες καὶ εἰδικὰ ἡ τετάρτη εἶχαν καὶ κοσμοϊστορικὴ σημασία. Ὑπῆρξαν ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς χῶρες καὶ προκάλεσαν ζυμώσεις, ποὺ ἐπέσπευσαν τὸ ρόδισμα τῆς αὐγῆς τῶν νέων χρόνων, τὴν διαμόρφωση τῆς σημερινῆς Εὐρώπης καὶ τὸν σχηματισμὸ τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους. Ἀπὸ τότε—ἀκόμη καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνάκτηση τῆς Πόλης ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο (1261)—δὲν ἐπρόκειτο ποτὲ ν' ἀνασυγκροτηθῆ ἡ παλαιὰ αὐτοκρατορία. Στὴν θέση της ξεπροβάλλουν τώρα νέα κράτη, ἐξωκεντρικά, ἑλληνικά, στὴν Νίκαια, Τραπεζούντα, Ἤπειρο, Μακεδονία καὶ ἀργότερα στὴν Πελοπόννησο. Οἱ ἀρχηγοί τους, γιὰ νὰ στηριχθοῦν, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἔλθουν σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς κατὰ τόπους δυνατούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν λαό. Ἡ λαϊκὴ παράδοση καὶ ζωὴ τῶν ἐπαρχιῶν βρίσκει τὴν εὐκαιρία ν' ἀναπτύξη τὶς λανθάνουσες δυνάμεις της, νὰ προβάλη τὶς ἀποκεντρωτικές της τάσεις καὶ νὰ τονίση τὸν ἑλληνισμό της. Ἔτσι μέσα στὸ περιβάλλον τῶν νέων ἡγεμονικῶν αὐλῶν ἀμβλύνεται ἡ ἐπίσημη ρωμαϊκὴ παράδοση, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο προάγεται ἡ ἑλληνική. Μέσα στὶς χῶρες αὐτὲς μὲ τὴν ἀνάλογη πνευματικὴ ἀκτινοβολία ἢ πολιτικὴ δραστηριότητα, καθὼς καὶ μέσα στὰ φραγκοκρατούμενα Νησιὰ καὶ ἰδίως στὴν Κρήτη, ἀνασυντάσσεται, ἀναπτύσσεται, καὶ διαμορφώνεται ὁ νέος ἑλληνικὸς κόσμος· οἱ κάτοικοι δηλαδὴ τῶν χωρῶν αὐτῶν ἀποκτοῦν τὴν συνείδηση τῆς ἐθνικῆς τους ὀντότητας.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ θὰ συντελοῦνταν βέβαια καὶ χωρὶς τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ ἐπακόλουθα ὅμως αὐτῆς προκάλεσαν βαθιὲς ζυμώσεις καὶ ἐπετάχυναν τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, τόνισαν ἰδίως τὴν ἀντίθεση τῶν διαφορετικῶν κόσμων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης καὶ ὄξυναν ὄχι μόνο τὶς θρησκευτικές, ἀλλὰ καὶ τὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτιστικὲς διαφορές τους. Οἱ ποικίλες αὐτὲς ἀντιθέσεις καὶ οἱ συγκρούσεις μὲ τοὺς Φράγκους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἄλλους κατακτητὲς (Βουλγάρους, Σέρβους, Τούρκους), ὅπως θὰ ἰδοῦμε λίγο παρακάτω, ἀφύπνισαν τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν ἐντοπίων, προκάλεσαν ἰδίως στοὺς πολιτικοὺς καὶ πνευματικοὺς των ἡγέτες διάφορες ζυμώσεις, ποὺ τοὺς προσανατόλιζαν πρὸς τὴν πραγ-

1. Βλ. *D.M. Nicol,* The Despotate of Epiros, Oxford 1957, σ. 16.

ματική δική τους ἐθνική ὑπόσταση, πρὸς τὸ παρελθόν, πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο, καὶ τοὺς ὁδηγοῦσαν πρὸς τὴν μεγαλύτερη συνοχή τους. Τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος δηλαδὴ διαμορφώνεται μέσα στοὺς σκληροὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του. Πόσο τὰ γεγονότα ἐκεῖνα ἐπετάχυναν τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἱστορικοῦ ἐκείνου φαινομένου τὸ ἀποδεικνύει ἡ εὐχὴ τοῦ Νικήτα Χωνιάτη στὸν θεό, «ἵνα μὴ ὀλιγοστοὺς ποιήσῃς ἡμᾶς», ἐν συνεχείᾳ ὁ προσανατολισμός του πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἡ χρήση τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος «Ἕλλην». Ὁ ὑπερτονισμένος ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες πολεμικὲς περιπέτειες καὶ συγκινήσεις πατριωτισμός του δὲν τὸν ἀφήνει πιὰ μὲ κανένα τρόπο ν' ἀφηγηθῇ στοὺς μεταγενεστέρους πολεμικὲς πράξεις, στὶς ὁποῖες δὲν νικοῦν οἱ Ἕλληνες. Γιατὶ πῶς εἶναι δυνατὸν ἡ ἱστορία, «τὸ κάλλιστον εὕρημα τῶν Ἑλλήνων», νὰ ἐξιστορῇ κατορθώματα τῶν «βαρβάρων»; [1] Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ἀλλὰ καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, εἶναι οἱ πιὸ σημαντικοὶ ἱστορικοὶ τῆς μεγάλης ἐκείνης καμπῆς. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά τους, ποὺ εἶναι πλημμυρισμένα ἀπὸ ἀρχαῖες ἀναμνήσεις, βλέπουμε νὰ μεταβάλλωνται βαθμιαῖα οἱ ἰδέες, νὰ πνέῃ ἕνας ἄλλος ἄνεμος ποὺ μᾶς φέρνει κοντὰ στὸν νέο ἑλληνισμό.

Μὲ τὴν φραγκικὴ κατάκτηση ἀρχίζει ν' ἀποτυπώνεται ὁ ἑλληνικὸς ἐθνικὸς χαρακτήρας ὄχι μόνο στοὺς πληθυσμοὺς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία,ἔστω καὶ ἂν τὸ δεύτερο αὐτὸ ἱστορικὸ φαινόμενο δὲν εἶναι ἀκόμη αἰσθητό. Τὸν ἐθνικὸν αὐτὸν χαρακτήρα στὴν ἐκκλησία τὸν ἔδωσε περισσότερο ἡ περίοδος τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως θὰ ἰδοῦμε. Ἡ κατὰ παράδοση συνείδηση τοῦ Ρωμαίου πολίτη καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ποὺ ἐπιδρᾶ ἀντίρροπα καὶ ἀναστέλλει κάπως τὴν ἀφύπνιση τῆς ἑλληνικῆς, ἐξακολουθεῖ βέβαια νὰ ὑφίσταται ἀκόμη μέσα στὸν κόσμο ποὺ ἀναπλάθεται. Ἡ συνείδηση αὐτὴ προεκτείνεται καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὸν 12ο αἰ., ἀλλὰ ὁλοένα καὶ πιὸ χαλαρή, γιατὶ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ στὴν νέα πραγματικότητα ποὺ προβάλλει.

Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ τῶν συνθηκῶν παρατηρεῖται ἀκόμη καὶ στὴν σύνθεση τῶν στρατευμάτων. Τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα, ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ξένους μισθοφόρους, ἐνῶ στὶς ἀρχὲς προβάλλουν ἀσήμαντη ἀντίσταση ἢ καὶ δὲν ἀντιστέκονται καθόλου στοὺς σιδερόφρακτους ἱππότες τῆς Δύσης [2], τώρα μὲ τὰ ἀλλεπάλληλα πλήγματα ποὺ δέχονται ἀποκαθαίρονται καὶ σχηματίζονται ἀποκλειστικὰ ἢ κυρίως ἀπὸ ἐντοπίους. Αὐτοὶ ἀφυπνίζονται ἀπὸ τὶς ποικίλες ἐπιδράσεις τῶν Φράγκων καὶ ἀντιδροῦν ὁλο-

1. *Νικήτας Χωνιάτης*, σ. 767 - 768. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀλανίας Θεόδωρος μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204) γράφει στὸν μικρότερό του ἀδελφό· «Ἑάλω μὲν ἡ πατρίς, ἀλλ' ἀνδρὶ σοφῷ πᾶς τόπος Ἑλλάς» (PG, ἔκδ. Migne, τ. 140 στ. 414).

2. Βλ. *L. Halphen*, Le rôle des «Latins» dans l'histoire intérieure de Constantinople à la fin du XIIe siècle, «Mélanges C. Diehl» 1 (1930) 140 - 145.

ένα καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὰ ζητώντας παραδείγματα εὐψυχίας στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ φραγκοκρατία τοὺς κεντρίζει μὲ ἀναγεννητικοὺς χυμούς. Τὴν καμπὴ αὐτὴ στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνισμοῦ τὴν παρατηροῦμε βέβαια σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χῶρες, ἀλλὰ πρὸ πάντων στὸ κράτος τῆς Ἠπείρου, ποὺ περιλαμβάνει Ἤπειρο, Ἀκαρνανία, Αἰτωλία καὶ μέρος τῆς Θεσσαλίας, στὸ βασίλειο τῆς Νίκαιας, στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴν Κρήτη, ὅπου οἱ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν κατακτητῶν εἶναι σκληρότεροι.

2. Τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου καὶ τὸ βασίλειο τῆς Νίκαιας ὡς κύριες ἑστίες τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συγκρούσεις Ἑλλήνων καὶ Φράγκων, ἡ ἀντιζηλία τῶν δύο μεγάλων ἑλληνικῶν κρατῶν, τοῦ βασιλείου τῆς Νίκαιας καὶ τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, συνετέλεσαν ἐπίσης στὴν ὡρίμανση καὶ σύνθεση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι ἀκόμη πολλά. Πολὺ πιὸ λίγες εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐπιδιώξεις τῶν Μεγαλοκομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας καὶ τὴν στάση τους ἀπέναντι τῆς ἰδέας τοῦ ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀξιόλογη ἐκεῖ πνευματικὴ κίνηση, ἰδίως στὸν τομέα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν [1]. Πάντως οἱ φιλοδοξίες τῶν Μεγαλοκομνηνῶν περιορίζονται πολὺ νωρὶς ὕστερ᾽ ἀπὸ τὶς ἀτυχεῖς συγκρούσεις τους μὲ τοὺς βασιλεῖς τῆς Νίκαιας [2].

Ἑπομένως ἡ προσοχή μας πρέπει νὰ στραφῆ κυρίως πρὸς τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου καὶ πρὸς τὸ βασίλειο τῆς Νίκαιας. Γιὰ τὶς πολιτικὲς ἰδέες καὶ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Ἤπειρο ἀρκετὰ στοιχεῖα μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ ὑπ᾽ ἀριθ. 250 κώδικας τῆς Πετρουπόλεως (ἄλλοτε μονῆς Σινᾶ), γραμμένος ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἰσαὰκ τὸν Μεσοποταμίτη. Μολαταῦτα μᾶς λείπουν ἀκόμη πολλά, γιατὶ τὸ κράτος ἐκεῖνο δὲν ἔχει τοὺς ἱστορικούς του, ὅπως ἡ Νίκαια. Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς μάλιστα αὐτῆς εἴμαστε ἀναγκασμένοι ν᾽ ἀντλοῦμε τὶς πληροφορίες μας γιὰ τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ ἐκεῖνοι, ὅπως εἶναι φυσικό, θεωροῦν τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν συμφερόντων καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τῆς Νίκαιας [3]. Πάντως εἶναι καθαρὲς οἱ τάσεις τῶν πρώτων ἡγεμόνων (ἰδίως τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα, 1215 - 1230, ποὺ ἔχει μεγαλώσει μέσα στὸ περιβάλλον τῆς αὐλῆς τῆς Νίκαιας) νὰ προλάβουν νὰ κατα-

1. Βλ. *Ἰωάν. Β. Παπαδοπούλου,* Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί, Ε ΕΦΣΠΘ 1 (1927) 151 - 203.
2. Βλ. *W. Miller,* Trebizond. The Last Greek Empire, London 1926, σ. 15 κ.ἑ.
3. Πρβλ. καὶ *Nicol,* ἔνθ᾽ ἀν., σ. Χ.

λάβουν, αὐτοὶ πρῶτοι, τὶς βυζαντινὲς ἐπαρχίες καὶ νὰ προβληθοῦν ὡς κληρονόμοι τοῦ Βυζαντίου [1].

Λόγοι ἀνάγκης, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται πρῶτοι χρονολογικὰ στὸ κράτος τῆς 'Ηπείρου μετὰ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα πολιτικὲς φιλοδοξίες, ποὺ ὡριμάζουν κυρίως ἐπὶ Θεοδώρου, εὐνοοῦν τὴν ἀνεξαρτοποίηση τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ηπείρου ἀπέναντι τοῦ πατριαρχείου τῆς Νίκαιας. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους οἱ δεσπότες ἀποφεύγουν νὰ ζητήσουν ἀρχιεπισκόπους καὶ μητροπολίτες ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο τῆς Νίκαιας [2]. 'Εκλέγουν δικούς των καὶ ζητοῦν ἀπὸ τοὺς πατριάρχες νὰ ἐπικυρώσουν τὴν ἐκλογή τους, ἕνα ζήτημα ποὺ πάντοτε ἔφερνε ἀναταραχὴ στὶς σχέσεις τῶν δύο κρατῶν. 'Επιδιώκουν, ἰδίως ὁ δραστήριος καὶ φιλόδοξος Θεόδωρος, ἱεράρχες ἀφοσιωμένους στὸν θρόνο τους, ἔστω καὶ ἂν πρόκειται νὰ ἔλθουν σὲ προστριβὲς καὶ ἀντιθέσεις καὶ πρὸς αὐτὸ ἀκόμη τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ἑνότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς καὶ ἔμμεσα τὰ δίκαια τοῦ βασιλείου τῆς Νίκαιας [3].

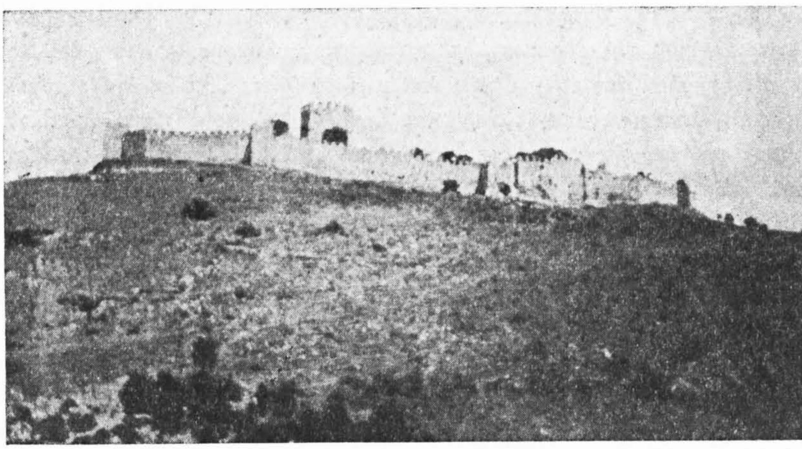
Τέτοιος πραγματικὰ ἱεράρχης εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ κλήρου τοῦ κράτους τῆς 'Ηπείρου, ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου 'Ιωάννης 'Απόκαυκος (1155 - 1233), ἐξέχουσα φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς. Ἔχει σπουδάσει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀποκτήσει γερὴ κλασσικὴ μόρφωση. Ἔχει ἐπηρεαστῆ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἱστορικοῦ καὶ φιλοσόφου Μ. Ψελλοῦ, γνωστοῦ γιὰ τὴν στροφή του πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν ἀρχαῖο γενικὰ ἑλληνικὸ κόσμο. 'Ο 'Απόκαυκος ἦταν γιὰ τὴν Ναύπακτο ὅ,τι ὁ σύγχρονος καὶ φίλος του ἀρχιεπίσκοπος Μιχαὴλ Χωνιάτης γιὰ τὴν 'Αθήνα. 'Ο 'Απόκαυκος παρουσιάζεται μετὰ τὸ 1219 θερμὸς συμπαραστάτης τοῦ Θεοδώρου στὴν ἐκπλήρωση τῶν πολιτικῶν του σχεδίων. Οἱ ἐπιστολές του πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς 'Ηπείρου ἐξυμνοῦν τὴν ὁρμητική του προέλαση καὶ τονίζουν τὸ σάρωμα τῶν κατακτητῶν στὰ διάφορα σημεῖα, στὴν Νέα Πάτρα, στὸν Πρόσακο, Πλαταμῶνα (βλ. εἰκ. 5) καὶ τελικὰ στὴν Θεσσαλονίκη (1224), ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάλυση τῆς κυριαρχίας τοῦ Μομφερρατικοῦ οἴκου. Στὴν Θεσσαλονίκη, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1224, χρίεται βασιλεὺς ἀπὸ τὸν 'Αχρῖδος Δημήτριο Χωματιανὸ καὶ παρουσιάζεται ὡς

1. Πρβλ. *Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 7 σ. 460 - 461, 468 - 469.

2. Βλ. *Mathias Wellnhofer,* Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155 - 1223), Freising 1913, σ. 31 κ.ἑ.

3. *Π. Πολάκη,* 'Ιωάννης 'Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, 'Ιεροσόλυμα 1923, σ. 5, 21 κ.ἑ., 37 κ.ἑ. ἀνατύπου ἀπὸ τὴν «Νέα Σιών». Γιὰ τὶς ἀντιθέσεις τῶν ἐκκλησιῶν 'Ηπείρου καὶ Νίκαιας καὶ τὶς σχετικὲς ζυμώσεις βλ. ἐνδιαφέροντα στοῦ *Wellnhofer,* ἔνθ' ἀν. σ. 46 - 64, 67 - 68. Πρβλ. καὶ *Nicol,* The Despotate of Epiros, σ. 76 - 102 καὶ *Apost. D. Karpozilos,* The Ecclesiastical Controversy between the Kingdon of Nicaea and the Principality of Epiros (1217 - 1233, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 46 - 95.

ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νίκαιας, ἴσος σὲ δύναμη καὶ αἴγλη [1]. Τώρα ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος τοῦ εὔχεται νὰ καθίση στὸν βασιλικὸ θρόνο «κατὰ πόλιν τὴν μεγάλην» [2]. Ὁ ἴδιος γράφοντας στὸν πατριάρχη Νίκαιας Γερμανὸ ἐξαίρει τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεοδώρου καὶ τὶς μεγάλες ὑπηρε-

5. *Τὸ κάστρο τοῦ Πλαταμῶνα.*

σίες του: «Αὐτὸν τὸν βασιλιά μου, τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔβρισκε πάντα λόγια νὰ μὲ παρηγορῆ, τὸν γνώρισαν ἡ δική μας γενιὰ κι' αὐτὴ ἡ δυτικὴ περιοχὴ σὰν ἕνα δῶρο τοῦ Θεοῦ χωρὶς ἀμφιβολία, σὰν σωτηρία γιὰ τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους της, σὰν ἄνθρωπο ποὺ ξαναέδινε ζωὴ στὶς πόλεις, ποὺ συγκέντρωνε τοὺς σκορπισμένους καὶ ἕνωνε τοὺς χωρισμένους. Χάρη σ' αὐτὸν καὶ οἱ προϊστάμενοι τῶν ἐκκλησιῶν καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν ἀσκοῦν ξανὰ τὰ ποιμαντικά τους καθήκοντα ὡς προϊστάμενοι καὶ ἄρχοντες κι' ἔτσι οἱ ψυχές τους πλημμυρίζουν ἀπὸ ἀγαλλίαση ποδηγετώντας, ὅπως ἄλλοτε τὸ ποίμνιό τους, ἀλλὰ καὶ τὰ πρόβατα ἀκούουν τὴν φωνὴ ἐκείνων καὶ γίνονται, χάρη στὸν βασιλιά μου, ἕνα ποίμνιο ποὺ ὅλο πληθαίνει καὶ μεγαλώνει» [3].

---

1. *V. Vasilievski,* Epirotica saeculi XIII, «Viz. Vrem.» 3 (1896) 246, 265. Βλ. *Wellnhofer,* ἔνθ' ἀν. σ. 6 - 30. Γιὰ τὴν ξεχωριστὴ θέση τοῦ Ἀποκαύκου μέσα στὴν ἱεραρχία τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἠπείρου βλ. σ. 44 - 45. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς χρονολογίας τῆς κατάληψης τῆς Θεσσαλονίκης βλ. *J. Longnon,* La reprise de Salonique par les Grecs en 1224, «Actes du VIe Congrès Intern. d'Études Byz.» Paris, I (1950) 141 - 146. B. *Sinogowitz,* Zur Eroberung Thessalonikes im Herbst 1224, BZ 45 (1952) 28.

2. Βλ. *Ν. Τωμαδάκη,* Οἱ λόγιοι τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ΕΕΒΣ 27 (1957) 13. Βλ. καὶ *Wellnhofer,* Johannes Apokaukos, σ. 47. *Πολάκη,* ἔνθ' ἀν. σ. 36.

3. Βλ. *Πολάκη,* Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, σ. 66.

Ὁ Ἀπόκαυκος καὶ δύο ἄλλοι ἱεράρχες, ποὺ ὀφείλουν τὰ ἀξιώματά τους κυρίως στὴν ἐπιρροή του, ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρῖδος, καὶ ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κερκύρας, ἀποτελοῦν λαμπρὴ τριάδα λογίων μέσα στὸ κράτος τῆς Ἠπείρου. Ἔχουν τὴν συνείδηση ὅτι εἶναι Ἕλληνες [1]. Ὁ Ἀπόκαυκος χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη «Ἑλλὰς» μιλώντας γιὰ τὶς νότιες ἑλληνικὲς χῶρες [2]. Ὁ Βαρδάνης [3], Ἀθηναῖος καὶ μαθητὴς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, νέος ἀκόμη, μὴ μπορώντας ν' ἀνεχθῆ τὴν φραγκικὴ κατοχή, φεύγει, ἐφοδιασμένος μὲ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ δασκάλου, πρὸς τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου, καταφύγιο τῶν Ἑλλήνων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ὅπως εἴδαμε: «... μὴ μπορώντας πιά, γράφει ὁ Χωνιάτης, νὰ ζῆ ἐδῶ μαζί μας ἔτσι ποὺ ταπεινωθήκαμε, γιατὶ ἡ πατρίδα μας βαρβαρώθηκε καὶ ἔγινε ἀσεβῶν χώρα» [4]. Ὁ ἴδιος ὁ Βαρδάνης, διάκονος ἀργότερα στὴν ἐπισκοπὴ τῶν Γρεβενῶν, ἀρνεῖται νὰ δεχθῆ τὴν ἐπισκοπὴ Βονδίτζης [5], «γιατὶ (κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀποκαύκου) τὸ μόνο της πλεονέκτημα σὲ σύγκριση μὲ ἐκείνη εἶναι τὸ ἑξῆς: ὁ πέρα γιὰ πέρα ἑλληνικὸς χαρακτήρας της καὶ τὸ ὅτι βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες» [6], λόγια ποὺ μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Βόνιτσας βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ ἑλληνόφωνους καὶ ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ἐνῶ τῶν Γρεβενῶν εἶχε νὰ ἐπιτελέση ἕνα δύσκολο ἀποστολικὸ ἔργο μέσα σὲ μιὰ περιοχὴ κατοικημένη καὶ ἀπὸ μισοάγριους καὶ ξενόφωνους πληθυσμούς.

Οἱ λόγιοι αὐτοὶ κληρικοί, καθὼς καὶ ἄλλοι, στὶς ἐπισκοπὲς ἢ στὶς μονές, εἶναι φορεῖς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἐξελληνισμοῦ τῶν περιοχῶν ἐκείνων τῆς ὑπαίθρου, ποὺ εἶχαν δεχθῆ ξενικοὺς ἐποικισμούς [7]. Στὶς πόλεις, ὅπως π.χ. στὴν Ἄρτα, μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο «συνέρχονται» καὶ οἱ «ἄρχοντες» [8], γιὰ νὰ συσκεφθοῦν ἀσφαλῶς γιὰ διάφορα ζητήματα τοῦ τόπου, διαχειρίζονται δηλαδὴ τὰ κοινά.

Ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς Δούκας μὲ τὴν ραγδαία ἐξάπλωσή του στὴν Μακεδονία καὶ στὴν Θράκη φαινόταν ὅτι θὰ προλάβαινε τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νί-

---

1. *Τωμαδάκη,* ἔνθ' ἀν. σ. 24 - 25. Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Ἀθῆναι 1961, σ. 403 - 404, 423 κ.ἑ.

2. Βλ. *Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως,* Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου μητροπολίτου Ναυπάκτου, «Βυζαντὶς» 1 (1909) 10.

3. Βλ. γι' αὐτὸν *E. Kurtz,* Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra, BZ 15 (1906) 603 - 613. Βλ. ἀκόμη *Wellnhofer,* ἔνθ' ἀν. σ. 38 - 39.

4. Βλ. *Λάμπρου,* Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τ. 2 σ. 350.

5. Εἶναι ἡ σημερινὴ Βόνιτσα (*Ἀραβαντινοῦ,* Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τ. 2 σ. 34 - 35).

6. *Vasilievski,* Epirotica, σ. 252. Πρβλ. καὶ *Wellnhofer,* ἔνθ' ἀν. σ. 41 - 42.

7. Βλ. ἐπιστολὴ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Βαρδάνη (*Vasilievski,* ἔνθ' ἀν. σ. 250 - 252). Πρβλ. *Τωμαδάκη,* ἔνθ' ἀν. σ. 18. *Πολάκη,* ἔνθ' ἀν. σ. 29.

8. *Παπαδοπούλου - Κεραμέως,* ἔνθ' ἀν. σ. 21.

καιας καὶ ὅτι θὰ ἔμπαινε πρῶτος στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ ἡ στροφή του ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ ἧττα του στὴν Κλοκοτνίτσα (᾿Απρίλιος 1230) ἔθεσαν τέρμα στὴν βασιλεία καὶ στὶς πολιτικές του ἐπιδιώξεις. Αὐτὸ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ σήμαινε καὶ τὴν λήξη τῶν πνευματικῶν ζυμώσεων καὶ προσανατολισμῶν τοῦ κράτους τῆς ᾿Ηπείρου πρὸς τὴν ἀρχαία ῾Ελλάδα. Μᾶς λείπουν βέβαια οἱ σχετικὲς ἐνδείξεις. Χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς Κ. ῾Ερμονιακός, ποὺ ζοῦσε στὴν αὐλὴ τοῦ ᾿Ιωάννη Orsini (1323 - 1355), παρέφραζε, κατ᾿ ἐντολή του, στὰ νέα ἑλληνικὰ τὴν ᾿Ιλιάδα σὲ κακοὺς τροχαϊκοὺς στίχους [1]. Γενικὰ πρέπει νὰ εἶχε σημειωθῆ κάποια φιλολογικὴ καὶ λογοτεχνικὴ κίνηση στὶς ἑλληνικὲς χῶρες γύρω ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ πρόσωπα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. καὶ ἑξῆς, ἀφότου δηλαδὴ ὁ Εὐστάθιος ἔγραψε τὶς «Παρεκβολές» του, δηλαδὴ τὰ σχόλια στὸν ῞Ομηρο.

᾿Αλλὰ καὶ μέσα στὴν Θεσσαλία, ποὺ ἔχει ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸ δεσποτάτο τῆς ᾿Ηπείρου, παρατηροῦμε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἐνδείξεις ἀνόδου καὶ ἀντιδράσεις τῶν ῾Ελλήνων κατὰ τῶν ξένων. ῎Ετσι οἱ ἄρχοντες τοῦ Φαναρίου, «μείζονές τε καὶ μικροί, [κοσμικοὶ καὶ] κληρικοί, χρυσοβουλλάτοι καὶ ἐσκουσάτοι» ἀποσποῦν ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλο, «αὐθέντη τῆς Θεσσαλίας», τὴν συγκατάθεσή του νὰ μὴ δεχθῆ στὴν περιοχή τους ἐποικισμὸ νέων ᾿Αλβανῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν γίνει ἐπικίνδυνοι, οὔτε καὶ τὴν ἐγκατάσταση φραγκικῆς φρουρᾶς μέσα στὸ κάστρο, ἀλλὰ νὰ τὸ φρουροῦν οἱ «τοπικοί», δηλαδὴ οἱ ἐντόπιοι, οἱ ὁποῖοι γι᾿ αὐτὸ ἀπαλλάσσονται ἀπὸ ὁρισμένους φόρους καὶ δικάζονται, ἂν κατηγορηθῆ κανεὶς γιὰ ἀπειθαρχία, ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄρχοντες. ᾿Ακόμη ἀναγνωρίζεται νὰ κατέχουν οἱ ἴδιοι τὴν μονὴ τῆς Λευκουσιάδας, ποὺ εἶχε ἱδρυθῆ μεταξὺ 1282 - 1289, «τὴν Μεγάλην Πόρτα καὶ τὰ κτήματα» [2]. ᾿Απὸ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ διαπιστώνουμε τὴν ὕπαρξη πλήθους ῾Ελλήνων «ἀρχόντων», μικρῶν καὶ μεγάλων, κοσμικῶν καὶ κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν κοινὸ μέτωπο ἀπέναντι τῶν ξένων καὶ ἀσκοῦν δικαστικὴ ἐξουσία, δηλαδὴ παίρνουν μέρος στὴν αὐτοδιοίκηση τοῦ τόπου. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁρισμένα μέλη ἀπ᾿ αὐτοὺς διαχειρίζονται τὰ κοινά.

2. ῾Η ἧττα τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα στὴν Κλοκοτνίτσα ἀνακουφίζει τοὺς βασιλεῖς τῆς Νίκαιας ἀπὸ τὸν ἐφιάλτη ἑνὸς ἀντιπάλου, ποὺ ἔσπευδε μὲ ταχὺ βῆμα πρὸς τὴν ἐκπλήρωση κοινῶν ἰδανικῶν, πρὸς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων. Πρὸς αὐτὴν εἶχαν ἀποβλέψει ἀπὸ τὶς πρῶτες στιγμές, φυγάδες ἀκόμη, οἱ ἱδρυτὲς τοῦ βασιλείου τῆς Νίκαιας Κωνσταντῖνος Λάσκαρις [3] καὶ ἰδίως ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος Α΄. Εἶναι ἱκανὸς καὶ μαχητικὸς ἡγέτης τῶν

1. Βλ. *Δ.Ι. Μαυροφρύδου,* ᾿Εκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, ᾿Αθῆναι 1866, τ. 1 σ. ζ΄ - ι΄, 73 - 182. *Hopf,* Griechenland, 1 σ. 429.

2. *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 5 σ. 260 - 261.

3. ῾Η γνώμη τοῦ *B. Sinogowitz,* Über das byzantinische Kaisertum nach dem IV

ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς ΒΔ Μ. Ἀσίας, «μεγαλόθυμος καὶ ἀετοδρόμος»[1]. Μὲ τὴν πνοή του μεταμορφώνει σιγὰ σιγὰ τοὺς ἀπειροπόλεμους κατοίκους των— ὕστερ' ἀπὸ ἀλλεπάλληλες στὴν ἀρχὴ ἀποτυχίες[2]— σὲ σκληροὺς μαχητές[3]. Οἱ ἐντόπιοι αὐτοσχέδιοι στρατιῶτες, ποὺ ἄλλοτε σκορπίζονταν καταφοβισμένοι ἐμπρὸς στοὺς περήφανους σιδερόφρακτους ἱππότες, οἱ ὁποῖοι ντρέπονταν γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἀντιπάλων τους, μέσα σὲ λίγο χρόνο εἶναι σὲ θέση ν' ἀνταποδώσουν σκληρὰ τὰ πλήγματα. Ὁ ἴδιος ὁ Villehardouin περιγράφοντας τὰ γεγονότα μιλεῖ γιὰ τὴν βαθμιαία πτώση τοῦ ἠθικοῦ τῶν Φράγκων καὶ γιὰ τὶς ἀναχωρήσεις κρυφὰ γιὰ τὴν Δύση καραβιῶν γεμάτων ἀπὸ λιποτάκτες στρατιωτικοὺς ποὺ ἐπέστρεφαν στὶς πατρίδες τους. Ἐκεῖ, «ἐν τῇ Βιθυνικῇ κατασκηνώσει», οἱ Βυζαντινοὶ ἀρχίζουν νὰ μεταμορφώνωνται σὲ ἀληθινοὺς Ἕλληνες[4], ὅπως παρατηροῦσε εὔστοχα ὁ Σάθας. Πραγματικὰ τὸ βασίλειο τῆς Νίκαιας γίνεται ἡ κυριότερη ἑστία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ὅπως θὰ δειχθῇ ἀπὸ τὰ παρακάτω.

Ὁ Θεόδωρος Α' Λάσκαρις εἶναι ἀναγκασμένος ἀπὸ τὴν φορὰ τῶν πραγμάτων νὰ προστρέξῃ στὸν λαὸ καὶ στοὺς κατὰ τόπους ἄρχοντες, νὰ ζητήσῃ τὴν συμπαράστασή τους. Οἱ πόλεις καὶ τὰ χωριὰ δὲν ἔχουν καμιὰ πιὰ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν φραγκοκρατούμενη Κωνσταντινούπολη, ἀποκτοῦν νέα ζωὴ καὶ κίνηση καὶ τονώνονται οἱ κοινοτικοὶ θεσμοί, οἱ ὁποῖοι ἀσφαλῶς προϋπῆρχαν, ἀλλὰ βρίσκονταν σὲ κατάσταση μαρασμοῦ. Οἱ ἡγεμόνες, ἂν θέλουν νὰ ἐπιτύχουν στὸ ἔργο τους, πρέπει νὰ τριγυρίσουν στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά, νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς δυνατοὺς τοῦ τόπου καὶ μὲ τὸν λαό, νὰ τοῦ παραστήσουν τί ἔχει νὰ πάθῃ, ἂν ὑποταχθῇ, νὰ τὸν ξεσηκώσουν, νὰ τὸν σύρουν πίσω τους καὶ νὰ τὸν ὁδηγήσουν ἐναντίον τῶν κατακτητῶν. Πολὺ σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι μιὰ εἴδηση, ποὺ ἔμεινε ἀπαρατήρητη ὡς τώρα:

Kreuzzuge (1204 - 1205), BZ 45 (1952) 353 - 356. (πρβλ. καὶ βιβλιοκριτικὸ σημείωμα. F. Dölger στὴν BZ 46 (1963) 465) ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις ἀνακηρύχθηκε βασιλιὰς δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθῇ (*Ἰωάν. Παπαδριανοῦ,* Ἔγινε ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου; (σερβοκρ.), «Récueil des travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines» 9 (1966) 217 - 222.

1. Βλ. στοῦ *J. B. Pappadopoulos,* Théodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris 1908, σ. 24 ὑποσ.

2. Βλ. *Villehardouin,* La conquête de Constantinople, 2 σ. 267 κ.ἑ.

3. «Τοὺς γὰρ ἐκ τῶν ἡμετέρων τάξεων, γράφει ὁ Νικήτας Χωνιάτης, μηδὲ μέτωπον κόρυθος πολεμίας κατιδεῖν στέργοντας καὶ μυρμήκων ἀγεννεστέρους εἰς ἔργα Ἄρεως, ἢ γοῦν τοὺς τὸ κράνος Ἅδου περιθέσθαι διφῶντας, ἡνίκα καιρὸς εἰς μάχην ἐκτάσσεσθαι, τούτους αὐτοὺς μεταναδεύσας, ἢ καὶ ὡς εἰπεῖν μεταλλοιώσας, ἐκ φυγοπολέμων ἀπέδειξας μαχητάς, ὁπλίτας ἀπὸ ψιλῶν, ἐξ ὑπωροφίων σκηνίτας, ἐξ οἰκουρῶν αἰθριάζοντας...» (*Σάθα,* Μεσαιων. Βιβλ., 1 σ. 112).

4. *Σάθα,* Μεσαιων. Βιβλ., 7 σ. κα'. Γιὰ τὴν Νίκαια ὡς ἑστία ἑλληνικῶν σπουδῶν βλ. *Pappadopoulos,* Théodore II Lascaris, σ. 9 - 14.

ὅτι ὁ Θεόδωρος Α' «ἐκκλησιάζει τὰ λαώδη συστήματα» [1], δηλαδὴ συγκαλεῖ μέσῳ τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων, τῶν ὀργανώσεων καὶ τῶν συντεχνιῶν τὸν λαὸ σὲ συγκεντρώσεις, συσκέπτεται ἰδιαίτερα καὶ συντρώγει μὲ τοὺς «λογίμους», δηλαδὴ μὲ αὐτοὺς ποὺ ἔχουν τὸ κῦρος, μὲ τοὺς ἰσχυροὺς τοῦ τόπου, καὶ προσπαθεῖ νὰ τοὺς ξεσηκώση σὲ συναγερμό [2]. Προσπαθεῖ νὰ τοὺς πάρη μὲ τὸ μέρος του παραχωρώντας ἐφ' ὅρου ζωῆς σ' αὐτούς, καθὼς καὶ στοὺς συνεργάτες του, φυγάδες ἄρχοντες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, πρόνοιες, δημόσια ἢ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα—πολιτικὴ ποὺ γενικὰ ἀκολούθησε καὶ ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτσης (1222 - 1254). Ἡ κατάσταση ὅμως τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν, ποὺ κατοικοῦν στὶς γαῖες αὐτές, χειροτερεύει μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς μεταβάλλονται οὐσιαστικὰ σὲ παροίκους [3]. Ὁ κοινὸς κίνδυνος ἀπὸ τὸν κατακτητὴ ἀμβλύνει τὶς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, φέρνει κοντὰ λαὸ καὶ δυνατούς, αὐτοὺς ποὺ δὲν ἦταν ἀνεύθυνοι γιὰ τὴν διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Θεόδωρος Α' ἀφυπνίζει, ἐμπνέει καὶ ὀργανώνει. Ἐμψυχώνει, ὅπως καὶ ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς Δούκας τῆς Ἠπείρου, τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση [4]. Κολακεύοντάς τον ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος συχνὰ χρησιμοποιεῖ παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία [5], τὸν παραβάλλει μὲ τὸν Μέγ' Ἀλέξανδρο [6]. Ἰδανικὸ τοῦ Θεοδώρου Α' εἶναι νὰ διώξη τοὺς Φράγκους ἀπὸ τὰ σκλαβωμένα ἐδάφη καὶ ν' ἀπελευθερώση τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐμπνέεται δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς σκοπό, ποὺ θέρμαινε ἀργότερα, ἐπὶ τουρκοκρατίας, τοὺς ραγιάδες Ἕλληνες, ἀπὸ τὴν ἴδια ἰδέα, ποὺ ὀνομάστηκε Μεγάλη Ἰδέα στοὺς νεώτερους χρόνους. «Αὐτὲς οἱ πατρίδες μας, γράφει ὁ Νικήτας, εἶναι οἱ παλαιὲς καὶ οἱ πρῶτες μας κατοικίες, ὁ παράδεισος καὶ ἡ πόλη τοῦ Κυρίου τῶν δυνάμεων, ἡ ὁποία βρίσκεται κοντὰ στὸν Ἑλλήσποντο, ἡ πόλη τοῦ θεοῦ μας, (εἶναι) τὸ καμάρι ὅλης τῆς γῆς μὲ τὶς καλές της ρίζες στὸ παρελθόν, ἡ πόλη ἡ ὀνομαστὴ ποὺ τὴν ἐποφθαλμιοῦν ὅλα τὰ ἔθνη» [7].

Παράλληλοι εἶναι οἱ ἀγῶνες τοῦ Θεοδώρου Α' καὶ ἐναντίον τῶν Σελτζούκων καὶ τῶν ἄλλων τουρκικῶν φύλων, ποὺ συνεχῶς συμπιέζουν τοὺς Ἕλληνες πρὸς τὴν Δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία.

---

1. Βλ. τὴν ἴδια λέξη στοῦ *Speros Vryonis,* Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century, DOP 17 (1963) 314 ὑπ. 117. Ἀντίστοιχη φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἔκφραση «λαοσυναξίαι τε καὶ συσκευαί», ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ μητροπολίτης Νέων Πατρῶν Εὐθ. Μαλάκης (*Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως,* Εὐθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρῶν, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 7 (1903) 22).

2. *Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 1 σ. 110.

3. Βλ. *H. Glykatzi - Ahrweiler,* La politique agraire des empereurs de Nicée, «Byzantion» 28 (1958) 51 - 66.

4. *Σάθα,* ἔνθ' ἀν. σ. 110, 112, 113, 115.

5. Ἔνθ' ἀν. σ. 107, 129, 131 κ.ἄ.

6. Ἔνθ' ἀν. σ. 122, 131.

7. Ἔνθ' ἀν. σ. 106. Πρβλ. καὶ πολὺ ἐνδιαφέροντα στὴν σ. 128 - 129.

Τὰ νέα ἱστορικὰ αὐτὰ γεγονότα ξαναθύμιζαν στοὺς κατοίκους τοὺς σκληροὺς ἀγῶνες τῶν ἀκριτῶν καὶ τοῦ Διγενῆ ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανη ἡ γνώμη ὅτι εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ν' ἀνανεωθῇ ἡ γραπτὴ παράδοση τοῦ ἔπους του καὶ νὰ γίνῃ πολὺ ἀγαπητὸ τόσο στοὺς κατοίκους τοῦ βασιλείου τῆς Νίκαιας (ὅπως τὸ μαρτυροῦν οἱ νεώτεροι στίχοι), ὅσο καὶ ἀργότερα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων [1]. Εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ μορφὴ τοῦ ἔπους, ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθαν οἱ σωζόμενες ὡς σήμερα διασκευές, ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τοῦ βασιλείου τῆς Νίκαιας [2]. Ἀσφαλῶς καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση, τὰ δημοτικὰ δηλαδὴ τραγούδια τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, θὰ γνώρισαν νέα ἀκμή, ἰδίως μέσα στὴν ἐπικράτεια ἐκείνη.

Ἦταν λοιπὸν ἑπόμενο πρὸς τὴν ζωντανὴ αὐτὴ ἑστία τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρὸς τὴν ὁποία ἀπέβλεπαν μὲ περηφάνεια οἱ Κωνσταντινουπολίτες, νὰ παρατηρηθῇ ἕνα ρεῦμα προσφύγων ἀπὸ τὴν φραγκοκρατούμενη βασιλεύουσα, ἕνα ρεῦμα ποὺ φαίνεται ὅτι πύκνωνε ὅσο μεγάλωνε ἡ αἴγλη τοῦ νέου κράτους. Ἀνάμεσά τους ἐξέχοντες λόγιοι, μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ὅπως π.χ. οἱ ἱστορικοὶ Γεώργιος Ἀκροπολίτης καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης, ὁ «ὕπατος τῶν φιλοσόφων» Δημήτριος Καρύκης, ὁ Μοναστηριώτης, ποὺ ἔγινε ἀργότερον ἀρχιεπίσκοπος Ἐφέσου καὶ ὁ Ἐξαπτέρυγος, ὁ δάσκαλος τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη ποὺ μὲ τὴν πολύπλευρη μόρφωσή του καὶ μὲ τὴν διδασκαλία τους σὲ παιδιὰ ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ κράτους τῆς Νίκαιας. Ὁ Βλεμμύδης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια Λογικῆς καὶ Φυσικῆς, ἔγραψε ἔργα θεολογικά, γεωγραφικά, ἰατρικὰ καὶ ρητορικά. Μᾶς ἄφησε ἐπίσης ποιήματα, μιὰ αὐτοβιογραφία καὶ πολλὲς ἐπιστολές [3].

Ὁ διάδοχος καὶ γαμπρὸς τοῦ Θεοδώρου Α', Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτσης, συνεχίζει τὸν πολυμέτωπο ἀγώνα. Πολεμώντας σκληρὰ ἐναντίον τῶν Φράγκων, Τούρκων, Βουλγάρων καὶ ἄλλων ποικιλώνυμων ἐθνῶν καὶ φύλων κατορθώνει ν' ἀπελευθερώσῃ μεγάλα τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας [4]. Φιλοδοξεῖ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν δράση του καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν μακρινὴ Κρήτη, ποὺ εἶχε ὑποταχθῇ στοὺς Βενετοὺς ὕστερ' ἀπὸ σκληροὺς ἀγῶνες. Ἔτσι, ὅταν στὰ 1230 ἐπαναστάτησαν οἱ δύο ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισ-

---

1. Βλ. *Kyriakidis,* Forschungsbericht zum Akritas - Epos, σ. 23. Πρβλ. καὶ σ. 9 καὶ *Νικηφόρο Γρηγορᾶ,* ἔκδ. Βόννης, 1 σ. 377.

2. Βλ. *Kyriakidis,* ἔνθ' ἀν. σ. 25.

3. *H. Hunger,* Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit, JÖBG 8 (1959) 126 - 127.

4. «Ἀλλ' ὅ γε τοῦ χριστωνύμου λαοῦ βασιλεύς, ὑπὸ τῆς λατινικῆς, καὶ περσικῆς, καὶ καὶ βουλγαρικῆς, καὶ σκυθικῆς, καὶ ἑτέρας πολυαρχίας ἐθνικῆς, καὶ τυραννικῆς τὴν αὐσονίτιδα γῆν μερισθεῖσαν μυριαρχῶς, εἰς ἓν ταύτην συνήγαγε, καὶ τοὺς ἅρπαγας ἐμαστίγωσε...» (στοῦ *Pappadopoulos,* ἔνθ' ἀν. σ. 23).

σηνῶν καὶ παρουσιάστηκαν στὴν αὐλή του πρέσβεις ὑποσχόμενοι τὴν ἕνωση τοῦ νησιοῦ μὲ τὸ κράτος του, στέλνει στὸ νησὶ 33 γαλέρες καὶ ἀποβιβάζει στρατιωτικὲς ἐνισχύσεις μὲ ἀρχηγὸ τὸν μέγα δούκα Αὐξέντιο. Οἱ ἑνωμένες ἑλληνικὲς δυνάμεις ἔχουν ἐπιτυχίες καὶ κατορθώνουν μέσα σὲ δύο χρόνια νὰ καταλάβουν τὸ Ρέθυμνο, τὸ Μυλοπόταμο καὶ τὸ Καινούργιον (Castel Nuovo), ἀλλὰ ἡ γενναία ἀντίσταση τοῦ κάστρου Βονιφατίου, τὸ ναυάγιο 30 γαλερῶν τοῦ Βατάτση καὶ ἡ διπλωματικὴ ἱκανότητα τῶν δουκῶν Bartolomeo καὶ Angelo Gradenigo ἀποτελοῦν σταθμοὺς πρὸς τὴν κάμψη καὶ τὴν ὑποταγὴ τῶν ἐπαναστατῶν (1233 - 1236)[1].

Ἡ θαλασσοκράτειρα Βενετία, ἡ ὁποία εἶχε σπουδαῖα ἐρείσματα στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ καὶ ἀνεξάντλητες οἰκονομικὲς δυνάμεις, δὲν ἦταν βέβαια εὔκολο νὰ ἡττηθῆ, ὅπως οἱ ἄλλες φραγκικὲς ἡγεμονίες, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίσταση τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἦταν ἀδάμαστη. Οἱ Βενετοὶ εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν ἴδιο πεισματικὸ καὶ ἀνυπόταχτο ἀντίπαλο, ποὺ συνάντησαν ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι καὶ πρόσφατα οἱ Γερμανοί. Οἱ εἰδήσεις μας ὅμως γιὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς ἀγῶνες τῶν Κρητικῶν προέρχονται σχεδὸν μόνον ἀπὸ τὴν βενετικὴ πλευρὰ καὶ ἔτσι μᾶς διαφεύγουν οἱ λεπτομέρειες ἐκεῖνες, ποὺ θὰ μᾶς διαφώτιζαν περισσότερο γιὰ τοὺς δεσμούς των μὲ τὸ ἑλληνικὸ κράτος τῆς Νίκαιας.

Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῶν Λασκαριδῶν πρέπει ν' ἀναχθῆ ἡ γένεση σκοτεινῶν χρησμῶν καὶ προφητειῶν, διανθισμένων μὲ ὑπαινιγμοὺς γιὰ τοὺς Λασκάρεις καὶ τὸν Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτση, ὅπως π.χ. ἡ παρακάτω:

Καὶ ἡ βάτος ἀπὸ πέρα
ἥπλωσεν κ' ἔπιασεν τόπον
τὸ λεγόμενον Σκουτάριν
ἔχων ρόδον λασκαράτον
μὲ τ' ἀρμένικον ἀκάνθιν[2].

Πολλὲς ἀπὸ τὶς προφητεῖες αὐτές, ἂν καὶ στὸν πυρῆνα τους παλαιότερες καὶ γνωστὲς στὶς λαϊκὲς μάζες γύρω στὰ 1200[3], ἀναφέρονται στὰ κατορθώματα καὶ στὴν λαμπρὴ ἐποχὴ τῶν Λασκαριδῶν. Πρὸς αὐτοὺς ἀποβλέπουν οἱ ὑπό-

---

1. Βλ. *Στεφ. Ξανθουδίδου*, Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939, σ. 37 - 43. Πρβλ. καὶ *F. Thiriet*, La Romanie vénitienne au moyen âge, Paris 1959, σ. 97 - 99.

2. *A. Heisenberg*, Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende, BZ 14 (1905) 176. Βλ. ἄλλο σχετικὸ κείμενο στοῦ *Erich Trapp*, Vulgärorakel aus Wienerhandschriften, «Ἀκροθίνια» Herb. Hunger, Wien 1964, σ. 92. *C. Magno*, The Legend of Leo the Wise, «Zbornik Radova» (Recueil de travaux) τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Βελιγραδίου, τ. 65 (1960) ἀρ. 6 σ. 66 - 67.

3. *Mango*, ἔνθ' ἀν. 71 - 72.

δουλοι Ἕλληνες, γιὰ ν' ἀντλήσουν θάρρος, καὶ ἔτσι ἀρχίζει νὰ δημιουργῆται ἕνα εἶδος ἡρωολατρείας. Ὁ Ἰωάννης Γ' μάλιστα μετὰ τὸν θάνατό του ὑψώνεται στὴν φαντασία τοῦ λαοῦ σὰν ἕνα ἱερὸ πρόσωπο, ἐξαγιάζεται [1]. Ἡ Ἐκκλησία, ποὺ εἶχε εὐεργετηθῆ ἀπ' αὐτὸν μὲ πολλὲς δωρεὲς κτημάτων καὶ εἶχε κάθε λόγο νὰ εἶναι εὐγνώμων, τὸν ἀναγνωρίζει ἐπίσημα ὡς ἅγιο [2].

Δ. Η ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ, ΙΔΙΩΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β' ΛΑΣΚΑΡΙ, ΚΑΙ Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ

Ἀναμφίβολο γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἀναρριπίζεται ἐκ τῶν ἄνω μὲ τὴν προβολὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ὀνόματος καὶ μεγαλείου. Οἱ πολιτικοὶ δηλαδὴ καὶ πνευματικοὶ ἡγέτες, ἰδίως τῆς Νίκαιας, ἀνατρέχοντας στὸ ἱστορικὸ παρελθόν, φαίνονται σὰ ν' ἀνακαλύπτουν τὸν ἑαυτό τους, τὴν πραγματική τους ἐθνικὴ ὀντότητα. Μέσα στὸ σκοτάδι, ποὺ τοὺς περιβάλλει, οἱ ἔνδοξοι πρόγονοί τους, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀκτινοβολοῦν. Αὐτοὶ θὰ τοὺς βοηθήσουν ν' ἀποτινάξουν τὸ λήθαργό τους καὶ ν' ἀπομακρύνουν τὸν μεγάλο κίνδυνο. Ἡ ἑλληνολατρεία τους ἐκδηλώνεται ποικιλότροπα, στὶς πράξεις τους, στὴν φιλολογική τους δραστηριότητα καὶ γενικὰ στὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι. Τὰ θέματα αὐτά, τὰ τόσο βασικὰ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς διαμόρφωσης τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, θὰ τὰ μελετήσουμε ἀμέσως παρακάτω, ἀφοῦ ἄλλωστε οἱ ἱστορικοὶ τῆς Νίκαιας Ἀντ. Μηλιαράκης καὶ Alice Gardner δὲν τὰ ἐπραγματεύθηκαν [3].

1. Ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση τῶν βασιλέων τῆς Νίκαιας καὶ οἱ πολιτικὲς καὶ πνευματικὲς ἐπιδιώξεις τους. Ἀναβίωση τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην» καὶ οἱ ρίζες τῆς «Μεγάλης Ἰδέας».

Δὲν εἶναι καθόλου συμπτωματικό, ἀλλὰ φυσικὴ συνέπεια τῆς μελέτης τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος καὶ τῶν ποικίλων ἀντιθέσεων κατακτητῶν καὶ κατακτημένων, τὸ ὅτι ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1204 χρησιμοποιεῖται ἀπὸ βασιλεῖς καὶ λογίους ὁλοένα καὶ περισσότερο τὸ ἐθνικὸ ὄνομα «Ἕλλην» (μὲ τὴν τάση ν' ἀντικαταστήση τὸ «Ρωμαῖος»), τὰ παράγωγά του, καθὼς καὶ τὸ «Ἑλλάς» [4].

---

1. *Heisenberg,* ἔνθ' ἀν. σ. 160.
2. Βλ. *Glykatzi-Ahrweiler,* ἔνθ' ἀν. σ. 66.
3. Μόνον ὁ *Ἰωάν. Παπαδόπουλος* στὴν μονογραφία του «Théodore II Lascaris» μιλεῖ σὲ διάφορα μέρη αὐτῆς γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Νίκαια καὶ γιὰ τὴν ἑλληνολατρεία τοῦ Θεοδώρου Β'.
4. Βλ. *Νικήτα Χωνιάτη,* σ. 794· «... ἔγνω καὶ Λαρίσης αὐτῆς ἐπιβῆναι καὶ δι' Ἑλλά-

Τὸ ὄνομα «Ἕλλην» ἀρχίζει ν' ἀσκῆ γοητεία καὶ ν' ἀνακτᾶ τὴν αἴγλη του, μολονότι ἀπὸ θρησκευτικὴ ἄποψη ἡ σημασία του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι κακή. Ὡς πρὸς τὴ σχετικὴ κίνηση τῶν ἰδεῶν καὶ τὶς πολιτικὲς ἐπιδιώξεις τῶν βασιλέων τῆς Νίκαιας πολὺ διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ ἀπαντητικὴ ἐπιστολή, τὴν ὁποία ἔστειλε ὁ Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτσης στὰ 1237 πρὸς τὸν πάπα Γρηγόριο Θ'. Ὁ βασιλιάς, μολονότι φέρει τὸν ἐπίσημο τίτλο «Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Δούκας...», γνωρίζει πολὺ καλὰ ὅτι εἶναι Ἕλληνας καὶ δέχεται μὲ ὑπερηφάνεια ἐκεῖνο, ποὺ τοῦ εἶχε γράψει ὁ πάπας «...ὅτι ἐν τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων ἡ σοφία βασιλεύει... καὶ ὅτι ἀπὸ τοῦ γένους (αὐτῶν) ἡ σοφία καὶ τὸ ταύτης ἤνθησεν ἀγαθόν, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους διεδόθη, ὁπόσοι τὴν ἄσκησιν αὐτῆς καὶ κτῆσιν διὰ πολλῆς τίθενται φροντίδος...». Ἀπορεῖ ὅμως, λέγει, πῶς ὁ πάπας ἀγνοεῖ ἤ, ἂν δὲν ἀγνοῆ, πῶς παρασιωπᾶ τὸ ὅτι μαζὶ μὲ τὴν σοφία ἔχει «προσκληρωθῆ» ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο στὸ γένος τῶν Ἑλλήνων «καὶ ἡ κατὰ κόσμον αὕτη βασιλεία». Καὶ ἀμέσως παρακάτω ἐπαναλαμβάνει τὰ ἴδια πολὺ πιὸ καθαρά· «Γιατὶ ποιὸς ἀπ' ὅλους ἀγνοεῖ ὅτι ὁ κλῆρος τῆς διαδοχῆς ἐκείνου πέρασε στὸ γένος μας, καὶ ὅτι ἐμεῖς εἴμαστε οἱ κληρονόμοι καὶ οἱ διάδοχοί του;». Καὶ γιὰ ν'ἀποδείξη τὴν ἑλληνικότητα τοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως, προσθέτει ὅτι καὶ «οἱ γενάρχες τῆς δικῆς μου βασιλείας εἶναι ἀπὸ τὴν γενιὰ τῶν Δουκῶν καὶ τῶν Κομνηνῶν, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρω τοὺς ἄλλους, ποὺ ἦταν κι' αὐτοὶ ἀπὸ ἑλληνικὲς γενιὲς καὶ πῆραν στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία καὶ κράτησαν γιὰ ἑκατοντάδες χρόνια τὴν Κωνσταντινούπολη». Ἑπομένως γιὰ λόγους σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοση καὶ γιὰ λόγους οὐσιαστικούς, δηλαδὴ ἐμμονῆς στὴ διαφύλαξη τῆς κληρονομίας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, φέρουν οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου τὸν ἐπίσημο τίτλο «βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων».

Ἐπάνω στὶς καθαρὲς αὐτὲς ἱστορικὲς γνώσεις θεμελιώνει τὸ δίκαιο τῶν διεκδικήσεων τῶν ἐδαφῶν, τὰ ὁποῖα κατέχουν οἱ Φράγκοι: «Ἐμεῖς ὅμως, κι' ἂς μᾶς ἔδιωξαν μὲ βία ἀπὸ τὸν τόπο μας, τὸ δικαίωμά μας ἐπάνω στὴν ἐξουσία καὶ στὸ κράτος τὸ ἔχουμε ἀμετακίνητο, μὲ τοῦ Θεοῦ τὴν χάρη». Συγκεκριμένα δὲν ἀναγνωρίζει τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Φράγκου βασιλιᾶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως («οὔτε εἶδεν ἡ βασιλεία μου, παρατηρεῖ εἰρωνικά, τὴν τοῦ τοιούτου Ἰωάννου ἐπικράτειαν καὶ ἐξουσίαν ποῦ γῆς ἢ θαλάττης ἐστίν») καὶ χαρακτηρίζει ἐπιγραμματικὰ τὴν ἀκατάπαυστη ἀντίστασή του ἐναντίον τῶν κατακτητῶν· «...οὐδέποτε παυσόμεθα μαχόμενοι καὶ πολεμοῦντες τοῖς κατάγουσι τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἦ γὰρ ἂν ἀδικοίημεν

δος ἐλάσαι καὶ χειρώσασθαι τὴν τοῦ Πέλοπος...». Πρβλ. καὶ σ. 860· «... ἐν Ἀκτίῳ, ὅ ἐστιν ἡ καθ' Ἑλλάδα Νικόπολις». Πρβλ. καὶ *Λάμπρου*, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τ. 1 - 2, passim.

καὶ φύσεως νόμους, καὶ πατρίδος θεσμούς, καὶ πατέρων τάφους, καὶ τεμένη θεῖα καὶ ἱερά, εἰ μὴ ἐκ πάσης τῆς ἰσχύος τούτων ἕνεκα διαγωνισόμεθα». Διαμηνύει μάλιστα στὸν πάπα ὅτι οἱ ἑλληνικὲς δυνάμεις δὲν εἶναι ἀξιοκαταφρόνητες: «διαθέτουν ἱππικὸ καὶ πλῆθος ἀπὸ μάχιμους ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι πολλὲς φορὲς ἀντιπαρατάχθηκαν στοὺς σταυροφόρους καὶ δὲν δείχθηκαν καθόλου κατώτεροί τους» [1].

Ἐπίσης ὁ λόγιος ἱερομόναχος Νικηφόρος Βλεμμύδης ἔχει ξεκαθαρισμένη ἑλληνικὴ συνείδηση καὶ ὀνομάζει «ἑλληνίδα ἐπικράτειαν» τὸ ἔδαφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας [2]. Ὁ μαθητής του Θεόδωρος Β' Λάσκαρις (1254-1258) τὴν ὀνομάζει «Ἑλληνικόν» [3] καὶ «Ἑλλάδα» [4]. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ ἐπικράτεια περιλάμβανε μέσα στὰ βόρεια σύνορά της τὴν σημερινὴ νότια Ἀλβανία, τὴν γιουγκοσλαβικὴ καὶ ἑλληνικὴ Μακεδονία, τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ τὴν Θράκη [5].

Ὁ Θεόδωρος Β' γνωρίζει τὰ ἀκριβῆ ἐθνικὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Οἱ ἔχθρες ποὺ τὰ χωρίζουν τονίζουν τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν στρατιωτικῶν καὶ πνευματικῶν ἡγετῶν του καὶ κατ' ἀντανάκλαση τῶν στρατιωτῶν [6]. Ὀξεῖες ἰδίως εἶναι οἱ ἀντιθέσεις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Βουλγάρους, ποὺ λεηλατοῦν τὴν Ἀνατολικὴ Ρωμυλία καὶ Μακε-

---

1. Βλ. *Ι. Σακελλίωνος,* Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Δούκα Βατάτση πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον, ἀνευρεθεῖσα ἐν Πάτμῳ, «Ἀθήναιον» 1 (1872) 369 - 378 (μὲ λανθασμένη ἀρίθμηση). Τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Βατάτση τὴν θεώρησε ὁ Heisenberg νόθο, πλαστογραφημένη ἀπὸ ἕνα ὀρθόδοξο φανατικὸ τοῦ 17ου αἰ., καὶ ἀμφισβήτησε μάλιστα τὴν ὕπαρξη ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 13ο αἰ., ἀλλὰ ὁ Grumel, ὁ ὁποῖος χρονολόγησε τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βατάτση στὰ 1237, ἀπέκρουσε καὶ τοὺς δύο ἰσχυρισμούς, ἀφοῦ μάλιστα ἐξακρίβωσε καὶ δημοσίευσε τὴν ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ', στὴν ὁποία ἀναφερόταν ὁ Βατάτσης (*V. Grumel,* L'authenticité de la lettre de Jean Vatatzes, empereur de Nicée, au pape Grécoire IX, EO 29 (1930) 450 - 458.

2. *Pappadopoulos,* ἔνθ' ἀν. σ. 13.

3. *N. Festa,* Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII, Firenze 1898, σ. 165· «... ὁπόταν δὲ ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Σάρδεων ἐκ τῆς Εὐρώπης ἐπανέλθῃ πρὸς τὸ *Ἑλληνικὸν* ...».

4. *Festa,* ἔνθ' ἀν. σ.176. Βλ. ἐπιστολή του πρὸς τὸν μητροπολίτη Σάρδεων Φωκᾶ· «Σὺ δὲ πότ' ἂν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἀνέλθῃς εἰς τὴν *Ἑλλάδα*· πότ' ἂν δὲ καὶ τὴν Θρᾴκην διελθὼν τὸν Ἑλλήσποντον διαπεράσῃς καὶ τὴν ἔσω Ἀσίαν κατίδῃς;».

5. Γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ κράτους τοῦ Θεοδώρου Β' βλ. στοῦ *Pappadopoulos,* ἔνθ' ἀν. σ. 56 - 57.

6. *Festa,* Theodori Ducae..., σ.58· «...κινεῖται γὰρ ἡ ἔχθρα τῷ πλήθει, γράφει στὸν δάσκαλό του, καὶ τὰ ἔθνη μάχεται καθ' ἡμῶν. καὶ τίς ὁ βοηθήσων ἡμῖν; Πέρσης πῶς βοηθήσει τῷ Ἕλληνι; Ἰταλὸς καὶ μάλιστα μαίνεται, Βούλγαρος προφανέστατα, Σέρβος τῇ βίᾳ βιαζόμενος καὶ συστέλλεται· ὁ δ' ἡμέτερος τάχα, τάχα δὴ οὐ τῶν ἡμετέρων κατὰ ἀλήθειαν· μόνον δὲ τὸ Ἑλληνικὸν αὐτὸ βοηθεῖ ἑαυτῷ οἴκοθεν λαμβάνον τὰς ἀφορμάς».

δονία [1]. Ὁ Θεόδωρος Β' μάλιστα ἀναγγέλοντας στὸν δάσκαλό του τὶς νίκες του ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ τῆς Βουλγαρίας τὸν προτρέπει νὰ θαυμάση «ἐκ βάθους καρδίας τὰ ὑψηλὰ ταῦτα κατορθώματα τῆς *ἑλληνικῆς* ἀνδρείας» [2]. Εἶναι δυνατὸν τὰ γεγονότα αὐτά, καθὼς καὶ τὰ ἑλληνολατρικὰ αἰσθήματα τοῦ Θεοδώρου Β' νὰ μὴν εἶχαν ἀντίκτυπο στοὺς στρατιῶτες του, ἀφοῦ βρισκόταν συνεχῶς μαζί τους στὶς ἐκστρατεῖες καὶ στὰ στρατόπεδα; Τὴν ἑλληνολατρεία τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρι μποροῦμε νὰ τὴν μελετήσουμε καὶ στὰ φιλολογικὰ καὶ φιλοσοφικά του κατάλοιπα. Τὸν βαθμὸ τῆς λατρείας αὐτῆς τὸν χαρακτηρίζουν ὁρισμένες ἐκφράσεις πολὺ θερμές, ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα ἀποκαλυπτικὲς γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ προβλήματος τῆς διαμορφώσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι π.χ. λέγει ὅτι εἶναι τόσο ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὴν χρήση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ὥστε τὴν προτιμᾶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς, τὴν διανθισμένη μὲ τὶς διάφορες ρήσεις τοῦ εὐαγγελίου, τὴν ὁποία, λέγει, δὲν κατέχει καλά. Τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τὴν ἀγαπᾶ περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἀναπνοή του [3]. Θαυμάζει τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Περγάμου, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ «ἑλληνικῆς μεγαλονοίας μεστὰ καὶ σοφίας ταύτης ἰνδάλματα» καὶ νομίζει ὅτι ἡ πόλη τὰ προβάλλει «κατοπτριάζοντας ἐμᾶς, σὰν ἀπογόνους, μὲ τῆς πατρικῆς δόξας τὸ μεγαλεῖο» [4]. Ἐδῶ ὁ Θεόδωρος Β' θεωρεῖ τοὺς κατοίκους τῆς αὐτοκρατορίας ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ αἰσθάνεται μείωση ἐμπρὸς στὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα ἐκείνων. Ἡ θεώρηση καὶ ὁ θαυμασμὸς τῶν ἀρχαίων μνημείων ἢ καλύτερα ἡ γεμάτη πάθος λατρεία τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων δὲν εἶναι μόνον ὀνειροπολήσεις ἑνὸς ρομαντικοῦ, ἑνὸς ποιητικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ κάτι πολὺ περισσότερο: εἶναι συναισθηματικὲς ἐκδηλώσεις ἑνὸς πατριώτη, εἶναι ἐνδεικτικὰ σημάδια ἑνὸς νέου πνεύματος, ποὺ προαναγγέλλει γενικὰ τὴν αὐγὴ τῶν νέων χρόνων. Ἐδῶ ἀκόμη στὴν Νίκαια διαπιστώνουμε τὸ φαινόμενο ἐκεῖνο τῆς ἀγάπης τῆς ἀρχαιολογίας (μὲ τὴν σημερινή της ἔννοια), τὸ ὁποῖο ἀργό-

---

1. Βλ. *Festa*, σ. 252 - 253· «καλῶς γὰρ ᾠκοδομήθη τὰ Βουλγαρικὰ παρ' ἡμῶν καὶ (ἡ) τούτων ὑπ' αὐχένων ἔπαρσις διὰ τὰς πρὸς τὰ ὄρη διατριβὰς τοῖς πολλοῖς κειμένη καὶ γέγονε, καὶ κλιτο(τρ)άχηλοι οἱ ἀκαμπεῖς τοῖς Ἑλληνικοῖς στρατεύμασιν ἀπεφάνθησαν ... διὰ ταῦτα τυραννούμενοί τε καὶ μή, πρὸς τὴν Φιλίππου κεκατηντήκαμεν καὶ γῆν ἐθεασάμεθα, ἄριστε, τὴν Ἀλεξάνδρου ποτὲ σκυλευομένην καὶ παιζομένην παρὰ Βουλγάρων ὀλιγοστῶν ἀσθενῶν...».

2. *Festa,* ἔνθ' ἀν. σ. 62 - 63.

3. *Festa,* ἔνθ' ἀν. σ. 268· «Σὺ μέν, ὦ Ἁγιοθεοδωρῖτα .... τὰς εὐαγγελικὰς ρήσεις ἀποφθέγγῃ ὡς βουλητόν. ἐγὼ δὲ ἀναξιώτατος τούτων ὄντως καθεστηκὼς οὐ ψαύσω τῶν τοιούτων λόγων, *ἀλλὰ τῇ ἑλληνίδι διαλέξομαί σου διαλέκτῳ, ἣν καὶ ⟨μᾶλλον⟩ ἠσπασάμην ἢ τὸ ἀναπνεῖν».*

4. *Festa,* ἔνθ' ἀν. σ. 107. Φιλολογικὲς κυρίως σκέψεις ἐπάνω στὴν ἐπιστολή του αὐτὴ πρὸς τὸν Γ. Ἀκροπολίτη βλ. στὴν μελέτη τῆς *S. Antoniadis,* Sur une lettre de Théodore II Lascaris, «L'Hellénisme Contemporain» 1954, σ. 356 - 361.

τερα, κατὰ τὴν 'Αναγέννηση, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικά της.

Γενικὰ οἱ βασιλεῖς τῆς Νίκαιας, ἂν καὶ περισπασμένοι ἀπὸ πολλοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους, ἔβρισκαν τὸν καιρὸ νὰ συλλέγουν χειρόγραφα «πασῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν», νὰ ἱδρύουν δημόσιες βιβλιοθῆκες [1], ἀνώτερες σχολὲς καὶ γενικὰ νὰ δίνουν πνοὴ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου [2]. 'Αξίζει νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸν σεβασμὸ τοῦ Θεοδώρου Β' καὶ τὴν ἐκτίμησή του πρὸς τοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους, ἰδίως τοὺς δασκάλους του Γεώργιο 'Ακροπολίτη [3] καὶ Νικηφόρο Βλεμμύδη, καθὼς καὶ τὴν δική του φιλολογική, θεολογικὴ καὶ φιλοσοφική του μόρφωση. Ὄνειρό του εἶναι νὰ κάνη τὴν πρωτεύουσά του τὸ μεγαλύτερο κέντρο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν. Πλέκοντας τὸ ἐγκώμιό της τὴν θεωρεῖ ἀνώτερη καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία 'Αθήνα, γιατὶ συνθέτει ἁρμονικὰ τὴν διδασκαλία τῆς θύραθεν σοφίας μὲ τὰ διδάγματα καὶ δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας: «Καὶ ἀκριβῶς γι' αὐτὸ εἶναι ποὺ καμαρώνει ἡ λαμπρὴ αὐτὴ πόλη τῶν Νικαέων. Πλουτίζει ἀπὸ δυὸ μεριὲς τὴν φιλοσοφία: ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σοφία, ποὺ εἶναι τὸ ὑπόβαθρο, καὶ ἀπὸ τὴν θεογνωσία ποὺ στέκεται πιὸ ἐπάνω ἀπὸ ἐκείνη· πράγματι ἐκεῖ μπορεῖ νὰ φιλοσοφήση κανεὶς μὲ πολλοὺς τρόπους, καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς πηγὲς τῆς σοφίας εἶναι ἐκεῖνες ποὺ συγκεντρώνουν μέσα τους τὸ πᾶν. Φιλοσοφοῦν λοιπὸν οἱ κάτοικοι αὐτῆς τῆς πόλης, ὅπως φιλοσοφοῦσαν ὁ 'Αριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Σωκράτης. Ὅμως ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀνέμειξαν μ' ἕνα καινούργιο τρόπο τὴν φιλοσοφία μὲ τὴν θεογνωσία· μεγαλωμένοι ἀπὸ πρὶν μέσα στὰ θεϊκὰ λόγια τοῦ Εὐαγγελίου, τῶν 'Αποστόλων καὶ τῶν πατέρων τῆς 'Εκκλησίας φιλοσοφοῦν ἐπάνω στὰ θεῖα δόγματα μετακεντρίζοντας κάθε νόημα στὸν Χριστό. Αὐτὸ ἦταν τὸ καινούργιο, ἡ νέα τους προσφορά. Ἔτσι πληθύνεται καὶ λαμπρύνεται ἡ πόλη τῶν Νικαέων, σὰν μιὰ πηγή. 'Αφοῦ δηλ. ἔγινε ἡ ἴδια καθαρότατη, ξεχύνει ἄφθονα τὰ νάματα τῆς εὐσέβειας, ἀρδεύοντας μὲ αὐτὰ καὶ κάθε ἄλλη πόλη...» [4].

Ἡ φωτεινὴ αὐτὴ ἑστία ἀκτινοβολεῖ καὶ στὴν ὕπαιθρο, «γιατὶ ἡ παιδεία ποὺ βλαστάνει μέσα στὴν Νίκαια ἁπλώνεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐκπαιδεύει καὶ ὅσους βρίσκονται μακριά της. Καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μορφώνονται καὶ οἱ

---

1. *Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 7 σ. 507, 535 - 536.

2. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *Pappadopoulos*, ἔνθ' ἀν. σ. 85 - 89, Βλ. καὶ ὁμολογία τοῦ Θεοδώρου Β' στοῦ *Festa*, ἔνθ' ἀν. σ. 272· «εἰ γὰρ καὶ τῇ περὶ τὰς στρατηγικὰς ὑποθέσεις ἐνασχολίᾳ.... ἐτινασσόμην ... οὐδέποτε τὸν ἡγεμόνα νοῦν ἐκ τῆς τοῦ λογικοῦ λειμῶνος καλλονῆς ἐχωρίσαμεν».

3. *'Αθανασίου Φ. Μαρκοπούλου*, Θεοδώρου Β' Λασκάρεως, 'Ανέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον 'Ακροπολίτην, ΕΕΒΣ 36 (1968) 104 - 118.

4. Βλ. *Pappadopoulos*, ἔνθ' ἀν. σ. 86, ὅπου ἀπόσπασμα τοῦ ἐγκωμίου. Γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῆς θύραθεν σοφίας μὲ τὴν χριστιανικὴ σκέψη βλ. καὶ *Hunger*, von Wissenschaft and Kunst..., JÖBG 8 (1959) 136 - 138. Τὸ ἐγκώμιο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν *L. Bachmann*, Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio, Rostock 1847.

ἀγρότες». Ὄχι μόνον ἀπὸ πνευματική, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἄποψη ἡ Νίκαια ἀποτελεῖ στήριγμα καὶ σύμβολο ἑνότητας καὶ ἀντιστάσεως γιὰ τὸ κατατεμαχισμένο ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς ἑλληνικὸ ἔθνος: «Πολλὲς πόλεις ἀπέκτησαν δύναμη, πολλὲς κέρδισαν δόξα, πολλὲς ἐνίσχυσαν τὴν ἐξουσία τοῦ δικοῦ των γένους. Ἐσὺ ὅμως στέκεις πιὸ ψηλὰ καὶ τὶς ξεπερνᾶς ὅλες· γιατὶ τὸ κράτος τῶν Ρωμαίων μοιράστηκε σὲ πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν στρατὸ τῶν διαφόρων ἐθνῶν .... καὶ μόνο σὲ σένα βρῆκε θέση καὶ στηρίχθηκε καὶ ἐπαγιώθηκε» [1].

Στὴν Νίκαια «τιμᾶται τὸ φιλοσοφεῖν», λέγει ἀλλοῦ, ὅπως στὴν Κόρινθο ἡ μουσική, στὴν Θεσσαλία ἡ ὑφαντικὴ καὶ στὴν Φιλαδέλφεια ἡ βυρσοδεψία [2] Μολαταῦτα ἡ περηφάνεια τοῦ Θεοδώρου Β′ γιὰ τὴν ἐπίδοση τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν στὴν Νίκαια εἶναι ὑπερβολική, γιατὶ βλέπουμε σ᾽ ἕνα γράμμα του πρὸς τὸν δάσκαλό του Βλεμμύδη νὰ ἐκφράζῃ τὴν μεγάλη του λύπη γιὰ τὴν ἀδιαφορία ποὺ δείχνουν οἱ νέοι γιὰ τὴν φιλοσοφία, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν τοὺς καρπούς της μόνον, ὅταν τοὺς κυριεύῃ κάποια ταραχή. Ἐνῶ εἶναι ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, τὴν περιφρονοῦν σὰν ξένη. Γι᾽ αὐτὸ ὁ Θεόδωρος Β′—ἔχοντας ἀσφαλῶς ὑπ᾽ ὄψη του τὶς πνευματικὲς ζυμώσεις καὶ τὴν φιλοσοφικὴ κίνηση στὴν Δύση—προλέγει μὲ ἀσφάλεια τὰ ἑξῆς προφητικά: ἡ φιλοσοφία θ᾽ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ βρῇ ἄσυλο στὴν Δύση, στοὺς «βαρβάρους», τοὺς ὁποίους καὶ θὰ δοξάσῃ. Τὴν διαγωγή τους ὅμως αὐτὴ θὰ τὴν πληρώσουν ἀκριβὰ οἱ διῶκτες της. Γιατὶ ποιὸς μπορεῖ ν᾽ ἀντισταθῇ στὴν σοφία; Γι᾽ αὐτὸ ἡ ἀπομάκρυνσή της ἢ θὰ φέρῃ καταστροφὲς στοὺς κατοίκους ἢ θὰ τοὺς ἐκβαρβαρώσῃ «καὶ θὰ γελάῃ ὁ κόσμος χαιρέκακα μὲ αὐτοὺς ποὺ πρῶτα περηφανεύονταν γιὰ τὴν ἀπασχόλησή τους μὲ τὶς ἐπιστῆμες» [3].

Ὁ Θεόδωρος προσβλέπει μὲ ἀνησυχία πρὸς τοὺς «βαρβάρους» τῆς Δύσης, ποὺ σημειώνουν συνεχεῖς προόδους παντοῦ, ἀκόμη καὶ στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας, ὅπως διαπιστώνει καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὶς συζητήσεις ποὺ ἔχει μαζί τους ἐπάνω σὲ διάφορα φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ θέματα [4]. Λόγοι ἐθνικοῦ γοήτρου τὸν κάνουν νὰ μὴν ἀνέχεται νὰ προσπεράσουν τοὺς Ἕλληνες οἱ Δυτικοί. Ἔτσι, ὅταν ἀντιμετωπίζῃ μὲ ἐπιτυχία μιὰ φιλοσοφικὴ συζήτηση, ποὺ εἶχε προκαλέσει στὴν Νίκαια ὁ Berthold von Hohenburg, ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Konrad IV (Hohenstaufen), τὴν θεωρεῖ ἐθνικὴ νίκη, «νίκην Ἑλλήνων πρὸς Ἰταλούς» [5].

---

1. Βλ. *Hunger,* Von Wissenschaft und Kunst..., JÖBG 8 (1959) 137, ὅπου τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα.

2. Βλ. *J. Dräseke,* Theodoros Lascaris, BZ 3 (1894) 500.

3. *Festa,* Theodore Ducae..., σ. 8.

4. Βλ. ἐπιστολές του στὸν πάπα Ἀλέξανδρο Δ′ καὶ στοὺς καρδιναλίους Ρικάρδο, Ὀκταβιανό, Πέτρο τὸν Καποῦτζο στοῦ *Festa,* ἔνθ᾽ ἀν. σ. 201 - 211.

5. Βλ. ἐπιστολή του στὸν δάσκαλό του Βλεμμύδη στοῦ *Festa,* ἔνθ᾽ ἀν. σ. 52· «... ἐν

Τὰ παραπάνω παραδείγματα τῶν Λασκαριδῶν (ἰδίως τοῦ Θεοδώρου Β') καὶ τῶν λογίων τους μαρτυροῦν σαφέστατα γιὰ τὴν γρήγορη καὶ ζωηρὴ ἄνοδο τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνικῆς τους συνειδήσεως μὲ ἀνάλογη ἀπήχηση ἀσφαλῶς καὶ στὶς λαϊκὲς μάζες. Ἡ ἔνταση αὐτὴ φαίνεται ὅτι χαλαρώνεται μὲ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς ἕδρας τῶν παλαιῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων.

Ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες γιὰ τὴν ἵδρυση μιᾶς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ἐπάνω σὲ στερεὲς βάσεις, ἐπάνω σὲ μιὰ καλὴ ἐσωτερικὴ καὶ στρατιωτικὴ ὀργάνωση [1], ἀλλὰ ὁ πρόωρος θάνατός του ματαίωσε τὰ σχέδιά του.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τοὺς συνεργάτες του δὲν τοὺς ἀναζητεῖ στοὺς εὐγενεῖς τοῦ περιβάλλοντός του, ἀλλὰ στοὺς ἱκανούς, ἔστω καὶ ἂν αὐτοὶ προέρχωνται ἀπὸ κατώτερη κοινωνικὴ τάξη. Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς βασιλιὰς ἤθελε, ἐλεύθερος ἀπὸ ἐπιρροές, νὰ περιορίση τὴν δύναμη τῶν δυνατῶν, νὰ δημιουργήση κράτος συγκεντρωτικὸ καὶ ν' ἀφοσιωθῆ ἀπερίσπαστος στὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ λαοῦ. Γι' αὐτὸ προκάλεσε τὶς δυσαρέσκειες καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν δυνατῶν. Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι οἱ σχετικὲς πληροφορίες τοῦ Παχυμέρη [2]. Τὸν πλήρη ὅμως κόσμο τῶν ἰδεῶν τοῦ ἐπιληπτικοῦ ἐκείνου βασιλιᾶ, ποὺ ἔκρυβε μέσα του τόση ψυχικὴ δύναμη καὶ βαθιὰ σκέψη, θὰ τὸν ἀποκαλύψη μιὰ νέα βιογραφία του, βασισμένη στὴν ἔρευνα καὶ τῶν ἀνέκδοτων ἔργων του.

Ἡ ἑλληνολατρεία καὶ ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση τοῦ Θεοδώρου Β', καθὼς

τούτῳ ἡ τοῦ Μαρκίωνος πρεσβεία νῶτα δίδωσι τῇ τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφίᾳ, ἥτις αὐτόχρημα σὺ ὑπάρχεις».

1. Βλ. *Pappadopoulos,* ἔνθ' ἀν. σ. 79 - 89. *Festa,* ἔνθ' ἀν. σ. 58· «μόνον δὲ τὸ Ἑλληνικὸν αὐτὸ βοηθεῖ ἑαυτῷ οἴκοθεν λαμβάνον τὰς ἀφορμάς. τὸν στρατὸν ὁριζόμεθα κολοβῶσαι, ἢ τὰ χρήματα, δι' ὧν συνέστηκεν ὁ στρατός; εἰ μὲν οὖν τὸ πρῶτον, βοηθοῦμεν τοῖς ἐναντίοις· εἰ δέ γε τὸ δεύτερον, ἐπεὶ τὸ βοηθοῦν τὸν στρατόν, τὰ χρήματα, καταβάλλομεν, καταβάλλομεν τὸν στρατόν, καὶ πάλιν λέγω βοηθοῦμεν τοῖς ἐναντίοις. οὐ σόφισμα τοῦτο, ἀλλ' ἀληθείας πάσης διαφανέστερον. μία γὰρ ἐμοὶ ἡ ἀλήθεια. εἷς ὁ σκοπός, ἓν δέ μοι καθέστηκε καὶ τὸ σπούδασμα, τὸ συνιστᾶν ἀεὶ τὴν ποίμνην τοῦ Θεοῦ καὶ φυλάττειν ἐκ τῶν ἐναντίων λύκων αὐτήν».

2. *Ι. Παχυμέρης,* ἐκδ. Βόννης, 1 σ. 37 - 38· «πᾶσι γὰρ ἐξ ἴσου τὸ βασιλικὸν ἀνεξαντλήτως ἔχευεν ἔλεος, στρατιώταις δὲ μᾶλλον καὶ οἷς ὁ λόγος τὸ σπούδασμα ἦν ... τοιοῦτος δὲ ὢν βαρὺς ἔδοξε τοῖς ἐν τέλει, ὅτι οὐ κατ' εὐγένειαν καὶ κῆδος βασιλικόν, ἀλλὰ ἀριστίνδην τοὺς ἐπὶ τῶν πραγμάτων ἐκλεγόμενος τοῖς προσήκουσιν ἐσέμνυνεν ἀξιώμασιν. οἷς δὲ συνέβαινε προσγενέσιν εἶναι καὶ οἱ πρὸς αἵματος, ἀρκεῖν ἔκρινε τὸ τοιοῦτον καὶ ἱκανὸν εἰς λόγον σεμνώματος. τὸ δὲ ἦν, εἰ σκοποίη τις, ἀρετὴν ὀφέλλοντος ἄρχοντος καὶ παρακαλοῦντος πρὸς εὐδοκίμησιν τὸ ὑπήκοον· οὐ γὰρ βλακείας χάριν, ἀλλ' ἀριστείας καὶ τοῦ καλῶς ἄγεσθαί τε πρὸς ἐκείνου καὶ ἄγειν ἄλλους τὰς βασιλικὰς φιλοτησίας ἔκρινεν διανέμεσθαι. καὶ τὸ φοβερὸν προσῆν, ὡς ἑτοίμως καὶ τὸν ἄλλως ἢ ὡς ἔδει ποιοῦντα κολάζεσθαι καὶ τὸν κατορθοῦντα εὐεργετεῖσθαι». Πρβλ. καὶ σ. 24, 33. Πρβλ. καὶ *Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου,* Χρονικὴ συγγραφή, ἐκδ. A. Heisenberg, τ. 1 σ. 123 - 124. Πρβλ. καὶ *Pappadopoulos,* ἔνθ' ἀν. σ. 79, 81.

καὶ τῶν προκατόχων του, ὀφείλεται στὴν ἄριστη γνώση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, στὴν σταθερὴ πίστη τους στὴν ἐθνική τους ὀντότητα, καθὼς καὶ στὶς εὐρύτερες ἀπόψεις τους γιὰ τὶς μελλοντικὲς πολιτικὲς ἐπιδιώξεις τους, δηλαδὴ στὶς φιλοδοξίες τους ν' ἀνακτήσουν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ἑνώσουν ὑπὸ τὸ σκῆπτρο τους ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Αὐτὲς οἱ ἱστορικὲς ἀναμνήσεις καὶ οἱ πολιτικὲς ἰδέες, ποὺ ἀναπτύσσονται μέσα στὸ περιβάλλον τῶν βασιλέων τῆς Νίκαιας, συνθέτουν βαθμιαῖα τὸ ἰδανικὸ τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Στὶς πολιτικὲς ἴσως ἰδέες τοῦ Θεοδώρου Β' ὀφείλεται τὸ ὅτι πρῶτος ὁ βασιλιὰς ἐκεῖνος εἰκονίζεται πατώντας ἐπάνω σὲ ὑποπόδιο μὲ παράσταση τοῦ δικέφαλου ἀετοῦ, ἂν βέβαια δεχθοῦμε ὅτι τὸ ἔμβλημα αὐτὸ συμβολίζει τὴν προβολὴ τῶν διεκδικήσεών του στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀσία, ὅπως ὑποθέτει ὁ καθηγητὴς Ι.Κ. Βογιατζίδης. Πάντως γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπὸ τότε ὁ δικέφαλος ἀετὸς γίνεται τὸ σύμβολο τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἀργότερα, ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀγαπητὸ καλλιτεχνικὸ μοτίβο τῶν ραγιάδων, τὸ ὁποῖο δηλώνει τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, δηλαδὴ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν σκλαβωμένων ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἔτσι ὁ δικέφαλος γίνεται σύμβολο τῆς Μεγάλης Ἰδέας [1].

Οἱ ἀντιλήψεις μου γιὰ τὴν βαθμιαία μετὰ τὸ 1204 ἀφύπνιση τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ γιὰ τὴν σημασία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας ὡς κύριου κέντρου τοῦ σχηματιζόμενου νεοελληνικοῦ ἔθνους, οἱ ὁποῖες ἔγιναν γνωστὲς μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ πρώτου τόμου τῆς «Ἱστορίας» μου καὶ μὲ τὴν μετάφρασή του στὴν ἀγγλική, προκάλεσαν πολλὲς συζητήσεις. Ξεκινώντας ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς θέσεις μου αὐτὲς γιὰ τὴν ἐθνογένεση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ὡρισμένοι ἐπιστήμονες ἐπιχείρησαν νὰ τὶς ὑποβάλουν σὲ ἐξονυχιστικὴ βάσανο, ὅπως ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἔργου μου στὰ ἀγγλικὰ καθηγητὴς Ian Moles, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀναλύει τὸ ἔργο μου στὴν μελέτη του «Nationalism and Byzantine Greece» μὲ κριτήρια τὰ 4 βασικὰ σημεῖα, ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Frederick Hertz στὸ ἔργο του «Nationality in History and Politics» (σ. 21) γιὰ τὴν γένεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν αἰσθημάτων, δέχεται τὶς ἀπόψεις μου [2]. Ἐπίσης ὁ καθηγητὴς Stephen G. Xydis σὲ εὐρύτερη μελέτη προσπαθεῖ νὰ ἑρμηνεύση τὸ φαινόμενο τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως τῶν Ἑλλήνων - πέρ' ἀπὸ τὰ δικά μου καθαρὰ ἱστορικὰ δεδομένα - καὶ νὰ τὸ ἐξετάση μέσα στὰ πλαίσια τῶν θεωριῶν τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν· καὶ ὕστερ' ἀπὸ ἐπιμελῆ ἔρευνα καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι

---

1. Βλ. *Ι.Κ. Βογιατζίδου,* Ἡ Μεγάλη Ἰδέα, «L'Hellénisme Contemporain», Ἀναμνηστικὸς τόμος 1453 - 1953, Ἀθῆναι 1953, σ.307-308. Πρβλ. καὶ παλαιότερη μελέτη τοῦ *αὐτοῦ,* Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς Μεγάλης Ἰδέας, «Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος» 1923, σ. 161 - 171. Σχετικὰ μὲ τὸν δικέφαλο ἀετὸ βλ. *G. Gerola,* L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste, «Felix Ravenna» n.s., a. IV, 43 (1943) fasc. 1, 7 - 36, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Nationalism and Byzantine Greece, «Greek - Roman and Byzantine Studies» 10 (1969) 95 - 107.

πράγματι κατὰ τὴν περίοδο 1204 - 1453 ἔχουμε ἐνδείξεις ἑνὸς Protonationalism [1], ἑνὸς πρώιμου ἐθνικισμοῦ, ὅπως τὸν ὀνομάζει.

Τὶς ἀπόψεις μου ἀκόμη ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ ὄχι μόνο δέχεται, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύει, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν μαρξιστική - ὑλιστικὴ ἀντίληψη, καὶ ὁ 'Ανατολικογερμανὸς γνωστὸς ἐρευνητὴς Johannes Irmscher, ὁ ὁποῖος προσάγει μάλιστα τὴν ἑξῆς ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία: ὅτι ὁ Marx κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του εἶχε καταγίνει πολὺ μὲ τὴν βυζαντινὴ ἱστορία, ὅτι εἶχε ἀναλάβει νὰ γράψη τὸ μέρος τὸ σχετικὸ μὲ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας στὴν «Weltgeschichte» τοῦ Schlosser καὶ ὅτι εἶχε σημειώσει τὰ ἑξῆς: «Ὑπὸ τὸν Βατάτζη ἡ Νίκαια ἐκπροσωπεῖ τὸ κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ»—ἔκφραση ποὺ πέρασε καὶ στὸ σχετικὸ μὲ τὴν βυζαντινὴ ἱστορία ἄρθρο τῆς Μεγάλης Σοβιετικῆς 'Εγκυκλοπαιδείας. Καὶ ὁ Irmscher προσπαθώντας νὰ προσδιορίση ὁ ἴδιος σὲ τί ἀπέβλεπε ὁ ἑλληνικὸς αὐτὸς πατριωτισμὸς τελειώνει μὲ τὰ ἑξῆς: «Ὅτι τὸ ξαναγεννημένο στὴν Κωνσταντινούπολη μικρὸ βυζαντινὸ κράτος (1261) διαφέρει ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴ παγκόσμια δύναμη ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὶς οἰκονομικές, πολιτικὲς καὶ στρατιωτικές του δυνάμεις, δὲν χρειάζεται ἀπόδειξη. Ἡ αὐτοκρατορία ὅμως τῆς Νίκαιας ἔβαλε τὰ θεμέλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεπετάχθηκε ὁ ὑστεροβυζαντινὸς χουμανισμὸς ποὺ παρασκεύασε τὴν 'Αναγέννηση, καθὼς καὶ τὴν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν αἰώνων νεοελληνικὴ λαότητα, τὴν ἀναπτυσσόμενη σὲ νέο ἔθνος» [2].

Εἶναι πραγματικὰ ν' ἀπορῆ κανεὶς πῶς, ἐνῶ ὁ Marx, ὀξὺς βέβαια παρατηρητὴς τῶν πολιτικοκοινωνικῶν φαινομένων, μὲ κριτήρια μόνο τὶς δογματικὲς κυρίως διαφορὲς τοῦ Βατάτζη - πάπα χαρακτήριζε τὴν Νίκαια «κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ», πῶς, λέγω, ὁρισμένοι ἱστορικοί, μολονότι ἔχουν στὴν διάθεσή τους τὰ νέα καὶ σαφῆ τεκμήρια τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως τῶν 'Ελλήνων μετὰ τὸ 1204, δὲν ἀντελήφθηκαν ποιὲς πνευματικὲς καὶ πολιτικὲς ζυμώσεις κρύβονταν πίσω ἀπὸ τὴν ἑλληνολατρεία τῶν Λασκαριδῶν, ἀλλὰ τὴν θεώρησαν ἁπλὴ φιλολογικὴ κίνηση καὶ μόδα, ἐπειδὴ ἡ ἀρχαιογνωσία περιοριζόταν κυρίως στοὺς ἡγέτες. 'Αλλὰ καὶ αὐτὸ ἂν συνέβαινε, σὲ ποιὰ γλώσσα μιλοῦσαν αὐτοί, ὅταν ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν λαό, μὲ τοὺς στρατιῶτες; στὴν ἀρχαία ἢ στὴν ὁμιλουμένη; Δὲν μᾶς ἐξηγοῦν ἀκόμη, πῶς ἐπιδροῦσαν οἱ ἡγέτες ἐκεῖνοι στὰ λαϊκὰ στρώματα καὶ—τὸ σπουδαιότερο—πῶς γεννήθηκε τέλος πάντων τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος;

Οἱ ἰδέες τῶν Λασκαριδῶν ἐμπνέουν—καὶ αὐτὸ δείχνει πόσο βαθιὲς ρίζες εἶχαν—τὸν σφετεριστὴ τοῦ θρόνου καὶ ἱδρυτὴ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο (1259 - 1282), ὁ ὁποῖος ὅμως, γιὰ νὰ στερεώση τὴν θέση του, ἀνέτρεψε τὸ δημιουργικὸ ἐσωτερικὸ ἔργο τοῦ Θεοδώρου Β', ἐνίσχυσε δηλαδὴ τὴν θέση τῶν δυνατῶν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, διέφθειρε τὶς συνειδήσεις πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὑπαλλήλων καὶ γενικὰ προκάλεσε ὀλέθρια ἀναταραχὴ μέσα στὸ κράτος. 'Ανακτᾶ βέβαια τὴν Κωνσταντινούπολη (1261) καὶ - μὲ τὴν νίκη του στὴν Πελαγονία (1259) ἐναντίον τοῦ Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου - τὸν Μυστρᾶ, τὴν Μονεμβασία καὶ τὴν Μάνη (1262) καὶ δημιουργεῖ ἕνα ἰσχυρὸ προγεφύρωμα στὴν φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, ἀλλὰ χα-

1. Medieval Origins of Modern Greek Nationalism», «Balkan Studies» 9 (1968) 19.

2. *Iohannes Irmscher,* Nikäa als «Zentrum des griechischen Patriotismus, RESEE 8 (1970) 33 - 47.

λαρώνει τὴν προσοχή του πρὸς τὴν Μ. Ἀσία, τὴν ὁποία ἀπειλοῦν ἄλλοι κατακτητές, πιὸ ἐπικίνδυνοι ἀπὸ τοὺς Φράγκους, οἱ Τοῦρκοι.

Τὸ ἀπελευθερωμένο μέρος τῆς Πελοποννήσου μὲ πρωτεύουσα τὸν Μυστρᾶ ἐπρόκειτο νὰ γίνη ὕστερ' ἀπὸ λίγο νέα ἰσχυρή ἑστία ἀντιστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Φράγκων κατακτητῶν καὶ πολιτιστικῆς ἀκτινοβολίας. Μεταξὺ 1290 - 1295 κτίζεται ἐκεῖ ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Θεοδώρων [1]· ἐπίσης στὰ 1291 - 1292 ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Λακεδαιμονίας καὶ «πρόεδρον» Κρήτης Νικηφόρο Μοσχόπουλο [2]. Ὁ γνωστὸς αὐτὸς ἱεράρχης καὶ λόγιος, ποὺ βρίσκεται στὸν Μυστρᾶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., φιλοτεχνοῦσε ὁ ἴδιος ἀντίγραφα ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἢ χριστιανικῶν χειρογράφων ἢ ἀνέθετε σὲ ἄλλους τὴν ἀντιγραφή τους. Οἱ σωζόμενοι σήμερα κώδικες μὲ τὰ ἐπιγράμματά του εἶναι μάρτυρες τῶν θησαυρῶν τῆς βιβλιοθήκης του [3]. Κατὰ τὶς ἀρχὲς ἐπίσης τοῦ 14ου αἰ., συγκεκριμένα στὰ 1310, ἀνιδρύεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικοῦ) [4].

Ὁ Μιχαὴλ Η' ἀπειλεῖ νὰ ὁλοκληρώση τὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου καὶ ν' ἀνακαταλάβη τὴν Κρήτη, ὅπου σοβεῖ ἀδάμαστη ἡ ἀντίσταση τῶν κατοίκων της. Τὸ φοβοῦνται πολὺ αὐτὸ οἱ Βενετοί, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ δόγη Ranieri Zeno πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανὸ Δ', γραμμένη στὶς 8 Σεπτεμβρίου 1264, καὶ ζητοῦν ἀπ' αὐτὸν νὰ τοὺς παρασταθῆ στὴν ὀργάνωση μιᾶς σταυροφορίας γιὰ τὴν ἀναχαίτιση τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων. Οἱ Βενετοὶ ἐνδιαφέρονται νὰ διατηρήσουν τὶς κτήσεις τους, πρὸ πάντων τὴν Κρήτη μὲ τὴν ἐπίκαιρη θέση, νὰ προστατεύσουν τὸ ἐμπόριό τους καὶ ν' ἀσφαλίσουν τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή. Γι' αὐτὸ ἐπεκτείνουν τὰ σχετικὰ διαβήματα καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις [5].

Ἡ ἐξάπλωση τοῦ βασιλείου τῆς Νίκαιας ἦταν ἑπόμενο νὰ γεμίζη μὲ ἐλπίδες τοὺς φραγκοκρατούμενους κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ νὰ κλονίζη τὸ κατακτητικὸ ἔργο τῶν Βενετῶν στὴν Κρήτη καὶ τὶς προσπάθειές τους νὰ προσελκύσουν μερικοὺς ἄρχοντες καὶ τοὺς ἀνθρώπους των. Οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοί της ἦταν ἑπόμενο ν' ἀποβλέπουν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη,

---

1. Βλ. *Α. Ὀρλάνδου*, Δανιὴλ ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾶ, ΕΕΒΣ 12 (1936) 443 - 448.

2. *Μ.Ι. Μανούσακα*, Ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ περ. Δ' τ. 1 (1959) 72 - 79.

3. *Μ.Ι. Μανούσακα*, Νικηφόρου Μοσχοπούλου ἐπιγράμματα σὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του, «Ἑλληνικὰ» 15 (1957) 232 - 246.

4. *Μ. Χατζηδάκη*, Μυστρᾶς, Ἀθῆναι 1948, σ. 15.

5. Βλ. *Thiriet*, Romanie vénitienne, σ. 145 - 146, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βλ. *V. Hrochová*, Le commerce Vénitien et les changements dans l'importance des centres de commerce en Grèce du 13e au 15e siècles, «Studi Veneziani» 9 (1967) 3 - 34

πρὸς τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη καὶ πρὸς τὸν βασιλιά, τὰ σύμβολα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ κράτους. Αὐτοὶ οὐσιαστικὰ ἔκαναν ἐθνικὸ κήρυγμα, πρόβαλλαν τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο ὡς νόμιμο ἡγεμόνα καὶ ἐνθάρρυναν τὴν ἀντίσταση τῶν κατοίκων. Ἔτσι ἀπὸ τὰ 1264 ὡς τὰ 1299 δύο μεγάλες ἐπαναστάσεις, τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη καὶ τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, συνταράζουν τὸ νησί [1]. Σκέφθηκε κανεὶς τί ζυμώσεις καὶ τί ἐπιδράσεις ἦταν δυνατὸν νὰ προκαλέσουν στὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων οἱ μακροχρόνιοι ἐκεῖνοι ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Φράγκων;

Ἡ ἀντίδραση ὅμως τῶν Βενετῶν στὰ σχέδια τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ ἡ τουρκικὴ ἀπειλὴ ἀπὸ τὸ ἄλλο συνετέλεσαν, ὥστε νὰ παραιτηθῆ ὁ Μιχαὴλ Η΄ ἀπὸ τὰ πολεμικά του σχέδια καὶ νὰ προσεγγίση βαθμιαῖα τὴν Βενετία. Ἤδη μὲ τὶς συμφωνίες τοῦ 1268 καὶ 1277 μὲ τὴν Βενετία φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπη τὴν Κρήτη καὶ τὰ μεσσηνιακὰ κάστρα Μεθώνη καὶ Κορώνη. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐπηρέασαν τὰ πιὸ μαχητικὰ καὶ ἀδιάλλακτα στοιχεῖα, ὅπως π.χ. τὸν Γεώργιο Χορτάτζη, καὶ ἔκαναν πολλοὺς νὰ καταφύγουν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ὑπηρετήσουν ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ βασιλιᾶ της [2]. Ποιὰ ἔκταση εἶχε τὸ ρεῦμα τῶν φυγάδων καὶ πόσο βάσταξε εἶναι ἄγνωστο. Πάντως οἱ ἐξόριστοι αὐτοὶ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Χορτάτζη βρίσκονται—κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282 - 1328)—ἐγκατεστημένοι στὰ ἀνατολικὰ σύνορα τοῦ κράτους, ἀμείβονται «ρόγαις ἐτησίοις ἀποτεταγμέναις»[3] (μὲ καθορισμένους ἐτήσιους μισθοὺς) καὶ πολεμοῦν ἐναντίον τῶν Τούρκων.

Ἀλλὰ καὶ ὁρισμένοι Βενετοί, γνῶστες τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων καὶ γενικὰ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, εἶχαν αἰσθανθῆ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν προσέγγιση καὶ συμμαχία μὲ τὸ Βυζάντιο καὶ γιὰ τὴν δημιουργία κοινοῦ μετώπου ἀπέναντι τῶν Τούρκων. Ἔτσι κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰ. ὁ Marino Sanudo Torsello (1270; - 1343;), στὰ ἔργα του τὰ ἀναφερόμενα στὶς βενετικὲς κτήσεις καὶ στὴν σχεδιαζόμενη σταυροφορία, θεωρεῖ ὅτι ἡ συνεργασία τῶν δύο κρατῶν θὰ εἶναι διπλὰ ὠφέλιμη γιὰ τὴν Βενετία: θὰ συντελέση στὴν εἰρήνευση τῶν ἑλληνικῶν κτήσεων καὶ στὴν ἐπιτυχῆ ἀντιμετώπιση τῶν μουσουλμανικῶν δυνάμεων [4].

---

1. Βλ *Thiriet,* Romaniə vénitienne, σ. 152 - 153. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *Ξανθουδίδου,* Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σ. 45 - 74.

2. Βλ *Thiriet,* ἔνθ' ἀν. σ. 134, 149 - 150, 152. Ἡ ὁριστικὴ βέβαια παραίτηση τῆς Βενετίας ἀπὸ τὰ σχέδιά της ν' ἀνασυστήση τὴν φραγκικὴ αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα μακροῦ χρόνου (βλ. σ. 155 κ.ἑ.).

3. Βλ. *Παχυμέρη,* ἔκδ. Βόννης, 2 σ. 209· «... οὓς Κρήτηθεν προσχωρήσαντας βασιλεῖ ὡς μὴ καταδεχομένους τὴν ἐκ τῶν Ἰταλῶν ἐπικράτειαν...». Βλ. γιὰ τὸν ἀρχηγό τους Χορτάτζη, σ. 221 κ.ἑ.

3. Βλ *Hopf,* Griechenland, 1 σ. 464. *Thiriet,* ἔνθ' ἀν. σ. 161. Γιὰ τὸ Sanudo βλ. ἄρθρο *Sanudo, Marin, il Vecchio* στὴν Enciclopedia Italiana.

2. *Ἡ χρήση τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην» μετὰ τὸ 1261.*

Ἀπέναντι τῶν νέων αὐτῶν κατακτητῶν ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος καὶ οἱ διάδοχοί του ὑστέρησαν. Μὲ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἔργου τοῦ Θεοδώρου Β' καὶ μὲ τὴν μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπογυμνώθηκαν ἀπὸ τὶς ζωογόνες δυνάμεις, ποὺ δροῦσαν στὸ γόνιμο ἐξωκεντρικὸ ἔδαφος τῆς Νίκαιας μέσα στὸ περιβάλλον τῶν ἑλληνολατρῶν Λασκαριδῶν. Τώρα μέσα στὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους τονώνονται οἱ ρωμαϊκὲς παραδόσεις καὶ μαζὶ μὲ τὴν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἀσκοῦν ἀνασταλτικὴ ροπὴ στὶς νεοελληνικὲς τάσεις καὶ συγκεκριμένα στὴν γενίκευση τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην». Ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιβραδυνθῆ ἡ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους καὶ νὰ χαλαρωθοῦν οἱ σχετικὲς ζυμώσεις. Γενικὰ ἡ μακραίωνη κρατικὴ παράδοση καὶ ἡ δυσμενὴς στάση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δρᾶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς παραδόσεως αὐτῆς, ἐπηρεάζουν τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων.

Μολαταῦτα τὸ ρεῦμα τῶν νέων ἱστορικῶν συνθηκῶν εἶναι τόσο ἰσχυρό, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνακοπῆ, ἰδίως κατὰ τὸν ἑπόμενο αἰώνα. Ἡ συνεχὴς ἐξάπλωση τῶν Τούρκων συμπιέζει τοὺς κατοίκους τοῦ βυζαντινοῦ κράτους πρὸς τὰ ΒΔ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας καὶ πρὸς τὶς ἑλληνικὲς χῶρες τῆς Εὐρώπης, πρὸς τὴν «Ἑλλάδα», ὅπως τὴν ὀνομάζουν ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις καὶ οἱ Φράγκοι, καὶ τοὺς προσανατολίζει ὁλοένα καὶ περισσότερο πρὸς τὴν κοιτίδα καὶ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ἡ χρήση τῶν ὀνομάτων «Ἑλλὰς» καὶ «Ἕλλην» κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. γενικεύεται [1]. Ὁ Δημ. Κυδώνης χρησιμοποιεῖ τὸ «Ἕλλην» [2], ἀλλὰ καὶ τὸ «Ρωμαῖος» [3]. Ὅταν ὅμως θέλοντας νὰ ἑρμηνεύση τὸ χάσμα τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσης λέγη ὅτι οἱ μορφωμένοι τῆς Ἀνατολῆς ἀπαξίωναν νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὸ τί γινόταν στὴν Δύση ἔχοντας ὑπ' ὄψη τους τὸ «πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος» [4], ἐννοεῖ βέβαια ὅτι αὐτοὶ θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτούς των ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅτι ὡς σύνολο ἀνῆκαν στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος.

---

1. Βλ. *Steven Runciman,* Byzantine and Hellene in the Fourtheenth Century, «Τόμ. Ἀρμενοπούλου Σχ. Νομ. Οἰκ. Ἐπιστ.» 6 (1952) 29. Πρβλ. καὶ *Tafrali,* Thessalonique au XIVe siècle, σ. 157. Ὁ Μανουὴλ Καλέκας γράφοντας στὰ 1404 πρὸς τὸν Μ. Χρυσολωρᾶ χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη «Ἑλλὰς» μὲ τὴν σημερινὴ σημασία, γιατὶ ἐννοεῖ τὴν Λέσβο (*R - J. Loenertz,* Correspondance de Manuel Calecas, Roma 1950, σ. 300). Πρβλ. καὶ *Lechner,* Hellenen und Barbaren, σ. 64 - 72.

2. Βλ. *R.- J. Loenertz,* Dem. Cydonès, Correspondance, Città del Vaticanno 1956, τ. 1 σ. 3, 12, 100, τ. 2 (1960) 56, 57 κ.ἑ. passim.

3. Ἔνθ' ἀν. 1 σ. 20, 96, 115, τ. 2 σ. 62, 66 κ.ἑ. passim.

4. *Giovanni Mercati,* Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Theodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della Theologia e della Letteratura

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Δυτικοί, πάπες, βασιλεῖς κ.λ., στὰ δημόσια ἔγγραφά τους ἢ στὰ βιβλία τους χρησιμοποιοῦν σχεδὸν πάντοτε τὶς λατινικὲς λέξεις Graecia καὶ Graeci ἢ τὶς ἀντίστοιχες νεολατινικὲς λέξεις, Grieu [1] κ.λ. (Κατὰ παλαιὰ ἐπίσης παράδοση χρησιμοποιεῖται στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὸ «Γραικός») [2]. Ἐπειδὴ μάλιστα ἡ πρώτη ἑλληνικὴ χώρα, στὴν ὁποία μπαίνουν οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητές, ὅταν ἔρχωνται ἀπὸ τὴν ξηρά, εἶναι ἡ σημερινὴ Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, γι' αὐτὸ ἀπ' ἐδῶ ἀρχίζει γι' αὐτοὺς ἡ Ἑλλάδα. Ἀσφαλῶς γι' αὐτὸ ἡ περιοχὴ αὐτὴ [3] ἢ τὸν 15ο αἰ. ἡ Θράκη ὀνομάζονται κατ' ἐξοχὴν Grèce κ.λ. [4]. Αὐτὴν ἐννοεῖ πρὸ πάντων ὡς Ἑλλάδα ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, ὡς τὰ πρῶτα δηλαδὴ ἑλληνικὰ σύνορα, ὅταν γράφῃ· «σὺ δὲ πότ' ἂν ἐκ τῆς Εὐρώπης ἀνέλθῃς εἰς τὴν Ἑλλάδα: πότ' ἂν δὲ καὶ τὴν Θράκην διελθὼν κ.λ.» [5].

Οἱ κάτοικοι λοιπὸν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δὲν εἶναι Ρωμαῖοι, ἀλλὰ Ἕλληνες. Αὐτὸ δὲν τὸ ἔχουν ἴσως ἀκόμη συνειδητοποιήσει οἱ ἴδιοι πολὺ καλὰ μέσα τους. Τὸ γνωρίζουν ὅμως οἱ Φράγκοι, οἱ ὁποῖοι δοκιμάζουν τὴν ἀντίστασή τους. Σχετικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ χωρίο τοῦ «Χρονικοῦ τοῦ Μορέως», ὅπου ὁ γασμοῦλος συγγραφέας του γράφει τὰ ἑξῆς γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν:

> Διαβάντα γὰρ χρόνοι πολλοὶ *αὐτεῖνοι οἱ Ρωμαῖοι*
> *Ἕλληνες εἶχαν τὸ ὄνομα, οὕτω τοὺς ὠνομάζαν,*
> πολλὰ ἦσαν ἀλαζονικοί, ἀκόμη τὸ κρατοῦσιν—
> *ἀπὸ τὴν Ρώμη ἐπῆρασι τὸ ὄνομα τῶν Ρωμαίων* [6].

---

bizantina del secolo XIV, Città del Vaticano 1931, σ. 365· «οἱ γὰρ ἡμέτεροι πρότερον μὲν τῆς παλαιᾶς διαιρέσεως εἴχοντο καὶ πάντας ἀνθρώπους εἰς Ἕλληνας καὶ βαρβάρους διχοτομοῦντες τὸ παρ' αὐτοὺς πᾶν ἀνόητον ᾤοντο καὶ σκαιόν, ὄνων ἢ βοῶν τοὺς λοιποὺς οὐδαμῇ βελτίους ἡγούμενοι».

1. Βλ. π.χ. *Villehardouin*, ἔκδ. Faral, passim

2. Βλ. *Vasilievski*, Epirotica, «Viz. Vrem.» 3 (1896) 252. *Βρυεννίου*, Τὰ παραλειπόμενα, 3 σ. 148. Πρβλ. καὶ ἀλλοῦ passim. Πρβλ. καὶ *Π. Χρήστου*, Αἱ περιπέτειαι τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 37 - 39.

3. Βλ. *Γιάννη Ἀργ. Τόζη*, Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὅπως τὸν εἶδεν ἕνας Ἱσπανὸς περιηγητής, ΑΘΓΛΘ 22 (1957) 150· «... ἦρθα στὴ Μεσημβρία κι' ἀπὸ κεῖ στὴ Βάρνα Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀληθινὴ Ἑλλάδα (Here is the true Greece)...».

4. *Broquière*, ἔνθ' ἀν. σ. 569· «... (Andrenoply) ... la plus forte de toutes celles que le Turc possède *dans la Grèce...*». *Pero Tafur*, Travels and adventures 1435 - 1439, New York - London 1926, σ. 128.

5. *Festa*, ἔνθ' ἀν. σ. 176. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ «Ἑλλὰς» εἶχε διατηρηθῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ἐκκλησίας Εὐαγρίου (6 αἰ.), ὁπότε μᾶς βοηθεῖ στὴν ἑρμηνεία τῆς σκοτεινῆς φράσης του «... οἱ Ἄραβες ... Ἀγχίαλόν τε καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν...», ὅπως ἐπιχειρεῖ νὰ μᾶς πείσῃ ὁ Τόζης (ἔνθ' ἀν. σ. 150 ὑπ. 2. Πρβλ. καὶ *Κ. Ἀμάντου*, Παρατηρήσεις εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ 1 (1924) 42), ἢ ἀνέζησε πάλι μὲ τὴν ἑλληνολατρικὴ πνοὴ τοῦ Θεοδώρου Β';

6. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἔκδοσις Schmitt καὶ ἔκδοσις Καλονάρου, στ. 794 κ.ἑ.

Τὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀρχίζει ν' ἀφυπνίζεται ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν νέων Ἑλλήνων, τὸ ὅτι δηλαδὴ βαίνουμε πρὸς τὴν ἀνάπλαση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, φανερώνεται λαμπρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση στὸ λεξιλόγιο τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν λογίων (καὶ τοῦ λαοῦ ἀσφαλῶς), ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λέξεις «Ἕλλην», «Ἑλλὰς» κ.λ., καὶ μιᾶς ἄλλης πολὺ χαρακτηριστικῆς, αὐτῆς ποὺ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους, τῆς λέξης *γένος*.

Ἡ λέξη αὐτή, ποὺ τὴν βρήκαμε στὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτση [1] ἑνωμένη μὲ τὴν λέξη «Ἑλλήνων», μνημονεύεται στὰ βυζαντινὰ κείμενα τῶν δύο τελευταίων αἰώνων ὁλοένα καὶ πιὸ συχνά [2], ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῆται μὲ θέρμη κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ κυριαρχεῖ ἰδίως στὰ γραπτὰ τῶν λογίων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ λέξη αὐτή, ἑνωμένη μάλιστα μὲ τὸ «Ἑλλήνων», δηλώνει τὴν κοινότητα τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῶν κατοίκων καὶ τῶν δεσμῶν καὶ ὑποχρεώσεών τους ἐμπρὸς στὸ παρὸν καὶ στὸ μέλλον.

3. Ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν κατοίκων τῶν φραγκοκρατούμενων ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἡ ἀπήχησή της στὰ λογοτεχνικά τους ἔργα.

Ἀξιοπαρατήρητη πραγματικὰ εἶναι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ συνείδηση τῶν κοινῶν ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν δεσμῶν τῶν Ἑλλήνων, ἡ συνοχὴ καὶ ἡ τάση τους πρὸς ἀλληλοβοήθεια. Ἔτσι ὁ Marino Sanudo Torsello, ὁ ὁποῖος μᾶς δίνει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν ὀρθοδόξων στὴν Ἀνατολὴ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ σ' αὐτήν, γράφει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: ἡ Κύπρος, Κρήτη, Εὔβοια, Ρόδος καὶ ἄλλα νησιά, καθὼς καὶ τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως, ἂν καὶ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ ἐκκλησιαστικὰ ὑπάγονται στὴν δικαιοδοσία τοῦ πάπα, κατοικοῦνται σχεδὸν ὁλότελα ἀπὸ Ἕλληνες ὀρθοδόξους· ἡ καρδιά τους εἶναι στραμμένη στὰ ἑλληνικὰ ζητήματα καί, ὅταν μπορέσουν νὰ τὸ δείξουν ἐλεύθερα, θὰ τὸ κάνουν [3]. Τοὺς τόπους, ποὺ ἀναφέρει ὡς ἑστίες ἐθνικοῦ ἀναβρασμοῦ, τοὺς γνωρίζει πολὺ καλά, γιατὶ σὲ μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς καὶ γενικὰ στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο εἶχε μείνει ἐπὶ πολὺ χρονικὸ διάστημα. Ἑπομένως τὰ ὅσα ἀξιόπιστα μᾶς ἀναφέρει ἐνισχύουν τὶς ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν τῆς νέας ἑλλη-

1. Βλ. σ. 76 βιβλίου μου.

2. Βλ. μνεῖες τῆς λέξης «γένος» στοῦ *Ν. Β. Τωμαδάκη*, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, Ἀθῆναι, σ. 73 - 74.

3. *C. Hopf,* Chroniques gréco - romanes, Berlin 1873, σ. 143. Πρβλ. καὶ *M. Dendias,* Sur les rapports entre les Grecs et les Francs en Orient après 1204, ΕΕΒΣ 23 (1953) 377. Ἡ μελέτη του αὐτὴ ἀποτελεῖ, ὡς λέγει (σ. 371), ἀπόσπασμα τῆς εἰσαγωγῆς μιᾶς ἀνέκδοτης μονογραφίας του γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἑλλάδος (Ἠπείρου).

νικῆς λογοτεχνίας, οἱ ὁποῖοι ξεκινώντας ἀπὸ γλωσσικὰ κυρίως τεκμήρια ἀναζητοῦν στοὺς τόπους ἐκείνους τὶς πατρίδες ὁρισμένων ἑλληνικῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, ποὺ ἐξυμνοῦν τὴν ἑλληνικὴ ἀνδρεία.

Τὶς πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀπήχηση τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως τῶν κατοίκων ἐκείνων στὴν λογοτεχνία εἶναι δυνατὸν νὰ τὶς βροῦμε στὸν «Πόλεμον τῆς Τρωάδος», ἑλληνικὴ διασκευὴ τοῦ ὁμώνυμου μυθιστορήματος τοῦ Bénoit de Saint - Maur, 1180, γραμμένη πιθανὸν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ἀπὸ ἄγνωστο Ἕλληνα ποιητή. Τὸ ἱπποτικὸ αὐτὸ μυθιστόρημα μὲ τὸ νὰ ἐξυμνῆ τοὺς γνωστοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωες, ποὺ ἀντιμετωπίζουν μὲ ἐπιτυχία τοὺς ἀντιπάλους των [1], νομίζω πὼς ὑποθάλπει τὸ ρευστὸ ἴσως ἀκόμη καὶ ἀδιαμόρφωτο ἐθνικὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν ἢ ἀκροατῶν. Τὸ μυθιστόρημα τοῦτο, προβάλλοντας στὴν φαντασία τους τὶς παραστάσεις τοῦ τρωικοῦ κύκλου, ἀναζωογονεῖ τὶς ἀναμνήσεις ἐκεῖνες καὶ ἐμπνέει ἀργότερα τὸν Ἕλληνα ποιητὴ τῆς «Διηγήσεως τοῦ Ἀχιλλέως».

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ποίημα δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν Ἰλιάδα. Ὁ ποιητής του αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τονώση τὸ ἠθικὸ τῶν συμπατριωτῶν του ὑψώνοντας ἕνα πρότυπο ἑλληνικῆς παλληκαριᾶς, τὸν Ἀχιλλέα (ποὺ εἶναι τὸ «φρόνος τῶν Ἑλλήνων»), καὶ βάζοντάς τον ν' ἀντιμετωπίση τοὺς Φράγκους ἱππότες, ποὺ τόσο ἐξυμνοῦσε ὁ γασμοῦλος ποιητὴς τοῦ «Χρονικοῦ τοῦ Μορέως». Γι' αὐτὸ νομίζω πὼς ἡ «διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως» γεννήθηκε ἐκεῖ κάτω στὸν ἑλληνικὸ νότο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῆς «Διηγήσεως», ὁ Hesseling, μολονότι διαπιστώνει μέσα στὸ κείμενό της «un orgueil national assez fort» [2], δὲν συσχετίζει τὸ ποίημα μὲ τὴν ἐποχή του, μὲ τὴν ἀντίδραση δηλαδὴ τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους κατὰ τῶν Φράγκων, ἡ ὁποία ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴν τάση τῆς ἀναδρομῆς στὸ παρελθόν, ἀλλὰ τὸ θεώρησε σὰ διήγηση «περασμένων μεγαλείων», μὲ σκοπὸ παρηγορητικό. Καὶ ἔτσι τὸ τοποθετεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ., χωρὶς βέβαια νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ἔδωσε τὴν ὁριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα [3]. Ὁ Σάθας πλησίασε περισσότερο πρὸς τὴν ἀλήθεια γράφοντας ὅτι ὁ Ἀχιλλέας ἀποτελεῖ τὴν προσωποποίηση τῶν πικρῶν ἀναμνήσεων καὶ τῶν πόθων τῶν Ἑλλήνων νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς Σταυροφόρους [4]. Ὁ ἑλλαδικὸς Ἀχιλλέας προβάλλεται σὰν

---

1. Βλ. *Μαυροφρύδου,* Ἐκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, τ. 1 σ. ι', 183 - 211. *Gidel,* Etudes sur la littérature grecque moderne, σ. 63 - 64, 197 - 229.

2. Βλ. *D.C. Hesseling,* L'Achilléide byzantine, Amsterdam 1919, σ. 15.

3. *Hesseling,* ἔνθ' ἀν. σ. 15. Ὁ *Κ. Μητσάκης,* Προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο, τὶς πηγὲς καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς «Ἀχιλληΐδας», Θεσσαλονίκη 1963, σ. 73, τοποθετεῖ τὸ ἔργο στὸν 14ο αἰ.

4. *Sathas,* Le roman d'Achille, AAEEG 13 (1879) 133. Ὁ *Paolo Stomeo,* Achilleide, poema bizantino anonimo, «Studi Salentini» Lecce-Galatina 7 (1959) 156 -

ἕνας μεσαιωνικὸς ἥρωας τοῦ ἑλληνισμοῦ, σὰν ἕνας δεύτερος Διγενὴς Ἀκρίτας. Ὅπως αὐτός, ἔτσι καὶ ἐκεῖνος παρουσιάζει ἀμέσως μετὰ τὴν γέννησή του θαυμαστὲς ἰδιότητες, ποὺ προμηνοῦν τὶς μελλοντικές του ἐπιτυχίες. Ἀνατρέφεται μὲ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ἔχει τὰ ὅπλα τῶν Βυζαντινῶν, ἁρπάζει τὴν γυναίκα του, ὅπως καὶ ὁ Διγενής, καταβάλλει τοὺς γυναικαδέλφους του ποὺ τὸν καταδιώκουν κ.λ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν λαϊκὴ ποίηση. Τὸ μυθιστόρημα, ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἦταν πολὺ διαδεδομένο [1], δὲν ἔμεινε χωρὶς ἐπιδράσεις. Σωστὰ παρατηρήθηκε πὼς ὁ μεταγενέστερος ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ἄντλησε εἰκόνες καὶ ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν «Ἀχιλληίδα», ὅπως π.χ. τὴν μονομαχία τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὸν Φράγκο ἱππότη (Ἐρωτοκρίτου καὶ Καραμανίτη) καὶ γενικὰ πὼς ἡ «διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως» μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν ἕνας συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὸν Διγενὴ Ἀκρίτα καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο [2].

Μὲ τὴν γενικότερη ἀφύπνιση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους πρέπει νὰ συνδεθῇ καὶ ἡ ἐμφάνιση μεταξὺ 13ου - 15ου αἰ. πέντε ἱπποτικῶν ἐρωτικῶν μυθιστορημάτων, ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ γλώσσα μᾶλλον δημοτικὴ καὶ σὲ πολιτικοὺς στίχους (δεκαπεντασύλλαβους), ἑπομένως ἀποτελοῦν σταθμὸ στὴν νέα μας λογοτεχνία. Τὰ μυθιστορήματα εἶναι ὁ «Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη» (13ος αἰ.), «Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα» (13ος αἰ.), «Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη» (14ος αἰ.), «Φλώριος καὶ Πλατζιαφλώρα (τέλη 14ου ἢ ἀρχὲς 15ου αἰ.) καὶ «Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα» (15ος αἰ.). Ὁ «Καλλίμαχος», τὸ ἀρχαιότερο, εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ Δούκα Παλαιολόγο, ἐνῶ ὁ «Φλώριος» καὶ ὁ «Ἰμπέριος» ἔχουν ὡς πηγὲς φραγκικὰ πρότυπα. Τῶν ὑπόλοιπων δύο δὲν ἔχουν βρεθῇ οὔτε οἱ συγγραφεῖς οὔτε καὶ οἱ πηγές. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι οἱ τροβαδοῦροι τραγουδώντας στὶς αὐλὲς τῶν φραγικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Ἀνατολῆς διάφορες ἔμμετρες ἐρωτικὲς μυθιστορίες διέδωσαν ὁρισμένες ἀπ' αὐτὲς στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς καὶ αὐτοὶ πάλι μὲ τὴν σειρά τους τὶς διασκεύασαν στὴν γλώσσα τους καὶ τὶς προσάρμοσαν στὴν ἑλληνικὴ ψυχολογία καὶ πραγματικότητα. Οἱ ἐπιδράσεις βέβαια τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Φράγκων εἶναι σαφεῖς, ἀλλὰ ἔχουν τόσο ἀφομοιωθῇ καὶ ζυμωθῇ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸ περιβάλλον, ὥστε τὰ ἔργα αὐτὰ νὰ θεωροῦνται αὐθύπαρκτα ἑλληνικὰ καὶ ἀπὸ τὰ καλύτερα τῆς νέας μας λογοτεχνίας [3].

157, τοποθετεῖ τὴν γένεσή του μεταξὺ 12ου καὶ ἀρχῶν 15ου αἰ. Βλ. ἀκόμη *B. Knös*, L'histoire de la littérature néo-grecque, Stockholm - Göteborg - Uppsala 1962, σ. 133 - 137.

1. Βλ. *Hesseling*, ἔνθ' ἀν. σ. 9, 11.

2. *Paolo Stomeo*, Osservazioni sull'Achilleide bizantina, Lecce-Galatina 1958, σ. 5 - 6.

3. Βλ. κατατοπιστικὸ ἄρθρο τοῦ *M.I. Manoussakas*, Les romans byzantins de chevalerie et l'état présent des études les concernant, REB 10 (1952) 70 - 83. Βλ. καὶ *E.*

Ἔτσι ἡ φραγκικὴ κατάκτηση ἐνίσχυσε τὴν λαϊκὴ γλωσσικὴ παράδοση καὶ καθιέρωσε τὴν ἐπιβολὴ τῆς ὁμιλουμένης στὴν λογοτεχνία. Ἡ γλώσσα αὐτή, ζωντανὴ καὶ εὔκολη, ὑπεισέρχεται βαθμιαῖα στὶς αὐλὲς τῶν Φράγκων δυναστῶν, οἱ ὁποῖοι μάταια προσπαθοῦν νὰ ἐπιβάλουν τὴν δική τους. Ἡ ἀνάγκη τῆς μειοψηφίας νὰ ρυθμίση τὶς σχέσεις της μὲ τοὺς κατακτημένους τὴν κάνει νὰ χρησιμοποιῆ τὴν ὁμιλουμένη ὄχι μόνο στὸν προφορικό, ἀλλὰ καὶ στὸν γραπτὸ λόγο. Ἔτσι στὴν νέα ἑλληνικὴ γράφονται τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τότε χρυσόβουλλα, ἀργυρόβουλλα, συμβόλαια, διαθῆκες κ.λ. Τὴν ἴδια γλώσσα χρησιμοποιοῦν οἱ Βενετοὶ καὶ στὰ νομίσματά τους, τὰ προορισμένα γιὰ τὶς ἑλληνικὲς κτήσεις τους, «ἐνδίδοντες εἰς τὸ ἀναπτυσσόμενον ὁσημέραι καὶ φοβερώτερον ἐθνικὸν αἴσθημα» [1].

Τὴν ἐμφάνιση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν σύνδεσή του μὲ τὸν ἀρχαῖο τὴν παρατηροῦμε ἐπίσης στὴν τέχνη καὶ στὰ γράμματα.

Ε. Η «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ» ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΚΑΙ 14ο ΑΙ. ΩΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΦΥΠΝΙΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ

1. Ἡ ἀναζωογόνηση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος στὴν τέχνη καὶ φιλολογία.

Μὲ τὴν τέταρτη σταυροφορία καὶ τὴν ἀναστάτωση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἴδαμε πόσο τονώθηκε ἡ κίνηση τῶν ἐπαρχιῶν: ἐνισχύθηκαν οἱ δυνατοί, εὐνοήθηκε ἡ διοικητικὴ ἀποκέντρωση καὶ ἀναζωογονήθηκαν οἱ κοινοτικοὶ θεσμοί. Τὰ ἐπίκαιρα ἐπαρχιακὰ κέντρα ἔγιναν ἑστίες νέας πολιτικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Οἱ λανθάνουσες δυνάμεις τῆς κοινότητας, τῆς παρακαταθήκης αὐτῆς τῶν ζωντανῶν λαϊκῶν παραδόσεων, βρίσκουν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ ν' ἀναπτυχθοῦν μέσα στὸ πλαίσιο βέβαια τῶν νέων πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν.

Ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τοῦ 10ου κυρίως αἰ., χαρακτηριστικὴ εἶναι τώρα, κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰ., ἡ νέα ὁρμὴ καὶ ἡ ἄνθηση τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης, ἰδίως τῆς ζωγραφικῆς, στὶς ἑλληνικὲς χῶρες (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Μυστρᾶς κ.λ.), ἡ λεγομένη «ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων»,

---

Kriaras, Die zeitliche Einreihung des «Phlorios und Platzia-Phlora» - Romans im Hinblick auf den «Imberios und Margarona» - Roman, «Akten des XI. Intern. Byzant. - Kongr.» 1958, München 1960, σ. 269-272. Ἀντιπρβλ. καὶ *H. Schreiner,* Der älteste Imberiostext, «Aktes des XI. Iintern ....» σ. 556 - 562. Εὐρεῖα ἀνάλυση τῶν μυθιστορημάτων καὶ τὰ διάφορα σχετικὰ προβλήματα βλ. στοῦ *Knös,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 104 κ.ἑ.

1. Πρβλ. καὶ *Ἰωάννου Ρωμανοῦ,* Ἱστορικὰ ἔργα, Κέρκυρα 1959, σ. 173 - 175, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

μιὰ ζωηρότερη κλασσικιστικὴ κίνηση, πολὺ αἰσθητὴ στὴν φιλολογία, φιλοσοφία καὶ τέχνη [1]. Εἶναι ἕνα ὁρμητικὸ ρεῦμα ποὺ προσανατολίζει τὸν βυζαντινὸ κόσμο, πλησιέστερα ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικό. Τὰ κλασσικὰ γράμματα διδάσκονται ἐντατικὰ καὶ θεωροῦνται ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν πλήρη μόρφωση, ὅπως εἴδαμε μιλώντας ἰδίως γιὰ τὸ βασίλειο τῆς Νίκαιας. Μιὰ σειρὰ ὀνομαστῶν φιλολόγων ἐργάζεται ἀποδοτικὰ στὸν τομέα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ ὑψώνει τὸ κῦρος τοῦ κλάδου αὐτοῦ. Τὰ ἐπιτεύγματά τους τὰ ἐκτιμοῦν καὶ τὰ θαυμάζουν καὶ οἱ σύγχρονοι ἀκόμη εἰδικοί. Ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ἐκείνους φιλολόγους ξεχωρίζουν ἰδίως τέσσερες, δύο ζεύγη δασκάλων καὶ μαθητῶν, στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου (1259 - 1282), Ἀνδρονίκου Β' (1282 - 1328) καὶ Ἀνδρονίκου Γ' (1328 - 1341): ὁ μοναχὸς Μάξιμος Πλανούδης (γεννήθηκε γύρω στὰ 1255 στὴν Νικομήδεια) καὶ ὁ μαθητής του Μανουὴλ Μοσχόπουλος διδάσκουν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος (τέλη 13ου - ἀρχὲς 14ου) καὶ ὁ μαθητής του Δημήτριος Τρικλίνιος στὴν Θεσσαλονίκη [2]. Τὰ ζεύγη αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν δύο σχολὲς τῶν δύο μεγάλων κέντρων τοῦ κράτους καὶ τοὺς ἐνδιαφερομένους γιὰ τὰ κλασσικὰ γράμματα. Γενικὰ οἱ φιλόλογοι τῆς πρώιμης αὐτῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων θέτουν τὰ θεμέλια τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται ἀργότερα κατὰ τοὺς νέους χρόνους [3]. Ὁ σπουδαιότερος ἀπ' ὅλους εἶναι ὁ Δημήτριος Τρικλίνιος, ὁ ὁποῖος προκειμένου νὰ ἐκδώση ἕνα κείμενο δὲν στηρίζεται μόνο σ' ἕνα χειρόγραφο, ἀλλὰ στὴν ἀντιβολὴ πολλῶν. Οἱ σύγχρονοί μας φιλόλογοι ἐκφράζονται μὲ θαυμασμὸ ὄχι μόνο γιὰ τὴν μέθοδο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παρατηρητικότητα καὶ τὸ ὀξύ του κριτικὸ πνεῦμα. Γι' αὐτὸ τὸν χαρακτηρίζουν σὰν ἕνα φιλόλογο τῶν νέων χρόνων [4].

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τώρα οἱ λόγιοι, ὅπως π.χ. ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας κ.ἄ., τολμοῦν νὰ χρησιμοποιήσουν ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς παιδείας της ἀκόμη καὶ σὲ θέματα ἁγιολογικοῦ περιεχομένου, ὅπως π.χ. σὲ ἐγκώμια στὸν Ἅγιο Δημήτριο. Ὁ πρῶτος συγκρίνει τὸν Ἅγιο Δημήτριο μὲ τὴν πασίγνωστη προσωπικότητα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου [5], ἐνῶ ὁ δεύτερος γράφει ἐγκώμιο «παιᾶνα Δημητρίῳ τῷ καλῷ» [6]. Ἔπειτα μαζὶ μὲ τὸ ἐγκώμιο τοῦ ἁγίου πλέκουν

1. Βλ. τὴν τελευταία πυκνὴ ἔκθεση τοῦ *Steven Runciman,* The Last Byzantine Renaissance, Cambridge 1970.

2. Βλ. ἐνδιαφέροντα στοῦ *Hunger,* Von Wissenschaft..., JÖBG 8 (1959) 139 - 144.

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 147.

4. Βλ. *Hunger,* ἔνθ' ἀν. σ. 145. Πρβλ. καὶ τὴν παράθεση τῆς γνώμης τοῦ Wilamowitz: «D.T. ist in Wahrheit eher als der erste moderne Tragikerkritiker zu führen...».

5. Βλ. *Β. Λαούρδα,* Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 84 κ.ἑ., 142 - 143.

6. Βλ. *P. Enepekides,* Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, BZ

καὶ τὸ ἐγκώμιο τῆς Θεσσαλονίκης, σύμφωνα μὲ τὸ δίδαγμα τῆς ἀρχαίας ἐπιδεικτικῆς φιλολογίας. Οἱ βίοι ἐπίσης τῶν ἁγίων γράφονται κατ' ἐπίδραση τῶν βιογραφιῶν τοῦ Πλουτάρχου, συνήθεια ποὺ εἶχε ἀρχίσει βέβαια νωρίτερα προκειμένου γιὰ βίους βασιλέων τοῦ Βυζαντίου [1]. Ἔτσι πλουτίζουν τὴν παράδοση τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων μὲ νέες ἀντιλήψεις καὶ νέους ἐκφραστικοὺς τρόπους, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸ γενικότερο πνεῦμα τῆς στροφῆς πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμό, ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποὺ προμηνᾶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς.

Ἀλλὰ καὶ οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες καλλιεργοῦνται καὶ ἀναζωογονοῦνται, πρὸ πάντων ἡ ἀστρονομία. Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης μάλιστα, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὰ οὐράνια φαινόμενα, αἰσθάνεται ἔντονη τὴν ἀνάγκη τῶν μαθηματικῶν, γιὰ νὰ μπορέση νὰ τὰ μελετήση συστηματικά. Ἔτσι στὰ 43 του χρόνια ἄρχισε νὰ παίρνη μαθήματα ἀπὸ τὸν μαθηματικὸ Μανουὴλ Βρυέννιο καὶ νὰ διαβάζη καὶ νὰ συζητῆ μαζί του τὰ ἔργα τοῦ Θέωνος, Πτολεμαίου, Εὐκλείδη, Θεοδοσίου, Ἀπολλωνίου ἐκ Πέργης καὶ τοῦ Σερήνου. Ὕστερ' ἀπὸ τὶς μελέτες αὐτὲς δημοσιεύει ὁρισμένες ἐργασίες, ποὺ προωθοῦν καὶ διαδίδουν τὶς γνώσεις τῶν Ἑλλήνων στὸν τομέα τῆς ἀστρονομίας.

Ἀκολουθοῦν κατὰ τὸν 14ο αἰ. ἄλλοι συγγραφεῖς ἀστρονομικῶν ἔργων, ὁ Γεώργιος Χρυσοκόκκης, ὁ Ἰσαὰκ Ἀργυρός, ὁ Θεόδωρος Μελιτηνιώτης καὶ ὁ Νικ. Καβάσιλας, ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἄμεσοι ἢ ἔμμεσοι μαθητὲς τοῦ Θεοδ. Μετοχίτη [2].

Ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης ἂς μνημονευθοῦν ὁ Ἰωάννης Ἀκτουάριος καὶ ὁ Νικόλαος Μυρεψός, ὁ πρῶτος συγγραφέας ἀξιόλογων ἰατρικῶν ἔργων καὶ ὁ δεύτερος μιᾶς «φαρμακοποιίας» [3], καὶ τῆς φιλοσοφίας ὁ Μανουὴλ Ὁλόβολος (γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1250) καὶ ὁ Ἰωσὴφ ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τὴν Ἰθάκη (περίπου 1280 - 1330), ποὺ τὸν θαυμάζουν πολὺ οἱ σύγχρονοί του [4].

Ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος λογίου, ποὺ ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνησυχίες γιὰ τὰ σημάδια ποὺ προμηνοῦν τὴν κατάπτωση εἶναι ὁ Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης, ὁ γνωστὸς ἀνακαινιστὴς τῆς φημισμένης γιὰ τὰ λαμπρὰ μωσαϊκὰ Μονῆς τῆς Χώρας. Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πρῶτα 20 χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ περνᾶ μέσα στὸ περιβάλλον τῆς Νίκαιας (γεννήθηκε στὰ 1260 ἢ 1261) [5]. Ὅπως καὶ στῶν παλαιότερων

---

46 (1953) 31. Βλ. περαιτέρω διερεύνηση τοῦ θέματος στοῦ *Ἀντ. Παπαδοπούλου*, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 100 - 109.

1. Βλ. *Β. Λαούρδα*, Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 13 - 15, ὅπου καὶ ἡ εἰδικὴ βιβλιογραφία.

2. *Hunger*, ἔνθ' ἀν. σ. 148 - 149.

3. Ἔνθ' ἀν. 149.

4. Ἔνθ' ἀν. σ. 150 - 151.

5. Γιὰ τὸν χρόνο τῆς γεννήσεως, τὸν βίο, τὶς σπουδές του κ.λ. βλ. *H. Hunger*, Theodo-

λογίων τῆς πόλης ἐκείνης, ἔτσι καὶ σ' αὐτοῦ τὴν φιλολογικὴ παραγωγὴ ὁλοφάνερη εἶναι ἡ παρουσία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πνευματικῆς κληρονομίας καὶ ἡ τάση τῆς συζυγίας αὐτῆς μὲ τὴν χριστιανικὴ κοσμοθεωρία. Μολαταῦτα μιὰ ἐσωτερικὴ κρίση τοῦ κλονίζει τὴν πίστη του στὴν μοναδικὴ θέση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μέσα στὴν ἀνθρωπότητα καὶ τὴν πίστη του στὶς ἐπιστῆμες, στὰ πνευματικά του δηλαδὴ προϊόντα [1] - κρίση ποὺ συνταράζει ἕνα αἰώνα ἀργότερα τὸν Δημ. Κυδώνη, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πίστη τοῦ Μετοχίτη, ὅπως καὶ τῶν συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων του, στὴν ἀρχαία θεὰ Τύχη, πίστη ποὺ φθάνει ὡς τὴν παραδοχὴ τοῦ πεπρωμένου, ὡς τὴν μοιρολατρεία [2]—πίστη ποὺ φαίνεται ὅτι ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ ὑφίσταται κατὰ παράδοση στὸν ἑλληνικὸ λαὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα. Οὐσιαστικὰ εἶναι τὸ θέμα τῆς ἀστάθειας, τῆς μεταβολῆς τῶν ἀνθρωπίνων— θέμα βαθιὰ ἀνθρώπινο καί συχνὸ στοὺς λογίους τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται στὴν τραγικὴ θέση νὰ παρακολουθοῦν καὶ νὰ θρηνοῦν χρόνο μὲ τὸν χρόνο τὴν κατάρρευση τῆς κραταιᾶς ἄλλοτε αὐτοκρατορίας.

'Επίσης σημειώνεται νέα πνοὴ στὴν ζωγραφική, ἀκόμη καὶ στὴν Βουλγαρία καὶ στὴν Σερβία. Συγκεκριμένα οἱ καλλιτέχνες ἀναζητοῦν στὴν ἀρχαιότητα τὴν λύση τῶν δικῶν τους προβλημάτων καὶ ζητοῦν νὰ διδαχθοῦν ἀπὸ τὴν πείρα τοῦ παρελθόντος, γιὰ νὰ ἐκφράσουν καλύτερα τὴν προσωπική τους συγκίνηση. «῾Ο γεμάτος ἀπὸ πάθος ἐξπρεσσιονισμὸς τοῦ ὥριμου 14ου αἰ., γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Radojčić, φθίνει στὰ ἀπρόσιτα σπήλαια τῆς Βουλγαρίας ὄχι μόνον σὰν τὸ τελευταῖο στὺλ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ σὰν ὁ τελευταῖος ἄμεσος ἀπόγονος τῆς ἀρχαίας τέχνης στὴν εὐρωπαϊκὴ 'Ανατολή» [3].

Τὰ προβλήματα τῶν σχέσεων τῶν διαφόρων καλλιτεχνικῶν κέντρων, τῶν φάσεων τῆς δημιουργίας καὶ τῆς εἰσφορᾶς τοῦ καθενὸς στὴν διαμόρφωση τοῦ λεγομένου στὺλ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων παρουσιάζουν ἀκόμη πάρα πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα. Πάντως γεγονὸς εἶναι ὅτι ἔχουμε ἐμπρός μας μιὰ «καλλιτεχνικὴ ἐπανάσταση» [4] μὲ ἔκδηλα χαρακτηριστικὰ (ἀνάμεσα καὶ σὲ

---

ros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz, BZ 45 (1952) 4 - 19. *H.- G. Beck,* Theodoros Metochites, München 1952, σ. 1 κ.ἑ.

1. *Beck,* ἔνθ' ἀν. σ. 92 - 95. Πρβλ. καὶ σ. 116· «.... das ererbte, klassische, byzantinische Weltbild ist bei Metochites in eine deutlich wahrnehmbare Krise getreten».

2. Βλ. *Beck,* ἔνθ' ἀν. σ. 100 - 114. Πρβλ. καὶ *H. Hunger,* Der 'Ηθικὸς des Theodoros Metochites, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζαντ. Συνεδρίου, 'Αθῆναι 1958, τ. 3 σ. 157.

3. Βλ. στὰ Korreferate τοῦ 11ου Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τοῦ Μονάχου, σ. 32. Πρβλ. καὶ σ. 29 κ.ἑ.

4. Βλ. *G. Sotiriu,* Die byzantinische Malerei des XIV Jahrhunderts in Griechenland, «'Ελληνικά» 1 (1928) 95 - 117. Βλ. τὴν συνοπτικὴ ἔκθεση τοῦ ζητήματος μὲ τὰ ποικίλα ἐπὶ μέρους προβλήματα στοῦ *O. Demus,* Die Enstehung des Paläologenstils in der Malerei, München 1958, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἄλλα βέβαια στοιχεῖα, ὅπως π.χ. τὴν μίμηση παλαιότερων στοιχείων καὶ τὶς ζωντανὲς λαϊκὲς καὶ μοναχικὲς ἐπιδράσεις) ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. «Ποτὲ ἄλλοτε στὴν βυζαντινὴ τέχνη, παρατηρεῖ ὁ Demus, *οὔτε καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμη τὸν 10ο αἱ., δὲν ἔχουν φτάσει τόσο κοντὰ στὴν ἀρχαιότητα»*. Καὶ συνεχίζει· «Ἂν ἐπιτρέπεται στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης νὰ χρησιμοποιήση κανεὶς τὸν ὅρο «ἀναγέννηση» μὲ τὴν ἀπόχρωση ποὺ πῆρε στὴν Δύση, δηλαδὴ μὲ τὴν σημασία ἑνὸς δημιουργικοῦ συμβιβασμοῦ μὲ τὴν ἀρχαιότητα, τότε πρέπει νὰ τὸν χρησιμοποιήση κανεὶς μᾶλλον γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τὰ 1260 - 1300. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ φαίνεται ὅτι εἰσδύουν βαθύτερα στὴν οὐσία τῆς ἀρχαίας τέχνης, φαίνεται μάλιστα ὅτι ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν πιστὴ ἀντιγραφή, γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὸ νέο, βασισμένοι στὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τῶν μεθόδων τῆς ἑλληνιστικῆς ζωγραφικῆς» [1].

Στὴν καλλιτεχνικὴ καὶ πνευματικὴ δημιουργία τῶν ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε κυρίως τὰ σκιρτήματα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κάτι ἀπὸ τὰ μηνύματα καὶ τὶς ζυμώσεις, ποὺ προαναγγέλλουν γενικὰ στὴν Εὐρώπη τὴν αὐγὴ τῶν νέων χρόνων. Οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ αἰσθητικοὶ τῆς τέχνης ἐπιχείρησαν νὰ ἑρμηνεύσουν τὸ φαινόμενο αὐτό, χωρὶς νὰ τὸ μελετήσουν συστηματικὰ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἐπιτολὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Demus μιλώντας γιὰ τὴν εἰσφορὰ τῆς Νίκαιας στὴν «ἀναγέννηση» τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων ἀναγνωρίζει ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς ρίζες της βρίσκεται στὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση ἐναντίον τῆς φραγκοκρατίας καὶ ὅτι ἡ Νίκαια ἦταν ἡ ἀφετηρία καὶ τὸ κέντρο τῆς κινήσεως αὐτῆς [2], ἀλλὰ δὲν προχωρεῖ περισσότερο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Ἂς σημειωθῆ ὅμως ὅτι καὶ στὴν ἄλλη ἑστία ἀντιστάσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὸ δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου, πάμπολλα εἶναι τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ συνεχῶς ἀνακαλύπτονται νέα σὲ χωριά, ποὺ βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὶς κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες. Ἴσως τὸ μέλλον μᾶς ἐπιφυλάξη νέες ἐκπλήξεις καὶ σὲ ἀνερεύνητες ἀρχαιολογικὰ περιοχὲς τῆς Μακεδονίας.

Ἤδη τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχουμε παραθέσει ὡς τώρα σχετικὰ μὲ τὸν πρωτοπορειακὸ ρόλο τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας στὸν ἀγώνα ἐναντίον τῶν κατακτητῶν καὶ στὴν ἐντατικὴ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, μᾶς ἔχουν διευκολύνει νὰ ἐννοήσουμε καλὰ τὸ πνεῦμα τῆς στροφῆς αὐτῆς πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμὸ καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως. Τὸ πρόβλημα φωτίζεται ἀκόμη περισσότερο καὶ ἑρμηνεύεται συνθετικά, ὅταν τὸ τοποθετήσουμε

---

1. *Demus*, ἔνθ' ἀν. σ. 59.

2. *Demus*, ἔνθ' ἀν. σ. 54. Ἐπίσης ταυτόχρονα ὁ Ι.Κ. Βογιατζίδης εἶχε διατυπώσει τὴν γνώμη ὅτι στὴν «ἀναγέννηση» συνετέλεσε ἡ ἔννοια τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ποὺ ξεπρόβαλλε, δηλαδὴ ἡ συνείδηση τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητας (*Ι.Κ. Βογιατζίδου*, Τὸ ἱστορικὸν φαινόμενον «ἡ ἀνάκτησις τοῦ ἀπολεσθέντος», ΠΑΑ 33 (1958) 372).

μέσα στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἱστορίας. Ἡ ἀναρχία δηλαδὴ τῶν πρώτων χρόνων τῆς φραγκοκρατίας καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς σωτηρίας, ἡ δράση τῶν Φράγκων καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν νέων ἑλληνικῶν κρατῶν, οἱ ἀνταγωνισμοὶ μεταξύ τους, οἱ κατὰ τόπους διάφορες συνθῆκες, πρὸ πάντων ὅμως οἱ πολεμικές, καθὼς καὶ ἡ ἀναζήτηση ἠθικῶν καὶ στρατιωτικῶν προτύπων στὴν ἀρχαιότητα, ἀφυπνίζουν τὸ αἴσθημα τοῦ πατριωτισμοῦ, τονώνουν τὴν ἰδέα τοῦ ἑλληνισμοῦ, καλλιεργοῦν δηλαδὴ τὴν ἀναδρομὴ καὶ τὴν ἐμβάθυνση στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ παρελθόν. Ἔτσι ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς φέρεται πλησιέστερα πρὸς τὰ ρεῖθρα καὶ τὶς πηγὲς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ οἱ κάτοικοι μὲ πρωτοπόρους τοὺς λογίους πρὸς τὶς ρίζες τοῦ ἔθνους των. Ἀρχίζουν νὰ ἀφυπνίζωνται ἐθνικά. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔχει ἀντίκτυπο στὴν ζωὴ καὶ στὶς ἰδέες τῶν καλλιτεχνῶν καὶ συμβάλλει πολὺ στὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνάταση τῆς ἐποχῆς καὶ ὄχι σὲ μιὰ «ἀναγέννηση», ὅπως ὑποστηρίχθηκε. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως γράφει ὁ Θεόδ. Μετοχίτης, ἡ Νίκαια «διέσωσε ὑστέρας ἀναβιώσεως σπέρματα», ὑπῆρξε δηλαδὴ ἡ «παρακαταθήκη» [1] τῶν στοιχείων μιᾶς μεγάλης πολιτιστικῆς κληρονομίας, τὰ ὁποῖα «ἀνεβίωσαν» κατόπιν μέσα στὸ εὐνοϊκὸ περιβάλλον καὶ ἔδωσαν τοὺς ὥριμους καρπούς, γιὰ τοὺς ὁποίους κιόλας ἔχουμε μιλήσει.

Ἡ ἐπιφυλακτικότητα ὡς πρὸς τὴν χρήση τοῦ ὅρου «ἀναγέννηση» εἶναι δικαιολογημένη. Οὐσιαστικὰ ἀναγέννηση, πνευματικὴ ἢ καλλιτεχνική, δὲν ὑπάρχει, γιατὶ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ ὑφίστανται. Παρατηρεῖται μόνο κατὰ καιροὺς μείωση ἢ αὔξηση τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὰ σύγχρονα πολιτικὰ ἢ καὶ κοινωνικὰ ρεύματα ἰδεῶν.

Ἂν ἦταν ἀνάγκη νὰ γίνη χρήση τοῦ ὅρου «ἀναγέννηση», θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν χρησιμοποιήσουμε μᾶλλον μὲ πολιτικὴ ἔννοια, γιὰ νὰ δηλώσουμε τὴν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων ἢ καλύτερα τὴν πολιτική τους «ἀναγέννηση», τὴν ἀνάστασή τους ὡς ἔθνους καὶ κράτους. Αὐτὴ ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνιση, ποὺ εὐνοεῖται ἀπὸ τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες τῶν κατοίκων ἐναντίον τῶν κατακτητῶν, εἶναι κυρίως ἐκείνη ποὺ προκαλεῖ τὶς ποικίλες ἀνησυχίες καὶ τὶς κινήσεις, ποὺ ἐκδηλώνονται στοὺς πιὸ εὐαίσθητους δέκτες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, στὴν τέχνη καὶ στὴν λογοτεχνία, καὶ ποὺ φέρνουν τόσο κοντὰ τὸ Βυζάντιο πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, πρὸς τὸ ἐσώτερο εἶναι του.

2. *Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς καλλιτεχνικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο.*

Ἀξιόλογες καὶ περισσότερο γνωστὲς εἶναι οἱ πνευματικές, καλλιτε-

---

1. Βλ. *Σάθα,* Μεσαιων. Βιβλιοθήκη, 1 σ. 151, 152.

χνικὲς καὶ κοινωνικὲς ζυμώσεις σ' ἕνα μεγάλο ἑλληνικὸ κέντρο τῆς Μακεδονίας, στὴν Θεσσαλονίκη. Ἡ πόλη αὐτή, καθὼς καὶ ἄλλες μεγάλες πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ μὴ καταποντιστῆ μέσα στὴν δίνη τῶν μεγάλων ἐπιδρομῶν. Ἀποτέλεσμα νὰ προσαρμοστῆ ἡ παράδοση τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ της καὶ τοῦ πολιτεύματός της, τοῦ *κοινοῦ*, στὶς διάφορες κατὰ καιροὺς περιστάσεις καὶ νὰ συνεχιστῆ γιὰ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα μᾶλλον ἀδιάσπαστη. Τὰ ἐνδιάμεσα βέβαια ἱστορικὰ κενὰ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, εἰδικὰ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν της, μετὰ τὴν λήξη τῶν ἀρχαίων χρόνων. Πάντως σημαντικὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ὡς τὰ 1204 δὲν δοκιμάζει (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ) ἄλλη ξενικὴ κατοχή, ἑπομένως δὲν ἀναστατώνεται οὔτε καὶ διασπᾶται ἡ ἱστορική της συνέχεια. Στὰ 1204 παραδίδεται στὸν Βονιφάτιο τὸν Μομφερρατικὸ μὲ τὸν ὅρο νὰ σεβαστῆ τὰ παλαιά της προνόμια, ποὺ εἶχαν τηρήσει καὶ οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες. Ἑπομένως στὴν Θεσσαλονίκη πρέπει νὰ ἐπιζῆ ἡ παράδοση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πιθανὸν τῶν παλαιῶν «πολιτικῶν νομίμων» της ἢ τῶν «συνηθειῶν» της, δηλαδὴ τῆς αὐτοδιοικήσεώς της [1].

Στὸ ἑλληνικὸ λοιπὸν αὐτὸ κέντρο ἀκμάζει κατὰ τὸν 14ο αἰ. ἡ καλλιγραφία, ἡ μικρογραφία, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ζωγραφική, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν θαυμάσια μνημεῖα [2]. Ἡ καλλιτεχνικὴ αὐτὴ ἀκμὴ δὲν ἦταν βέβαια ξαφνικὴ καὶ χωρὶς ρίζες στὸ παρελθόν. Παλαιὲς τοιχογραφίες ὁρισμένων ναῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν χαθῆ, ὅπως π.χ. τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων, ἐπισημαίνουν τοὺς σταθμοὺς τῆς προγενέστερης παραδόσεως, κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ. Ὁ ρεαλιστικὸς μάλιστα καὶ δραματικὸς τόνος τῶν σκηνῶν στὶς τοιχογραφίες τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μακεδονίας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς λεγόμενης μακεδονικῆς ζωγραφικῆς, δὲν εἶναι δημιουργία τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἀλλὰ κληρονομία παλαιὰ καὶ πρὸ πάντων τοῦ 12ου αἰ., ἐπίδραση τῆς μοναστικῆς τέχνης τῆς Ἀνατολῆς, κυρίως τῆς Καππαδοκίας [3].

Ἡ ἀκτινοβολία τῆς ζωγραφικῆς τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσας διαπιστώνεται ἀργότερα καὶ σὲ ἄλλα κέντρα τῆς Μακεδονίας, στὴν Βέροια, Καστοριά, Ἀχρίδα, ἰδίως στὴν ἑστία τῶν παλαιῶν παραδόσεων τῆς ὀρθοδοξίας, στὸ Ἅγιον Ὄρος. Στὸ Πρωτάτο μάλιστα οἱ χαρούμενοι καὶ φωτεινοὶ τόνοι τῶν ὡραίων τοιχογραφιῶν του, ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ τεχνοτροπία

---

1. Βλ. *Α. Βακαλοπούλου,* Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Βενετοκρατίας (1423 - 1430), «Τόμος Ἀρμενοπούλου» 128 - 130, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
2. Βλ. *Tafrali,* Thessalonique au XIVe siècle, σ. 157 - 161, 165 - 168.
3. Βλ. *Xyngopoulos,* Korreferate σ. 34.

τῶν χρόνων ἐκείνων, οἱ πετυχημένες ἀκόμη χρωματικὲς ἁρμονίες τόσο στὰ πρόσωπα, ὅσο καὶ στὰ ροῦχα, καὶ ἡ ζωντάνια στὴν ἔκφραση ἀποκαλύπτουν τὸν μεγάλο καλλιτέχνη, τὸν Πανσέληνο (τέλη 13ου - ἀρχὲς 14ου αἱ.) [1].

Ἀλλὰ καὶ στὴν Σερβία τῆς ἐποχῆς τοῦ κράλη Μιλούτιν (1282 - 1321), μέσα στὸ μακρινὸ ξενικὸ περιβάλλον, οἱ ὑπογραφὲς τῶν ζωγράφων ἐξαίρουν τὴν ἑλληνικὴ καταγωγή τους [2]. Ἐπίσης καὶ στὴν Ραγούζα ἐγκαθίστανται καὶ ἐργάζονται μεταξὺ 1365 - 1386 Ἕλληνες ζωγράφοι καὶ χρυσοχόοι, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀσκοῦν κάποια ἐπίδραση [3].

Ἡ Θεσσαλονίκη ἀκόμη εἶναι, ἰδίως κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἱ., λαμπρὴ ἑστία ἑλληνικῶν σπουδῶν καὶ φιλοδοξεῖ νὰ μιμηθῆ τὴν ἀρχαία Ἀθήνα [4]. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης εἶναι περήφανος γιὰ τὴν πατρίδα του, ποὺ εἶναι πάντοτε πόλη ποιητῶν καὶ ρητόρων: «καὶ φαίνεται, γράφει, σὰν νὰ τῆς ἔχη κληρωθῆ ἀπὸ τὸν θεὸ κάποια πνευματικὴ πνοή» [5]. Εἶναι διάχυτη ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση, ἡ πεποίθηση δηλαδὴ ὅτι οἱ κάτοικοι εἶναι Ἕλληνες ὡς πρὸς τὴν καταγωγή· καὶ εἶναι περήφανοι γι' αὐτό. «Νομίζω, ἔγραφε ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες παντοῦ σὲ ὅλη τὴν χώρα μας, ποὺ νὰ μὴν τιμᾶ τὴν πόλη μας σὰν πρόγονο, θεωρώντας την μητέρα τῆς παιδείας ποὺ κλείνει μέσα του· καὶ ὁ καθένας νομίζει πὼς θὰ φανῆ σπουδαῖος, ἂν πῆ ὅτι κατάγεται ἀπ' αὐτήν. Καὶ γεννᾶ κάθε τόσο γιὰ ὅλους, πότε ρήτορες ἄξιους, πότε συντρόφους τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη ... Τέτοιος εἶναι ὁ χαρακτήρας τῆς πόλης μας καὶ μὲ τέτοια ἀκρίβεια σὲ κάθε τι ποὺ γινόταν διαφύλαξε τοὺς νόμους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ σχέση της μαζί τους δὲν περιορίστηκε μονάχα στὸ ὄνομα. Γιατὶ παραλείπω τὴν φιλοσοφία κι' ὅσους ἀσχολήθηκαν ἐδῶ μ' αὐτήν· εἶναι τόσο πολλοί, ποὺ οὔτε σὲ ὁλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν τόσοι» [6]. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι σπουδαῖο, γιατὶ μιλεῖ καθαρὰ ὄχι μόνο γιὰ μιὰ ἐξαιρετικὴ ἐπίδοση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση καὶ ὑπερηφάνεια τῶν κατοίκων της. Χαρακτηριστικὸ μάλιστα τῆς νέας πνοῆς εἶναι ἡ

---

1. *Α. Ξυγγοπούλου,* Μανουὴλ Πανσέληνος, Ἀθῆναι 1956.

2. Βλ. *A. Xyngopoulos,* Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955. Βλ. *Γ.Ι. Θεοχαρίδου,* Ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος Καλλιέργης, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 541 - 543. Πρβλ. καὶ ἀπόψεις Γιουγκοσλάβων στὴν εἰδικὴ ἔκδοση Recueil des Travaux, Ohrid 1961, σ. 71 - 100, 101 - 148. *V.J. Djurić,* Icônes de Yougoslavie, Belgrade 1961, σ. 23 - 24, 27, 34, 36, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ σλαβικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ *Demus,* ἔνθ. ἀν. σ. 51. Πρβλ. ἀκόμη A. *Xyngopoulos,* Nouveaux témoignages de l'activité des peintres macédoniens au Mont-Athos, BZ 52 (1959) 61 - 67.

3. Βλ. *B. Krekić,* Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris 1961, σ. 128, 137, 150.

4. Βλ. *Tafrali,* Thessalonique au XIVe siècle, σ. 156. Πρβλ. καὶ Θεοδώρου Μετοχίτου «πρεσβευτικὸν» στοῦ *Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 1 σ. 163 - 164.

5. *Loenertz,* Cydonès, Correspondance, 2 σ. 60.

6. *Tafrali,* ἔνθ' ἀν. σ. 150 ὑπ. 1. Πρβλ. καὶ σ. 157.

λατρεία τῶν φιλοσόφων Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλη καὶ γενικὰ ἡ ἐνασχόληση πολλῶν μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία.

Οἱ φιλολογικὲς σπουδὲς ἀκμάζουν στὴν Θεσσαλονίκη καὶ οἱ λόγιοί της (μὲ φωτεινοὺς ὁδηγοὺς τὰ κλασσικὰ πρότυπα) εἶναι ὀνομαστοί. Ἔχουμε κιόλας μιλήσει γιὰ τὸν Θωμᾶ Μάγιστρο καὶ τὸν μαθητή του Δημήτριο Τρικλίνιο. Ἄλλοι εἶναι ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, οἱ ἀδελφοὶ Δημήτριος καὶ Πρόχορος Κυδώνης, ὁ Θεόδ. καὶ Νικηφ. Κάλλιστος Ξανθόπουλος, ὁ νομομαθὴς Κωνστ. Ἀρμενόπουλος [1], οἱ ἀρχιεπίσκοποι Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ Νεῖλος Καβάσιλας [2], ὁ ἀνεψιός του Νικόλαος Καβάσιλας [3] κ.ἄ. [4]. Κοντὰ σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ μνημονευθῆ καὶ ὁ μοναχὸς Ματθαῖος Βλαστάρης, τοῦ ὁποίου τὸ νομικὸ ἔργο, τὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον», ἐξ ἴσου σπουδαῖο μὲ τὴν «Ἑξάβιβλον» τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἀσκεῖ μεγάλην ἐπίδραση στοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἰδίως στὴν Βουλγαρία, Σερβία καὶ Ρωσία [5], πολὺ πιθανὸν γιατὶ ὁ συγγραφέας του διαπνεόταν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἡσυχασμοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀρμενόπουλο, ποὺ εἶχε κηρυχθῆ ἐναντίον τους [6]. Κανεὶς τους ὅμως δὲν εἶχε ἀναστραφῆ τόσο μὲ τοὺς κλασσικούς, ὅσο ὁ Δημ. Κυδώνης. «Ὅσο ζοῦσε ἐκεῖνος, εἶχε κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι βρισκόταν σὲ ἀκμὴ ἡ σοφία τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅτι ἀνθοῦσε ἡ γλώσσα τους» ἔγραφε στὰ 1398, δηλαδὴ μετὰ τὸν θάνατό του, ὁ μαθητής του Μανουὴλ Καλέκας [7]. Τοῦτο τὸ μαρτυροῦν ἄλλωστε οἱ 450 περίπου σωζόμενες ἐπιστολὲς τοῦ Κυδώνη, γραμμένες μὲ κλασσικὴ καθαρότητα καὶ καλλιέπεια, ἕνα μικρὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο πολύτιμο γιὰ τὴν γνώση τῆς σκοτεινῆς περιόδου τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. Ἡ ἀρχαιομάθειά του αὐτὴ δὲν ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν βαθιὰ θρησκευτικὴ κατάρτισή του· ὑπῆρχε δηλαδὴ μέσα του ὁ συνηθισμένος στὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ συγκερασμὸς τῆς παραδόσεως τῶν κλασσικῶν γραμμάτων μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῶν χριστιανικῶν.

---

1. Βλ. *Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου*, Ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1960.

2. *Tafrali*, ἔνθ' ἀν. σ. 149 - 152, 161 - 165.

3. Βλ. *S. Salaville*, Quelques précisions sur la biographie de Nicolas Cabasilas, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζαντ. Συν.» 3 (1958) 215 - 226. *Παναγ. Νέλλα*, Προλεγόμενα εἰς τὴν μελέτην Νικολάου τοῦ Καβάσιλα, Ἀθῆναι 1968.

4. Βλ. *Λαούρδα*, Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, σ. 6, 8.

5. Βλ. *A. Soloviev*, L'oeuvre juridique de Mathieu Blastarès, «Studi Bizantini e Neoellenici» 5 (1939) 698 - 707. Βλ. καὶ τὴν ἐποπτικὴ ἔκθεση τοῦ *αὐτοῦ*, Der Einfluss des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas, «Zeitschrift Sav.-Stg für Rechtsgesch.» 76 (1959), Rom. Abt., σ. 432 - 479.

5. *Γ.Ι. Θεοχαρίδου*, Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρις καὶ ἡ μονὴ τοῦ κύρ-Ἰσαὰκ ἐν Θεσσαλονίκῃ, «Byzantion» 40 (1970) 437 κ.ἑ.

7. *Loenertz*, Calecas, σ. 233.

Οἱ λόγιοι αὐτοὶ ἀκόμη βλέπουν καὶ ζοῦν τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους. Ἐνδιαφέρονται γιὰ τοὺς φτωχούς, γιὰ τὴν βελτίωση τῆς θέσης τῶν ἀγροτῶν, στιγματίζουν τὶς ἀδικίες τῶν δυνατῶν, τὴν τοκογλυφία, τὴν ἀκόρεστη ἀπληστία κ.λ. [1], ὅπως θὰ καταδείξουν ὁρισμένα ἀποσπάσματα, ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ παραθέσουμε στὴν κατάλληλη θέση. Συζητοῦν μὲ ἐλεύθερο πνεῦμα, μὲ λεπτὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ μὲ βαθιὰ σκέψη. Ἐξαίρονται στὴν γενικὴ θεώρηση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος καὶ διαπιστώνουν ὅτι ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση παρουσιάζει νοσηρὰ συμπτώματα. Οἱ ἰδέες τους δὲν περιορίζονται μέσα στὸν στενὸ κύκλο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ ξεχύνονται ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν της καὶ στὰ ἄλλα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ τὴν ὁποία βρίσκονται σὲ στενὴ ἐπαφή [2]. Γενικὰ ἐκδηλώνουν μὲ θάρρος καὶ ζωηρότητα ἰδέες, ποὺ δηλώνουν κάποια στροφὴ στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Θαυμάζει κανεὶς βλέποντας τὸν Κυδώνη, ποὺ πρὶν ἀπὸ χρόνια εἶχε ἀποδοκιμάσει τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν, νὰ τολμᾶ νὰ ἐκφράζῃ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1371 στὸν Ἰωάννη Ε΄ τὸν Παλαιολόγο τὶς ἑξῆς ὑψηλὲς ἰδέες γιὰ τὸν ἄνθρωπο: «Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀνομάζωνται οἱ δοῦλοι στὰ σωστὰ ἄνθρωποι. Γιατὶ δὲν μπορεῖ κανείς, ἐνῶ ἀνήκει σὲ ἄλλους, νὰ ἀνήκῃ καὶ στὸν ἑαυτό του. *Καὶ ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε χάριν τοῦ ἑαυτοῦ του. Κι' αὐτὸ τὸ δείχνει ἡ ἐλεύθερη βούλησή του, ποὺ ἂν τὴν χάσῃ κανείς, καλύτερα νὰ μὴ διεκδικῇ οὔτε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου*» [3].

Στὴν Θεσσαλονίκη λοιπὸν φυσᾶ μιὰ νέα καὶ ζωογόνα πνοὴ μὲ σαφῆ τὸν ἑλληνικό της χαρακτήρα, μιὰ πνοὴ ποὺ τείνει ν' ἀναμορφώσῃ κράτος καὶ κοινωνία, ποὺ φανερώνει ἀκόμη νέες πολιτικὲς καὶ ἐθνικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ μαρτυρεῖ τέλος τὴν αὐγὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Ἡ παράδοση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπως εἴδαμε, δὲν διακόπηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἴσως τὸ ἴδιο νὰ παρατηρήθηκε καὶ σὲ ἄλλα κέντρα ἢ περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ δὲν ἔχουν σωθῆ σχετικὲς μαρτυρίες. Σχετικὰ εἶναι δυνατὸν νὰ μνημονευθῆ, μὲ ἄκρα ὅμως ἐπιφύλαξη, μιὰ ἐνδιαφέρουσα εἴδηση τοῦ Ἄγγλου περιηγητὴ Sir John Maundeville τοῦ 14ου αἰ., ὅτι στὴν γενέτειρα τοῦ Ἀριστοτέλη, στὸ Asenigirem (πιθανὸν Astagirem, Στάγειρα), κοντὰ στὴν Θράκη, καὶ γύρω ἀπὸ τὸν βωμό, ποὺ ἦταν στημένος ἐπάνω ἀπὸ τὸν τάφο του, γινόταν κάθε χρόνο μιὰ πανηγυρικὴ γιορτή, σὰ νὰ ἦταν ἅγιος. Στὸν τάφο πήγαιναν καὶ ἔκαναν τὶς συνελεύσεις τους οἱ «δυνατοὶ»

1. Βλ. *R. Guilland,* Le traité inédit «sur l'usure» de Nicolas Cabasilas, «Εἰς μνήμην Λάμπρου» σ. 269 - 277, ὅπου καὶ παραπομπὲς σὲ ἔργα τῶν ἄλλων σύγχρονων λογίων γιὰ τὴν ζοφερὴ κοινωνικὴ κατάσταση.

2. *Tafrali,* ἔνθ' ἀν. σ. 157 - 161.

3. *Loenertz,* Cydonès, Correspondance, 1 σ. 23. Πρβλ. καὶ σ. 14 - 20, ὅπου εἶναι ὁλοφάνερη ἡ ἐπίδραση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

νομίζοντας ὅτι ἐκεῖ θὰ τοὺς ἐρχόταν ἡ καλύτερη συμβουλὴ σὰν ἀπὸ θεία ἔμπνευση [1]. Ἄραγε ἔχουμε μιὰ ἐπιβίωση ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἡρωολατρείας, ποὺ διατηρήθηκε στὴν ἀπομονωμένη ἐκείνη περιοχὴ τῆς Χαλκιδικῆς; [2].

Πάντως γεγονὸς πρέπει νὰ θεωρηθῆ, ὅπως ἄλλωστε τὸ διαπιστώσαμε ὡς τώρα, ὅτι οἱ θρῦλοι καὶ οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν πολεμιστῶν του ἦταν ζωηροὶ ἰδίως στοὺς κατοίκους τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης (μὲ τὴν εὐρεῖα σημασία ποὺ ἔδιναν οἱ συγγραφεῖς στοὺς γεωγραφικοὺς ἐκείνους ὅρους) [3], ἀκόμη καὶ στοὺς ἐχθροὺς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, καὶ ὅτι οἱ λόγιοί του πρόβαλαν πάντοτε τὰ κατορθώματα τῶν Μακεδόνων πρὸς μίμηση καὶ τὴν Μακεδονία σὰν τὴν ἐνδοξότερη ἑλληνικὴ χώρα. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ κολακευτικὲς ἐκφράσεις ποὺ ἀπευθύνει ὁ Κυδώνης, πιθανὸν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1345 πρὸς τὸν Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό· «Στὴν Μακεδονία ὑπάρχουν καὶ πόλεις μεγάλες καὶ στρατὸς πολὺς καὶ συνηθισμένος νὰ τρέπη σὲ φυγὴ τοὺς βαρβάρους... καὶ τὸ ὄνομά της μόνο προξενεῖ φρίκη σ' αὐτούς, ἐπειδὴ θυμοῦνται τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς λίγους Μακεδόνες ποὺ μαζί του σκέπασαν τὴν Ἀσία. Δεῖξε λοιπὸν σ' ἐκείνους, βασιλιά μου, ὅτι ὑπάρχουν καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ ὁ βασιλιὰς Ἀλέξανδρος, μόνο ποὺ ζῆ σὲ ἄλλα χρόνια» [4].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, ἄλλα καλλιτεχνικὰ κέντρα, μὲ τοπικὸ ὅμως αὐτὰ χαρακτήρα, εἶναι ἡ Βέροια καὶ ἡ Καστοριά. Τὰ ἀποκαλυπτόμενα τώρα τελευταῖα βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν πόλεων αὐτῶν ποὺ τὰ μελετοῦν μὲ προσοχή, καθὼς καὶ τῶν περιοχῶν, πρὸς τὶς ὁποῖες ἐπισημαίνεται ἡ ἀκτινοβολία τους [5], θὰ φωτίσουν ἀσφαλῶς περισσότερο τὴν καλλιτεχνικὴ ἐκείνη ὁρμή. Δὲν ξέρουμε ὅμως ἂν θὰ βρεθοῦν ποτὲ στοιχεῖα γιὰ τὴν πνευματική τους παράδοση καὶ κίνηση.

---

1. Βλ. *Sir John Maundeville,* The Voige and Travayle, ἐκδ. J. Ashton, London 1887, σ. 15· «... at Strages is Aristotle buried, and there is an aulter on his tombe, and there they make a greate feast every yeare as he were a saint, and upon his aulter the lordes holde their great counsayles and assemblies and they think, that through the inspiration of God and him, they should have the better councill». Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀξιοπιστίας του βλ. σ. XI κ.ἑ.

2. Εἶναι ἡ ἐπιβίωση τῆς γιορτῆς ἐκείνης, ποὺ μνημονεύει ὁ βιογράφος τοῦ Ἀριστοτέλη Ἀμμώνιος, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ Σάθας; Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἀμμωνίου εἶναι τὸ ἑξῆς: «ὅθεν καὶ οἱ Σταγειρῖται ἑορτὴν ἐπιτελοῦσι τῷ Ἀριστοτέλει, Ἀριστοτέλειαν αὐτὴν προσαγορεύοντες, καὶ τὸν μῆνα δὲ ἐν ᾧ ἡ ἑορτὴ ἐπιτελεῖται, Σταγειρίτην προσαγορεύουσι» (βλ. στοῦ *Sathas,* ἔνθ' ἀν. σ. 124 ὑποσ. 1).

3. Πρβλ. καὶ *Ἀμάντου,* Παρατηρήσεις εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ 1 (1924) 44 - 46. *Loenertz,* Cydonès, Correspondance, 1 σ. 35.

4. *Loenertz,* Cydonès, Correspondance, 1 σ. 85.

5. Βλ. *Στυλ. Πελεκανίδου,* Καστοριά, Ι Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953. Βλ. τοῦ *αὐτοῦ,* Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960. Πρβλ. σ. 84 - 85.

3. *Κοινωνική κρίση στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Οἱ πρόνοιες καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν.*

Ἡ περίοδος ὅμως αὐτὴ τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνόδου, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν γένεση καὶ ἀφύπνιση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, δὲν διαρκεῖ πολύ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βαθιὰ κρίση συγκλονίζει τὸ βυζαντινὸ κράτος καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου κατατρίβει ὁλοένα καὶ περισσότερο τὰ θεμέλιά του. Τὴν κρίση αὐτὴ τὴν χαρακτηρίζουν κυρίως τὰ ἑξῆς: οἱ «δυνατοὶ» καὶ τὰ μοναστήρια ἐξογκώνουν συνεχῶς μὲ γοργὸ ρυθμὸ τὰ μεγάλα κτήματά τους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ περιορίζουν ἀντίστοιχα τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐλεύθερων μικροϊδιοκτητῶν, νὰ μειώνουν τὴν ἔκταση τῶν κτημάτων τους καὶ νὰ γίνωνται οἱ δημιουργοὶ κοινωνικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ ταραχῶν μέσα στὸ κράτος, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐπιδρομὲς ἐχθρικῶν στρατῶν καὶ πρὸ πάντων ἡ ραγδαία ἐξάπλωση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων ἐπιταχύνουν τὴν πορεία του πρὸς τὴν παρακμή.

Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ βασιλεῖς συνήθιζαν νὰ παραχωροῦν ἐφ' ὅρου ζωῆς στοὺς διαφόρους μεγαλογαιοκτήμονες καὶ ἀνώτατους πολιτικοὺς καὶ ἰδίως στρατιωτικοὺς ὑπαλλήλους κτήματα τοῦ κράτους «κατὰ λόγον προνοίας», γιὰ νὰ τοὺς ἀμείψουν γιὰ τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες τους, πρὸ πάντων τὶς στρατιωτικές. Τὶς ὑπηρεσίες τους αὐτὲς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τὶς συνεχίσουν [1].

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως τῶν Κομνηνῶν (1081 - 1185), ἀφότου δηλαδὴ ἀνέρχεται καὶ ἐπιβάλλεται ἡ στρατιωτικὴ ὀλιγαρχία, ἡ λέξη *πρόνοια* παίρνει στρατιωτικὴ σημασία. Ἡ ἔννοιά της ἐξυπακούει τὴν ὑποχρέωση τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας [2]. Ὑπῆρχε ὅμως μιὰ οὐσιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς πρόνοιες καὶ στὰ κτήματα τῶν παλαιῶν στρατιωτῶν τῶν θεμάτων: οἱ πρόνοιες τώρα ἦταν μεγάλες ἰδιοκτησίες, ποὺ καλλιεργοῦνταν ἀπὸ παροίκους, δεμένους μὲ τὴν γῆ καὶ ἐξαρτημένους ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη, ἐνῶ τὰ παλαιὰ στρατιωτικὰ κτήματα καλλιεργοῦνταν μὲ τὸν προσωπικὸ μόχθο τῶν ἰδιοκτητῶν [3]. Οἱ δυνατοὶ λοιπὸν τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικά τους μεγάλα κτήματα, ἐκμεταλλεύονταν καὶ τὰ δημόσια, τὶς *πρόνοιες*. Καὶ αὐτὲς θὰ ἐπιθυμοῦσαν πολὺ νὰ τὶς κληροδοτήσουν καὶ στοὺς ἀπογόνους των μαζὶ μὲ τοὺς χωρικοὺς τοὺς ἐγκατεστημένους σ' αὐτά. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς

---

1. Βλ. *P Charanis,* On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, «Byz.—sl.» 12 (1951) 97. *G. Ostrogorskij,* Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, σ. 9, 16, 26 - 27 κ.ἑ.

2. *Ostrogorskij,* ἔνθ' ἀν. σ. 26 κ.ἑ.

3. *Γ. Γκοριάνωφ,* Μεγάλη φεουδαλικὴ γαιοκτημοσύνη στὸ Βυζάντιο στὸν 13ο - 15ο αἰ. (ρωσικά), «Viz. Vrem.» 10 (1956) 116. Τὶς κυριότερες σχετικὲς ἐργασίες τῶν Ρώσων (A. Každan, Z.V. Udalcova κ.λ.) καὶ Βουλγάρων ἱστορικῶν (D. Angelov κ.λ.) εἶναι δυνατὸν νὰ τὶς μελετήση κανεὶς στὰ περιοδικά τους Viz. Vremenik καὶ Istoričeski Pregled.

ἐξελίξεως τῆς πρόνοιας στοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους: ἀπὸ προσωρινὴ ἰδιοκτησία τείνει νὰ μεταβληθῆ καὶ τελικὰ μεταβάλλεται σὲ κληρονομικὴ [1]. Οἱ *προνοιάριοι* ἢ οἱ *στρατιῶται*, ὅπως ὀνομάζονται ἐπίσημα, καθὼς καὶ τὰ μοναστήρια, δεσπόζουν μέσα στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, ποὺ βασίζεται στὴν γεωργικὴ οἰκονομία. Ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη εὔνοια καὶ τὴν παραχώρηση προνοιῶν σ' αὐτοὺς ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ στρατιωτικὸ στάδιο, οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν, ὅπως λέγει ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης, «ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς ἀπληστίας πεπόνθασι τὰ οἰκτρότατα, οὐκ ἀργύριον μόνον καὶ ὀβολὸν ἀφαιρούμενοι, ἀλλὰ καὶ τοῦ τελευταίου χιτῶνος ψιλούμενοι, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν φιλτάτων αὐτῶν ἀποσπώμενοι». Ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν κατάσταση ὁ Νικήτας ἀπευθύνεται μὲ παθητικὲς ἐκκλήσεις πρὸς τὸν θεὸ καὶ ζητεῖ τὴν ἐπέμβασή του, γιὰ νὰ σώση τὸν λαὸ ἀπὸ τὶς τωρινὲς συμφορὲς καὶ νὰ τὸν ἀπαλλάξη ἀπὸ τὶς μελλοντικές, ποὺ προμηνύονται πολὺ χειρότερες [2].

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἐποχὴ τῶν σταυροφοριῶν, ἀρχίζει νὰ εἰσδύη στὴν αὐτοκρατορία ὁλοένα καὶ περισσότερο ἡ ἔννοια τοῦ δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ καὶ οἱ τάσεις τῶν κατὰ τόπους δυνατῶν γιὰ ἀποκέντρωση γίνονται ἔντονες [3]. Ἡ ἐποχὴ εὐνοεῖ τὴν ἄνοδο τῆς στρατιωτικῆς ὀλιγαρχίας, τὴν ἀποκέντρωση τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν. Ἡ ὀλιγαρχία λοιπὸν αὐτὴ ἐπηρεάζει ἀποφασιστικὰ τὴν πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Δὲν ἔχει βέβαια τὸν χαρακτήρα ποὺ ἔχει ἡ φεουδαρχία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, γιατὶ οἱ ἀντιπρόσωποί της δὲν περνοῦν τὸν περισσότερο καιρὸ στοὺς πύργους καὶ στὰ κτήματα, ἀλλὰ στὶς πόλεις, μὲ τὶς ὁποῖες τοὺς δένουν στενὰ τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα. Ζοῦν μαζὶ μὲ τοὺς ἀστοὺς καὶ τὶς λαϊκὲς τάξεις, ἀλλά, ὅπως εἶναι ἑπόμενο, ἐπηρεάζουν πολὺ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Οὐσιαστικὰ αὐτοὶ κηδεμονεύουν τοὺς τοπικοὺς κοινοτικοὺς θεσμοὺς καὶ διαχειρίζονται τὰ κοινά [4]. Ἡ φραγκικὴ κατάσταση δὲν

---

1. *Γκοριάνωφ*, ἔνθ' ἀν. σ. 116. Γιὰ τὴν πρόνοια βλ. *A. Hohlweg*, Zur Frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) 288 - 308.

2. *Νικήτας Χωνιάτης*, σ. 272 - 274.

3. Βλ. *F. Dölger*, Politische und geistige Strömungen im sterbendem Byzanz, JÖBG 3 (1954) 5 κ.ἑ. Τοῦ *αὐτοῦ*, Der Feudalismus in Byzanz, «Vorträge und Forschungen» 5 (1960) 186, 191 - 192.

4. Βλ. *E. Francès*, La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles, «Byz -sl.» 16 (1955) 85 κ.ἑ., σ. 87· «... la ville apparaît comme le centre nécessaire qui polarise toute la vie économique de la féodalité dans la région». Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ φεουδαλισμοῦ στὶς βαλκανικὲς χῶρες, σύμφωνα μὲ τὴν μαρξιστικὴ ἀντίληψη βλ. στοῦ *D. Angelov*, Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII bis zum XIV Jahrhundert, «Etudes historiques à l'occasion du XIe Congrès Intern. des Sciences Historiques Stockholm 1960», Sofia 1960, σ. 107 - 131.

εἶχε ἐξομοιώσει τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς 'Ανατολῆς μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Δύσης [1].

Οἱ ἀγῶνες τῶν νέων ἑλληνικῶν κρατῶν κατὰ τῶν κατακτητῶν ἐνισχύουν τὴν δύναμη τῶν κατὰ τόπους στρατιωτικῶν καὶ τῶν ἄλλων μεγαλογαιοκτημόνων καὶ οἱ πρόνοιες δίνονται ἀπὸ τοὺς νέους βασιλεῖς, γιὰ νὰ ἰσχυροποιήσουν τὶς θέσεις τους καὶ ν' ἀμείψουν τοὺς δυνατούς [2]. Οἱ προνοιάριοι γίνονται περισσότεροι καὶ ἰσχυρότεροι ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων (1261 - 1453). 'Ο ἱδρυτής της Μιχαὴλ Η', γιὰ νὰ στερεώση τὴν θέση του, ὅπως εἴδαμε, ἐπιδιώκει νὰ προσεταιριστῆ τὴν στρατιωτικὴ ὀλιγαρχία καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἀρχίζει νὰ καθιερώνη τὸν κληρονομικὸ χαρακτήρα τῶν προνοιῶν [3], δίδει γενναιόδωρες φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς (*ἐξκουσσεία*) [4] καὶ μοιράζει τίτλους, τοῦ *δεσπότου, καίσαρος, σεβαστοκράτορος* κ.λ. «Ποτὲ ἄλλοτε γράφει, ὁ P. Charanis, ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δὲν εἶχε κυριαρχηθῆ καὶ διοικηθῆ ἀπὸ ἕνα ἀριθμὸ μεγάλων οἰκογενειῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν δεσμοὺς ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη καὶ μὲ τὴν δυναστεία ποὺ κυβερνοῦσε» [5]. Οἱ δυνατοί, ἐπωφελούμενοι ἀπὸ τὶς δύσκολες συνθῆκες τοῦ κράτους, ζητοῦν καὶ πετυχαίνουν νὰ τοὺς παραχωρηθοῦν μὲ χρυσόβουλλα ἢ σιγίλλια πρόνοιες «κατὰ λόγον γονικότητος», δηλαδὴ ὡς κληρονομικές. Ἔτσι εὐρύνουν ὁλοένα καὶ περισσότερο τὶς ἐκτάσεις τους προσαρτώντας τὰ κτήματα τοῦ κράτους καὶ ἐξαναγκάζοντας τοὺς ἐλεύθερους γεωργοὺς ἢ τοὺς ἐγκατεστημένους στρατιῶτες τοῦ παλαιοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων νὰ πουλοῦν τὰ κτήματά τους [6]. Βασικὴ λοιπὸν μορφὴ τῆς μεγάλης ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους γίνεται ἡ πρόνοια. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι παράλληλα πρὸς τὶς μεγάλες στρατιωτικὲς οἰκογένειες ὑπῆρχε καὶ μιὰ «μέση τάξη καλλιεργητῶν, ἕνα εἶδος ἀστικῆς ἀγροτικῆς τάξεως, στὴν ὁποία ἔχουν ἐπίσης παραχωρηθῆ *κατὰ πρόνοιαν* γαῖες μὲ μέτρια σχετικὰ ἔκταση. Οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς ὑποφέρουν ἀπὸ τὰ γεγονότα,

---

1. Βλ. *G. Rouillard,* La vie rurale dans l'empire byzantin, Paris 1953, σ.1 47. «Plus d'un grand propriétaire a bien pu adopter les modes occidentales déjà en vogue à la cour des Comnènes, mais les paysans qui cultivent ses terres ou celles de quelque grand seigneur latin n'en ont point été touchés. Bien plus, ce sont au contraire les conquérants qui adoptent les termes même usités par les Byzantins à propos de l organisation agraire». Πρβλ. καὶ *Παν. Ι. Ζέπου,* Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ΕΕΒΣ 18 (1948) 212 κ.ἑ. καὶ παρατηρήσεις *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 110 - 113.

2. Βλ. *J. Danstrup,* The State and Landed Property to c. 1250, «Classica et Mediaevalia» 8 (1946) 229.

3. Βλ. *Charanis,* ἔνθ' ἀν. σ. 94 κ.ἑ., 105 κ.ἑ. *Ostrogorskij,* ἔνθ' ἀν. σ. 93 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Rouillard,* ἔνθ' ἀν. σ. 155 - 156.

4. *G. Ostrogorskij,* Mémoires et documents pour l'histoire de l'immunité à Byzance, «Byzantion» 28 (1958) 205 κ.ἑ.

5. *Charanis,* ἔνθ' ἀν. σ. 108.

6. Βλ. *'Αλεξ. Ν. Διομήδη,* Βυζαντιναὶ μελέται, 'Αθῆναι 1951, τ. 1 σ. 88 - 102.

ὅπως καὶ οἱ ἐλεύθεροι μικροϊδιοκτῆτες. Ἡ μοναστικὴ ζωὴ προσελκύει μεγάλον ἀριθμὸ ἀπ' αὐτούς, ἀλλὰ ὅλοι δὲν ἔχουν ἐξαφανιστῆ» [1]. Τέτοιες γεωργικὲς οἰκογένειες στρατιωτῶν καὶ προκρίτων εἶναι τῆς θρακικῆς χερσονήσου, ποὺ μεταφέρονται στὰ 1354 ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὸ Καρασὶ τῆς Μ. Ἀσίας [2]. Οἱ προνοιάριοι, ὅταν προσκαλοῦνταν, φαίνεται ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δίδουν ἕναν ἀριθμὸ ἐλαφρὰ ὁπλισμένων ἀνδρῶν, ἀνάλογο πρὸς τὶς ἐκτάσεις τους [3].

Ἡ θέση τῶν ἐλευθέρων γεωργῶν καὶ μικροϊδιοκτητῶν βαθμιαῖα δυσχεραίνεται. Οἱ εἰδήσεις μας ὅμως δὲν εἶναι πολλὲς καὶ καθαρές, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ καθορίσουμε μὲ σαφήνεια τὴν ἔννοια τῶν διαφόρων ὅρων, ποὺ δηλώνουν τοὺς καλλιεργητὲς τῆς γῆς· π.χ. τοῦ ἐλεύθερου γεωργοῦ, τοῦ δουλοπαροίκου, τοῦ «παροίκου», τοῦ «προσκαθημένου», τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους, καθὼς καὶ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς δυνατούς [4]. Πάντως τὰ χωριὰ τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν, ἂν καὶ συνεχῶς ἐλαττώνονται, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν στὶς διάφορες χῶρες, Θεσσαλία, Μακεδονία, Μ. Ἀσία, καὶ νὰ διατηροῦν τὶς κοινοτικές τους ἀρχές [5].

Τὰ μοναστήρια ἐπίσης πληθύνονται ἢ εὐρύνουν κατὰ καιροὺς τὶς ἐκτάσεις τους μὲ νέες παραχωρήσεις γαιῶν ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς ἢ μὲ ἀφιερώσεις ἰδιωτῶν ἢ καὶ μὲ ἀγορές. Τὰ μοναστήρια ἀπασχολοῦν χέρια χρήσιμα γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς χώρας καὶ γιὰ τὴν γεωργικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ τόπου, χωρὶς ὅμως καὶ τὰ ἴδια νὰ μποροῦν ν' ἀξιοποιήσουν τὶς μεγάλες ἐκτάσεις τους. Ἔτσι ὄχι μόνον περιορίζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν καὶ ἐξαθλιώνονται γενικὰ οἱ χωρικοί, ἀλλὰ καὶ μειώνονται συνεχῶς οἱ πρόσοδοι τοῦ κράτους [6].

Ἡ διαχείριση τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων δὲν ἦταν πάντα ὁμαλή. Κάποτε διάφοροι ἀνώτεροι κληρικοὶ τὰ δώριζαν σὲ φιλικὰ πρόσωπα ἢ τὰ ενε-

---

1. *Rouillard,* ἔνθ' ἀν. σ. 170. Σὰν ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο τῆς μέσης αὐτῆς ἀγροτικῆς τάξης θεωρεῖ κάποιον Θεόδωρο Καραβᾶ, ἰδιοκτήτη ἀμπελιῶν καὶ ἀκινήτων στὴ Μακεδονία·

2. Βλ. Χρονικὸ Ἀσὶκ πασᾶ Ζαντέ, μετάφρ. Richard Kreutel, Wien 1959, σ. 39, 40·

3. Βλ. *Charanis,* ἔνθ' ἀν. σ. 131. Βλ. καὶ στὶς σ. 132 - 133 γνῶμες του γιὰ τὴν διαφορὰ τῶν νέων καὶ παλαιῶν στρατιωτικῶν γαιοκτημόνων.

4. Ἐνδιαφέροντα κείμενα γιὰ τὴν μελέτη τῶν καταστάσεων τῶν παροίκων καὶ προσκαθημένων βλ. στοῦ *F. Dölger,* Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, München 1949. Γιὰ τὶς δυσκολίες τῆς ἑρμηνείας τῶν ὅρων βλ. *Charanis,* ἔνθ' ἀν. σ. 134 κ.ἑ. Γιὰ τὴν σημασία αὐτῶν κατὰ τὸν Dölger βλ. τὴν μελέτη του Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessaloniki im 10. Jahrhundert, München 1952, σ. 27. Ἀντιπρβλ. καὶ ἀντιλήψεις *G. Ostrogorskij,* Quelques problèmes d' histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, ἰδίως συνόψιση αὐτῶν στὶς σ. 66 - 74.

5. Βλ. *Rouillard,* ἔνθ' ἀν. σ. 156 - 157, 158, 159 - 160, 163 κ.ἑ. *Charanis,* ἔνθ' ἀν. σ. 119 κ.ἑ., 122 - 126. Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948) 97 - 118.

6. Βλ. *Charanis,* On the Social Structure.., σ. 108 κ.ἑ.

χυρίαζαν καὶ τὰ πουλοῦσαν ἀκόμη, πράγμα ποὺ ἔκαναν (φαίνεται σὲ καιροὺς ἀναστατώσεων) καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ «πάροικοι» ἢ καὶ οἱ «ἀνακαμπτικῶς ἔχοντες» [1], ἀλλὰ οἱ νέοι μητροπολίτες ἢ ἐπίσκοποι, ἐπικαλούμενοι τὴν ἐπέμβαση τῶν βασιλέων καὶ προβάλλοντας τὴν ἀπειλὴ τῶν ἀφορισμῶν, τὰ ἔπαιρναν πίσω [2]. Ἀλλὰ καὶ ἰσχυροὶ στρατιωτικοὶ ἐπενέβαιναν κάποτε καὶ σὲ στιγμὲς κρίσιμες ἀπελευθέρωναν παροίκους μονῶν καὶ τοὺς μετέβαλλαν σὲ στρατιῶτες παραχωρώντας τους τὰ κτήματα, ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι. Ἔτσι βλέπουμε ὅτι πάροικοι τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Ζαβλαντίων στὴν Θεσσαλία, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰωάννη, μεταβάλλονται σὲ στρατιῶτες καὶ ὅτι τὸ μοναστήρι ἀγωνίζεται καὶ πετυχαίνει στὰ 1348 νὰ τοὺς πάρῃ πίσω, καθὼς καὶ τὸ χωριὸ Ζαβλάντια, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένοι. [3]

Ἡ ἐπικράτηση λοιπὸν καὶ οἱ καταπιέσεις τῆς βυζαντινῆς ὀλιγαρχίας, ἡ αὔξηση τῶν μοναστηρίων ἢ μοναστηριακῶν κτημάτων μὲ δωρεές, καθὼς οἱ φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς καὶ τὰ ἄλλα προνόμιά τους, ἦταν ἀπὸ τὰ κύρια αἴτια, ποὺ ἔφεραν τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ καὶ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου, ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἄλλωστε σὲ προσεχῆ κεφάλαια νὰ τὸ ὑπογραμμίζουν φωτεινὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ κατάσταση αὐτὴ χώριζε μὲ βαθὺ χάσμα τὶς κοινωνικὲς τάξεις, ἐμπόδιζε τὴν ὁμόθυμη συνένωσή τους ἐμπρὸς στὸν τουρκικὸ κίνδυνο καὶ ἀνέστελλε τὴν ἐξελικτικὴ πορεία πρὸς τὴν διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους.

4. Οἱ ἡσυχαστικὲς ἔριδες καὶ οἱ πολιτικοκοινωνικὲς ταραχὲς μέσα στὸ βυζαντινὸ κράτος.

Μέσα σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση ξέσπασαν σφοδρὲς θρησκευτικὲς ἔριδες, οἱ λεγόμενες ἡσυχαστικές, ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ κοινωνικὲς ταραχές, ποὺ τάραξαν τὸν χριστιανικὸ κόσμο τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὰ 1339 ὡς τὰ τέλη σχεδὸν τοῦ 14ου αἰ. Παρὰ τὶς ἐργασίες ποὺ ἔχουν γίνει ὡς σήμερα, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι περιορισμένες καὶ τὰ προβλήματα πολλά. Πάντως οἱ ἰδέες ποὺ προκαλοῦν τὶς ἔριδες, ἰδέες μυστικιστικές, ποὺ ἐξυμνοῦσαν τὸ αὐστηρὸ ἀσκητικὸ πνεῦμα, δὲν εἶχαν πάψει νὰ κυκλοφοροῦν μέσα στὴν χριστιανικὴ κοινωνία τοῦ Βυζαντίου σὲ ὅλη τὴν διάρκεια του καὶ νὰ παρουσιάζουν κατὰ καιροὺς αὐξομείωση ἐπιδράσεων. Ἡ πρόσφατη ὅμως ἀναζωογόνησή τους δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ ἀπὸ τὴν σύγχρονη κοινωνικὴ καὶ πολι-

1. Γιὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ὅρου βλ. *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 2 σ. 185 - 187
2. Βλ. *Κ.Γ. Ζησίου,* Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Α' Λακεδαίμονος, «Βυζαντὶς» 1 (1909) 433, 435.
3. Βλ. *Βέη,* Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, «Βυζαντὶς» 2 (1911 - 1912) 59 - 62.

τική ἀκαταστασία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐξάπλωση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε παρακάτω. Ἡ ἀπελπισία ἦταν ἑπόμενο νὰ σπρώξη τοὺς κατοίκους πρὸς τὸν μυστικισμὸ ἢ καὶ πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Οἱ ἰδέες αὐτὲς γρήγορα ξαπλώθηκαν, κυρίως στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ στὴν Θεσσαλονίκη, ἀφότου θερμὸς ἀπολογητής τους παρουσιάζεται ὁ μοναχὸς καὶ ἀργότερα ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, γόνος ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας τῆς Μ. Ἀσίας, ἡ ὁποία εἶχε μεταναστεύσει στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. Ἡ οἰκογενειακὴ ἀτμόσφαιρα, μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύσσεται ὁ Παλαμᾶς, κυριαρχεῖται ἀπὸ ἕνα εἶδος μοναστικῆς εὐσέβειας μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴν «καθαρὰν προσευχήν». Ἀνατρέφεται μέσα στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ καὶ μὲ τὴν προστασία του κάνει λαμπρὲς σπουδές. Ἀκολουθεῖ τὴν κλίση του πρὸς τὸ μοναστικὸ στάδιο καὶ γίνεται πρότυπο μοναχοῦ. Θαυμάζεται γιὰ τὶς πολλές του γνώσεις, τὸ λεπτὸ πνεῦμα καὶ τὴν αὐστηρή του ἀσκητικότητα. Ὁ Παλαμᾶς ἀποκρούει τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος. Τὸν θεωρεῖ ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν χριστιανικὴ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καὶ δρᾶ μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία κατὰ τὴν δημιουργική του ἐνέργεια. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀποδεικνύει πειστικὰ τὸ φαινόμενο τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Μόνον ἡ ζωὴ ἐν Χριστῷ εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ μᾶς τὸ ἀποκαλύψῃ, κυρίως ἡ «μονολόγιστος» καὶ ἀδιάλειπτη προσευχή.

Ἀντίπαλος τῶν μυστικιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Παλαμᾶ ἐμφανίζεται ὁ Καλαβρὸς μοναχὸς Βαρλαάμ, ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπος τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἰταλία, πιστὸς στὴν ὀρθοδοξία, ἀλλὰ διαποτισμένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως. Ὁ Βαρλαάμ, βαθὺς γνώστης τῆς θεολογίας, ἰδίως τῆς δυτικῆς, καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, θέλει νὰ γνωρίση ἀπὸ κοντὰ τὶς πατρίδες τῶν μεγάλων σοφῶν τῆς Ἑλλάδας. Εἶναι ὅμως ἐπηρμένος καὶ φιλόδοξος. Μὲ τὴν συμπεριφορά του δυσαρεστεῖ πολλοὺς Βυζαντινοὺς λογίους.

Ἐπισκέπτεται τὴν Θεσσαλονίκη, διδάσκει ἐκεῖ καὶ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἡσυχαστικὴ κίνηση, ἀλλὰ γρήγορα ἀπογοητεύεται, γιατὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ συναντᾶ ἔχουν μικρὴ μόρφωση καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἱκανοποιήσουν τὸν σκεπτικισμό του. Ἔρχεται σὲ ἀντιλογία μὲ τὸν Παλαμᾶ, κατακρίνει τοὺς ἡσυχαστὲς καὶ τοὺς ἀποκαλεῖ «ὀμφαλοψύχους». Ὁ Βαρλαὰμ ἔχει ἐμπιστοσύνη στὸ κῦρος τῶν φιλοσόφων καὶ κυρίως τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὴν σπουδὴ αὐτῶν τὴν θεωρεῖ ὡς ἀπαραίτητο προστάδιο γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν θεό. Γράφει ὅτι ἡ γνώση τῶν ὄντων, δηλαδὴ τῆς φιλοσοφίας, εἶναι τὸ καλύτερο πράγμα ποὺ κατέχουμε. Χαρακτηριστικὴ λοιπὸν εἶναι ἡ διαφορὰ ἀντιλήψεων Βαρλαὰμ καὶ Παλαμᾶ ὡς πρὸς τὴν στάση τους ἀπέναντι τῆς φιλοσοφίας [1].

Ὁ Βαρλαὰμ μὲ τὰ μαθήματά του στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη γνώρισε στοὺς Βυζαντινοὺς λογίους τὴν νέα δυτικὴ φιλοσοφία. «Ἀπὸ τὰ μαθήματά του, γράφει ὁ Schirò, ὁ μελετητὴς τοῦ ἔργου τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ, οἱ ἀκροαταὶ ἀντιλαμβάνον-

1. *J. Meyendorff*, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, σ. 45 κ.ἑ. Βλ. καὶ *H.- G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σ. 712 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *G. Schirò*, Ὁ Βαρλαὰμ καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1959. Βλ. καὶ μελέτες σχετικὲς μὲ τὴν ἡσυχαστικὴ διδασκαλία στὸν «Πανηγυρικὸν τόμον ἑορτασμοῦ τῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, 1359 - 1959», Θεσσαλονίκη 1960. Βλ. ἀκόμη τὴν πρόσφατη ἔναρξη τῆς ἔκδοσης τῶν κειμένων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὴν φροντίδα τοῦ *Παν. Κ. Χρήστου*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1962.

ται ὅτι ἡ Δύσις εἶχε καὶ αὐτὴ προοδεύσει, ὅτι εἶχε μιὰ πολὺ προηγμένη φιλοσοφικὴ σκέψι καὶ ὅτι ἀκόμη αὐτὴ αὕτη ἡ κατὰ παράδοσιν βυζαντινὴ διδασκαλία ἔπρεπε ν' ἀναθεωρηθῇ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν συγχρόνων φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων καὶ ἐν σχέσει μὲ αὐτάς. Ὁ Βαρλαὰμ μὲ τὴν διδασκαλίαν του πραγματοποιεῖ ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἀναθεώρησιν» [1]. Εἶναι πραγματικὰ σημαντικὸ γεγονὸς γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης τὸ ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ γίνεται τὸ ἐπίκεντρο τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν συζητήσεων. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρακολουθῇ κανεὶς ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, πῶς γνωρίζονται οἱ δύο πολιτισμοί, ὁ δυτικὸς καὶ ὁ βυζαντινός, καὶ πῶς σιγὰ σιγὰ ἀνακαλύπτουν οἱ Ἕλληνες, καὶ πρῶτα οἱ φιλοδυτικοὶ λόγιοι, δηλαδὴ οἱ ἑνωτικοί, τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὴν πρόοδο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου στὴν θρησκευτικοφιλοσοφικὴ κίνηση, στὶς τέχνες, στὶς ἐπιστῆμες καὶ στὰ γράμματα.

Ἀλλεπάλληλα φιλονεικοῦν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἀντίπαλων παρατάξεων καὶ ἀλλεπάλληλα συνέρχονται οἱ σύνοδοι, γιὰ νὰ συζητήσουν καὶ νὰ κρίνουν τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ τῶν ἀπόψεών τους καὶ γιὰ ν' ἀποκαταστήσουν τὴν ποθητὴ γαλήνη στὶς τρικυμισμένες ψυχὲς τῶν ὀρθοδόξων.

Ἡ ἐπικράτηση τῶν ἡσυχαστῶν καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῶν μυστικιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Παλαμᾶ εἶχαν ἀνασταλτικὴ ἐπίδραση στὶς φιλοσοφικὲς σπουδές, στὴν κλασσικὴ παιδεία, καὶ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ νέου φιλελεύθερου καὶ ἀναγεννητικοῦ πνεύματος, γιατὶ θὰ ἐπηρέασαν πολλοὺς φίλους τοῦ ἡσυχασμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἀπέβλεπαν μὲ θαυμασμὸ πρὸς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ τὸν λαμπρὸ πολιτισμό της, ἰδίως πρὸς τὴν φιλοσοφία της. Καὶ ὁ θερμὸς ὑμνητής της Νικόλαος Καβάσιλας, ποὺ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του Ἕλληνα, ὅπως εἴδαμε, δὲν θὰ τόλμησε ἀσφαλῶς νὰ μιλήσῃ στὸ μέλλον γι' αὐτὴν μὲ τὸν ἴδιον ἐνθουσιασμὸ ποὺ γνωρίσαμε [2]. Τὴν στροφὴ καὶ τὴν κατάπτωση τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν στὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπαινίσσεται ἀσφαλῶς ὁ Δημ. Κυδώνης, ὅταν στὰ 1376 ἔγραφε στὸν Θεσσαλονικέα ἄλλοτε μαθητή του Ραδηνό, ὅτι «γιὰ τοὺς Μακεδόνες (ἐννοεῖ τοὺς Θεσσαλονικεῖς) καὶ τοὺς Κωνσταντινουπολίτες δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο πιὸ ἀξιοκαταφρόνητο ἀπὸ τὸν ἄνδρα ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν φιλοσοφία» [3].

Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι οἱ μυστικιστικὲς αὐτὲς ἰδέες ἀνανέωσαν γιὰ τελευταία φορὰ στὸ Βυζάντιο τὴν μοναστικὴ κίνηση καὶ τέχνη (ὑπέθαλψαν τὸν συντηρητισμὸ καὶ τὴν ἐπικράτηση παλαιῶν τάσεων) καὶ ἐπέδρασαν πολὺ στοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς τῶν Βαλκανίων καὶ ἰδίως στὴν Ρωσία [4]. Γενικὰ ἡ κίνηση

---

1. *Schirò,* ἔνθ' ἀν. σ. 11.

2. Βλ. σ. 98 τοῦ βιβλίου μου.

3. *Loenertz,* Cydonès, Correspondance, 2 σ. 51. Πρβλ. καὶ *G. Cammelli,* Démétrius Cydonès. Correspondance, Paris 1930, σ. 116.

4. Βλ. *Konr. Onasch,* Renaissance und Vorreformation in der byzantinischen-slavischen Orthodoxie, «Berliner Byzantinischen Arbeiten», Berlin 5 (1957), τεῦχ. 9, σ. 288 - 302. *Ἀντ.- Αἰμ. Ταχιάου,* Ἐπιδράσεις τοῦ ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσίᾳ, 1328 - 1406, Θεσσαλονίκη 1962. Πρβλ. τὴν δράση τοῦ ζωγράφου Θεοφάνη στὴν Ρωσία κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14 αἰ. (*Β.Ν. Λάζαριεφ,* Μελέτες γιὰ τὸν Θεοφάνη

αὐτή, ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τὴν δυσμενῆ στάση της ἀπέναντι τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν, δὲν στάθηκε ἐχθρικὴ ἀπέναντι στὴν νέα πνοὴ τῆς τέχνης, ποὺ ἐξακολούθησε νὰ ἐπιζῆ στὸ Ἅγ. Ὅρος καὶ μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους [1].

Ἡ φιλονεικία τῶν ἡσυχαστῶν, καθαρὰ πνευματικὴ στὴν ἀρχή, ἄλλαξε ὄψη, ὅταν ἀναμείχθηκαν σ' αὐτὴν ἄνδρες πολιτικοί, ὅταν δηλαδὴ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς στρατιωτικῆς ὀλιγαρχίας καὶ μνηστήρας τοῦ θρόνου ἔσπευσε, ὕστερ' ἀπὸ πρόσκληση τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, νὰ ἐνισχύση μὲ τὸ κῦρος του τοὺς ἡσυχαστὲς ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Βαρλαάμ. Ἄλλωστε οἱ Ἁγιορεῖτες τὸν εἶχαν βοηθήσει στοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴν κατάληψη τοῦ θρόνου. Τότε ὁ ἀντίπαλός του Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος, ποὺ εἶχε τὴν εὔνοια τῆς βασίλισσας Ἄννας τῆς Σαβόϊας, μητέρας τοῦ ἀνήλικου Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου (1341 - 1391), στηρίζεται στὶς λαϊκὲς τάξεις. Ἔτσι ἀρχίζει μεταξύ τους ἕνας ἀγώνας, ποὺ δὲν ἀργεῖ ἀπὸ ἀνταγωνισμὸς προσώπων νὰ μεταβληθῆ σὲ πάλη τάξεων. Ἡ μιὰ ζητεῖ νὰ διατηρήση τὰ προνόμιά της, ἐνῶ ἡ ἄλλη προσπαθεῖ ν' ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὶς καταπιέσεις της. Στὴν πάλη αὐτὴ μεγάλη ὀξύτητα ἔδωσε ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξαθλίωση τῶν λαϊκῶν τάξεων, ἰδίως τῶν γεωργῶν.

Πραγματικὰ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες ἐχθρικὲς ἐπιδρομὲς εἶχαν ἐπιφέρει μεγάλες ζημίες στὴν ὕπαιθρο καὶ σὲ ὁρισμένα μέρη εἶχαν σχεδὸν καταστρέψει τὴν ἀγροτικὴ τάξη τῆς Θράκης, Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας, ἡ ὁποία συχνὰ βρίσκει καταφύγιο καὶ συνωστίζεται στὶς πόλεις καὶ στὰ κάστρα. Ἡ δημιουργία ἑνὸς πεινασμένου προλεταριάτου μέσα στὶς μεγάλες πόλεις, ὅπως π.χ. στὴν Θεσσαλονίκη καὶ Ἀδριανούπολη, ἑπόμενο ἦταν νὰ ὑποσκάψη τὸ κοινωνικὸ καθεστὼς ἀπὸ τὰ θεμέλιά του. Παράλληλα ἡ ἀστικὴ τάξη (*οἱ μέσοι*), ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται μέσα στὶς πόλεις αὐτὲς μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου μὲ τὴν Ἰταλία, πρὸ πάντων μὲ τὴν Βενετία καὶ τὴν Γένουα (ὁ πλουτισμὸς πολλῶν κατοίκων εὐνόησε ἀσφαλῶς τὴν ἐπίδοση τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν), ζητεῖ ν' ἀπαλλαγῆ καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῶν δυνατῶν καὶ νὰ μετάσχη στὴν διαχείριση τῶν κοινῶν. Τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἔδωσε ὁ ἀνταγωνισμὸς Ἀποκαύκου - Καντακουζηνοῦ καὶ ἡ ἐπαναστατικότητα τῶν μαζῶν. Ἔτσι ξέσπασαν δραματικοὶ κοινωνικοὶ ἀγῶνες, οἱ ὁποῖοι μέσα στὴν Θεσσαλονίκη ἐκδηλώθηκαν μὲ τὴν πιὸ σκληρὴ μορφή τους (1342 - 1347) [2].

τὸν Ἕλληνα (ρωσικά), «Viz. Vrem.» 7 (1953) 244-258, τ. 8 (1956) 143-165, τ. 9 (1956) 193 - 210).

1. Βλ. *Xyngopoulos,* L'activité des peintres macédoniens, BZ 52 (1959) 61 - 67.
2. Βλ. *Tafrali,* Thessalonique au XIVe siècle σ. 25 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *F. Thiriet,* Les

Ἡ ἐμπιστοσύνη καὶ ἡ ἀφοσίωση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στὸν Καντακουζηνὸ τὸν ἐξέθεσε ἀπέναντι τῶν ἐπαναστατῶν, τῶν Ζηλωτῶν, ὅπως ὀνομάζονται. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸν δέχθηκαν στὴ Θεσσαλονίκη, ὅταν ἦλθε νὰ ἐγκατασταθῇ ὡς ἀρχιεπίσκοπός της. Μόνον ὅταν ὁ Καντακουζηνὸς ἔγινε κύριος τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1350, ἐνθρονίστηκε ὁ Παλαμᾶς στὴν ἀρχιεπισκοπή. Μολαταῦτα οἱ σχέσεις τῶν Ζηλωτῶν καὶ τῶν μοναχῶν, ἰδίως τῶν ἡσυχαστῶν, δὲν ἦταν ἐχθρικές, γιατὶ καὶ οἱ τελευταῖοι καταπολεμοῦσαν τὶς ὀλέθριες συνέπειες, ποὺ εἶχε στὴν πνευματικὴ ἔξαρση τοῦ μοναχισμοῦ ὁ ὑπερπλουτισμὸς τῶν μεγάλων κοινοβιακῶν μονῶν κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰ. [1].

Ἡ κοινωνικὴ ἐκείνη ἀναταραχὴ μέσα στὴν Θεσσαλονίκη ἄφησε βαθιὰ ἴχνη στὸν λαό της. Γι' αὐτὸ ὁ Κυδώνης συμβουλεύει στὰ 1372 τὸν μεγάλο πριμηκήριο Φακρασῆ νὰ μὴν εἶναι οἱ «μείζονες» ἄπληστοι στὰ κέρδη καὶ νὰ μὴν ἐρεθίζουν τοὺς κουρασμένους πολίτες, τοὺς «ἀπειρηκότας», ἀλλὰ νὰ χειρίζωνται τὰ κοινὰ μὲ πνεῦμα φιλικὸ πρὸς τὸν λαὸ καὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ ἔρχωνται σὲ ἐπαφὴ μαζί τους [2].

Οἱ κοινωνικοὶ ἐκεῖνοι ἀγῶνες εἶχαν λήξει μὲ τὴν συντριβὴ τῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνάγκης κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων γιὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν προβλημάτων καὶ ἰδίως τῆς ἀνάγκης ἀπαλλοτριώσεων μοναστικῶν κτημάτων καὶ παραχωρήσεων στοὺς στρατιωτικοὺς ἢ κάποτε καὶ δημεύσεων ἐκκλησιαστικῶν περιουσιῶν καὶ σκευῶν γιὰ τὴν ἐξεύρεση τῶν ἀπαραίτητων πόρων γιὰ τὴν ἀπόκρουση τῶν ἐχθρῶν, ἔμεινε διάχυτο μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Τὴν ἀνάγκη κοινωνικῶν ἀλλαγῶν τὴν αἰσθάνονται ὄχι μόνο ρεαλιστὲς λόγιοι, ἀλλὰ καὶ ἡγεμόνες καὶ συγκεκριμένα ὁ Μανουὴλ Β', ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Δὲν ἦταν ὅμως μόνον οἱ πολιτικοκοινωνικὲς ἀνωμαλίες καὶ ταραχές, ποὺ ὁδηγοῦσαν τὸ κράτος πρὸς τὴν καταστροφή. Πολὺ περισσότερο συντελοῦσε σ' αὐτὸ ἡ προέλαση τῶν Τούρκων, ἰδίως τῶν Ὀθωμανῶν, μὲ τὶς ἀναστατώσεις τῶν πληθυσμῶν, τὶς ἐρημώσεις τῶν χωρῶν καὶ μὲ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἀγωνίας καὶ τοῦ τρόμου ποὺ γεννοῦσε. Ὄχι μόνον οἱ κάτοικοι τῆς ὑπαίθρου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀστικῶν κέντρων φεύγουν πρὸς ἀσφαλέστερους τόπους

Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIVe siècle, «Byzantion» 22 (1952) 323 - 332. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν στάση τῶν Ζηλωτῶν καὶ τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα της βλ. στοῦ *G. Cammeli,* Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae, BNJ 3 (1922) 70 κ.ἑ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 4, 5. Νεώτερες μελέτες: *E. Werner,* Ἐθνικὸς παραλογισμὸς ἢ κίνηση γιὰ κοινωνικοπολιτικὲς μεταρρυθμίσεις; Προβλήματα τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως στὴν Θεσσαλονίκη στὰ 1342-1349 (ρωσ.), «Viz. Vrem» 17 (1960) 153 - 200. *V. Hrochová,* La révolte des Zélotes à Salonique et les communes italiennes, «Byz.-sl.» 22 (1961) 1 - 15.

1. Βλ. *Meyendorff,* ἔνθ' ἀν. σ. 134 - 139.

2. Βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 110.

μὲ ἀποτέλεσμα τὸν συνεχῆ οἰκονομικὸ μαρασμὸ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.

Οἱ 'Οθωμανοὶ Τοῦρκοι, νεοφώτιστοι μουσουλμάνοι, μὲ σύνθημα τὸν ἱερὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν ἀπίστων (cihad), ἐμφανίζονται ἐμπρὸς στὰ σύνορα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ποὺ ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος. 'Η νέα θρησκεία καὶ οἱ μεταγενέστερες κοινωνικοθρησκευτικὲς ζυμώσεις ἀναζωογονοῦν τὴν πρωτόγονη κοινωνία τους, διευθετοῦν μὲ ἁπλὸ τρόπο τὰ μικρὰ ἀκόμη προβλήματά της καὶ τοὺς σπρώχνουν μὲ τυφλὴ ὁρμὴ πρὸς τὰ ἐμπρός. 'Ο ἰσλαμισμὸς καὶ ὁ ἀραβοπερσικὸς πολιτισμὸς ἔχουν βέβαια ἐξημερώσει κάπως τὰ βάρβαρα ἤθη τους [1], ἀλλὰ στὶς στιγμὲς τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν πολέμων, μέσα στὴν ἔξαψη τῆς δράσης, τὰ ἄγρια ἔνστικτα τῆς ἀταβιστικῆς κληρονομίας ξυπνοῦν καὶ τοὺς ἐπαναφέρουν στὴν πρωτόγονη κατάσταση. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ πολεμικὲς περιγραφὲς τοῦ ἔπους των Danişmende.

---

1. Βλ. κρίση τοῦ Ἄραβα Muhammad b. Mängli κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰ.: «... Kämpfen sie bloss um des reinen Siegens und Überwindens willen, nicht um einen Glauben oder eine Religion zu verteidigen, als ob sie ihre Lust hätten am Blutvergiessen und Zerstören ... wenn sie aber in gesittete Länder verpflanzt werden und die muhammedanische Religion annehmen, wird ihre Lebensführung gut und ihre Natur bessert sich» (βλ. *H. Ritter,* Werke über Taktik und Kriegswesen, «Islam» 18 (1929) 147). Γιὰ τὸν τρόπο τοῦ πολέμου τῶν τουρκικῶν φύλων βλ. ἀκόμη *Ibn Khaldûn,* The Muquaddimah, London 1958, τ. 2 σ. 81.

II. Η ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΦΥΛΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΙΩΣΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Α. ΟΙ ΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ Μ. ΑΣΙΑ (11ος αἰ.-1354) ΚΑΙ ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΟΥΣ

1. Ἀραίωση ἢ ἐξαφάνιση τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἡ οἰκονομική του παρακμή.

Ἡ διείσδυση τῶν διαφόρων τουρκικῶν φύλων στὶς ἑλληνικὲς χῶρες πραγματοποιήθηκε, φαίνεται, ὅπως τῶν Σλάβων, τῶν Ἀλβανῶν καὶ Ἀρβανιτοβλάχων, καὶ μὲ τὶς δύο μορφές: εἰρηνικὰ καὶ βίαια. Μὲ τὸν εἰρηνικὸ τρόπο ἔμπαιναν στὶς ὀρεινὲς συνοριακὲς περιοχές της τὰ τουρκομανικὰ νομαδικὰ φῦλα, οἱ Γιουροῦκοι [1], ἀναζητώντας νέους τόπους βοσκῆς, ἐνῶ ὁ ὄγκος τῶν ἄλλων ἐποίκων ἐρχόταν κυρίως ὕστερ' ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις [2].

Κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι εἰσβάλλουν στὶς ἀρμενικὲς χῶρες, συντρίβουν τοὺς στρατοὺς τῶν ἀρμενικῶν κρατιδίων, λεηλατοῦν καὶ προκαλοῦν τὴν μετακίνηση 40.000 ψυχῶν πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς Μ. Ἀσίας, τὴν μεγαλύτερη μετανάσταση πληθυσμοῦ στὰ χρονικὰ τῆς ἀρμενικῆς ἱστορίας [3]. Κατόπιν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. [4] καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν μάχη τοῦ Μάντζικερτ (1071), ἀφότου δηλαδὴ ἐμφανίζονται στὴν Μ.Ἀσία οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι καὶ σκορπίζουν παντοῦ τὴν ἐρήμωση καὶ τὸν πανικό, ἀρχίζει ἡ ἐξόντωση, ἡ αἰχμαλωσία, ἡ ὑποχώρηση καὶ ἡ φυγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ της [5], μιὰ τραγικὴ

---

1. Τὸ ὄνομά τους προέρχεται ἀπὸ τὸ yürümek ποὺ σημαίνει περπατῶ, βαδίζω. Γιὰ τοὺς Γιουρούκους βλ. ἐνδιαφέρον κεφάλαιο στοῦ *Cousinéry*, Voyage, 1 σ. 184 - 203.

2. Βλ. *W. C. Brice*, The Turkish Colonisation of Anatolia, «Bulletin of J. Rylands Library» V 38 No 1 (Sept. 1955) 21. Μετακινήσεις καὶ ἐξάπλωση Τουρκομάνων κατὰ τὸν 15ο αἰ. στὴ ΝΑ Μ.Ἀσία βλ. στοῦ *Brocquière*, Voyage d'Outremer, σ. 524 κ.ἑ.

3. Βλ. *Ibr. Kafesoglu*, Doğu anadoluya ilk Selçuklu akını (1015 - 1021) ve tarihî ehemmieyti, «Fuad Köprülü Arrmağanı», σ. 259 - 274.

4. Πρβλ. *Ch. Cahen*, La première pénétration turque en Asie Mineure. «Byzantion» 18 (1948) 5 -67.

5. Βλ. σύντομα στοῦ *J. Laurent*, Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure. Leurs traités antérieurs à Alexis Comnène, «Βυζαντὶς» 2 (1911 - 1912) 101 -

περίοδος πού λήγει μὲ τὴν ἀπόλυτη σχεδὸν ἐξουθένωσή του. Πραγματικὰ τὰ διάφορα κατόπιν τουρκικὰ φῦλα συμπληρώνουν τὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς. Οἱ σύγχρονες βυζαντινές, τουρκικὲς καὶ οἱ ἄλλες ξένες πηγὲς μιλοῦν μὲ δραματικὴ ζωηρότητα καὶ συγκίνηση γιὰ τὰ γεγονότα, γιὰ τὶς καταστροφὲς καὶ τὴν ἐρήμωση τῶν χωρῶν, τὴν ἀγωνία τῶν κατοίκων, τὶς σφαγές, λεηλασίες, τοὺς ἐξανδραποδισμοὺς χιλιάδων ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδιῶν, γιὰ τοὺς βίαιους ἐξισλαμισμοὺς ἢ μετοικεσίες, γιὰ τὴν μετατροπὴ τῶν ἐκκλησιῶν σὲ τζαμιά, γιὰ τὴν κατάσχεση τῶν περιουσιῶν τους, γιὰ τὴν τραγικὴ ἔξοδο πρὸς ἀσφαλέστερα μέρη, γιὰ τοὺς τουρκικοὺς ἐποικισμούς, καὶ γιὰ τὸν μαρασμὸ τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων μὲ τὶς τρομερὲς συνέπειες γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὸν πολιτισμό τους. Συντετριμμένος εἶναι ἀπὸ τὸ θέαμα τῶν μαζῶν τῶν σκλάβων, πού φθάνουν στὴν Ἔφεσο μετὰ τὸ1325, «κατὰ χιλιάδας ἠριθμημένοι» λέγει ὁ μητροπ. Ματθαῖος [1]. Δὲν ἔχουμε βέβαια πλήρη ἐπάρκεια στοιχείων, ὥστε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν βαθμιαία ὑποχώρηση τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας ὡς τὴν ἀπόλυτη ἐξαφάνισή του σὲ πολλὰ μέρη. Τὰ κενὰ καὶ ἑπομένως τὰ προβλήματα εἶναι πολλὰ καὶ σημαντικά. Μολαταῦτα ὅσα γνωρίζουμε σήμερα ὕστερ' ἀπὸ τὶς τελευταῖες συστηματικὲς ἔρευνες μᾶς ἐπιτρέπουν ν' ἀναστήσουμε τὸ μεγάλο ἐκεῖνο δρᾶμα σὲ ὅλη του τὴν τραγικότητα καὶ νὰ καταλάβουμε, πῶς ὁ ἀνθηρὸς ἐκεῖνος ἑλληνισμός, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦσε τὶς δυνάμεις της ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ὑπέκυψε τόσο γοργά [2], ὥστε κατὰ τὸν 14ο κιόλας αἰώνα ν' ἀντιπροσωπεύεται μόνο ἀπὸ μερικὲς νησίδες καὶ ἡ Μ. Ἀσία νὰ ὀνομάζεται Τουρκία [3].

Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες μᾶς δίνουν οἱ «πράξεις» τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν [4], καθὼς καὶ τὰ κείμενα τῶν «ἐκθέσεων» καὶ τῶν «τάξεων προκαθεδρίας» τῶν πατριαρχῶν, μητροπόλεων κ.λ. [5]. Στὰ κείμενα αὐτὰ βλέπουμε τὴν θλίψη τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἐξάπλωση καὶ τὶς καταπιέσεις τῶν Τούρκων, τὴν φθορὰ καὶ ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν, τὴν φτώχεια καὶ τὴν ἀδυναμία του νὰ συντηρήση τὸν μητροπολίτη

126 καὶ διεξοδικὰ μὲ πλούσια βιβλιογραφία στοῦ *Vryonis,* The Declime of Medieval Hellenism, σ. 69 - 133.

1. *B.M. Treu,* Matthaios, Metropolit von Ephesos. Ueber sein Leben und seine Schriften, Potsdam 1901, σ. 56.

2. Βλ. διεξοδικὰ στοῦ *Vryonis,* The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor, σ. 143 - 244. Πρβλ. καὶ τὴν μελέτη τοῦ *D. Angelov,* Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs, «Byz.-sl.» 17 (1956) 220 - 275.

3. Βλ. *Maundeville,* Voiage, σ. 20.

4. Βλ. *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, τ. 1.

5. Βλ. *H. Gelzer,* Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen - und Verwaltungsgeschichte, «Abhandlungen der königl. bayer. Akad. der Wissenschaften», I Klasse, XXI Band, III Abteilung, München 1900, σ. 613 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Μ. Γεδεών,* Πατριαρχικοὶ πίνακες (36 - 1884), Κωνσταντινούπολις 1885 - 1890.

ἢ ἐπίσκοπο, τὴν παραχώρηση σ' αὐτὸν *«κατ' ἐπίδοσιν»* ἄλλων ἑδρῶν, ποὺ μένουν χηρεύουσες, καὶ τέλος τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ποιμνίου καὶ τὴν μεταμόρφωση τῶν πνευματικῶν ὁδηγῶν του σὲ ἁπλοὺς τιτουλαρίους. Πολὺ διδακτικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν καταλόγων τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν. Πόσες πόλεις ἢ κωμοπόλεις, ἕδρες μητροπόλεων ἢ ἐπισκοπῶν, ποὺ ἔσφυζαν ἀπὸ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ κίνηση, δὲν ἔσβησαν μέσα σὲ σύντομο σχετικὰ διάστημα, καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά τους μνημεῖα δὲν ἔπεσαν σὲ συντρίμμια [1]! Ἔτσι π.χ. παύουν νὰ ἐμφανίζωνται στοὺς μητροπολιτικοὺς καταλόγους τὸν 14ο αἰ. ἡ Χαλκηδών [2], τὸν 15ο ἡ Λαοδίκεια, τὸ Κοτυάειον καὶ τὰ Σύναδα [3].

Μὲ τὴν συνεχῆ ἐξόντωση ἢ ἀποχώρηση τῶν κατοίκων χωριά, πόλεις καὶ χῶρες, μερικὲς μάλιστα πολὺ εὔφορες, ὅπως π.χ. ἡ κοιλάδα τοῦ Μαιάνδρου, μὲ τὶς χιλιάδες ἀγέλες καὶ κοπάδια, καταστρέφονται καὶ μεταβάλλονται σὲ ἐρημικὲς ἐκτάσεις, ποὺ δὲν ἀποδίδουν τίποτε πιὰ στὴν γεωργία [4]. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράξενο, ἂν ὁρισμένοι τόποι γίνονταν ἄγονοι καὶ ἄν, ἐκεῖ ὅπου ἁπλώνονταν ἀπέραντα χωράφια, φύτρωναν τώρα θάμνοι καὶ ψηλόκορμα δένδρα τόσο πυκνά, ὥστε νὰ δυσκολεύεται ν' ἀνοίξη κανεὶς δρόμο μέσα ἀπ' αὐτά, ὅπως π.χ. συνέβηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Σαγγαρίου. Ἔτσι ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος βλέποντας τὴν ἐρημιὰ τῆς χώρας ἐκείνης, ποὺ τὴν εἶχε γνωρίσει ἄλλοτε καλλιεργημένη καὶ πλούσια, δοκιμάζει βαθιὰ αἰσθήματα ἀπελπισίας [5].

Ἐπίσης ἡ ὀρεινὴ περιοχὴ μεταξὺ Νίκαιας καὶ Νικομήδειας ὡς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἄλλοτε ἦταν πυκνοκατοικημένη καὶ γεμάτη ἀπὸ κάστρα, πόλεις καὶ χωριά, εἶχε ἐρημωθῆ καὶ στὴν θέση τους εἶχαν φυτρώσει δέντρα καὶ δάση ὁλόκληρα [6]. Τὰ σημάδια τῆς καταστροφῆς καὶ παρακμῆς στὶς πόλεις, ἂν ἐξαιρέση κανεὶς ὁρισμένα κέντρα (π.χ. Λαοδίκεια, Ἰκόνιο, Προῦσα, Σινώπη), μένουν γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ κάνουν ἐντύπωση στοὺς ἐπισκέπτες [7]. Φανερὴ εἶναι ἡ κατάπτωση ἰδίως τῶν πόλεων σὲ περιοχές, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ τουρκομανικὰ φῦλα, ὅπως π.χ. στὴν

---

1. Βλ. τὴν συστηματικὴ ἐξέταση τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτῶν πηγῶν ἀπὸ τὸν *Vryonis,* ἔνθ' ἀν. σ. 288 - 350.

2. *A. Wächter,* Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV Jahrhundert, Leipzig 1903, σ. 60.

3. *Wächter,* ἔνθ' ἀν. σ. 38 - 39.

4. *Παχυμέρης,* 1 σ. 310 - 311.

5. *Παχυμέρης,* 1 σ. 502

6. *F. Giese,* Die Altosmanischen Anonymen Chroniken, Leipzig 1925, τ. 2 σ. 16.

7. Βλ. *Γ. Γεωργιάδου Ἀρνάκη,* Ἡ περιήγησις τοῦ Ἴμπν Μπατούτα ἀνὰ τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ ἡ κατάστασις τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ., ΕΕΒΣ 22 (1952) 135 - 149. Γιὰ τὶς πόλεις τῆς περιοχῆς Βιθυνίας ἐπὶ τουρκοκρατίας βλ. *J. Sölch.* Historisch - geographische Studien über bithynische Siedlungen, BNJ 1 (1920) 296 κ.ἑ,

'Αντιόχεια, ή όποία στά 1432 μέσα στόν περίβολό της άριθμεΐ μόλις 300 σπίτια μέ μόνους σχεδόν κατοίκους Τουρκομάνους ή Ἄραβες, πού άσχολοΰνται μέ τήν κτηνοτροφία καμήλων, γιδιών, άγελάδων καί προβάτων [1]. Τό ίδιο συμβαίνει καί μέ άλλες πόλεις τής ΝΑ Μ. 'Ασίας [2].

Ἄν άναζητήσουμε μέ προσοχή πώς συνέβηκε, ώστε σέ πολλά μέρη νά έλαττωθή ή ν' άφανιστή ό έλληνισμός καί σέ άλλα πάλι νά διατηρηθή, θά πρέπη νά έχουμε ύπ' όψη όχι μόνο τίς κατά καιρούς ίστορικές συνθήκες τών τόπων αύτών, άλλά καί τό φυσικό τους περιβάλλον. Γενικά οί άνατολικές έπαρχίες τοΰ βυζαντινοΰ κράτους, οί έπαρχίες δηλαδή τών μητροπόλεων Μελιτηνής, Κελτζηνής κ.λ., είχαν νωρίς έρημωθή, γιατί ήταν έκτεθειμένες στίς έπιδρομές τών Σελτζούκων καί είχαν γίνει πεδίο συγκρούσεων αύτών καί τών Μογγόλων [3]. Μολαταΰτα σέ μιά περιοχή, στήν Καππαδοκία, διασώθηκε σημαντικό μέρος τοΰ έλληνισμοΰ χάρη στίς τρωγλοδυτικές οίκήσεις της, πού άποτελοΰσαν θαυμάσια καταφύγια τών κατοίκων σέ στιγμές κινδύνου [4], ή χάρη στήν άποχώρησή τους άπό τά πεδινά πρός τά όρεινά, όπως π.χ. στά Σάζαλα [5]. Καί πρός τά άνατολικά της, πρός τήν άνω Μεσοποταμία, θά σώθηκαν έλληνικοί πληθυσμοί [6]. 'Επίσης οί άνυδρες, τραχιές καί άπομονωμένες περιοχές τής Πισιδίας καί Κιλικίας [7] φαίνεται ότι εύνόησαν τήν έπιβίωση χριστιανών κατοίκων καί τών έκκλησιών τους έπί τουρκοκρατίας [8] μέ κέντρα στά 1420 τά λιμάνια 'Αττάλεια καί Κανδηλώρο. 'Ακόμη τό άπόκρημνο καί δύσβατο τών Ποντικών Ἄλπεων ύπήρξαν άπό τά αίτια πού διαφύλαξαν, κατά τό δυνατόν, συμπαγεΐς τούς έλληνικούς πληθυσμούς. 'Επίσης οί κάτοικοι τών παραλιακών πόλεων καί άκτών, πρό πάντων έκεΐνοι πού βρίσκονταν σέ

---

1. Βλ. *Brocquière,* ἔνθ' άν. σ. 520 - 521.

2. Βλ. *Brocquière,* ἔνθ' άν. σ. 526. *Caumont,* Voyage d'outremer en Jhérusalem l'an 1418, Paris 1858, σ. 45.

3. *Wächter,* ἔνθ' άν. σ. 9 - 10. 'Η έπαρχία τής Νεοκαισαρείας είχε καλύτερη τύχη (σ. 9). Πρβλ. καί *Π. Τριανταφυλλίδου,* Οί φυγάδες, δράμα είς πέντε πράξεις μετά μακρών προλεγομένων περί Πόντου, 'Αθήναι 1870, σ. 51 - 52.

4. Γι' αύτές τίς οίκήσεις βλ. *Μαραβελάκη - Βακαλοπούλου,* Προσφυγικαί έγκαταστάσεις έν τή περιοχή Θεσσαλονίκης, σ. 30. Πρβλ. καί *'Αναστ. Σ. 'Αλεκτορίδου,* Λεξιλόγιον τοΰ έν Φερτακαίνοις τής Καππαδοκίας γλωσσικοΰ ίδιώματος, ΔΙΕΕ 1 (1883 - 1884) 482 - 483, 483 - 484, 485.

5. *Μ. Χριστοπούλου,* Πατριδογραφία (Τά Σάζαλα τής Καππαδοκίας), ΜΧ 3 (1940) 283. Βλ. καί σ. 285.

6. *Hopf,* Chroniques greco-romanes, σ. 143. Βλ. καί *J. Gassot,* Le discours du voyage de Venise à Constantinople κλ., Paris 1550, σ. 18β.

7. Βλ. *Wächter,* ἔνθ' άν. σ. 29.

8. Βλ. *Hopf,* ἔνθ' άν. σ. 143· «Anco l'Armenia, che si chiamava anticamente Cilicia, è abitata da Greci».

9. *Pierre - Herman Dopp,* Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre Sainte (1420), Louvain - Paris 1958, σ. 126.

συχνὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μὲ τὶς ναυτικὲς δημοκρατίες τῆς Γένουας καὶ τῆς Βενετίας, ἔπαθαν λιγότερα ἀπὸ ἐκείνους ποὺ κατοικοῦσαν στὰ μεσόγεια καὶ ἀπομονωμένα μέρη [1].

Ὁ ἑλληνισμὸς λοιπὸν τῆς Μ. Ἀσίας δὲν ἐξαφανίστηκε ἀπόλυτα. Τὸ μικρὸ μέρος ποὺ ἀπέμεινε κατὰ τόπους ἐξαθλιώθηκε οἰκονομικὰ καὶ ζοῦσε μέσα σὲ δύσκολες συνθῆκες, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν σύγχρονα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα [2]. Ἡ παρουσία ὅμως ἑλληνικῶν πληθυσμῶν σὲ ὁρισμένα μέρη κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους δὲν ἀποτελεῖ πάντοτε ἔνδειξη τῆς βυζαντινῆς καταγωγῆς τους, ἀλλὰ ὀφείλεται συχνὰ καὶ σὲ μεταναστεύσεις ἐποίκων ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Μ. Ἀσίας [3] ἢ ἀπὸ τὰ Νησιὰ ἢ καὶ ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὰ οἰκεῖα κεφάλαια τῶν ἑπόμενων τόμων. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀναβίωση ἑλληνικῶν κοινοτήτων καὶ ἡ ἀνασύσταση παλαιῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Μ. Ἀσίας.

Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνθρωπογεωγραφικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις ἑρμηνεύεται πολὺ καλὰ ἡ διατήρηση συμπαγῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν στὸν Πόντο, στὴν Καππαδοκία καὶ στὰ ΝΑ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν γλωσσικῶν, λαογραφικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν ἐρευνῶν, ποὺ ἔγιναν στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες. Ἰδίως οἱ διάλεκτοι τοῦ Πόντου (πρὸ πάντων τῆς Ἀμισοῦ, Οἰνόης καὶ Ὄφεως) καὶ τῶν 20 περίπου ἑλληνόφωνων χωριῶν τῆς Καππαδοκίας ἀποτελοῦν ὁλοκληρωμένα ἀρχαιότροπα γλωσσικὰ σύνολα καὶ ἀνήκουν στὰ πιὸ ἀρχαϊκὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ καταλάβη ὁ γνώστης τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς. Ἡ καππαδοκικὴ βρίσκεται πιὸ κοντὰ πρὸς τὴν μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ καὶ ἀνάγεται προφανῶς στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ ὄχι στὴν ἐποχὴ τῶν παλαιῶν μοναστικῶν ἐποικισμῶν στὴν περιοχὴ Καισάρειας (4 αἰ. κ.ἑ.), ὅπως λέγει ὁ Dieterich.

Ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπολογικὰ οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ παρουσιάζουν ἴδιο χαρακτῆρα. Οἱ Πόντιοι τῶν παραλιακῶν Ποντικῶν Ἄλπεων διακρίνονται κατὰ κανόνα γιὰ τὰ λεπτὰ ἑλληνικὰ χαρακτηριστικά τους καὶ τὴν κομψὴ ἐξωτερική τους ἐμφάνιση, ἐνῶ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἰδίως πρὸς τὴν Ἀρμενία, ἔχουν σαφῆ τὴν ἐπίδραση τῶν κατοίκων της ὡς πρὸς τὴν φυσιογνωμία, τὴν γλῶσσα, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά τους. Περισσότερο ἔκδηλη εἶναι ἡ ἀρμενικὴ ἐπίδραση στὴν περιοχὴ τῆς Καππαδοκίας. Οἱ ἀρμενικὲς ἐπιδράσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀνατολικῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μ. Ἀσίας ὀφείλονται ἀσφαλῶς στὴν

1. Βλ. *Wächter,* ἔνθ' ἀν. σ. 20 κ.ἑ. passim.
2. Βλ. *Wächter,* ἔνθ' ἀν. passim.
3. Βλ. π.χ. γιὰ τὸν τουρκόφωνο πληθυσμὸ τῆς Ποντοηράκλειας (Ζογκουλδάκ): *Παν. Μακρῆ,* Ἡράκλεια τοῦ Πόντου, Ἀθῆναι 1903, σ. 33. Πρβλ. καὶ *Wächter,* ἔνθ' ἀν. σ. 26.

ἐπιμειξία Βυζαντινῶν καὶ ᾿Αρμενίων κατὰ τὸν 9ο καὶ 10ο αἰ., ὁπότε δηλαδὴ βασίλευε στὸ Βυζάντιο δυναστεία ἀρμενικῆς καταγωγῆς.

᾿Αλλὰ καὶ στὴν τρίτη ὁμάδα τῶν ῾Ελλήνων τῆς ΝΑ Μ. ᾿Ασίας παρατηροῦνται σημιτικὲς ἐπιδράσεις στὰ χαρακτηριστικά τους, προερχόμενες πιθανὸν ἀπὸ τὶς μεγάλες συριακὲς μεταναστεύσεις στὴν Μ. ᾿Ασία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ᾿Ισαύρων (717 - 867) [1].

2. *῾Η ἐξάπλωση τῶν ᾿Οθωμανῶν Τούρκων.*

Στὴ Μ. ᾿Ασία τὴν ἐπικράτηση τῶν ᾿Οθωμανῶν Τούρκων τὴν ἔκρινε κυρίως ἡ ὁρμὴ καὶ ὁ ἄτακτος τρόπος τοῦ πολέμου τῶν τολμηρῶν ἀρχηγῶν τους ἐναντίον τῶν κατὰ τόπους δυνατῶν καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτικῶν ἡγετῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Τὴν ἀντίσταση τῶν τελευταίων ἐμείωσαν πολὺ ἡ βαριὰ φορολογία αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀκριτῶν τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο, ὕστερ' ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ διοικητῆ αὐτῶν Χαδηνοῦ [2], οἱ στασιαστικὲς ζυμώσεις καὶ κινήσεις τους καὶ οἱ συνεπόμενοι ἐσωτερικοὶ κλονισμοί.

Οἱ πρῶτοι ᾿Οθωμανοὶ Τοῦρκοι, νομάδες Γιουροῦκοι [3], ἐγκαθίστανται στὴν περιοχὴ τοῦ Σογιοὺτ ΝΑ τῆς Προύσας ὑπὸ τὸν ᾿Ερτογροὺλ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. (Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἄφησε ζωηρὰ ὡς σήμερα τὰ ἴχνη του στὶς παραδόσεις τῶν ῾Ελλήνων προσφύγων τῆς περιοχῆς) [4]. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ σουλτάνος τοῦ ᾿Ικονίου ᾿Αλαεδδὶν Α' Καϊκομπὰτ εἶχε παραχωρήσει στὸν ᾿Ερτογροὺλ, στὸν ᾿Ετουρὲλ Γκαζί, ὅπως τὸν ὀνομάζουν οἱ πρόσφυγες, τὸ Ντόμανιτς (ὁμάδα χωριῶν κοντὰ στὰ ᾿Αγγελόκωμα τῶν Βυζαντινῶν) καὶ τὰ βουνὰ τοῦ ᾿Ερμενὶ γιὰ ξεκαλοκαιριό [5]. Τοὺς τοποθετεῖ σὲ μιὰ ἀκριτικὴ περιοχὴ (uc) τοῦ σελτζουκι-

1. Βλ. *Karl Dieterich,* Das Griechentum Kleinasiens, Leipzig 1915, σ. 10 - 12, ὅπου καὶ σχετικὴ εἰδικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν παρουσία ᾿Αρμενίων βλ. *Σάββα ᾿Ιωαννίδου,* ῾Ιστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνταῦθα ἑλληνικῆς γλώσσης, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 134. *Sp. Vryonis,* Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century, «Greek-Roman-and Byzant.- Studies» 2 (1959) 169 κ.ἑ.

2. Βλ. *Παχυμέρη,* 1 σ. 16 κ.ἑ.

3. *Pierre Belon,* Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce κ.λ., Paris 1553, σ. 164α.

4. Βλ. *᾿Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου,* ῾Ιστορικὲς παραδόσεις τῶν ῾Ελλήνων προσφύγων τοῦ Σογιούτ, «Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Κυριακίδην» σ. 78 κ.ἑ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία,

5. Βλ. *Th. Nöldeke,* Auszüge aus Nešrî's Geschichte des osmanischen Hauses. ZDMG 13 (1859) 192 - 193. Γιὰ τὰ χωριὰ τοῦ Ντόμανιτς καὶ τὴν ὡραία φύση τῆς περιοχῆς βλ. *A.D. Mordtmann,* Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850 - 1859), ἐκδ. F. Babinger, Hannover 1925, σ. 61.

κοῦ κράτους, ποὺ ἀκροτελεύτια μεγάλη ὀχυρὴ θέση εἶχε ἀσφαλῶς τὸ 'Εσκὶ Σεχίρ. Πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ἄρχιζε τὸ Βυζάντιο μὲ πρῶτον προμαχώνα τὰ Βηλόκωμα (Μπίλετζικ)[1]. Ἡ ἀραιοκατοικημένη ἐκείνη ἀκριτικὴ περιοχὴ ἀποτέλεσε τὸν μικροσκοπικό, ἀλλὰ δυναμικὸ πυρήνα τῆς μεγάλης κατόπιν ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος βαθμιαῖα ἀπορρόφησε καὶ ἀφομοίωσε μεγάλες μάζες μουσουλμανικῶν καὶ χριστιανικῶν πληθυσμῶν.

Οἱ 'Οθωμανοὶ ἄρχισαν νὰ γίνωνται ἀπειλητικοὶ ἐπὶ 'Οσμάν, γιοῦ τοῦ 'Ερτογρούλ. Οἱ πολεμιστὲς οἱ γνωστοὶ γιὰ τὸν φανατισμὸ καὶ τὴν μαχητικότητά τους *γαζῆδες* (= ἀγωνιστὲς τῆς πίστεως), οἱ διψασμένοι γιὰ λάφυρα καὶ λεηλασίες, ἀντιπαρατάσσονται στοὺς ἀκρίτες καὶ κύριο σκοπὸ ἔχουν τὸν ἱερὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν ἀπίστων[2]. Οἱ ἀρχηγοί τους δροῦσαν μὲ κάποια ἑνότητα ὑπὸ τὸν 'Οσμὰν μπέη (βλ. χάρτη 2), ἀλλὰ φαίνεται καὶ μὲ πολλὴν ἀνεξαρτησία. Αὐτοὶ καταλάμβαναν δικαιωματικὰ τὶς γαῖες τῶν Βυζαντινῶν ἢ ὁ ἴδιος ὁ 'Οσμάν, ὅπως καὶ ἀργότερα ὁ διάδοχός του 'Ορχὰν (1324-1362)[3], τὶς μοίραζε ἀνάμεσα στοὺς κυριότερους ἥρωες ἢ ἀρχηγοὺς γαζῆδες. Οἱ νέες αὐτὲς ἰδιοκτησίες, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ γαῖες μὲ ὁρισμένη ἔκταση, γνωστὲς μὲ τὸ ὄνομα *τιμάρια*, ἦταν ἀνακλητές, ἀλλὰ εἶχαν ὡς πρὸς τὴν μορφὴ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φεουδαρχικῆς ὀργανώσεως, δηλαδὴ οἱ ἰδιοκτῆτες, οἱ timar-erleri, ὅπως ἀναφέρονται στὰ παλαιὰ ὀθωμανικὰ χρονικά, ἢ timar-sipahiler ἀργότερα, ἔπαιρναν φόρους ἀπὸ τοὺς ὑποτελεῖς τους καὶ τοὺς στρατολογοῦσαν[4]. Τὰ τιμάρια εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα ἀπὸ 2-3.000 ἀκτσέδες (ἄσπρα) ὡς 19.999. Ὅσες γαῖες ἀπέδιδαν περισσότερα, ὡς 99.999 ἀκτσέδες, ὀνομάζονταν *ζιαμέτια* καὶ οἱ κάτοχοί τους *ζαΐμηδες*[5]. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς τοῦ νὰ παραχωροῦνται τιμάρια στοὺς πολεμιστὲς δὲν εἶναι ὀσμανικός, ἀλλὰ παλαιὸς καὶ παρουσιάζεται μὲ τὸν ἴδιο σχεδὸν χαρακτῆρα στὴν ἐποχὴ τῶν Σελτζουκιδῶν[6].

Οἱ συνεχεῖς ἐπιδρομὲς καὶ λεηλασίες τῶν τουρκικῶν στιφῶν γεννοῦσαν τὴν

---

1. Βλ. Fr. *Taeschner,* Anatolische Forschungen, ZDMG N.R. 7 (1928) 93.

2. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν γαζήδων στὴν τουρκικὴ ἱστορία βλ. *P. Wittek,* Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, «Byzantion» 11 (1936) 302 - 319. Τοῦ *αὐτοῦ,* The Rise of the Ottoman Empire, London 1963, σ. 14, 17 - 20, 31 - 32, 45.

3. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς ἀνόδου τοῦ 'Ορχὰν στὸν θρόνο βλ. *I. Hakkı Uzunçarsılı,* Gazi Orhan beğin hükümdar olduğu tarih ve ilk sikkesi, «Belleten» 9 (1945) 207 - 211· γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ θανάτου τοῦ 'Ορχὰν βλ. *P. Charanis,* Les βραχέα χρονικὰ comme source historique, «Byzantion» 13 (1938) 349 - 351.

4. Βλ. *J. A. B. Palmer,* The Origin of the Janissaries, «Bulletin of the J. Rylands Library» 25 (1953) 453 - 454. Βλ. διανομὴ τιμαρίων ἀπὸ τὸν 'Ορχὰν (*Giese,* ἔνθ' ἀν. 2 σ. 21 - 22).

5. Βλ. *H.A.R. Cibb - Harold Bowen,* Islamic Society and the West, London - N. York - Toronto 1951, τ. 1 μέρ. 1 σ. 46, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

6. Ἔνθ' ἀν. σ. 48 κ.ἑ.

2. *Τὰ μουσουλμανικὰ κρατίδια καὶ τὸ βυζαντινὸ κράτος κατὰ τὸ 1300.*

ἀγωνία καὶ τὸν τρόμο στὶς ψυχὲς τῶν κατοίκων. Τέρμα στὴν κατάσταση αὐτὴ ἔθετε ἡ φυγὴ ἢ ὑποταγή. Οἱ κουρασμένοι ἀπὸ τὶς καταπιέσεις τῶν δυνατῶν ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ ἔπρεπε νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὰ δύο. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ὑποτέλεια ἢ ὁ ξενικὸς ζυγός, ἂν καὶ βαρύς, θὰ τοὺς ἀνακούφιζε ἀπὸ τὰ συνεχῆ δεινά, φαινόταν συχνὰ σὰν ἕνα ἀναπόφευκτο καὶ εὐπρόσδεκτο γεγονός [1]. Γι' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς λόγους βλέπουμε πὼς μετὰ τὴν πτώση τῆς Νίκαιας (2 Μαρτίου 1331) οἱ λίγες κωμοπόλεις, ποὺ ἔμεναν ἀκόμη ἐλεύθερες, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὰ δεινὰ τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἁλώσεως, δέχονταν νὰ πληρώνουν στοὺς Τούρκους βαρεῖς φόρους καὶ κυρίως τὸν φόρο τῆς ὑποτέλειας (χαράτς), ποὺ οὐσιαστικὰ σήμαινε τὴν ὑποταγή τους. Μολαταῦτα συχνὰ οἱ Τοῦρκοι κάνοντας ἐπιδρομὲς ἐναντίον τους ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα πρόβαιναν σὲ αἰχμαλωσίες [2]. Ἐπὶ Ὀρχάν, ἀναφέρει ἡ παράδοση, κυριεύθηκε ἡ Λίβυσσα (ἡ σημερινὴ Γκέβζε) καὶ μετὰ τὴν ἐκπόρθησή της παραδόθηκαν τὸ Ρύσιον (Ἀρετσοῦ) καὶ τὰ γύρω χωριά [3].

Μεγάλος ἀριθμὸς μοναχῶν καταφεύγει στὴν Κρήτη, ἀλλὰ οἱ λόγοι τους, κρυφοὶ ἢ φανεροί, ἐναντίον τῶν καθολικῶν, κάνουν τὴν βενετικὴ γερουσία ν' ἀποφασίση τὴν ἀπέλασή τους ἀπὸ τὸ νησὶ (Ἰανουάριος 1334) [4].

Ἡ κατάσταση αὐτὴ τοῦ τρόμου στὴν Μ. Ἀσία ἐμπόδιζε τοὺς δυνατοὺς νὰ καλλιεργοῦν τὰ κτήματά τους καὶ τοὺς ἀνάγκαζε νὰ τὰ ἐγκαταλείπουν ἢ νὰ δέχωνται τὰ ἀποτελέσματα τῶν κατακτήσεων. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ ἐκείνους ποὺ περνοῦσαν ἀπ' ἐκεῖ καὶ καταλάμβαναν τὰ κτήματα τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, γιατὶ καὶ αὐτοὺς σὲ λίγο τοὺς συμπαρέσυρε πρὸς τὸ ἄγνωστο τὸ ρεῦμα τῆς φυγῆς, «ἀπόρους καὶ γυμνοὺς καὶ ἀνεστίους» [5].

Συχνὰ ἡ φυγὴ τῶν κατοίκων ἔπαιρνε τὴν μορφὴ ἀξιοδάκρυτου πανικοῦ. Ἄνδρες, γυναῖκες καὶ μικρὰ ἀκολουθώντας τοὺς στρατιῶτες ποὺ ὑποχωροῦσαν, βάδιζαν, ὅσο μποροῦσαν ν' ἀνθέξουν, ζητώντας ἄσυλο εἴτε στὶς ἀπέναντι εὐρωπαϊκὲς ἀκτές [7], εἴτε στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, φυσικὰ ἄσυλα [6] (ἀπὸ τὶς νοτιοδυτικὲς ἀκτὲς κατέφευγαν στὰ Δωδεκάνησα)[8], εἴτε στὶς τελευταῖες ὀχυρὲς πόλεις τῶν ἀκτῶν τῆς Προποντίδας. Ἔτσι μὲ ζωηρὰ χρώματα περιγράφει ὁ Παχυμέρης

1. Βλ. *Γ. Γεωργιάδου - Ἀρνάκη,* Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί, Ἀθῆναι 1947, σ. 99 κ.ἑ.

2. *Γρηγορᾶς,* 1 σ. 458.

3. *Π.Α. Βαφειάδου,* Τὸ Ρύσιον (Ἀρετσοῦ), Ἀθῆναι 1924, σ. 9.

4. *F. Thiriet,* Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie, Paris 1958, τ. 1 (1329 - 1399) 31.

5. *Παχυμέρης,* 2 σ. 318 - 319.

6. *Παχυμέρης,* 2 σ. 318. Βλ. καὶ *W. Papoulia,* Die Vita des Heiligen Philotheos vom Athos, SOF 22 (1963) 268.

7. Βλ. *Μ. Μιχαηλίδου - Νουάρου,* Περί τινων ἐνδιαφερόντων φαινομένων τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Καρπάθου, «Ἀθῆναι» 53 (1951) 38.

8. *Ε.Α. Ζαχαριάδη,* Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, «Σύμμικτα» 1 (1966) 192 - 193.

τὰ θλιβερὰ καραβάνια τῶν προσφύγων τῆς ΒΔ Μ. Ἀσίας ποὺ ἔφθαναν κατὰ κύματα στὴν Νικομήδεια. Ἔβλεπες ἀξιολύπητους γέρους, γυναῖκες καὶ μωρὰ νὰ εἶναι ξαπλωμένοι στοὺς δρόμους ἢ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη στὴν ἀκρογιαλιὰ καὶ νὰ θρηνοῦν, ἄλλη τὸν ἄνδρα της, ἄλλη τὸν γιὸ ἢ τὴν θυγατέρα, ἄλλη τὸν ἀδελφὸ ἢ τὴν ἀδελφή [1]. Ἔτσι μετανάστευσαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ ἔσβησαν μεγάλες οἰκογένειες τῆς Μ.Ἀσίας, οἱ Φωκάδες, Σκληροί, Βρυέννιοι, Κομνηνοί, Ἄγγελοι, Βατάτσηδες, Ταρχανιῶτες, Φιλανθρωπηνοὶ κ.ἄ. [2].

Μολαταῦτα ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς μεγαλογαιοκτήμονες αὐτούς, στρατιωτικοί, διοικητὲς πόλεων ἢ κάστρων, ὕστερ' ἀπὸ ἰδιαίτερη συμφωνία ἢ συνθήκη, ὑποτάσσονται, παραμένουν ἐπὶ τόπου καὶ συμπράττουν μὲ τοὺς Τούρκους, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὶς γαῖες καὶ τὰ ἄλλα προνόμια τους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συμμετοχὴ τοῦ χριστιανοῦ διοικητῆ τοῦ Harmankaya Κιοσὲ Μιχὰλ στὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ὀσμάν [3]. Ὁ Μιχὰλ μπέης, ὅπως ὀνομάζεται σὲ ἔγγραφο τοῦ 1467, κατεῖχε ὡς τιμάριο ἢ ἰδιοκτησία (mülk) τὸ Harmankaya καὶ τὰ γύρω χωριά [4]. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἄλλος ἐπίσημος, στὰ 1354, ὁ ἑταιρειάρχης (στρατηγὸς) Μαυροζούμης, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων καὶ φιλοξενεῖ στὶς Πηγὲς (τὴν σημερινὴ Μπίγα) τὸν αἰχμάλωτο ἀρχιεπίσκοπο Γρηγ. Παλαμᾶ καὶ τοὺς ἄλλους χριστιανοὺς συντρόφους του ἐπὶ 3 μῆνες. Ἔχει μάλιστα τόση δύναμη, ὥστε τοὺς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν συντροφιὰ τῶν Τούρκων καὶ ἐπιτρέπει στὸν Παλαμᾶ νὰ κηρύττη ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τῆς ἐκκλησίας τοῦ τόπου καὶ νὰ παρηγορῆ τοὺς ἐντόπιους καὶ τοὺς αἰχμαλώτους ποὺ συγκεντρώνονταν σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος [5].

Ἐπίσης τρομοκρατημένοι χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ ἢ τυχοδιῶκτες συμμετέχουν στὶς ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων, γιὰ νὰ δείξουν ζῆλο καὶ νὰ πάρουν μέρος στὶς ἁρπαγές. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὴν ἐξάπλωσή του στὴν Εὐρώπη [6].

Ποιὰ ἦταν ἡ θέση τῶν ἀρχόντων αὐτῶν (τῶν kâfir - sipahiler, ὅπως τοὺς

---

1. *Παχυμέρης,* 2 σ. 335 - 336.
2. *Γεωργιάδου Ἀρνάκη,* ἔνθ' ἀν. σ. 99.
3. *Ἀσὶκ πασᾶ Ζαντέ,* Χρονικό, μετ. R. Kreutel, Wien 1959, σ. 31 - 46.
4. *H. Inalcık,* Ottoman Methods of Conquest, «Studia Islamica» 2 (1954) 121 ὑπ. 1.
5. *Κ.Ι. Δ(υοβουνιώτου),* Γρηγορίου Παλαμᾶ Ἐπιστολὴ πρὸς Θεσσαλονικεῖς, ΝΕ 16 (1922) 11 - 12.
6. Βλ. παραδείγματα στοῦ *H. Inalcık,* Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna XV asırda Rumeli' de hıristiyan sipahiler ve menşeleri, «Fuad Köprülü Armağanı», Istanbul 1953, σ. 211 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Βακαλοπούλου,* Ἱστορικὲς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων προσφύγων τοῦ Σογιούτ, ἔνθ' ἀν. 85 - 87. Ἀντιπρβλ. καὶ γνώμη *Στίλπ. Κυριακίδη* σχετικὰ μὲ τὴν ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Παχυμέρη, ποὺ μνημονεύει ὁ Βακαλόπουλος («Ἑλληνικὰ» 14 (1955) 174 - 176).

ὀνομάζουν τὰ παλαιὰ ὀθωμανικὰ χρονικὰ) μέσα στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια καὶ ποιὲς οἱ ὑποχρεώσεις τους κατὰ καιρούς, εἶναι ἀκόμη δύσκολο νὰ καθοριστῆ ἀκριβῶς. Πάντως ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ ἀνέχονταν χριστιανοὺς τιμαριούχους, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀργὰ ἢ γρήγορα, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι[1] ἢ οἱ ἀπόγονοί τους, ἦταν ἑπόμενο νὰ ἐξισλαμιστοῦν.

3. *Ἐξισλαμισμὸς καὶ κρυπτοχριστιανισμός.*

Γενικὰ οἱ Τοῦρκοι, σὲ ὁποιοδήποτε ἐθνικὸ φῦλο καὶ ἂν ἀνῆκαν, ἦταν ἀνεκτικοὶ καὶ διαλλακτικοὶ ἀπέναντι τῶν λαῶν τῆς Βίβλου (Ahl al Kitab), χριστιανῶν καὶ Ἑβραίων, ὅταν αὐτοὶ ὑποτάσσονταν εἰρηνικά, πράγμα ποὺ συντελοῦσε στὴν γρήγορη ἐξάπλωση τῆς κυριαρχίας τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν τοὺς ἐμπόδιζε νὰ προβαίνουν συχνὰ στὴν κατάσχεση τῶν ἐκκλησιῶν τῶν χριστιανῶν καὶ νὰ φέρωνται βάναυσα [2]. Οἱ χριστιανοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ κινηθοῦν καὶ νὰ ἐκφρασθοῦν ἐλεύθερα. Εἶχαν κάποιο φόβο, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ περιγράψουν τὰ δεινά τους [3]. Μὲ μιὰ λέξη, καταπιέζονταν. «Γιὰ τοὺς πιστοὺς ὁ Ὀρχὰν σήμαινε εὐσπλαχνία, γιὰ τοὺς ἀπίστους καταδυνάστευση» ἔγραφε ἀργότερα ὁ Τοῦρκος ἱστορικὸς Şükrüllah [4], σύμβουλος τοῦ Μουρὰτ Β΄ (1421-1451) καὶ Μεχμὲτ Β΄ (1451-1481) [5]. Τὴν κατάσταση αὐτὴ τὴν μαρτυρεῖ καὶ ὁ διάχυτος φόβος ποὺ ὑπῆρχε, ὅταν ραγιάδες ἐπρόκειτο νὰ πλησιάσουν χριστιανοὺς αἰχμαλώτους τῶν Τούρκων, ἔστω καὶ κληρικούς, καὶ νὰ συζητήσουν μαζί τους θεολογικὰ ζητήματα [6]. Στὴν καταπιεστικὴ αὐτὴ ἀτμόσφαιρα ὀφείλεται ὅτι οἱ κάτοικοι ἀπομονωμένων περιοχῶν,

---

1. *Ἀσὶκ πασᾶ Ζαντέ,* Χρονικό, σ. 46, ὅπου μνημονεύεται ἡ προσέλευση τοῦ Κιοσὲ Μιχὰλ στὸν μουσουλμανισμὸ ἐπὶ Ὀσμάν.

2. Βλ. *Treu,* Matthaios, σ. 54· «ἠνώχλει δὲ πάρα πολὺ καὶ τὰ τῶν ἐπισκόπων, οὒς αὐτοῦ προὐβαλόμεθα, τίνα σταθμὸν οἱ δυστυχεῖς εὔρωσι καὶ ποῖ ποτε λήξωσι μηδ' οὗτοι τέως συγχωρούμενοι τὰς σφετέρας ἰδεῖν ἐκκλησίας». Πρβλ. καὶ σ. 55.

3. *Treu,* ἔνθ' ἀν. σ. 53· «ὅ δὲ μάλιστα δυστυχοῦμεν, ὅτι μηδὲ τῷ κοινῷ γοῦν ἔχομεν χρῆσθαι φαρμάκῳ τῶν λόγων ὧν πάσχομεν εἰς παραμυθίαν. νῦν γὰρ δεδίαμεν γράφειν ὡσανεὶ προδεδομένοι μετὰ τοῦ σώματος καὶ τὴν τοῦ γράφειν ἐλευθερίαν».

4. *Th. Seif,* Der Abschnitt über die Osmanen in Šükrüllāh's persischer Universalgeschichte, MOG 2 (1923 - 1925) 83. Βλ. καὶ παρακάτω: «da kam ihm in den Sinn, dass er die Ungläubigen jener Länder ebenfalls zum Glauben rufen müsse. Wenn sie nicht annähmen, müsse es Kamf und Tötung geben».

5. Ἔνθ' ἀν. σ. 67.

6. Βλ. ἐπιστολὴ τοῦ αἰχμαλώτου Γρηγ. Παλαμᾶ πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς στὸν ΝΕ 16 (1922) 12· «......ἔνθα (στὴν Προῦσα) τῶν χριστιανῶν οἱ διαφέροντες ἐπὶ συνέσει συντυγχάνοντες ἡμῶν καὶ ζητημάτων ἥπτοντο μειζόνων, *καὶ ταῦτα μὴ κατὰ καιρόν· περιστοιχοῦντες ἦσαν ἡμᾶς οἱ βάρβαροι·* ἀλλ' οἱ τῆς εὐσεβείας ἀντιποιούμενοι παρῃτοῦντο τὴν ἀκαιρίαν, τὸν ἐροῦντα περὶ ὧν ἐπόθουν ὡς ἐδόκουν ἀπροσδοκήτως ὑπ' ὄψιν ἔχοντες».

ἰδίως ὅσοι γειτόνευαν μὲ συμπαγεῖς τουρκικοὺς πληθυσμούς, ἔχασαν τὴν γλῶσσα τους καὶ ἔγιναν τουρκόφωνοι [1]. Γιὰ ν' ἀπαλλαγοῦν λοιπὸν οἱ χριστιανοὶ ἀπὸ τοὺς ἐξευτελισμούς, νὰ ζήσουν ἐλεύθερα καὶ νὰ χαίρωνται πλοῦτο, τιμὲς καὶ ἀξιώματα, ἔπρεπε νὰ ἐξομοιωθοῦν μὲ τοὺς δυνάστες τους, νὰ προσέλθουν δηλαδὴ στὸν ἰσλαμισμό, ἢ ν' ἀπομακρυνθοῦν στὰ ὀρεινὰ καὶ ἀπομονωμένα μέρη ἢ νὰ μεταναστεύσουν σὲ χριστιανικὰ κράτη. Ἑπομένως τὰ πολλὰ δεινὰ καὶ τὰ ἄμεσα ὑλικὰ συμφέροντα ἦταν τὰ αἴτια ποὺ κινοῦσαν ἄτομα, οἰκογένειες ἢ καὶ ὁλόκληρους ἀκόμη πληθυσμοὺς πρὸς τὸν ἐξιολαμισμό. Παράλληλα θερμουργοὶ δερβίσηδες ἢ φιλάνθρωποι ἡγεμόνες μὲ τὴν δράση τους προπαρασκεύαζαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας [2]. Ἐνδιαφέρουσα ἰδίως εἶναι ἡ περίπτωση πολλῶν δερβίσηδων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους, ἐμψυχωμένοι ἀπὸ θρησκευτικὸ φανατισμό, ὅπως καὶ οἱ γαζῆδες, ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἐξάπλωση καὶ ἐμπέδωση τῆς κυριαρχίας του. Πάμπολλα εἶναι τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν δράση τους πρὸ πάντων στὴν Ἀνατολὴ ὡς οἰκιστῶν σὲ ἀκατοίκητες περιοχὲς πρὸς τὰ σύνορα καὶ σὲ ἐπίκαιρα σημεῖα. Ἐγκατεστημένοι ἐκεῖ μὲ τὶς οἰκογένειές τους προσείλκυαν γύρω τους ἐποίκους, γίνονταν δηλαδὴ οἱ ἱδρυτὲς νέων χωριῶν, νέων κέντρων ζωῆς καί θρησκευτικῆς προπαγάνδας, καὶ συχνὰ ἔπαιρναν ἐνεργὸ μέρος στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἢ ἔστελναν σ' αὐτὲς πολεμιστὲς ὡς ἀντιπροσώπους των. Στοὺς δερβίσηδες αὐτοὺς παραχωροῦσε τὸ κράτος γαῖες καὶ προνόμια μὲ τὸν ὅρο νὰ τὶς καλλιεργοῦν καὶ ν' ἀσφαλίζουν τὶς συγκοινωνίες. Οἱ μονὲς (zaviye ἢ ribât), ποὺ ἱδρύονταν συνήθως κοντὰ στοὺς τάφους των, εἶχαν τὴν μορφὴ ἑνὸς μικροῦ καραβανσεραγιοῦ ἢ ἑνὸς πανδοχείου, ὅπου οἱ ταξιδιῶτες μποροῦσαν νὰ βροῦν τροφὴ καὶ στέγη [3].

Ἡ ἀνεξιθρησκεία ὅμως στὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἦταν ἔννοια, ὅπως εἴδαμε, πολὺ χαλαρὴ καὶ σὲ πολεμικὲς περιόδους σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Σὲ τέτοιες περιστάσεις δὲν ἦταν ἄγνωστος καὶ ὁ ἄμεσος καταναγκασμός. Ἀπ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν

---

1. Αὐτὴ τὴν τρομοκρατία ὑποδηλώνει ἀσφαλῶς ἡ πολὺ διαδεδομένη ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς παράδοση ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἔκοψαν τὶς γλῶσσες τῶν κατακτημένων, γιὰ νὰ λησμονήσουν τὴν γλῶσσα καὶ τὴν θρησκεία τους (πρβλ. καὶ *Πολίτη,* Παραδόσεις, 1 σ.16). Πρβλ. τὴν ἴδια παράδοση καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ζίχνας στὴν Μακεδονία (*Νατάλη Ε. Πέτροβιτς,* Ἐξισλαμισμοί, «Σερραϊκὰ Χρονικὰ» 2 (1957) 163.

2. Βλ. *Giese,* ἔνθ' ἀν. 2 σ. 18 - 19. Πρβλ. καὶ σ. 23 γιὰ τὴν ἀπήχηση τῆς καλῆς διοικήσεως τοῦ Σουλεϊμάν, γιοῦ τοῦ Ὀρχάν, σὲ ὁρισμένες περιοχές: «Alle Ungläubigen in diesem Gebiete (Taraklijenidschesi, Göjnük καὶ Modreni) sahen die Gerechtigkeit Süleman Paschas und wurden alle Musline».

3. Βλ. *Ömer Lûtfi Barkan,* Osmanlı imperatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. I Istilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler, «Vakıflar Dergisi» 2 (1942) 279 - 286. Πρβλ. καὶ γαλλικὴ περίληψη στὸ γαλλικὸ μέρος τοῦ περιοδικοῦ, σ. 59-65. Γιὰ τὶς διάφορες σημασίες τῆς λέξης ribât βλ. τὸ ὁμώνυμο ἄρθρο τοῦ F. Köprülü στὸ ἴδιο περιοδικὸ σ. 267 - 278. Βλ. καὶ *Vryonis,* The Decline of Medieval Hellenism, σ. 373 κ.ἑ.

ἐποχὴ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στὴν περιοχὴ Σογιοὺτ καὶ τῆς ἐξαπλώσεώς τους πρὸς τὴν Βιθυνία φαίνεται ὅτι παρατηρήθηκαν περιπτώσεις βίαιων ἐξισλαμισμῶν καὶ κρυπτοχριστιανισμοῦ, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλοῦν ἀκόμη οἱ γραπτὲς καὶ προφορικὲς παραδόσεις [1]. Γενικὰ ἔνταση ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν ἐξισλαμισμῶν παρατηρεῖται κυρίως ὕστερ' ἀπὸ πολεμικὰ γεγονότα, ποὺ ἀναστατώνουν καὶ καταφοβίζουν τὶς ψυχὲς τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Οἱ ἐξωμότες ἐκεῖνοι ἐπηρέασαν τὶς σκέψεις καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Τούρκων ὄχι μόνο στὶς ποικίλες ἐκδηλώσεις τῆς ἰδιωτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς δημόσιας ζωῆς· ὑπῆρξαν οἱ κύριοι φορεῖς τῶν ἐπιδράσεων τῶν βυζαντινῶν θεσμῶν στὸ νεοπαγὲς ὀθωμανικὸ κράτος, ὅσο καὶ ἂν ὁ F. Köprülü προσπαθεῖ νὰ τὶς ἀρνηθῇ [2]. Πλούσιο καὶ ἀποκαλυπτικὸ ἱστορικολαογραφικὸ ὑλικό, σχετικὸ μὲ τὶς ἐπιδράσεις τῶν Ἑλλήνων ἰδίως στὶς θρησκευτικὲς δοξασίες καὶ παραδόσεις τῶν Τούρκων, καθὼς καὶ τὸ ἀντίθετο, ἔχει συνάξει ὁ F.W. Hasluck, ὁ ὁποῖος τὸ σχολιάζει μὲ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις στὸ δίτομο ἔργο του Christianity and Islam under the Sultans, Oxford 1929, ἀλλὰ τὸ ὑλικό του αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθῆ καὶ ἀξιοποιηθῆ ὅσο θὰ ἔπρεπε.

Τὸ σπουδαῖο αὐτὸ θέμα τὸ πραγματεύθηκε τελευταῖα μὲ πολυμέρεια στοιχείων καὶ ἀντικειμενικότητα ὁ Σπῦρος Βρυώνης, ὁ ὁποῖος διαπιστώνει πράγματι τὶς ἐπιδράσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ καταλήγει στὰ ἑξῆς συμπεράσματα· «Ἡ τουρκικὴ κοινωνία, ἂν καὶ μουσουλμανικὴ στὴν τυπική της ἔκφραση ἢ στὸν λόγιο πολιτισμό της, μένει ἔντονα βυζαντινὴ στὸν λαϊκὸ πολιτισμό της. Αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι στὶς ἀρχὲς οἱ κατακτημένοι ὑπήκοοι τῶν Τούρκων ἦταν χριστιανοὶ ἀπὸ βυζαντινὲς ἢ μεταβυζαντινὲς περιοχές. Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν Σελτζούκων καὶ Ὀθωμανῶν εἶχε ἐπηρεασθῆ πολὺ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν καὶ τῶν πόλεων. Ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ στὴν ζωὴ τῶν γεωργῶν καὶ χωρικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πόλεων μὲ τὶς τεχνικὲς καὶ ἐμπορικὲς παραδόσεις. Σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες μολαταῦτα, εἶχε γίνει μιὰ σημαντικὴ πρόσμειξη μὲ

---

1. Βλ. *Seif*, ἔνθ' ἀν. σ. 83. *Β. Δεληγιάννη*, Τὸ ἐν τῇ περιφερείᾳ Προύσης χωρίον Κουβούκλια, «Μικρ. Χρονικὰ» 1 (1938) 291 ὑπόσ. 1. *Βακαλοπούλου*, Ἱστορικὲς παραδόσεις, «Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Κυριακίδην» σ. 80 κ.ἑ. Βλ. στὸ III, A, 2 τοῦ βιβλίου μου γιὰ τὸν κρυπτοχριστιανισμὸ κατοίκων τῆς Νίκαιας.

2. Ὁ *M. Fuad Köprülü*, Alcune osservazioni intorno all' influenza delle istituzioni bizantine sulle istituzioni ottomane, Roma 1953, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ τουρκικοὶ ὀθωμανικοὶ θεσμοὶ δὲν ἔχουν ὑποστῆ καμιὰ τροποποίηση ἀπὸ βυζαντινὴ ἐπίδραση καὶ ὅτι αὐτὴ ἔχει ἀσκηθῆ πρωτύτερα καὶ κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σελτζούκων (βλ. ἰδίως σ. 135-140). Πρβλ. ὅμως κριτικὴ τοῦ *H. J. Kissling* στὴν BZ 48 (1955) 399 - 401, ὅπου ἐνδιαφέρουσες γενικὲς παρατηρήσεις· «.....das Renegatentum, insoderheit das griechische Renegatentum, bei dar Weiterentwicklung des osmanischen Staates eine entscheidende Rolle wohl auch in der besprochenen Hinsicht gespielt haben dürfte» (σ. 401). Τὴν γνώμη αὐτὴ παραδέχονται τώρα νεώτεροι Τοῦρκοι ἱστορικοί, ὅπως π.χ. ὁ *E. Z. Karal* κ.ἄ. Βλ. μελέτη του: La transformation de la Turquie d'un empire oriental en un état moderne et national στὸ «Cahiers d'histoire mondiale» 4 (1958) 426, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ *Γεωργιάδου - Ἀρνάκη*, Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί, σ. 101 κ.ἑ.

ἀστικὰ ἰσλαμικὰ στοιχεῖα. Ἡ οἰκονομικὴ συνέχεια τοῦ Βυζαντίου εἶχε σπουδαῖες ἀπηχήσεις στὴν δομὴ τῆς τουρκικῆς φορολογίας καὶ διοικήσεως. Τελικά, ἡ ἐκτεταμένη ἀπορρόφηση καὶ ἐπιβίωση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν εἶχε ἕνα ἀξιοσημείωτο ἀποτέλεσμα στοὺς τομεῖς τῆς τουρκικῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν καὶ συνηθειῶν. Ἡ περίοδος τῆς τουρκικῆς εὐκαμψίας ἀπέναντι τῶν βυζαντινῶν θεσμῶν κόπασε καὶ τελικὰ ἔληξε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 16ου αἱ. Μὲ τὴν συμπλήρωση τῶν κατακτήσεων πολλοὶ βυζαντινοὶ θεσμοὶ ἔπαψαν νὰ ὑφίστανται»[1].

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐξισλαμιζομένους φαίνεται ὅτι στὶς ἀρχὲς ὑποκρίνονταν καὶ περνοῦσαν τὴν ζωή τους ὡς κρυπτοχριστιανοί, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία ν' ἀποδείξουμε στὰ οἰκεῖα μέρη, ἀλλὰ οἱ κοντινοὶ ἢ μακρινοὶ ἀπόγονοί τους, ἀναστρεφόμενοι μὲ τοὺς μουσουλμάνους καὶ συνδεόμενοι μαζί τους μὲ ποικίλους δεσμούς, συγγενικούς, οἰκονομικοὺς κ.λ., ἐξοικειώνονταν μὲ τὸν ἰσλαμισμὸ καὶ μυοῦνταν βαθμιαῖα καὶ ἀνεπαίσθητα στὰ δόγματά του. Ἡ σκληρὴ πραγματικότητα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ, μιὰ κατάσταση μεταβατικὴ πρὸς τὸν μουσουλμανισμό, ἡ ὁποία κάποτε σὲ ὁρισμένους τόπους τῆς Μ. Ἀσίας βάσταξε καὶ αἰῶνες, ὑπῆρξε μιὰ μεγάλη τραγωδία τοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς τὰ τελευταῖα ἀκόμη χρόνια, ἡ ὁποία δὲν θὰ γίνη ποτὲ γνωστὴ σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή της.

Πολὺ λίγα εἶναι τὰ σωζόμενα σχετικὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα βέβαια θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ παραθέσουμε σὲ διάφορα μέρη τοῦ βιβλίου. Ἐδῶ ὅμως, μιὰ καὶ μιλοῦμε γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τῶν παλαιῶν μικρασιατικῶν πληθυσμῶν, εἶναι ἀνάγκη νὰ μεταφράσουμε στὰ ἑλληνικὰ ὅσα ἐνδιαφέροντα ἔγραφε τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Γερμανὸς ἀνατολιστὴς καὶ ἄριστος γνώστης τῶν τουρκικῶν πραγμάτων A.D. Mordtmann στὸ ἡμερολόγιό του ἀπὸ ἕνα ταξίδι του πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ συγκεκριμένα πρὸς τὴν Καππαδοκία: «... Γνωρίζουμε πόσο ἰσχυρὴ ὑπῆρξε ἡ μετανάστευση τῶν Σελτζούκων καὶ τῶν Τουρκο - Ὀθωμανῶν· ἐπίσης γνωρίζουμε μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια, ὅτι οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῶν τελευταίων δὲν εἶναι ἰσχυρές, ἀλλὰ ἀπὸ διάφορες αἰτίες ἐξαντλοῦνται νωρίς· ἀπ' αὐτὸ λοιπὸν μποροῦμε δίκαια νὰ συμπεράνουμε, ὅτι ὁ τουρκικὸς συμπαγὴς μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς τῆς Μ. Ἀσίας δὲν προῆλθε ἀπὸ μετανάστες, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν προσέλευση τοῦ γαλατο - ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὸν μουσουλμανισμό. Τὸ ἴδιο ἔγινε mutatis mutandis καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐπαρχίες τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἔχω πεισθῆ καὶ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ὅτι ὁλόκληροι κατοικημένοι τόποι φαινομενικὰ μόνον ὑπάγονται στὸ Ἰσλὰμ καὶ ὅτι στὰ κρυφὰ εἶναι ἀκόμη χριστιανικοί· ἔχω ἀποσιωπήσει ἀρκετὲς ἐνδιαφέρουσες συνομιλίες μου, καὶ ἀρκετοὺς τόπους δὲν κατονόμασα καθόλου, γιατί οἱ ἄνθρωποι, ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὴν ἐχεμύθειά μου μοῦ ἀποκάλυψαν πράγματα, ποὺ θὰ τοὺς ἐξέθεταν πάρα πολύ. Πολὺ συχνὰ ἔπιανα γερὸ καυγὰ μὲ μερικὰ πρόσωπα, καὶ ξαφνικά, ὅταν μὴ γνωρίζοντας καλὰ τὸ κοράνι ἀναζητοῦσα ἐπιχειρήματα, ἄρχιζαν οἱ ἀντίπαλοί μου νὰ γελοῦν, ἄνοιγαν τὸ πουκάμισό τους καὶ μοῦ ἔδειχναν ἕνα σταυρό. Μάλιστα, ἀκόμη περισσότερο, ὅταν κάποτε τὸ ἀπόθεμα τῶν τουρκικῶν λέξεων γιὰ τοὺς ἀμοιβαίους διαξιφισμοὺς εἶχε ἐξαντληθῆ, ἄρχιζαν ξαφνικά, πρὸς μεγάλη μου ἔκπληξη, νὰ ἐκφράζωνται μὲ τὰ πιὸ καθαρὰ ἑλληνικά, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ (σημείωσε καλά!) μὲ νεοελληνικὴ προφορά. Ἀλλὰ ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ προδώση

---

1. *Speros Vryonis,* The Byzantine Legacy and Ottoman Forms, DOP 23 - 24 (1969 - 1970) 307.

αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους; Οἱ ἀναγνῶστες μου λοιπὸν δὲν θὰ μὲ παρεξηγήσουν, ὅτι τέτοια περιστατικὰ δὲν θ' ἀναφέρω πουθενὰ παρακάτω» [1].

Ἔτσι καὶ στὴν Βιθυνία, καθὼς καὶ στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, στὶς εὔφορες κοιλάδες τοῦ Μαιάνδρου, τοῦ Καΰστρου καὶ τοῦ Ἕρμου, ὅπου οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐπικρατήσει νωρίς, ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς θὰ ἐλαττώθηκε σημαντικά, ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς μετακινήσεις τους, ὅπως εἴδαμε, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς καὶ ὁμαδικοὺς ἐξισλαμισμούς [2]. Ἐλάχιστες προφορικὲς παραδόσεις καὶ ἄλλες λαογραφικὲς ἐνδείξεις μαρτυροῦσαν ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια ἀκόμη τὸν ἐξισλαμισμὸ χριστιανῶν κατοίκων τῆς Μ. Ἀσίας [3]. Ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. ὁ Δημήτριος Κυδώνης θρηνεῖ τὴν ὑποκατάσταση τῶν ἑλληνικῶν τοπωνυμίων ἀπὸ τὰ τουρκικά [4]. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ γρήγορη ἐπικράτησή τους, ποὺ στὰ 1454 κιόλας ἀποτελοῦν τὰ 80% [5].

Ἐπιγραμματικὰ συνοψίζοντας ὁ ἴδιος τὴν ἱστορία τῶν χριστιανικῶν χωρῶν καὶ πληθυσμῶν τῆς Μ. Ἀσίας γράφει: «Ὅλη τὴν χώρα ποὺ καρπούμασταν ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντο πρὸς ἀνατολὰς ὡς τὰ βουνὰ τῆς Ἀρμενίας, μᾶς τὴν ἅρπαξαν, κατέσκαψαν τὶς πόλεις, σύλησαν τοὺς ναούς, ἄνοιξαν τοὺς τάφους καὶ γέμισαν τὰ πάντα μὲ αἵματα καὶ νεκρούς. Καὶ μόλυναν τὶς ψυχὲς τῶν κατοίκων ἀναγκάζοντάς τους ν' ἀγνοήσουν τὸν ἀληθινὸ Θεὸ καὶ μεταδίνοντάς τους τὰ δικά τους μιαρὰ μυστήρια. Καί, ἀλίμονο, ἀκόμα καὶ στὰ κορμιά τους φέρθηκαν πρόστυχα. Κι' ἀφοῦ τοὺς ἀπογύμνωσαν ἀπ' ὁλόκληρη τὴν περιουσία, τοὺς ἀφαίρεσαν μαζὶ καὶ τὴν ἐλευθερία ἐγκαταλείποντάς τους ἀδύναμες σκιὲς δούλων· καὶ τοὺς χρησιμοποιοῦν τοὺς δυστυχισμένους, ἀκόμα καὶ μὲ τὴν λίγη δύναμη ποὺ τοὺς εἶχε ἀπομείνει, γιὰ τὴν προσωπική τους ἄνεση» [6].

Τὸ χωρίο αὐτὸ καθαρὰ μιλεῖ γιὰ ἐξισλαμισμοὺς χριστιανικῶν πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπέκυψαν στὸν ἄμεσο ἢ ἔμμεσο καταναγκασμὸ τοῦ τουρκικοῦ περιβάλλοντος.

---

1. *Mordtmann,* Anatolien, σ. 123 - 124. Γιὰ τὸν ἐξισλαμισμὸ τοῦ γαλατοελληνικοῦ πληθυσμοῦ βλ. καὶ *Γ.Κ. Σκαλιέρη,* Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀθῆναι 1922, σ. 157 - 158. *Μ. Μωϋσείδη,* Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθυπατικῆς Γαλατίας. Μονογραφία περὶ Ἀγκύρας, «Ξενοφάνης» 2 (1904 - 1905) 436.

2. Πρβλ. *H. Gelzer,* Pergamon unter Byzantinen und Osmanen, Berlin 1903, σ. 95 - 97. *K. Krumbacher,* Griechische Reise, Berlin 1886, σ. 264 - 265. *Π. Κοντογιάννη,* Ἡ ἑλληνικότης τῶν νομῶν Προύσης καὶ Σμύρνης, Ἀθῆναι 1919, σ. 20 - 21, 29.

3. Βλ. περιοδικὸ «Μικρασιατικὰ Χρονικά» τ. 1 κ.ἑ. (1938 κ.ἑ.).

4. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 390.

5. *H. Inalcık,* The Ottoman Record-Books as a Source or Placenames, «Proceedings and Transactions. Fifth International Congress of Onomastic Sciences», Volume II. Reprint σ. 5.

6. *Δημητρίου τοῦ Κυδώνου,* Ρωμαίοις συμβουλευτικός, PG τ. 154 στ. 965. Διεξοδικὰ γιὰ τὰ αἴτια καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς κατακτήσεως τῆς Μ. Ἀσίας βλ. *Vryonis,* The Decline..., σ. 403 κ.ἑ.

B. ΟΙ ΕΠΙΔΡΟΜΕΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 13ο ΚΑΙ 14ο ΑΙ. Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΩΣ ΤΗΝ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΑΓΚΥΡΑΣ (1354-1402).

1. *Ἡ πειρατεία στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ Ἰονίου Πελάγους.*

Οἱ ἐπιδρομὲς καὶ οἱ ἁρπαγὲς τῶν Τούρκων διαφόρων κρατῶν καὶ ἐμιράτων κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰ. δὲν περιορίζονται μόνο στὶς ἑλληνικὲς χῶρες τῆς Μ.Ἀσίας, ἀλλὰ ἐκτείνονται στὸ Αἰγαῖο καὶ στὸ Ἰόνιο, ὅπου ἡ πειρατεία ἦταν γενικὸ φαινόμενο, ἰδίως μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Ἀράβων καὶ τὴν ἔναρξη τῶν σταυροφοριῶν [1]. Ἀπὸ τὰ παράλια λοιπὸν τῆς Μ. Ἀσίας, ἰδίως ἀπὸ τὸ ἐμιράτο τοῦ Μεντεσέ, πραγματικὴ φωλιὰ πειρατῶν [2], πλέουν οἱ Τοῦρκοι στὰ ἀπέναντι Δωδεκάνησα, ἁρπάζουν κοπάδια, ἐσοδεῖες καὶ αἰχμαλωτίζουν τοὺς κατοίκους [3].

Πλέουν ἀκόμη καὶ λεηλατοῦν τὶς Κυκλάδες, ὥστε ὁ δούκας τοῦ Ἀρχιπελάγους Niccolò B' νὰ ζητῇ τὸ 1375 ἀπὸ τὴν Βενετία νὰ τοῦ παραχωρήσῃ ἢ καλύτερα νὰ τοῦ πουλήσῃ μιὰ γαλέρα, γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ὑπερασπίζῃ τὰ νησιά του [4]. Ἀργότερα ὑποφέρουν καὶ αὐτὲς ἀκόμη οἱ βενετοκρατούμενες πόλεις Κορώνη, Μεθώνη καὶ ἰδίως τὸ Ναύπλιο, ὥστε νὰ μὴ τολμᾷ κανεὶς νὰ ξεμυτίσῃ ἀπὸ τὰ λιμάνια τους [5]. Καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ βόρεια παράλια τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, εἶναι ἐκτεθειμένα στὶς ἐπιθέσεις τῶν μουσουλμάνων πειρατῶν. Συχνὲς ἰδίως εἶναι οἱ λεηλασίες τῶν μονῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ποὺ ἀναγκάζουν ὁρισμένους μοναχοὺς νὰ μετακινηθοῦν πρὸς ἄλλα μοναστικὰ κέν-

---

1. *Vasilievski,* Epirotica. «Viz. Vrem,» 3 (1896) 242. Ὡραία καὶ ζωηρὴ εἰκόνα τῆς φοβίας τῶν κατοίκων μᾶς δίνει ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος σ' ἕνα γράμμα του τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. πρὸς τὴν «κραταιὰν Δούκαιναν» τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα· «...τὰ μὲν παρ' ἡμῖν ἀτείχιστα πάντα, ὅσα τὰς αἰγιαλίους ἀκτὰς στεφανοῖ καὶ τὰ τούτων ἀνώτερα. Νυκτὸς μὲν ἀναρριχῶνται σὺν ὑπάρξει πάσῃ πρὸς τοὺς βουνούς, ἡμέρας δὲ πρὸς τὰ πεδία κατολισθαίνουσι καὶ μιμοῦνται δρόμον μυρμήκων, ἀγεληδὸν ἀλλήλοις ὑπαντῶντες καὶ ὑπαντώμενοι. Ὁ θερισμὸς δὲ πολὺς μέν, οἱ δ' ἐργάται ὀλίγοι· ἄγροικοι γὰρ ὄντες καὶ ἄοπλοι, ἔνιοι δὲ τούτων τῷ ἄρρενι ἀντιδιαιρούμενοι· ὁποίας γυναῖκας ἔργων ἀνδρικῶν τελεσιουργοὺς καὶ χειρεργάτιδας πάσας ἡ καθ' ἡμᾶς χώρα τρέφει· καὶ καθ' ὥραν ἐλπίζοντες τὴν ἐπέλευσιν, ἄλλος ἄλλῃ σκορπίζονται. Αἱ πόλεις δὲ τοῖς τείχεσι μὲν θαρροῦσι, οὖσαι δὲ κένανδροι τὸν περὶ ψυχῆς φόβον ἔχουσιν ...». Πρβλ. καὶ ἄλλη περιγραφὴ τοῦ συγχρόνου Μιχ. Χωνιάτη στοῦ *Κ. Ι. Δυοβουνιώτου,* Αἱ ἀνέκδοτοι κατηχήσεις τοῦ ... Μ. Ἀκομινάτου, ΠΑΑ 3 (1928) 315.

2. Βλ. *P. Wittek,* Das Fürstentum Mentesche, Istanbul 1934, σ. 45 κ.ἑ., 58 κ.ἑ.

3. *Clavijo,* Embassy to Tamerlane, 1403 - 1406, transl. from the Spanish, London 1928, σ. 47. Γιὰ τὰ μέτρα τῶν ἐνδιαφερόμενων χριστιανικῶν δυνάμεων κατὰ τῶν Τούρκων πειρατῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. βλ. *Σπ. Θεοτόκη,* Ἡ πρώτη συμμαχία τῶν κυριάρχων κρατῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τῆς καθόδου τῶν Τούρκων ἀρχομένου τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ΕΕΒΣ 7 (1930) 283 - 289.

4. *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 139. Πρβλ. καὶ σ. 200.

5. Ἔνθ' ἀν. 1 σ. 189.

τρα, πρὸς Δ., πρὸς τὴν περιοχὴ Βέροιας καὶ πρὸς τὰ Μετέωρα [1]. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἱσπανοί, Καταλανοί, Βενετοί, Γενουάτες, Σλάβοι, Ἕλληνες κ.λ. διατρέχουν τὸ Αἰγαῖο, προσβάλλουν καὶ αἰχμαλωτίζουν τὰ καράβια, συμπεριφέρονται μὲ ἀγριότητα στὰ πληρώματα καὶ στοὺς ἐπιβάτες, μπαίνουν καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν Προποντίδα [2] καὶ λεηλατοῦν τὰ Νησιὰ καὶ τίς ἀκτὲς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν Θράκη ὡς τὴν Πελοπόννησο [3]. Καὶ ἔτσι ἐπαναλαμβάνεται ἕνα φαινόμενο τῶν προκλασσικῶν χρόνων [4]: πολλὰ παραθαλάσσια χωριὰ ἐρημώνονται καὶ οἱ κάτοικοί τους διαρρέουν πρὸς ἄλλα ἀσφαλέστερα μέρη καὶ ἱδρύουν στὸ ἐσωτερικό, ὅπως μᾶς ἀφηγοῦνται οἱ ἀόριστες κατὰ τόπους παραδόσεις, νέους οἰκισμούς, ἀθέατους συχνὰ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θάλασσας, τὰ γνωστὰ συνήθως μὲ τὸ ὄνομα Κάστρα. Πολλὰ νησιὰ εἶχαν κιόλας ἐρημωθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν τέταρτη σταυροφορία [5].

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐπίσης ἄλλα μικρὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἐρημώθηκαν πρόσκαιρα γιὰ λίγα ἢ πολλὰ χρόνια, ὅπως π.χ. ἡ Τένεδος στὰ 1383 (ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ Γενουατῶν - Βενετῶν) [6], ἡ Ἀστυπάλαια ἐπίσης στὰ χρόνια τοῦ Μουρὰτ Α' (1362-1389), γιὰ ν' ἀνασυνοικιστῆ τὴν ἐποχὴ τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας (1415) μὲ ἔξοδα τοῦ Βενετοῦ εὐγενοῦς Ἰωάννη Querini [7] κ.ἄ. Ἐπίσης ὁ περιηγητὴς Clavijo ἀναφέρει ἀκατοίκητα νησιὰ στὴν περιοχὴ τῆς Δωδε-

---

1. Βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ *N. A. Bees,* Geschichtliche Forschungresultate und Mönchs-und Volkssagen über die Gründer der Meteorenklöster, BNJ 3 (1922) 366 ὑποσ. 4.

2. Βλ. *P. Charanis,* Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Paleologus, «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves» 10 (1950) 127 - 136.

3. Βλ. *I. Mélikoff - Sayar,* Le destân d'Umur pacha (Düstürname-i Enverî), Paris 1954. Πρβλ. *Γρηγορᾶ,* 2 σ. 683. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. 37. *Rubiò y Lluch,* Els governs des Matheu de Moncada y Roger de Lluria en la Grecia catalana (1359 - 1370), AIEC (Barcelona, 1901, 1902) 29 - 30. Εἶναι ἀνάγκη νὰ γραφῆ μιὰ συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐρήμωση τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου καὶ γενικὰ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πειρατείας.

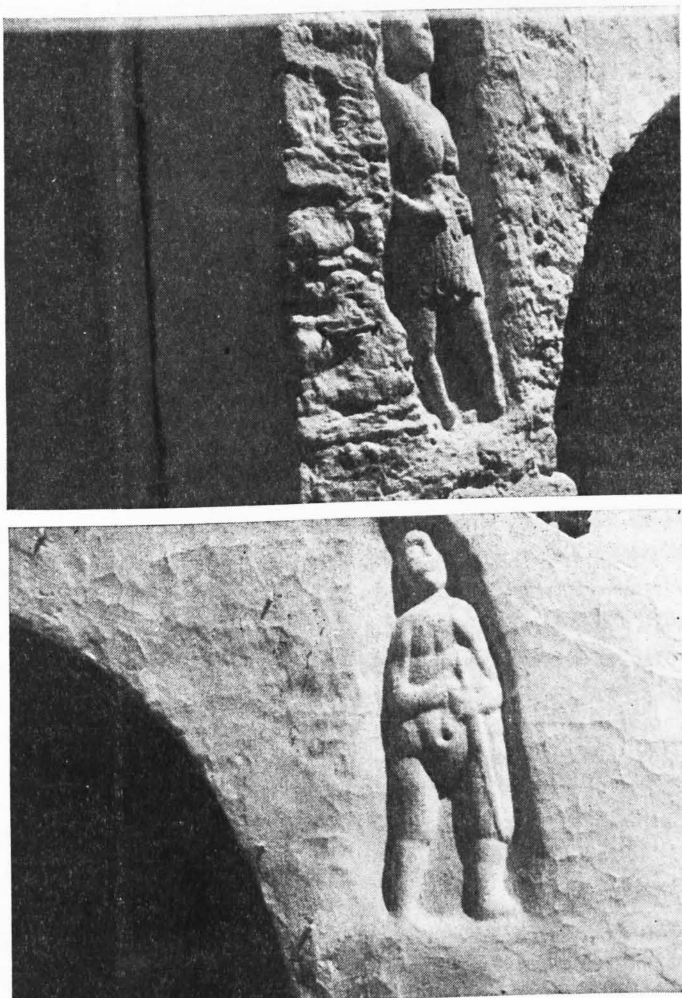
4. *Θουκυδίδης* I, 7· «αἱ δὲ παλαιαὶ (ἐν. πόλεις) διὰ τὴν λῃστείαν ἐπὶ πολὺ ἀντίσχουσαν ἀπὸ θαλάσσης μᾶλλον ᾠκίσθησαν».

5. *Miller,* Essays, σ. 61.

6. Βλ. *Clavijo,* Embassy to Tamerlane, σ. 54 - 55. Οἱ Βενετοὶ μετέφεραν τοὺς 4.000 κατοίκους της στὸν Βοῦργο τοῦ Χάνδακα, ποὺ ἀπὸ τότε ὀνομάσθηκε τὰ Τενέδια (*Ξανθουδίδου,* Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σ. 111), στὴν Κάρυστο, γύρω ἀπὸ τὴν Χαλκίδα καὶ στὰ Κύθηρα (βλ. *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 264). Γιὰ τὴν ἐρημιά της στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. βλ. *Christ. Buondelmonti,* Description des îles de l'Archipel. Version grecque par un anonyme, publiée d'après le manuscrit du sérail, avec une traduction française et un commentaire par Em. Legrand, première partie, Paris 1897, σ. 79.

7. *Buondelmonti,* ἔνθ' ἀν. σ. 33.

κανήσου [1], ἀλλὰ κατοικημένα τὰ Ψαρὰ καὶ 'Αντίψαρα [2]. 'Ο ἴδιος ἀναφέρει ὅτι στὴν Σάμο κατοικοῦσαν Τοῦρκοι [3]. 'Ο Caumont, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὶς Κυκλάδες στὰ 1418, μνημονεύει πολλὰ ἀκατοίκητα νησιά [4]. Πρέπει ὅμως νὰ διαβάση κανεὶς τὸν σύγχρονο Cristoforo Buondelmonti, γιὰ νὰ πάρη μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν ἐρήμωση

6,7. 'Ανάγλυφα προερχόμενα ἴσως ἀπὸ φραγκικὸ παλάτι, ἐντοιχισμένα σὲ σπίτι τῆς Παροικίας Πάρου.

1. *Clavijo,* Embassy, σ. 40, 46 - 47.
2. 'Ενθ' ἀν. σ. 49.
3. 'Ενθ' ἀν. σ. 48.
4. *Caumont,* Voyage, σ. 41, 85 κ.ἑ. Βλ. καὶ *Clavijo,* ἔνθ' ἀν. σ. 4.

τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, γιὰ τὴν φοβία καὶ τὴν ἐξαθλίωση τῶν κατοίκων. Τὸ σκλάβωμα εἶναι ὁ ἐφιάλτης τους νύχτα καὶ μέρα. Πιὸ συχνὰ μνημονεύονται οἱ Τοῦρκοι πειρατές, ποὺ ἀναπλέουν ἀκόμη καὶ τὸ Ἰόνιο καὶ φτάνουν κάποτε ὡς τὸ ὕψος τῆς Κέρκυρας. Οἱ κάτοικοι ἀποσύρονται καὶ κλείνονται σὲ ὀχυρὰ κάστρα, κτισμένα σὲ μέρη συνήθως ἀπομονωμένα καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀσφαλῆ. Τὴν μέρα μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, εἰδοποιημένοι κάποτε μὲ ὁρισμένο σύνθημα, ἀνοίγουν τὶς πύλες καὶ κατεβαίνουν στὰ κτήματά τους, ἀπ' ὅπου ξαναγυρίζουν τὸ βράδυ [1]. Ἡ μονότονη αὐτὴ ζωὴ συνεχίζεται αἰῶνες ὁλόκληρους. Τὰ νησιὰ ἰδίως γύρω ἀπὸ τὴν Πάρο (βλ. εἰκ. 6 καὶ 7) ὑποφέρουν πολὺ ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ συχνά, φαίνεται, οἱ κάτοικοι τρομοκρατημένοι τὰ ἀφήνουν πρόσκαιρα, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουν ἔπειτα ἀπὸ ἕνα χρονικὸ διάστημα [2]. Τὸ σκλάβωμα ἢ ἡ μετανάστευση τῶν ἀνδρῶν ἢ τὰ ναυάγιά τους συντελοῦν, ὥστε σὲ μερικὰ νησιά, ὅπως π.χ. στὴν Σίφνο [3] καὶ στὴν Νάξο [4], νὰ εἶναι πολὺ περισσότερες οἱ γυναῖκες καὶ πολλὲς ἀπ' αὐτὲς νὰ γεράζουν καὶ νὰ πεθαίνουν ἀνύπαντρες. Γενικὰ τὰ κάστρα εἶναι τὰ κέντρα, ὅπου διασώζονται οἱ ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν πληθυσμῶν καὶ ὁ λαϊκὸς κατὰ παράδοση πολιτισμός.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἦταν ἑπόμενο νὰ εὐνοήση τὸ δουλεμπόριο. Σκλάβοι Ἕλληνες, Τοῦρκοι, Ἀλβανοί, Τάταροι καὶ ἄλλοι κάτοικοι τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς πουλιοῦνταν στὰ διάφορα παζάρια της. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων σκλάβων μεγάλωσε μὲ τὴν κατάκτηση καὶ ἑνὸς μέρους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ τοὺς Καταλανούς. Τὸ κυριότερο κέντρο τους, ὅπου πουλοῦσαν Ἕλληνες σκλάβους, ἦταν ἡ Μαγιόρκα, ποὺ εἶχε ζωηρὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἀνατολή. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες σκλάβους ἔδειχναν μεγάλη ἐπιδεξιότητα στὴν γεωργία, βιοτεχνία, στὶς καλὲς τέχνες καὶ στὸ ἐμπόριο [5].

2. *Ἀπόβαση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στὴν Θράκη.*

Ἡ πειρατεία, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου (1341 - 1391) καὶ Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνοῦ (1347 - 1354) καθὼς καὶ ἡ σύμπραξη Σέρβων, Βουλγάρων καὶ Τούρκων μὲ τὸ μέρος τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου, εἶχαν ἀναστατώσει ἰδίως τὶς βόρειες ἑλληνικὲς χῶρες καὶ εἶχαν προξενήσει μεγάλες καταστροφὲς στὴν ὕπαιθρο [6]. Οἱ περιστάσεις

1. *Buondelmonti,* ἔνθ' ἀν. σ. 6, 35, 36 - 37, 40, 53, 59, 61, 67, 68, 69 - 70, 72 κ.λ.
2. *Buondelmonti,* ἔνθ' ἀν. σ. 54.
3. *Buondelmonti,* ἔνθ' ἀν. σ. 40.
4. *Buondelmonti,* ἔνθ' ἀν. σ. 58.
5. *Rubiò y Lluch,* Els governs, σ. 13 - 14.
6. Βλ. λεπτομέρειες γιὰ τὴν δράση τῶν Σέρβων καὶ Βουλγάρων πρὶν ἀπὸ τὰ 1369 στοῦ *Κυδώνου,* Συμβουλευτικός, PG 154 στ. 973 - 974.

ἦταν πολὺ ἐπίκαιρες γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῶν Τούρκων. Οἱ Τοῦρκοι μισθοφόροι τῶν Ἑλλήνων ἔπαιζαν τὸν ρόλο προπομπῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ὁ ὁποῖος ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια ἐπρόκειτο νὰ κατακλύση τὶς ἑλληνικὲς χῶρες τῆς Εὐρώπης. Μάταια εἶχαν ζητήσει ἄσυλο στὶς χῶρες αὐτὲς ταλαιπωρημένοι μικρασιατικοὶ πληθυσμοί [1]. Ἀπελπισμένος ὁ Κυδώνης ἔγραφε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1352: «στὴν χώρα μας αὐτοὶ ποὺ κυβερνοῦν ἔχουν τὴν δύναμη τῶν σεισμῶν καὶ λοιμῶν καὶ ὅλοι εὔχονται νὰ ἰδοῦν τὸν θάνατο τοῦ γείτονα· εἰρήνη ὑπάρχει μόνο μὲ τοὺς ἐχθροὺς καὶ συνεχὴς πόλεμος ἐναντίον τῶν ὁμοεθνῶν καὶ ὁ καθένας ἐδῶ εἶναι θρασὺς καὶ ἕτοιμος ν' ἁρπάξη τὰ ὅπλα ἐναντίον τῶν συγγενῶν του» [2]. Μάταια νουθετεῖ καὶ συμβουλεύει. Μάταια προλέγει τὴν ἄνοιξη τοῦ 1352 ὅτι μὲ τὴν στάση τους «καὶ σήμερα βέβαια πολλὲς ἀπὸ τὶς πόλεις μας θὰ ἔχουν τὴν τύχη τῆς Περίνθου, μνημεῖα ἀθάνατα τῆς ἀβουλίας μας, καὶ αὔριο θ' ἀκούσουν νὰ μιλιέται ἀπὸ τὸ κοινὸ βῆμα ἡ ἀλλόκοτη γλῶσσα (τῶν Τούρκων)» [3]. Χωριὰ ἐρημώνονται, γίνονται «παλαιοχώρια», οἱ γεωργοὶ καταφεύγουν καὶ συνωστίζονται στὶς πόλεις ἢ στὰ κάστρα [4] καὶ ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία ἀποσυντίθεται. Τὰ ἀποτελέσματα στὴν οἰκονομική, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας εἶναι ὀλέθρια.

Ἡ ἀποσάθρωση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας παίρνει γοργὸ ρυθμό, ἀφότου οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σουλεϊμάν, γιὸ τοῦ Ὀρχὰν βάζουν τὸ πόδι τους στὴν Θράκη, ἀφότου δηλ. κυριεύουν τὴν Τζύμπη στὰ 1352 [5]. Οἱ Τοῦρκοι τῶν παραλίων τοῦ Ἑλλησπόντου, ὡς τὰ τέλη ἀκόμη τοῦ 18ου αἰ., ἔδειχναν μὲ περηφάνεια στὸ Ἄκ Μπασῆ Λιμὰν (ἐκεῖ κοντὰ σὲ ὕψωμα βρίσκονταν τὰ ἐρείπια τῆς Τζύμπης) μερικοὺς βράχους ποὺ τοὺς ὀνόμαζαν Gaziler Iskelessi (= τὸ λιμάνι τῶν ἀγωνιστῶν), ὅπου οἱ ἀτρόμητοι πρόγονοί τους εἶχαν προσορμιστῆ, προτοῦ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τοῦ κάστρου [6]. Δύο χρόνια ἀργότερα στὰ 1354, αἰφνιδιάζουν τὸ μεγάλο διαπορθμευτικὸ κέντρο Εὐρώπης - Ἀσίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη [7], τὴν Καλλίπολη, ὕστερ' ἀπὸ τὸν μεγάλο σεισμὸ ποὺ γκρέμισε τὰ τείχη

---

1. Βλ. *Σφραντζῆ*, ἐκδ. Βόννης σ. 43, ὅπου ὁ Ἰωάννης Ε' γράφει στὸν Καντακουζηνό: «... καὶ ἄμφω τούς τε φυγόντας ἐκ τῶν ἐκεῖθεν χειμώνων καὶ τοὺς ἐναπομείναντας ἐνταῦθα ἀφήσωμεν ἵνα ἀναψυχὴν λάβωσι».

2. «Παρ' ἡμῖν τὰ τῶν σεισμῶν καὶ λοιμῶν οἱ πολιτευόμενοι δύνανται, καὶ πᾶσιν εὐχὴ τὴν τοῦ γείτονος ἰδεῖν τελευτήν· σπονδαὶ δὲ πρὸς μόνους τοὺς πολεμίους, καὶ πολεμεῖται συνεχῶς τὸ ὁμόφυλον, καὶ πᾶς ἐνταῦθα θρασὺς καὶ κατὰ τῶν συγγενῶν ἕτοιμος ἁρπάσαι τὰ ὅπλα» (βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 85.Πρβλ.καὶσ.95-96).

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 98.

4. Βλ. χαρακτηριστικὰ παραδείγματα στοῦ *Μ.Ι. Γεδεών,* Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθῆναι 1936, σ. 48· «... περὶ τὸ Λυκόσχισμα παλαιοχώρια δύο, ἤτε Δομβροβίκεια καὶ ὁ Ὀβηλός, ὤντινων οἱ ἔποικοι εὑρίσκονται ἀρτίως ἐν διαφόροις κάστροις».

5. Βλ. ἄρθρο Gelibolu τοῦ *H. Inalcık* στὴν Encyclepedia of Islam, New Edition.

6. *B. Lechevalier,* Voyage de la Troade fait dans les années 1785 et 1786, Paris 1802, τ. 1 σ. 277.

7. Βλ. τὰ διαπορθμευόμενα προϊόντα στοῦ *Dopp,* Traité, σ. 141.

της, τὸν σεισμό, ὅπως λέγει ὁ σύγχρονος ἀρχιεπίσκοπος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, «πού ὄχι μόνο τὰ οἰκοδομήματα καὶ τὰ κτήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ κορμιὰ καὶ τὶς ψυχές, τὰ 'ριξε, ὅπως λέγει ὁ ποιητής, σπάραγμα στὰ σκυλιὰ καὶ σὲ ὅλα τὰ ὄρνια λογικὰ καὶ ἄλογα». Ὁ ἀρχιεπίσκοπος περνώντας τότε τυχαῖα μέσα ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντο εἶδε τὰ χαράματα, μὲ τρομαγμένα μάτια, τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἔχῃ τεράστιες συνέπειες στὴν τύχη τῶν βαλκανικῶν λαῶν: ἕνα πλῆθος ἀπὸ τουρκικὰ καράβια - σὰ νὰ ἔδεναν τὶς δύο ἠπείρους - πηγαινοέρχονταν καὶ ἀποβίβαζαν στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀκτὴ τὰ ἄπληστα γιὰ λεηλασίες στίφη [1].

Ὅσοι γεννιοῦνται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν βυζαντινὴ πρωτεύουσα, καθὼς καὶ στὶς ἄλλες ἐλεύθερες περιοχές, ἔχουν τὴν θλιβερὴ τύχη νὰ παρακολουθοῦν χρόνο μὲ τὸν χρόνο τὴν κατάπτωση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ νὰ δοκιμάζουν συνεχεῖς ἀγωνίες καὶ θλίψεις. Πῶς βλέπουν τὴν κατάρρευση αὐτὴ καὶ ποιὲς σκέψεις κάνουν οἱ λόγιοι; Τὰ κείμενά τους μᾶς ἀποκαλύπτουν ἕνα ἐνδιαφέροντα κόσμο ἰδεῶν μὲ ποικίλες ἀπόψεις ὡς πρὸς τὸ ἴδιο θέμα [2].

Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ οἱ ἔριδες τῶν κατὰ τόπους ἀνεξάρτητων σχεδὸν διοικητῶν τῶν κάστρων καὶ πόλεων τῆς Θράκης, οἱ ὁποῖοι δὲν συντόνιζαν τὶς ἐνέργειές τους ἐναντίον τῶν Τούρκων οὔτε καὶ συνεννοοῦνταν μὲ τὴν πρωτεύουσα, εὐνόησαν πολὺ τὴν γρήγορη ἐξάπλωσή τους. Ὁ Σουλεϊμὰν κυριεύει πρῶτα τὴν θρακικὴ χερσόνησο καὶ κατόπιν τὴν χρησιμοποιεῖ ὡς προγεφύρωμα γιὰ τὴν προέλασή του πρὸς τὴν Ραιδεστὸ καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικό[3]. Σύμφωνα μὲ τοπικὲς προφορικὲς παραδόσεις, ποὺ σώζονται ἀκόμη ὡς σήμερα στὰ στόματα τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα Θρακῶν προσφύγων, παρατηρήθηκε τότε φυγὴ πληθυσμῶν πρὸς τὰ ὀρεινὰ καὶ ἀσφαλῆ μέρη. Ἔτσι π.χ. οἱ περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Πλαγιαρίου (τουρκ. Μπουλαΐρ) τῆς θρακικῆς χερσονήσου κατέφυγαν σὲ διάφορα μέρη τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τοῦ Κουροῦ Ντάγ, στὴν βόρεια ἀκτὴ τοῦ κόλπου τοῦ Σάρου. Τὴν μνήμη τοῦ «Γαζῆ Σουλεϊμὰν» τὴν διατήρησε ζωντανὴ στὸ Πλαγιάρι ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ πτωχοκομεῖο (ἰμαρὲτ) ποὺ ἵδρυσε, τὸ μαυσωλεῖο του, καθὼς καὶ τὸ τζαμὶ (ἄλλοτε βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας), τόποι προσκυνήματος τῶν σουλτάνων [4]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ἑλληνικῶν χωριῶν τοῦ κόλπου τοῦ Σάρου κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ

---

1. *Δ(υοβουνιώτου)*, Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐπιστολὴ πρὸς Θεσσαλονικεῖς, ΝΕ 16 (1922) 8, 9.

2. Βλ. τὴν σχετικὴ μελέτη τοῦ *Ihor Ševčenko,* The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals, DOP 15 (1961) 169 - 186.

3. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατάληψη τῆς Θράκης εἶναι ἀκόμη σκοτεινά. Βλ. κατατοπιστικὴ μελέτη τοῦ F. Babinger, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14 - 15 Jahrhundert), München 1944, σ. 41 κ.ἑ.

4. *Μαραβελάκη - Βακαλοπούλου,* Προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις, σ. 427. Πρβλ. καὶ σ. 428. Γιὰ τὰ ἱερὰ αὐτὰ ἱδρύματα βλ. *Ir. Beldiceanu - Steinherr,* Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I, Μόναχο 1967, σ. 135 - 148.

1821 ἔδειξαν σημεῖα ἀνταρσίας ἐναντίον τῶν Τούρκων, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τουρκικὸ ἔγγραφο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης [1].

Ἐπίσης ἄσυλο καταφυγῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε καὶ τὸ Ἱερὸν Ὄρος [2] καὶ ἄλλα ἀσφαλῶς βουνὰ ἢ ἀπομονωμένοι τόποι.

Φαίνεται ὅτι στὶς ἀρχὲς οἱ ὀλιγάριθμοι Τοῦρκοι μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σουλεϊμὰν πασά, γιὸ τοῦ Ὀρχάν, προσπάθησαν νὰ ἐπιβάλουν μὲ τὴν βία τὴν μουσουλμανικὴ θρησκεία, γιὰ νὰ ἑδραιώσουν τὴν θέση τους. Ἐκείνους ποὺ ἀρνοῦνταν νὰ τὴν δεχθοῦν τοὺς ἔσφαζαν καὶ τὶς οἰκογένειές τους τὶς σκλάβωναν, ἂν πιστέψουμε τὸν Şükrülah [3]. «Ὅπου ὑπῆρχαν σήμαντρα, γράφει ὁ ἴδιος παρακάτω, τὰ κομμάτιαζε (ὁ Σουλεϊμὰν) καὶ τὰ ἔριχνε στὴν φωτιὰ καὶ κατέστρεφε τὶς ἐκκλησίες καὶ γίνονταν τζαμιά. Στὴν θέση τῶν σημάντρων ἀνέβαινε ὁ ἰμάμης καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς περιοχῆς τῶν ἀπίστων δέχθησαν στὸν σβέρκο τους τὸ φόρο ὑποτέλειας. Ἔτσι δυσαρεστημένοι ἐναντίον τῶν Φράγκων φώναζαν μέρα καὶ νύχτα ἀντὶ γιὰ «Κύριε ἐλέησον» τὸ «δέν ὑπάρχει ἄλλος θεὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀλλάχ» καὶ ἀντὶ «Χριστὸς» ἄκουε κανεὶς «ὁ Μωάμεθ εἶναι προφήτης τοῦ Ἀλλάχ» [4].

Τὶς κατακτήσεις τοῦ Σουλεϊμὰν τὶς συνέχισαν, μετὰ τὸν θάνατό του (1357)[5], ὀνομαστοὶ στρατηγοί του, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἁγιοποιοῦνται ἀργότερα. [6]. Ἡ διείσδυση καὶ ὁ ἐποικισμὸς τῶν Τούρκων στὴν Θράκη ἀπὸ τὸ 1359 καὶ ἑξῆς ἀκολουθεῖ γοργὴ ἐξέλιξη [7]. Στοὺς πολεμάρχους των γιὰ ἀμοιβὴ τῶν ὑπηρεσιῶν τους παραχωρήθηκαν τιμάρια καὶ ζιαμέτια: στὸν Γιακοὺμπ Ἐτζὲ μπέη ἡ περιοχὴ Ἐτζὲ ὀβά, στὸν Γαζὴ Φαντὶλ μπέη ἡ γειτονικὴ περιοχὴ [8], στὸν Χατζὴ Ἰλμπεγὴ τὰ Μάλγαρα μὲ τὴν περιοχή τους, στὸν Ἐβρενὸς τὰ Κύψελα, στὸν Λαλὰ Σαχὶν τὰ γειτονικὰ κτήματα κ.ο.κ. Ἀργότερα ὁ Ἐβρενὸς πῆρε τὴν περιοχὴ Γενιτσῶν τῆς Μακεδονίας (Γενιτζὲ Βαρδὰρ) καὶ ὁ Λαλὰ Σαχίν, ὁ πρῶτος διοικητὴς (beylerbeyi) τῆς Ρούμελης, τὸ βιλαέτι τῆς Φιλιππουπόλεως (Filibe) [9]. Ἐπίσης παραχωρήθηκε μεγάλος ἀριθμὸς μικρῶν ἢ μεγάλων τιμαρίων

---

1. Βλ. *Ι.Κ. Βασδραβέλλη,* Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας 1796-1832, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 223.
2. Βλ. *Μαραβελάκη - Βακαλοπούλου,* ἔνθ' ἀν. σ. 378.
3. Βλ. *Seif,* Der Abschnitt über die Osmanen, MOG 2 (1923 - 1925) 87 - 88.
4. Ἔνθ' ἀν. σ. 89.
5. *H. Inalcık,* Edirne'nin fethi (1361), «Edirne» Armağan, Ankara 1964, σ. 144, 145.
6. Βλ. *H. J. Kissling,* Zum islamischen Heiligenwesen auf dem Balkan, vorab im thrakischen Raume, «Zeitschrift für Balkanologie» 1 (1963) 52 - 54.
7. *Inalcık,* ἔνθ' ἀν. σ. 146. Πρβλ. καὶ σ. 144. Γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ βλ. 149 ὑπ. 52.
8. *Babinger,* Beiträge, σ. 57.
9. *Babinger,* Beiträge, σ. 43, 47 - 48. Δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη Ἑλλήνων ἱστορικῶν ὅτι ὁ Ἐβρενὸς μπέης ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς (βλ. *Babinger,* ἔνθ' ἀν. σ. 42 ὑποσ. 26). Γιὰ

στοὺς ἄλλους στρατιωτικούς, στοὺς σπαχῆδες, γιὰ νὰ μποροῦν νά συντηροῦνται καὶ νὰ ἐξοπλίζωνται. Αὐτοὶ στὰ πεδινὰ τῆς Θράκης ἀποτέλεσαν ἕνα εἶδος ἱπποτῶν μὲ ὑποτελεῖς τοὺς χωρικούς [1]. Ἀκόμη καὶ χριστιανοὺς στρατιωτικοὺς τιμαριούχους συναντοῦμε στὴν Θράκη (Paşa eli) [2]. Οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου δέχθηκαν τὴν τουρκικὴ κυριαρχία, ἡ ὁποία, γιὰ νὰ τοὺς δελεάση, ἀναγνώριζε τὴν ἰδιοκτησία τῶν γαιῶν τους. Ἔτσι τώρα γίνονταν κάτοχοι τιμαρίων. Ὁρισμένες πάλιν ἐκτάσεις γῆς ἔγιναν κτήματα τοῦ σουλτάνου [3]. Στὶς ἀρχὲς δὲν γίνεται ἀκόμη λόγος γιὰ *ἐγιαλέτ* (διοικητικὴ περιοχὴ) τῆς Ρούμελης οὔτε καὶ ἐμφανίζονται οἱ συνώνυμες ἐκφράσεις *λιβὰς* (liva) καὶ *σαντζὰκ* (sancak)[4]. Τότε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Καλλίπολη καὶ τὴν Τυρολόη (Çorlu), ἀναπτύχθηκαν καὶ ἄλλα διοικητικὰ κέντρα, τὰ πρῶτα στὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς Θράκης, τὸ Τζερνομεάνον (Çirmen), ἡ Βιζύη (Vize) καὶ οἱ Σαράντα Ἐκκλησίες (Kirkkilise), ποὺ διατήρησαν τὴν σπουδαιότητά τους ὡς τὰ νεώτερα χρόνια. Ἡ Καλλίπολη στὰ χρόνια τοῦ Σουλεϊμὰν Α' (1520-1566), μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ eyaleti cezair (= τοῦ ἐγιαλὲτ τῶν Νησιῶν), ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὴν διοίκηση τῆς Ρούμελης καὶ σχημάτισε μαζὶ μὲ μερικὰ νησιὰ καὶ παραλιακὲς πόλεις τὸ σαντζάκι τοῦ καπουδὰν πασᾶ (Paşa sancaği) [5].

Ἡ ἀνάγκη λοιπὸν τῆς βοήθειας ἀπὸ τὴν Δύση γινόταν ὁλοένα καὶ πιὸ αἰσθητή. Οἱ Φράγκοι, γνωστοὶ ἀπὸ τὶς σταυροφορίες καὶ ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς ἀγῶνες ἐναντίον τῶν μουσουλμάνων στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, εἶχαν τὴν φήμη ἱκανῶν πολεμιστῶν. Ἦταν οἱ πιὸ ἐπικίνδυνοι ἀντίπαλοι τῶν διαφόρων τουρκικῶν φύλων [6].

3. Ὀργάνωση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐπὶ Ὀρχὰν (1324-1362) καὶ Μουρὰτ Α' (1362-1389) καὶ ἡ ἐξάπλωσή του στὶς χῶρες τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου.

Οἱ κτήσεις τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Ἄγκυρα ὡς τὸν Ἑλλήσποντο καὶ ἡ ραγδαία ἐξάπλωσή τους μετὰ τὴν ἀπόβασή τους στὴν Θράκη ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα

τὸν Ἐβρενὸς βλ. τὸ οἰκεῖο ἄρθρο τῆς Islam Ansiklopedisi, γραμμένο ἀπὸ τὸν Hakkı Uzun Çarsılı.

1. *Babinger,* Beiträge, σ. 58.

2. *H. Inalcık,* Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registre de timars ottomans, «Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs», Wien, 4 (1951) 124 ὑποσ. 1.

3. *Babinger,* Beiträge, σ. 58.

4. Βλ. *M. Tayyib Göklilgin,* Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, sehir ve kasabaları, «Belleten» 20 (1956) 247.

5. *Babinger,* Beiträge, σ. 58. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 266.

6. Βλ. τὰ σχετικὰ γεγονότα ἀναλυτικὰ στοῦ *N. Iorga,* Latins et Grecs d'Orient

νὰ ἐκταθοῦν τὰ σύνορά τους. Οἱ ἀνάγκες νὰ τὰ ἐξασφαλίσουν εἶναι μεγάλες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, κοντὰ στὶς χαλαρὰ συγκροτημένες δυνάμεις τῶν γαζήδων, ὁ Ὀρχὰν δημιούργησε περισσότερο πειθαρχημένες καὶ ἐξαρτημένες ἀπ' αὐτὸν δυνάμεις, τοὺς yaya (πεζικὲς) καὶ κατόπιν τοὺς müsellem (ἱππικές), ἀλλ' αὐτὲς δὲν ἀνταποκρίθηκαν στὶς προσδοκίες του [1]. Ἔτσι οἱ φλογισμένοι ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ φανατισμὸ γαζῆδες ἐξακολούθησαν ν' ἀποτελοῦν τὶς κυριότερες δυνάμεις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Εἶναι ὅμως τώρα καλύτερα ὀργανωμένοι καὶ περισσότερο δεμένοι μὲ τὸν *μπέη*. Αὐτὸς ἀναθέτει σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς του τὴν διεξαγωγὴ τῆς ἐπιδρομῆς, ποὺ στὰ τουρκικὰ λέγεται akın. Γι' αὐτὸ ὅσοι γαζῆδες μετέχουν σ' αὐτὴν ὀνομάζονται *ἀκιντζῆδες*. Εἶναι τὰ ἄτακτα τουρκικὰ στρατεύματα, ποὺ ἔσπειραν τὸν τρόμο στοὺς κατοίκους τῶν χωρῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, τῆς Οὐγγαρίας, Τρανσυλβανίας καὶ Σλαβονίας [2].

Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὶς δυνάμεις αὐτές, ἦταν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθῇ στρατὸς μόνιμος, ἰσχυρὸς καὶ ἀφοσιωμένος, γιὰ νὰ διατηρηθῇ τὸ ἀπέραντο ὀσμανικὸ κράτος. Ἡ εὐκαιρία γι' αὐτὸ παρουσιάζεται ἐπὶ Μουρὰτ Α' (1362-1389), ὁ ὁποῖος ἐπαινεῖται ἀπὸ τὸν Şükrüllah γιὰ τὴν δικαιοσύνη του, τὴν πίστη, τὴν εὐσπλαχνία καὶ τὶς ἄλλες ἀρετές του [3]. Ὁ Βούλγαρος συγγραφέας τοῦ «Βίου τοῦ δεσπότου Στεφὰν Λαζάρεβιτς» τὸν ἀναγνωρίζει ὡς δυνατὸν ἡγεμόνα, ἀλλὰ τὸν χαρακτηρίζει ὡς ἄγριο καὶ ὠμό [4]. Ἡ προσωπικότητά του δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀκόμη πολὺ γνωστή. Στὶς ἀρχὲς τῆς βασιλείας του, πιθανότατα στὰ 1363 [5], ὁ θεολόγος τῆς Καραμανίας Καρὰ Ρουστέμ, θέλοντας νὰ δώσῃ μιὰ λύση στὸ ὀξὺ πρόβλημα τῆς πληθώρας τῶν νέων αἰχμαλώτων μέσα στὸ κράτος, γνωματεύει πὼς τὸ 1/5 αὐτῶν (pencik - oğlanı) ἀνήκει στὸν σουλτάνο. Οἱ νέοι αὐτοὶ ἡλικίας 15-20 ἐτῶν προορίζονταν γιὰ τὸ γενιτσαρικὸ σῶμα, ποὺ μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ τὸ φόβητρο τῶν χριστιανικῶν κρατῶν καὶ νὰ περιβληθῇ τὴν αἴγλη τοῦ θρύλου [6]. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀντιδημοτικοῦ αὐτοῦ

---

et l'établissement des Turcs en Europe (1342 - 1362), BZ 15 (1906) 179 - 222. Γιὰ τὴν μαχητικὴ ἀξία καὶ τὴν φήμη τῶν Φράγκων βλ. κρίσεις τοῦ Ἄραβα Muhammad b. Mänglı (*H. Ritter*, Werke über Taktik und Kriegswesen, «Islam» 18 (1929) 146 - 147).

1. *Palmer*, The Origin of the Janissaries, σ. 458 - 460, 473. Τὰ σώματα αὐτὰ καταργήθηκαν στὰ 1592 (*M. Tayyib Gökbilgin*, Rumeli, de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân, Istanbul 1957, σ. 21.

2. *Palmer*, ἔνθ' ἀν. σ. 461 - 462.

3. *Seif*, Der Abschnitt über die Osmanen, MOG 2 (1923 - 1925) 89.

4. *M. Braun*, Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Kon stantin dem Philosophen, Wiesbaden 1956, σ. 6.

5. Νομίζω πὼς ἡ χρονολογία αὐτὴ ποὺ τὴν δίνει ὁ Ἀθ. Ὑψηλάντης (Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν 1453 - 1789, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 761), εἶναι ἀκριβής, ἔστω καὶ ἂν ζῇ αἰῶνες ἀργότερα, γιατὶ ἡ θέση καὶ ἡ μόρφωσή του τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ γνωρίζῃ καλὰ τὰ τουρκικὰ πράγματα.

6. *Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου*, Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, «Ἑλληνικὰ»

μέτρου συνέβαλε πολύ, κατὰ τὰ πρῶτα τουλάχιστο χρόνια, ἡ προσωπικότητα τοῦ καζασκέρη Καρὰ Χαλὶλ ἀπὸ τὸ Τσανταρλῆ [1]. Σύμφωνα ὅμως μὲ νέα γνώμη, ἐπὶ 'Ορχὰν ἀρχίζει τὸ παιδομάζωμα καὶ ἱδρύεται τὸ γενιτσαρικὸ σῶμα, ἐνῶ ἐπὶ Μουρὰτ Α' εἰσάγεται ἡ στρατολογία τοῦ 1/5 τῶν αἰχμαλώτων (pencik) [2].

'Ο Βαγιαζὶτ Α' (1389-1402) ἀργότερα, ἴσως μετὰ τὸ 1391, δηλαδὴ μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Χριστουπόλεως, προβαίνει καὶ στὴν στρατολογία νέων χριστιανῶν ὄχι μόνον αἰχμαλώτων πολέμου, ἀλλὰ καὶ ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τότε, κατὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., ἀπὸ τὴν συνήθεια τῶν Τούρκων νὰ δωρίζουν μικροὺς καὶ ὡραίους σκλάβους, ἡλικίας 6-10 χρόνων, ὡς ἀκολούθους (pages) στοὺς ἰσχυροὺς τοῦ τόπου, γεννήθηκε ἡ ἰδέα τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀνατροφῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν iç oğlan, δηλαδὴ μικρῶν χριστιανοπαίδων, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας [3].

'Ο Μουρὰτ Α' συγκεντρώνει τὴν ἐξουσία καὶ ἐπιβάλλεται περισσότερο στοὺς ὑπηκόους του. Τὸ κράτος του ἀρχίζει νὰ χάνη τὸν πρωτόγονο λαϊκὸ χαρακτήρα του καὶ σφραγίζεται μὲ τὸν ἀσιατικὸ δεσποτισμό. Οἱ γενίτσαροι εἶναι δοῦλοι τῆς Πύλης (kapı kulları) [4]. Γενικὰ στοὺς δούλους στηρίζονταν κυρίως ἡ δύναμη καὶ ἡ αἴγλη τοῦ σουλτανικοῦ οἴκου καὶ τοῦ στρατοῦ. Οἱ προσωπικοὶ δοῦλοι τοῦ σουλτάνου, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαγιαζὶτ Α' (1389-1402), ἔπαιρναν κάποτε τιμάρια καὶ θέσεις διοικητῶν στὶς ἐπαρχίες. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ σουλτάνοι μποροῦσαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἄνοδο καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῶν παλαιῶν τουρκικῶν οἰκογενειῶν καὶ ν' ἀντιμετωπίσουν ἐνδεχομενη ἀπειλή τους [5].

'Ενῶ βαθμιαῖα προβαίνει ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος συνεχίζεται ἡ ἀποσύνθεση καὶ ἡ διάλυση τοῦ βυζαντινοῦ. 'Απέναντι στοὺς ἰσχυροὺς 'Οθωμανοὺς ἡγεμόνες ἀντιπαρατάσσονται ἀνίκανοι καὶ φαῦλοι βασιλεῖς καὶ πρίγκιπες τοῦ Βυζαντίου, τοὺς ὁποίους πατριώτης μοναχὸς τῆς Μαγνησίας χαρακτηρίζει μὲ δηκτικὴ εἰρωνεία καὶ ἐξευτελιστικὰ ἐπί-

---

13 (1954) 274 - 293. Πρβλ. καὶ *V.L. Ménage,* Some Notes on the Devshirme, BSOAS 29 (1966) 64 - 78.

1. *F. Taeschner - P. Wittek,* Die Vezirfamilie der Čandarlyzāde (14 / 15 Jahdt) und ihre Denkmäler, «Islam» 18 (1925) 691.

2. *Was. D. Papoulia,* Ursprung und Wesen der «Knabenlese» im osmanischen Reiche, München 1963, σ. 62 κ.ἑ., ὅπου βρίσκει κανεὶς συγκεντρωμένη ὅλη τὴν βιβλιογραφία.

3. Γιὰ τὸν θεσμὸ αὐτὸν θὰ μιλήσουμε διεξοδικὰ στὸν Β' τόμο. Βλ. σχετικὰ *Βακαλοπούλου,* Προβλήματα, ἔνθ' ἀν. σ. 288-289. Βλ. καὶ τὴν εἰδικὴ μονογραφία τοῦ *B. Miller,* The Palace School of Muhammad the Conqueror, Cambridge 1941.

4. Βλ. τὸ ἐνδιαφέρον χειρόγραφο τοῦ *'Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ,* Analyse raisonnée de l'ouvrage intitulé *Charte Turque,* φ. 9, 27, 90.

5. *Inalcık,* Ottoman Methods of Conquest, «Studia Islamica» 2 (1954)120 - 121.

θετα: εἶναι «ἀνδράποδα», κοιλιόδουλοι, ἐρωτομανεῖς, ὀργίλοι, δημιουργοὶ ἀνόσιων πράξεων, δειλοὶ τεμπέληδες, φλύαροι, καυχησιάρηδες, θρασεῖς, ἀλαζόνες, περιφρονητὲς τῶν πάντων ἀπὸ ἀμυαλωσύνη, ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ὑγιὲς καὶ ὑπόκεινται σὲ αἰσχρὴ σκλαβιὰ καὶ πληρώνουν φόρους στοὺς βαρβάρους καὶ ἐκτελοῦν ἀναγκαστικὰ τὶς διαταγές τους οἱ πρὶν ἀναιδεῖς καὶ ἀλαζόνες καὶ φοβεροὶ στοὺς δικούς των, ἀλλὰ γελοῖοι στοὺς ἐχθρούς... [1]

Ἀπόλυτα ἀπογοητευτικὴ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ὄψη τῶν στρατιωτῶν καὶ ναυτῶν τοῦ Βυζαντίου, ὅπως μᾶς τὴν περιγράφει ὁ ἴδιος μοναχός. Οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ πατρικοῦ ἐδάφους δὲν ἀποτελοῦνται ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς καλὰ ὀργανωμένους στρατούς, ἀλλὰ ἀπὸ συρφετοὺς ἀπὸ ὑπερόπτες καὶ καταπιεστὲς τοῦ λαοῦ, ἰδίως τῶν γεωργῶν: εἶναι, ὅπως λέγει, ἀνδρικοὶ ὡς πρὸς τὴν ἀσέβεια, ἀλλὰ θηλυδρίες ὡς πρὸς τὴν συμπεριφορά, δειλοί, ἀνόητοι, παραλυμένοι, αὐθάδεις, ἀναιδεῖς, ἀκόλαστοι, θρασεῖς, ληστές, ἅρπαγες, ἐπίβουλοι, γλεντζέδες ὡς τ' ἄκρα, ἄνθρωποι ποὺ καταπατοῦν τὰ ξένα κτήματα, ποὺ καταστρέφουν χωρὶς οἶκτο τὰ χωράφια, τοὺς κήπους, τ' ἀμπέλια καὶ τὰ δάση, καταστροφεῖς ὅλων τῶν «ἀσθενεστέρων», ἄκαρδοι, ἄκαμπτοι, ἀγνώμονες .... δὲν ὑπάρχουν λέξεις, γιὰ νὰ μπορέση νὰ χαρακτηρίση κανεὶς τὴν φαυλότητα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, ἂν βέβαια πρέπει νὰ τοὺς ὀνομάση ἀνθρώπους καὶ ὄχι θηρία .... γι' αὐτὸ τοὺς ἔχει ἐγκαταλείψει ὁ Θεὸς καὶ γι' αὐτὸ χαίρονται οἱ ἐχθροί...... [2]

Ὁ τουρκικὸς κίνδυνος εἶναι ὁ καθημερινὸς ἐφιάλτης τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι ἡ κατάλληλη ἐποχή, γιὰ νὰ φανερωθοῦν στὶς ἐλεύθερες πόλεις τῆς Θράκης, ἀκόμη καὶ μέσα στὴν πρωτεύουσα οἱ καιροσκόποι καὶ οἱ ἀδύνατοι χαρακτῆρες, οἱ φιλότουρκοι ποὺ ἀσκοῦν μεγάλη ἐπιρροή, ἰδίως ὅταν ὁ τουρκικὸς κίνδυνος μεγαλώνη. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄτομα αὐτά, οἱ μαυραγορίτες καὶ οἱ πεμπτοφαλαγγίτες τῆς ἐποχῆς, ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ καὶ σὲ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μὲ τὸν ἐχθρὸ καὶ εἶναι πρόθυμοι νὰ τοῦ παράσχουν τὶς ὑπηρεσίες τους ἀντὶ γιὰ χρήματα, πρόβατα, βόδια κ.λ. Πηγαινοέρχονται φανερὰ στὴν ἐπικράτειά του, πίνουν μαζί του καὶ ξαναγυρίζουν στὴν πρωτεύουσα προπαγανδίζοντας τὴν τουρκικὴ κυριαρχία καὶ τρομοκρατώντας τοὺς συμπολίτες τους μὲ τὴν ἀπειλὴ ὅτι θὰ καταγγείλουν τὰ ἀντιτουρκικά τους φρονήματα στοὺς «δεσπότας» τους, ὅπως τοὺς ὀνομάζουν. Μιλοῦν καὶ δροῦν μὲ τέτοια ἀναίδεια, ὥστε πολλοί, φοβισμένοι, εὔχονται νὰ παραδοθῆ ἡ Πόλη μὲ ὅρους παρὰ νὰ κυριευθῆ μὲ τὴν βοήθεια αὐτῶν τῶν προδοτῶν [3]. Διάχυτος λοιπὸν εἶναι μέσα στὴν πρωτεύουσα, καθὼς καὶ σὲ ὅλες τὶς πο-

1. *Heisenberg,* Kaiser Johannes Batatzes, BZ 14 (1905) 194.
2. *Heisenberg,* ἔνθ' ἀν. 228.
3. *Κυδώνου,* Συμβουλευτικός, PG 154 στ. 1005. Πρβλ. καὶ *Raymond - J. Loenertz,* Manuel Paléologue. Epître à Cabasilas, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 38-39. Πρβλ. παρόμοιες καταγγελίες τοῦ Κυδώνη καὶ γιὰ τὸ 1373 (*Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 156).

λιορκημένες πόλεις, ὁ φόβος τῆς προδοσίας. (Πολλὲς ἀκόμη ὡς σήμερα σωζόμενες παραδόσεις μιλοῦν γιὰ ἁλώσεις πόλεων μὲ προδοσία). Ἀποκλεισμένοι τώρα οἱ κάτοικοι μέσα στὴν ἄλλοτε εὐτυχισμένη πρωτεύουσα ζοῦν σὰν μέσα σὲ φυλακή. Ἀπὸ τοὺς πύργους τῶν τειχῶν βλέπουν τὰ ἐχθρικὰ στρατεύματα νὰ καταστρέφουν τὴν γῆ, νὰ σφάζουν, νὰ λεηλατοῦν καὶ νὰ καίουν τὰ σπίτια, τὶς ἐκκλησίες, τὰ δημόσια κτίρια κ.λ., νὰ βρίζουν τὴν πίστη, νὰ διακωμωδοῦν τὰ θεῖα καὶ νὰ τοὺς ἀπειλοῦν μὲ φρικτὲς φοβέρες. Μὲ τὴν κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ βγοῦν ἔξω νὰ καλλιεργήσουν τὴν γῆ οὔτε καὶ νὰ ταξιδέψουν, γιατὶ ἡ θάλασσα εἶναι ἐπικίνδυνη ἐξ αἰτίας τῶν πειρατῶν. Οἱ κάτοικοι καὶ οἱ στρατιῶτες ἔχουν χάσει τὸ ἠθικό τους, οἱ «δοῦλοι» βρίσκουν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς ἄρχοντες, ποὺ μὲ τὴν σειρά τους τώρα καὶ αὐτοὶ δοκιμάζουν τὴν τύχη τῶν «δούλων». Θλίψη, φτώχεια καὶ πείνα βασιλεύουν μέσα στὴν Πόλη [1]. Πολλοὶ τότε φεύγουν πρὸς τὰ περισσότερο ἀσφαλῆ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ πρωτεύουσα συνεχῶς ἐρημώνεται [2].

Ἀφότου ἰδίως ὁ Μουρὰτ Α' κυριεύει τὴν Ἀδριανούπολη (1361 [3] ἢ 1369 [4]), γεγονὸς ποὺ χαράζει βαθιὰ τὰ σημάδια του στὴν δημοτικὴ ποίηση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, συνεχεῖς εἶναι οἱ ἐπιδρομές, οἱ λεηλασίες καὶ οἱ κατακτήσεις τῶν Τούρκων στὴν Θράκη, Βουλγαρία καὶ στὶς ἄλλες χῶρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου [5]. Παντοῦ γκρεμίζουν τὰ τείχη τῶν κάστρων, ποὺ κυριεύουν καὶ μένουν πίσω τους (ἐκτὸς ἂν ὑπάρχη στρατηγικὸς λόγος, ὅπως π.χ. στὸ Διδυμότειχο), γιὰ νὰ μὴ ἀποτελοῦν ἐρείσματα ἀνταρσίας καὶ ἀντιστάσεως τῶν κατοίκων [6], ἢ τ' ἀφήνουν χωρὶς καμιὰ φροντίδα, ὥστε καταστρέφωνται μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων [7]. Τὴν τακτικὴ αὐτὴ ἀκολουθοῦν μὲ συνέπεια καὶ στοὺς μεταγενέστερους χρόνους. Μάταια οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι, κυρίως ὁ μεγάλος πατριώτης Δημ. Κυδώνης, ἐπισημαίνουν στοὺς ἰσχυροὺς τῆς Δύσης τοὺς μεγάλους κινδύνους ποὺ τοὺς ἀπειλοῦν, ἂν πέση ἡ Κωνσταντινούπολη [8]. Τὰ γράμματά του πρὸς διαφόρους ἐπισήμους καὶ μή, τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶναι γεμάτα ἀπὸ συνταρακτικὲς εἰδήσεις, ποὺ

---

1. *Κυδώνου,* Συμβουλευτικός, PG 154 στ. 1004 - 1005.

2. Βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 81.

3. Βλ. *Inalcık,* Edirne'nin fethi, «Edirne» Armağan, σ. 137 - 159.

4. *Eliz. A. Zachariadou,* The Conquest of Adrianopol by the Turks, «Studi Veneziani» 12 (1970) 211-217, ὅπου καὶ ἡ βασικὴ βιβλιογραφία.

5. Βλ. *Χαλκοκονδύλη,* ἔκδ. Darkó, 1 σ. 30. Πρβλ. καὶ *Babinger,* Beiträge, σ. 46 κ.ἑ.

6. Βλ. *Betrandon de la Brocquière,* Le voyage d'Outremer κ.λ., publié et annoté par Ch. Schefer στὴν σειρὰ «Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la Géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècles», τ. 12, Paris 1392, σ. 272.

7. Βλ. *Ν. Μοσχοπούλου,* Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ, ΕΕΒΣ 14 (1938) 504.

8. *Loenertz,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 127 - 128.

μᾶς ἀνασταίνουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς φοβίας καὶ τοῦ τρόμου ποὺ συνέχει τοὺς κατοίκους τῶν βόρειων ἑλληνικῶν χωρῶν [1]. Μάταια προλέγει στοὺς ἀξιωματούχους τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου τὰ πιθανὰ φοβερὰ ἐπακολουθήματα ἀπὸ τὴν ἐξαθλίωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν, τῶν βιοτεχνῶν, γεωργῶν κ.λ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάλγητη καὶ τυραννικὴ διαγωγὴ τῶν ἀρχόντων πρὸς αὐτούς:

«Εἶναι νὰ κλαίῃ κανείς, γράφει σ' αὐτὸν στὰ 1372 - 1373, τοὺς γεωργοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀπόρους, γιατί, ἐνῶ οἱ ἄρχοντες θὰ ἔπρεπε ν' ἀνακουφίζουν ἀπὸ τὶς συμφορὲς αὐτοὺς τοὺς δυστυχισμένους, τοὺς ἀφανισμένους ἀπὸ τὶς συνεχεῖς εἰσπράξεις τῶν φόρων, τοὺς φθονοῦν καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ζωή τους, καθὼς φαίνεται, καὶ θὰ ἤθελαν νὰ ἔχουν γιὰ δεῖπνο τὶς σάρκες τους. Γιατὶ σ' αὐτοὺς τοὺς ταλαίπωρους δὲν ἔμεινε πιὰ κάτι ποὺ νὰ μποροῦν οἱ ἄρχοντες νὰ τοὺς τὸ ἀφαιρέσουν. Δὲν εἶναι δίκαιο νὰ λυπᾶται κανεὶς μόνο γι' αὐτούς, ἀλλὰ πρέπει νὰ νομίζῃ ὅτι μαζί μὲ αὐτοὺς κινδυνεύει καὶ ἡ πατρίδα καὶ τὸ «κοινόν», ὄχι μόνο γιατὶ οἱ φτωχοὶ ἀποτελοῦν μεγάλο μέρος τῆς «πόλεως» καὶ ἑπομένως τὴν καταστροφή τους θὰ τὴν θεωροῦσε ὁ καθένας συμφορὰ καὶ αὐτῆς, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ὁ φόβος μήπως, μὴ ὑποφέροντας τὴν βία τῶν ἀρχόντων, θεωρήσουν τοὺς ἐχθροὺς μετριοπαθέστερους, ἑνωθοῦν μαζί τους καὶ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον μας. Ἢ θέλοντας ν' ἀποκρούσουν αὐτοὺς ποὺ μεταχειρίζονται βία, σὰν ἄλογο ποὺ σπρώχνεται πρὸς τὰ κεντριά, ὑπάρχει φόβος, μήπως ἀποτινάξουν τὴν ἐξουσία καὶ γεμίσουν τὴν πόλη μὲ φυγάδες καὶ μὲ δαυλούς, σὰν τὸ καράβι ποὺ βυθίστηκε μέσα στὴν τρικυμία, ἐπειδὴ οἱ ναῦτες στράφηκαν οἱ μὲν ἐναντίον τῶν δέ, ἐνῶ ἔργο ὅλων θὰ ἦταν νὰ τὸ σώσουν ὁμονοώντας καὶ συμβουλεύοντας καὶ κάνοντας τὰ χρήσιμα» [2].

Ἡ ἐκμετάλλευση λοιπὸν τῶν φτωχῶν ἐξακολουθεῖ καὶ ἡ κατάσταση ἐπιδεινώνεται συνεχῶς. Μέσα στὸ καθεστὼς αὐτὸ ἡ δικαιοσύνη δὲν ἔχει καμιὰ θέση. Οἱ συνειδήσεις τῶν δικαστῶν ἐξαγοράζονται μὲ λίγα χρήματα [3]. Ὁ Κυδώνης τοὺς ὀνομάζει «ληστάς» [4]. Τὸ γόητρο τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἔχει ἀμαυρωθῆ. Ἀπογοητευμένος ὁ ἴδιος λόγιος λέγει· «Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ κῦρος τῆς ἐξουσίας μας, ἂν αὐτοὶ ποὺ νομίζουμε ὅτι τοὺς κυβερνοῦμε, αὐτοὶ πάνω ἀπὸ μᾶς ὑπηρετοῦν ἄλλους. Κι' ἂν ἴσως ὑπάρχῃ κάποιος ποὺ προτιμᾶ ν' ἀποβλέπῃ καὶ σὲ μᾶς, αὐτὸς εἶναι φτωχός, καὶ κοντὰ στὴν σκλαβιὰ καὶ στὴν φτώχεια εἶναι καὶ ἀμαθὴς καί, ὅπως λέγει ὁ λόγος, κατάλληλος μόνο γιὰ νὰ βόσκῃ γίδια» [5]. Δηλαδὴ κυρίως οἱ φτωχοὶ καὶ ἀγράμματοι, ὁ ἁπλὸς λαός, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν στραμμένα τὰ

---

1. Βλ. τὴν συναγωγὴ τῶν σχετικῶν εἰδήσεών του στοῦ *Ivan Dujčev,* Contribution à l'histoire de la conquête turque en Thrace aux dermière décades du XIVe siècle, «Etudes Balkaniques» 9 (1973) τεῦχ. 6 σ. 80-92.

2. *Loenertz,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 152. Γιὰ τὴν ἐλεεινὴ κατάσταση τῶν γεωργῶν βλ. ἀκόμη τ. 2 σ. 161-162.

3. Βλ. *P. Enepekides,* Der Briefwechsel des Mystikers N. Kabasilas, BZ 46 (1953) 41· «Τὸ δὲ κεφάλαιον οἶσθα, τὰς ψήφους, τὴν δικαιοσύνην, τοὺς δικαστὰς καὶ ὅσου πωλοῦνται· *σφόδρα δὲ ἄρα ὀλίγου*» (ἔτους 1363).

4. Βλ. καὶ *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 30· «...εἶτ' ἀπῆγον ἐπὶ τὸν δικαστὴν...δῆλον δ' ὅτι ἐφ' ἕτερον ἦλθεν ὁ δυστυχὴς ἐκεῖνος ληστήν».

5. *Mercati,* Notizie, σ. 374.

βλέμματά τους πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ εἰδήσεις αὐτὲς εἶναι ἀρκετές, γιὰ νὰ ἐννοήσουμε τὴν ἀπρόσκοπτη σχεδὸν προέλαση τῶν Τούρκων.

Ὁ τουρκικὸς κίνδυνος δὲν ὁδήγησε τοὺς βαλκανικοὺς λαούς, Ἕλληνες, Βουλγάρους, Ἀλβανοὺς καὶ Σέρβους, σὲ σύμπραξη. Ἔτσι ὑπέγραψαν τὴν καταδίκη τους. Οἱ δυνάμεις τους εἶχαν ἐξουθενωθῆ ἀπὸ τοὺς μεταξύ τους πολέμους, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναστατώσεις. Ἔτσι μετὰ τὴν ἧττα τῶν Σέρβων στὸ Çirmen, κοντὰ στὸν Ἕβρο (1371), τὰ τρία βαλκανικὰ κράτη Σερβία, Βουλγαρία καὶ Βυζάντιο γίνονται ὁριστικὰ φόρου ὑποτελῆ στὸ ὀθωμανικὸ κράτος καὶ ὑποχρεώνονται νὰ συμμετέχουν στὶς ἐκστρατεῖες του. Πανικὸς ἔχει κατακυριέψει ὅλους τοὺς Φράγκους καὶ Ἕλληνες ἡγεμόνες καὶ ἡγεμονίσκους. Παρατηροῦνται ζυμώσεις καὶ συνεννοήσεις μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΑ' γιὰ τὴν σύγκληση ἑνὸς μεγάλου συνεδρίου χριστιανῶν ἡγεμόνων στὴν καταλανικὴ Θήβα γιὰ τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1373 μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκρουση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε τίποτε, γιατὶ οἱ πηγὲς δὲν μνημονεύουν τίποτε σχετικά [1].

Ὁ διοικητὴς ὅμως τῆς Θεσσαλονίκης Μανουὴλ Β' [2], ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς γιοὺς τοῦ Ἰωάννη τοῦ Ε' γιὰ τὸ ἀγωνιστικό του πνεῦμα, γιὰ τὸ ἦθος, τὴν σωφροσύνη καὶ τὴν φιλολογική του κατάρτιση, δρᾶ μὲ πρωτοβουλία καὶ ἀνεξαρτησία γνώμης καὶ ἀπέναντι τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποτελοῦς στὸν σουλτάνο πατέρα του. Τὰ ὅρια τοῦ ἀνεξαρτήτου κράτους του εἶναι δύσκολο νὰ τὰ καθορίσουμε μὲ ἀκρίβεια. Πάντως, ἐφόσον κατέχει τὶς Σέρρες, πρέπει τὰ σύνορα νὰ βρίσκωνται πέρα ἀπὸ τὸν Στρυμόνα, πιθανὸν στὸν Νέστο. Πρὸς Δ. τὰ σύνορα θὰ ἔφθαναν ἀσφαλῶς ὡς τὸ Βέρμιο, χωρὶς ν' ἀφήνουν ἔξω τὴν Βέροια (βλ. χάρτη 3). Ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ἧττα τῶν Σέρβων καὶ ἀνακαταλαμβάνει μερικὰ ἐδάφη στὴν Μακεδονία, ὅπου ἔφθινε ἡ κυριαρχία τῶν ἀπογόνων τοῦ Στεφάνου Ντουσάν, καὶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1371 μπαίνει στὶς Σέρρες, ποὺ τὶς ὀχυρώνει. Φαίνεται πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐπισκευάζει ἢ κατασκευάζει καὶ ἄλλα ὀχυρωτικὰ ἔργα σὲ διάφορα σημεῖα στὴν Μακεδονία (βλ. εἰκ. 8) [3]. Πραγματικὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ Μανουὴλ ἐνσαρκώνει τὸ πνεῦμα ἀντιστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν κατακτητῶν, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε διεξοδικὰ στὸ κατάλληλο μέρος.

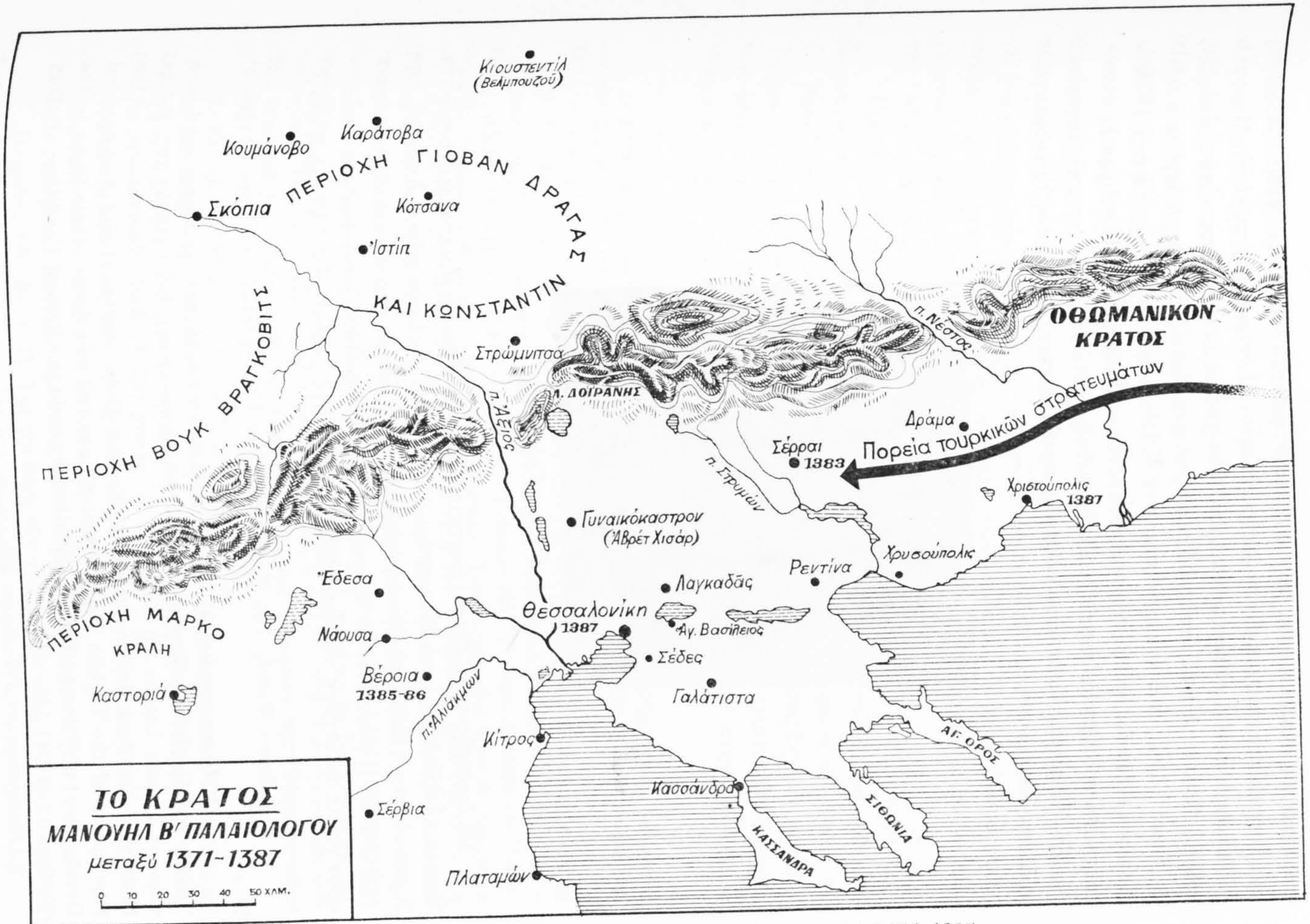
Τὰ τουρκικὰ στρατεύματα συνεχίζοντας τὶς κατακτήσεις τους πρὸς Δ., πρὸς τὴν Δυτικὴ Θράκη, φθάνουν στὴν Μακεδονία. Ὁ Ἐβρενὸς μπέης κυριεύει τὴν Κομοτινὴ (Γκιουμουλτζίνα) στὰ 1364/65 [4] καὶ ἀπ' αὐτὴν μαζὶ μὲ τὸν Τσαν-

1. Βλ. *Lluch,* La Grecia Catalana de 1370 à 1377, σ. 47 - 48.

2. Βλ. τὴν βιογραφία του ἀπὸ τὸν *John W. Barker,* Manuel II Paleologus (1391 - 1425), New Brunswick - New Jersey 1969.

3. *A.E. Vacalopoulos,* History of Macedonia, 1354 - 1833, σ. 28 - 29, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. *Ostrogorski,* Τὸ σερβικὸ κράτος τῶν Σερρῶν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ντουσὰν (σερβοκρ.), Βελιγράδι 1965, σ. 159.

3. Τὸ κράτος τοῦ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου μεταξὺ 1371-1387.

ταρλῆ Καρὰ Χαλὶλ πασά, ποὺ ἐπονομάστηκε τιμητικὰ Χαϊρεδδὶν (προκοπὴ τῆς θρησκείας), προχωροῦν πρὸς τὴν Μακεδονία[1], συγκρούονται μὲ τὸν Μανουὴλ Β΄καὶ κυριεύουν τὶς Σέρρες στὰ 1383. Δύο χρόνια ἀργότερα περνώντας ἀπὸ τὴν πόλη ὁ Μουρὰτ Α΄ κτίζει τζαμὶ ἔξω ἀπὸ τὸ νοτιοδυτικὸ τεῖχος, τὸ λεγόμενο Atık ἢ Ἐσκῆ Τζαμί, ποὺ ἀνακαινίζεται στὰ 1719 καὶ γιὰ δεύτερη φορὰ στὰ 1836[2]. Ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας μερικὲς ἀπὸ τὶς 24 τουρκικὲς συνοικίες ἔσωζαν ὀνόματα ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν ἢ προσώπων τῆς τουρκικῆς ἱστορίας: Γκαζῆ Ἐβρενός, Μπασδὰρ Χαϊρεδδὶν πασᾶ, Μπεντρεδδὶν μπέη Σιμαβνάογλου κ.λ.[3]

8. *Πύργος Γαλάτιστας.*

Μὲ ὁρμητήριο τὶς Σέρρες ἐκστρατεύουν οἱ Τοῦρκοι καὶ καταλαμβάνουν τὴν Βέροια (1385-1386), τὸ Μοναστήρι (1382-1383), κάνουν φόρου ὑποτελῆ τὴν Χριστούπολη (Καβάλα) καὶ τὴν Θεσσαλονίκη ὕστερ' ἀπὸ τετραετῆ πολιορκία (1383-1387), κυριεύουν τὸ Κίτρος (1386), κατεβαίνουν νοτιότερα καὶ ὑποτάσσουν χωρὶς ἀντίσταση τὴν Θεσσαλία (1393) (στὸ μουσεῖο τοῦ Ἁλμυροῦ σωζό-

1. *Taeschner - Wittek,* Die Vezirfamilie der Čandaplyzāde, «Islam» 18 (1929) 71 κ.ἑ.

2. *Ν.Π. Παπαγεωργίου,* Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (Συμβολὴ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογική), BZ 3 (1894) 292. Γιὰ τὰ τουρκικὰ μνημεῖα Σερρῶν καὶ Κομοτινῆς βλ. μελέτη τοῦ *K. Kiel,* Observations, on the History of Northern Greece during the Turkish Rule. Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture and their Present Condition, «Balkan Studies» 12 (1971) 415 - 444.

3. *Παπαγεωργίου,* ἔνθ' ἀν. σ. 294.

ταν ὡς τὰ 1898 ἡ σημαία τοῦ κατακτητῆ τῆς περιοχῆς Ἔερ Μπαμπᾶ)[1]. Κατόπιν εἰσχωροῦν ὡς τὴν Ἤπειρο (1385 πρώτη εἰσβολή), Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία (Κάρλελι), ὅπου συναντοῦν κυρίως τὴν ἀντίσταση τῶν Ἀλβανῶν καὶ Ἀρβανιτοβλάχων, καὶ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἐβρενὸς μπέη, εἰσβάλλουν στὰ 1380 (;), 1387, 1388, 1395[2] καὶ 1399 στὴν Πελοπόννησο[3] (βλ. χάρτη 4).

Ἐπὶ τοῦ Βαγιαζὶτ Α΄ δηλώνουν ὑποταγὴ καὶ ἀρχίζουν νὰ πληρώνουν φόρο ὑποτέλειας οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγ. Ὄρους[4]. Οἱ Τοῦρκοι ἀποτελοῦν πιὰ ἕνα φόβητρο τόσο γιὰ τὰ ἑλληνικά, ὅσο καὶ γιὰ τὰ φραγκικὰ κρατίδια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Οἱ ἡγεμονίσκοι τους τὰ ἔχουν κυριολεκτικὰ χαμένα καὶ ἀπὸ τὴν ἀλλοπρόσαλλη, ἀνάλογη μὲ τὰ συμφέροντά τους, πολιτικὴ τῶν Τούρκων, ἡ ὁποία διαιρεῖ τοὺς χριστιανοὺς ἀντιπάλους των. Στὰ 1397 φαίνεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι κυριεύουν καὶ τὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ ἡ κατοχή τους εἶναι πρόσκαιρη[5].

Γιὰ τὴν Βόρειο Ἤπειρο ἔχουμε μερικὲς εἰδήσεις ἀπὸ τὸ «Χρονικὸν τῆς Δρυοπίδος», μεταγενέστερες βέβαια καὶ ἀσαφεῖς, ἀλλὰ οἱ ὁποῖες εἶναι πιθανὸν ὅτι βασίζονται σὲ παλαιότερα χρονικὰ ποὺ χάθηκαν[6]. Σύμφωνα μὲ αὐτές, οἱ Τοῦρκοι, μετὰ τὴν εἰσβολὴ καὶ ἐπιβολή τους, ἀνέχονται τὴν ὕπαρξη τῶν κτημάτων τῶν μονῶν καὶ τῶν χριστιανῶν ἀρχόντων, δηλαδὴ τῶν χριστιανῶν τιμαριούχων, οἱ ὁποῖοι προσκαλοῦνται νὰ καταγραφοῦν στὰ τουρκικὰ κτηματολόγια[7].

---

1. Τότε ἴσως οἱ Βλάχοι τῆς Θεσσαλίας φεύγουν καὶ συνοικίζονται στοὺς Καλαρίτες καὶ στὸ Συράκο (Βλ. παράδοση στοῦ *W.M. Leake,* Travels in Northern Greece, London 1835, τ. 1 σ. 274).

2. Βλ. *Taeschner - Wittek,* ἔνθ' ἀν. 71 κ.ἑ. Γιὰ τὴν χρονολογία τῆς καταλήψεως τῆς Χριστουπόλεως βλ. *R. Loenertz,* Pour l'histoire du Peloponnèse au XIVe siècle (1352 - 1404), REB 1 (1944) 167. Γιὰ τὴν κάθοδο τῶν Τούρκων στὴν Ἤπειρο, Αἰτωλία καὶ Ἀκαρνανία βλ. *Ἱστορικὸν Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου,* passim. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ ὡς τὴν μάχη τῆς Ἀγκύρας βλ. *P. Charanis,* The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370 - 1402, «Byzantion» 16 (1942 - 1943) 287 - 314. *A. E. Bakalopulos,* Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikis durch die Türken, BZ 1 (1961) 285 - 290. *Loenertz* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 121· «...νῦν (1380 - 1381) τὰς πρὸς Ἰονίῳ κόλπῳ κατατρέχουσι πόλεις (οἱ Τοῦρκοι). ἔναγχος δὲ τοσαύτην ἐκ Πελοποννήσου λέγονται λείαν ἐλάσαι...». Πρβλ. καὶ *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 177 - 178. Γιὰ τὴν σημαία τοῦ Ἔερ Μπαμπᾶ βλ. «Δελτίον τῆς ἐν Ἁλμυρῷ Φιλαρχαίου Ἑταιρείας τῆς "Οθρυος» τεῦχ. 1 (1899) 8.

3. Βλ. *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 222, 224.

4. Βλ. *Γέροντος Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ,* Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα - 15 - Βασιλικὴ διαταγὴ πρὸς Δημήτριον τὸν Βουλιωτῆν περὶ Ἁγ. Ὄρους, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 2 (1918) 452.

5. *J.H. Mordtmann,* Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts, BNJ 4 (1923) 346 - 350. Βλ. ἰδίως σ. 350.

6. *Α. Πετρίδου,* Χρονικὸν Δρυοπίδος, «Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα» 2 (1871) 4 - 6.

7. *Πετρίδου,* ἔνθ'. ἀν. σ. 24. Γιὰ τὴν θέση τῶν χωριῶν τῶν σπαχήδων βλ. σ. 32. Τὰ περισσότερα χωριὰ σημειώνονται μέσα στὸ κείμενο τοῦ τουρκικοῦ κτηματολογικοῦ βιβλίου

Ἡ πρώτη αὐτὴ κτηματογράφηση τῶν τιμαρίων τῆς Βόρειας Ἠπείρου καὶ Νότιας Ἀλβανίας πρέπει νὰ ἔγινε ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α' μετὰ τὶς ἐκστρατεῖες του τοῦ 1394 καὶ 1397 καὶ ἄρχισε ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς Πρεμετῆς καὶ τῆς Κοριτσᾶς [1].

Γ. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΑΠΟ ΤΑ 1354-1402

1. Ἡ γενικὴ κατάσταση.

Τὰ τελευταῖα ἐκεῖνα πενήντα χρόνια τοῦ 14ου αἰ. εἶναι γενικὰ τὰ πιὸ σκοτεινὰ τῆς βαλκανικῆς ἱστορίας. Ὁμάδες ἄτακτων γαζήδων διενεργοῦν τὶς ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἢ προπορεύονται καὶ σπείρουν παντοῦ τὸν πανικὸ καὶ τὴν ἐρήμωση. Μεγάλη ἀναταραχὴ καὶ ἀκαταστασία βασιλεύει τότε στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Τὰ ταξίδια εἶναι δύσκολα. Ἀνάμεσα στοὺς κινδύνους τῶν ὁδοιπόρων μνημονεύονται καὶ οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τοὺς ληστές [2]. Τὸ ἔδαφος εἶναι εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν κλεφτῶν, καθὼς καὶ γενικὰ τῶν ἀνυπότακτων στὸν τουρκικὸ ἢ φραγκικὸ ἢ ἀλβανικὸ ζυγό. Ἔπειτα δὲν εἶναι καὶ εὔκολο πράγμα νὰ περνᾶ κανεὶς μέσα ἀπὸ χῶρες ἀναστατωμένες μὲ φοβισμένους ἢ καχύποπτους ἀνθρώπους, ποὺ μιλοῦν διάφορες γλῶσσες, ἰδίως μάλιστα ὅταν πρόκειται νὰ συναντήση παντοῦ τοὺς Τούρκους [3].

Ὁ τουρκικὸς ζυγὸς εἶναι παντοῦ σκληρὸς καὶ οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς καταθλιπτικές. Χαρακτηριστικὴ ἡ κατάσταση στὴν Ἀδριανούπολη στὰ 1389, ὅπως μαρτυρεῖ σύγχρονο πατριαρχικὸ ἔγγραφο: ἐνῶ ἄλλοτε, ὅταν ἦταν ἐλεύθερη, ὁ μητροπολίτης εἶχε ἄφθονους πόρους ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα τῆς ἐπαρχίας του, ὥστε νὰ ἐνισχύη πολλοὺς φτωχούς, τώρα δὲν ἔχει ὄχι μόνο κτήματα καὶ προσόδους, ἀλλὰ οὔτε καὶ κελλιὰ γιὰ νὰ κατοικήση. Ἐπίσης ἡ μητρόπολη καὶ ὅλοι οἱ «προφανεῖς ναοὶ» εἶχαν κατασχεθῆ. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς εἶχε ἀραιωθῆ, γιατὶ λίγοι μόνον κάτοικοι εἶχαν κατορθώσει νὰ ἐπιστρέψουν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἐγκρίνεται νὰ μένη ὁ μητροπολίτης της στὴν κοντινὴ Ἀγαθούπολη, «ἕως ἂν ὑπὸ τὴν τῶν Ρωμαίων ἀρχὴν καὶ αὖθις ἡ Ἀδριανούπολις ἀποκαταστῇ» [4]. Ἡ τελευταία φράση δείχνει καὶ τὴν μυστικὴ ἐλπίδα τῶν Ἑλλήνων στὴν «ἀποκατάσταση».

τῆς περιοχῆς καὶ στὸν χάρτη ποὺ δημοσίευσε ὁ *Inalcık,* Sancak-i Arvanid, Ankara 1954. Μνεία τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων στὴν Β. Ἤπειρο βλ. στὸν κώδικα τοῦ Δελβίνου: *Θεμ. Μπαμίχα,* Κῶδιξ τοῦ ναοῦ τῆς πόλεως Δελβίνου, ΗΧ 5 (1930) 58.

1. Βλ. *Inalcık,* ἔνθ' ἀν. σ. XV. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο «Arnawutluk» στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τῆς ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Islam.

2. *Β. Λαούρδα,* Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου ὁμιλίαι εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 58. Πρβλ. καὶ *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 116.

3. *Loenertz,* ἔνθ' ἀν. σ. 131.

4. *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 2 σ. 130, 131.

Ὁ Κυδώνης ὅμως εἶναι ἀπαισιόδοξος ὡς πρὸς τὸ μέλλον τοῦ βυζαντινοῦ κράτους: «....Μιὰ καὶ βρεθῆς κάτω ἀπὸ τὴν ὠμὴ ἐξουσία αὐτῶν τῶν βαρβάρων (γράφει τὸ 1387 στὸν Θεσσαλονικέα μαθητή του καὶ φίλο Ραδηνό, ποὺ τὸν παρακινεῖ νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν πατρίδα του) δὲν ὑπάρχει κακό, ὅπως εἶναι φυσικό, ποὺ νὰ μὴ τὸ περιμένῃς· καὶ αὐτὰ μᾶς τὰ μαρτυροῦν ὄχι μόνον ὅσα ἀξιόπιστα λέγονται, ἀλλὰ καὶ ὅσα κάθε μέρα γίνονται· γιατὶ ἀπὸ τὶς πόλεις ποὺ σκλαβώθηκαν σ' αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους ἄλλες καταστράφηκαν ὁλότελα, σὲ ὁποιοδήποτε μέρος τῆς γῆς καὶ ἂν βρίσκονταν, καὶ οἱ κάτοικοί τους πουλήθηκαν ὡς δοῦλοι ἢ μετοικίστηκαν ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ μακριά, ὅσοι βέβαια μπόρεσαν νὰ ξεφύγουν τὴν σφαγή, τὴν φυλακὴ καὶ τὸν θάνατο, ποὺ προέρχεται καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ταλαιπωρίες, ἐνῷ ἄλλες πόλεις, ποὺ φαίνονται ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη, μακαρίζουν αὐτὲς ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τὰ θεμέλια καὶ οἱ κάτοικοί τους θὰ ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀνοίξῃ ἡ γῆ νὰ τοὺς καταπιῇ· τέτοιες εἶναι οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς τους, ὥστε δὲν ὑπάρχῃ κακὸ ποὺ νὰ μὴ τὸ δοκιμάζουν» [1].

Ὁ Κυδώνης εἶναι ἀδιάλλακτος ἀπέναντι τῶν «βαρβάρων», γιατὶ ἔχει καταλάβει πολὺ καλὰ τὸν τουρκικὸ κίνδυνο. Γράφει λίγο ἀργότερα πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Ραδηνό, πὼς δὲν πρέπει νὰ ξεγελιοῦνται οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς διαλλακτικὲς τάσεις τῶν ἐχθρῶν [2]. Καὶ ὅταν μαθαίνῃ ὅτι πρόκειται ν' ἀκολουθήσῃ τὸν Μανουὴλ Β' στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Προῦσα, στὴν ἕδρα τοῦ σουλτάνου, γράφει· «πῶς θὰ ἰδῇς αὐτοὺς ποὺ ἀναστάτωσαν τὴν ἰδιαίτερή σου πατρίδα; πῶς θὰ ἰδῇς αὐτοὺς ποὺ ὑποδούλωσαν τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς φιλτάτους σου, πῶς θὰ ἰδῇς αὐτοὺς ποὺ σὲ ἔκαναν νὰ περιπλανᾶσαι χωρὶς πατρίδα; ... ἄφησε αὐτοὺς ποὺ ἀπὸ ἀνάγκη ἢ ἀπὸ κακὸ χαρακτήρα δὲν διστάζουν νὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ ἐκείνους. Ἐμεῖς ἂς ἀκολουθοῦμε τὶς ἀρχές μας καὶ ἂς μὴ ἀνακατευόμαστε μὲ αὐτοὺς ποὺ εἶναι συνηθισμένοι νὰ εἶναι δοῦλοι» [3].

Πραγματικὰ οἱ ἐκβιασμοί, οἱ ἐκφοβισμοί, οἱ φυλακίσεις καὶ γενικὰ ἡ ἔλλειψη τῆς ἐλευθερίας εἶναι φαινόμενα καθημερινά. «Ἄλλοι, γράφει ὁ μαθητής του Καλέκας πρὶν ἀπὸ τὰ 1390, ἐξαγοράζουν τὴν ἐλευθερία τους, ἄλλοι κλείνονται στὶς φυλακὲς καὶ τιμωροῦνται μὲ χρηματικὲς ποινές. Κι' ὡς ἕνα σημεῖο, ὅποιος δίνει θεωρεῖται φίλος, ὅποιος ὅμως δὲν δίνει θεωρεῖται ἐχθρὸς καὶ προδότης τῆς πατρίδας. Κι' ἔχουν καταντήσει κοινὴ βορὰ τῶν ἰσχυρῶν, πιεζόμενοι ἀπὸ πολλούς, γεμάτοι φόβο, χωρὶς νὰ τολμοῦν νὰ ποῦν οὔτε αὐτὰ ποὺ παθαίνουν» [4].

Ὁ πολιτισμὸς γενικὰ ὑποχωρεῖ. Ἡ μανία τῶν ἐπιδρομέων ἐκδηλώνεται

1. *Cammelli,* Cydonès, σ. 89. Πρβλ. καὶ σ. 107. Τὴν ἴδια ἐπιστολὴ βλ. καὶ στοῦ *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 264 - 265.
2. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 294.
3. Ἔνθ' ἀν. σ. 298.
4. Βλ. *Loenertz,* Calecas, σ. 168.

καὶ ἐπάνω στὰ ἄψυχα μνημεῖα: ὡραῖοι ναοί, στοές, σχολεῖα, δημόσια οἰκοδομήματα, ἀνάκτορα ἐρημώνονται καὶ γκρεμίζονται. Ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ ἡ «ἀγροικία» τοὺς ὡθοῦν στὶς βέβηλες αὐτὲς πράξεις [1].

Μέσα στὶς δύσκολες αὐτὲς συνθῆκες μόνη διέξοδος φαίνεται ἡ φυγὴ [2] ἢ ὁ ἐξισλαμισμός. Καὶ πραγματικά, ὅπως στὴν Μ. Ἀσία, ἔτσι στὶς βόρειες ἑλληνικὲς καὶ στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες φαίνεται ὅτι ἔγιναν ἐξισλαμισμοὶ σὲ μεγάλη ἔκταση. Οἱ πηγὲς ὅμως συνήθως σιγοῦν. Πολύτιμα λοιπὸν εὑρήματα θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν σύγχρονες εἰδήσεις, ὅπως π.χ. ἡ παρακάτω τοῦ ἴδιου τοῦ Κυδώνη: κανείς, λέγει, δὲν θὰ μποροῦσε ν' ἀκούση χωρὶς νὰ φρίξη, ὅτι κάθε μέρα ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ μικροῦ μας γένους διοχετεύεται σὰν ρεῦμα «ἐπὶ τὴν ἀσέβειαν», δηλαδὴ πρὸς τὸν ἰσλαμισμό [3]. Ἡ εἴδηση αὐτὴ δὲν ἐντοπίζεται σὲ ὁρισμένο χῶρο, ἀλλ' ἀναφέρεται γενικὰ σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Πάντως ἡ ἀνάμνηση τῶν ἐξισλαμισμῶν αὐτῶν ἔμεινε ζωηρὴ στοὺς μεταγενεστέρους [4]. Πολλοί, ἰδίως γαιοκτήμονες, θὰ προσχώρησαν θεληματικὰ στὴν νέα θρησκεία ἀποβλέποντας στὰ διάφορα ἠθικὰ καὶ ὑλικὰ πλεονεκτήματα, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴν Μ. Ἀσία. Ἐπίσης διάφοροι μουσουλμάνοι ἱερωμένοι, ὅπως μαρτυροῦν τὰ τοπωνύμια τῆς Θράκης [5] καὶ οἱ σωζόμενες λαϊκὲς παραδόσεις, φαίνεται ὅτι ἄσκησαν μὲ φανατισμὸ καὶ ἐπιτυχία τὸν ρόλο τοῦ ἱεραποστόλου καὶ κατηχητῆ ἀνάμεσα στοὺς τρομοκρατημένους πληθυσμούς [6].

Ἡ θύελλα ἐκείνη τῶν ἐπιδρομέων ἔκανε τοὺς ἐξουθενωμένους ἀπὸ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς διαιρέσεις βαλκανικοὺς ἀντιπάλους των νὰ χάνουν τὴν ἐμπιστοσύνη στοὺς ἑαυτούς των, νὰ λιποψυχοῦν καὶ νὰ κλίνουν ἀργὰ ἢ γρήγορα πρὸς τὴν ὑποταγὴ ἢ καὶ τὸν ἐξισλαμισμὸ ἢ νὰ ζητοῦν ἐξωτερικὰ στηρίγματα.

Τὴν ἐλεεινὴ κατάσταση τοῦ Βυζαντίου ἐπιδεινώνουν οἱ συνεχιζόμενες διενέξεις τῶν βασιλέων (Ἰωάννη Ε' μὲ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του, ἰδίως μὲ τὸν γιό του Ἀνδρόνικο Δ'). Οἱ ἡγεμόνες ἐξακολουθοῦν τὶς διαμάχες τους, μὲ διακοπές, ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., καὶ ἐπικαλοῦνται συχνὰ τὴν μεσολάβηση τοῦ σουλτάνου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τὸν κάνουν διαιτητή τους. Ἀνάλογες

1. *Heisenberg,* Kaiser Johannes Batatzes, BZ 14 (1905) 199.

2. Βλ. *Loenertz,* Calecas, σ. 168.

3. *Mercati,* Notizie, σ. 374. Νομίζω πὼς στὸν ἐξισλαμισμό, καὶ ὄχι στὴν κατάκτηση νέων χωρῶν, ἀναφέρονται τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Κυδώνη: «...ὅτι καὶ καθ' ἡμέραν τὸ πλεῖστον ἐπὶ τὴν ἀσέβειαν ὥσπερ ρεῦμα ἀποχετεύεται...». Τὸ νόημα αὐτὸ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἔκφραση «ἐπὶ τὴν ἀσέβειαν».

4. Βλ. *Ἀθαν. Ψαλίδα,* Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἔκδ. Γ. Χαριτάκη, ΗΧ 6 (1931) 44.

5. Βλ. *Inalcık,* The Ottoman Record-books, «V Intern. Congress of Onomastic Sciences», τ. 2 σελ. ἀνατύπου 7.

6. Βλ. *Ι. Βασδραβέλλη,* Ἱστορικὰ περὶ Ναούσης ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου, «Μακεδονικὰ» 3 (1956) 132 - 133.

εἶναι καὶ οἱ διενέξεις τῶν ἰσχυρῶν τοῦ παλατιοῦ γιὰ τὰ πρωτεῖα καὶ οἱ ἀπειλὲς ποὺ ἐκτοξεύουν οἱ μὲν ἐναντίον τῶν δέ, ἂν δὲν ἱκανοποιηθοῦν οἱ ἀξιώσεις τους[1]. «...Τὸ γένος μας, τὸ ὁποῖο φθείρεται τόσα κιόλας χρόνια, θρηνεῖ ὁ Θεόδωρος Ποτάμιος, λόγιος τῆς ἐποχῆς, δὲν εἶναι πιὰ γένος οὔτε ἔθνος, ἀλλὰ ἔχει καταντήσει ὑπόλειμμα γένους καὶ τέτοιο, ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε ν' ἀναγνωρίση κανεὶς εὔκολα, ἂν ἔχη γίνει μέρος γένους ἢ ἴχνος ἔθνους...» [2]. Οἱ ἀνώμαλες αὐτὲς περιστάσεις δημιουργοῦν τὸ κατάλληλο κλῖμα γιὰ τὴν ἄνοδο καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῶν καιροσκόπων καὶ ἰδιοτελῶν. Ἔτσι ἐπωφελοῦνται ὁρισμένοι, σκαρφαλώνουν στὰ ἀνώτατα ἀξιώματα καὶ μὲ ἀδικίες συγκεντρώνουν ἀπροσδόκητα πλούτη [3]. Ὁ πλουτισμὸς αὐτῶν, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν γενικὴ φτώχεια, προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση τοῦ κόσμου καὶ ἐγκυμονεῖ κινδύνους κοινωνικῶν ταραχῶν [4]. Σύγχρονα διάχυτος εἶναι ὁ φόβος καὶ ἔντονες οἱ διαδόσεις ὅτι ὁ ἐχθρὸς σὲ λίγο θὰ καταλύση τὸ κράτος [5].

Ἡ κατάπτωση εἶναι γενική. Παραστατικὴ εἶναι ἡ παρακάτω σύγχρονη περιγραφὴ τοῦ Κυδώνη: «Ποῦ δίκαιο; ποῦ νόμος; ποῦ δικαστής; ποῦ φροντίδα γιὰ τὰ γράμματα; ποῦ μελέτη τῆς θεολογίας; ποῦ τουλάχιστο πρόσχημα ἀρετῆς; Ἡ πόλη μας, γιὰ τὴν ὁποία εἴμασταν τόσο περήφανοι, δὲν εἶναι καθόλου καλύτερα ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἔχουν ἀναστατωθῆ, ἀφοῦ ἔχει στερηθῆ ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ εὐχόταν κανεὶς νὰ ζῆ, καὶ εἶναι μητρόπολη κάθε συμφορᾶς καὶ ἀηδίας ἀντὶ (νὰ εἶναι μητρόπολη) τῶν πόλεων, ποὺ διοικοῦσε ἄλλοτε. Μήπως οἱ βασιλιάδες μας δὲν συμπεριφέρονται πρὸς τοὺς βαρβάρους σὰν σκλάβοι καὶ δὲν ἀναγκάζονται νὰ ζοῦν μὲ τὸ νεῦμα ἐκείνων; Γιὰ τὰ συμφέροντα ἐκείνων δὲν παίρνουν μέρος σὲ μακροχρόνιες ἐκστρατεῖες πέρ' ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ κράτους, ταλαιπωρημένοι καὶ κοπιάζοντας; Καὶ κοντὰ στοὺς κινδύνους δὲν προσθέτουν καὶ τοὺς φόρους (ὑποτέλειας), ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ἔχει ἀδειάσει τὸ δημόσιο ταμεῖο, ἐνῶ ἐξαφανίστηκαν οἱ ἰδιωτικὲς περιουσίες τῶν πολιτῶν; Καὶ δὲν ζητιανεύουν οἱ ἄλλοτε πλούσιοι, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀποφεύγοντας τὴν πόλη σὰ φυλακὴ ἀνα-

---

1. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 407· «...καὶ ὡς ἑκάστῳ (τῶν μεγίστων) σπουδὴ εἰ δύναιτο μόνῳ πάντα καταφαγεῖν καὶ ὡς εἰ μὴ τοῦτο λάβοι, ἀπειλεῖν πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτομολήσειν, καὶ μετ' ἐκείνων τήν τε πατρίδα καὶ τοὺς φίλους πολιορκήσειν».

2. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Θεόδωρος ὁ Ποτάμιος καὶ ἡ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μονῳδία αὐτοῦ, ΔΙΕ 2 (1885 - 1886) 58. Πρβλ. καὶ *Mercati,* Notizie, σ. 374· «ἡμεῖς δὲ ὀλίγοι πάνυ καὶ ὅσοι λοιπὸν μηδ' ἐν προσθήκης μέρει νομίζεσθαι· καὶ τοῦτο δὲ τὸ μικρὸν δουλεύει *τὴν πασῶν αἰσχίστην καὶ ἐπιπονωτάτην δουλείαν...»* (Κυδώνης).

3. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. σ. 59.

4. *Mercati,* Notizie, σ. 374 - 375. Πρβλ. καὶ ἐνδιαφέρουσες ἐπιστολὲς τοῦ Κυδώνη σχετικὰ μὲ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Μανουὴλ Β' στὶς τουρκικὲς ἐκστρατεῖες στὴν Μ. Ἀσία (*Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 386 - 396. Πρβλ. καὶ σ. 407 - 408) Ἡ χρονολόγηση τῶν ἐπιστολῶν δὲν μοῦ φαίνεται σωστή.

5. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 390.

ζητοῦν τὸν τόπο ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων, κοντὰ στοὺς ὁποίους δὲν θὰ ζήσουν πιὰ σὰν σκλάβοι;» [1].

Τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα περιγράφουν παραστατικὰ τὴν γενικὴ κατάσταση τόσο στὶς τουρκοκρατούμενες, ὅσο καὶ στὶς ἐλεύθερες ἀκόμη ἑλληνικὲς χῶρες.

2. Οἱ κοινότητες καὶ τὰ κοινοτικὰ προνόμια τῶν Σερρῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁ Μανουὴλ Β', ποὺ διαδέχεται τὸν πατέρα του Ἰωάννη Ε', βασιλεύει μέσα σὲ μιὰ πολὺ κρίσιμη περίοδο (1391-1425). Ἔχουν χάσει κιόλας ἕνα μεγάλο στήριγμα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, τὶς Σέρρες (1383), καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ἡ ἴδια εἶναι φόρου ὑποτελὴς (1387). Ἡ σύγχυση τῶν πραγμάτων εἶναι τέτοια, ὥστε, ὅπως ἔλεγε ὁ σύγχρονος Μανουὴλ Καλέκας, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεμιστοκλῆς ἂν ζοῦσε, θὰ κυριευόταν ἀπὸ ἴλιγγο [2]. Κατόπιν στὶς ἀρχὲς τῆς βασιλείας του, στὰ 1391, ὁ Βαγιαζὶτ Α' (1389-1402) ἐξαπολύει ἐπίθεση ἐναντίον τῶν τελευταίων ἐλεύθερων κάστρων τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Χριστουπόλεως (σημερινῆς Καβάλας), καὶ τὶς ἐξαλείφει ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Μόνον οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης, μολονότι δοκιμάζουν τὶς συνέπειες τῆς σκλαβιᾶς, γλυτώνουν ἀπὸ τὴν σκληρὴ μεταχείριση τῶν κατακτητῶν [3].

Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῶν Σερρῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ κοινοτική τους ὀργάνωση κατὰ τὴν μεταβατικὴ ἐκείνη περίοδο μᾶς δίνουν οἱ πηγὲς τῆς ἐποχῆς, τὰ ἔγγραφα τῶν μονῶν, καὶ ὁ τότε ἀρχιεπίσκοπος τῆς Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρος. Οἱ εἰδήσεις αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ φανταστοῦμε ἀναλογικὰ τὴν κατάσταση τῶν κατοίκων τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τὴν προσαρμογή τους στὶς νέες συνθῆκες τῆς τουρκοκρατίας [4].

Πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιο ὅτι ὁ Μουρὰτ Α' (1362-1389) εἶχε παραχωρήσει στοὺς Σερραίους ὁρισμένα προνόμια: ν' αὐτοδιοικοῦνται κατὰ τὸ πατροπαράδοτο κοινοτικὸ καθεστώς, ὅπως ἄλλωστε ξέρουμε ὅτι λειτουργοῦσε κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ἔτσι στὰ 1387 βλέπουμε ὅτι στὶς Σέρρες, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη μητροπολίτη δικό τους (ὁ Μχτθαῖος Φακρασῆς βρίσκεται ἀκόμη στὴν αἰχμαλωσία), διακανονίζεται μιὰ διαφορὰ ἀπὸ τοπικὸ δικαστήριο (ἴσως

1. *Lœnertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 390.
2. *Loenertz,* Calecas, σ. 200.
3. Βλ. *Vacalopoulos,* History of Macedonia, σ. 63 - 67.
4. Βλ. *Α. Βακαλοπούλου,* Οἱ δημοσιευμένες ὁμιλίες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου ὡς ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ τὴν γνώση τῆς πρώτης τουρκοκρατίας στὴν Θεσσαλονίκη (1387 - 1403), «Μακεδονικὰ» 4 (1955 - 1960) 23 κ.ἑ.

μητροπολιτικό) μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν διάκονο Μανουὴλ Ξενοφῶντα, «λογοθέτη Σερρῶν καὶ δικαιοφύλακα» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸ δικαστήριο αὐτὸ μετέχει καὶ ἡ τουρκικὴ ἐξουσία μὲ τὸν ἴδιο τὸν διοικητή, τὴν «κεφαλὴ» τοῦ τόπου, τὸν Ἰμπραΐμ («σὺν τῷ ἀνδρικωτάτῳ αὐθέντῃ καὶ ἀδελφῷ μου κῦρ τῷ Μπραΐμῃ τοῦ τὰ δίκαια τοῦ κεφαλητικίου κατέχοντος»). Τὸ ἑπόμενο ἔτος, στὰ 1388, τὸ μητροπολιτικὸ δικαστήριο Σερρῶν λειτουργεῖ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν μητροπολίτη Ζίχνας, ποὺ ἀντικαθιστᾶ τὸν αἰχμάλωτο μητροπολίτη Σερρῶν, καὶ μὲ μέλη τοὺς ἐπισκόπους Σπηλαίου Μωϋσῆ καὶ Νικοπόλεως Θεοδόσιο καὶ διαφόρους ἄλλους «ἄρχοντας» τῆς πόλης. Σ' αὐτὸ ἐπίσης παίρνει μέρος καὶ ὁ Κουτλοὺ μπέης, «κεφαλὴ» τοῦ τόπου καὶ ἀντιπρόσωπος τοῦ Χιτὶρ πασᾶ τῆς περιοχῆς. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῶν Τούρκων διοικητῶν τοῦ τόπου στὸ μητροπολιτικὸ δικαστήριο ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴν πρόθεση τῶν κατακτητῶν νὰ παρακολουθοῦν τὴν κατάσταση στὴν περιοχὴ αὐτή, ποὺ μόλις εἶχε ἐνσωματωθῆ στὸ ὀθωμανικὸ κράτος [1].

Πολὺ πιὸ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ εἰδήσεις ποὺ μᾶς δίνει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρος. Σύμφωνα μὲ αὐτές, οἱ κοινοτικοὶ ἄρχοντες, οἱ «τῶν κοινῶν φροντισταί», κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. εἶναι ὄχι μόνον οἱ δυνατοὶ καὶ ἀστοί, ἀλλὰ καὶ κληρικοί, «ὑπουργοὶ τοῦ θεοῦ» [2]. Τὸ κῦρος δηλαδὴ τῶν «πολιτευομένων ἀρχόντων» της καὶ τοῦ κλήρου κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μεγάλο [3].

Στοὺς κοινοτικοὺς ἄρχοντες οἱ κατακτητὲς φέρονται βάναυσα. Εἶχαν ἀρχίσει νὰ προβάλλωνται οἱ ἀξιώσεις καὶ ἀπαιτήσεις τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ νὰ φέρνουν πολλὲς φορὲς σὲ ἀμηχανία τοὺς «προϊσταμένους τῶν κοινῶν», οἱ ὁποῖοι φοβοῦνταν, μήπως οἱ ὑπηρεσίες τους ἦταν ἀνώφελες, ἀφοῦ δὲν ἐξασφάλιζαν τὴν ζωή, τὴν τιμὴ καὶ τὴν περιουσία τῶν κατοίκων [4]. Ἔπειτα ὁ λαός, ποὺ εἶχε ἀκόμη νωπὴ τὴν ἀνάμνηση τῶν Ζηλωτῶν [5], γόγγυζε ἐναντίον τῶν ἀρχόντων κατηγορώντας τους γιὰ φιλοχρηματία καὶ γιὰ διάφορα ἄλλα ζητήματα τῆς κοινότητας. Γι' αὐτὸ στὶς δύσκολες στιγμὲς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες φαίνεται ὅτι ἔδειχναν ἀπροθυμία ν' ἀναλάβουν τὴν διαχείριση τῶν κοινῶν. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος προσπαθεῖ νὰ τοὺς πείση νὰ μὴ παραιτηθοῦν, ἀλλὰ νὰ μείνουν στὶς θέσεις τους, γιατὶ ἡ παραμονή τους εἶναι ἀνάγκη ἐπιτακτική. Αὐτοί, κατὰ τὴν γνώμη του, καθὼς εἶναι προικισμένοι μὲ πνευματικὰ καὶ διοικητικὰ χαρίσματα, μποροῦν νὰ διαχειριστοῦν τὰ κοινά, ἐνῶ ὁ γεωργός, ὁ τεχνίτης, ὁ σκηνοποιός, ὁ τσαγκάρης καὶ γενικὰ οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, «οἱ χυδαῖοι», ἀδυνατοῦν ν' ἀντιμετωπίσουν τὶς κρίσι-

---

1. Βλ. *Vacalopoulos,* History of Macedonia, σ. 41 - 42.
2. Βλ. *Λαούρδα,* Ἰσιδώρου ὁμιλίαι, σ. 57.
3. Βλ. *Β. Λαούρδα,* Ὁ Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης, «Ἀθηνᾶ» 56 (1952) 206.
4. Πρβλ. *Λαούρδα,* Ἰσιδώρου ὁμιλίαι, σ. 62.
5. Γιὰ τὶς ἀναμνήσεις αὐτὲς στὰ 1372 βλ. στοῦ *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 110.

μες περιστάσεις τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἄρχοντες ἀποτελοῦν τὴν πρώτη τάξη, «κατά τε νοῦν καὶ διάνοιαν», εἶναι οἱ λίγοι καὶ ἐκλεκτοί [1].

Οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς προσαρμόζονται στὶς νέες συνθῆκες τῆς τουρκοκρατίας. Εἶναι ὧρες μεγάλης ἀναταραχῆς. Οἱ κοινοτικοὶ ἄρχοντες ἀγωνίζονται νὰ περισώσουν ὅ,τι μποροῦν. Ὕστερα μάλιστα ἀπὸ προσωπικὲς ἐνέργειες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰσιδώρου στὴν αὐλὴ τοῦ σουλτάνου ἐπιλύονται διάφορα ζητήματα τοῦ ποιμνίου του. Παραχωροῦνται σ' αὐτὸ πολλὲς καὶ μεγάλες «χάριτες» [2], δηλαδὴ προνόμια. Ἂν καὶ δὲν κατονομάζονται οἱ «χάριτες» αὐτές, εἶναι βέβαιο ὅτι ἀναφέρονται στὶς θρησκευτικὲς καὶ κοινοτικὲς ἐλευθερίες τῶν κατοίκων [3].

Κύριο ἔργο τῶν ἀρχόντων εἶναι νὰ προστατεύουν τοὺς θεσμοὺς καὶ τοὺς πληθυσμούς. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχουν ὅμως αὐτό, εἶναι ἀνάγκη συχνὰ νὰ ἱκανοποιοῦν τὶς τουρκικὲς ἀρχές, μὲ λίγα λόγια, νὰ οἰκονομοῦν τὰ πράγματα, ὅπως μποροῦν [4]. Στὶς περιπτώσεις ὅμως αὐτὲς ἄρχοντες ἀδύνατοι, φιλόδοξοι καὶ ἰδιοτελεῖς εὔκολο ἦταν νὰ ξεγλιστρήσουν στὴν δουλικότητα καὶ νὰ προκαλέσουν γιὰ προσωπικοὺς λόγους τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἐχθροῦ στὰ ἐσωτερικὰ τῶν κοινῶν. Ἔτσι ἦταν ἑπόμενο ν' ἀποτυπώνουν στοὺς ἑαυτούς των καὶ κατ' ἐπέκταση σὲ ὅλους τοὺς ἄρχοντες τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν συνεργατῶν τῶν κατακτητῶν.

Στὴ Θεσσαλονίκη ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια, στὰ 1395, ἔχουμε καὶ τὴν πρώτη μνεία παιδομαζώματος, δηλαδὴ στρατολογίας παιδιῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ τὰ γενιτσαρικὰ σώματα. Ἀπὸ τὸ σχετικὸ συγκινητικὸ κείμενο τοῦ Ἰσιδώρου - ὁμιλία του πρὸς τοὺς ἀπαρηγόρητους γονεῖς - μαθαίνουμε ὅτι οἱ ὑποψήφιοι γενίτσαροι γυμνάζονταν στὴν χρήση σκύλων καὶ «ὀρνέων», δηλαδὴ γερακιῶν, καὶ σὲ κοπιαστικὲς πορεῖες μέσα ἀπὸ ποτάμια, βουνὰ καὶ δύσβατους τόπους χειμώνα καλοκαίρι [5]. Πότε ἀκριβῶς ἄρχισε τὸ παι-

---

1. *Λαούρδα*, Ἰσιδώρου ὁμιλίαι, σ. 63. Βλ. καὶ *Βακαλοπούλου*, Οἱ ὁμιλίες τοῦ Ἰσιδώρου, ἔνθ' ἀν., σ. 20 - 34.

2. Τὴν λέξη «χάριτες» μὲ τὴν ἔννοια «προνόμια» βλ. καὶ στοὺς Βενετοὺς (gratie): *Σπ. Θεοτόκη*, Ἀποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας, 1255 - 1669, στὰ Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἀθῆναι 1932 - 1933, τ. 1 τεῦχ. 2 σ. 51.

3. Βλ. *Βακαλοπούλου*, ἔνθ' ἀν. σ. 25, 31 - 32.

4. *Λαούρδα*, ἔνθ' ἀν. σ. 61· «...Χρὴ τὴν εὐνομίαν διατηρεῖσθαι καὶ ἀρχόντων θεραπεύειν ὁρμὰς καὶ πρὸς ἐπιτάγματα δεσποτῶν νῦν μὲν εἴκειν, νῦν ἄλλως οἰκονομεῖν καὶ τούτων ἀπειλὰς ἡμεροῦν καὶ δωρεὰς νουνεχῶς ἐπιδέχεσθαι καὶ τὸ χρηματίζεσθαι καιροῦ καλοῦντος ἀκινδύνως ἐξευρίσκειν καὶ τὰς ἐπιούσας ὑγιῶς διαλύειν καὶ δήμου διορθοῦν ἀταξίαν καὶ πολλαχόθεν τῷ κοινῷ τὴν ἀσφάλειαν πραγματεύεσθαι...».

5. *Β. Λαούρδα*, Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου ὁμιλίαι περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῶν παίδων καὶ περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως, «Ἑλληνικὰ» παράρτημα 4, Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Π. Κυριακίδην, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 389 - 398.

δομάζωμα, ἔστω καὶ κατὰ ἀραιὰ χρονικὰ διαστήματα, μένει σκοτεινὸ ἱστορικὸ πρόβλημα [1].

Ὕστερ' ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἰσιδώρου (1396), ὁ νέος ἀρχιεπίσκοπος Γαβριὴλ μὲ τὸ ἦθος καὶ τὶς ἀρετές του τόσο προσελκύει τὴν ἐκτίμηση καὶ τὸ σέβας τῶν κατακτητῶν, ὥστε νὰ ὑποχωροῦν στὶς ἐπιθυμίες του καὶ νὰ συμπεριφέρωνται μὲ ἡμερότητα ἀσυνήθιστη καὶ μὲ φιλανθρωπία στοὺς κατοίκους. Δύο φορὲς ἀντιπροσωπεύει τὸ ποίμνιό του στὴν αὐλὴ τοῦ Βαγιαζὶτ Α', πετυχαίνει νέα μεγάλα προνόμια ὑπὲρ τῶν κατοίκων καὶ ἔτσι γίνεται ὁ κύριος αἴτιος «δουλείας ἀνεκτοτέρας», ὅπως λέγει ὁ ἀνώνυμος ἐγκωμιαστής του [2].

3. *Φυγὴ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἰδίως πρὸς τὴν Πελοπόννησο.*

Ἐνῶ συμβαίνουν αὐτὰ στὴν Θεσσαλονίκη, οἱ κάτοικοι τῆς πρωτεύουσας ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν στενὴ πολυχρόνια πολιορκία τοῦ σουλτάνου καὶ μόνον ἡ σκέψη τῶν δεινῶν τῆς σκλαβιᾶς, τῶν καταστροφῶν, τῆς ἐρημώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν συνεχῶν δοκιμασιῶν καὶ συκοφαντιῶν μὲ πρόθεση τὸν ἐξαναγκασμὸ τῶν χριστιανῶν σὲ ἐξωμοσία, τοὺς ἀποτρέπει ἀπὸ τὴν παράδοση [3], τοὺς ἐγκαρδιώνει, ὥστε ν' ἀντισταθοῦν ἐπὶ 7 χρόνια. Εὐτυχῶς ἡ πολιορκία δὲν ἦταν συνεχής. Λίγο μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Νικοπόλεως (1396) εἶχαν στραφῆ κυρίως ἐναντίον τοῦ Γαλατᾶ, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἐπιτύχουν καὶ ἐκεῖ τίποτε [4]. Πάντως ἡ κατάσταση μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι κρίσιμη. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μανουὴλ Β' ἔχει κυριευθῆ ἀπὸ αἰσθήματα μελαγχολίας καὶ ζητεῖ στὰ 1394 τὴν βοήθεια τῆς

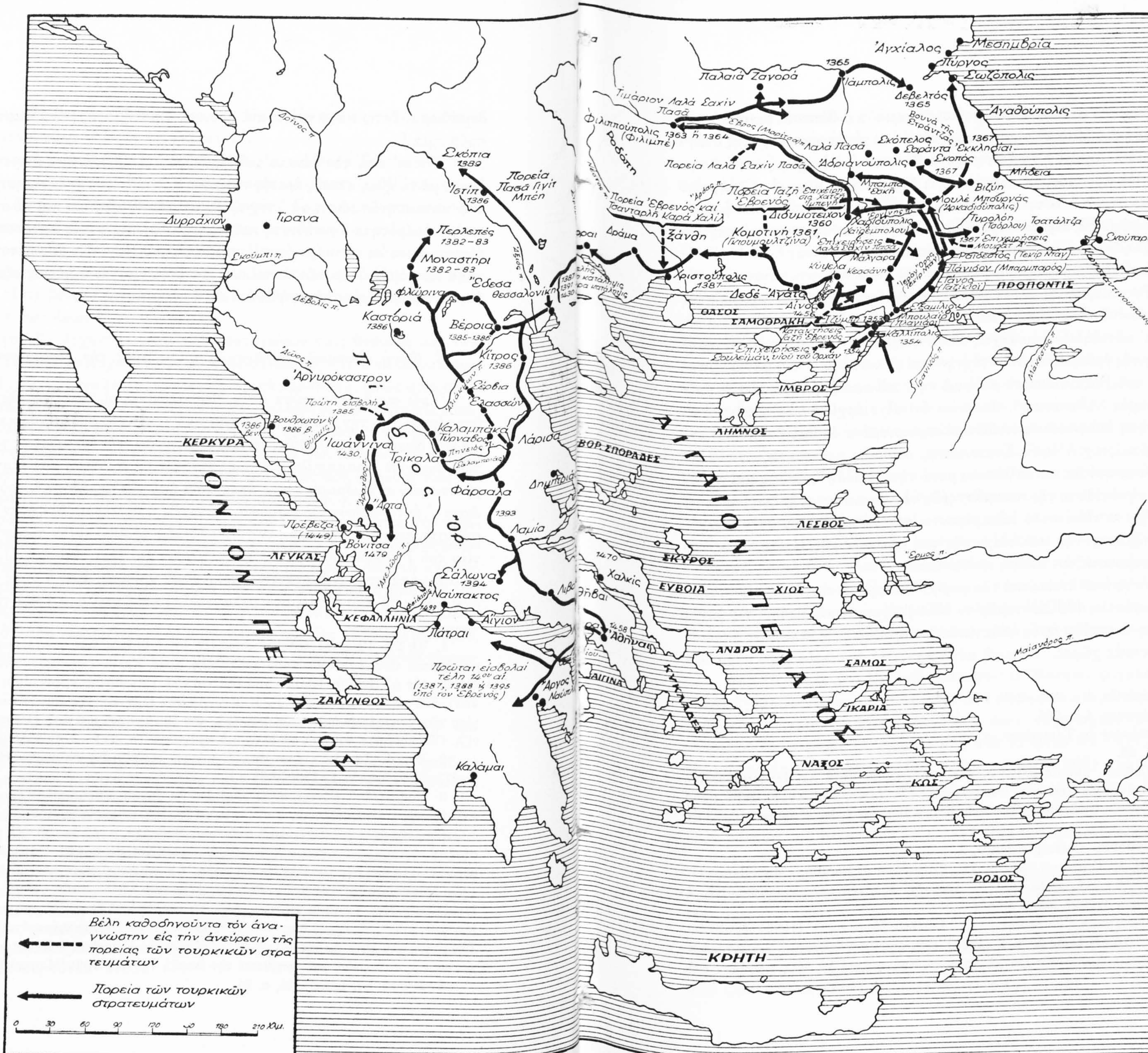
---

1. Ὁ Σπ. Βρυώνης τείνει ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν γενιτσάρων καὶ τοῦ παιδομαζώματος εἶναι ἐμπνεύσεις τοῦ καζασκέρη Καρὰ Χαλὶλ Τσανταρλῆ, γινομένες σύγχρονα ἐπὶ Μουρὰτ Α' (Isidore Glabas and the Turkish Devshirme, «Speculum» 31 (1956) 438, 422). Βλ. καὶ ὑποθέσεις τοῦ *P. Wittek* γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῆς ἐπεκτάσεως τῆς στρατολογίας τῶν γενιτσάρων καὶ στοὺς ὑπηκόους τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους (Devshirme and shāri'a. Οἱ ὑποθέσεις του γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα (σ. 277 - 278) ἀβάσιμες.

2. Βλ. *Α. Συνδίκα - Λαούρδα,* Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 366 κ.ἑ.

3. *Δούκας,* ἐκδ. Βόννης, σ. 53, ἐκδ. Basile Grecu, Bucureşti 1958, σ. 81 - 82. Πρβλ. καὶ *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. ι' - ια', 159. Βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς διάρκειας τῆς πολιορκίας βλ. στοῦ *Babinger,* Beiträge, σ. 62 ὑπ. 96. Ἡ πολιορκία δὲν βάσταξε 6 περίπου χρόνια, ὅπως λέγει ὁ *G. Mercati* (Notizie, σ. 112 - 115), ἀλλὰ 7, ὅπως ἀναφέρει ἄλλη πηγὴ ἀνεκμετάλλευτη ὡς τώρα, ὁ σύγχρονος περιηγητὴς *Johann Schiltberger* (The Bondage and Travels...in Europe, Asia and Africa, 1369 - 1427, transl. from the Heidelberg Mc., London 1879, σ. 80). Τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο, στὸ ὁποῖο στηρίζεται ὁ Mercati, μιλεῖ βέβαια γιὰ 6 χρόνια τῆς πολιορκίας, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει ὅτι ἔληξε ἡ πολιορκία. Τὴν μικρή μου αὐτὴ ἔρευνα δὲν τὴν εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ Barker, ὁ ὁποῖος ὑπολογίζει σὲ 8 τὰ χρόνια τῆς πολιορκίας καὶ τοποθετεῖ τὴν ἔναρξή της στὰ 1394 (Manuel II, σ. 479 - 481).

4. *Braun,* St. Lazarević, σ. 94.

Ἡ ἐξάπλωση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰώνα.

Βενετίας [1], ἡ ὁποία τοῦ στέλνει 1.500 μοδίους σταριοῦ καὶ θέτει τὰ βενετικὰ καράβια στὴν διάθεση τοῦ Μανουὴλ καὶ τῶν δικῶν του σὲ περίπτωση ἐσχάτης ἀνάγκης[2]. Τοὺς σώζει ἀκόμη καὶ ἡ ἀδεξιότητα τῶν Τούρκων σὲ ἐπιχειρήσεις πολιορκίας κάστρων [3]. Ἡ πρωτεύουσα παθαίνει ὅ,τι ἔχουν πάθει ὅλες οἱ πόλεις, ποὺ περιτριγυρίζονται στενὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους: ἐρημώνεται συνεχῶς καὶ μαραίνεται οἰκονομικά, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγάλα παλάτια καὶ τὰ μέγαρά της, ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια της καταρειπώνονται [4]. Πολλοὶ κάτοικοί της, καθὼς καὶ ἄλλων ἀσφαλῶς πόλεων καὶ χωρῶν, ἔχουν φύγει καὶ φεύγουν συνεχῶς. Τριγυρίζουν σὲ ἄλλες χῶρες καὶ κυρίως στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη, ὅπου συναντοῦν δυσκολίες «ποὺ εἶναι χειρότερες ἀπὸ κάθε τραγωδία» [5].

Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι μοναχοί, ἄλλοι ζωγράφοι - φορεῖς τοῦ συντηρητικοῦ πνεύματος τῆς ὀρθοδοξίας στὴν τέχνη - καὶ ἄλλοι λόγιοι, ποὺ μεταλαμπαδεύουν τὰ φῶτα τοῦ Βυζαντίου στὸ μακρινὸ νησὶ κάνοντας μαθήματα στὰ παιδιά, ὅπως ὁ μοναχὸς Ἀθανάσιος [6]. Φαίνεται ὅτι εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργῆται ἐκεῖ κάποια κίνηση ἑλληνικῶν σπουδῶν μὲ περιορισμένο ἀριθμὸ δασκάλων καὶ κωδικογράφων, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάν. Συμεωνάκης, οἱ ὁποῖοι προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ τοὺς ἄλλους ποὺ θὰ καταφθάσουν μετὰ τὴν Ἅλωση [7], καθὼς καὶ πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπίδοση τῆς νέας αὐστηρᾶς τεχνοτροπίας στὴν ζωγραφική [8]. Τὰ σχετικὰ ζητήματα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα, γιατὶ συμβάλλουν στὴν διαλεύκανση τοῦ προβλήματος τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀκμῆς, ἰδίως τοῦ 16ου αἰ., ἀλλὰ παρουσιάζουν ἀκόμη πολλὰ κενά.

Τὸ αἴσθημα τῆς ἀπελπισίας καὶ τῆς φυγῆς, ἰδίως μετὰ τὴν ἧττα τῶν σταυροφόρων στὴν Νικόπολη (28 Σεπτεμβρίου 1396), ἔχει κατακυριεύσει τὶς ψυχὲς ὅλων καὶ πολλοὺς σκορπίζει πρὸς κάθε κατεύθυνση τόσο στὶς ἑλληνικὲς ὅσο καὶ στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες. Ἡ φυγὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀφετηρία νέων περιόδων

1. *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 202 - 203, 210, 211.
2. *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 205.
3. *Clavijo,* Embassy to Tamerlane, σ. 90.
4. Ἔνθ' ἀν. σ. 88.
5. *Loenertz,* Calecas, passim, ἰδίως σ. 264 - 265. Πρβλ. φυγὴ καὶ ἀργότερα ἄλλων κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης (*N. Iorga,* Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle, Paris 1899, τ. 1, Ier série, σ. 240, 258 - 259.
6. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2, σ. 364.
7. *S.G. Mercati,* Di Giovanni Simeonakis, Protopapa di Candia, «Miscellanea G. Mercati» 3 (1946) 312 - 341. Πρβλ. καὶ *Β. Λαούρδα,* Κρητικὰ παλαιογραφικά, ΚΧ 2 (1948) 539 - 545, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.
8. Βλ. *Μ.Ι. Μανούσακα,* Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀγγέλου Ἀκοτάντου (1436) ἀγνώστου Κρητικοῦ ζωγράφου, ΔΧΑΕ Περ. Δ' τ. 2 (1960) 139, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἄφιξη Κωνσταντινουπολιτῶν ζωγράφων στὴν Κρήτη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ ἀρχὲς 15ου αἰ.

τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος ἰδίως στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες (στὶς ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀκόμη χρόνους ὑπῆρχαν ἑλληνικὲς ἀποικίες) καὶ τῆς δημιουργίας ἑνὸς ζωτικοῦ ἑλληνικοῦ κέντρου στὴν Πελοπόννησο.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἰδίως οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι ἢ καὶ γόνοι ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν, ἀναζητοῦν νέες πατρίδες, πρὸς Β., στὰ ἄλλα ἐλεύθερα ἀκόμη βαλκανικὰ κράτη. Ἔτσι π.χ. Θεσσαλονικεῖς ζωγράφοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἱστορήσει τὴν κτισμένη μεταξὺ 1360-1380 Νέα Μονὴ Θεσσαλονίκης, φεύγουν κατὰ διάφορες χρονολογίες πρὸς Β. καὶ ζωγραφίζουν τοὺς τοίχους στὴν μονὴ τῆς Ravanica μεταξὺ 1385-1387, στὴν ἐκκλησία τοῦ Sisojevac μεταξὺ 1390-1400 καὶ στὴν μονὴ τῆς Resava μεταξὺ 1407-1418 [1].

Ἐπίσης ἄλλοι ἀπὸ τοὺς φυγάδες ἢ ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους των ξεχωρίζουν ὡς συγγραφεῖς τῆς Σερβίας. Τέτοια π.χ. Παλαιοσέρβοι συγγραφεῖς εἶναι: ὁ Ἀντώνιος Ραφαὴλ (Antonije Rafail) ἀπὸ τὴν Ναύπακτο, ὁ ὁποῖος εὐγνωμονώντας τὸν προστάτη του δεσπότη τῆς Σερβίας Stefan Lazarević ἔγραψε στὰ 1419 -1420 ἐγκώμιο πρὸς τιμὴν τοῦ πατέρα του Λαζάρου ποὺ εἶχε πέσει στὴν μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου (1389) καὶ εἶχε ἁγιοποιηθῆ ὡς μάρτυρας· ὁ Νίκων Ἱεροσολυμίτης (γεννήθηκε γύρω στὰ 1380), πνευματικὸς τῆς πριγκίπισσας Ἑλένης, κόρης τοῦ Λαζάρου, γιὰ τὴν ὁποία περιέγραψε τὸ ταξίδι του στὴν Ἱερουσαλήμ, μονὴ Σινὰ καὶ Αἴγυπτο μεταξὺ 1398 καὶ 1412· καὶ ὁ ποιητὴς Δημήτριος Κανταχουζηνός, γόνος ἑνὸς κλάδου τῆς μεγάλης βυζαντινῆς οἰκογένειας τῶν Κανταχουζηνῶν, ποὺ κατὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰ. εἶχε ἐγκατασταθῆ στὸ γνωστὸ μεταλλευτικὸ κέντρο Novo Brdo. Ὁ Κανταχουζηνὸς ἔγραψε ἀρκετὰ ἔργα στὴν παλαιοσερβική, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνέκδοτα ἀκόμη ὡς σήμερα [2].

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. ἀναφέρονται Ἕλληνες φυγάδες στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ὅπου γρήγορα ἀποκτοῦν ἀξιώματα καὶ πλοῦτο. Τὴν μετάβαση πρὸς αὐτὲς τὴν εἶχε εὐνοήσει ἡ ὀργάνωση ἐκεῖ τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἡ ἵδρυση τῆς μητροπολιτικῆς ἕδρας Οὐγγροβλαχίας στὸ Κούρτεα ντὲ Ἄρτζες, πρωτεύουσα τῆς χώρας, ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Μπασαράμπα (1352-1364) στὰ 1359 μὲ Ἕλληνες τοὺς πρώτους ἐπισκόπους (Ὑάκινθο, Χαρίτωνα καὶ Ἄνθιμο Κριτόπουλο) καὶ οἱ ὁλοένα καὶ στενώτερες σχέσεις τῶν ἡγεμόνων μὲ τὶς μονὲς τοῦ Ἁγ. Ὄρους (πρὸ πάντων τοῦ Κουτλουμουσίου) καὶ μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, οἱ ὁποῖες

---

1. Βλ. *Vojislav J. Djurić*, Ἡ Θεσσαλονίκια προέλευση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Resava (σερβοκρ.), «Zbornik Radova» τοῦ Ἰνστ. Βυζαντ. Σπουδῶν τοῦ Βελιγρ. τ. 61, ἀρ. 6 σ. 111 - 128.

2. *Dj. Sp. Radojčić*, Drei Byzantiner, alt-serbische Schriftsteller des 15. Jarhunderts, «Akten des XI. Internat Byz. Kongresses, München 1958» München, 1960, σ. 504 - 507. Βλ. καὶ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ *αὐτοῦ*, Un Byzantin écrivain Serbe: Démétrius Cantacuzène, «Byzantion» 29-30 (1959-60) 77 - 87.

εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ν' ἀνακόψουν τὴν ἐξάπλωση τοῦ καθολικισμοῦ στὴν χώρα Οἱ πρίγκιπες αὐτοί, πρὸ πάντων τῆς Βλαχίας, συχνὰ προσκαλοῦν στὶς αὐλές τους Ἕλληνες κληρικούς. Μαζί τους ἔρχονται καὶ Ἕλληνες ἔμποροι, ναυτικοί, τεχνίτες, ζωγράφοι καὶ ἀρχιτέκτονες, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ ἀνιστόρηση ναῶν καὶ μονῶν. Μὲ τὶς στενὲς αὐτὲς σχέσεις διαδόθηκαν στὶς ἡγεμονίες τὰ διάφορα ἑλληνικὰ λαϊκὰ βιβλία, ποὺ ἐπηρέασαν τὴν ρουμανικὴ φιλολογία στὶς ἀρχές της [1]. Οἱ Ἕλληνες φυγάδες σχημάτισαν στὶς χῶρες ἐκεῖνες ἰσχυροὺς πυρῆνες τοῦ ἑλληνισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐπρόκειτο νὰ παίξουν ἕνα τόσο σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους.

Ἀκόμη ὁλόκληροι ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ σὰν κυνηγημένα πουλιὰ ζητοῦν καταφύγιο στὶς θεωρούμενες ἀσφαλεῖς ἑλληνικὲς χῶρες, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν Πελοπόννησο. Ἂν ἐξαιρέσουμε ὅμως τὶς λίγες εἰδήσεις μας γιὰ τὴν βαθμιαία ἐκκένωση τῶν πόλεων Θεσσαλονίκης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἔχουμε στὴν διάθεσή μας ἄλλες μαρτυρίες γραπτὲς ποὺ νὰ μνημονεύουν τὴν μετακίνηση ἰδίως κατοίκων τῆς ὑπαίθρου πρὸς διάφορες ἄλλες ἐλεύθερες ἀκόμη ἑλληνικὲς χῶρες. Τὰ σπουδαῖα αὐτὰ ζητήματα τοῦ καθορισμοῦ τῶν πατρίδων τῶν φυγάδων, καθὼς καὶ τῶν ἐπιδράσεων τους στοὺς νέους τόπους, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν, ἀποτελοῦν σκοτεινὰ ἀκόμη καὶ ἀνερεύνητα προβλήματα. Πρὸς τὴν διερεύνηση μέρους αὐτῶν στρέφω ἀμέσως τὴν προσοχή μου.

Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς πολύτιμη βοηθὸς μᾶς ἔρχεται ἡ γλωσσικὴ ἐπιστήμη. Γλωσσογεωγραφικὲς κατὰ τόπους ἔρευνες ἴσως συμπληρώσουν ὁρισμένα τουλάχιστο κενὰ τῆς ἱστορίας. Ἔτσι ἡ συγγένεια τῶν διαλέκτων τῆς Ἄνδρου, Τήνου, Μυκόνου καὶ Σύρου πρὸς τὶς βόρειες ἑλληνικὲς διαλέκτους κάνει πολὺ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι μεταξὺ 1364-1413 βόρειοι Ἕλληνες κατέφυγαν στὰ παραπάνω νησιά. Ἡ διαλεκτικὴ μάλιστα συγγένεια τῶν κατοίκων τοῦ Κορθίου μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν κοιτίδα τῶν κατοίκων τοῦ Ἀπάνω Κάστρου, οἱ ὁποῖοι βρῆκαν τότε ἄσυλο στὴν Ἄνδρο. Ἡ διάλεκτος ἐπίσης τῆς Τήνου ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν διάλεκτο τοῦ Ἀπάνω Κάστρου, δηλαδὴ τὴν κώφωση καὶ τροπὴ τῶν ἀτόνων ε καὶ ο σὲ ι καὶ ου (φαινόμενο τοῦ βόρειου φωνηεντισμοῦ). Ἀπ' αὐτὲς ὅμως τὶς διαλέκτους ἔχουν ἀπομακρυνθῆ οἱ διάλεκτοι τῶν Μυκονιατῶν καὶ Συριανῶν, ἐπειδὴ νότιοι Ἕλληνες ἐγκαταστάθηκαν στὰ νησιά τους μετὰ τὸν 14ο αἰ. [2].

---

1. Βλ. *D. Russo,* Studii istorice greco - române, Bucureşti, 1939, τ. 2 σ. 489 - 521, ἰδίως 518 - 521. *A. Elian,* Les rapports byzantino-roumains. Phases principales et traits caractéristiques, «Byz-sl.» 19 (1958) 214 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Em. Turczynski,* Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos, München 1959, σ. 31, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. διεξοδικὰ γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ στοῦ *Ι.Κ. Βογιατζίδου,* Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου, ΑΧ 4 (1949) 51 - 56.

Παρόμοια γλωσσικὰ φαινόμενα, ποὺ προδίδουν τὴν βόρεια ἑλληνικὴ προέλευση τῶν κατοίκων, παρατηροῦνται καὶ σὲ χωριὰ τῆς Πελοποννήσου, ὅπως π.χ. στὰ ὅρια Λακεδαίμονος καὶ Κυνουρίας ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὶς ὑπώρειες τοῦ Πάρνωνα. Ἐκεῖ φαίνεται ὅτι κατέφυγαν βόρειοι Ἕλληνες προσπαθώντας νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὰ δεινὰ τῶν Τούρκων ποὺ προήλαυναν πρὸς τὶς πατρίδες τους (δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰ.) [1].

Πραγματικὰ μαρτυρεῖται ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη φυγάδες ἀπὸ διάφορα κοντινὰ καὶ μακρινὰ ἀπειλούμενα μέρη τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καταφεύγουν καὶ στὴν Πελοπόννησο. Διάφοροι τόποι της, ἄλλοτε ἀκατοίκητοι, ἄγριοι καὶ δασωμένοι, ἐκχερσώνονται, ἡμερώνονται καὶ ὁ πληθυσμός της πυκνώνεται [2]. Πάρα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φυγάδες εἶναι Ἕλληνες, γιατὶ ἀναφέρονται ὡς γεωργοὶ καὶ μνημονεύονται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς 10.000 Ἀλβανούς, ποὺ ἦλθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν σ' αὐτὴν ὡς ἔποικοι [3].

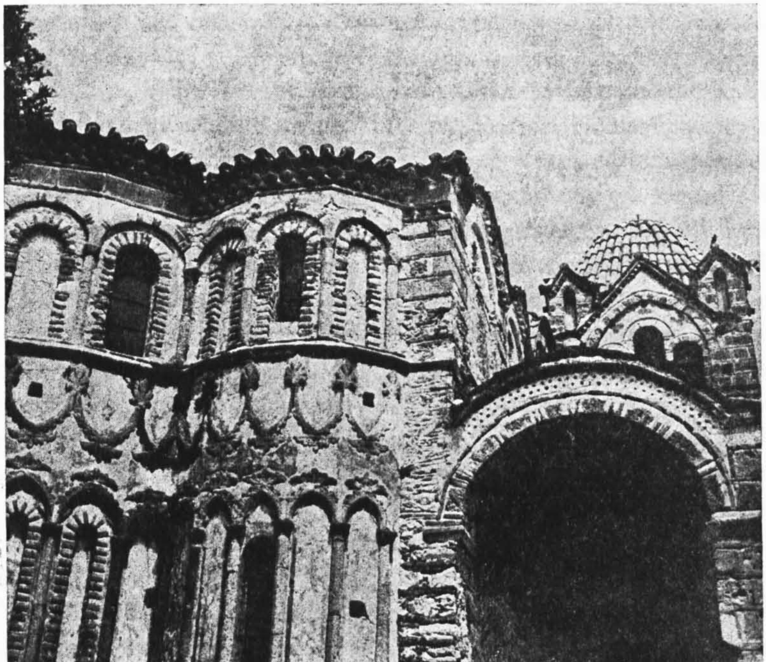
Ἡ Πελοπόννησος εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται τὸ καταφύγιο καὶ ἡ ἐλπίδα τῶν Νεοελλήνων, ἀφότου ὁ βασιλιὰς Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνὸς εἶχε στείλει ἐκεῖ στὰ 1348 ὡς διοικητὴ τὸν ἄξιο γιό του Μανουὴλ μὲ σκοπὸ ὄχι μόνο ν' ἀπελευθερώση τὶς ὑπόδουλες χῶρες ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῶν Φράγκων, ἀλλὰ καὶ νὰ διώξη τοὺς Καταλανοὺς ἀπὸ τὴν Στερεὰ Ἑλλάδα. Ἡ Πελοπόννησος, ποὺ εἶχε καταντήσει κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ πατέρα του «Σκυθῶν ἐρημοτέρα», μὲ τὴν στιβαρὴ καὶ φιλόνομη διοίκησή του εἶχε ἀρχίσει νὰ ἑλκύη τοὺς κατατρεγμένους κατοίκους τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν, νὰ καλλιεργῆται καὶ νὰ βαδίζη πρὸς τὴν εὐημερία καὶ τὸν πολιτισμό. Ὁ Μυστρᾶς, ἡ ἕδρα τῆς ἐπικράτειάς του, ἔγινε ἀπὸ τὰ πιὸ λαμπρὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Μανουήλ, γνωρίζοντας πολὺ καλὰ τὸν τουρκικὸ κίνδυνο, εἶχε κινηθῆ μὲ πρωτοβουλία, γιὰ νὰ τὸν κρατήση μακριὰ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἑνωμένες οἱ δυνάμεις του μὲ τοὺς ποικιλώνυμους Φράγκους ἄρχοντές της, ἐπισκόπους, ἱππότες, βαρώνους, καὶ ἐνισχυμένες μὲ μερικὲς γαλέρες τῶν Βενετῶν καὶ τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀντιμετώπισαν καὶ νίκησαν τοὺς Τούρκους στὰ Μέγαρα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1364, τοὺς ἔκαψαν 35 καράβια καὶ τοὺς κυνήγησαν ὡς ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Θήβας, ὅπου βρῆκαν ἄσυλο στοὺς συμμάχους των Καταλανοὺς τοῦ Roger de Lluria, γιοῦ [4].

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ ἄλλες ἐλεύθερες ἀκόμη περιοχὲς ἀναστατώνονται ἀπὸ πολέμους καὶ ἐμφύλιους σπαραγμοὺς καὶ βαίνουν πρὸς τὴν παρακμὴ καὶ τὴν φτώχεια, ὁ ἀπομακρυσμένος Μυστρᾶς μὲ

1. *Φ.Ι. Κουκουλέ,* Οἰνουντιακά, Χανιὰ 1908, σ. 50 - 51, 72 - 73.
2. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. 40.
3. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. 40 - 41. Δὲν ἦταν λοιπὸν ὅλοι Ἀλβανοί, ὅπως νομίζει ὁ Ἰ. Ποῦλος, (Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν, ΕΜΑ 3 (1950) 62.
4. Βλ. *Rubiò y Lluch,* Els governs..., σ. 35 - 36.

δεσπότες τὸν Μανουὴλ (1348-1380)[1] καὶ Ματθαῖο Καντακουζηνὸ (1380-1383), παρ' ὅλους τοὺς περισπασμούς του (κυρίως ἀπὸ τὸ φιλάρπαγο καὶ φατριαστικὸ πνεῦμα τῶν Πελοποννησίων ἀρχόντων)[2], παρουσιάζει εὐοίωνα σημεῖα ἀνόδου, ἀλλὰ οἱ λεπτομέρειες τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς αὐτῆς ἐξελίξεως ἐξακολουθοῦν νὰ μένουν ἀκόμη σκοτεινές. Μόνο τὰ μνημεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἰδίως τοῦ 14ου καὶ 15 αἰ., ὅπως ἡ Περίβλεπτος, ἡ Παντάνασσα (διακοσμεῖται στὰ 1428) κ.λ., λέγουν πολλὰ (βλ. εἰκ. 9). Ὑπάρχουν

9. Μυστρᾶς. Παντάνασσα.

1. Βλ. ἐγκωμιαστικό του χαρακτηρισμὸ ἀπὸ τὸν Δημ. Κυδώνη (*Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 117).

2. Βλ. ἐπιτυχῆ χαρακτηρισμό τους στοῦ *Καντακουζηνοῦ,* 3 σ. 86 - 87. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴ Κυδώνη στὸν Γεώργιο τὸν φιλόσοφο: *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 63·«...σύ δ' ᾤου Μακάρων νήσους τὴν Πελοποννησίων εἶναι σκιάν. τοῦτο γὰρ ἐγὼ τὰ παρ' ὑμῖν καλεῖν ἀξιῶ, τῶν μὲν πόλεων οἰχομένων, τῶν δὲ νόμων πεπατημένων, αἰσχροῦ δὲ δοκοῦντος τοῦ λοιποῦ σωφρονεῖν. ἀλλὰ τῷ λίαν εἶναι φιλέλλην καὶ τοὔδαφος αὐτὸ μόνον τῆς Σπάρτης ἐνόμιζές σοι δείξειν καὶ τὸν Λυκοῦργον...». Ὁ φιλόσοφος Γεώργιος σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κυδώνη συνηγοροῦσε ὑπὲρ τοῦ γνωστοῦ «δυνατοῦ» τῆς Μονεμβασίας Μαμωνᾶ

ἐκεῖ λόγιοι ἄνδρες καὶ ὀνομαστοὶ βιβλιογράφοι καὶ αἰσθητὴ εἶναι ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων [1]. Ἔτσι γράφοντας ὁ Δημ. Κυδώνης πρὸς τὸν μοναχὸ Ἀγαθία στὴν Πελοπόννησο τὸν παρακαλεῖ νὰ τὸν εὐφραίνη μὲ νέα γιὰ τοὺς δικούς του «μὲ τὸ ὡραῖο ὕφος τῶν γραμμάτων, ποὺ καὶ παλαιότερα σὲ στόλιζε, ἀλλὰ ποὺ τώρα φανέρωσες ἀκόμα πιὸ ὡραῖο, καθὼς τὸ ἔθρεψες στοὺς ἑλληνικοὺς τόπους» [2].

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Πελοπόννησος ἀρχίζει ν' ἀποκτᾶ σπουδαία πολιτικὴ σημασία γιὰ τὸν νέο ἑλληνισμό. Ἡ πύκνωση τοῦ πληθυσμοῦ της μὲ πρόσφυγες ἀπὸ διάφορες ἑλληνικὲς χῶρες καὶ μὲ τοὺς πολεμικοὺς Ἀλβανοὺς ἢ Ἀρβανιτοβλάχους ἐποίκους ἐνισχύει τοὺς ἐντοπίους στοὺς ἀγῶνες τους ἐναντίον τῶν Φράγκων καὶ τῶν Τούρκων.

Τὴν σύγχυση κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. ἐπιτείνει ἄλλη ἐπίσης τρομερὴ ἀπειλή, ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Τιμοὺρ Λέγκ (Ταμερλάνου). Ἡ ἀγωνία συνέχει τὶς ψυχὲς τῶν χριστιανῶν, ἰδίως τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἡ φυγὴ πρὸς κάθε κατεύθυνση, ἰδίως πρὸς τὴν Δύση, φαίνεται ὅτι γενικεύεται. «Διασκορπιστήκαμε καὶ διασπαρήκαμε σὲ ὅλα τὰ βασίλεια τῆς γῆς, θρηνεῖ ὁ σύγχρονος μοναχὸς Ἰωσὴφ Βρυέννιος. Καὶ μᾶς κυβερνοῦν χωρὶς νὰ κυβερνοῦμε. Καὶ τὴν χώρα μας τὴν κατατρώγουν οἱ ξένοι. Τὰ κορίτσια καὶ τ' ἀγόρια τοῦ γένους μας ἔχουν παραδοθῆ σὲ ξένους λαούς· κι' ὅλη μέρα αὐτὰ ἀντικρίζουν τὰ μάτια μας. Ἡ ἐκκλησία ἔχει παραμεληθῆ, ἡ βασιλεία ἔχει φθαρῆ. Οἱ μακρινὲς ἐπαρχίες ἀναστατώνονται, στὶς κοντινὲς ἐπαρχίες ἐπικρατεῖ σύγχυση... Ἀπὸ τὴν μιὰ μᾶς κυνηγοῦν οἱ Ἀγαρηνοί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μᾶς λυμαίνονται οἱ Σκύθες (Μογγόλοι). Ἀπὸ τὴν δύση μᾶς θερίζουν οἱ Ἰσμαηλίτες, ἀπ' τὴν ἀνατολὴ μᾶς ξεριζώνουν οἱ Πέρσες» [3]. Χριστιανοὶ καὶ μουσουλμάνοι φυγάδες καταφθάνουν στὴν Κωνσταντινούπολη μεταδίδοντας τὸν πανικὸ στοὺς κατοίκους της [4].

καὶ σὲ ἄλλη τοῦ περιέγραφε «τὴν τῶν Κυκλώπων ἀγοράν» ἐξυπακούοντας ἀσφαλῶς τοὺς παράλογους «δυνατοὺς» τῆς Πελοποννήσου.

1. Βλ. *Μίλλερ*, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας, 2 σ. 401 - 405. *Zakythinos*, Le despotat de Morée, 1 σ. 94 - 118. *Σπ. Λάμπρου*, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ΝΕ 4 (1907) 160 - 187, 303 - 312. Πρβλ. καὶ *F. Masai*, Pléthon el le Platonisme de Mistra, Paris 1956, σ. 49. Βλ. κολακευτικὰ τοῦ Κυδώνη γιὰ τὸν Ἰωάννη ΣΤ' Καντακουζηνὸ καὶ τοὺς γιούς του (*Loenertz*, Cydonès. Correspondance, 1 σ. 31 - 32· «οὐρανομήκης στήλη οὐκ ἐν Πελοποννήσῳ κατ' Ἰφικρατῶν κ.λ.»). Βλ. καὶ *Al. Oleroff*, Dém. Trivolis, copiste et bibliophile, «Scriptorium» 4 (1950), 261 - 262.

2. *Loenertz*, Cydonès. Correspondance, 1 σ. 26.

3. *Βρυεννίου*, Τὰ παραλειπόμενα, 3 σ. 116. Πρβλ. καὶ σ. 117.

4. Βλ. σχετικὸ σημείωμα· «... ἐγὼ ὁ Διονύσιος εὑρέθην τινηκαῦτα ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ εἶδον θέαμα ξένον, ὅπως ἅπαν γένος καὶ ἔθνος καὶ γλῶσσα ἔφθασε φυγὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει» (*Loenertz*, Cydonès. Correspondance, 1 σ. 175). Πρβλ. καὶ *Braun*, St. Lazarević, σ. 20.

Οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ γενικὰ τῶν κτήσεων τοῦ Τιμοὺρ Λέγκ ὑποφέρουν πολὺ ἀπὸ τὴν σκληρότητά του, γιατὶ στὸ πρόσωπό τους ὁ φοβερὸς ἐκεῖνος μονάρχης ἐκδικεῖται τὸν Μανουὴλ Β', ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψε στὰ ὑπολείμματα τῶν νικημένων τουρκικῶν στρατιῶν νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία στὴν Εὐρώπη καὶ μάλιστα μὲ ἑλληνικὰ καράβια [1]. Ἀσφαλῶς τὰ πλήγματα τοῦ Τιμοὺρ Λέγκ, ἂν λάβη κανεὶς ὑπ' ὄψη τὶς θηριωδίες του στὴν Πέργαμο καὶ στὶς γειτονικὲς πόλεις [2], ἀραίωσαν ἀκόμη περισσότερο τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Μ. Ἀσίας.

Ἡ διάλυση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ὕστερ' ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Ἄγκυρας (1402) καὶ οἱ ἐσωτερικές του ἀνωμαλίες κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 15ου αἰ. προσωρινὰ μόνον ἀνέκοψαν τὴν ἄνοδό του. Ὁ Μανουὴλ Β' ἐπωφελεῖται καὶ πετυχαίνει νὰ τοῦ παραχωρηθῆ ἀπὸ τὸν Σουλεϊμὰν ὁ φόρος τῆς ὑποτέλειας τῶν μονῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ τῶν μετοχίων, ποὺ βρίσκονται στὴν περιοχὴ Θεσσαλονίκης (τὰ δύο τρίτα τὰ χαρίζει στοὺς μοναχούς) [3] καὶ λίγο ἀργότερα νὰ τοῦ ἀποδοθῆ ἡ Θεσσαλονίκη (1403) [4]. Εἶναι μιὰ ἀπροσδόκητη ἀνάπαυλα ποὺ φέρνει πρόσκαιρη γαλήνη καὶ οἰκονομικὴ ἀνακούφιση στὴν πρωτεύουσα [5] καὶ ἀσφαλῶς καὶ στὶς ἄλλες ἐλεύθερες πόλεις [6]. Ὁ Βρυέννιος κατηγορεῖ ἀργότερα τοὺς πλούσιους ἄρχοντες τῆς πρωτεύουσας ὅτι ἂν φρόντιζαν καὶ ξόδευαν γιὰ τὰ τείχη της τόσα, ὅσα γιὰ νὰ κτίζουν τριώροφα σπίτια, δὲν θὰ ὑπῆρχε κανένα μέρος «ἀκαινούργητον» [7].

---

1. *Clavijo*, Embassy to Tamerlane, σ. 49.
2. *Δούκας*, 72 (Grecu, 103).
3. *Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ*, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 2 (1918) 449 - 452.
4. Βλ. *Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου*, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γαβριὴλ καὶ ἡ πρώτη τουρκικὴ κατοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 371 - 373.
5. Βλ. *Βρυεννίου*, ἔνθ' ἀν. 3 σ. 179 - 180. Πρβλ. καὶ *Τωμαδάκη*, Βρυέννιος, σ. 129 - 130. Βλ. ἀκόμη *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 3 σ. 163 - 164.
6. Βλ. π.χ. γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη: *Β. Λαούρδα*, Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Δημητρίου Χρυσολωρᾶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον, «Γρηγ. Παλαμᾶς» 40 (1957) 349. Πρβλ. καὶ σ. 351 - 352.
7. *Ἰωσὴφ Βρυεννίου*, Τὰ εὑρεθέντα, Λειψία 1768, τ. 2 σ. 280.

III. Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΚΙΝΔΥΝΟ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΓΕΝΙΚΑ ΖΥΜΩΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΚΟΛΠΟΥΣ ΤΗΣ (ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ 14ου ΑΙ.)

Α. ΘΕΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΤΟΥ «ΓΕΝΟΥΣ» ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΑΓΩΝΕΣ

Ὅπως βλέπουμε, φόβοι, στερήσεις, σφαγές, αἰχμαλωσίες, ἀνδραποδισμοὶ κυκλώνουν τοὺς κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ παντοῦ. Οἱ ἐφιάλτες εἶναι συνεχεῖς. Τὸ χριστιανικὸ ποίμνιο, ραγιάδες καὶ ἐλεύθεροι, χειμάζεται φοβερά. Οἱ «ποιμένες» δοκιμάζονται καὶ αὐτοὶ καὶ βρίσκονται συχνὰ σὲ ἀμηχανία καὶ ἀδυναμία, τί νὰ κάνουν, ἰδίως ὅταν ἑδρεύουν μέσα σὲ μουσουλμανικὰ κράτη καὶ ἔχουν ἐμπρός τους τὶς χιλιάδες τῶν σκλάβων, θυμάτων ἁλώσεων πόλεων καὶ κατακτήσεων χωρῶν: «Ὅλοι αὐτοί, γράφει ἀπελπισμένος ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου Ματθαῖος μετὰ τὸ 1325, καταφεύγουν σ' ἐμᾶς σὰν σὲ ἄγκυρα καὶ κλαίγοντας διηγοῦνται τὴν συμφορά τους. Κι' ἐμεῖς μὴ ἔχοντας νὰ τοὺς προσφέρουμε παρὰ μόνο δάκρυα καὶ τίποτε παραπάνω, τοὺς ἀφήνουμε κενοὺς (ἀβοήθητους)» [1]. Μὲ θερμὲς εὐχὲς ἐπικαλοῦνται τὴν ἐξ ὕψους βοήθεια καὶ σωτηρία [2]. Οἱ κίνδυνοι καὶ ἡ ἀγωνία τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοὺς κάνουν ν' ἀναζητοῦν τὰ αἴτια τῆς κακοδαιμονίας, νὰ σκέπτωνται, νὰ ἐξαίρωνται σὲ θεωρήσεις, μέσα στὰ θεολογικὰ βέβαια πλαίσια, καὶ νὰ κηρύσσουν τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἠθικὴ ἐξυγίανση καὶ ἀναμόρφωση τῆς κοινωνίας. Οἱ σωζόμενες ὁμιλίες, διηγήσεις, ἐπιστολές τους καὶ τὰ ἄλλα θεολογικά τους ἔργα ἀντηχοῦν τοὺς στεναγμοὺς καὶ τοὺς θρήνους των, ἀλλὰ καὶ τὶς νουθεσίες, παρηγορίες καὶ ἐγκαρδιώσεις. Στὴν ἐποχὴ ἐκείνη πρέπει νὰ ἄρχισε νὰ καλλιεργεῖται μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια τὸ κήρυγμα.

Τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν μελετήθηκαν συστηματικὰ ὡς σήμερα, ἐνῶ μᾶς ἀποκαλύπτουν ὄχι μόνο τὴν ἀγωνία τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὴν πλούσια σχετικὰ μὲ αὐτὴ θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κίνηση. Ἡ ἱστορικὴ σημασία τῶν κειμένων αὐτῶν κατανοεῖται καλύτερα, ὅταν ἀναλογιστοῦμε πόσο μεγάλη ἐπίδραση ἀσκοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες στὸν λαό. Συχνὰ τοὺς βλέπουμε νὰ προσπαθοῦν νὰ δώσουν ἀπάντηση στὰ ἀλλεπάλληλα πύρινα προβλή-

1. *Treu,* Matthaios, σ. 56.
2. Βλ. μιὰ τέτοια εὐχή: ἔνθ' ἀν. σ. 51 - 52.

ματα τῶν πιστῶν, νὰ δώσουν θάρρος στὸ ἀπαρηγόρητο ποίμνιο, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἑαυτούς των, μὲ διδάγματα ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ χαρακτηριστικὰ χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ φιλολογία καὶ ἠθική.

Τὸ πιὸ μεγάλο πρόβλημα τῶν ὀρθοδόξων εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς παρακμῆς τοῦ κράτους. Ἡ ὁλοφάνερη χτυπητὴ ἀντίθεση τῆς ἀνόδου τῶν Τούρκων ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ τῆς παρακμῆς τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τὸ ἄλλο ἦταν καὶ τὸ πιὸ πρόχειρο θέμα τῆς θρησκευτικῆς προπαγάνδας τῶν μουσουλμάνων ἱερωμένων. «Ἡ πίστη μας, ἔλεγαν, καὶ τὰ ἔργα καὶ ὁ θεός μας εἶναι καλύτερα ἀπὸ τὰ δικά σας. Ἂν δὲν ἦταν ἔτσι, δὲν θὰ εἴχαμε τόσο μεγάλη δύναμη, ὥστε νὰ εἴμαστε τὸ μεγαλύτερο κράτος καὶ νὰ ἔχουμε στὰ χέρια μας δούλους καὶ αἰχμαλώτους ὅλους σχεδὸν τοὺς χριστιανούς» [1]. Γεγονὸς πάντως εἶναι καὶ ὁμολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χριστιανῶν ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ πίστη τῶν μουσουλμάνων στὸν θεὸ καὶ πρὸ πάντων στὴν θεία πρόνοια ἦταν πολὺ πιὸ ζωηρὴ καὶ σταθερὴ ἀπὸ τὴν δική τους. Ἀποτελοῦσε τὴν βάση τῆς θρησκείας τους [2].

Οἱ χριστιανοὶ περνοῦν ἀγωνιώδεις στιγμές. Ἡ πίστη τους στὴν θεία πρόνοια ἀρχίζει νὰ κλονίζεται, γιατὶ δυσανασχετοῦν, ἀμφιβάλλουν καὶ ἀναρωτιοῦνται, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαπλώνωνται οἱ μουσουλμάνοι, νὰ εὐημεροῦν καὶ νὰ εὐτυχοῦν, ἐνῶ τὸ «χριστώνυμον ἔθνος» νὰ πάσχῃ τὰ ἀντίθετα [3]. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ τοὺς τυραννεῖ καὶ δὲν τοὺς ἀφήνει νὰ ἡσυχάσουν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς μᾶς ἀφηγεῖται ὅτι, ὅταν ἔφθασε στὴν Λάμψακο αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων, πλῆθος ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ τὸν περικύκλωσε «ἄλλοι θέλοντας - ὁ καθένας μονος του - νὰ ἐξομολογηθοῦν τὰ ψυχικά τους νοσήματα καὶ νὰ δεχθοῦν τὴν θεραπεία τους, ἄλλοι ψάχνοντας νὰ λύσουν ὁρισμένες ἀπορίες τους σχετικὰ μὲ τὴν θρησκευτικὴ πίστη, *οἱ πιὸ πολλοὶ ὅμως ζητώντας νὰ μάθουν γιὰ ποιὰν αἰτία ἐγκατέλειψε τόσο πολὺ ὁ θεὸς τὸ γένος μας»* [4]. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς λέξεις δείχνουν ποιὸ ἦταν καὶ ποιὸ ἔμεινε γιὰ αἰῶνες ὁλόκληρους κατόπιν τὸ κεντρικὸ πρόβλημα μέσα στὶς ταραγμένες ψυχὲς τῶν χριστιανῶν.

Ἱεράρχες καὶ ἄλλοι κληρικοὶ συνεχῶς νουθετοῦν τὰ μέλη τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος εἴτε ζοῦν μέσα στὴν σκλαβιὰ εἴτε κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλή της. Πρὸς τοὺς σκλαβωμένους εἶναι περισσότερο ἐπιεικεῖς καὶ προσπαθοῦν μὲ τὸ κήρυγμά τους ὄχι μόνο νὰ τοὺς συγκρατήσουν στὴν χριστιανικὴ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ νὰ τονώσουν τὴν πίστη τους. Ἀναγνωρίζοντας τὶς συνθῆκες βίας, μέσα στὶς ὁποῖες ζοῦν, προσπαθοῦν νὰ οἰκονομήσουν τὰ πράγματα, ὅπως μποροῦν, καὶ νὰ σώσουν

1. Βλ. *Β. Λαούρδα,* Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης ὁμιλίαι, «Ἀθηνᾶ» 57 (1953) 165. Πρβλ. καὶ *Δ(υοβουνιώτου),* ἔνθ' ἀν. σ. 10, 17· «...ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄκρας ἀνατολῆς ἐξελθὼν ἡλίου μέχρι καὶ τῆς αὐτοῦ δύσεως ὡς ὁρᾶς νικῶν κατήντησεν».

2. *Γεμιστοῦ,* ἔνθ' ἀν. PG 160 στ. 980

3. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 103.

4. *Δ(υοβουνιώτου),* ἔνθ' ἀν. σ. 11. Πρβλ. καὶ *Papoulia,* Ursprung und Wesen der «Knabenlese», σ. 102 κ.ἑ.

τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὴν καταιγίδα ποὺ τοὺς ἀπειλεῖ. Θέλουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὁμόνοια καὶ τὴν συνοχή τους καὶ ν' ἀποτρέψουν τὴν διαρροὴ τῶν ἀδυνάτων πρὸς τὸν μουσουλμανισμό. Γι' αὐτὸ τοὺς συνιστοῦν νὰ ὑπακούουν στοὺς κοινοτικούς των ἄρχοντες καὶ νὰ διάγουν μὲ πολλὴν ὑπομονή, μὲ κόπους, μὲ ἀγνότητα, «ἐν γνώσει, ἐν μακροθυμίᾳ, ἐν χρηστότητι, ἐν πνεύματι ἁγίῳ, ἐν ἀγάπῃ ἀνυποκρίτῳ, ἐν λόγῳ ἀληθείας, ἐν δυνάμει Θεοῦ» [1].

Σὲ μερικοὺς ξυπνᾶ ἔντονα ὁ πατριωτισμός τους. Ἔτσι ὁ ἀνώνυμος μοναχὸς τῆς μονῆς Σωσάνδρας [2] τῆς Μαγνησίας, ἂν καὶ διαπιστώνῃ μὲ θλίψη τὴν ἐξάπλωση τῶν Τούρκων στὶς ἑλληνικὲς χῶρες, δὲν χάνει τὶς ἐλπίδες του. Ὀρθώνεται ὄχι μόνο σὰν ἕνας εὐλαβικὸς κληρικός, ἀλλὰ καὶ σὰν ἕνας θερμὸς πατριώτης ποὺ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ διδάξῃ καὶ νὰ ἐνθαρρύνῃ προβάλλοντας παλαιὰ πρότυπα ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς. Καὶ σὰν ἕναν ὑποδειγματικὸ πολεμιστὴ καὶ πολιτικὸ προβάλλει τὸν «ἁγιοποιημένο» πιὰ Ἰωάννη Γ' Βατάτση μὲ τὸ ἐγκώμιο [3] ποὺ συνθέτει ὑπὸ τύπον «βίου» ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του [4].

Θαρραλέοι πατριάρχες, ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι κληρικοί, ἐπωφελούμενοι ἀπὸ τὴν ἀνοχὴ καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τῶν Τούρκων γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὰ ἐσωτερικά της [5], γράφουν ἢ κηρύσσουν τὸν θεῖο λόγο ἐλεύθερα. Βρίσκουν μάλιστα τὴν εὐκαιρία συχνὰ νὰ σχολιάσουν, φανερὰ ἢ συγκεκαλυμμένα, τὶς αὐθαίρετες ἐνέργειες ἢ τὶς τυραννικὲς διαταγὲς τῶν κατακτητῶν καὶ προσπαθοῦν νὰ παρηγορήσουν τὶς ἐξουθενωμένες ψυχὲς τοῦ ποιμνίου τους - παράδοση ποὺ συνεχίζεται σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Μὲ ἔκπληξη βλέπει κανεὶς νὰ ὀνομάζουν συχνὰ τοὺς κατακτητὲς «βαρβάρους», «ἀσεβεῖς» κ.λ. Ἀκόμη βλέπουμε χριστιανοὺς ἱεράρχες κατὰ τὸν 14ο αἰ. (ὁπότε οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀκόμη κάπως ἀνεκτικοὶ ἀπέναντι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας) νὰ τολμοῦν ν' ἀντιμετωπίζουν μουσουλμάνους ἱερωμένους σὲ δημόσιες συζητήσεις [6].

---

1. *Λάμπρου*, Ἰσιδώρου ὀκτὼ ἐπιστολαί, ἔνθ' ἀν. σ. 35 κ.ἑ.

2. Γιὰ τὴν μονὴ αὐτὴ βλ. *Τρ. Ε. Εὐαγγελίδου*, Ἡ μονὴ τῶν Σωσάνδρων, «Ξενοφάνης» 1 (1896) 474 - 478.

3. *Heisenberg*, Kaiser Johannes Batatzes, BZ 14 (1905) 178. Στὴν Μαγνησία ὡς τὰ 1922 στὸ δεξιὸ κλίτος τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου (μητρόπολης) ὑπῆρχε παρεκκλήσι τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη Βατάτζη (*Ὄλγας Βατίδη*, Ἡ χριστιανικότητα τῶν Τούρκων καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρασίας, Ἀθήνα 1956, σ. 39).

4. Βλ. *Heisenberg*, ἔνθ' ἀν. σ. 161 - 162, 167, 192. Στὴν μονή της φυλάσσονταν τὰ λείψανα τοῦ βασιλιᾶ (σ. 171).

5. Βλ. πιττάκιο πατριάρχη Νείλου, γραμμένο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1384, πρὸς τὸν πάπα Οὐρβανό· «...πάσχομεν ὑπὸ τῶν Τούρκων συγχωρήσει θεοῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, πλὴν ἔχομεν πᾶσαν ἐλευθερίαν, ὥστε καὶ γράμματα δέχεσθαι καὶ ἀντιγράφειν καὶ ἐπιστέλλειν καὶ χειροτονεῖν καὶ πέμπειν ἐπισκόπους, ὅπου βουλόμεθα, καὶ πάντα πράττειν ἀκωλύτως τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐν μέσῳ τῷ τόπῳ τῶν ἀσεβῶν» (*Miklosich - Müller*, Acta et diplomata, 2 σ. 87). Πρβλ. καὶ *Σπ. Λάμπρου*, Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 15ο αἰ., ΝΕ 7 (1910) 362.

6. Βλ. *Treu*, Mathaios σ. 57.

1. *Τὰ δεινὰ τῶν χριστιανῶν ὡς θεία τιμωρία γιὰ τὰ ἁμαρτήματά τους*

Στοὺς χριστιανούς, ποὺ ζητοῦν νὰ μάθουν τὰ αἴτια τῆς καταρρεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, προσπαθοῦν νὰ δώσουν μιὰ ἀπάντηση ἑρμηνεύοντας τὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ τὴν θεοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας: ἂν καταρρέῃ τὸ βυντινὸ κράτος καὶ φθείρεται τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, αἰτία εἶναι τὰ πολλὰ ἁμαρτήματα τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι τοῦ θεοῦ, ἡ ἀγνωμοσύνη τους πρὸς τὶς εὐεργεσίες του, ἡ παράβαση τῶν ἐντολῶν καὶ μάλιστα τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης [1]. «Πράγματι ἡ ἀγάπη, γράφει ὁ Βριέννιος, ἔχει παγώσει ὁλότελα, ἡ ἀδελφικὴ σύμπνοια ἔχει ἐκλείψει, τῆς ὁμόνοιας κανεὶς δὲν ξέρει οὔτε τ' ὄνομα, ἔχουν χαθῆ κι' οἱ στοργικὲς νουθεσίες, πουθενὰ δὲν βρίσκει κανεὶς χριστιανικὴ εὐσπλαχνία, πουθενὰ δάκρυ συμπόνοιας, πουθενὰ προσευχὴ στ' ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, κι' ἔχει ἀνάψει τέτοιο μίσος ἀνάμεσα στοὺς ὁμοφύλους, ὥστε χαίρεται ὁ καθένας περισσότερο γιὰ τὰ ἀτυχήματα τοῦ πλησίον, παρὰ γιὰ τὰ δικά του κατορθώματα» [2].

Ἡ παρέκκλιση τῶν ὀρθοδόξων ἀπὸ τὸν δρόμο τοῦ Κυρίου, διακηρύσσει ὁ ἀνώνυμος μοναχὸς μεταξὺ 1365-1370, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαχρείωσή τους ἀπὸ κάθε πλευρά· «..... οὐκ ἔστιν, γράφει, οὐδείς, ἐν ἡμῖν ποιῶν χρηστότητα οὐδὲ τὸ εὐθές, ἀλλ' ἐσμὲν συκοφάνται, βλάσφημοι, λῆροι, προδόται, βάσκανοι, πλεονέκται, ἀλλήλοις ἐπιβουλεύοντες, ἀσυμπαθεῖς, ἀπειθεῖς, ἀβέβαιοι, ἄστοργοι...». Γι' αὐτὸ ἔπεσε ἐπάνω τους ἡ «τοῦ θεοῦ δικαία ὀργή, καὶ ἐσμὲν παρὰ πάντα τὰ ἔθνη καὶ μυκτηρισμὸς εἰκότως καὶ χλευασμὸς τοῖς κύκλῳ ἡμῶν» [3].

Τὴν ζοφερὴ εἰκόνα τῆς κοινωνίας τὴν περιγράφει μὲ ζωηρὰ ἐπίσης χρώματα καὶ ὁ Βρυέννιος: Οἱ ἄρχοντες συμμετέχουν στὶς παρανομίες, οἱ διαχειριζόμενοι τὰ κοινὰ («οἱ ἐπιστατοῦντες τοῖς πράγμασιν», δηλαδὴ οἱ ἄρχοντες) εἶναι ἅρπαγες, οἱ δικαστὲς δωρολῆπτες καὶ ὅσοι μεσιτεύουν ψευδολόγοι. Ὁ ἀντίκτυπος στὶς σχέσεις καὶ στὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων εἶναι εὐνόητος: οἱ ἀλαζόνες, οἱ φίλαυτοι, οἱ ἀχάριστοι, οἱ φιλάργυροι, οἱ ἀνόσιοι, οἱ ἀμετανόητοι, οἱ ἀδιάλλακτοι κ.λ. κυριαρχοῦν μέσα σ' αὐτὴν τὴν κοινωνία [4].

Ἐξιδανικεύεται τὸ παρελθόν. Κατ' ἀντίθεση πρὸς τοὺς προγόνους, ποὺ ἦταν δίκαιοι, ἄδολοι, σώφρονες, φιλάνθρωποι, φιλαλήθεις καὶ ταπεινοί, οἱ τωρινοὶ χριστιανοὶ ἔχουν ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὸν δρόμο τοῦ θεοῦ καὶ εἶναι γεμάτοι ἀπὸ σατανικὲς ἐπιθυμίες, οἱ ὁποῖες τοὺς στρέφουν ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν καὶ τῶν ὁμο-

---

1. *Δ(νοβουνιώτου)*, Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐπιστολὴ πρὸς Θεσσαλονικεῖς, ΝΕ 16 (1922) 8. Βλ. ἀκόμη *Σπ. Λάμπρου*, Ἰσιδώρου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, ὀκτὼ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι, ΝΕ 9 (1912) 349 - 350, 382 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Λαούρδα*, Ἰσιδώρου ὁμιλίαι, σ. 56 - 57.

2. *Βρυεννίου*, Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 245 - 246. Πρβλ. καὶ *Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν. σ. 413 - 414.

3. *Heisenberg*, Kaiser Johannes Batatzes, BZ 14 (1905) 192.

4. *Βρυεννίου*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 246. Πρβλ. καὶ 3 σ. 122 - 123.

φύλων τους. Ἡ ἀπληστία τους ὅμως αὐτὴ τούς κάνει νὰ χάνουν μαζὶ μὲ τὰ ξένα καὶ τὰ δικά τους, γιατὶ ἔρχονται σὰν θεϊκὴ τιμωρία οἱ ἐχθροί, οἱ ὁποῖοι λεηλατοῦν τὴν χώρα, τοὺς σφάζουν, τοὺς αἰχμαλωτίζουν ἢ τοὺς κακομεταχειρίζονται καὶ τοὺς διώχνουν ἀπὸ τὰ σπίτια καὶ τὶς πόλεις τους [1]. Οἱ ἐπικλήσεις καὶ οἱ δεήσεις τους γιὰ τὴν ἀπαλλαγή τους ἀπὸ τὰ δεινὰ δὲν εἰσακούονται. Ἡ ἀναξιότητά τους ψυχραίνει τὸν ζῆλο τοῦ θεοῦ καὶ τῶν πολιούχων ἁγίων.

Ὄχι μόνο δὲν ἀκολουθοῦν τὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ δὲν φροντίζουν νὰ ἐπανορθώσουν εἴτε μὲ γνῶμες εἴτε μὲ ἔργα τὰ ἁμαρτήματα ποὺ ἔκαναν οὔτε καὶ νὰ διορθωθοῦν. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ σωθοῦν [2].

Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ κρίση, ποὺ περνᾶ ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ θρησκεία καὶ ἡ βυζαντινὴ κοινωνία, δὲν μένει βέβαια ἀπαρατήρητη καὶ ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν σύγχρονες μαρτυρίες. Ἔτσι κατὰ τὸν Johann Schiltberger (τέλη 14ου - ἀρχὲς 15ου αἰ.), ποὺ ἔζησε ὡς αἰχμάλωτος ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους, οἱ «ἄπιστοι», δηλαδὴ οἱ μουσουλμάνοι, ἔλεγαν ὅτι οἱ χριστιανοὶ δὲν ἀκολουθοῦν τὴν διδασκαλία τοῦ Μεσσία καὶ δὲν τηροῦν τοὺς κανόνες τοῦ Εὐαγγελίου. Ἔχουν ξεχωριστοὺς πνευματικοὺς καὶ κοσμικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν ἐντολῶν τοῦ Εὐαγγελίου. Οἱ νόμοι καὶ ἡ πίστη, ποὺ ἐπινόησαν καὶ θεσμοθέτησαν, εἶναι ψεύτικοι καὶ ἄδικοι, γιατὶ ἔγιναν γιὰ νὰ ὠφελήσουν καὶ νὰ εὐνοήσουν ὁρισμένους, πράγμα ἀντίθετο πρὸς τὴν θέληση τοῦ θεοῦ καὶ τῶν προφητῶν του. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἁμαρτίες τῶν χριστιανῶν καὶ γι' αὐτὸ ὁ θεὸς ἔχει ἀποφασίσει νὰ τοὺς τιμωρήση μὲ δυστυχίες καὶ ταραχές. Ὅσο γιὰ τοὺς ἑαυτούς των, οἱ μουσουλμάνοι πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ ἀγαπημένοι τοῦ θεοῦ καὶ δεῖγμα τῆς ἀγάπης του εἶναι ἡ ἐπιβολή τους στοὺς «Ρωμαίους» [3]. Γι' αὐτὸ τοὺς χρειάζεται καὶ τοὺς χρησιμοποιεῖ ὡς τιμωρὸ μάστιγα ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς τῶν Τούρκων ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι διαδεδομένες καὶ μετὰ τὴν Ἅλωση καὶ διαπιστώνονται ὡς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ [4].

Ἡ κατάπτωση τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν χριστιανῶν στὶς ἀνατολικὲς καὶ δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας εἶναι γεγονός, ἂν ἐξαιροῦσε κανεὶς

---

1. Βλ. *Λαούρδα,* Ἰσιδώρου ὁμιλίαι, σ. 29 - 30, 31. Πρβλ. καὶ σ. 49. Ὁ Γρηγόριος ὅμως ὁ Παλαμᾶς ἑρμήνευε τὴν ἐπικράτησή τους λέγοντας ὅτι «ὁ κόσμος οὗτος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται, καὶ τούτου τὸ πλέον ἔχουσιν οἱ κακοὶ καὶ δοῦλοι τῶν κάτω, καὶ τὸ γειτονοῦν ὅπλοις ἐκβιαζόμενοι...» (*(Δυοβουνιώτου,* ἔνθ' ἀν. σ. 10).

2. *Γεωργίου Γεμιστοῦ,* Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ λατινικοῦ δόγματος βιβλίον, PG 160 στ. 980.

3. *Schiltberger,* Travels, σ. 77 - 78.

4. *Eug. Albéri,* Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, Firenze, III τ. 1 (1840) 456: οἱ Τοῦρκοι μισοῦν τοὺς Ἑβραίους καὶ χριστιανοὺς «perché hanno abusato e pervertito i suoi comandamenti» (τοῦ Χριστοῦ). Βλ. ἀναλυτικὰ τὶς ἰδέες αὐτὲς στοῦ *S. Schweigger,* Ein newe Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem, φωτοαντιγρ. ἀνατ. 1964 (Graz Αὐστρίας), σ. 156 - 165.

βέβαια ὄχι μόνο τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ γύρω νησιά, ὅπως ἔγραφε πολὺ ἀργότερα, στὰ 1463, ὁ Βησσαρίων, ἀλλὰ καὶ τὴν Θεσσαλονίκη καὶ ἴσως καὶ ἄλλα ἀκόμη μέρη. Οἱ χριστιανοὶ ἐκεῖνοι δὲν ἤξεραν τὸ ὄνομα τῆς Ἁγ. Γραφῆς ἢ πόσα καὶ ποιὰ εἶναι τὰ βιβλία της, δὲν μποροῦσαν νὰ συζητήσουν γιὰ τὴν ἐλπίδα ποὺ ὑπάρχει μέσα μας καὶ δὲν καταλάβαιναν τίποτε ἀπὸ ὅσα ἄκουαν κατὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν Εὐαγγελίων [1].

Ἡ χριστιανικὴ πίστη εἶχε χαλαρωθῆ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀδιαφορία τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῶν θείων. Οἱ περισσότεροι, λέγει ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, ὄχι μόνο δὲν ξέρουν τὶ θὰ πῆ χριστιανός,ἀλλὰ καὶ οὔτε νὰ κάνουν τὸν σταυρό τους, ἢ τὸν ξέρουν, ἀλλ' ἀπαξιώνουν νὰ τὸν κάνουν. Πολλοὶ ἐπίσης φανερὰ βρίζουν τὰ θεῖα καὶ ἀρνοῦνται τὴν ὕπαρξή τους, χωρὶς νὰ τολμᾶ κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς ποὺ τοὺς ἀκούουν νὰ τοὺς τιμωρήση [2]. Μάταιες φαίνονται ὅλες οἱ διδασκαλίες, καὶ οἱ παραινέσεις δὲν ἔχουν κανένα ἀποτέλεσμα, γιατὶ θεωροῦνται ἁπλὴ φλυαρία [3].

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτροπὴ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἄλλων κληρικῶν ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς κανόνες καὶ γενικὰ ἡ ἁμαρτωλὴ ζωή τους εἶναι καὶ αὐτὰ αἰτίες τῆς προόδου τῶν ἐχθρῶν [4]. Μοναχοὶ τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν ἔχουν μαζί τους παλλακίδες ὡς «συνεισάκτους δῆθεν» [5]. Τὸ στάδιο τῆς ἱερωσύνης δὲν τὸ ἀκολουθοῦν πιὰ ὅσοι πραγματικὰ αἰσθάνονται γνήσια ἔφεση καὶ ἔξαρση πρὸς τὸ θεῖο, ἀλλὰ ὅσοι ἀναζητοῦν κάποιο καταφύγιο καὶ ἕνα πόρο ζωῆς. Οἱ περισσότεροι μάλιστα εἶναι ἄνθρωποι, ποὺ ἔχουν πάψει νὰ ἐργάζωνται καὶ ἔχουν γίνει ἄχρηστοι: «οὐ κοπιᾶν ἐλθόντες, ἀλλὰ τῶν μακρῶν πόνων εὑρεῖν ἀνάπαυσιν» [6]. Ἱερεῖς πουλοῦν καὶ ἀγοράζουν σὰν ἔμποροι [7]. Δεινὴ ἰδίως εἶναι ἡ ἐνοχὴ καὶ ἡ εὐθύνη τῶν πνευματικῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι φιλοχρήματοι καὶ πρόθυμοι νὰ ἐξομολογήσουν καὶ νὰ δώσουν ἄφεση ἁμαρτιῶν στὸν κάθε ἀνάξιο [8]. Πρέπει νὰ πάψουν νὰ πουλοῦν τὸ αἷμα καὶ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἄς μὴ προφασίζωνται ὅτι θέλουν νὰ ζήσουν, γιατὶ τοὺς ἀρκοῦν τὰ μνημόσυνα, οἱ συνεχεῖς γιορτές, οἱ ἀμέτρητες προσφορὲς καὶ τὰ διάφορα κτήματα [9]. Ὁ Βρυέννιος, σ' ἕνα λόγο ποὺ ἔβγαλε στὸ παλάτι μετὰ τὸ 1417,

---

1. Βλ. *Βησσαρίωνος*, Ἐπιστολὴ καθολική, PG 161 στ. 460.
2. *Βρυεννίου*, ἔνθ' ἀν. 3 σ. 120.
3. Ἔνθ' ἀν. 3 σ. 122. Πρβλ. πατριαρχικὴ παραίνεση πρὸς τὸν κλῆρο τῆς Κρήτης (*Miklosich - Müller*, Acta et diplomata, 2 σ. 477 - 481).
4. *Λαούρδα*, Ἰσιδώρου ὁμιλίαι, σ. 35 κ.ἑ.
5. Βλ. *Νικ. Β. Τωμαδάκη* Μελετήματα περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ 29 (1959) 1 - 12.
6. *Βρυεννίου*, ἔνθ' ἀν. 3 σ. 107 - 108. Πρβλ. καὶ σ. 120.
7. *Schiltberger*, ἔνθ' ἀν. σ. 83.
8. *Βρυεννίου*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 252 - 253· «...ἡνίκα τις αὐτοῖς παρῇ ἐξομολογησόμενος, ὡς μέγα προσπεσὸν ταῖς χερσὶν αὐτῶν προσίενται θήραμα». Πρβλ. καὶ σ. 256, 259. Πρβλ. καὶ τ. 3 σ. 108 - 109.
9. *Βρυεννίου*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 266.

δὲν διστάζει νὰ ἐπιρρίψη σ' αὐτοὺς ὅλα τὰ δεινὰ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, τὴν φοβερὴ ἐρήμωση τῶν πόλεων, τὸν ὁλοκληρωτικὸ ἀφανισμὸ τῶν χωρῶν, τὴν πυρπόληση τῶν ἐκκλησιῶν, τὴν καταστροφὴ τῶν ἅγιων τραπεζῶν, τὴν βεβήλωση τῶν ἱερῶν κ.λ. [1].

Ἡ ἧττα τοῦ Βαγιαζὴτ Α' στὴν μάχη τῆς Ἄγκυρας ἀνακουφίζει βέβαια κάπως τοὺς χριστιανούς. Τὴν θεωροῦν σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐκεῖνα γεγονότα, τὰ «θείᾳ δυνάμει τερατουργούμενα», σὰν ἔνδειξη ἐπὶ τέλους τῆς φιλανθρωπίας τοῦ θεοῦ, μολονότι οἱ χριστιανοὶ δὲν κρίνονται ἄξιοί της, γιατὶ δὲν εἶχαν πάψει νὰ ἁμαρτάνουν καὶ νὰ γίνωνται χειρότεροι [2]. Κι' ὅταν ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια ξαναρχίζουν τὰ δεινὰ τῶν χριστιανῶν, ἐπιτακτικὸ καὶ ἀγωνιῶδες προβάλλει πάλι τὸ «γιατί». Μέσα στὴν σκοτεινιά τους, πλημμυρισμένοι ἀπὸ μυστικισμό, ζητοῦν παρηγοριά, ἀπάντηση ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὸ μόνο φωτεινὸ σημεῖο ποὺ τοὺς προσελκύει καὶ τοὺς ἑνώνει τὰ τραγικὰ ἐκεῖνα χρόνια, πρὸ πάντων στὶς μεγάλες γιορτές. Ἐκεῖ, ὅπως λέγει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Γαβριὴλ σὲ μιὰ ὁμιλία του «εἰς τὴν προεόρτιον Κυριακὴν τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου», μέσα στὸ θερμὸ περιβάλλον τῆς ἐκκλησίας, ζητοῦν ἄσυλο καὶ συγκεντρώνονται συντετριμμένοι ὄχι μόνον ὁ ἀλαζόνας γιὰ τὴν ἐξουσία του ἄρχοντας, ὁ ματαιόδοξος γιὰ τὴν περιουσία του πλούσιος, ἀλλὰ καὶ ὁ περισπασμένος ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀνάγκες του φτωχὸς καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ δοῦλος, χωρὶς νὰ φοβᾶται τὸν κύριό του, ἀκόμη οἱ τρυφερὲς γυναῖκες καὶ οἱ γέροι καὶ γενικὰ ἄνθρωποι ἀπὸ κάθε ἡλικία καὶ τάξη [3]. Μὲ τὴν εὐκαιρία μάλιστα τῶν γιορτῶν τῶν πολιούχων ἀναπέμπονται, μαζὶ μὲ τὰ ἐγκώμια, καὶ θερμὲς προσευχὲς καὶ ἐπικλήσεις γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀρωγή τους [4]. Τοῦ Δημ. Χρυσολωρᾶ πρὸς τὸν Ἅγιον Δημήτριον εἶναι σύντομη, ἀλλὰ πολὺ ὑποβλητική· «...ἀνάστησον (τὸ γένος) κείμενον καὶ βοηθείας δεόμενον ἐλευθέρωσον καὶ βοήθησον ἀσθενοῦντι, χειμαζόμενον ἐν ἀκυμάντῳ λιμένι στῆσον, πηγνύμενον ἔτι περὶ βαρβάρων, διάλυσον εὐκρασίᾳ, καὶ θυμῷ καιόμενον αὐτῶν, θερμῇ σου δρόσῳ θεράπευσον...» [4]. Στὴν ἐκκλησία τονώνεται τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖο συχνὰ μέσα στὶς ψυχὲς τῶν ἀπελπισμένων κατοίκων μεταμορφώνεται σὲ μυστικοπάθεια καὶ θρησκοληψία. Μετὰ τὴν λειτουργία στὸ προαύλιό της θὰ σχολιάζονταν οἱ θλιβερὲς περιπέτειες τοῦ Γένους — εἰκόνα ποὺ τὴν βλέπουμε συχνὰ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἐκκλησία λοιπὸν εἶναι ὁ τόπος, ὅπου τὸ κήρυγμα ὑψώνεται σὲ

---

1. *Τωμαδάκη*, Βρυέννιος, σ. 28.
2. *Λαούρδα*, ἔνθ' ἀν. σ. 164 - 165.
3. Βλ. *Λαούρδα*, ἔνθ' ἀν. σ. 169 - 170. Ὅπως βλέπουμε, ὁ φτωχός, ἔστω καὶ ἐξαθλιωμένος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., διαχωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὸν δοῦλο.
4. *Βρυεννίου*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 103 - 104. Βλ. ἐπικλήσεις Δ. Χρυσολωρᾶ πρὸς τὸν Ἅγ. Δημήτριο (*Λαούρδα*, Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Δημητρίου Χρυσολωρᾶ εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 40 (1957) 350-351) καὶ τοῦ *Ἀναγνώστου* (ἔκδ. Βόννης, σ. 526-527).

διδασκαλία ὄχι μόνον ἠθικοθρησκευτική, ἀλλὰ ἀσφαλῶς καὶ πολιτική. Τὰ κηρύγματα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ ἀμέσως παρακάτω, δὲν εἶναι ὁμιλίες χωρὶς περιεχόμενο, ἀλλὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ζωὴ καὶ ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Ὁ ἐρευνητὴς πίσω ἀπὸ τὴν θεοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἑρμηνεύονται τὰ γεγονότα, εἶναι δυνατὸν ν' ἀνακαλύψη ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις γιὰ τὴν κατάπτωση τοῦ κράτους, γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν μαζῶν καὶ γιὰ τὶς προσπάθειες ὁρισμένων ἐπιφανῶν κληρικῶν πρὸς ἀναμόρφωση τῆς κοινωνίας.

2. *Τὰ δεινὰ τῶν χριστιανῶν ὡς προμήνυμα τῆς Δευτέρας Παρουσίας (Οἱ ἐσχατολογικὲς ἰδέες μετὰ τὸ 1204).*

Οἱ κληρικοὶ ὅμως, ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου, δὲν ἱκανοποιοῦνται ἀπόλυτα μὲ τὴν γνωστὴ ἑρμηνεία ὅτι τὰ παθήματα τῶν χριστιανῶν ὀφείλονται στὰ ἁμαρτήματά τους, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελέση ὅπλο γιὰ τὴν θρησκευτικὴ προπαγάνδα ὄχι μόνο τῶν μουσουλμάνων, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, ἀλλὰ καὶ τῶν δυτικῶν. Τὸ σκοτάδι, ποὺ κατακυριεύει τὶς ψυχὲς τῶν ὀρθοδόξων, τοὺς κάνει νὰ πιστεύουν ὅτι ὅσα τρομερὰ βλέπουν γύρω τους εἶναι σημάδια θεϊκά, ποὺ κάτι δηλώνουν. Τὸ μυστικιστικὸ λοιπὸν πνεῦμα, ποὺ εἶχε ἑδραιωθῆ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἡσυχαστικῶν ἰδεῶν, ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο. Ζητοῦν κάποιο φῶς, κάτι ποὺ νὰ τοὺς παρηγορῆ καὶ νὰ τοὺς ἐξυψώνη μέσα στὴν πρόσκαιρη καὶ ὀδυνηρὴ αὐτὴ ζωή τους. Θεωροῦν δηλαδὴ ὅτι ἡ ἐξάπλωση τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας καὶ τῶν Τούρκων, καθὼς καὶ οἱ ἔκδηλες κοινωνικὲς ἀδικίες εἶναι σημεῖα ποὺ προμηνοῦν τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Οἱ σχετικὲς ἰδέες ποὺ θὰ τοὺς ἐμπνεύσουν ὑπάρχουν κιόλας μέσα στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ μέσα στὴν βυζαντινὴ θεολογικὴ φιλολογία [1].

Μετὰ τὸ 1204 καὶ ἰδίως μὲ τὴν προώθηση τῶν Τούρκων οἱ ἐσχατολογικὲς ἰδέες βρίσκουν νέο γόνιμο ἔδαφος μέσα στὴν γενικὴ ἀναστάτωση [2] καὶ ξαναζοῦν μὲ νέα ἔνταση. Πρὸς τὶς νέες συνθῆκες ζωῆς προσαρμόζεται τὸ πνεῦμα τῆς ἐσχα-

---

1. Γιὰ τὶς ἐσχατολογικὲς αὐτὲς ἰδέες ὡς τὸ 1204 καὶ κατόπιν μετὰ τὸ 1453 βλ. μελέτη *A. Vasiliev,* Medieval Ideas of the End of the World: West and East, «Byzantion» 16 (1942 - 1943) 462 κ.ἑ.

2. Στὸν Παρισινὸ κώδικα ἑλλ. 2661 ἔτους 1365 φύλ. 208 - 209 ὑπάρχει ἡ «πρόρρησις τοῦ ἁγιωτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τὸν Ζωριανὸν κῦριν Μιχαήλ.... περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου». Βλ. *Γ. Σωτηριάδου,* Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας, «Ἐπετ. Παρνασσοῦ» 7 (1903) 213 - 215. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ζοῦν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ ἀρχὲς 14ου αἰ. (*Σπ. Λάμπρου,* Πρόχειρον σημείωμα περὶ Μιχαὴλ Ζωριανοῦ, «Ἐπετ. Παρνασσοῦ» 7 (1903) 221 Τοῦ *αὐτοῦ,* Σύμμικτα, Ἡ πρόρρησις τοῦ Ἀντριτζοπούλου, ΝΕ 3 (1906) 474 - 476.

τολογικῆς διδασκαλίας: Ἂν τὸ βυζαντινὸ κράτος φθείρεται κάθε μέρα, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ κατατρέχει ὁ θεός, ἀλλὰ στὴν γεωγραφική του θέση καὶ στὸν φθόνο τῶν δαιμόνων, ἐπειδὴ «τὸ ἡμέτερον ὑπὲρ πάντα, καὶ ἐγκρατείας, καὶ σωφροσύνης, καὶ προσευχῆς, καὶ τῶν τοιούτων πολλὴν ποιεῖται τὴν ἐπιμέλειαν». Ὁ θεὸς δὲν ἐμπόδισε τὴν ἔλευση τοῦ «ψευδοπροφήτου», δηλαδὴ τοῦ Μωάμεθ, καὶ τὴν ἐξάπλωση τῆς διδασκαλίας του στὸν κόσμο σὲ βάρος τοῦ χριστιανισμοῦ, γιατὶ πλησιάζει ἡ ἐποχὴ ποὺ θὰ ἔλθη ὁ Ἀντίχριστος καὶ θ' ἀκολουθήση ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου. Τότε τὰ ἔθνη, ποὺ ἔχουν ἀσπαστῆ τὴν διδασκαλία τοῦ Μωάμεθ, θὰ φθαροῦν μαζὶ μὲ τὸν Ἀντίχριστο καὶ θὰ πεταχθοῦν «εἰς τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ θείου καὶ αἰῶνας βασανισθήσονται» [1].

Εἶναι λοιπὸν κοντὰ τὸ τέλος τῶν αἰώνων καὶ φθάνει «ὁ ἐρχομενος τοῦ κρῖναι πᾶσαν τὴν γῆν». Οἱ χριστιανοὶ πρέπει νὰ εἶναι ἕτοιμοι, γιατὶ ἡ ἔλευση τοῦ Κυρίου πρόκειται νὰ πραγματοποιηθῆ. Ὁ χρόνος τῆς ὑπομονῆς εἶναι λίγος καὶ οἱ αἰῶνες τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἀπέραντοι. Ὁ θεὸς τοὺς παιδεύει πρόσκαιρα, γιὰ νὰ τοὺς χαρίση ἄφθιτη δόξα. Ἂς μὴν ἀποκάμουν λοιπὸν ἐμπρὸς στοὺς πειρασμούς [2].

Τὴν σπουδαία ἄλλωστε σημασία τῶν πειρασμῶν γιὰ τὴν ἀπολύτρωση καὶ τὴν ἀποκάθαρση τῶν χριστιανῶν τὴν τονίζουν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἀπόστολοι: «μακάριος ἄνθρωπος, ὃς ὑπομένει πειρασμόν· ὅτι δόκιμος γενόμενος λήψεται τὸν στέφανον τῆς ζωῆς, ὃν ἐπηγγείλατο ὁ θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν· ἀνὴρ γὰρ ἀπείρατος ἀδόκιμος» (Ἐπιστ. Ἰακώβου Α', 12). Ἰδοὺ καὶ ἄλλα χωρία, ποὺ θὰ παρηγοροῦσαν ἀσφαλῶς τὶς θρησκόληπτες μάζες, γιατὶ δικαίωναν τὸ αὐθόρμητο αἴσθημα τῆς φυγῆς τους ἐμπρὸς στὴν τουρκικὴ θύελλα, ἀπάλυναν τὸ αἴσθημα τῆς πικρίας ἀπὸ τὴν σύγχρονη κοινωνικὴ ἐξαθλίωση καὶ δίδασκαν τὴν ἐγκαρτέρηση: «μνημονεύετε τοῦ λόγου οὗ ἐγὼ εἶπον ὑμῖν· οὐκ ἔστι δοῦλος μείζων τοῦ Κυρίου αὐτοῦ. εἰ ἐμὲ ἐδίωξαν, καὶ ὑμᾶς διώξουσι· μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι, ἕνεκεν δικαιοσύνης· ὅταν διώκωσιν ὑμᾶς ἀπὸ τῆς πόλεως ταύτης, φεύγετε εἰς τὴν ἄλλην· καὶ ὑπομείνας εἰς τέλος, οὗτος σωθήσεται» (Κατὰ Ἰωάν. ΙΕ', 20. Ματθ. Ε', 10 καὶ Ι', 22-23).

Οἱ ἀπόγονοι τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης καὶ οἱ γιοὶ τῆς νέας, ἐξακολουθεῖ ὁ Βρυέννιος, δὲν πρέπει νὰ καταφέρωνται ἐναντίον τοῦ «Γένους», γιατὶ εἶναι τὸ ἄνθος τῶν Ρωμαίων, οὔτε ν' ἀγανακτοῦν ἐναντίον τῆς πίστεως, γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη εὐσεβής, ἀληθής, καθαρὰ καὶ ὀρθή, οὔτε καὶ νὰ γογγύζουν ἐναντίον τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος προβάλλει τοὺς πειρασμοὺς ἀκριβῶς, γιὰ νὰ τοὺς ἀποκαθάρη καὶ νὰ τοὺς κάμη ἄξιους τῆς βασιλείας του. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι πάντοτε ἕτοιμοι ν' ἀντιμετωπίσουν τοὺς πειρασμούς, γιὰ νὰ μὴ ταράσσωνται ἔπειτα, ὅταν αὐτοὶ

---

1. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 103 - 104.
2. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 47.

ἔρχωνται, καὶ νὰ ὑπομένουν εὐχάριστα «τὸν κόπον τῆς θλίψεως» [1]. Ὁ Βρυέννιος θεωρεῖ τὰ θύματα τῶν ἐπιδρομέων μάρτυρες τῆς πίστεως [2].

Ἡ βαριὰ λοιπὸν ἀπὸ τρόμους καὶ ἀγωνίες ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς συντελοῦσε ὄχι μόνο νὰ ἔχουν μεγάλη ἀπήχηση στὶς ψυχὲς τῶν ἁπλοϊκῶν μαζῶν οἱ ἐσχατολογικὲς αὐτὲς διδαχές, ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργοῦν εὐνοϊκὸ κλῖμα γιὰ τὴν ἔνταση τῆς κυκλοφορίας παλαιῶν χρησμῶν ἢ προφητειῶν καὶ γιὰ τὴν γένεση νέων, σχετικῶν μὲ τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ἧττα κατόπιν τῶν Τούρκων καὶ τὴν Δεύτερη Παρουσία. Οἱ ἐσχατολογικὲς αὐτὲς ἰδέες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν κυριότερη ἔκφραση τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀπὸ θεολογικὴ πλευρά, ἔχουν προσελκύσει τελευταῖα τὴν προσοχὴ ὁρισμένων ἐρευνητῶν [3].

Ἐξαίρονται οἱ χριστιανικὲς ἀρετές, ἰδίως οἱ τονισμένες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστόλων, ἡ ἀγάπη, ἡ ἐλπίδα καὶ πρὸ πάντων ἡ πίστη [4], ἡ κορωνίδα τῶν ἀρετῶν, γιατὶ αὐτὴ κάνει νὰ ὑπομένουμε γενναῖα καὶ εὐχάριστα ὅσα δεινὰ ἔρχονται κατεπάνω μας [5]. Ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς ὁ μητροπολίτης τους Ἰσίδωρος ὁ Γλαβᾶς τοὺς παρηγορεῖ γιὰ τὰ δεινά, ποὺ ὑπέφεραν ἀπὸ τὸ 1383 καὶ ἑξῆς· «Γιατὶ ὅλα ἐκεῖνα ἦταν μιὰ δοκιμασία κατὰ κάποιο τρόπο καὶ μιὰ κάθαρση ἀπὸ τὶς βρωμιὲς τῆς ἁμαρτίας, ὥστε νὰ ἐξαγνισθῆτε μὲ τὶς προσβολὲς καὶ μὲ τὰ βάσανα ποὺ σᾶς δαγκάνουν, καὶ ἀποβάλλοντας κάθε μολυσμὸ νὰ παρουσιασθῆτε γιὰ κοινωνία λαμπροὶ στὸν λαμπρότατο Χριστό» [6]. Ἔτσι ἡ σκλαβιὰ παρουσιάζεται σὰν ἕνας «πειρασμός», γιὰ νὰ δοκιμασθῇ ἡ πίστη τῶν χριστιανῶν, ὡς «πίστεως γυμνάσιον», ὅπως λέγει μετὰ τὴν Ἅλωση ὁ πατριάρχης Γεννάδιος [7]. «Ἐξ ἄλλου, γράφει ὁ Ἰσίδωρος, καὶ ἀπὸ τοὺς ἁγίους ὄχι λίγοι δεί-

---

1. *Βρυεννίου,* ἔνθ' ἀν. 2 σ. 109 - 111. Πρβλ. καὶ τ. 3 σ. 153· «....παραμυθία τις ἡμῖν οὐ σμικρὰ τούτου χάριν, διὰ τὴν εὐσέβειαν μισουμένοις, καὶ τὰ δυσχερῆ ταῦτα πάσχουσιν, ὅπερ ἄρα δεῖγμα μέγιστον τῆς εἰς ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ προμηθείας, καὶ ἀρρήτου κηδεμονίας».

2. *Βρυεννίου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 154· «Ὅς γάρ, ἐνὸν εἰς τὰ ἐξάγιστα, καὶ ἄθεα ἐκείνων ἤθη μεταβαλεῖν, καὶ ἐνσπόνδους αὐτοὺς σχεῖν τούτους· μᾶλλον δὲ καὶ τῆς παρ' ἐκείνοις ῥαστώνης καὶ ἀνέσεως μεθ' ὅσης τιμῆς ἀπολαύειν· ταῦτα παρὰ φαῦλον τιθέμενος, μισεῖσθαι παρ' ἐκείνων ἀνέχεται καὶ ἐλαύνεσθαι, καὶ αὐτὸ βιαίως τὸ ζῆν ἀφαιρεῖσθαι, διὰ Χριστὸν πάντα πάσχειν τὰ εἰρημένα».

3. *C.I.G. Turner,* Pages from Late Byzantine Philosophy of History, BZ 57 (1964) 346 - 375. Πρβλ. καὶ τὴν μελέτη τοῦ *G. Podskalsky,* Byzantinische Reichseschatologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in den vier Grossreichen (Daniel 2 und 7) und dem tausendjährigen Friedensreiche (Apok. 20). Eine motivgeschichtliche Untersuchung, München 1972, τὴν ὁποία δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ.

4. *Παύλου,* Πρὸς Θεσσαλονικεῖς, 5, 8· «νήφωμεν ἐνδυσάμενοι θώρακα πίστεως καὶ ἀγάπης καὶ περικεφαλαίαν ἐλπίδα σωτηρίας».

5. *Λαούρδα,* Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης, «Ἀθηνᾶ» 57 (1953) 148.

6. Βλ. *Λάμπρου,* Ἰσιδώρου ὀκτὼ ἐπιστολαί, ΝΕ 9 (1912) 338.

7. *L. Petit - X. A. Siderides - M. Jugie,* Γεωργίου Σχολαρίου ἅπαντα, Paris, τ. 3 (1930) 290.

χτηκαν λαμπρότεροι στούς πειρασμούς, κι' ἄλλοι πάλιν ἀνάμεσα σὲ βαρβάρους κι' ἀλλοφύλους ὄχι μονάχα οἱ ἴδιοι σώθηκαν, ἀλλὰ φώτισαν κι' ἐκείνους. Γι' αὐτὸ τώρα ἐκεῖνο ποὺ χρειαζόμαστε εἶναι πνευματικοὶ ἀγῶνες καὶ νηφαλιότητα, καὶ ὁ καθένας πρέπει νὰ τὰ γνωρίζη αὐτά» [1]. Ἡ ἐμμονὴ λοιπὸν στὴν πίστη εἶναι ὁ μοναδικὸς δρόμος γιὰ τὴν σωτηρία τῶν χριστιανῶν, γιὰ τὴν σωτηρία τῶν ψυχῶν τους. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ θεολογοῦντες λόγιοι, ἑνωτικοὶ ἢ ἀνθενωτικοί, εἶναι σύμφωνοι. Ἡ ἀπώλεια τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ τοὺς χριστιανούς, ὅταν σκλαβωθοῦν, γιατὶ αὐτὴ ξεπερνᾶ τὴν στέρηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς περιουσίας, καθὼς καὶ τὶς συνυφασμένες μὲ τὸ καθεστὼς τῆς δουλείας ἄλλες ψυχικὲς καὶ σωματικὲς ταλαιπωρίες. Ἡ φθορά της δὲν παραβάλλεται μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη βλάβη, γιατὶ ἡ στέρηση καὶ ὅλων ἀκόμη τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀπομάκρυνσή μας ἀπὸ τὸν θεό. Ἄλλωστε χωρὶς αὐτὸν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλπίζουμε σὲ κανένα ἀγαθό [2].

Ὅλες αὐτὲς οἱ διδαχὲς καὶ οἱ παραινέσεις δὲν εἶναι ἁπλὰ λόγια, ἀλλὰ ἐκφράζουν τὶς πνευματικὲς ζυμώσεις, ποὺ εἶχαν προκαλέσει μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὶς ψυχὲς τῶν χριστιανῶν οἱ δύσκολες ἐκεῖνες στιγμές. Ἀποτελοῦν τάσεις ὄχι γιὰ τὴν ἐκτροπή τους ἀπὸ τὴν παράδοση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπιστροφή τους πίσω στὸ γνήσιο νόημα τοῦ χριστιανισμοῦ, γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς θρησκευτικῆς τους ζωῆς.

Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία προετοιμάζεται ψυχικὰ γιὰ τοὺς «ὑπὲρ πίστεως» ἀγῶνες καὶ θυσίες καὶ τὸ πνεῦμα αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ ἐμφυσήση στοὺς πιστούς της. Γι' αὐτὴν θὰ πρέπη νὰ εἶναι ἕτοιμοι νὰ πάθουν τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὴν ζωή τους νὰ θυσιάσουν, γιατὶ τοὺς περιμένει ἡ αἰώνια βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ἐξαίρεται «ὁ πολὺς μισθὸς ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς» καὶ μακαρίζονται ὅσοι φοροῦν τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου. Αὐτοὶ εἶναι μάρτυρες τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσέβειας [3]. Γιὰ τοὺς χριστιανοὺς λοιπὸν ἀνανεώνονται οἱ χρόνοι τῶν διωγμῶν καὶ τῶν μαρτυρίων. Πραγματικὰ οἱ καταπιέσεις, οἱ ἐκβιασμοὶ καὶ οἱ συκοφαντίες τῶν κατακτητῶν γιὰ διαφόρους λόγους ἔφερναν πολλοὺς χριστιανοὺς ἐμπρὸς στὸ δίλημμα, νὰ ἐξισλαμιστοῦν ἢ νὰ θανατωθοῦν, καὶ τοὺς προετοίμαζαν γιὰ τὴν ὀδυνηρὴ πορεία πρὸς τὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου [4].

---

1. *Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν. σ. 391.
2. *Κυδώνου*, Συμβουλευτικός, PG 154 στ. 968.
3. Βλ. παραπάνω τὴν ἀνάλυση τῶν πιττακίων τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη ΙΔ' Καλέκα. Βλ. ἀκόμη *Λάμπρου*, Ἰσιδώρου ὀκτὼ ἐπιστολαί, ΝΕ 9 (1912) 390 - 391. *Ματθαίου Καμαριώτου*, Θρῆνος. PG 160 στ. 1061.
4. Βλ. *Χρυσοστ. Παπαδοπούλου*, Οἱ νεομάρτυρες, Ἀθῆναι 1934², σ. 6 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Κ. Ἀμάντου*, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821, τ. Α'. Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, 1071 - 1571, Ἀθῆναι 1955, σ. 190 - 193.

Μὲ ἀνοχὴ ἀκόμη καὶ συγκατάβαση στρέφεται ἡ Ἐκκλησία καὶ πρὸς τοὺς φοβισμένους κρυπτοχριστιανούς, τοὺς ὁποίους δὲν θέλει ν' ἀποξενώση ἀπὸ τοὺς κόλπους της. Τὸ φαινόμενο τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ πιθανὸν νὰ εἶχε παρατηρηθῆ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν ἢ σελτζουκικῶν κατακτήσεων, ἀλλὰ οἱ πηγὲς σιωποῦν [1]. Ἡ πρώτη γνωστὴ περίπτωση ἀναφέρεται στὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι εἶχαν ἐξαπλωθῆ στὴν Βιθυνία. Ἔτσι σύμφωνα μὲ τὶς εἰδήσεις δύο πατριαρχικῶν πιττακίων τῶν ἐτῶν 1339 καὶ 1340, χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Νίκαιας [2], ποὺ μετὰ τὴν παράδοσή της στοὺς Τούρκους εἶχαν προσέλθει στὸν ἰσλαμισμό, μετανιωμένοι τώρα καὶ βασανισμένοι ἀπὸ τύψεις, μὲ ἀναφορά τους πρὸς τὸν πατριάρχη Ἰωάννη ΙΔ΄ Καλέκα ζητοῦσαν νὰ μάθουν, ἂν ἡ Ἐκκλησία ἦταν διατεθειμένη νὰ τοὺς δεχθῆ καὶ πάλι στοὺς κόλπους της καὶ νὰ σώση τὶς ψυχές τους. Ὁ πατριάρχης μὲ πνεῦμα ἀληθινὰ χριστιανικὸ τοὺς ἀπαντᾶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία θὰ τοὺς συγκαταλέξη καὶ πάλι στοὺς χριστιανοὺς καὶ θὰ τοὺς θεραπεύση. Τὸ προηγούμενο σφάλμα τους δὲν θὰ τοὺς ἐμποδίση νὰ σώσουν τὶς ψυχές τους. Ὅσοι μάλιστα δείξουν φανερὰ τὴν μετάνοιά τους, ὥστε νὰ τολμήσουν καὶ νὰ πάθουν γιὰ τὴν πίστη τοῦ θεοῦ, αὐτοὶ θὰ θεωρηθοῦν μάρτυρες, ὅπως στὰ παλαιὰ τὰ χρόνια ὁ Ἰάκωβος ὁ Πέρσης.

Ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐκείνους ποὺ ἀπὸ φόβο τῶν κακοποιήσεων δὲν τολμοῦν νὰ ἐκδηλωθοῦν ὡς χριστιανοὶ στὰ φανερά, ἀλλὰ μόνο στὰ κρυφά, ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐπιεικὴς καὶ προβαίνει σὲ κατ' οἰκονομίαν παραχωρήσεις: καὶ αὐτοὶ θὰ σωθοῦν, ἀρκεῖ, κατὰ τὸ δυνατόν, νὰ προσπαθοῦν νὰ τηροῦν τὶς ἐντολὲς τοῦ θεοῦ. Οἱ ἐχθροὶ μπορεῖ νὰ εἶναι κύριοι τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῶν ψυχῶν τους καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόφασή τους ἐξαρτᾶται, ἂν θὰ τηρήσουν τὸ καλὸ ἢ ὄχι[3]. Ἔτσι ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ Ἐκκλησία ἐξαίρει τὴν προθυμία γιὰ τὴν θυσία «ὑπὲρ πίστεως» καὶ προετοιμάζει τοὺς νεομάρτυρες, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε παρακάτω, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀναγνωρίζει τὴν κατάσταση τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ, κατάσταση βίας καὶ ἀνάγκης, ποὺ θὰ παρατηρήθηκε ἀσφαλῶς καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τόπους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ὅμως ὁδηγοῦσε ἀργὰ ἢ γρήγορα πρὸς τὸν μουσουλμανισμό, γιατὶ οἱ ἀπόγονοι τῶν κρυπτοχριστιανῶν, ὅσο περνοῦσαν οἱ γενεές, δὲν αἰσθάνονταν ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ μείνουν πιστοὶ στὸν χριστιανισμὸ καὶ τελικὰ κατέληγαν νὰ γίνουν ἐνσυνείδητοι μουσουλμάνοι.

3. *Οἱ νεομάρτυρες.*

Ἡ προσέλευση στὸν ἰσλαμισμὸ ὄχι μόνο δημιουργοῦσε μιὰ στρατιὰ φανα-

---

1. Βλ. *Βογιατζίδου,* Ἱστορικαὶ μελέται, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932) 149.
2. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς πόλης εἶχε μείνει, ἀκόμη καὶ οἱ περισσότεροι *στρατιῶται* (βλ. Χρονικὸ Ἀσὶκ Πασᾶ Ζαντέ, μετ. Kreutel, σ. 68).
3. *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 1 σ. 183 - 184 καὶ 197 - 198.

τικῶν ζηλωτῶν τῆς νέας θρησκείας καὶ ἐχθρῶν τοῦ χριστιανισμοῦ [1], ἀλλ' ἀποτελοῦσε καὶ ἕνα ζωντανὸ παράδειγμα πρὸς μίμηση, τὸ ὁποῖο ἀπειλοῦσε τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξή του μέσα στὶς χριστιανικὲς χῶρες. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐνθαρυνθοῦν οἱ πιστοὶ καὶ νὰ ἐξαρθοῦν οἱ ἀγῶνες ἐκείνων ποὺ μαρτύρησαν γιὰ τὴν πίστη, ἢ ἀφοσιώθηκαν σ' αὐτήν. Πραγματικὰ σειρὰν ὁλόκληρη νέων ἀθλητῶν τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ νέων ὁσίων, συναντᾶ κανεὶς μελετώντας τὸ μαρτυρολόγιο τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Στοὺς νεομάρτυρες δὲν πρέπει νὰ συναριθμοῦμε μόνον ὅσους μαρτύρησαν μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης, ὅπως συνηθίζουμε ὡς σήμερα, ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἄγνωστων καὶ ἀφανῶν, οἱ ὁποῖοι θυσίασαν τὴν ζωή τους νωρίτερα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη ποὺ ἄρχισαν νὰ ξαπλώνωνται οἱ νέοι κατακτητές [2]. Οἱ νεομάρτυρες αὐτοὶ εἶναι συνήθως νέοι καὶ ἁπλοὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, μοναχοί, μικρέμποροι, μικροβιοτέχνες, ὑπηρέτες Τούρκων ἢ Ἑλλήνων, κ.ἄ., ποὺ μὲ τὸν μαρτυρικό τους θάνατο συγκινοῦσαν τοὺς ὁμοδόξους των καὶ τοὺς ἐγκαρδίωναν νὰ ἐμμείνουν στὴν χριστιανικὴ πίστη. «...Κοντὰ σ' αὐτὰ ἰσχυρίζομαι (γράφει σχετικὰ στὰ 1543 ὁ βιογράφος τοῦ νεομάρτυρα Ἰωάννη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων), ὅτι ἔχει κάνει πολλοὺς νὰ ἀθλήσουν δείχνοντας τὴν ἴδια δύναμη, καὶ θὰ κάνη ἀκόμα, καὶ ἔγινε ἰσχυρότατο θεμέλιο θάρρους γιὰ τοὺς μεταγενεστέρους καὶ παρακίνησε πολλοὺς στὸν ἴδιο ζῆλο νὰ πεθάνουν γιὰ τὰ πάτρια καὶ θὰ παρακινήση κι' ἄλλους στὸ μέλλον καὶ θὰ τοὺς κάνη κληρονόμους τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Γιατὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ἀναχαιτίσθηκαν καὶ ἀπέκτησαν δύναμη στηριγμένοι ἐπάνω στὸ παράδειγμά του, ὥστε νὰ μὴν ἀπαρνοῦνται ἔτσι εὔκολα τὴν πίστη καὶ τὴν θρησκεία μας, ὅπως παλαιότερα» [3].

Γι' αὐτὸ ὁ λαὸς κατὰ τόπους τίμησε τοὺς νεομάρτυρες ὡς ἁγίους, πολὺ πρὶν ἡ ἐκκλησία τοὺς ἀνακηρύξη ἐπίσημα, τὰ μαρτυρολόγιά τους τὰ διάβαζε μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ὑμνογράφοι ἀργότερα συνέθεσαν ἰδιαίτερες ἀσματικὲς ἀκολουθίες γιὰ τὸν καθένα τους [4]. Ἡ θυσία τους τόνωνε ὄχι μόνο τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιστάσεώς του ἀπέναντι τῶν κατακτητῶν. Ἔτσι οἱ νεομάρτυρες στὴν πραγματικότητα ἦταν καὶ ἐθνομάρτυρες. Ὑποθάλποντας λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία τὴν ἀντίδραση στὸν θρησκευτικὸ φανατισμὸ ἢ στὴν ἠθικὴ πίεση τῶν μουσουλμάνων ὑπέθαλπε ἔμμεσα τὴν ἀντίσταση τοῦ ἔθνους.

Γιὰ ποιοὺς ὅμως λόγους ἡ Ἐκκλησία δὲν κηρύττει ἐπίσημα τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Τούρκων; Γενικὰ οἱ ἀνώτεροι κληρικοί, γνωρίζοντας τὴν σκληρότητα τῶν κατακτητῶν, φροντίζουν νὰ μὴ τοὺς ἐρεθίσουν. Εἶναι εὐχαριστημένοι,

---

1. Πρβλ. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 3 σ. 149.
2. Βλ. παραδείγματα στοῦ *Vryonis,* The Decline of Medieval Hellenism, σ. 360 - 361.
3. *Λάμπρου,* Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μετεώρων, ΝΕ 2 (1905) 143.
4. Βλ. *Παπαδοπούλου,* Οἱ νεομάρτυρες, σ. 6 κ.ἑ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία βλ. στοῦ *Κ. Ἀμάντου,* Νεομάρτυρες, ΕΕΦΣΠΑ Περ. Β' 4 (1953 - 1954) 162.

πού ἔστω καὶ μέσα σ' ἕνα κλῖμα φοβίας μποροῦν ν' ἀσκοῦν τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα καὶ νὰ δροῦν μὲ σχετικὴ ἐλευθερία. Μολαταῦτα οἱ Τοῦρκοι χρησιμοποιώντας τὴν δύναμη τους, ἰδίως κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς κατοχῆς, δήμευαν τὶς ἐκκλησίες, τίς μονὲς καὶ τὰ τεράστια κτήματά τους, τὰ ὁποῖα χάριζαν στοὺς διαφόρους ἀξιωματούχους των καὶ οὐσιαστικὰ καταδίκαζαν τὴν Ἐκκλησία στὴν φτώχεια καὶ ἐξουθένωση. Ἔτσι τὸν 15ο αἰ. κιόλας μέσα σὲ μιὰ περιοχή, ποὺ ἄλλοτε περίκλειε 50 μητροπόλεις καὶ περισσότερες ἀπὸ 400 ἐπισκοπές, εἶχαν ἀπομείνει μόνο 17 μητροπόλεις, 1 ἀρχιεπισκοπὴ καὶ 3 ἐπισκοπές.«Ὁ ἐπισκοπικὸς θεσμός, γράφει ὁ Βρυώνης, ἡ καρδιὰ τῆς δομῆς τῆς ἐκκλησίας, εἶχε ἐπιζήσει μὲ μιὰ τέτοια ἀποδεκατισμένη μορφή, ὥστε κατάντησε ἕνας παθητικὸς πολιτιστικὸς φορέας». Ἔτσι βρίσκεται σὲ μειονεκτικὴ θέση ἀπέναντι τοῦ Ἰσλὰμ μὲ τὰ μεγαλοπρεπῆ καὶ πλούσια προικοδοτημένα τζαμιά του, μεντρεσέδες (σχολεῖα), ἰμαρέτια (πτωχοκομεῖα), νοσοκομεῖα κ.λ. [1]. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου ἄξιο ἀπορίας, ἂν οἱ Τοῦρκοι ἐπηρέαζαν συχνὰ τὰ πράγματα τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἀρέσκειά τους, συνήθως γιατὶ τὴν εὐκαιρία γιὰ ἀνάμειξη τὴν ἔδιναν οἱ ἴδιοι οἱ χριστιανοί, ὅπως π.χ. κατὰ τὴν ἐκλογὴ ἐπισκόπων κ.λ.[2]. Ἑπομένως ἡ Ἐκκλησία δὲν διατηροῦσε «ἀμετάβλητον τὸ ἑαυτῆς σχῆμα» [3], ὅπως ἔγραφε ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος.

Οἱ ἐπιδράσεις τῶν κατακτητῶν ἦταν αἰσθητὲς ἀκόμη καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν. Σὲ ὁρισμένους τόπους, ὅπου εἶχε ἐπιβληθῆ ἡ τουρκικὴ γλώσσα πολὺ νωρίς, κατώτεροι κληρικοὶ ἢ ἐπίσκοποι καὶ ἀρχιεπίσκοποι, τουρκόφωνοι οἱ ἴδιοι καὶ ντυμένοι μὲ τουρκικὲς φορεσιές, χρησιμοποιοῦσαν πιὰ τὴν τουρκικὴ γλώσσα γιὰ τὴν ποίμανση τῶν συμπατριωτῶν τους. Μόνο τὰ Εὐαγγέλια, τὶς Ἐπιστολές, καθὼς καὶ τὴν λειτουργία, μποροῦσαν νὰ διαβάζουν ἢ νὰ ψάλλουν στὰ ἑλληνικά. Ἀλλὰ καὶ γενικὰ στὶς ἐπαρχίες τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ παρακμή τους, οἱ ἱερεῖς δὲν εἶχαν συνήθως στὴν διάθεσή τους ὁλόκληρο τὸ Εὐαγγέλιο, ἀλλὰ μόνο περικοπές. «Καὶ σὰν παπαγάλοι ἢ μερικὰ ἀπὸ τὰ μιμητικὰ ζῶα ἔβγαζαν ἑλληνικὴ φωνὴ διαβάζοντας τὰ κείμενα, καὶ ἐκεῖνα ὄχι καλά, ἀλλὰ δὲν καταλάβαιναν τίποτε ἀπὸ τὰ λεγόμενα» [4].

Οἱ κύριοι ὅμως λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀποδοκιμάζει ἡ Ἐκκλησία τὴν ἀντίσταση εἶναι ἄλλοι: ἀνευρίσκονται σ' αὐτὴν τὴν Ἁγία Γραφὴ καὶ τὴν Ἱερὴ Παρά-

---

1. Βλ. *Vryonis,* The Decline of Medieval Hellenism, σ. 348 - 350.

2. Βλ. *Λαούρδα,* Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης, ἔνθ' ἀν. σ. 206. *Βρυεννίου,* Τὰ παραλειπόμενα, 3 σ. 152. Βλ. ἐπίσης πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ 1387 πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Μύρων· «...μήτε αὐτὸς (ὁ μητροπολίτης Ἀτταλείας) διενοχλείτω τῇ σῇ ἱερότητι πρὸς τὸν ἀμηρᾶν μήτε σὺ αὐτῷ...» (*Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 2 σ. 95).

3. *Σπ. Λάμπρου,* Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 15ον αἰ., ΝΕ 7 (1910) 366.

4. *Βησσαρίωνος,* Ἐπιστολὴ καθολική, PG 161 στ. 460.

δοση, δηλαδὴ στὴν διδασκαλία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Στὰ κείμενα αὐτὰ πολλὰ εἶναι τὰ χωρία, ὅπου ἐξαίρεται ἡ κοσμικὴ ἐξουσία. «Οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ θεοῦ, λέγει ὁ Παῦλος, αἱ δὲ οὖσαι ὑπὸ θεοῦ τεταγμέναι». Ἑπομένως οἱ χριστιανοὶ ὀφείλουν νὰ πειθαρχοῦν στὴν κοσμικὴ ἐξουσία, ποὺ ἔχει θεία προέλευση. Γι' αὐτὸ ὁ ἀπόστολος Πέτρος γράφει· «ὑποτάγητε πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει διὰ τὸν Κύριον· εἴτε βασιλεῖ ὡς ὑπερέχοντι, εἴτε ἡγεμόσιν ὡς δι' αὐτοῦ πεμπομένοις εἰς ἐκδίκησιν κακοποιῶν, ἔπαινον δὲ ἀγαθῶν» [1].

Στηριζόμενος στὰ κείμενα αὐτὰ ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρος ὁ Γλαβᾶς σὲ γράμμα του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τοὺς σκλαβωμένους Θεσσαλονικεῖς κηρύσσει τὴν ὑποταγὴ καὶ ἀποδοκιμάζει τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν κατακτητῶν: «Γιατὶ τὸ νὰ ὑποταζόμαστε στοὺς κυρίους μας καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ εἴμαστε τώρα δοῦλοι τους, καὶ τὸ νὰ τοὺς ὑπηρετοῦμε ὅσο μποροῦμε ἐκτελώντας τὶς διαταγές τους ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴν τὴν ζωή, αὐτὸ μᾶς ἔχει παραδοθῆ· γιατὶ ἀπὸ παλαιὰ διδάσκεται αὐτὸ ἀπὸ ἄνδρες ἁγίους, ἄλλοτε ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Πέτρο ποὺ βοᾶ «Ὑποτάγητε πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κτίσει διὰ τὸν Κύριον», ἄλλοτε ἀπὸ τὸν θεῖο Παῦλο ποὺ σαλπίζει «Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπαρχούσαις ὑποτασσέσθω. οὐ γὰρ ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ καὶ ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκε». Αὐτὸ ἔχουμε ὑποχρέωση νὰ τὸ τηροῦμε μὲ ἐπιμέλεια σὰν παραδεδομένο, καὶ νὰ ἀγαποῦμε τοὺς κυρίους μας καὶ μὲ κάθε τρόπο νὰ τοὺς ὑπακούουμε σὲ ὅ,τι μᾶς διατάζουν σχετικὰ μὲ τὴν ζωή» [2]. Τὸ ἴδιο κήρυγμα ἡττοπάθειας κηρύσσουν φανερὰ καὶ μερικὰ ἐπίσημα πρόσωπα τῆς Θεσσαλονίκης - φαίνεται κληρικοὶ - κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πολιορκίας της (1383-1387): ἡ προσπάθεια ν' ἀπελευθερώσουν τὴν πατρίδα τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἶναι καθαρὰ πόλεμος ἐναντίον τοῦ θεοῦ [3]!!

Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τοὺς κληρικοὺς περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο εἶναι «τὸ *μηδέν τι σείειν τῶν ἱερῶν ὁρίων, ἀλλ' ἀσφαλῶς ταῦτα καὶ ἄσειστα διασώζειν*». Γιὰ τὴν ὀρθοδοξία θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἕτοιμοι νὰ ὑποφέρουν τὸ κάθε τι, ἀκόμη νὰ θυσιάσουν καὶ αὐτὴ τὴν ζωή τους, ἂν χρειαζόταν [4]. Πιὸ ἀναλυτικὰ διαγράφει ὁ Ἰσίδωρος τὰ καθήκοντα τῶν χριστιανῶν μὲ τὰ ἑξῆς: «Ἂς προσέξουμε, ἀδελφοί, πῶς θὰ κρατήσουμε μὲ ὅλο μας τὸν ζῆλο καὶ τὴν δύναμη πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀμόλυντη τὴν ὀρθοδοξία, κι' ἂν ἀκόμα χρειαστῆ νὰ στερηθοῦμε τὴν περιουσία

---

1. Βλ. σχετικὰ κείμενα στὴν μελέτη τοῦ *Κ. Κυριαζῆ*, Τὸ δίκαιον τῆς ἀντιστάσεως ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, ΕΕΘΣΠΘ 4 (1959) 160 κ.ἑ., ὁ ὁποῖος ἐξετάζει θεωρητικὰ τὸ πρόβλημα, χωρὶς ν' ἀντιμετωπίζῃ τὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ πρόβλημα τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι τῶν Τούρκων, τὸ ὁποῖο πραγματεύομαι ἐδῶ.

2. *Λάμπρου*, Ἰσιδώρου ὀκτὼ ἐπιστολαί, ΝΕ 9 (1912) 390. Πρβλ. καὶ *Ἰωάννου, Ἀναγνώστου*, ἔκδ. Βόννης, σ. 497.

3. *Loenertz*, Cydonès. Correspondance, 2. σ. 254. Πρβλ. καὶ σ. 249, ὅπου παρόμοιες ἰδέες καὶ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη.

2. Βλ. *Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν. σ. 390.

μας, νὰ ἐξοριστοῦμε ἀπὸ τὴν πατρίδα μας, ν' ἀκρωτηριαστοῦν τὰ μέλη μας καὶ νὰ ὑποστοῦμε λογιῶν λογιῶν βασανιστήρια ἢ καὶ βιαιότατο θάνατο. Αὐτὰ ὅλα ἂς τὰ ὑπομείνουμε μὲ προθυμία, γιὰ νὰ μὴν παρεκκλίνουμε καθόλου καὶ γιὰ νὰ μὴν προδώσουμε τὴν ἄμωμη θρησκεία μας»[1]. Ἐδῶ δηλαδὴ ἐξυπακούεται ἔμμεσα ἡ ἄρνηση ὑπακοῆς καὶ ἡ ἀντίσταση κατὰ τῶν κοσμικῶν ἢ θρησκευτικῶν ἀρχόντων, ὅταν αὐτοὶ κάνουν κατάχρηση τῆς ἐξουσίας τους καὶ στρέφωνται ἐναντίον τοῦ θείου νόμου. Τὴν στάση ἄλλωστε αὐτὴ τῶν χριστιανῶν τὴν ὑπαγορεύουν οἱ ἴδιοι οἱ Ἀπόστολοι: «πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πράξ. Ε', 29), δηλαδὴ οἱ χριστιανοὶ πρέπει νὰ ὑπακούουν στοὺς ἀνθρώπινους νόμους, μόνον ὅταν αὐτοὶ βέβαια δὲν ἔρχωνται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ἐντολὲς τοῦ θεοῦ.

Ἡ ὑποταγὴ στοὺς κυριάρχους, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπακοὴ πρὸ πάντων στοὺς θείους νόμους καὶ στὰ δόγματα καὶ ἡ αὐτοθυσία γιὰ τὴν διαφύλαξη αὐτῶν εἶναι τὰ κύρια σημεῖα, ποὺ καθορίζουν καὶ ἀργότερα τὴν στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι τῶν Τούρκων καὶ τῶν Βενετῶν. Οἱ κληρικοὶ ἐκπροσωποῦν κυρίως τὴν ὑπερεθνική, τὴν «οἰκουμενική» ἀποστολὴ τῆς ὀρθοδοξίας. Μολαταῦτα ὑπάρχουν κληρικοί, ὅπως ὁ Βησσαρίων[2], ἰδίως ὅμως κατώτεροι (βλ. π.χ. τοὺς παπάδες τῆς Κρήτης)[3], ποὺ κηρύσσουν τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν κατακτητῶν καὶ πρωτοστατοῦν μάλιστα οἱ ἴδιοι στὴν κίνηση αὐτή. Αὐτοὶ εἶναι τὰ στηρίγματα ὄχι μόνο τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Γενικὰ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τῶν κληρικῶν αὐτῶν γίνεται ἰσχυρότερο, ὅσο περισσότερο συνειδητὴ γίνεται σ' αὐτοὺς ἡ ἔννοια τοῦ «Γένους», τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὅσο περισσότερο δηλαδὴ κλίνουν πρὸς τὶς ἐθνικὲς παραδόσεις.

Δ. ΑΓΩΝΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ «ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ» ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ «ΓΕΝΟΥΣ»

1. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία στὶς φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες.

Ἡ Ἐκκλησία εἶχε ν' ἀγωνιστῇ καὶ πρὸς ἄλλη κατεύθυνση. Μέσα στὴν ἔννοια τῶν ἀγώνων γιὰ τὴν πίστη καὶ τὸ Γένος συμπεριλάμβανε καὶ τὴν πάλη της γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ὀρθοδοξίας ἐναντίον τῶν ἐπιδράσεων τῆς καθολικῆς προ-

1. Βλ. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. σ. 389.
2. Βλ. κεφ. VI, A. Ὁ Γεμιστός, ὁ Κωνστ. Παλαιολόγος καὶ ὁ Βησσαρίων ὡς ἡγετικὲς μορφὲς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.
3. Βλ. σ. 67 - 91, 176 - 177 τοῦ βιβλίου μου. Πρβλ. καὶ παρακάτω τὸ κεφ. IV, A. Οἱ ἀντιδράσεις τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ κατὰ τῶν κατακτητῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ ἀρχὲς 15ου αἰ.

παγάνδας καὶ τῶν ἑνωτικῶν, πάλη πολὺ δύσκολη στίς φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες, γιατὶ οἱ συνθῆκες ἐκεῖ ἦταν δυσμενεῖς γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους. Στὴν Κύπρο π.χ. ἡ τοπικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζοντας τὶς δυσχέρειες, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τὶς ἐπίμονες κατὰ καιροὺς ἀπαιτήσεις τῆς λατινικῆς ἱεραρχίας (βλ. συνελεύσεις Λεμεσοῦ, Ὀκτώβριος 1220, καὶ Ἀμμοχώστου, Σεπτέμβριος 1222), προσπαθεῖ νὰ οἰκονομήση τὰ πράγματα, ὅπως μπορεῖ. Προβαίνει ἀκόμη καὶ σὲ ὁρισμένες ὑποχωρήσεις, δέχεται δηλαδὴ ὁρισμένες ἐξωτερικὲς ἐνδείξεις ὑποταγῆς (περιορισμὸς τῶν ὀρθόδοξων ἐπισκοπῶν, ἀνάληψη ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος ὕστερ' ἀπὸ ἔγκριση τοῦ λατίνου ἐπισκόπου κ.λ.), γιὰ νὰ διατηρήση, ὅπως νομίζει, τὴν οὐσία τῆς ὀρθοδοξίας ἀνέπαφη, νὰ προλάβη τὴν ἐφαρμογὴ πιὸ αὐστηρῶν μέτρων καὶ ν' ἀπομακρύνη τὸν κίνδυνο διώξεων καὶ τῆς προσελεύσεως τῶν κατοίκων στὸ καθολικὸ δόγμα. Τὸ οἰκουμενικὸ ὅμως πατριαρχεῖο ἀρνεῖται ν' ἀνεχθῆ τὶς παρεκκλίσεις αὐτὲς καὶ μὲ παραινέσεις συμβουλεύει τοὺς κληρικοὺς νὰ ἐμμείνουν πιστοὶ πρόμαχοι τῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ λαὸς τῆς Κύπρου γενικὰ ἀντιδρᾶ στὶς ἐπεμβάσεις καὶ καταπιέσεις τῶν ὀργάνων τῆς παπικῆς ἐκκλησίας. Ἀληθινὸ ζυγὸ ἐπέβαλε στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Κύπρου—οὐσιαστικὰ τὴν ὑπέταξε στὴν λατινικὴ—ἡ Bulla ἢ Constitutio Cypria, τὴν ὁποία εἶχε ἐκδώσει τὴν 3 Ἰουλίου 1260 ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Δ' ὑπὸ τύπον διαιτησίας. Ἔτσι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου βρέθηκε ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο κόσμο, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τοὺς κατοίκους της ἀποστάτες τῆς «πατρίου πίστεως». Οἱ Κύπριοι ὅμως κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. ἐπιθυμοῦν τὴν ἀνασύνδεση τῶν σχέσεων μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο ἰσχυριζόμενοι ὅτι δὲν εἶχαν παρεκκλίνει ἀπὸ τοὺς κανόνες, τὶς παραδόσεις καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ὀρθοδοξίας. Ἔτσι ἔρχεται στὴν Κύπρο ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ πατριαρχείου ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, ἀλλὰ ὁ αὐστηρὸς μοναχὸς εἰσηγεῖται κατόπιν τὴν ἀπόρριψη τῶν προτάσεων τῶν Κυπρίων (17 Μαρτίου 1412) [1].

Ἐπίσης στὴν μεγαλόνησο Κρήτη κατὰ τὴν διάρκεια τῆς βενετοκρατίας (1211-1669) τὶς ἕδρες τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν κατεῖχαν καθολικοί, πρὸ πάντων Βενετοί. Μόνον ὁ κατώτερος ὀρθόδοξος κλῆρος ἔμενε στὶς θέσεις, παπάδες καὶ μοναχοί, χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν κάποτε οἱ περιορισμοί καὶ οἱ πιέσεις. Ἡ παραμονὴ ὀρθόδοξων ἀρχιερέων συναντοῦσε μεγάλες ἀντιδράσεις· οὐσιαστικὰ δὲν ἦταν ἀνεκτή [2]. Ἔτσι τὴν πνευματικὴ ἐξουσία σ' αὐτὴν τὴν ἀσκεῖ ἀπ' εὐθείας ὁ πατριάρχης, ὁ ὁποῖος μὲ ἐγκύκλια γράμματα καὶ μὲ ὁρισμένους θερμοὺς κληρικοὺς προσπαθεῖ νὰ καθοδηγήση τὸ ἀκυβέρνητο ποίμνιό του καὶ νὰ τὸ ἀπομο-

1. Βλ. τὴν λαμπρὴ μελέτη τοῦ *John Hackett*, Ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, μετάφρ. Χ. Ι. Παπαϊωάννου, Ἀθῆναι 1923, τ. 1 σ. 103 - 196. Βλ. καὶ *George Hill*, A History of Cyprus, Cambridge 1948, τ. 3 σ. 1041 - 1088.

2. Βλ. *Ξανθουδίδου*, Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σ. 19. Γιὰ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία στὴν Κρήτη καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας βλ. *G. Fedalto*, La Chiesa Latina, Verona 1973, τ. 1 σ. 312 - 352.

νώση ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν λατίνων ἀρχιερέων [1]. Μὲ τὸν σκοπὸν αὐτὸν εἶχε στείλει στὴν μεγαλόνησο τὸν ἀρχιεπίσκοπο «Ἀθηνῶν καὶ Πρόεδρον Κρήτης» Ἄνθιμο, ὁ ὁποῖος καὶ ἐμαρτύρησε ἐκεῖ κατὰ τὸ τέλος ἴσως τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. [2], καὶ ἀργότερα στὰ 1381, ὡς ἱεροκήρυκα τὸν μοναχὸ Ἰωσὴφ Βρυέννιον, ἀλλὰ ἡ λατινικὴ ἐκκλησία καὶ οἱ Βενετοὶ τὸν ἀπομάκρυναν [3], γιατὶ φοβοῦνταν τὴν αναζωογόνηση τῶν ἐλπίδων τῶν κατοίκων γιὰ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία.

Οἱ ἀπόπειρες ποὺ γίνονταν γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ὀρθόδοξου ἐκκλησιαστικοῦ τυπικοῦ μὲ τὸ λατινικὸ ναυαγοῦσαν ἐμπρὸς στὴν ἀκαμψία τῶν κατοίκων. Γι' αὐτὸ τοὺς εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ διοικοῦνται λειτουργικῶς ἀπὸ τοὺς πρωτοπαπάδες, ποὺ ἦταν οἱ προϊστάμενοι τοῦ κατώτερου κλήρου. Οἱ ὑποψήφιοι ὀρθόδοξοι ἱερεῖς παρουσιάζονταν πρῶτα στὸν λατίνο ἀρχιεπίσκοπο, ὁ ὁποῖος ἀπαιτοῦσε ἀπ' αὐτοὺς νὰ ὁρκιστοῦν ὑπακοὴ καὶ πίστη στὴν καθολικὴ ἐκκλησία. Κατόπιν, ἐφοδιασμένοι μὲ συστατικὰ γράμματά του καὶ μὲ τὴν ἄδεια τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς τῆς Κρήτης ποὺ ἕδρευε στὸ Ἡράκλειο, ταξίδευαν πρὸς μιὰ ἀπὸ τὶς βενετοκρατούμενες πόλεις τῆς Πελοποννήσου (κυρίως Κορώνη καὶ Μεθώνη) ἢ ἄλλων χωρῶν, ὅπου ὑπῆρχε Ἕλληνας ἐπίσκοπος, καὶ ἐκεῖ χειροτονοῦνταν ἀπ' αὐτὸν σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας [4]. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ πρωτοπαπάδες καὶ οἱ ἄλλοι ἱερεῖς, γιὰ νὰ πάρουν τὴν συγκατάθεση τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου, ἔπρεπε νὰ εἶναι λατινόφιλοι καὶ συμπαθεῖς σ' αὐτόν.

Μὲ αὐτοὺς τοὺς ἔμπιστούς της πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλτες παρακολουθοῦσε κυρίως ἡ Βενετία τὶς κινήσεις τῶν ὀρθόδοξων ὑποκόων της καὶ ἰδίως τὶς σχέσεις τους μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, καθὼς καὶ τὴν δραστηριότητά του μὲ τὴν ἀποστολὴ ἐξάρχων ἢ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν στὴν Κρήτη. Μὲ αὐστηρὲς φυλακίσεις καὶ ἀπελάσεις τῶν ὕποπτων προσώπων προσπαθεῖ νὰ ἐμποδίση τὴν ἄσκηση τῆς ἐπιρροῆς τῆς κεφαλῆς τῆς ὀρθοδοξίας [5].

Ἀλλὰ καὶ οἱ δυτικοὶ κληρικοὶ δὲν ἔχουν ἐλεύθερο πεδίο δράσεως. Συχνὰ οἱ Βενετοὶ περιορίζουν τὸν ὑπερβολικό τους ζῆλο καὶ ἀναστέλλουν τὶς τάσεις ὑπερβάσεως τῶν ἡγετῶν τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας [6]

---

1. Βλ. *Ν.Β. Τωμαδάκη*, Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ἐνετοκρατίας, «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 63 - 65, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. *Τωμαδάκη*, Βρυέννιος, σ. 83 κ.έ·

2. Βλ. *Κ.Ι. Δυοβουνιώτου*, Ὁ Ἀθηνῶν Ἄνθιμος καὶ Πρόεδρος Κρήτης ὁ Ὁμολογητής, ΕΕΒΣ 9 (1932) 47 - 79.

3. Βλ. *Τωμαδάκη*, Βρυέννιος, σ. 106 κ.έ. Πρβλ. καὶ *Loenertz*, Calecas, σ. 99 - 100.

4. Βλ. *G. Hofmann*, Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta nella prima metà del secolo XV, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζ. συνεδρίου Θεσσαλονίκης», Ἀθῆναι 1956, τ. 2, σ. 465 κ.έ. Πρβλ. καὶ *Ν.Β. Τωμαδάκη*, Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, ΚΧ 13 (1959) 46 κ.έ., 61 κ.έ.

5. Βλ. χαρακτηριστικὲς καταδίκες τοῦ 1418 καὶ 1419 στοῦ *Μ.Ι. Μανούσακα*, Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418 - 1419), ΕΕΒΣ 30 (1960) 85 - 144.

6. *Μ.Ι. Μανούσακα*, Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν

Γενικὰ ὁ λαὸς τῆς Κρήτης μένει πιστὸς στὴν ὀρθοδοξία καὶ κτίζει νέους ναούς. Ἀπὸ τὸν 14ο καὶ 15ο πρὸ πάντων αἰώνα προέρχονται οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἱστορημένους ἐκείνους ναούς, ποὺ σώζονται ἀκόμη κατὰ ἑκατοντάδες σὲ μικρὰ καὶ μεγάλα χωριά, σὲ ἀγρούς, σὲ δυσπρόσιτες χαράδρες καὶ βουνοκορφές. Στὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν αὐτῶν τῆς μεγαλονήσου ἀποτυπώνεται τὸ πνεῦμα τῆς προσηλώσεως τῶν κατοίκων στὴν παράδοση τοῦ «γένους». Συγκεκριμένα στὶς τοιχογραφίες αὐτὲς ἐπικρατεῖ ὁ αὐστηρὰ ὀρθόδοξος χαρακτήρας, ἡ ἐμμονὴ στὴν βυζαντινὴ εἰκονογραφικὴ τεχνοτροπία· λείπουν δηλαδὴ οἱ ἰταλικὲς ἐπιδράσεις.

Τὴν ὀρθὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς ἀπουσίας τῶν ἰταλικῶν ἐπιδράσεων δίνει νομίζω ὁ Κωνσταντῖνος Καλοκύρης· «εἶναι δὲ αὕτη: ἡ ἀκλόνητος εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν πίστις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης καὶ τῶν ὀλίγων ἀξίων ἱερέων του. Εἰς τοὺς ἄλλους τομεῖς τοῦς πνεύματος καὶ τῆς τέχνης (τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γλυπτικῆς) ὁ λαὸς οὗτος δέχεται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς ἐποχῆς του. Συγχρονίζεται. Ἀλλ' εἰς ὅ,τι συνδέεται πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς ὀρθοδοξίας του (ὡς πιστεύει αὐτὸς) καὶ τὸ δόγμα, ὁ λαὸς οὗτος εἶναι ἐν ἐπιγνώσει ἀνένδοτος. Τὸ δόγμα καὶ ἡ ἄλλη παράδοσις τοῦ Ἔθνους, ἡ ἀναγομένη κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸ Βυζάντιον, οὐδέποτε ἐγκατέλειψε τὸν ὑπόδουλον Κρῆτα... Προσβλέποντες εἰς τὰς τοιχογραφίας ταύτας οἱ ὑπόδουλοι, κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν καὶ τὴν τουρκοκρατίαν, συνετήρουν τὰς βυζαντινὰς ἀναμνήσεις των· παρηγοροῦντο αἰσθανόμενοι ὁλόκληρον κόσμον τοῦ παρελθόντος παρόντα, εἰς τὸ μυστήριον τῶν ναῶν, καὶ πολλὰ ὑποσχόμενον διὰ τῆς σιωπῆς του· ἐδίδασκον δι' αὐτῶν τοὺς νεωτέρους τὴν αἴγλην τῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὴν ὁποίαν συνδέονται· ἐθέρμαινον τὰς καρδίας των διὰ τῆς ἐλπίδος τοῦ μέλλοντος καὶ ἤντλουν ἐξ αὐτῶν ἀσφαλεῖς δυνάμεις διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐπιβιώσεως καὶ διὰ τὴν ἀποτίναξιν τοῦ ζυγοῦ ὅτε θὰ ἤρχετο ἡ ὥρα... Ἀληθῶς αἱ τοιχογραφίαι τῶν ναῶν ἑκάστου χωρίου, εἰς τοὺς ὁποίους, ἐν μέσῳ τοῦ ζόφου τῆς δουλείας συνεκεντροῦντο καὶ «ἐποπτικῶς» ἐδιδάσκοντο οἱ νέοι τὰ τοῦ Θεμελιωτοῦ τῆς Πίστεως, ἥτις ἐδιώκετο, καὶ τὰ τῶν ἀγώνων τῶν ἁγίων καὶ μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ὀρθοδόξου Ἔθνους, ὅπερ ἐδυναστεύετο, ὡμίλουν κατ' εὐθεῖαν εἰς τὰς ψυχάς των τὴν ἐπιβλητικὴν ἐκείνην γλῶσσαν ἥν, περισσότερον πάντων, οἱ ὑπόδουλοι κατανοοῦσιν» [1].

Παρόμοια κατάσταση ἐπικρατοῦσε καὶ στὴν Εὔβοια. Ἂς μὴ νομιστῆ ὅμως ὅτι οἱ βενετικὲς πολιτικὲς ἀρχὲς ἀφήνουν ἀνεξέλεγκτο στὴν δράση του τὸν καθολικὸ κλῆρο. Παρακολουθοῦν μὲ ἐνδιαφέρον τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ τὸ πολιτικὸ συμφέρον πρυτανεύει. Ἔτσι κατὰ καιροὺς δείχνουν κατανόηση καὶ ἀνεκτικότητα ἀπέναντι τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας [2]. Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἀνοχῆς παρατηρεῖται παντοῦ, ἰδίως ὅταν ἔχουν τὴν ἀνάγκη νὰ στηριχθοῦν στὴν εὐμένεια

τῆς Κρήτης τοῦ 14 - 16 αἰ. (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), ΔΙΕΕ 15 (1961) 154 - 160.

1. *Κ. Καλοκύρη,* Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957, σ. 181, 184 - 185.

2. Βλ. ***Thiriet,*** Romanie vénitienne, σ. 289 - 290. Πρβλ. καὶ ***F. Thiriet - P. Wirth,*** La politique religieuse de Venise à Négrepont à la fin du XIVe siècle, BZ 56 (1963) 297 - 303.

τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Χαρακτηριστικὸ τὸ παρακάτω παράδειγμα: Ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Θεόδωρος Β', κινούμενος ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ χειροτονοῦν τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι τῆς ἐπικράτειάς του, μὲ τὴν συγκατάθεση τοῦ Ἰωάννη Η' καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἱδρύει στὴν Μάνη, ἴσως στὰ 1429, ἐπισκοπὴ καὶ πετυχαίνει στὰ 1435 ν' ἀναγνωριστῆ ἀπὸ τὴν Βενετία τὸ ἔγκυρο τῆς χειροτονίας τῶν ἱερέων [1].

Ὡς πρὸς τὴν προσέλευση τῶν ὀρθοδόξων τῶν φραγκοκρατούμενων περιοχῶν στὸ καθολικὸ δόγμα οἱ πληροφορίες μας εἶναι λίγες. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀντίθετο, τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα εἶναι ἐπίσης πολὺ λίγα. Ἔτσι π.χ. γνωρίζουμε ὅτι πολλοὶ Καταλανοὶ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὶς χῶρες τῆς Στερεᾶς μετὰ τὴν νικηφόρα μάχη τους κοντὰ στὶς ὄχθες τοῦ Κηφισσοῦ (1311) ἐναντίον τῶν ἀπογόνων τῶν Φράγκων κατακτητῶν καὶ οἱ ὁποῖοι γι'αὐτὸ εἶχαν ἀφοριστῆ ἀπὸ τὸν τότε πάπα, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴν ἀναστροφή τους μὲ τοὺς ὀρθοδόξους, εἶχαν τελικὰ προσέλθει στὴν ὀρθοδοξία. Γι' αὐτὸ πολὺ ἀργότερα ὁ πάπας Οὐρβανὸς Ε' (1362-1370), ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἄνοδό του στὸν θρόνο, θέλοντας ν' ἀνακόψη τὸ ρεῦμα τοῦ προσηλυτισμοῦ καὶ νὰ προσεταιριστῆ καὶ νὰ ἐξωθήση τὶς δυνάμεις τῶν καταλανικῶν δουκάτων ἐναντίον τῶν Τούρκων, ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Θήβα ὡς σύμμαχοι τῶν ἀδελφῶν Roger καὶ Joan de Lluria, ἀνέστειλε τὴν 25 Δεκεμβρίου 1363 τὸν ἀφορισμὸ γιὰ τρία χρόνια [2]. Ἡ διπλὴ ἐξωμοσία τιμωροῦνταν μὲ τὴν στέρηση τῶν κτημάτων τοῦ ἐξωμότη [3]. Ἔτσι ὁ Στέφανος Μαστροθόδωρος ἀπὸ τὴν Θήβα, γιὸς Ἕλληνα ἐμπόρου, ἐπειδὴ πεθαίνοντας ἀπαρνήθηκε τὸ καθολικό του δόγμα καὶ προσῆλθε πάλι στὴν ὀρθοδοξία, ἔχασε τὰ κτήματά του, ποὺ τὰ δώρησαν στὸν Μιχαὴλ de Gaspo [4]. Ἐπίσης ὁ πάπας Κλήμης ΣΤ' παραπονεῖται πικρὰ στὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Λευκωσίας, ἐπειδὴ εἶχε πληροφορηθῆ ἀπὸ τὸν βασιλιὰ Πέτρο de Lusignan ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς γυναικῶν καθολικῶν παρακολουθοῦσε τὶς λειτουργίες στὶς ἑλληνικὲς ἐκκλησίες καὶ ἐκτελοῦσαν τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα κατὰ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα[5]. Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης γιὰ τὴν Κρήτη εἶναι ὅτι οἱ προσελεύσεις στὸ δυτικὸ δόγμα εἶναι πολὺ λιγότερες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῶν καθολικῶν Βενετῶν ἀποίκων στὸ ὀρθόδοξο [6]. Παρὰ τὶς αὐστηρὲς κυρώσεις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν ἀποστατῶν οἱ προσελεύσεις ἐξακολουθησαν· δὲν ὑπῆρξαν δηλαδὴ «ἕνα παροδικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ ἕνα

1. *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 405.
2. *Lluch,* Els governs, σ. 33 - 34. Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* La Grecia catalana de 1370 a 1377, σ. 44.
3. Βλ. *Μίλλερ,* Φραγκοκρατία, 1 σ. 344.
4. *Lluch,* Els governs, σ. 44.
5. *Lluch,* La Grecia catalana de 1370 a 1377, σ. 45.
6. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *G. Hofmann,* Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV. Jahrhundert , OCP 10 (1944) 93, 111, 112.

διαρκὲς κακό», κατὰ τὸν Hofmann, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὶς αἰτίες τοῦ φαινομένου 1) στὴν κακὴ μισθοδοσία τῶν κληρικῶν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν στὰ κτήματα τῶν Βενετῶν εὐγενῶν καὶ ποὺ τελικὰ ἀναγκάστηκαν ν' ἀποχωρήσουν· 2) στὴν ἀπουσία πολλῶν ἐπισκόπων ἀπὸ τὶς ἕδρες τους· καὶ 3) στὴν ἔλλειψη μορφωμένου κλήρου καὶ στὶς διάφορες παρεκτροπές τους [1].

Εἶναι βέβαια οὐσιαστικοὶ οἱ λόγοι αὐτοί, ἀλλὰ κυριότεροι εἶναι ἡ βαθμιαία οἰκείωση τῶν Βενετῶν, ἰδίως τῶν εὐγενῶν, μὲ τὸ περιβάλλον, μὲ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ταυτισμὸς τῶν συμφερόντων τους, ἡ ἀλληλοκατανόηση καὶ τέλος ἡ ψυχικὴ προσέγγιση. Ἔτσι πολλοὶ στρατιῶτες παίρνουν γυναῖκες Κρητικές, ἢ Ἕλληνες προσλαμβάνονται στὶς ὑπηρεσίες τοῦ Κοινοῦ· γι' αὐτὸ ἡ γερουσία στὰ 1371 διατάσσει τὸν καπετάνιο τῆς Κρήτης ν' ἀπολύση χωρὶς καθυστέρηση ὅλους τοὺς ἐντόπιους καὶ αὐτοὺς ποὺ εἶχαν νυμφευθῆ Ἑλληνίδες [2]. Τὸ φαινόμενο ὅμως αὐτὸ δὲν ἐπρόκειτο νὰ πάψη νὰ ἐμφανίζεται παρὰ τὶς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις. Ἐπίσης ἐπικίνδυνη θεωροῦνταν ἡ στρατολόγηση Ἑλλήνων ὡς στρατιωτῶν. Ἔτσι στὰ 1398 διατάσσεται ἡ ἀπόλυση τῶν Ἑλλήνων, ποὺ εἶχαν στρατολογηθῆ καὶ ὑπηρετοῦσαν στὶς φρουρὲς τῆς Κορώνης καὶ Μεθώνης [3].

Γενικὰ στὶς φραγκοκρατούμενες περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Ἀνατ. Μεσογείου, μολονότι ἡ καθολικὴ προπαγάνδα ἔβρισκε πρόσφορο τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐξάπλωσή της [4] καὶ δύσκολα μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑπερασπίση, γραπτὰ ἢ προφορικά, τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας, φαίνεται ὅτι οἱ προσελεύσεις πρὸς τὴν ὀρθοδοξία καὶ κατὰ τὸν 15ο αἰ. καὶ ἑξῆς ἦταν συχνότερες παρὰ τὸ ἀντίθετο. Ἔτσι ἡ βενετικὴ γερουσία στὰ 1423 διαπιστώνει μὲ λύπη της ὅτι ἡ «καθολικὴ πίστη μειώνεται πολύ, ἐνῶ οἱ σχισματικοὶ πολλαπλασιάζονται ἀπὸ μέρα σὲ μέρα» [5]. Στὴν Κέρκυρα μάλιστα τὸ ἴδιο ἔτος διατάσσεται ὁ βάιλος νὰ μὴ ἐπιτρέπη στὸ ἑξῆς τὴν ἵδρυση ναῶν οὔτε καὶ τὴν καθιέρωσή τους· ἡ παράβαση τιμωρεῖται μὲ 1.000 δουκάτα [6].

2. *Τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας.*

Στὶς ἐλεύθερες ἑλληνικὲς χῶρες ἔντονο ἐμφανίζεται τὸ πρόβλημα τῆς ἑνώ-

---

1. *Hofmann,* ἔνθ' ἀν. σ. 102 - 104.
2. *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 125.
3. *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 220 - 221.
4. Πρβλ. *Loenertz,* Calecas, σ. 62 - 63. Πρβλ. τοῦ *αὐτοῦ,* Pour la chronologie des oeuvres de J. Bryennios, REB 7 (1949) 21 ὑποσ. 21 - 22, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μ. Χρυσοβέργης παίρνει στὰ 1398 ἄδεια γιὰ τὴν ἵδρυση δομινικανικῆς μονῆς στὴν Κρήτη.
5. *Hofmann,* Wie stand..., σ. 103.
6. *Thiriet,* Régestes, 2 σ. 233.

σεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ προκαλεῖ μεγάλη ἀναταραχή. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶχε ἀρχίσει νὰ παρουσιάζῃ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη ὀξύτητα, ἀφότου οἱ Τοῦρκοι ἐπάτησαν τὴν ὄχθη τῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ τότε οἱ ὀρθόδοξοι βρίσκονται συνεχῶς ἐμπρὸς στὸ μεγάλο δίλημμα: ποιὰ στάση πρέπει νὰ τηρήσουν ἀπέναντι τοῦ καθολικοῦ δόγματος;

Οἱ Παλαιολόγοι, ἔχοντας τὴν γνώμη ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ κράτους θὰ μποροῦσε νὰ προέλθῃ μόνον ἀπὸ τὴν Δύση, ζητοῦσαν τὴν βοήθειά της μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν, ἕνα ὅπλο τῆς διπλωματίας ποὺ εἶχε φθαρῆ ἀπὸ τὴν συχνή του χρήση. Ἀποτέλεσμα — ἰδίως ὅταν εἶχαν φιλικὲς σχέσεις μὲ ἑνωτικοὺς λογίους — νὰ ἐπισύρουν τὶς ἐπικρίσεις τῶν ὀρθοδόξων [1].

Πολλοὶ βέβαια ἔκλιναν πρὸς τὴν ἕνωση ἀπὸ φιλοπατρία, ἀπὸ φόβο γιὰ τὶς μελλοντικὲς τουρκικὲς κατακτήσεις, γιὰ τὴν στέρηση τῶν περιουσιῶν κ.λ. ἢ τέλος καὶ ἀπὸ λόγους καθαρὰ ἐσωτερικούς, ἰδίως ἐκεῖνοι οἱ λόγιοι ποὺ αἰσθάνονταν μεγαλύτερη ἕλξη πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο ἰδεῶν καὶ θαυμασμὸ πρὸς τὴν ἀναγεννώμενη Δύση [2]. Οἱ «λατινόφρονες» αὐτοὶ ἀπὸ πεποίθηση λόγιοι καὶ θεολόγοι μελετώντας τὰ κείμενα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ τὰ ἐπίμαχα ζητήματα τῶν δύο ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τὴν παλαιότερη φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ παράδοση, εἶχαν σχηματίσει τὴν γνώμη, ὅτι τὰ δύο ἀντιμαχόμενα δόγματα, ποὺ εἶχαν ξεπηδήσει ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ, στὸ βάθος δὲν διέφεραν μεταξύ τους.

Ὁ ἐξοχώτερος ἐκπρόσωπός τους κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. ἦταν ὁ Δημ. Κυδώνης, ποὺ εἶχε μεταφράσει τὰ ἔργα τοῦ Ἁγ. Αὐγουστίνου, τοῦ Ἁγ. Ἀνσέλμου καὶ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη. Ὁ Κυδώνης εἶχε σχέσεις μὲ ἀνώτατους κληρικοὺς καὶ λογίους τῆς Δύσης, μὲ τὸν ἴδιο τὸν πάπα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Ἰωάννη ΣΤ' τὸν Καντακουζηνό, τὸν Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο καὶ τὸν Μανουὴλ Β', οἱ ὁποῖοι τοῦ ἔδειχναν μεγάλη ἐκτίμηση [3]. Ἡ προσέλευσή του στὸ καθολικὸ δόγμα ὑπῆρξε ἀπώλεια γιὰ τὴν ὀρθοδοξία [4]. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του, ὅπου ἀνασκοπεῖ τὴν θρησκευτική του ζωὴ καὶ τὴν ἀπόκλισή του πρὸς τὸν καθολικισμό, μᾶς δίνει πολὺ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς αὐτὲς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις τοῦ Βυζαντίου, γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὴν διαλεκτικὴ τῶν ἀντιπάλων του, γιὰ τὸ πάθος τῶν ἀγώνων ἑνωτικῶν - ἀνθενωτικῶν, γιὰ τὶς ἀντιζηλίες καὶ τοὺς ἀντ-

---

1. Βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 19· «εἰ δέ μοι δίδως εἰπεῖν, γράφει ὁ Κυδώνης πρὸς τὸν Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο τὸ φθινόπωρο τοῦ 1371, οὐδ' αὐτὸς τῶν ἐμῶν διαβολῶν ἄψαυστος ἔμεινας, ἀλλ' ἐτόλμησαν ἀποπειρᾶσθαι καὶ σοῦ καὶ κηλῖδα τῆς σῆς βασιλείας τὴν ἐμὴν συνουσίαν καλοῦσιν, αὐτοὶ τῆς πίστεως ὄντες λώβη».

2. Πρβλ. π.χ. ἐπιστολὴ Θ. Γαζῆ πρὸς τοὺς ἀδελφούς του Γεώργιο καὶ Δημήτριο, γραμμένη δύο περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση (*Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 46 κ.ἑ.).

3. Βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 passim.

4. Βλ. ἐπιστολὴ *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 3 σ. 133-135. Πρβλ. καὶ *Loenertz,* Pour la chronologie des oeuvres de Bryennios, REB 7 (1949) 15 - 16. Βλ. ἀκόμη *Ν.Β. Τωμαδάκη,* Μελετήματα περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ 29 (1959) 20 κ.ἑ.

αγωνισμούς των μέσα στούς κύκλους των καὶ μέσα σ' αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἀνάκτορα. 'Αναφέρει πῶς ὁ μακροχρόνιος χωρισμὸς τῆς 'Ανατολῆς ἀπὸ τὴν Δύση ἀποξένωσε τοὺς λαούς της καὶ «πολλὴν ἀλλήλων ἄγνοιαν ἀμφοτέροις ἔθηκεν» καὶ πῶς οἱ κάτοικοι τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἐπαναπαυόμενοι στὴν γνωστὴ διαίρεση τῶν ἀνθρώπων σὲ Ἕλληνες καὶ βαρβάρους, περιφρονοῦσαν τοὺς Δυτικούς. Ἡ μελέτη ὅμως τῶν ἔργων τους τοῦ ἄνοιξε ἕνα νέο κόσμο ἰδεῶν, τοῦ γνώρισε «ἀνθρώπους ποὺ ἔχυσαν πολὺν ἱδρῶτα γιὰ νὰ εἰσδύσουν στοὺς λαβυρίνθους (περίπλοκους στοχασμούς) τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ 'Αριστοτέλη», γιὰ τοὺς ὁποίους, ἰσχυρίζεται, δὲν ἐνδιαφέρθηκαν ποτὲ οἱ συμπατριῶτες του [1]. 'Εξετάζοντας λοιπὸν ὁ ἴδιος τὰ κείμενα τῶν παλαιῶν πατέρων τόσο τῆς ἀνατολικῆς ὅσο καὶ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας διαπίστωσε ὅτι μεταξύ τους ὑπάρχει «θαυμαστὴ συμφωνία» [2]. 'Αλλὰ καὶ γενικά, ὑποστηρίζει, οἱ δεσμοὶ τῆς ἀρχαίας Ρώμης μὲ τὴν νέα εἶναι πολὺ περισσότερο στενοὶ ἀπὸ ὅσο τὸ φαντάζονται οἱ σύγχρονοί του. Ὅ,τι σπουδαῖο καὶ ὑψηλὸ ἔχει νὰ ἐπιδείξη ἡ νέα, δηλαδὴ ἡ βασιλεία, ἡ βουλή, τὸ μεγάλο ὄνομα, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ γι' αὐτὸ ἔχει τὸ χρέος τῆς ὑπακοῆς τῶν ἀποικιῶν πρὸς τὴν μητρόπολη. Τὸ ἴδιο θὰ ἔλεγε κανεὶς καὶ γιὰ τὴν ἱερωσύνη καὶ τῶν δύο [3]. Αὐτὰ ὅλα πρέπει νὰ τὰ ἔχουν ὑπ' ὄψη τους ἐκεῖνοι ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν κατώτερη δῆθεν θέση τῆς ἀρχαίας Ρώμης ἀπέναντι τῆς νέας [4]. 'Ενδιαφέροντα κατόπιν εἶναι ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὴν ἐξάρτηση τοῦ πατριάρχη ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν θέληση τοῦ βασιλιᾶ· καὶ προσθέτει: «Θὰ μποροῦσε νὰ ἰδῆ κανεὶς σὲ μᾶς τὴν νύμφη τοῦ Χριστοῦ (τὴν 'Εκκλησία) πεταμένη ἔξω στὴν σκλαβιὰ καὶ στὴν ντροπή, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ διαφυλαχθῆ σὰν κάποιο σύμβολο ἡ παρρησία καὶ ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία της» [5].

Ἄλλοι σημαίνοντες ἑνωτικοὶ ἦταν ὁ μαθητὴς τοῦ Κυδώνη Μανουὴλ Καλέκας [6], ὁ Θεόδωρος, 'Ανδρέας [7] καὶ Μάξιμος Χρυσοβέργης, ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς καὶ τελευταῖος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. ὁ ἄλλοτε ἀρχιεπίσκοπος Νίκαιας Βησσαρίων. Ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτούς, ὅπως π.χ. ὁ Κυδώνης καὶ ὁ Χρυσοβέργης,

---

1. Βλ. *Mercati,* Notizie, σ. 365 - 366. Μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ στὰ γερμανικὰ φιλοπόνησε ὁ *Hans - Georg Beck,* Die «Apologia pro vita sua» des Demetrios Kydones, «Ostkirchliche Studien» 1 (1952) 208 - 225, 264 - 282.

2. *Mercati,* ἔνθ' ἀν. σ. 367.

3. *Mercati,* ἔνθ' ἀν. σ. 372.

4. *Mercati,* ἔνθ' ἀν. σ. 370 - 371.

5. *Mercati,* ἔνθ' ἀν. σ. 374. Πρβλ. καὶ σχετικὲς κρίσεις *Maundeville,* Voiage, σ. 18 - 19.

6. 'Ενδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ θέση τοῦ Δημ. Κυδώνη καὶ τοῦ Μανουὴλ Καλέκα καὶ ἄλλων ἐπάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στοῦ *Mercati,* Notizie, passim.

7. Βλ. *R.J. Loenertz,* Les Dominicains byzantins Théodore et André Chrysobergès et les négotiations pour l'union des églises grecque et latine de 1415 à 1430, «Archivum Fratrum Praedicatorum» 9 (1939) 5 - 60.

ἰσχυρίζονταν, ὅπως καὶ οἱ καθολικοί, ὅτι αἰτία τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς δουλείας τοῦ Γένους εἶναι τὸ σχίσμα τοῦ Φωτίου καὶ ἡ ἀπομάκρυνση τῶν συμπατριωτῶν τους ἀπὸ τὴν ὀρθὴ πίστη [1], ἀλλὰ ὁ κύριος ἀντίπαλός τους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη Ἰωσὴφ ὁ Βρυέννιος ἀποκρούει τὴν παράλογη αὐτὴ ἑρμηνεία. «Ἂν ὑποφέρουμε, γράφει στὸν Μάξιμο Χρυσοβέργη, δὲν εἶναι γιατὶ δὲν θέλουμε νὰ ὑποταγοῦμε στὸν πάπα σας, ὅπως λές· ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ μᾶς ἔφθειρε τόσο πολὺ εἶναι τὸ ξεσήκωμα τοῦ μιαροῦ ἔθνους τῶν ἀθέων, ποὺ ὀφείλεται βέβαια στὴν δίκαιη ἀγανάκτηση τοῦ θεοῦ, ποὺ τὸν κάναμε τὰ ὀργιστῆ ἐναντίον μας. Συνετέλεσε ὅμως σ' αὐτὸ πάρα πολὺ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ χώρα μας γεωγραφικὰ γειτνιάζει μὲ αὐτούς. Γιατὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιτίθεσαι ἐναντίον μας, οὔτε νὰ χαίρεσαι μὲ τὶς συμφορές μας, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ μᾶς βοηθῆς ἀδελφικά. Τώρα ὅμως ὄχι μόνο δὲν μᾶς ἐλεεῖς ποὺ ὑποφέρουμε, ἀλλὰ καὶ βαδίζεις ἐναντίον μας σὰν νὰ εἶναι δίκαια αὐτὰ ποὺ παθαίνουμε» [2].Διακηρύσσει ἀκόμη ὅτι οἱ ἀνθενωτικοὶ εἶναι περήφανοι γιὰ τὴν ἀπαρασάλευτη πίστη τους στὴν ὀρθοδοξία, παρὰ τὶς κατὰ καιροὺς αἱρετικὲς τάσεις πολλῶν ἐπιφανῶν βασιλέων καὶ πατριαρχῶν, καὶ ἀπαριθμεῖ τὸ πλῆθος τῶν λαῶν, ποὺ θὰ μείνουν σ' αὐτήν πιστοὶ ὡς τὴν Δεύτερη Παρουσία [3].

Ὁ Βρυέννιος μὲ ζῆλο καὶ θέρμη ἀγωνίζεται νὰ καταδείξη ὅτι τὸ δίκαιο βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. «Κι' ἐσεῖς οἱ ἴδιοι, γράφει πρὸς τὸν Μάξιμο, πάσχετε ἀπὸ ἀγιάτρευτες συμφορές,ὄχι ὅμως ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ἐχθρούς. Τώρα σεῖς οἱ ἴδιοι μόνοι σας ξεσηκώνεστε σὰν μανιακοὶ ὁ ἕνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου καὶ διεξάγετε πολέμους, καὶ οἱ πάπες σας παρατάσσονται γιὰ μάχη ἀναμεταξύ τους καὶ ξεσηκώνουν πολέμους καὶ ἀναγκάζουν τοὺς ὑπηκόους των νὰ μολύνουν τὰ δεξιά τους χέρια μὲ ἀδελφικὸ αἷμα. Γιατὶ δὲν διαφέρετε καθόλου ἀπ' ἐκείνους τοὺς τρελοὺς ποὺ κόβουν τὰ δικά τους μέλη» [4]. Καὶ παρακάτω· «Κι' ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν καθαρότητα τοῦ βίου καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς συμπεριφορᾶς, ἡ μερίδα μας φαίνεται νὰ ξεπερνᾶ πολὺ τὴν μερίδα σας. Γιατὶ καὶ σωφροσύνη (ἔχουμε) καὶ ἐγκράτεια καὶ ταπείνωση καὶ ἀγρυπνία καὶ εὐπρέπεια στοὺς ἱεροὺς ναοὺς καὶ τάξη στὶς θεῖες καὶ ἱερὲς τελετὲς καὶ σεμνότητα τῶν ἱερέων» [5].

Καταδικάζονται ἀκόμη καὶ οἱ καθαρὰ ὠφελιμιστικὲς ἀντιλήψεις ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ νομίζουν ὅτι «εὐσεβέστερά εἰσι τά γε πάτρια ἡμῖν», κλίνουν πρὸς τὸ λατινικὸ δόγμα καὶ τὸ ἀποδέχονται, γιατὶ αὐτὸ τὸ ἐπιβάλλουν οἱ περιστάσεις [6].

---

1. Βλ. *Τωμαδάκη,* Βρυέννιος, σ. 96, 103, 105. Βλ. καὶ *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 22, 23. Ἀλλοῦ ὁ Κυδώνης ἐκφράζει τὴν γνώμη ὅτι ἡ κυριαρχία τῶν Ρωμαίων δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχη καὶ αὐτὴ τὸ τέλος της (*G. Cammeli,* Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae, BNJ 3 (1922) 70).
2. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα 3 σ. 150.
3. *Βρυεννίου,* ἔνθ' ἀν., 1 σ. 453. Πρβλ. καὶ τ. 3 σ. 118.
4. *Βρυεννίου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 153.
5. *Βρυεννίου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 154.
6. *Γεωργίου Γεμιστοῦ,* Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ λατινικοῦ δόγματος βιβλίον, PG 160 στ.980.

Οἱ λατινόφρονες κληρικοὶ καὶ λόγιοι ἀποτελοῦσαν μειοψηφία. Οἱ ἰδεολογικὲς προστριβὲς καὶ ἀντεγκλήσεις ἐπιφανῶν ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν, ὅπως π.χ. τοῦ Κυδώνη μὲ πατριάρχες καὶ ἐπισκόπους, ἦταν συνεχεῖς καὶ ζωηρές [1]. Οἱ περισσότεροι κληρικοί, ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι, καὶ πρὸ πάντων οἱ μοναχοί, ἀπέκρουαν μὲ φανατισμὸ τὴν ἕνωση. Αὐτοὺς ἀκολουθοῦσαν καὶ οἱ λαϊκὲς μᾶζες. Ἔτσι κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. μιλώντας ὁ περιηγητὴς Buondelmonti γιὰ τοὺς πολὺ λίγους κατοίκους τῆς πρωτεύουσας ἔλεγε ὅτι εἶναι ἐχθροὶ τῶν Λατίνων καὶ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ συμφωνήσουν μαζί τους καὶ νὰ τηρήσουν τὴν συμφωνία, ἔστω καὶ ἂν τὸ ὑποσχεθοῦν μύριες φορές [2]. Λίγο ἀργότερα ὁ Brocquière γράφει γιὰ τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες τῆς Βιθυνίας ὅτι ἀποστρέφονταν τοὺς δυτικοὺς περισσότερο καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους [3].

Γεγονὸς μολαταῦτα εἶναι ὅτι ἡ κατάπτωση τοῦ κράτους εἶχε δημιουργήσει κλῖμα εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν προσέλευση τῶν κατοίκων του στὸν καθολικισμὸ καὶ ὀξεῖα κρίση μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. καὶ μὲ διώξεις ἐναντίον ἐπιφανῶν λατινοφρόνων [4].

Ἡ ὀρθόδοξη λοιπὸν ἐκκλησία, ὅπως καὶ τὸ ἔθνος, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου περνοῦσαν βαθιὰ κρίση. Εἶχαν διαιρεθῆ στὶς στιγμὲς ποὺ ἕνας φοβερὸς ἐχθρὸς τὰ ἀπειλοῦσε. Αὐτὴν τὴν κατάσταση, νομίζω, ἐννοοῦσε ὁ Δημήτριος Χρυσολωρᾶς, ὅταν μετὰ τὸ 1403 ἔγραφε τὴν σκοτεινὴ φράση: «πᾶν τὸ γένος διαπεφώνηκε» (= ὅλο τὸ ἔθνος μας χωρίστηκε σὲ δύο μερίδες) [5].

Τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ἀνταγωνιζόμενο φιλολατινικὲς τάσεις ὁρισμένων λογίων καὶ θεολόγων τοῦ Βυζαντίου, ἀναπτύσσει δραστηριότητα, ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἀδελφὲς ἐκκλησίες τῆς Βαλκανικῆς καὶ μαζί τους συνεχίζει τὴν παράδοση τῆς ὀρθοδοξίας. Τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς ἑνώνουν ἀκόμη περισσότερο ἡ ἡσυχαστικὴ κίνηση καὶ ἡ σχετικὴ φιλολογία, ποὺ ξαπλώνεται καὶ στὴν Ρωσία [6].

Οἱ ὀρθόδοξοι ἱεράρχες, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι ἱερώμενοι καὶ λόγιοι ἐπιβάλλονται μὲ τὴν μόρφωση καὶ τὴν προσωπικότητά τους καὶ ἀσκοῦν ἐπιρροὴ στὸν βασιλιὰ Μανουήλ, ποὺ δὲν θέλει βέβαια ν' ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ οἰκονομήση τὰ πράγματα συζητώντας μὲ πνεῦμα

---

1. Βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 164 - 168.
2. *Buondelmonti,* Description des îles de l'Archipel, σ. 89.
3. *Brocquière,* Voyage d'Outremer, σ. 554.
4. *Loenertz,* Calecas, σ. 232 - 233, 314 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Dennis,* ἔνθ' ἀν. σ. 36, ὅπου μνημονεύονται παράπονα τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΑ' πρὸς τὸν Ἰωάννη Ε' γιὰ διώξεις προσηλύτων στὸν καθολικισμό.
5. Βλ. *Λαούρδα,* Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Δημ. Χρυσολωρᾶ, «Γρηγ. Παλαμᾶς» 40 (1957) 349.
6. Βλ. πρόχειρα στοῦ *M. Sesan,* La chute de Constantinople et les peuples orthodoxes, «Byz.-sl.» 14 (1953) 272 - 274.

ἀνοχῆς καὶ ἐλευθερίας μὲ τοὺς Δυτικοὺς καὶ μὲ τοὺς ἑνωτικοὺς λογίους, ὅπως π.χ. μὲ τὸν Κυδώνη καὶ τὸν Χρυσολωρᾶ, ποὺ τοὺς ἐκτιμᾶ ἰδιαίτερα καὶ τοὺς χρησιμοποιεῖ σὲ διπλωματικὲς ἀποστολὲς στὴν Δύση, προκειμένου νὰ ζητήσουν τὴν βοήθεια τῶν ἰσχυρῶν της. Οἱ ἰσχυροὶ ὅμως αὐτοὶ δὲν παραλείπουν νὰ ἐκφράζουν πρὶν ἀπ' ὅλα τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν [1].

Ἡ ἀντίθεση τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὴν δυτικὴ εἶναι μεγάλη καὶ ἔχει τὶς ρίζες της βαθιὰ στὸ παρελθόν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ποικίλες ἄλλες πνευματικές, ἐθνικὲς καὶ οἰκονομικὲς διαφορές, ἡ παράδοση τῆς ὀρθοδοξίας, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ σχίσματος τοῦ Φωτίου, καὶ κατόπιν οἱ πικρὲς ἀναμνήσεις τῆς τέταρτης σταυροφορίας καὶ τῆς φραγκοκρατίας, οἱ συνεχεῖς δηλαδὴ καὶ σκληροὶ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ φραγκικοῦ ζυγοῦ, εἶχαν βαθύνει τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Δύση καὶ τόνωναν ὄχι μόνο τὸ θρησκευτικό, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑποκρυπτόμενο κάτω ἀπ' αὐτὸ καὶ ἀφυπνιζόμενο ἐθνικὸ αἴσθημα τῶν λαϊκῶν μαζῶν, οἱ ὁποῖες θεωροῦσαν προδότη τοῦ Γένους κάθε λατινόφρονα [2]. Πραγματικὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ποὺ ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ εἶχε ἀρχίσει, ὅπως εἴδαμε, ν' ἀνατέλλη, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἐπικρατήσει ἀκόμη (δηλαδὴ ἐθνικὴ συνείδηση, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε σήμερα, δὲν ὑπῆρχε), ὁ πιὸ ἰσχυρὸς συνδετικὸς κρίκος τῶν κατοίκων τοῦ Βυζαντίου ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ κοινὴ πίστη στὴν ὀρθοδοξία.

Οἱ ἀνθενωτικοὶ ἡγέτες φοβοῦνταν μήπως ἀναγνωρίζοντας τὴν ἕνωση καὶ τὰ πρωτεῖα τοῦ πάπα παρέδιδαν μαζὶ μὲ τὴν ὀρθοδοξία καὶ τὸ «πατροπαράδοτον», ὅπως ἔλεγε στὶς παραμονὲς τῆς πολιορκίας τῆς Πόλης ὁ Σχολάριος, δηλαδὴ ὅ,τι εἶχαν παραλάβει ἀπὸ τοὺς προγόνους των καὶ μαζὶ τὴν ἐθνική τους ὑπόσταση, ἀφοῦ αὐτὴ εἶχε δεθῆ ἀναπόσπαστα μὲ τὴν ὀρθοδοξία. Ὅτι αὐτὸ ἦταν ἡ «πατροπαράδοτος κληρονομία» τὸ εἶχε ἐπεξηγήσει κιόλας στὶς 17 Μαρτίου 1412 ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος μέσα στὸ συνοδικὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας ἐμπρὸς στὰ μέλη τῆς Συνόδου, τὰ ὁποῖα προσεκτικὰ τὸν ἄκουαν νὰ ἐκθέτη τὶς γνῶμες του «περὶ τῆς τῶν Κυπρίων πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν μελετηθείσης ἑνώσεως» καὶ νὰ τονίζη τὴν σημασία τῆς ἐμμονῆς στὴν ὀρθοδοξία: «τοῦτο ἐστὶ μόνον τὸ εἶναι ἡμῖν, ἡ ὀρθόδοξος πίστις ἡμῶν· *αὕτη πλοῦτος ἡμῶν, αὕτη δόξα, αὕτη γένος*...» [3].

Ἡ ὀρθόδοξη λοιπὸν ἐκκλησία, ἐνῶ κατ' οὐσίαν ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους φορεῖς τῆς ἐπίσημης ρωμαϊκῆς παραδόσεως, ἐπομένως διστακτικὴ καὶ κατὰ καιροὺς μάλιστα δυσμενὴς ὡς πρὸς τὴν χρήση καὶ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος «Ἕλλην», μὲ τὴν ἄκαμπτη ὅμως στάση της ἀπέ-

---

1. Βλ. *Gilbert de Lannoy,* Jego Podróże przez Joachima Lelewela, Poznan 1844, 1 σ. 82.

2. Βλ. *Κυδώνου,* Ρωμαίοις συμβουλευτικός, PG 154 στ. 1221. Πρβλ. καὶ *Loenertz,* Calecas, σ. 81.

3. Βλ. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 16.

ναντι τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας συνέβαλλε στὴν δημιουργία εὐνοϊκῶν περιστάσεων γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους. Ἀλλεπάλληλες ἐπίσης πολιτικο-κοινωνικὲς ζυμώσεις, παράλληλες πρὸς τὶς θρησκευτικές, ὁδηγοῦσαν γοργὰ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση.

IV. ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Α. ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 14ου ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ 15ου ΑΙ.

Πραγματικὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. εἶχε ἀρχίσει, ὅπως εἴδαμε, νὰ διακρίνεται ὁλοένα καὶ πιὸ καθαρὰ τὸ περίγραμμα τῶν πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν ἰδεῶν καὶ κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ διαπιστώνη κανεὶς μέσα στὰ ἐρείπια τῆς παρακμῆς τὰ σπέρματα τῆς ἀναγεννήσεως του. Ὅσο πλησιάζουν οἱ Τοῦρκοι πρὸς τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Δυτικὴ Θεσσαλία, Ἤπειρο, Ἀθήνα καὶ τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως, τόσο περισσότερο μεγαλώνει ἡ ἀγωνία τῶν κατοίκων καὶ ἀφυπνίζεται ἡ ἱστορική τους συνείδηση.

Οἱ εἰδήσεις μας βέβαια γιὰ τὴν ἀφύπνιση καὶ τὴν ἐξελικτικὴ ἄνοδο τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ εἶναι πολὺ λίγες. Παλαιὲς σχετικὲς κατὰ τόπους ἐνδείξεις, γραπτὲς σὰν τὸ χρονικὸ τοῦ Γαλαξιδιοῦ ἢ διηγήσεις, ἀπ' αὐτὲς ποὺ συναντᾶ κανεὶς κάποτε στὶς μονὲς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ οἱ ὁποῖες εἶναι τόσο πολύτιμες γιὰ τὴν διαλεύκανση τῆς ἱστορίας μας, θὰ καταστράφηκαν μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ἐνῶ προφορικὲς ἀφηγήσεις ἢ παραδόσεις θὰ ἔσβησαν τελικὰ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Πάντως τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ συνεχῶς ἔρχονται στὸ φῶς μὲ τὴν δημοσίευση νέων κειμένων ἢ μὲ τὴν συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῶν παλαιῶν, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ εὐρύνουμε τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὄχι μόνο στὶς ἐλεύθερες ἀκόμη χῶρες, ἀλλὰ καὶ στὶς φραγκοκρατούμενες παρατηρεῖται ἀνάνηψη καὶ ἀνασύνταξη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Στὶς φραγκοκρατούμενες βέβαια οἱ Ἕλληνες βρίσκονται σὲ κατώτερη θέση ἀπέναντι τῶν κατακτητῶν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ Φράγκοι ἀποτελοῦν μειονότητα καὶ αἰσθάνονται νὰ κλονίζεται ἡ κυριαρχία τους, κλίνουν πρὸς τὴν συνεννόηση καὶ πρὸς τὴν εἰρηνικὴ συμβίωση μὲ τοὺς κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα — τὸ πρῶτο ἀσφαλῶς — τοῦ Φράγκου αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἑρρίκου τῆς Φλάνδρας (1206-1216), ὁ ὁποῖος «ἂν καὶ ἦταν Φράγκος στὴν καταγωγή, ἐν τούτοις φερόταν μὲ μεγάλη ἐγκαρδιότητα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς εἶχε συγκαταριθμήσει ἄλλους στοὺς

ἀξιωματικούς του καὶ ἄλλους στοὺς στρατιῶτες του, ἐνῶ στὸ κοινὸ πλῆθος συμπεριφερόταν σὰν σὲ δικό του λαό» [1].

1. *Στὶς νότιες φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες.*

Μέσα στὸ περιβάλλον τῶν φραγκικῶν κτήσεων οἱ ἐντόπιοι, κυρίως οἱ ἄρχοντες, ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ ἐπωφεληθοῦν καὶ ν' αὐτοπροβληθοῦν, ἔχουν περισσότερες δυνατότητες νὰ κινηθοῦν καὶ νὰ ἐκφραστοῦν. Δὲν ὑπάρχει ἡ σκληρὴ καὶ ἀμείλικτη ἐπιβολὴ τῶν Τούρκων. Γι' αὐτὸ ἐκεῖ ὄχι μόνον ἀναπτύσσεται τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιστάσεως, ἀλλὰ καὶ ἀφυπνίζεται γοργότερα καὶ ἐντονώτερα ἡ ἐθνικὴ συνείδηση. Ἀμέσως παρακάτω προβαίνω στὴν ἐπισκόπηση τῆς κινήσεως αὐτῆς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς νότιες φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες. Ἀκόμη καὶ στὴν μακρινὴ καὶ ἀπομονωμένη Κύπρο, ἀπέναντι ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας, παρατηρεῖται ἀνάνηψη καὶ ἄνοδος τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων χωρικῶν της στὰ 1426, ποὺ ξεσπάζει ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν πειρατικὴ ἐπιδρομὴ καὶ τὶς λεηλασίες Μαμελούκων (Σαρακηνῶν) στὸ νησί. Οἱ χωρικοὶ μὲ ἐπικεφαλῆς κάποιον ἱπποκόμο Ἀλέξη ἐπιβάλλουν τὴν ἐξουσία τους στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ καὶ καθορίζουν πέντε καπετανάτα, στὴν Λεύκα, Λεμεσό, Περιστερώνα, Μόρφου καὶ Ὀρεινή. Στρέφονται κυρίως ἐναντίον τῶν Φράγκων εὐγενῶν καὶ τοῦ καθολικοῦ κλήρου καὶ προβαίνουν σὲ ἁρπαγὲς καὶ λεηλασίες. Ἡ ἀνταρσία τους αὐτή, ποὺ γρήγορα καταβλήθηκε, δὲν εἶχε μόνο κοινωνικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ καὶ ἐθνικό. Ἦταν μιὰ ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων ἰδίως χωρικῶν, ποὺ ὑπέφεραν κάτω ἀπὸ τὸν ξένο ζυγό [2]. Ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, ποὺ μᾶς τὴν περιγράφει στὸ «Χρονικόν» του, σὰν ἄνθρωπος τοῦ περιβάλλοντος τῶν Φράγκων βασιλέων δὲν ἀντιλαμβάνεται ἢ δὲν θέλει ν' ἀντιληφθῆ τὸν ἐθνικό της χαρακτῆρα.

Τὶς προσπάθειες αὐτὲς τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου γιὰ ἀπολύτρωση καὶ ἄνοδο τὶς ἐνισχύει ἀργότερα ἡ δεύτερη γυναίκα τοῦ Ἰωάννη Β' Lusignan, ἡ κόρη τοῦ δεσπότη τῆς Πελοποννήσου Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου, ἡ Ἑλένη. Γιὰ τὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ βασίλισσα καὶ τὶς ἰδέες της θὰ μιλήσουμε ξεχωριστὰ παρακάτω, στὸν οἰκεῖο τόπο.

Στὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως ὁ Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος (1382-1406), παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν «δυνατῶν» τῆς χώρας καὶ τὶς προστριβές του μὲ τὴν

---

1. *Γεώργιος Ἀκροπολίτης*, ἐκδ. Heisenberg, 1 σ. 28.

2. Βλ. *N. Iorga*, France de Chypre, Paris 1931, σ. 181, 195 κ.ἑ. Βλ. καὶ *Λ. Μαχαιρᾶ*, Χρονικὸν Κύπρου, ἐκδ. R.M. Dawkins, Oxford 1932, τ. 1 σ. 672 - 674. Πρβλ. καὶ *Κ. Σπυριδάκη*, Ὁ χαρακτὴρ τῆς κυπριακῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1426 καὶ ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, «Εἰς μνήμην Ἀμάντου» (1960) 71 - 75.

Βενετία καὶ μὲ τοὺς Φράγκους ἡγεμόνες, προσπαθεῖ νὰ συνεχίση τὸ ἔργο τῶν προκατόχων του Καντακουζηνῶν, ἰδίως τοῦ Μανουήλ. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης, τοῦ θυμίζει τὴν παλαιὰ ἔνδοξη ἱστορία τῆς Σπάρτης καὶ τὸν Λυκοῦργο [1]. Ἐκεῖ τὰ πράγματα εἶναι πολὺ καλύτερα παρὰ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ δεσπότης ἔχει ἐλευθερία κινήσεων καὶ εἶναι ἀνεξάρτητος. Ὁ κίνδυνος τῶν Τούρκων δὲν εἶναι ἀκόμη ἄμεσος. Ὁ Θεόδωρος Α' καὶ ὁ ἀδελφός του Μανουὴλ καταρτίζουν κοινὸ πρόγραμμα πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς συνεργασίας ἀπέναντι αὐτῶν. Τὸ θέμα αὐτὸ θὰ συζητήθηκε, ὅταν ὁ Θεόδωρος πέρασε ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη πηγαίνοντας γιὰ τὴν νέα θέση του στὴν Πελοπόννησο. Ἡ συμμαχία εὐρύνεται μὲ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Νερίου Ἀτζαγιώλη, Φλωρεντινοῦ δυνάστη τῆς Κορίνθου, καὶ στρέφεται ἐναντίον τῶν Τούρκων, τῶν Ναβαρραίων στὴν Πελοπόννησο καὶ ἐναντίον τῆς καταλανικῆς κυριαρχίας στὴν Στερεὰ (Ἀθήνα, Ἄμφισσα). Ἤδη ὅμως ἀπὸ τὸ 1383 οἱ δύο ἀδελφοὶ πιέζονται ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ζητοῦν τὴν βοήθεια τῆς Βενετίας. Μὲ τὴν ἑκούσια μάλιστα παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης (1387) στοὺς Τούρκους ἀναγκάζεται ὁ Θεόδωρος ν' ἀλλάξη τακτική. Ζητεῖ τὴν συνδρομὴ τῶν ἄτακτων γαζήδων τοῦ Ἐβρενὸς μπέη, γιὰ νὰ ἐπιβληθῆ στοὺς ἀπείθαρχους ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου καὶ στὸν ἀντάρτη Ἰωάννη, γιὸ τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ. Ἡ φιλία του ὅμως αὐτὴ μὲ τοὺς Τούρκους, ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐκτόπιση τῶν Φράγκων καὶ στὴν κατάληψη ὅλης τῆς Πελοποννήσου, ἔληξε σὲ βάρος του καὶ διαλύθηκε ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α' (1394) [2]. Ὁ τουρκικὸς κίνδυνος πανικοβάλλει τόσο τοὺς Ἕλληνες, ὥστε οἱ κάτοικοι τῆς Πάτρας, σπουδαίου ἐμπορικοῦ κέντρου, καθὼς καὶ τῆς Ναυπάκτου, ζητοῦν, ὅπως εἶχαν κάνει προτήτερα καὶ οἱ Κερκυραῖοι, τὴν κυριαρχία τῆς Βενετίας, ἐνῶ ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ ἐπικαλεῖται τὴν βοήθειά της γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Μονεμβασίας, ἀξιολόγου ἐπίσης λιμανιοῦ [3] καὶ τὴν παροχὴ ἀσύλου σὲ περίπτωση ἐπιβολῆς τῶν Τούρκων. Τὸ ἴδιο ζητεῖ καὶ ὁ βασιλιὰς Ἰωάννης Ζ' ποὺ ἀναπληρώνει τὸν θεῖο του Μανουὴλ Β', ποὺ βρίσκεται στὴν Δύση [4].

Ὅταν ἀργότερα, στὰ 1400, ὁ Θεόδωρος Α' ἀπελπισμένος (ἀπὸ τὴν λεηλασία τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἐβρενὸς μπέη) γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων ἀποπειράθηκε νὰ πουλήση τὸν Μυστρᾶ στοὺς Ἰωαννίτες ἱππότες, ἀντέδρασε ὁ λαός, ὑποκινημένος ἀπὸ τὸν μητροπολίτη, καὶ ματαίωσε τὰ σχέδιά του [5].

Οἱ πιὸ ἰσχυροὶ ἀπὸ τοὺς Φράγκους, οἱ Βενετοί, ἀποβλέποντας στὴν παγίωση

1. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 157.

2. *Loenertz,* Pour l'histoire du Peloponnèse, REB 1 (1944) 152 - 181. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *Dennis,* ἔνθ' ἀν. σ. 114 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 194.

3. Βλ. *Thiriet,* Régestes, 1 σ. 201, 203, 205, τ. 2 σ. 15, 22.

4. Ἔνθ' ἀν. 2 σ. 10.

5. Βλ. *Σφραντζῆς,* σ. 63 - 64. *Χαλκοκονδύλης, Darkó,* 1 σ. 91 - 92. Πρβλ. καὶ *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 1 σ. 158 - 160.

τῶν κατακτήσεων τους σὲ ὁρισμένα στρατηγικὰ σημεῖα, ἰδίως στὴν Κρήτη, ἐναλλάσουν κατὰ καιρούς, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις, τὴν βία μὲ τὴν διπλωματία καὶ τὴν ἠπιότητα. Γενικὰ ἐφαρμόζουν ἕνα αὐστηρὸ γραφειοκρατικὸ καὶ συγκεντρωτικὸ σύστημα.

Στὴν Κρήτη μετὰ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς (τέλη 1210 ἢ ἀρχὲς 1211) οἱ ποικιλότροπες καταπιέσεις τους (ἡ ἐγκατάσταση Βενετῶν ἐποίκων, ὁ σφετερισμὸς τῶν κτημάτων τῶν ντόπιων ἀρχοντικῶν οἴκων, ἡ ἀπαγόρευση τῆς παραμονῆς τοῦ ἀνώτερου ὀρθόδοξου κλήρου, οἱ αὐθαιρεσίες τῶν κυβερνητικῶν ὀργάνων, ἡ βαριὰ φορολογία κ.λ.) εἶχαν προκαλέσει, ὅπως εἴχαμε ἰδεῖ, συνεχεῖς ἀναβρασμοὺς καὶ ἀλλεπάλληλες ἐπαναστάσεις τῶν ἀνυπότακτων κατοίκων της [1]. Γνωστὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (1364-1367) εἶναι ἡ ἐπανάσταση τῶν ἀδελφῶν Καλλέργηδων καὶ οἱ προσπάθειές τους νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη [2]. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ Βενετὸς χρονογράφος Gasparo Zancaruolo στὸ ἀνέκδοτο ἀκόμη χειρόγραφό του γράφει ὅτι ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος πολεμοῦσε γιὰ ν' ἀνακτήσῃ ἐκεῖνα ποὺ τοῦ ἀνῆκαν κατὰ κληρονομίαν καὶ μεταχειρίζεται τὴν ἑλληνικὴ λέξη μὲ λατινικὰ γράμματα «suo gonico» [3]. Μὲ τοὺς Καλλέργηδες συμπράττουν καὶ οἱ εὐγενεῖς Βενετοί, ποὺ εἶχαν πρωτοστατήσει κατὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Τίτου (Αὔγουστος 1363) [4]. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἑρμηνεύεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν ταυτισμὸ τῶν κοινῶν συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν βαθμιαία ψυχικὴ προσέγγιση τῶν δύο στοιχείων, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε κιόλας μιλήσει (σ. 181). Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἐπρόκειτο ἀργότερα, ἰδίως μετὰ τὴν σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (1439), νὰ ὁδηγήσῃ σὲ ὁλοένα καὶ πιὸ συχνὲς ἐπιμειξίες καὶ στὸν βαθμιαῖο ἐξελληνισμὸ καὶ ἀφομοίωση τῶν Βενετῶν ἐκείνων ἐποίκων.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τῶν Καλλέργηδων Ἰωάννης δρᾶ μὲ τὴν σημαία τοῦ Βυζαντίου καὶ δηλώνει ὅτι μάχεται γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν ἕνωσή του μὲ τὸ βυζαντινὸ κράτος [5]. Ἔχουμε κιόλας ἰδεῖ (σ. 88) μὲ πόση θέρμη οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, παρακολουθοῦσαν τὰ ἑλληνικὰ ζητήματα [6]. Τὴν προσκόλ-

1. Βλ. *Ξανθουδίδου*, Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σ. 37 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Νικ. Ζουδιανοῦ*, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ ἐνετοκρατίας, Ἀθῆναι 1960, τ. 1 σ. 60 κ.ἑ.

2. Βλ. *Ἀγαθ. Ξηρουχάκη*, Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363 - 1366, Ἀλεξάνδρεια 1932, σ. 29 - 30. Πρβλ. καὶ *Ζουδιανοῦ*, ἔνθ' ἀν. 176 - 189. *Silvano Borsari*, Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo, Napoli 1963, σ. 40 κ.ἑ.

3. *Σ. Ἀντωνιάδη*, Ὁ χρονογράφος Zancaruolo καὶ ἡ κρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1363, ΚΧ 15 - 16 (1963) 357.

4. *Ξηρουχάκη*, ἔνθ' ἀν. σ. 29. *Ξανθουδίδου*, ἔνθ' ἀν. σ. 81 κ.ἑ.

5. *Ξανθουδίδου*, ἔνθ' ἀν. σ. 99 - 110.

6. Τὴν ἐπιθυμία τῶν Κρητικῶν νὰ ἐλευθερωθοῦν τὴν δείχνει ἀκόμη ἡ συνωμοσία τοῦ Ρεθεμνιώτη Σήφη Βλαστοῦ 100 περίπου χρόνια ἀργότερα (1453 - 1454), ἐνῶ δηλαδὴ

ληση ὅμως τῶν Κρητικῶν στὴν ἰδέα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ στὸ ἐθνικὸ σύνολο τὴν ἐκφράζει πολὺ παραστατικὰ τὸ ἑξῆς χωρίο τοῦ ἱστορικοῦ Δούκα, ὁ ὁποῖος μιλώντας γιὰ τοὺς Κρητικοὺς φύλακες τῆς Βασιλικῆς Πύλης λέγει: «ἦταν οἱ Κρητικοὶ πάντοτε πολὺ πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι στοὺς ναοὺς τῶν ἁγίων καὶ στὰ λείψανα αὐτῶν καὶ στὸ βασίλειο τῆς Κωνσταντινουπόλεως» [1]. Αὐτοὺς τοὺς παρουσιάζει ὁ Δούκας νὰ λέγουν στὸν βασιλιὰ Μανουὴλ Β',ἀγανακτισμένοι ἀπὸ τὴν προδοσία ἑνὸς Κωνσταντινουπολίτη·«Βασιλιά μας, εἶναι ἀδικία ἐμεῖς νὰ προτιμοῦμε τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν πατρίδα μας καὶ νὰ εἴμαστε πρόθυμοι νὰ χύσουμε τὸ αἷμα μας γιὰ τὴν βασιλεύουσά μας (τὴν πρωτεύουσά μας), ἐνῶ οἱ ντόπιοι κι' ὅσοι κληρονόμησαν δόξα ἀπ' αὐτὴν νὰ εἶναι προδότες» [2].

Τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Κρητικῶν μαρτυροῦν ἀκόμη καὶ οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφὲς ὀρθοδόξων ναῶν τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, οἱ ὁποῖες μνημονεύουν τοὺς κατὰ καιροὺς βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου [3]. «Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν γίνεται φανερόν, παρατηρεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Καλοκύρης, ὅτι καθ' ὅλον τὸν 14ον αἰ., καθ' ὃν συνεχεῖς ἦσαν οἱ ἀγῶνες τῶν Κρητῶν πρὸς τοὺς Ἐνετούς, καθὼς καὶ τὸν 15ον, ὅτε οὗτοι διεκόπησαν καὶ γενεαί, πλέον, ἦλθον καὶ παρῆλθον, τὸ ἐθνικὸν φρόνημα ἦτο τόσον ἀκμαῖον, ὥστε ὁ λαός, ἀδιαφορῶν καὶ περιφρονῶν τὸ καθεστὼς τοῦ δυνάστου, μνημονεύει προκλητικῶς τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου, δηλῶν οὕτω ἀπροκαλύπτως τὴν δι' αὐτὸν ὑπερτάτην πολιτικὴν Ἀρχήν, τὴν ὁποίαν ἀναγνωρίζει καὶ πρὸς ἣν συνδέει τὰ ἔργα του» [4]. Γενικὰ ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης μὲ τοὺς ἁπλοὺς καὶ φτωχοὺς παπάδες της πρωτοστατεῖ στὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση [5].

Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι τὸν ἴδιον αἰώνα, στὰ 1328, ὁ Κρητικὸς ζωγράφος Ἰωάννης Παγωμένος στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀνυδριώτη παρουσιάζει ζωγραφικὸ θέμα τῶν βόρειων ἑλληνικῶν περιοχῶν, τὸν Ἅγ. Δημήτριο νὰ λογχίζη τὸν τσάρο τῶν Βουλγάρων Ἰωαννίτση ποὺ στὰ 1207 πολιορκοῦσε τὴν Θεσσαλονίκη - θεματογραφικὲς ἀπηχήσεις μακρινῶν ἑλληνικῶν

πέφτει ἡ Κωνσταντινούπολη (βλ. *Μ.Ι Μανούσακα*, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460 - 1462, Ἀθῆναι 1960).

1. *Δούκας*, σ. 185 (Grecu, σ. 233).
2. Ἔνθ' ἀν. σ. 185 (233).
3. Βλ. *Καλοκύρη*, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, σ. 191 - 192.
4. *Καλοκύρη*, ἔνθ' ἀν. σ. 184.
5. Βλ. σχετικὰ στὴν σ. 048 κ.ἑ. τοῦ παραρτήματος τῶν ἐγγράφων τῆς τρίτης σειρᾶς τοῦ βιβλίου τοῦ *Vl. Lamansky*, Secrets d'Etat de Venise, documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècles, Saint-Pétersbourg 1884. Βλ. ἐπίσης σ. 055 - 056, ὅπου ἔγγραφο τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (τοῦ 1487) χαρακτηρίζει μὲ τὰ ἑξῆς τοὺς ὀρθόδοξους ἱερεῖς· «papates non catholici, *quos semper recognovimus primos auctores et compulsores et fautores contra statum nostrum*».

περιοχῶν ποὺ προδίδουν μιὰ βαθιὰ συνοχὴ τῶν πληθυσμῶν, ἑνότητα καλλιτεχνικῶν ἐκφράσεων καὶ ἔμμεσα ἑνότητα ἐθνική [1].

Καλύτερη εἶναι ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μεθώνης, Κορώνης καὶ τῆς Εὐβοίας. Ὁρισμένοι μάλιστα στρατολογοῦνται ὡς φρουροὶ τῶν κάστρων, ἀλλὰ κατὰ καιρούς, ὅταν διεξάγωνται ἐπιχειρήσεις ἑλληνικῶν στρατευμάτων ἐκεῖ κοντὰ ἢ γενικὰ ἐμφανίζεται κάποιος κίνδυνος, τότε τὰ μικρὰ αὐτὰ ἑλληνικὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα μετατοπίζονται ἢ διαλύονται ἢ μειώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν τους [2]. Ἐπίσης καλὴ εἶναι ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων τῆς Κέρκυρας, οἱ ὁποῖοι παραδίδουν τὸ νησί τους στὴν Βενετία στὰ 1386-1387, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῶν διαφόρων αἰτημάτων ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν ἐξασφάλιση κοινοτικῶν προνομίων. Στὴν Κέρκυρα δημιουργεῖται νέο ἰδιόρρυθμο καθεστὼς ἀνάμεσα στὶς νενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες. Τὴν ἴδια περίπου πολιτικὴ ἐγκαινιάζουν οἱ Βενετοὶ στὸ Ναύπλιο (1389), στὴν Τῆνο καὶ Μύκονο (1392) καὶ στὸ Ἄργος, ὅπου ἴσχυαν ἄλλωστε παλαιότερα αἱ «Ἀσσίζαι τῆς Ρωμανίας» [3]. Γενικὰ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. ἡ κατάσταση τῶν κατακτημένων φαίνεται ὅτι βελτιώνεται, καθὼς καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς κατακτητές [4].

Στὴν Χίο, ἴσως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1380-1388, ἐξυφαίνεται συνωμοσία ἐναντίον τῶν Γενουατῶν, ποὺ ὀφείλεται σὲ ἐθνικοθρησκευτικοὺς λόγους, στὴν ἀντίδραση δηλαδὴ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ καθολικοῦ κλήρου καὶ γενικὰ τῶν ξένων κατακτητῶν, ἀλλ' ἀνακαλύπτεται ἐξ αἰτίας τῆς προδοσίας ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συνωμότες. Δέκα ἀπ' αὐτοὺς ἐκτελοῦνται μὲ ἀπαγχονισμό, οἱ περιουσίες τους δημεύονται καὶ μέρος ἀπὸ τὰ κτήματά τους δίδεται στὸν προδότη ὡς ἀμοιβή [5]. Πάντως — ἂν ὁ προσδιοριμὸς τοῦ γεγονότος μεταξὺ 1380-1388 εἶναι ἀκριβής — εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ συνωμοσία ὀργανώνεται μέσα στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ὁ Μανουὴλ Β' πρόβαλλε σθεναρὴ ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Τούρκων στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ στὴν Θεσσαλονίκη.

Πυκνὸ σκοτάδι σκεπάζει ἀκόμη τὶς συνθῆκες ζωῆς, τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοὺς Φράγκους στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ὡς τὸν Ἰσθμό, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τῶν Καταλανῶν (1311-1388), ἡ ὁποία ἔχει διαλευκανθῆ ἀρκετὰ χάρη στὶς ἔρευνες ἰδίως τοῦ μεγάλου ἐρευνητῆ Antonio Rubió y Lluch ἰδίως στὰ καταλανικὰ ἀρχεῖα. Πραγματικὰ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κατοχῆς

---

1. *Κ. Λασσιθιωτάκη,* Θέματα καὶ ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ τέχνη τῆς Κρήτης, ΚΧ 19 (1965) 272 - 273. Γιὰ τὸν ζωγράφο βλ. *Κ.Δ. Καλοκύρη,* Ἰωάννης Παγωμένος, ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ΚΧ 12 (1958) 347 - 367.

2. Βλ. *Thiriet,* Régestes, 2 passim.

3. Βλ. σχετικὰ στοῦ *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 395 - 398, 399 - 401.

4. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *Thiriet,* ἔνθ' ἀν. σ. 210 - 211, 288, 289 - 290, 298, 360 - 361.

5. Βλ. *Αἰμ. Κ. Σάρου,* Τὸ Κάστρον τῆς Χίου, Ἀθῆναι 1916, σ. 59 - 68. *Γ.Ι. Ζολώτα,* Ἱστορία τῆς Χίου, Ἀθῆναι 1924, τ. 2 σ. 484 - 495. Πρβλ. καὶ *Ph. Argenti,* The Occupa-

τῶν Φράγκων δὲν μπορεῖ νὰ βρῇ κανεὶς στὰ ἔγγραφά τους καμιὰ μνεία γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Βοιωτίας, ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι ὅσα βρίσκει ἀργότερα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀτζαγιωλῶν (1388-1460). Κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ Rubiò y Lluch «ὁ ἑλληνικὸς λαὸς φαίνεται σὰν νὰ ἔχη ἐξοριστῆ ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς χώρας του» [1]. Ἀντίθετα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Καταλανῶν ἀρκετὲς εἶναι οἱ εἰδήσεις μας γιὰ τὴν ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν τὴν βαθμιαία ἄνοδό τους στὴν Ἀθήνα καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῶν δουκάτων Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν, στὴν Θήβα, Λιβαδιὰ καὶ ἀλλοῦ [2].

Γενικὰ βέβαια οἱ Καταλανοί, ὅπως καὶ οἱ Φράγκοι, θεωροῦσαν καὶ μεταχειρίζονταν τοὺς Ἕλληνες σὰν ὑποδεέστερο ἔθνος. Τοὺς ἀπέκλειαν ἀπὸ ὅλα τὰ ἀστικὰ δίκαια, ποὺ τὰ παραχωροῦσαν μόνο στοὺς ἑαυτούς των, στοὺς Conquistadors, ὅπως αὐτοαποκαλοῦνταν [3].

Ἀπὸ τὴν καταλανικὴ κατάκτηση ὠφελήθηκε κυρίως τὸ ἐμπόριο τῆς Μαγιόρκας. Διάφοροι κάτοικοί της μνημονεύονται νὰ ἔχουν ὑπηρετήσει σὲ ἀνώτατες θέσεις στὴν Θήβα καὶ νὰ βρίσκωνται σὲ μεγάλη ὑπόληψη. Οἱ πιὸ σημαντικοὶ πυρῆνες καταλανικῶν παροικιῶν βρίσκονται στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Λιβαδιά [4].

Οἱ ἐντόπιοι κάτοικοι τῶν πόλεων, ἔμποροι, βιοτέχνες καὶ γραφεῖς, ὑποφέρουν πολὺ ἀπὸ τὸν καταλανικὸ ζυγό, ἰδίως ὅμως οἱ ἀγρότες, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται δουλοπάροικοι δεμένοι μὲ τὴν γῆ, καὶ ἀκόμη σκλάβοι [5]. Ὅλοι γενικὰ δὲν μποροῦν νὰ προβοῦν σὲ καμιὰ δικαιοπραξία (ἀγορές, πωλήσεις κτημάτων κ.λ.), ἂν προηγουμένως δὲν τοὺς ἔχουν παραχωρηθῆ ὁρισμένα πολιτικὰ προνόμια [6].

Μολαταῦτα ἐξαιρέσεις σημειώθηκαν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν Καταλανῶν στὶς παραπάνω περιοχές. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται π.χ. ὅτι οἱ Ἕλληνες

---

tion of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346 - 1566, Cambridge 1958, τ. 1 σ. 652 - 654.

1. *Rubiò y Lluch,* Els governs de Matheu de Moncada, «Anuari de l'Institut d' Estudis Catalans» MCMI, Barcelona 1912, σ. 48 - 49.

2. Βλ. πολὺ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιὰ τὴν παρουσία καὶ ἄνοδο τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ καταλανοκρατίας στοῦ *Rubiò y Lluch,* La poblaciò dels ducats catalans de Grecia, «Institut d'Estudis Catalans», Mémoires de la Secciò Historico - arqueologica. IV Barcelona 1933, σ. 25 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης *ἈντωνίουΡουβιὸ υ Λιούκ,* Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, μετ. Γ.Ν. Μαυράκη, Ἀθῆναι 1912.

3. *Μίλλερ,* Φραγκοκρατία, 1 σ. 343.

4. *Rubiò y Lluch,* La poblaciò, σ. 11 - 12.

5. Ἔνθ' ἀν. σ. 26.

6. Βλ. *Kenneth M. Setton,* Catalan Domination of Athens 1311 - 1388, Cambridge, Massachusetts 1948, σ. 251· «without having acquired a patent of freedom and frankish status...». Τὴν σκληρὴ συμπεριφορὰ τῶν κατακτητῶν ἀπέναντι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μαρτυροῦν διάφορες παροιμιακὲς ἐκφράσεις του, ποὺ μερικὲς ἔμειναν ὡς τὰ χρόνια μας στὸ στόμα τῶν κατοίκων τῆς Θράκης, Εὐβοίας, Θεσσαλίας, Ἀκαρνανίας, Ἀθήνας, Πελοποννήσου (*Setton,* ἔνθ' ἀν. σ. 247 - 248).

τῆς Λιβαδιᾶς, μετὰ τὴν νίκη τῶν Καταλανῶν στὸν Κηφισσὸ (1311) ἐναντίον τῶν Φράγκων τοῦ δουκάτου τῆς 'Αθήνας, ἐπειδὴ ἄνοιξαν τὶς πύλες στοὺς νικητές, ἀνταμείφθηκαν μὲ «τὰ πλήρη δίκαια καὶ προνόμια Φράγκων», σφραγισμένα μὲ τὴν μεγάλη σφραγίδα τοῦ 'Αγ. Γεωργίου [1]. 'Εδῶ ἂς σημειωθῆ ὅτι ἡ στρατηγικὴ θέση τῆς Λιβαδιᾶς εἶναι σημαντικὴ ἐπὶ καταλανοκρατίας, γιατὶ βρίσκεται στὸ μέσο τῶν καταλανικῶν κτήσεων καὶ ἤλεγχε χάρη στὸ δυνατὸ κάστρο της - ἕνα ἀπὸ τὰ ὡραιότερα τῆς φραγκοκρατίας στὴν 'Ελλάδα - τὸ σταυροδρόμι ποὺ σχηματίζουν τὰ στενὰ τοῦ Παρνασσοῦ καὶ ὁ μεγάλος πανάρχαιος δρόμος ποὺ ἑνώνει τὸ δουκάτο τῆς Νεοπάτρας μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῆς 'Αθήνας [2]. 'Εβδομήντα χρόνια ἀργότερα, δηλαδὴ στὰ 1381, ὁ Πέτρος Δ' τῆς 'Αραγωνίας παραχωρεῖ στοὺς κατοίκους τῆς Λιβαδιᾶς, Ἕλληνες καὶ Καταλανούς, ποὺ εἶχαν ὑπερασπίσει τὴν πόλη ἐναντίον τῶν Ναβαρραίων, τὸ δικαίωμα νὰ κυβερνιοῦνται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς Καταλωνίας καὶ μὲ τὶς συνήθειες τῆς Βαρκελώνας [3].

Προνομιακὴ μεταχείριση εἶχε ἰδίως ἡ οἰκογένεια τῶν Μαυρονικολαίων στὴν Λιβαδιά. 'Ο Μαυρονικόλας ὀνομάζεται νοτάριος τῆς Λιβαδιᾶς ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψή της στὰ 1311 ἀπὸ τοὺς Καταλανούς, καὶ παίρνει τὸ δικαίωμα τοῦ καταλανοῦ πολίτη. 'Αργότερα, στὰ 1366, ὕστερ' ἀπὸ τὸ διαβήματα τοῦ Roger de Lluria, γιοῦ, ὁ βασιλιὰς τῆς Σικελίας Φρειδερῖκος Δ' ἀνανεώνει τὰ προνόμια αὐτὰ γιὰ τὸν Νικόλα, γιὸ τοῦ Μαυρονικόλα [4]. 'Ο γιός του Κωνσταντῖνος τὸν διαδέχεται στὴν θέση τοῦ νοταρίου ἐπὶ Πέτρου Γ', ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο τοῦ ἐπικυρώνει τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη ποὺ εἶχε ὁ πατέρας του, ἀλλὰ καὶ τοῦ παραχωρεῖ στὸ διηνεκὲς τὴν καγκελλαρία τῆς Λιβαδιᾶς μὲ τὸ προνόμιο νὰ ὀνομάζη ὅποιον θέλη ὡς ἀντικαταστάτη του [5] 'Ακόμη τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα, ποὺ δὲν εἶχε ὁ πατέρας του, νὰ παίρνουν τὰ παιδιά του γυναῖκες φραγκικῆς καταγωγῆς, πράγμα ποὺ ἦταν ἀπαγορευμένο [6].

'Επίσης καὶ ἄλλοι Ἕλληνες κατορθώνουν νὰ τοὺς χορηγηθοῦν σημαντικὰ προνόμια, ὅπως ὁ Νικολάκης Μανιάκης, ὁ ὁποῖος βοήθησε στὴν ἐπικράτηση τοῦ Roger de Lluria, γιοῦ, μέσα στὴν Θήβα, ὁ Δημήτριος Ρέντης ἀπὸ τὴν 'Αθήνα' νοτάριος καὶ ἀργότερα καγκελλάριος τῆς 'Αθήνας, ποὺ ὑπεράσπισε μὲ ἀνδρεία τὰ Μέγαρα (1374) ἐναντίον τῶν 'Ατζαγιωλῶν, καθὼς καὶ μερικοὶ ἄλλοι ἀκόμη

---

1. Βλ. *Γρηγοροβίου,* 'Ιστορία τῶν 'Αθηνῶν, 3 σ. 399. Πρβλ. *Μίλλερ,* Φραγκοκρατία, 1 σ. 328.

2. *Rubiò y Lluch,* La Grecia catalana de 1370 à 1377, «Anuari de l'institut d' Estudis Catalans» 1913 - 1914, Barcelona 1914, σ. 24 - 25.

3. *Rubiò y Lluch,* La poblaciò, σ. 27.

4. Βλ. *Rubio y Lluch,* La Grecia catalana de 1377 - a 1379, σ. 41.

5. *Rubiò y Lluch,* La poblaciò, σ. 27.

6. *Rubiò y Lluch,* Els governs, σ. 48 - 49. Τοῦ *αὐτοῦ,* Chanceliers et notaires dans la Grèce Catalane, «Εἰς μνήμην Λάμπρου», 'Αθῆναι 1935, σ. 153 - 154.

Ἕλληνες [1]. Ἐπίσης κάποιος Δημήτρης ἀναφέρεται ὡς καστελλάνος τῶν Σαλώνων [2]. Οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ ἀποτελοῦν τοὺς ἰσχυροὺς τοῦ τόπου, τοὺς ἀρχηγοὺς ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν.

Οἱ Καταλανοὶ (ὅπως ἄλλωστε βλέπουμε ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα), ποὺ εἶχαν χάσει τώρα τὴν ἀρχική τους ὁρμὴ καὶ στὴν δεύτερη γενιὰ εἶχαν μεταβληθῆ σὲ εἰρηνικοὺς γαιοκτήμονες, γιὰ ν' ἀντιμετωπίζουν τοὺς διάφορους ἐχθρούς των, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ στρατολογοῦν τοὺς Ἕλληνες, εἴτε αὐτοὶ τὸ ἤθελαν εἴτε ὄχι, καὶ τοὺς ἔπαιρναν μαζί τους στὶς ἐκστρατεῖες. Μεγαλύτερη ὅμως ἐκτίμηση ἔτρεφαν πρὸς τοὺς Πελοποννησίους, ποὺ τοὺς θεωροῦσαν τότε περισσότερο ἐμπειροπόλεμους [3], ἰδίως τοὺς Ἀλβανοὺς ἱππεῖς [4].

Μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων οἱ νέες συνθῆκες ζωῆς τῶν κατακτητῶν, τὰ κοινὰ συμφέροντα καὶ ὁ συγχρωτισμὸς συνετέλεσαν, ὥστε - παρὰ τὶς σχετικὲς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις - Καταλανοὶ νὰ παίρνουν γυναῖκες Ἑλληνίδες ἢ νὰ προσέρχωνται ἀκόμη καὶ στὴν ὀρθοδοξία [5].

Ἐπὶ πατριάρχη Φιλοθέου στὰ 1365 χειροτονεῖται «μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος», ἀλλ' αὐτὸς πεθαίνει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔτσι τὸν ἑπόμενο χρόνο ἀποστέλλεται στὴν Ἀθήνα ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὡς ἐπίτροπος «μέχρι ἂν σὺν θεῷ χειροτονηθῇ ἀρχιερεὺς Ἀθηνῶν». Ὁ νέος μητροπολίτης, στὸν ὁποῖο παραχωρεῖται ἡ κάρπωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαίων τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Θηβῶν καὶ Νέων Πατρῶν καὶ τῆς πατριαρχικῆς ἐκκλησίας τῆς Αἴγινας, φαίνεται ὅτι δὲν κατόρθωσε ν' ἀναλάβη τὴν ποίμανση τοῦ πληρώματός του ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς ἀνωμαλίας, ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὸ δουκάτο τῆς Ἀθήνας [6].

Οἱ Ἕλληνες κερδίζουν ἔδαφος ἐπωφελούμενοι ἰδίως ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τῆς ἑταιρείας τῶν Ναβαρραίων (1375-1388) μὲ τοὺς Καταλανούς, ἐνῶ ὁ Φλωρεντινὸς δυνάστης τῆς Κορίνθου Νέριος Ἀτζαγιώλης, σύμμαχος τοῦ Θεοδώρου Α' καὶ Μανουὴλ Β' μὲ κοινὸ μέτωπο ἀπέναντι Τούρκων καὶ Καταλανῶν, παρακολουθεῖ ἄγρυπνος τὴν κατάσταση ἀποβλέποντας στὴν ὑποκατάσταση τῶν τελευταίων [7]. Ἡ ἀναταραχὴ αὐτὴ ἴσως εὐνοεῖ καὶ τὴν ἐμφάνιση ληστρικῶν ὁμάδων

---

1. *Rubiò y Lluch,* Els governs, σ. 48, 49. Γιὰ τὶς ὑπηρεσίες καὶ ἀμοιβὲς τοῦ Δημ. Ρέντη βλ. τοῦ *αὐτοῦ,* La poblaciò, σ. 37 - 38. Τοῦ *αὐτοῦ,* Athènes au temps des Catalans, σ. 14 - 15.

2. Βλ. *Lluch,* La poblaciò, σ. 27. Ὁ *Lluch* ἀναφέρει δύο διαφορετικὰ πρόσωπα, τὸν Δημήτρη καὶ τὸν Μῆτρο, ἀλλὰ φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα, τὸ ἴδιο. Πρβλ. καὶ *Μίλλερ,* Φραγκοκρατία, 1 σ. 344.

3. *Lluch,* Els governs, σ. 26 - 27.

4. *Lluch,* La poblaciò, σ. 29 - 30.

5. Βλ. *Lluch,* ἔνθ' ἀν. σ. 25 - 26. *Μίλλερ,* Φραγκοκρατία, 1 σ. 344.

6. *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 1 σ. 483 - 484, 564. Βλ. καὶ *Τ.Δ. Νερούτσου,* Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, ΔΙΕΕ 4 (1892 - 1895) 198 - 199.

7. Βλ. *Μίλλερ,* Φραγκοκρατία, 1 σ. 442 - 469. *Dennis,* ἔνθ' ἀν. σ. 119 κ.έ.

στὰ ὀρεινὰ μέρη τῆς 'Ανατολικῆς Στερεᾶς. Ἔτσι ἀναφέρεται ὅτι οἱ λῃστὲς Cuyrataci (Κουιρατάκης), Androni ('Ανδρώνης), Gostila (Γκοστίλας), Pacioti (Πατσιώτης) κ.ἄ. ἀπέσπασαν 160 δουκάτα ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο τῶν Μεγάρων κοντὰ στὴν Βιτρινίτζα. «Τὰ ὀνόματά τους, γράφει ὁ Rubiò y Lluch, καθαρὰ νεοελληνικά, μᾶς κάνουν νὰ θυμηθοῦμε τοὺς περίφημους κλέφτες καὶ ἀρματολούς, τοὺς ἡρωϊκοὺς αὐτοὺς ὑπερασπιστὲς τοῦ ἔνδοξου πολέμου τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας» [1].

Οἱ Ἕλληνες παρουσιάζονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ πολεμοῦν γενναῖα εἴτε στὸ πλευρὸ τῶν Καταλανῶν εἴτε καὶ ἐναντίον τους. Γενικὰ τὸ μαχητικὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων ἀφυπνίζεται κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς καταλανοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1386-1388) [2].

'Επίσης καὶ ἡ πολιτικὴ θέση τῶν κατακτημένων βελτιώνεται, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν μνεία Ἑλλήνων ἀνάμεσα στὰ ξένα μέλη τοῦ συμβουλίου (Consell ἢ Universitad) τῆς 'Αθήνας [3] καὶ τῶν Νέων Πατρῶν. Μὲ ποιὸ τρόπο ἐκλέγονταν τὰ μέλη αὐτά, μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Τὸ κοινοτικὸ συμβούλιο ἐξέλεγε τοὺς ἀντιπροσώπους (sindichs, procuradors) ἐμπρὸς στὸν δούκα [4] Ὑπῆρχε ἄραγε τότε χωριστὴ ἑλληνικὴ ἀρχή, ποὺ διαχειριζόταν τὰ ζητήματα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας; Τὸ πράγμα δὲν φαίνεται πιθανόν.

Τὰ ὑφιστάμενα κοινὰ στὶς ἀναφορές τους πρὸς τὸν δούκα χρησιμοποιοῦσαν ἁπλὸ καὶ ἀφελὲς ὕφος καὶ πετύχαιναν συνήθως εὐνοϊκὴ ἀπάντηση στὰ αἰτήματά τους. Δὲν δίσταζαν κάποτε ν' ἀπαιτοῦν τὴν ἀνάκληση μισητοῦ γενικοῦ ἐπιτρόπου [5].

Στὴν κάποια βελτίωση τῶν σχέσεων Καταλανῶν καὶ Ἑλλήνων ἴσως θὰ συνετέλεσε καὶ ὁ ἀρχαιολάτρης καὶ φιλέλληνας βασιλιὰς τῆς 'Αραγωνίας Πέτρος Δ', ὁ ὁποῖος στὰ 1380 χαρακτήριζε τὴν 'Ακρόπολη σὰν τὸ πιὸ πλούσιο στολίδι μέσα στὸν κόσμο, ποὺ ὅμοιό του δὲν εἶχε κανεὶς ἄλλος βασιλιὰς μέσα στὴν χριστιανοσύνη [6]. 'Εδῶ ἀκόμη πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι στὰ 1381 σὲ ἐπιστολή του μνημο-

---

1. *Lluch,* La poblaciò, σ. 32.
2. Βλ. παραδείγματα στοῦ *Lluch,* La poblaciò, σ. 30 - 31.
3. Βλ. *Rubiò y Lluch,* Περὶ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν οἱ Καταλανοὶ ἀπώλεσαν τὰς 'Αθήνας, ΔΙΕΕ 4 (1892 - 1895) 540.
4. Βλ. *Lluch,* La poblaciò, σ. 29. *Setton,* Catalan Domination of Athens, σ. 85.
5. *Μίλλερ,* Φραγκοκρατία, 1 σ. 341.
6. Βλ. *Setton,* Catalan Domination of Athens, σ. 17, 187 - 188, 200, 257. Γιὰ τὴν 'Αθήνα κατὰ τὴν καταλανικὴ ἐποχή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Setton βλ. καὶ τοῦ ***Rubiò y Lluch,*** Athenes en temps dels Catalans, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans» I Barcelona 1907. Πρβλ. καὶ μνεία τοῦ Παρθενώνα ὡς ἐκκλησίας τῆς Παρθένου: ***Rubiò y Lluch,*** La Acropolis de Atenas en la epoca catalana, Barcelona 1908, σ. 27. Γιὰ τὴν 'Αθήνα καὶ τὴν 'Ακρόπολη ἐπὶ καταλανοκρατίας βλ. τοῦ *αὐτοῦ,* La Grecia catalana de 1370 a 1377, σ. 29 - 37.

νεύει τὸ ὄνομα «Allada» (Ἑλλάδα): εὐχαριστεῖ τὸν κόμη τῆς περιοχῆς τῆς Νεοπάτρας καὶ «ὅλους τοὺς ἄλλους Ἀλβανοὺς ποὺ κατοικοῦν τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδας (Allada)», γιατὶ σὰν καλοὶ καὶ πιστοὶ ὑποτελεῖς ὑπεράσπισαν τὶς καταλανικὲς κτήσεις ἐναντίον τῶν Ναβαρραίων καὶ ἄλλων ἐχθρῶν. Πρέπει πραγματικὰ νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι μὲ τὴν λέξη Ἑλλάδα ὁ Πέτρος Δ' ἐννοεῖ τὴν Φθιώτιδα καὶ ἄλλες περιοχὲς τοῦ δουκάτου τῆς Νεοπάτρας, ὅπως ὑποθέτει καὶ ὁ Rubió y Lluch [1].

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἑπόμενου ἔτους, 1382, ὁ Πέτρος Γ' ἐπιτρέπει τὴν ἐγκατάσταση Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν ἐποίκων στὴν Ἀττικὴ μὲ ἀπαλλαγὴ φόρων γιὰ δύο χρόνια [2].

Ὁ Νέριος Ἀτζαγιώλης, ποὺ διαδέχεται τοὺς Καταλανούς, ἀναγκάζεται ἀπὸ τὴν φορὰ τῶν πραγμάτων νὰ δεχθῆ τὴν παραμονὴ καὶ δικαιοδοσία τοῦ ὀρθόδοξου μητροπολίτη στὴν ἕδρα του, ν' ἀναγνωρίση τὴν ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημη γλώσσα τοῦ δουκάτου καὶ γενικὰ ν' ἀσκήση φιλελληνικὴ πολιτικὴ [3]. Ἀποτέλεσμα νὰ διορίζωνται καὶ ἐπὶ τοῦ Νερίου Ἀτζαγιώλη, ὅπως καὶ ἐπὶ Καταλανῶν, Ἕλληνες γραμματεῖς καὶ νοτάριοι, Ἕλληνες ἐπίσης «γέροντες» νὰ συμμετέχουν στὴν διαχείριση τῶν κοινῶν καὶ νὰ παρατηρηθοῦν συχνὲς ἐπιγαμίες Φράγκων μὲ ἐντοπίους [4]. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη χρονολογοῦνται καὶ οἱ ἐπισκευὲς ἐκκλησιῶν ἢ οἱ ἱδρύσεις νέων στὴν Ἀθήνα [5].

Παράλληλα γεγονότα φαίνεται ὅτι σημειώνονται καὶ στὴν κομιτεία τῶν Σαλώνων [6]. Οἱ παραχωρήσεις αὐτὲς πρὸς τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ἰδίως οἱ θρησκευτικές, εἶναι καθαρὲς ἐνδείξεις τῆς βαθμιαίας ἀδυναμίας τῶν κατακτητῶν.

---

1. *Lluch*, La poblaciò, σ. 21 - 22. Βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν γεωγραφικὸ ὅρο «Ἑλλάς» μὲ ἐντοπισμὸ στὴν περιοχὴ Σπερχειοῦ - Λαμίας κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ τὰ νεώτερα χρόνια βλ. στοῦ *Γιάννη Κ. Κορδάτου*, Ἱστορίας τῆς ἐπαρχία Βόλου καὶ Ἁγιᾶς, Ἀθήνα ἄ.ἔ., σ. 171 ὑποσ. 1.

2. *Lluch*, La poblaciò, σ. 22.

3. *Μίλλερ*, Φραγκοκρατία, 2 σ. 5 - 10, 102 - 107. Τοῦ *αὐτοῦ*, Essays, σ. 135 - 136. Πρβλ. καὶ *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, 2 σ. 322 - 323. Πρβλ. καὶ 328 - 329, 347 κ.ἑ. Πρβλ. περισσότερα γιὰ τὴν ἄνοδο τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στοῦ *Philippson - Kirsten*, Die griechischen Landschaften, I, 3 σ. 1024 - 1026, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Νερίου Ἀτζαγιώλη στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν βαθμιαία ἄνοδο τῆς ἰσχύος του ὡς τὴν ἐπιβολή του στοὺς Καταλανοὺς βλ. *Lluch*, La Grecia catalana de 1370 a 1377, σ. 67 - 71.

4. *Μίλλερ*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 10. Τοῦ *αὐτοῦ*, Essays, σ. 146. Πρβλ. καὶ *Lluch*, Chanceliers et notaires, σ. 154. *Setton*, ἔνθ' ἀν. σ. 161, 166 - 173, 218 κ.ἑ., ὅπου λόγος γιὰ Ἕλληνες ποὺ μνημονεύονται στὰ καταλανικὰ ἀρχεῖα, καὶ ἰδίως γιὰ τὸν νοτάριο Ἰωάννη Ρέντη.

5. Βλ. *Ἰωάν. Ν. Τραυλοῦ*, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., Ἀθῆναι 1960, σ. 170 - 171.

6. Βλ. *Lluch*, Περὶ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν οἱ Καταλανοὶ ἀπώλεσαν τὰς Ἀθήνας, σ. 541, 542. Setton, ἔνθ' ἀν. σ. 218.

'Αλλὰ καὶ στὸν πνευματικὸ τομέα παρατηρεῖται κάποια κίνηση: τὰ σωζόμενα στοιχεῖα μνημονεύουν ὁρισμένα ὀνόματα λογίων ἢ ἀντιγραφέων χειρογράφων, τοῦ Νικολάου Χρυσοβέργη καὶ τοῦ κουνιάδου του Γεωργίου Πρωτοβελισσηνοῦ, τοῦ Δημ. Χλωμοῦ (ὁ ὁποῖος στὰ 1339 ἀνέθετε στὸν ἱερέα Κοσμᾶ Κάμηλο νὰ τοῦ ἀντιγράψῃ ἔργα τοῦ Νικολάου Μυρεψοῦ καὶ τοῦ 'Ορειβασίου), καθὼς καὶ τοῦ Δημ. Περούλη, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν ἴδιο χρόνο μετέφραζε ποιήματα τοῦ Θεοκρίτου, τοῦ 'Αλφόνσου, καταλανικῆς καταγωγῆς, ὁ ὁποῖος στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ., ἀντέγραφε διάφορα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θήβας Σίμωνος 'Ατουμάνου, ποὺ ἐξέδωσε τὴν Καινὴ Διαθήκη στὰ ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ καὶ μετέφρασε τὸν Πλούταρχο στὰ λατινικά [1].

2. *Στὴν Ἤπειρο καὶ Θεσσαλία.*

'Επίσης τὰ κέντρα τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν Δυτικὴ 'Ελλάδα (πρὸ πάντων στὴν Δυτικὴ Θεσσαλία καὶ Νότια Ἤπειρο, χῶρες ποὺ ἔχουν στενὴ μεταξύ τους πολιτιστικὴ ἑνότητα), τὰ Τρίκαλα καὶ ἡ ἀνακαινισμένη μοναχικὴ κοινότητα τῶν Σταγῶν (Μετεώρων) κατὰ τὸν 14ο αἰ. μὲ τὴν πεντάδα τῶν σύγχρονων σχεδὸν μοναχῶν Νείλου, Μακαρίου, 'Αθανασίου, Γρηγορίου τοῦ Στυλίτου καὶ Νεοφύτου [2], ἰδίως ὅμως μὲ τὴν ἐπιβλητικὴ προσωπικότητα τοῦ πατρὸς 'Αθανασίου, ποὺ εἶχε διδαχθῆ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ γράμματα μέσα στὸ λαμπρὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Θεσσαλονίκης [3]· τὸ Φανάρι κοντὰ στὴν Καρδίτσα μὲ τοὺς ἄρχοντές του «μείζονάς τε καὶ μικρούς, κοσμικοὺς καὶ κληρικούς» καὶ ἡ σταυροπηγιακὴ μονὴ τῆς Λευκουσιάδος (Λυκοσάδας) μὲ τὸν ἡγούμενό της Εὐθύμιο στὰ 1383, «πρωτοσύγκελλον τῶν περὶ τὴν Βλαχίαν μοναστηρίων» [4]· οἱ πόλεις τῆς 'Ηπείρου, ποὺ διασώζουν «καθαρὸν τὸ

---

1. Βλ. *Lluch,* La poblaciò, σ. 31. Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* La Grecia catalana de 1370 1377, σ. 88.

2. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σκήτης τῶν Σταγῶν βλ. *Βογιατζίδου,* Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΣ 2 (1925) 153 κ.ἑ., ἰδίως 169 κ.ἑ.

3. Βλ. τὸν βίο τοῦ 'Αγίου στοῦ *Σπ. Λάμπρου,* Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, ΝΕ 2 (1905) 65 - 66. Βλ. καὶ *Ν.Α. Βέη,* Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, «Βυζαντίς» 1 (1909) 212, 230. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Μετεώρων βλ. *D.M. Nicol,* Meteora, London 1963. Γιὰ τὰ σωζόμενα χειρόγραφα βλ. τὴν ἔκδοση τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν: Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Κατάλογος περιγραφικὸς κ.λ. ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων Ν.Α. Βέη, τ. 1, 'Αθῆναι 1967.

4. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Νείλου Κωνσταντινουπόλεως σιγίλλιον περὶ τῆς μονῆς Λευκουσιάδος, ΝΕ 6 (1909) 174 - 178. Τὸ ὅτι ὁ πατριάρχης Νεῖλος στὰ 1388 ὀνομάζει τὸν ἀρχιμ. Εὐθύμιο «πρωτοσύγκελλον τῶν περὶ τὴν Βλαχίαν μοναστηρίων» ἔχει βέβαια κάποιο σοβαρὸ λόγο, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ἀποβλέπει ν' ἀντιδράσῃ στὴν αὔξουσα σερβικὴ ἐπιρροὴ στὰ Μετέωρα, ὅπως νομίζει ὁ Λάμπρος.

ἑλληνικὸν γένος», ἰδίως τὰ Ἰωάννινα καὶ ἡ Ἄρτα [1] μὲ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, μὲ τὰ σχολεῖα τους καὶ τὶς παλαιὲς οἰκογένειες τῶν «δυνατῶν», καθὼς καὶ τὰ διάφορα μοναστήρια γύρω ἢ σὲ ἀπόμερες θέσεις τῆς Πίνδου ἢ τῶν παραφυάδων της, ἀσκοῦν (ἔστω καὶ ἂν τὴν ἐποχὴ αὐτή, τέλη τοῦ 14ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ., βρίσκωνται κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία διαφόρων δυναστῶν Ἀλβανῶν ἢ Ἀρβανιτοβλάχων, Σέρβων, Ἑλλήνων, Φράγκων, Τούρκων) ἀξιόλογη πολιτιστικὴ ἐπίδραση [2]. Στὶς περιοχὲς αὐτὲς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴ εἶχαν περισωθῆ λείψανα τουλάχιστο ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα εἶχε ἰδῆ καὶ μελετήσει ἐπὶ τόπου ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια. Μὲ θαυμασμὸ μάλιστα σημείωνε πὼς οἱ «βίβλοι» ἦταν «δυσμέτρητοι» καὶ «δυσπόριστοι» καὶ μερικὲς ἦταν ἄγνωστες σὲ πολλοὺς καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀκόμη ποὺ εἶχαν περάσει τὴν ζωή τους στὰ γράμματα [3]. Εἰδικὰ οἱ μονὲς ἦταν γιὰ τὶς ἀπομονωμένες περιοχές, ὅπου κτίζονταν, ὄχι μόνον ἑστίες γιὰ τὴν ἀναζωπύρωση καὶ ἑδραίωση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἀκτινοβολία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐθνικὰ κέντρα. Οἱ ἰσχυρὲς προσωπικότητες ὁρισμένων μορφωμένων ἡγουμένων ἐπιδροῦσαν, ὅπως εἶναι γνωστό, λίγο ἢ πολύ, στὶς ἀλλεπάλληλες πνευματικὲς ζυμώσεις καὶ πολιτικὲς μεταβολὲς τῆς ταραγμένης ἐκείνης ἐποχῆς.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός, ποὺ θὰ ὑπῆρχε ἀσφαλῶς σὲ κάστρα, χωριὰ καὶ κωμοπόλεις [4], θὰ συνέβαλε στὸν βαθμιαῖο ἐξελληνισμὸ καὶ στὴν ἀφομοίωση τῶν ξενικῶν ἐποικισμῶν. Ἡ ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ καὶ ἐθνικὴ παράδοση τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, παρ' ὅλες τὶς μεγάλες θύελλες, ἀγωνιζόταν νὰ ἐπιζήση κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Σέρβων καὶ Ἀλβανῶν ἢ Ἀρβανιτοβλάχων δυναστῶν.

Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι στὴν Θεσσαλία καὶ μετὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀκόμη τοῦ Στεφάνου Ντουσὰν (1348) ἐξακολούθησε νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ διατηρῆ τὰ προνόμιά της μιὰ μεγάλη τάξη Ἑλλήνων ἀρχόντων, ποὺ εἶχε κατορθώσει νὰ διατηρήση τὴν ἀνεξαρτησία της τὸν περασμένο αἰώνα μετὰ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Οἱ πιὸ ἰσχυρὲς καὶ γνωστὲς ἀπὸ τὶς οἰκογένειες αὐτὲς ἦταν οἱ Μελισσηνοί, Στρατηγόπουλοι, Γαβριηλόπουλοι κ.ἄ. Οἱ συνεννοήσεις καὶ ὁ συμβιβασμὸς τοῦ Ντουσὰν μὲ τοὺς ἄρχοντες αὐτοὺς ἀποδεικνύουν τὴν δύναμη τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Θεσσαλία. Οἱ ἄρχον-

1. Βλ. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. 194.
2. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Ἠπειρωτικά, ΝΕ 11 (1914) 3 κ.ἑ. *Ἀθηναγόρα Μ. Πρωτοσυγγέλου,* Ἡ ἐν τῷ φρουρίῳ τῶν Ἰωαννίνων σχολὴ τῶν Δεσποτῶν (ἱστορικαὶ ἐπανορθώσεις), ΔΙΕΕ 8 (1922) 557 - 565, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Μέλη τοῦ οἴκου Ἀψαράδων τῶν Ἰωαννίνων, οἱ ἱερομόναχοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης, ἔκτισαν στὰ 1542 τὴν μονὴ Βαρλαὰμ στὰ Μετέωρα (*Λάμπρου,* Συμβολαὶ κ.λ., σ. 93 κ.ἑ.).
3. *Νικηφ. Βλεμμύδη,* Διήγησις μερικὴ κ.λ., ἔκδ. A. Heisenberg, Lipsiae 1896, σ. 36.
4. Βλ. σ. 26 κ.ἑ. τοῦ βιβλίου μου.

τες αὐτοὶ ὑπῆρξαν φορεῖς ὄχι μόνο στοιχείων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ φεουδαλικῶν συνηθειῶν στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῶν Σέρβων [1]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεγάλες αὐτὲς οἰκογένειες ὑπῆρχαν, ὅπως εἴπαμε, πολλοὶ ἄλλοι ἄρχοντες «μείζονές τε καὶ μικροὶ καὶ κοσμικοὶ καὶ κληρικοί, χρυσοβουλλάτοι καὶ ἐσκουσάτοι» ὄχι μόνο στὸ Φανάρι, ὅπως μνημονεύονται στὰ 1295, ἀλλὰ ἀσφαλῶς καὶ σὲ ἄλλες πιὸ σημαντικὲς πόλεις, ὅπως στὴν Λάρισα, Τρίκαλα, Φάρσαλα, Δομοκό, δύο Ἁλμυροὺς καὶ Δημητριάδα. Ὅπως καὶ οἱ ἄρχοντες ὅλων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν δύναμή τους ἦταν, κατὰ τοὺς τελευταίους τουλάχιστον αἰῶνες, οἱ κύριοι φορεῖς τῆς κοινοτικῆς αὐτονομίας. Αὐτοὶ ἐπηρέαζαν καὶ οὐσιαστικὰ διαχειρίζονταν τὰ κοινά. Αὐτοὶ ἀκόμη, ἀντλώντας τὴν σχετικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὶς ἄγραφες κοινοτικὲς «συνήθειες», ἦταν οἱ δικαστὲς τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τους [2].

Αὐτὲς οἱ δυνατὲς οἰκογένειες καὶ γενικὰ οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας φαίνεται ὅτι κινοῦνταν γιὰ τὴν ἐπικράτησή τους. Τὰ σωζόμενα βέβαια στοιχεῖα δὲν εἶναι πολλὰ καὶ σαφῆ, ἀλλὰ ἔτσι πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἑρμηνευθῆ ἡ κίνηση καὶ ἡ πρόσκαιρη ἐπικράτηση τοῦ Νικηφόρου Β' Δούκα Ὀρσίνη στὴν Θεσσαλία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Στεφάνου Ντουσὰν (1355) καὶ ὁ σκοπός του ν' ἀποκαταστήση στὶς πατρίδες τους τοὺς σκορπισμένους Ἕλληνες τοίκακους. Τὰ σχέδιά του ὅμως ματαιώνονται μὲ τὸν θάνατό του στὴν μάχη στὸν Ἀχελῷο ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν (1359) [3].

Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία στὶς σερβοκρατούμενες χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας ὑποφέρει πολὺ μεταξὺ 1352-1371 ἀπὸ τὴν ἀναστάτωση, ποὺ εἶχε προκαλέσει ὁ Στέφανος Ντουσάν, γιατὶ εἶχε ὑπαγάγει τὶς χῶρες ἐκεῖνες στὸν ἀρχιεπίσκοπο «Πεκίου καὶ Σερβίας». Ἡ ἀναταραχὴ αὐτή, ποὺ εἶχε ἀπολήξει σὲ σχίσμα, ἔληξε τὸν Μάιο τοῦ 1371 ὕστερ' ἀπὸ τὴν συγκατάθεση τοῦ «δεσπότου Σερβίας» Ἰωάννη Οὔγλιεσα, καὶ ἐπικυρώθηκε μὲ συνοδικὸ σιγιλλιῶδες γράμμα ἡ ὑπαγωγὴ τῆς ἐκκλησίας τῶν σερβοκρατούμενων χωρῶν στὴν δικαιοδοσία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου [4]. Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης «ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος δευτέρας Θετταλίας καὶ πάσης Ἑλλάδος», ποὺ ἐγκαθίσταται κανονικὰ στὴν ἕδρα του, ἀναφέρει στὸν πατριάρχη Φιλόθεο ὅτι πολλὲς ἐπισκοπὲς τῆς δικαιοδοσίας του βρίσκονταν σὲ χῶρες, ποὺ κατέχονταν ἀπὸ «βάρβαρα καὶ ἀλλόφυλα ἔθνη» (ἐννοοῦσε τοὺς Ἀλβανούς, Ἀρβανιτόβλαχους καὶ Καταλανοὺς) καὶ ὅτι ἑπομένως δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τὶς ἐπισκεφθῆ καὶ νὰ μεριμνήση γιὰ τὸ ποίμνιό τους, μὲ

---

1. Βλ. *A. V. Soloviev*, Οἱ ἄρχοντες τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὸν 14ο αἰ. (ρωσ.), «Byz.-sl.» 4 (1932) 159 - 174.

2. Βλ. *Δ.Κ. Τσοποτοῦ*, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν, Βόλος 1912, σ. 6, 10 - 11, ὅπου οἱ σχετικὲς παραπομπές.

3. Πρβλ. καὶ σ. 28 τοῦ βιβλίου μου.

4. Miklosich - Müller, Acta et diplomata, 1 σ. 553 - 555. Πρβλ. καὶ σ. 560 - 564.

ἀποτέλεσμα, ὥστε οἱ ἐκεῖ εὑρισκόμενοι νὰ μὴ γνωρίζουν, ἂν ὑπάγωνται στὴν μητρόπολη Λάρισας, ἢ ὑποκρινόμενοι ἄγνοια ν' ἀποπέμπουν τὸν μητροπολίτη, ποὺ τὶς ἐπισκεπτόταν γιὰ τὴν τακτοποίηση ὁρισμένων ζητημάτων, γιὰ τὴν χειροτονία ἐπισκόπων ἢ καὶ γιὰ τὴν ἀπαίτηση τῶν δικαιωμάτων του. Ὕστερ' ἀπὸ αὐτά, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, ὁ πατριάρχης καθορίζει νὰ ὑπάγωνται στὴν ἐκκλησία Λάρισας οἱ ἐπισκοπὲς Δημητριάδος, Φαρσάλου, Θαυμακοῦ, Ζητουνίου, Ἐζεροῦ, Λοιδορικίου, Μουντινίτζας, Σταμῆς, Τρίκης, Δομενίκου, Κατρίας (Κρανιᾶς;), Γαρδικίου, Περιστερᾶς, Ραδοβισδίου, Πατζουνᾶς καὶ Βεσαίνης [1].

Στὴν ἐξασθένηση τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐνίσχυση τῶν Σέρβων ἀπέβλεπαν οἱ ἀρχικὲς προσπάθειες τοῦ Σέρβου δεσπότη τῆς Ἠπείρου Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς νὰ συντρίψῃ τὴν δύναμη τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἠπείρου) νὰ διώξῃ δηλαδὴ τὸν «ἔργῳ τε καὶ λόγῳ περιβόητον» μητροπολίτη Ἰωαννίνων Σεβαστιανὸ καὶ νὰ μοιράσῃ τὰ «χωρία καὶ κτήματα» τῆς ἐκκλησίας στοὺς Σέρβους [2], νὰ παντρέψῃ τὶς χῆρες μὲ Σέρβους καὶ νὰ τὶς προικίζῃ μὲ κινητὰ καὶ ἀκίνητα κτήματα τῶν ἐντοπίων [3]), καθὼς καὶ οἱ διώξεις του ἐναντίον τῶν προκρίτων τῶν Ἰωαννίνων καὶ διαφόρων κληρικῶν [4].

Μεγαλύτερο ὅμως κίνδυνο γιὰ τὸν Θωμᾶ ἀποτελοῦσαν οἱ Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι κατέτρεχαν καὶ λεηλατοῦσαν τὴν ἐπικράτειά του. Γι' αὐτὸ καὶ φέρθηκε σκληρὰ ἀπέναντι τῶν αἰχμαλώτων ποὺ ἔπεσαν στὰ χέρια του μετὰ τὴν ἀπόκρουση τῆς ἐπιδρομῆς τους τοῦ 1379. Ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴν αὐτοῦ ἀσφαλῶς ὀνομάστηκε «Ἀλβανιτοκτόνος». Ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν ἀσφαλῶς νὰ ἐνθαρρυνθῇ κάπως τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο [5]. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἡγεμονείας του φαίνεται ὅτι ὄχι μόνον ὁ ἀλβανικός, ἀλλὰ κυρίως ὁ τουρκικὸς κίνδυνος τὸν ἔκανε νὰ προσεγγίσῃ τὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο, γνωστὸ γιὰ τὴν ἀντίστασή του ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μανουὴλ νὰ βολιδοσκόπησε τὸν Θωμᾶ καὶ νὰ προκάλεσε τὴν προσέγγιση αὐτή. Πάντως γεγονὸς εἶναι ὅτι κατὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1383 ἔρχεται στὴν ἕδρα του στὰ Ἰωάννινα ὁ μητροπολίτης Ματθαῖος καὶ τὸν ἴδιο χρόνο στέλνουν ἀπ' ἐκεῖ τὸν ἡγούμενο τοῦ Ἀρχιμανδρείου Γαβριὴλ στὸν Μανουὴλ Β΄, στὴν Θεσσαλονίκη, ἀπ' ὅπου ἐπιστρέφει μὲ τὸν ἄρχοντα Μαγκαφᾶ.

---

1. Miklosich - Müller, ἔνθ' ἀν., 1 σ. 587 - 589. Πρβλ. καὶ *Τάσου Δ. Νερούτσου,* Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, ΔΙΕΕ 4 (1892 - 1895) 202 - 203.

2. Βλ. *Ἱστορικόν,* ἔκδ. Μουστοξύδου, σ. 510 (ἔκδ. Estopañan σ. 40). Ὁ Σεβαστιανὸς εἶναι ὁ πρῶτος γνωστὸς μητροπολίτης Ἰωαννίνων. Γιὰ τὴν δράση του καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων βλ. *Ἀθηναγόρα,* Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, ΗΧ. 3 (1928) 11 κ.ἑ.

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 515 (ἔκδ. Estopañan σ. 41).

4. Βλ. *Ἱστορικόν,* σ. 494 - 496, 527 κ.ἑ. (ἔκδ. Estopañan σ. 42 κ.ἑ.).

5. Βλ. *Lascaris,* Byzantinoservica, «Byzantion» 25 - 27 (1955 - 1957) 314. *Βρανούση,* Ἱστορικὰ Κάστρου Ἰωαννίνων, σ. 17 - 19, 68 - 69.

Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἀπεσταλμένοι μέσα σὲ λαμπρὴ ἐκκλησιαστικὴ τελετὴ καὶ μὲ τὶς εὐλογίες τοῦ μητροπολίτη «ἐνδύουν (τὸν Θωμᾶν) τὰ δεσποτικὰ ἀξιώματα» [1]. Ποιὸς ἄραγε βαθύτερος σκοπὸς κρυβόταν κάτω ἀπὸ τὶς ἀμοιβαῖες αὐτὲς ὑποχωρήσεις καὶ φιλοφρονήσεις παρὰ ἡ σύναψη στενῶν σχέσεων καὶ ἡ ἐπιθυμία μιᾶς στενώτερης συνεργασίας; Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Loenertz, ὁ Θωμᾶς ἀναγνώριζε ὡς αὐτοκράτορα τὸν Μανουήλ, ὁ ὁποῖος πάλι τὸν ἔκανε ἢ τὸν ἀναγνώριζε δεσπότη [2]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Θωμᾶς ἔπειτα διώχνει τὸν μητροπολίτη, ποὺ ἀποσύρεται πάλι στὴν Ἄρτα, καὶ ἀφήνει μόνο τοὺς παροίκους στὴν διάθεση τῆς ἐκκλησίας [3], ἀλλὰ αὐτὸ πρέπει νὰ συνδυαστῇ μὲ τὴν δύσκολη θέση τοῦ Μανουὴλ μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς πολιορκίας τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1383-1387).

Μὲ τὴν δολοφονία τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς ἀπὸ τοὺς σωματοφύλακές του (Δεκέμβριος 1384) λήγει οὐσιαστικὰ ἡ σερβοκρατία στὴν Ἤπειρο (1346-1385), γιατὶ τὴν ἀρχὴ τὴν ἀναλαμβάνει ὁ Φλωρεντινὸς εὐπατρίδης, ἀδελφὸς τῆς δούκισσας τῆς Κεφαλληνίας καὶ Λευκάδας, Esau de' Buondelmonti, κατὰ πρόσκληση τῶν Ἑλλήνων καὶ Σέρβων ἀρχόντων τῶν Ἰωαννίνων καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας Δούκαινας Παλαιολογίνας (χήρας τοῦ Θωμᾶ) Ἰωάσαφ, ἡγουμένου τοῦ Μετεώρου καὶ ἄλλοτε βασιλιᾶ τῆς Θεσσαλίας: «Τότε, γράφει τὸ χρονικό, Ἰζαοῦ ὁ δεσπότης φιλόχριστος ὤν, οὐκ ἐπηκολούθησε τὰ βουλεύματα τῶν Σέρβων», δηλαδὴ δὲν ὑπέκυψε στὶς ἀξιώσεις τους, «ἵνα ἐάσῃ αὐτοῖς τὰ τῆς Ἐκκλησίας κτήματα καὶ προικίσματα» [4]. Ἀνακαλεῖται καὶ ἀποκαθίσταται ὁ μητροπολίτης Ματθαῖος, ἀποδίδονται στὴν Ἐκκλησία τὰ κτήματα καὶ οἱ πάροικοι καὶ ἐμπεδώνεται ἡ ἀσφάλεια τοῦ τόπου. Στὸν Esau κομίζει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Παλαιολόγος Βρυώνης τὰ διάσημα τοῦ δεσποτικοῦ ἀξιώματος καὶ τὸν στεφανώνουν οἱ ἐπίσκοποι Βελλᾶς καὶ Δρυϊνουπόλεως ἐμπρὸς στὸν μητροπολίτη Ματθαῖο. Στὰ 1387 ὅμως, ὅταν δηλαδὴ ἡ Θεσσαλονίκη γίνεται ὑποτελὴς στὸ Μουρὰτ Α', ὁ Esau ἀναγκάζεται νὰ παρουσιασθῇ στὸν σουλτάνο, γιὰ ν' ἀναγνωριστῇ ὡς κύριος τοῦ δεσποτάτου [5].

Στὴν Θεσσαλία ἐπίσης οἱ ξένοι δυνάστες, ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς καὶ διάδοχος τοῦ Στεφάνου Ντουσὰν (1331-1355) Συμεὼν Οὔρεσης (1355-1371;) καὶ ὁ ἐξελληνισμένος γιός του Ἰωάννης, ἀναγκάζονται νὰ λάβουν ὑπ' ὄψη καὶ νὰ στηριχθοῦν στὸν ἐντόπιο πληθυσμό [6]. Ἄραγε ἐπικράτηση τῶν «δυνατῶν» ἑλληνι-

---

1. *Ἱστορικόν*, σ. 534 - 535 (ἔκδ. Estopañan, σ. 48).
2. Βλ. *Loenertz*, Un prostagma perdu de Théodore Ier Paléologue regardant Thessalonique (1380/82;), ΕΕΒΣ 25 (1955) 171.
3. *Ἱστορικόν*, σ. 535 (ἔκδ. Estopañan, σ. 48).
4. *Ἱστορικόν*, σ. 536 - 551 (ἔκδ. Estopañan, 2 σ. 48 - 51).
5. *Hopf*, Griechenland, 2 σ. 39 - 40.
6. Πρβλ. καὶ ἀπόψεις *Heuzey*, Excursion dans la Thessalie, σ. 187, 189, 191: «...Quant à Syméon, il ne paraît pas avoir été jamais en mesure d'opposer aucune force à la marche des Turcs. Sa politique finale est de s'isoler en Thessalie et de s'y

κῶν οἰκογενειῶν, καὶ ἑπομένως τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, καὶ βαθμιαία ἀπορρόφηση τῶν μικρῶν ὑπολειμμάτων τῶν Σλάβων δὲν σημαίνει οὐσιαστικὰ ἡ διαδοχὴ τοῦ Ἑλληνοσέρβου βασιλιᾶ τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννη Οὔρεση Παλαιολόγου (1371 - 381;) [1] ἀπὸ τοὺς «δυνατοὺς» Ἕλληνες, συγγενεῖς του ἀσφαλῶς [2], τὸν Ἀλέξιο Ἄγγελο τὸν Φιλανθρωπηνὸ (1381;-1388;), τὸν γνωστὸ ἔπειτα καίσαρα τῆς Μεγάλης Βλαχίας, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἀδελφό του Μανουὴλ Ἄγγελο Φιλανθρωπηνὸ (1388;-1393), γόνους τῆς μεγάλης βυζαντινῆς οἰκογένειας τῶν Φιλανθρωπηνῶν τοῦ ἠπειροθεσσαλικοῦ κλάδου; [3]. Μόνο τὴν περιοχὴ Δοκομοῦ καὶ Φαρσάλων παραχωρεῖ ὁ Ἰωάννης Οὔρεσης στὸν συγγενῆ του Στέφανο Δούκα, γιὸ τοῦ Ραδοσλάβου Χλάπην [4]. Πῶς ἀκριβῶς ἀντικατέστησαν οἱ Φιλανθρωπηνοὶ τὸν Ἰωάννη Οὔρεση παραμένει σκοτεινὸ πρόβλημα [5]. Ἡ σερβοκρατία λοιπὸν στὴν Θεσσαλία δὲν λήγει μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων (1393), ὅπως νομίζεται [6], ἀλλὰ μὲ τὴν παραίτηση τοῦ Ἰωάννη Οὔρεση Παλαιολόγου (1381;), τοῦ ἐξελληνισμένου αὐτοῦ στὴν πραγματικότητα Σερβου ἡγεμόνα, ποὺ τελικὰ ἔγινε ἡγούμενος τοῦ Μετεώρου μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάσαφ (βλ. εἰκ. 10).

Ἀξιοσημείωτες ἐπίσης εἶναι οἱ σχέσεις τοῦ Ἀλεξίου Ἀγγέλου τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ μὲ τοὺς ἡγουμένους τῆς Νέας Μονῆς Θεσσαλονίκης, τὸν Μακάριο Χοῦμνο καὶ κατόπιν μὲ τὸν Γαβριήλ. Ἐκδήλωση τῶν στενῶν του δεσμῶν μὲ αὐτοὺς εἶναι καὶ τὸ δωρητήριο ἔγγραφο τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1384, μὲ τὸ ὁποῖο παραχωρεῖ μετὰ θάνατο στὴν μονὴ τὸ χωριὸ Κολυνδρὸς τῆς Μακεδονίας. Ἀξιομνημόνευτες ἀκόμη εἶναι καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Θεόδωρο Α′ καὶ Μανουὴλ Β′

---

créer, entre Grecs et Serbes, une certaine popularité, par la tranquillité relative et l'indépendance qu'il assurait aux habitants. Il s'y trouve associé de près à l'étrange et pittoresque folie monastique qui se développe en pleine décomposition de l'empire byzantin; c'est son fils, le roi-moine Joasaph, qui tient le premier rôle au milieu de ces communautés de stylites dont le voyageur moderne cherche curieusement la trace sur leurs inaccessibles rochers». Βλ. σχετικὰ ἔγγραφα στοῦ *Ν.Α. Βέη,* Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ ἔγγραφα Μετεώρων, «Βυζαντὶς» 1 (1909) 73 κ.ἑ.

1. Γιὰ τὶς χρονολογίες βλ. *Lascaris,* ἔνθ' ἀν. σ. 4 κ.ἑ. Ὁ Ἰωάννης Οὔρεσης ἦταν Παλαιολόγος ἀπὸ τὴν μητέρα του (*Averkios Th. Papadopoulos,* Versuch einer Genealogie der Palaeologen 1259 - 1453, München 1938, σ. 25).

2. Βλ. πειστικὴ εἰκασία τοῦ Μιχαὴλ Λάσκαρι, ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Ἀλεξίου Φιλανθρωπηνοῦ (Μαρία Ραδοσλάβα Ἀγγελίνα) ἦταν θυγατέρα τοῦ Ραδοσλάβου Χλάπην (βλ. *Laskaris,* ἔνθ' ἀν., «Byzantion» 25 - 27 (1955 - 1957) 321 - 322).

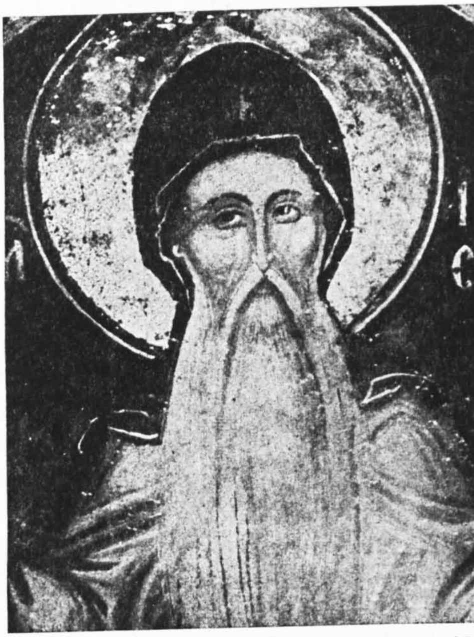
3. Βλ. τὰ γεγονότα στοῦ *Βογιατζίδου,* Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΣ 1 (1924) 175. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Φιλανθρωπηνῶν βλ. *Ἀθηναγόρα,* Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν στοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν, ΔΙΕΕ 11 (1928 - 29) τεῦχ. 4 σ. 61 - 74.

4. *Hopf,* Griechenland, 2 σ. 40.

5. Βλ. καὶ *R. J. Loenertz,* Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique 1381|82 - 1387, BZ 50 (1957) 390 - 394.

6. Βλ. *Βογιατζίδου,* ἔνθ' ἀν. σ. 175.

Παλαιολόγους [1]. Οἱ σχέσεις αὐτὲς ἐξηγοῦνται ἐν μέρει ἀπὸ τοὺς συγγενικοὺς δεσμούς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συνδέσει κατὰ καιροὺς τοὺς οἴκους τῶν Παλαιολόγων καὶ Φιλανθρωπηνῶν [2], ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες καὶ ἀπὸ τὶς κοινὲς ἰδέες γιὰ

10. Ὁ Ἰωάννης Οὔρεσης Παλαιολόγος ὡς μοναχὸς Ἰωάσαφ.

τὴν ἀντιμετώπιση τῶν νέων πολιτικῶν συνθηκῶν, ποὺ εἶχαν δημιουργηθῆ στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Ποιὸ σκοπὸ ἀληθινὰ εἶχε ἡ παρουσία τοῦ Ἀλεξίου Ἀγγέλου μέσα στὴν Θεσσαλονίκη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1384, δηλαδὴ μερικοὺς μῆνες μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς πολιορκίας της ἀπὸ τοὺς Τούρκους; Εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐπαφὲς αὐτὲς ἔχουν σχέση μὲ τὴν γενικότερη κίνηση τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἡγεμόνων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου [3]. Ὁ Μανουὴλ Β'

1. Βλ. *Γ. Θεοχαρίδου*, Δύο νέα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 4 (1960) 320 - 322. Πρβλ. καὶ *Dennis*, Manuel II Paleologus in Thessalonica, σ. 100 - 101.

2. Βλ. *Papadopoulos*, ἔνθ' ἀν., passim. *Ἀθηναγόρα Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν, ΔΙΕΕ 1 (1929) νέα σειρά, σ. 3 - 16 τοῦ ἀνατύπου.

3. Βλ. *Loenertz*, Un prostagma perdu de Théodore 1er Paléologue, ΕΕΒΣ 25 (1955) 170 - 172.

εἶχε ἀναγνωριστῆ ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου ὡς ἐπικυρίαρχος [1].

Ἀκόμη μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἑλλήνων κατοίκων προβάλλει, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ., τὶς ἀξιώσεις του γιὰ τὴν κληρονομιὰ τοῦ θείου του Esau καὶ τὴν ἀνασύσταση τοῦ δεσποτάτου ὁ κόμης τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου Κάρολος Α΄ Τόκκος, ὁ ὁποῖος, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν λαὸ ἀρχίζει στὴν Αἰτωλία, Ἀκαρνανία καὶ Ἤπειρο, μιὰ σειρὰ ἀγώνων ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν καὶ Ἀρβανιτοβλάχων, ἐνῶ οἱ Βενετοὶ τοὺς ἀποσποῦν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1401 τὴν Πάργα, ἀξιόλογο προγεφύρωμα στὴν ἠπειρωτικὴ ἀκτή [2], καὶ ὕστερ' ἀπὸ 6 χρόνια τὴν Ναύπακτο (λιμάνι συχναζόμενο ἀπὸ Τούρκους πειρατὲς καὶ ἐποφθαλμιούμενο ἀπὸ τὸν Σουλεϊμάν, γιὸ τοῦ Βαγιαζὶτ) ἀπὸ τὸν Παῦλο Σπάτα [3]. Ἔτσι στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. κατέχουν ἐπίκαιρα σημεῖα στὴν ἑλληνικὴ ἠπειρωτικὴ ἀκτή: τὸ Βουθρωτό, τὴν Σαγιάδα, τὴν Πάργα, τὸ Φανάρι, τὴν Ναύπακτο καὶ τὸ Portoferro [4].

Ὡς πρὸς τὴν προσωπικότητα καὶ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Καρόλου πολλὰ νέα στοιχεῖα θὰ μᾶς προσφέρῃ τὸ ἐνδιαφέρον ἑλληνικὸ χρονικὸ σὲ στίχους, ποὺ πρόκειται νὰ ἐκδώσῃ προσεχῶς ὁ G. Schirò, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν περίληψη καὶ τὰ λίγα ἀποσπάσματα ποὺ δημοσίευσε ὡς σήμερα [5]. Οἱ συνεχεῖς ἀγῶνες τοῦ Καρόλου ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν εἶχαν κινήσει τὴν προσοχὴ τοῦ Μανουὴλ Β΄, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε παραιτηθῆ ἀπὸ τὰ σχέδια γιὰ τὸν συνασπισμὸ τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἢ τουλάχιστο τῶν πιὸ ἰσχυρῶν ἐμπρὸς στὸν τουρκικὸ κίνδυνο. Ἀλλὰ καὶ ὁ δούκας τῆς Κεφαλληνίας ὑπὸ τὴν πίεση τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων τῶν Ἰωαννίνων θὰ ἐπιδίωκε νὰ προσεγγίσῃ τὸν Μανουὴλ καὶ ν' ἀποκτήσῃ τὸν τίτλο τοῦ «δεσπότου», μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν τιμηθῆ καὶ οἱ προκάτοχοί του Θωμᾶς Πρελιούμποβιτς καὶ Esau Buondelmonti. Ἔτσι, ὅταν ὁ βυζαντινὸς βασιλιὰς κατέβηκε στὴν Πελοπόννησο στὶς 29 ἢ 30 Μαρτίου 1415 [6], ὁ Κάρολος ἔσπευσε νὰ στείλῃ τὸν ἀδελφό του, τὸν «κόντον» Λεονάρδο, ὁ ὁποῖος βοήθησε πολὺ τὸν βασιλιὰ στὸ νὰ ἐπιβληθῆ στοὺς φιλοτάραχους ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου: ἀπέκλεισε μὲ τοὺς ἄνδρες του τὰ κάστρα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀπειθαρχους, τοῦ «Ἐλιαβούρκου». Ἱκανοποιημένος τότε ὁ Μανουὴλ Β΄ τίμησε τὸν

---

1. Βλ. *Loenertz,* Notes sur le règne de Manuel II, BZ 50 (1957) 392 - 394.
2. *Thiriet,* Régestes, 2 σ. 17 - 18, 21.
3. Βλ. σ. 33 - 31 τοῦ βιβλίου μου. Πρβλ. καὶ *Thiriet,* Régestes, 2 σ. 41, 70, 78.
4. *Thiriet,* ἔνθ' ἀν. 2 σ. 117.
5. *Schirò,* Una cronaca in versi inediti, «Akten des XI Intern..., München 1958» σ. 531 - 538. Τοῦ *αὐτοῦ,* Manuele Paleologo incorona Carlo Tocco Despota di Gianina, «Byzantion» 29 - 30 (1959 - 60) 209 - 230. Τοῦ *αὐτοῦ,* Τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκκων. Τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, Ἰωάννινα 1965.
6. *J.W. Barker,* On the Chronology of the Activities of Manuel II Paleologus in 1415, BZ 55 (1962) 43.

Λεονάρδο μὲ τὸν τίτλο τοῦ «μεγάλου κοντοσταύλου» καὶ τὸν Κάρολο μὲ τὸν τίτλο τοῦ «δεσπότου τῶν Ρωμαίων». Ἡ ἀπήχηση τοῦ γεγονότος στὰ Ἰωάννινα ἦταν μεγάλη:

«Χαρὰ μεγάλη ἐγίνετο στὸν πόλιν τῶν Γιαννίνων,
ἐχαίρονταν, ἀγάλλονταν μικροί τε καὶ μεγάλοι,
ὅπου εἶδαν τὸν ἀφέντη τους τὸ πόσον ἐτιμήθη».

Ὕστερ' ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὁ Κάρολος ὡς «δεσπότης» πιὰ «βιάζεται κατὰ παντὸς τὴν Ἄρταν νὰ ἐπάρῃ, καθὼς εἶχεν τὸ ὄνομα νὰ ἔχῃ καὶ τὴν χρῆσιν [1]».

Καὶ πραγματικὰ ἔχοντας ὁμόθυμο τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Ἠπείρου ἐκστρατεύει ἐναντίον τῆς Ἄρτας καὶ καταλύει τὴν ἀλβανικὴ κυριαρχία στὴν Νότια Ἤπειρο (1417). Ὁ χρονογράφος, κατὰ τὸν Schirò, παρουσιάζει τὸν Κάρολο νὰ ἐκστρατεύῃ «ὄχι διὰ νὰ ἐξυψώσῃ τὸ γόητρον τοῦ Λατίνου, ἀλλὰ διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν νίκην τὴν ὑπόθεσιν τῶν Ρωμαίων. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυρία ἐκδοχὴ ἡ ἐξαγομένη ἐκ τοῦ Χρονικοῦ, ἥτις ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ συγγραφέως τὸ αἴσθημα τῆς Ρωμαϊκῆς ὑπερηφανείας». Καὶ παρακάτω παρατηρεῖ ὁ Schirò, ὅτι τὸ χρονικὸ «σκιαγραφεῖ τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν, ἐνισχυομένην καὶ σφυρηλατημένην ἐκ τῆς συνεχοῦς πολεμικῆς ζωῆς τοῦ δεσπότου» [2]. Ἂς σημειωθῇ ὅτι ἡ γυναίκα του Φραγκίσκα, ἀγαπημένη κόρη τοῦ Νερίου Ἀτζαγιώλη, γνωστοῦ γιὰ τὴν φιλελληνικὴ πολιτική του, ἦταν πάρα πολὺ ἱκανὴ καὶ φιλόδοξη, «ἐκυριάρχει ἐν ταῖς βουλαῖς τοῦ ἀνδρός της» καὶ στὴν ἐπίδρασή της χρωστιόταν ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιεπισκοπῆς Λευκάδας. Εἶχε κληρονομήσει τὶς πολιτικὲς ἰδέες τοῦ πατέρα της καὶ ἦταν «ἱκανῶς Ἑλληνὶς καὶ ἱκανῶς ὑπερήφανος», ὥστε νὰ βάζῃ κάτω ἀπὸ τὰ γράμματά της τὴν ἑλληνικὴ ὑπογραφὴ «βασίλισσα τῶν Ρωμαίων» μὲ κιννάβαρι, ὅπως οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου [3]. Ἡ αὐλὴ τῶν Τόκκων, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες ξένες τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐξελληνισμένη [4]. Πίσω λοιπὸν ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἀξιώσεις καὶ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Καρόλου Α΄ ὑπῆρχε ἡ ἐνθάρρυνση καὶ ἡ συμπαράσταση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ εἶχε ἀρχίσει καὶ ἐδῶ νὰ κινῆται καὶ εἶχε προχωρήσει στὴν ἀφομοίωση τῶν ἐγκατεστημένων στὰ νησιὰ ἰταλικῶν οἰκογενειῶν, ὅπως π.χ. στὸν Ἅγιο Πέτρο Λευκάδας. Ἀπόγονοι τῶν τελευταίων σώζονται ἀκόμη ὡς σήμερα μὲ τὰ ἑξῆς ἐπώ-

1. *Schirò*, Manuele Paleologo, ἔνθ' ἀν. σ. 228 - 230.

2. *Schirò*, Τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκκων, σ. 10.

3. *Hopf*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 106. *Thiriet*, Régestes, 2 σ. 156. *Μίλλερ*, Φραγκοκρατία, 2 σ. 55 - 58. Πρβλ. καὶ σ. 9 - 10. Βλ. δύο ἔγγραφά της στοῦ *Γρηγοροβίου*, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, 2 σ. 743 - 746.

4. *N. Iorga*, Byzance après Byzance, Bucarest 1953, σ. 59.

νυμα: Πελλεγρῖνος, Φατοῦρος, Σολδάτος, Δελλαπόρτας, Μιχελής, Μοντεσάντος, Κουαρτάνος κ.ἄ. [1]

Πραγματικὰ γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπὸ τὶς δυσχέρειες τῶν Ἀλβανῶν, Σέρβων καὶ Φράγκων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν μειονότητα, ἀπὸ τὶς συγκρούσεις μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς ἄλλους κατακτητές, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου προσπαθοῦν νὰ ἐπωφεληθοῦν οἱ Ἕλληνες σὲ ὁρισμένα μέρη, ν' ἀνασυνταχθοῦν καὶ νὰ ἐπιβληθοῦν.

3. *Στὴν Μακεδονία.*

Στὴν Μακεδονία διακρίνουμε δύο κυρίως ἑστίες τῶν ἑλληνικῶν ἐνεργειῶν, τὶς Σέρρες καὶ τὴν Θεσσαλονίκη. Ἀρκετοὶ Σερραῖοι ἀναφέρονται μὲ μεγάλα ἀξιώματα μέσα στὸ κράτος τοῦ Στεφάνου Ντουσάν. Αἱ «κεφαλαὶ» τῶν Σερρῶν, τοῦ Προσάκου, τῆς Ζίχνας καὶ τῆς Ἱερισσοῦ εἶναι Ἕλληνες. Μαζὶ μὲ τοὺς ἄρχοντες ἀποτελοῦν τὰ μέλη τοῦ δικαστηρίου καὶ μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν τὸν τίτλο τοῦ καθολικοῦ κριτοῦ [2]. Αἱ «κεφαλαὶ» φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ κοινοῦ, δηλαδὴ οἱ προεστῶτες, οἱ ὁποῖοι μαζὶ μὲ τοὺς ἄρχοντες ἀποτελοῦν μέλη τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου καὶ τοῦ τοπικοῦ δικαστηρίου. Τὸ πράγμα ἔχει σημασία, γιατὶ ἀποδεικνύει τὴν ἑλληνικὴ σύνθεση τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν.

Μὲ τοὺς προκρίτους αὐτοὺς εἶναι πιθανὸν ὅτι βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ ὁ Μανουήλ, ὅταν, ὅπως εἴδαμε, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1371 μπαίνη στὶς Σέρρες[3]. Ἡ κυριαρχία του διαρκεῖ ὡς τὰ 1383, ὁπότε οἱ Σέρρες πέφτουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων [4]. Μένει τώρα ὡς προπύργιο τῆς Μακεδονίας ἡ Θεσσαλονίκη. Τὸ μέλλον δὲν φαίνεται ρόδινο. Ὁ ἐχθρὸς λυμαίνεται τὴν ὕπαιθρο, ἐνῶ οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν στάση τῶν Ζηλωτῶν ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι διάχυτες μέσα στὴν πόλη [5].

Ὁ Μανουὴλ δρᾶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ αὐλὴ ἀκολουθώντας δική του γραμμὴ ἀπέναντι τῶν Τούρκων. Ἔτσι ἀντιστέκεται τέσσερα χρόνια ἐμπρὸς στὴν Θεσσαλονίκη (1383-1387), ἐνῶ ὁ πατέρας του Ἰωάννης Ε' εἶναι ὑποτελής τους καὶ βρίσκεται σὲ εἰρηνικὲς σχέσεις μαζί τους. Ἡ ἀνδρικὴ αὐτὴ στάση του προκαλεῖ ἐνθουσιώδη σχόλια στοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ρεῦμα ἐθελοντῶν πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη [6].«Εἶναι τόσο μεγάλο πράγμα

---

1. *Κωνστ. Γ. Μαχαιρᾶ,* Ἡ Λευκὰς ἐπὶ ἑνετοκρατίας 1684 - 1797, Ἀθῆναι 1951s, σ. 241.

2. Βλ. *A.V. Soloviev,* Οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες στὸ σερβικὸ κράτος (ρωσικά), «Byz.-sl.» 2 (1930) 275 - 287. Βλ. ἰδίως σ. 286 - 287.

3. Βλ. σ. 140 τοῦ βιβλίου μου.

4. Βλ. *Λάμπρου,* Βραχέα Χρονικά, σ. 33, 38, 41, 61.

5. Βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 110.

6. Βλ. *Loenertz,* ἔνθ' ἀν. 2 σ. 238. *G.T. Dennis,* The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382 - 1387, Romae 1960, σ. 71 - 73, 108 - 109.

ἡ ἐλευθερία, τοῦ γράφει ἀπὸ τὴν βασιλεύουσα ὁ δάσκαλός του Κυδώνης, καθὼς καὶ τὸ νὰ φαίνεται κανεὶς ὅτι δὲν ὑπακούει στοὺς χειρότερούς του, ὥστε οἱ ἄνθρωποι νὰ κινοῦν κάθε σκέψη, γιὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουν (τὴν ἐλευθερία), ὅταν δὲν τὴν ἔχουν, ἢ νὰ τὴν διαφυλάσσουν, ὅταν τὴν ἔχουν...» [1]. Γενικὰ γεμάτα ἀπὸ ὡραῖες σκέψεις γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ γιὰ τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν εἶναι τὰ ἀλλεπάλληλα γράμματα τοῦ Κυδώνη πρὸς τὸν Μανουὴλ Β΄. Ἀκόμη τὰ γράμματα αὐτὰ μᾶς μιλοῦν γιὰ τὴν στενόχωρη ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατεῖ μέσα στὴν πρωτεύουσα. Ὁ ἴσκιος τῶν Τούρκων ἔχει πέσει ἐπάνω της καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν κατοίκων εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη [2].

Ὁ ἀγώνας τοῦ Μανουὴλ εἶναι ἄνισος. Κινεῖται ὅμως μὲ δραστηριότητα πρὸς κάθε κατεύθυνση ἀποβλέποντας πρὸς τὴν ἀπόκτηση συμμάχων καὶ ἐνισχύσεων [3]: ζητεῖ τὴν βοήθεια τῶν Βενετῶν, οἱ ὁποῖοι, μολονότι προβάλλουν διάφορες δικαιολογίες [4], τοῦ ἀποστέλλουν (Ἀπρίλιος 1385) ὅπλα καὶ δύο ἀξιωματούχους [5]· ἀπευθύνεται ἀκόμη καὶ στὸν πάπα Οὐρβανὸ ΣΤ΄, προκαλεῖ τὴν ἄφιξη ἀπεσταλμένου του μέσα στὴν πολιορκούμενη Θεσσαλονίκη στὰ 1386 καὶ φαίνεται ὅτι δέχεται τὴν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν βοήθεια ποὺ περιμένει, ἀλλ᾽ αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ ἔρχεται [6]. Οἱ ἡσυχαστὲς ἐρεθίζονται καὶ δὲν διστάζουν νὰ βάλουν ἐναντίον του [7].

Ὁ Μανουὴλ περιστοιχίζεται ἀπὸ νέους καὶ μορφωμένους συμβούλους, ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ ἴδια ἰδανικά. Ἕνας ἀπ᾽ αὐτούς, Θεσσαλονικεύς, ποὺ βρίσκεται σὲ πυκνὴ ἀλληλογραφία μὲ τὸν δάσκαλό του Κυδώνη, ἀγανακτεῖ μὲ τὴν ραθυμία τῶν συμπατριωτῶν του, γιατὶ φλογίζεται ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ τὴν βελτίωση τῶν πραγμάτων [8]. Ὁρισμένοι ἐπίσης ἀπὸ τοὺς νέους αὐτοὺς θεωροῦνται πατριῶτες θερμουργοί, φορεῖς ἑνὸς ἀδιάλλακτου πνεύματος ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ σ᾽ αὐτοὺς ἀποδίδονται «τὰ περὶ τοῦτον (τὸν Μανουὴλ) καὶ τὴν πόλιν συμβάντα» [9], ποὺ εἶχαν τελικὰ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἑκούσια ὑποταγή τους στοὺς Τούρκους.

---

1. *Loenertz,* ἔνθ᾽ ἀν. 2 σ. 220. Πρβλ. καὶ σ. 226 - 227.

2. Πρβλ. *Loenertz,* ἔνθ᾽ ἀν. 2 σ. 227· «... τὸ μὲν γὰρ δεσπόζειν τῶν πολεμίων, τὸ δὲ δουλεύειν ἡμῶν· πλειόνων δὲ τυγχάνουσι παρ᾽ ἡμῶν ἢ ἐπιτάττουσιν, ἐπιτάττουσι δὲ τὰ βλαβερώτατα μὲν ἡμῖν, ἑαυτοῖς δὲ ὠφέλιμα. οὕτω δὲ ἡμῖν ἤδη τὸ ὑπακούειν ἐν ἔθει, ὥσθ᾽ ἡ μὲν ἐλευθερία γέλως...». Πρβλ. γιὰ τὴν ἀποσύνθεση μέσα στὴν πρωτεύουσα καὶ ὅσα γράφει ὁ Κυδώνης πρὸς τὸ τέλος τῆς ἴδιας σελίδας.

3. *Loenertz,* ἔνθ᾽ ἀν. 2 σ. 220.

4. Βλ. σχετικὰ *Dennis,* ἔνθ᾽ ἀν. σ. 123 - 126, 163 - 164.

5. Βλ. *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 357.

6. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *Dennis,* ἔνθ᾽ ἀν. σ. 136 - 150.

7. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 258.

8. *Cammelli,* Cydonès, σ. 90· «τῆς περὶ τὰ βελτίω σπουδῆς μεμνημένος». Γιὰ τὴν στάση τῶν Θεσσαλονικέων βλ. *Dennis,* ἔνθ᾽ ἀν. σ. 85 - 88.

9. *Cammelli,* Cydonès, σ. 91.

Ἡ Θεσσαλονίκη μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Μανουὴλ ἀποτελεῖ ἕνα ζωηρὸ κέντρο ἀντιστάσεως καὶ ζυμώσεων γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἑνὸς συνασπισμοῦ ἐναντίον τῶν Τούρκων. Οἱ ἐπαφές του μὲ διάφορα ἐπίσημα πρόσωπα, ὅπως εἴδαμε, μὲ τὸν ἀδελφό του Θεόδωρο, μὲ τὸν δυνάστη τῆς Κορίνθου Νέριο Ἀτζαγιώλη, μὲ τὸν Ἑλληνοσέρβο δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς, μὲ τὸν διάδοχό του Esau de' Buondelmonti, μὲ τὸν καίσαρα Ἀλέξιο Ἄγγελο τῆς Θεσσαλίας, ἀποτελοῦν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Loenertz, «τὸ ὑφάδι μιᾶς ἱστορίας, ποὺ σιγὰ σιγὰ βγαίνει ἀπὸ τὸ σκοτάδι» [1]. Τὴν ἔρευνα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ προωθεῖ τὸ βιβλίο τοῦ G. T. Dennis, μολονότι τὰ κενὰ καὶ τὰ προβλήματα ἐξακολουθοῦν βέβαια νὰ εἶναι πολλὰ ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις τῶν πηγῶν. Δὲν τοποθετεῖ ὅμως, ὅπως θὰ περίμενε κανείς, τὴν δράση τοῦ Μανουὴλ μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ [2].

Ἡ θέση λοιπὸν τῆς Θεσσαλονίκης μέσα στὶς χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας εἶναι σημαντική. Εἶναι σύμβολο τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, κέντρο διπλωματικῶν ἐνεργειῶν καὶ πατρίδα σοφῶν λογίων, ζυμωμένων μὲ τὴν κλασσικὴ μόρφωση. Μέσα στὴν ἑστία αὐτὴ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν καὶ ἀναμνήσεων τὰ παραδείγματα εὐψυχίας τοῦ παρελθόντος εἶναι ζωντανὰ στοὺς λογίους καὶ ἀνώτερους κληρικοὺς καί, κατ' ἀντανάκλαση, σὲ πολλοὺς ἀπὸ ἄλλους κατοίκους. Ἔτσι ὁ μητροπολίτης της Ἰσίδωρος Γλαβᾶς (1380-1384) ἐξιδανικεύει τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ τοὺς προβάλλει στοὺς χριστιανοὺς συμπολίτες του ὡς παράδειγμα «φιλαδελφίας» [3]!!!

Ἀλλὰ καὶ γενικότερα παρατηροῦμε ἔνταση τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαιολατρείας. Τὰ γραπτὰ πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἡγετῶν, ἀκόμη καὶ κληρικῶν καὶ ἱεραρχῶν, εἶναι διάσπαρτα ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἀρχαίων θεῶν, ἡμιθέων, ἡρώων, στρατηγῶν, ποιητῶν, φιλοσόφων, ρητόρων, ἱστορικῶν κ.λ. [4]. Σ' αὐτοὺς ἀνάγουν τὴν καταγωγή τους, αὐτοὶ εἶναι τὰ πρότυπά τους καὶ μὲ αὐτοὺς θέλουν νὰ συγκρίνουν τοὺς συγχρόνους των, ἐπισήμους καὶ μή, γιὰ νὰ τοὺς παρηγορήσουν[5] ἢ νὰ τοὺς ἐπαινέσουν[6] ἢ νὰ τοὺς κινήσουν σὲ σκληρὴ ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν [7]. Ἔτσι κατὰ τὰ

1. *Loenertz,* Un prostagma perdu..., ἔνθ' ἀν. σ. 171.

2. Τότε θὰ ἐννοοῦσε ὁ Dennis καὶ τὴν ἀναβίωση τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην», τὴν ὁποία ἀγνοεῖ (βλ. σ. 2). Ἡ ἔρευνά του βασίζεται κυρίως στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κυδώνη, ποὺ δημοσιεύει στὸν δεύτερο τόμο τῆς ἀλληλογραφίας του ὁ Loenertz.

3. Βλ. *Tafrali,* Thessalonique au XIVe siècle, σ. 157· «καὶ οὔτε ἥρπαζον ἀλλότρια, καὶ τῶν ἰδίων ἐκοινώνουν τοῖς ἐνδεέσι τῶν ὁμοφύλων».

4. Βλ. πρόχειρα παραδείγματα στοῦ *E. Legrand,* Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, Paris 1893.

5. *Loenertz,* Calecas, σ. 200, 329.

6. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 1 σ. 146.

7. Βλ. *Κυδώνου,* Συμβουλευτικός, PG 154 στ. 968· «πειρατέον ἀπαιτῆσαι δίκην τοὺς

μέσα τοῦ 14ου αἰ. ὁ Δημ. Κυδώνης παρομοιάζει τὸν δεσπότη τῆς Πελοποννήσου Μανουὴλ Κανταχουζηνὸ μὲ τὸν Ἀθηναῖο στρατηγὸ Ἰφικράτη[1], ἐνῶ ἀργότερα, στὰ 1383, συγχαίρει τὸν βασιλιὰ Μανουὴλ Β'[7], ποὺ ξέρει νὰ μεταβάλλη τοὺς Θεσσαλονικεῖς σὲ «μαραθωνομάχους»[2], καὶ τοῦ συμβουλεύει ν' ἀντιστρατευθῆ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀθυμίας καὶ τῆς ἡττοπάθειας: «... ἂς ἀντιμετωπίζουμε τὰ κύματα, καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς ἂς ἀντιπαραταχθοῦμε ἐναντίον τῆς ἀθυμίας, καὶ ἂς προσπαθοῦμε νὰ ὑπομένουμε ὅσα εἶναι ἀνάγκη, γνωρίζοντας πὼς μὲ τὴν λύπη δέν θ' ἀφαιρέσουμε κανένα ἀπὸ τὰ τωρινὰ κακά, ἐνῶ ἀντίθετα δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε οὔτε καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀγαθά, ἂν ἔχουμε κάποιο»[3].

Ὁ ἴδιος πάλιν ὁ Μανουὴλ Β', συμβουλεύοντας τοὺς πολιορκημένους Θεσσαλονικεῖς ν' ἀντισταθοῦν μὲ ἄκαμπτη ἀποφασιστικότητα ἐναντίον τῶν Τούρκων, τοὺς λέγει: «Πρέπει νὰ σᾶς θυμίσω ὅτι εἵμαστε Ρωμαῖοι, ὅτι πατρίδα σας εἶναι ἡ πατρίδα τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ὅτι στοὺς διαδόχους τῶν δύο αὐτῶν ἐθνῶν ἔλαχε σὰν κλῆρος διαρκὴς νὰ νικοῦν κατὰ κράτος ὁποιους ἐχθροὺς καὶ ἂν πρόκειται ν' ἀντιμετωπίσουν καὶ νὰ μὴ μποροῦν αὐτοὶ (οἱ ἐχθροὶ) νὰ τοὺς ἀντισταθοῦν, καθὼς δὲν μπορεῖ ν' ἀνθέξη ἡ σκόνη στὴν δύναμη ὁρμητικῆς πνοῆς καὶ τὸ κερὶ στὴν φλόγα τῆς φωτιᾶς».

Καὶ ἐξακολουθεῖ μὲ λόγια, ποὺ ἀποτελοῦν ἕναν ὕμνο στὴν ἐλευθερία, λόγια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος ποὺ ἐμψυχώνει τὸν νεαρὸ πρίγκιπα· «Μὲ τὴν βοήθεια τοῦ θεοῦ, δὲν θὰ μπορέσουν , δὲν θὰ μπορέσουν ποτὲ οἱ ἐχθροὶ νὰ μᾶς ὑποτάξουν, ὅσο θὰ ἔχουμε τὴν δύναμη νὰ βαστοῦμε ὅπλα καὶ πολεμώντας γιὰ τὴν δόξα νὰ προτιμοῦμε νὰ πέφτουμε μαζί της... Γνωρίζω ὅτι ὅλοι μας θεωροῦμε προτιμότερο νὰ ἐκπληρώσουμε τὸ κοινὸ χρέος μας πρὸς τὴν φύση, δηλαδὴ νὰ πεθάνουμε, παρὰ νὰ σκλαβωθοῦμε μὲ τὴν θέλησή μας στοὺς πιὸ ἀσεβεῖς βαρβάρους». Ὁ θάνατος σὲ τέτοιες περιπτώσεις δὲν εἶναι κάτι τὸ τρομερό, ἀλλ' ἀληθινὴ ἀπολύτρωση· «γιατὶ μᾶς γλυτώνει ἀπὸ πολλὰ ἄλλα καὶ μεγάλα κακά, ἐπειδὴ εἶναι τὸ τελευταῖο κακό· καὶ ἀφοῦ μιὰ φορὰ μᾶς ἐνοχλήση γιὰ πολὺ λίγο, ἔπειτα παύει νὰ ἐνοχλῆ. Ὅτι ὁ θάνατος δὲν εἶναι τὸ πιὸ χειρότερο κακὸ μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, τὸ ἔχουν πῆ βέβαια καὶ πολλοὶ ἄλλοι καὶ θὰ τὸ ποῦν, καθὼς πιστεύω· τὸ ἐπιβεβαιώνει ἀκόμη καὶ τὸ ἑξῆς: ὅτι ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ πόλεις, τὶς ὁποῖες ὑπέταξαν οἱ βάρβαροι, εὔχονται τὸν θάνατο παρὰ τὴν σκλαβιά τους. Ἂς κάνουμε λοιπόν, ὦ ἄνδρες, τὸ πᾶν, ἂς ὑποφέρουμε τὰ πάντα γιὰ τὴν ἐλευθερία, γιατὶ αὐτὴ εἶναι τὸ καλύτερο ἀπ' ὅλα, ἂν βέβαια ἡ σκλαβιὰ εἶναι τὸ χειρότερο, ὅπως νομίζω ὅτι ἀποδείχθηκε πολὺ καθαρὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω»[4].

ὑβριστάς, πᾶσιν ἐπιχειροῦντας, ὅθεν ἄν τι δυναίμεθα πορίσασθαι πρὸς τὸν πόλεμον».

1. *Cammelli,* Cydonès, σ. 8.

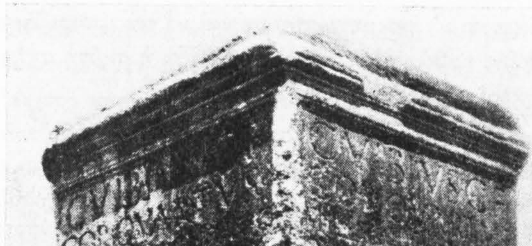
2. *Loenertz,* Paléologue et Cydonès, «Echos d'Orient» 36 (1937) 476 - 477. Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 238. Γιὰ τὴν χρονολογία βλ. *Dennis,* ἔνθ' ἀν. σ. 73.

3, *Loenertz,* Cydonès, Correspondance, 2 σ. 217.

4. *Ἀπ. Βακαλοπούλου,* Ἡ ἱστορικὴ συνείδηση καὶ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 9.

Ἡ περίοδος αὐτὴ τῶν σκληρῶν ἀγώνων τῶν Θεσσαλονικέων (1383-1387), ἔστω καὶ ἂν λήγῃ μὲ τὴν ὑποταγή τους στοὺς ἐχθρούς, ἀποτελεῖ ἕνα φωτεινὸ σημεῖο τῆς ἱστορίας τους, ὥστε ἀργότερα, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ., νὰ ἐγκωμιάζεται ἡ ἀντίστασή τους ἀπὸ ἀνώνυμο συγγραφέα [1].

Ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς ὁ Μανουὴλ Β′ δὲν κάνει ἐπίδειξη ἱστορικῶν γνώσεων. Σ' αὐτούς, ἀλλὰ καὶ γενικὰ στοὺς κατοίκους τῆς Μακεδονίας καὶ στοὺς ἄλλους Ἕλληνες, ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος δὲν εἶναι ἄγνωστες ἱστορικὲς προσωπικότητες. Γι' αὐτοὺς μιλοῦσε τὸ γνωστὸ λαϊκὸ μυθιστόρημα, ἐνῶ τὰ ἐρείπια τῶν μακεδονικῶν πόλεων καὶ τὰ διάφορα μνημεῖα, ὅπως π.χ. ἡ ἐπιτύμβια τετράγωνη ρωμαϊκὴ στήλη τοῦ G. Vibius Quartus ἔξω ἀπὸ τοὺς Φιλίππους, κρατοῦσαν ζωντανὴ τὴν μνήμη τους συντηρώντας τὶς παλαιὲς παραδόσεις ἢ δίνοντας ἀφορμὲς γιὰ τὴν δημιουργία νέων.

11. Τὸ μνημεῖο τοῦ G. Vibius Quartus, *«τὸ παχνὶ τῆς φοράδας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου».*

---

1. Βλ. *Λαούρδα,* Ὁ Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης, «Ἀθηνᾶ» 56 (1952) 203.

Ἔτσι τὴν στήλη αὐτή, τὸ παχνὶ τῆς φοράδας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅπως τὴν ὀνομάζουν οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, τὴν βλέπει καὶ τὴν ἀναφέρει ὁ Angiolello στὰ 1470 [1] καὶ ἀργότερα, μέσα στὸ πυκνότερο σκοτάδι τῆς τουρκοκρατίας, στὰ 1550 περίπου, ὁ περιηγητὴς Belon [2]. Τὸ μνημεῖο αὐτό, ἕνα πελώριο μονολιθικὸ τετράγωνο σὲ σχῆμα βωμοῦ, ὕψ. 4 μ., τὸ ὁποῖο εἶχε στηθῆ πρὸς τιμὴ τοῦ Ρωμαίου ἀξιωματικοῦ G. Vibius Quartus, σώζεται ὡς σήμερα. Τὸ τετράγωνο ὅμως σχῆμα του κοντεύει νὰ γίνη στρογγυλὸ στὸ κάτω μέρος, γιατὶ οἱ χωρικοὶ αἰῶνες τώρα ξύνουν τὶς ἄκρες του. Μαζεύουν τὴν μαρμάρινη σκόνη καὶ τὴν δίνουν διαλυμένη μέσα στὸ νερὸ στὶς μητέρες, γιὰ νὰ κατεβάσουν γάλα καὶ νὰ κάνουν παιδιὰ ἀνδρειωμένα σὰν τὸν Μ. Ἀλέξανδρο (βλ. εἰκ. 11) [3].

12. Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ὡς βυζαντινὸς βασιλιάς.

1. Βλ. *Κ.Δ. Μέρτζιου,* Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 203.
2. Βλ. *Belon,* Les observations, σ. 58β - 59α. Βλ. βιβλιογραφία τῶν περιηγητῶν πού εἶδαν τὸ μνημεῖο στοῦ *P. Collart,* Philippes, Paris 1937, σ. 326 - 327.
3. Βλ. *Ι. Μπακαλάκη,* Ἀπὸ τὴ ζωντανὴ φυλλάδα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, «Μακ. Ἡμερ.» Ν. Σφενδόνη, 1939, σ. 97 - 98.

Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος μάλιστα ἔχει τόσο συνυφανθῆ μὲ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν τῶν κατοίκων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὥστε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς μυθιστορίας του, τὸ ὁποῖο εἶναι τοῦ 14ου αἰ. καὶ σώζεται στὸ κατάστημα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας τῆς Βενετίας, εἰκονίζεται ὄρθιος μὲ στέμμα καὶ στολὴ βυζαντινοῦ βασιλιᾶ καὶ μὲ σφαῖρα στὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἰκόνα του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ πιστὸς Βασιλεὺς καὶ Αὐτοκράτωρ πάσης [Ἀ]νατ(ολῆς) καὶ π[άσης...]*. (Βλ. εἰκ. 12) [1].

Ὁ Μανουὴλ Β', ὅπως εἴδαμε, λέγει ὅτι οἱ Θεσσαλονικεῖς ἦταν ἀπόγονοι δύο ἐθνῶν, τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑλλήνων. Γνωρίζει βέβαια πολὺ καλά, ὅπως καὶ οἱ προγενέστεροί του βασιλεῖς τῆς Νίκαιας, ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅτι ἡ μακροχρόνια ρωμαϊκὴ παράδοση καὶ γιὰ λόγους ἀκόμη κρατικοῦ γοήτρου καὶ γιὰ πολιτικὴ σκοπιμότητα δὲν πρέπει ν' ἀπορριφθῆ. Οἱ ἴδιες ἐπίσημες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἔθνη εἶναι πολὺ διαδεδομένες. Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος π.χ. δημηγορώντας μετὰ τὸ 1415 στὸ παλάτι ἐμπρὸς στοὺς ἐπισήμους καὶ στὸν λαὸ ἀνατρέχει στὰ παραδείγματα τοῦ παρελθόντος: ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Λυκοῦργο καὶ τὸν Θεμιστοκλῆ καὶ καταλήγει, μέσῳ τῶν Ρωμαίων, στοὺς διαδόχους των Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες [2]. Ἔτσι βέβαια ἐκφράζει ἔμμεσα τὶς ἰδέες του γιὰ τὴν διπλὴ καταγωγή, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν συνέχεια τοῦ «γένους». Ἀνώνυμος πάλι στὸν πανηγυρικό του «εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Η' Παλαιολόγους» μιλεῖ ἐπίσης γιὰ τὴν ἀνάμειξη τῶν δύο «ἐπισήμων γενῶν», Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων, ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε «γένος ἓν τὸ ἐπισημότατόν τε καὶ κάλλιστον, οὓς καὶ εἴ τις *Ρωμέλληνας* εἴποι, καλῶς ἂν εἴποι» [3]. Ὥστε σύμφωνα μὲ τὶς ἰδέες τοῦ ἀνωνύμου οἱ κάτοικοι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἶναι «Ρωμέλληνες». Ἡ ρωμαϊκὴ παράδοση βαρύνει πρὸ πάντων, ὅπως εἴδαμε καὶ ἄλλοτε, τὴν Κωνσταντινούπολη [4]. Ἔχει τὸ βάρος τοῦ

1. *Α. Ξυγγοπούλου,* Παραστάσεις ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ΑΕ 1938 σ. 199. Πρβλ. καὶ σ. 55 - 59 τοῦ βιβλίου μου.

2. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 273. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν «θύραθεν» μόρφωση τοῦ σύγχρονου Θεσσαλονικέα μοναχοῦ Μακαρίου Μακρῆ, καθὼς καὶ τῶν συγχρόνων του βλ. *Ἀθανασίου Παπαδοπούλου - Κεραμέως,* Μακάριος Μακρῆς, ΔΙΕΕ 3 (1889) - 1891) 463, 464.

3. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. 152. Τὴν λέξη «Ρωμέλληνες» τὴν βρίσκουμε καὶ στὴν ἑρμηνεία ἑνὸς χρησμοῦ, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου, γραμμένη ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο, τὸν μητροπολίτη Κιέβου ἀργότερα· «.... ὁ ἀρχηγὸς τῶν εὐρωπαίων καὶ ἀσιανῶν ἐθνῶν τῶν μειξοβαρβάρων, τουτέστι τῶν Ρωμελλήνων...» (βλ. *Δ.Α. Ζακυθηνοῦ,* Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος ἐν Πελοποννήσῳ, «Mélanges Merlier» 3 (1957) 61). Μήπως ἡ λέξη αὐτὴ προδίδει τὴν ταυτότητα τοῦ ἀνωνύμου μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ πανηγυρικοῦ «εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Η' Παλαιολόγους»;

4. Βλ. *Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ,* Σύγκρισις τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης, PG 156 στ. 40. «Δύο τὰ δυνατώτατα καὶ φρονιμώτατα ἔθνη, τὸ μὲν τότε ἄρχον, τὸ δὲ εὐθὺς ἄρξαν πρὸ ἐκείνου, καὶ πάσῃ τέχνῃ, καὶ φιλοτιμίᾳ, καὶ ἁβρότητι κομῶντα, Ρωμαῖοί τε καὶ Ἕλληνες, συνελθόντα, ταύτην (δηλ. τὴν Κωνσταντινούπολιν) πεποιήκασι, καὶ πᾶσι δὲ τοῖς ἄλλοις

ἐπίσημου, τοῦ κρατικοῦ καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους. Ἡ παράδοση αὐτὴ ἐξακολουθεῖ βέβαια νὰ ἐπιδρᾶ ἀκόμη, ἀλλὰ ὁλοένα καὶ πιὸ ἀδύνατα. Ἔτσι τελικὰ προετοιμάζεται τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ὀρθὴ τοποθέτηση τοῦ ἐθνολογικοῦ αὐτοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸν νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο Γεώργιο Γεμιστὸ καὶ ἰδίως, ὕστερ' ἀπὸ μισὸ αἰώνα, ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Λαόνικο Χαλκοκονδύλη. Οἱ παραπάνω ἐνδείξεις τῶν πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν ζυμώσεων εἶναι χαρακτηριστικές, γιατὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ πλησιάσουμε τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν διαμόρφωση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Μανουὴλ Β' ἐργάστηκε ὅσο κανεὶς ἄλλος ἀπὸ τοὺς προηγούμενους Παλαιολόγους γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἑλληνολατρεία του ἦταν συνυφασμένη μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴν ἐπιμονή του ν' ἀναστείλῃ τὴν ἐξάπλωση τῶν Τούρκων. Γιὰ τὸν σκοπό του μάλιστα αὐτὸν προχωρεῖ σὲ ριζικὰ κοινωνικὰ μέτρα. Ἔτσι μετὰ τὸ 1371, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἄμυνα τῆς ἐπικράτειάς του, φτάνει ὡς τὸ σημεῖο ν' ἀπαλλοτριώσῃ τὰ μισὰ μοναστηριακὰ κτήματα τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης καὶ νὰ τὰ μοιράσῃ προσωρινὰ σὰν πρόνοιες στοὺς στρατιωτικούς [1] ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ παράπονα καὶ τὶς διαμαρτυρίες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου [2]. Ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ διερευνηθοῦν οἱ κοινωνικὲς ἰδέες καὶ τὰ σχέδια τοῦ Μανουήλ.

Ἀντίστοιχα μέτρα ἐπέβαλε καὶ ὁ Βαγιαζὶτ Α' στὴν τάξη τῶν οὐλεμάδων, ὅπως ἄλλωστε ἔκανε ἀργότερα καὶ ὁ Μεχμὲτ Β'. Ὁ Βαγιαζὶτ δηλαδή, ἀποβλέποντας στὴν ἐνίσχυση τῶν στρατιωτικῶν, μεταβίβασε στὴν κρατικὴ ἐξουσία πολλὰ βακούφικα κτήματα καὶ τὰ διέθεσε στὴν στρατιωτικὴ τάξη [3]. Τὰ μέτρα αὐτὰ τῶν ἀντιπάλων φαίνεται ὅτι βρίσκονται σὲ κάποια ἐξάρτηση τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ποιὸς ὅμως ἔκανε τὴν ἀρχὴ καὶ πότε; Ἀσφαλῶς ὁ Μανουὴλ Β' τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν διοικητὴς τῆς Θεσσαλονίκης, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ὅτι τὰ κτήματα αὐτὰ ἦταν τῆς περιοχῆς τῆς δικαιοδοσίας του καὶ ὅτι οἱ ἀνάγκες τοῦ κράτους ἦταν ἐπείγουσες. Ἔπειτα ὁ ἴδιος δὲν δίσταζε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα καὶ νὰ καταφύγῃ σὲ ριζοσπαστικὲς λύσεις, προκειμένου νὰ λάβῃ δραστικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς χώρας [4], ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ ἀμέσως παρακάτω, μελετώντας τὰ ὑπομνήματα τοῦ φιλοσόφου Γεμιστοῦ.

ἔθνεσι, καὶ τοῖς ἐκείνων εἰς αὐτὴν ἐχρήσαντο πρὸς ὑπηρεσίαν». Πρβλ. καὶ *Ι.Α. Ζακυθηνοῦ*, Κράτος καὶ κοινωνία, ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, Ἀθῆναι 1951, σ. 30 - 31.

1. Βλ. *Ostrogorskij*, La féodalité byzantine, σ. 161 κ.ἑ., 172 κ.ἑ.

2. *Dennis*, ἔνθ' ἀν. σ. 89 σημ. 25. *Λάμπρου*, Ἰσιδώρου ἐπιστολαί, ΝΕ 9 (1912) 350. Πρβλ. παρόμοια ἀποσπάσματα κειμένων στοῦ *Ihor Ševčenko*, A Postscript on Nicolas Cabasilas, «Anti - Zealot» Discourse, DOP 16 (1962) 406 καὶ ὑπ. 24α.

3. Βλ. *H. Inalcık*, Osmanlı hukuna giriş, «Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi» 13 (1958) ἀρ. 2. Ἀνάτυπο σ. 8.

4. Βλ. παρόμοιες προτάσεις του στὰ 1383, 1390 στοῦ *Dennis*, ἔνθ' ἀν. σ. 90 - 91, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἡ πράξη αὐτὴ τοῦ Μανουὴλ φαίνεται ὅτι ἔκανε καὶ τὸν Βαγιαζὶτ Α΄ νὰ τὸν μιμηθῇ, ἐφόσον καὶ ἀπὸ τουρκικὴ πλευρὰ ὁ θεσμὸς τῶν βακούφικων εἶχε ἀρχίσει νὰ παρουσιάζῃ τὰ πρῶτα τρωτά του: ὁρισμένοι δηλαδὴ κύριοι μεγάλων κτημάτων, ἀποβλέποντας στὴν διατήρησή τους καὶ στὴν ἀπαλλαγή τους ἀπὸ φόρους, τὰ ἔκαναν βακούφικα, δῆθεν γιὰ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς· στὴν πραγματικότητα ὅμως τὰ κτήματα αὐτὰ ἐξυπηρετοῦν μόνο τὰ συμφέροντά τους, ἦταν δηλαδὴ βακούφικα οἰκογενειῶν. Τὰ βακούφικα λοιπὸν αὐξάνονταν συνεχῶς καὶ ἔτσι περιορίζονταν ἀντίστοιχα ὁ ἀριθμὸς τῶν τιμαρίων [1].

Ἀποτέλεσμα τῶν μέτρων τοῦ Μανουὴλ ἦταν βέβαια νὰ ἐνισχυθῇ ἡ στρατιωτικὴ ὀλιγαρχία σὲ βάρος τῶν μοναστηριῶν. Τὸ σύστημα τῆς πρόνοιας φαίνεται πιὰ ὅτι εἶναι τὸ μόνο μέσο σωτηρίας, ἀλλὰ ὅμως δὲν ἔχει τὴν ἀποτελεσματικὴ ἐπίδραση, ποὺ εἶχε ἄλλοτε ἡ μικρὴ στρατιωτικὴ ἰδιοκτησία [2].

Τὸ μέλλον, ἰδίως μετὰ τὴν ὑποτέλεια τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1387, παρουσιάζεται ζοφερό. Ἡ ἧττα ὅμως τοῦ Βαγιαζὶτ Α΄ στὴν Ἄγκυρα στὰ 1402 καὶ οἱ ἐμφύλιοι πολέμοι τῶν διαδόχων του εἶναι μιὰ ἀνέλπιστη εὐκαιρία ἀναψυχῆς τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Μανουὴλ Β΄ προτείνει στοὺς ἰσχυροὺς τῆς Δύσης σχέδια γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς δυνάμεως τῶν Τούρκων [3], ἀλλὰ δὲν κατορθώνει τίποτε ἐξ αἰτίας τῶν διενέξεων τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων. Οἱ λόγιοι εἶναι πιὰ ἀπαισιόδοξοι. Ποιὸς θὰ σώσῃ τὸ κράτος καὶ τοὺς κατοίκους; Αὐτὴ εἶναι ἡ κραυγὴ ὀδύνης, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ στήθη ὅλων: «Ἔχει χαθῆ ὁ εὐσεβὴς ἀπὸ τὴν γῆ, θρηνεῖ ὁ Βρυέννιος, ἔλειψε ὁ στοχαστής, δὲν βρίσκεται ὁ σώφρων, μόνο στὰ παλαιὰ τὰ χρόνια παρουσιάστηκαν οἱ σοφοί, δὲν ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος ποὺ νὰ καταλαβαίνῃ, δὲν ὑπάρχει ὁ *διορθούμενος*; (= αὐτὸς ποὺ θὰ διορθώσῃ τὰ πράγματα;) [4]. Ὅσα μέτρα σωτηρίας προτείνει ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι κληρικοί, ἀποβλέπουν κυρίως στὴν ἠθικὴ κάθαρση τῶν ὀρθοδόξων, εἶναι πολὺ θεωρητικὰ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσουν γενικότερες μεταβολὲς στὴν κοινωνία. Δὲν ἀντιμετωπίζουν πρακτικὰ τὰ προβλήματα. Περισσότερο θετικὸς εἶναι ὁ Βρυέννιος, ὅταν μετὰ τὸ 1415 τονίζῃ ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισκευαστοῦν τὰ τείχη καὶ νὰ συντρέξουν οἱ πλούσιοι στὸ ἔργο αὐτό [5].

---

1. Βλ. *Fuad Köprülü,* Vakıf müessesessinin hukuk mahiyeti ve tarihi tekâmülü, «Vakıflar Dergisi» 2 (1942) 26 - 32, γαλλ. μετάφρ. στὸ γαλλ. τμῆμα τοῦ περιοδικοῦ σ. 36 - 44.

2. *Ostrogorskij,* ἔνθ' ἀν. σ. 173 - 175.

3. Βλ. *Iorga,* Notes et extraits, τ. 1, 1re série, σ. 179 - 180, 258 - 259, 300 - 301. Πρβλ. ἀλλεπάλληλα ταξίδια τοῦ Μ. Χρυσολωρᾶ στὴν Δύση (βλ. κεφ. VIII, Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴν Δύση).

4. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 246 - 247.

5. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 246 - 247. Βλ. τὴν ἀναδημοσίευση τῆς ὁμιλίας του ἀπὸ τὸν *Ν.Β. Τωμαδάκη,* Ἰωσὴφ Βρυεννίου. Α) Περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος. Β) Περὶ ζωγραφικῆς, ΕΕΒΣ 56 (1968) 1 - 18.

Β. Ο ΓΕΜΙΣΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ

1. Ὁ Γεμιστὸς στὸν Μυστρᾶ.

Ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ποὺ οἱ ἀνάγκες γιὰ ἀλλαγή, γιὰ μεταρρύθμιση, γιὰ νέα ζωογόνα πνοὴ ἦταν ἔντονα αἰσθητές, ἐμφανίζεται στὴν Πελοπόννησο ὁ «διορθούμενος», σὲ μιὰ χώρα ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα καὶ τὶς ποικίλες ἐπιρροές της, ἰδίως τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὅπου τὰ διάφορα προβλήματα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, στρατιωτικά, πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ παρουσιάζονταν μὲ ὀξύτητα - μέσα σ' ἕνα περιβάλλον, ὅπου εὐδοκιμοῦν οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς καὶ εἶναι ζωντανὲς οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν Σπάρτη [1]. Εἶναι ὁ Γεώργιος Γεμιστός, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἑλληνολάτρης τῆς ἐποχῆς, ἡ ὑποβλητικὴ μορφὴ τοῦ πρώτου φιλοσοφου τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Μέσα στὴν σύγχυση καὶ στὴν ἀκαταστασία, ἐνῶ οἱ περισσότεροι λόγιοι δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἀναλογίζωνται τὰ «περασμένα μεγαλεῖα», νὰ τὰ ἀντιπαραβάλλουν πρὸς τὴν τωρινή τους δυστυχία καὶ νὰ θρηνοῦν [2], αὐτὸς ὑψώνει θαρραλέα τὴν φωνὴ καὶ προτείνει ριζοσπαστικὰ μέτρα γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἔθνους. Καὶ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σπουδαῖο: δὲν ἐπιζητεῖ τὴ βοήθεια τῆς Δύσης, ἀλλ' ἀποβλέπει στὴν δημιουργία πνεύματος ἐμπιστοσύνης τῶν Ἑλλήνων στὶς δικές τους δυνάμεις, στοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτούς των.

Ἔχοντας πλούσια πεῖρα ζωῆς ἀπὸ τὰ πολιτικὰ γεγονότα καὶ τὶς θρησκευτικὲς ζυμώσεις τῆς ἐποχῆς του ὁ Κωνσταντινουπολίτης λόγιος ἐγκαθίσταται πρὶν ἀπὸ τὰ 1414 στὸν Μυστρᾶ (βλ. εἰκ. 13 καὶ 14), κάτω ἀπὸ τὴν σκιὰ τοῦ Ταϋγέτου, μέσα σ' ἕνα περιβάλλον πιὸ ἤρεμο καὶ ἀνεκτικὸ ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως[3]. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξυμνεῖται ἡ δικαιοσύνη του ὡς «προστάτου τοῦ τῶν Ἑλλήνων μεγίστου δικαστηρίου» [4] καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς λογοπαιγνίου, ποὺ ὑπαινίσσεται τὸ ὄνομα τοῦ Γεμιστοῦ στὸ ἔργο «Ἐπιδημία τοῦ Μάζαρι ἐν Ἅδου» ἀποδεικνύουν ἀπόλυτα πειστικὴ τὴν γνώμη ὅτι κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ καθολικοῦ κρι-

---

1. Βλ. ἐπίδοση ἑλληνικῶν σπουδῶν στοῦ *Λάμπρου*, Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, ΝΕ 4 (1907) 166 κ.ἑ.

2. Πρβλ. *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 4 σ. 221 - 222, ὅπου μονῳδία ἀνωνύμου στὴν μνήμη τῆς Ἑλένης Παλαιολογίνας, κόρης τοῦ Δημητρίου· «Ὦ Ρωμαίων γένος, εὐδαιμονέστατον μὲν πρότερον, νῦν δὲ πάντων ἀθλιώτατον...».

3. Γιὰ τὸν χρόνο τῆς μεταβάσεώς του στὴν Πελοπόννησο θεωρῶ πιθανότερη τὴν γνώμη τοῦ *Ἰωάν. Π. Μαμαλάκι*, Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, Ἀθῆναι 1939, σ. 60 - 64. Πρβλ. καὶ τὴν γνώμη τοῦ *Masai*, ποὺ νομίζει ὅτι ὁ Γεμιστὸς ἔφτασε στὸν Μυστρᾶ λίγο μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ Θεοδώρου Β' στὸν θρόνο τοῦ δεσποτάτου (Pléthon et le Platonisme de Mistra› σ. 67, 386 - 387).

4. Βλ. *Γρηγορίου μοναχοῦ*, μονῳδία τῷ σοφῷ διδασκάλῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ, PG 160 στ. 817. Πρβλ. καὶ *Ἱερωνύμου Χαριτωνύμου* ὑμνῳδία τῷ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ κυρίῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ, PG 160 στ. 808.

τοῦ [1]. Ἴσως μὲ τὸ ἀνώτατο αὐτὸ δικαστικὸ ἀξίωμα τὸν στέλνει ὁ Μανουὴλ Β′ σὰν ἐκλεκτὸ σύμβουλο στὸν νεαρὸ γιό του Θεόδωρο Β′. Ἑπομένως ὁ Γεμιστὸς θὰ εἶχε μεγάλη θέση μέσα στὸ παλάτι καὶ πολὺ σύντομα θὰ γνώρισε τὰ μεγάλα καὶ ποικίλα προβλήματα τῆς χώρας. Κατὰ τὴν ἄσκηση μάλιστα τοῦ δικαστικοῦ

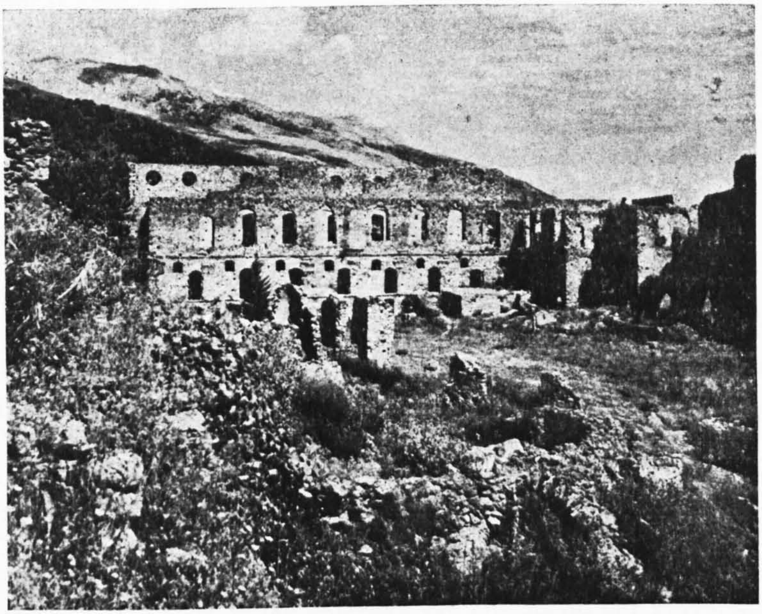

13. Ὁ Μυστρᾶς καὶ ἡ ἀκρόπολή του.

λειτουργήματος θὰ εἶδε ὅλες τὶς κοινωνικὲς ἀθλιότητες τοῦ δεσποτάτου καὶ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν δυνατῶν καὶ ἴσως ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς καταστάσεως αὐτῆς καὶ ἀπὸ τὴν σύγκρισή της μὲ τὴν γενικότερη τοῦ κράτους προχώρησε τολμηρὰ στὴν διατύπωση τῶν ἰδεῶν, ποὺ θὰ ἐξετάσουμε λίγο παρακάτω. Ἴσως ἔτσι παίρνουν οὐσιαστικὸ νόημα ὅσα λέγει ὁ ἐγκωμιαστής του μοναχὸς Γρηγόριος στὸν ἐπικήδειό του: «κινούμενος ἀπὸ φιλανθρωπία δὲν ἔμοιαζε μὲ κριτή... ἀλλὰ μὲ κοινὸ προστάτη κηδεμόνα, μὲ βοηθὸ καὶ πατέρα, ποὺ ἅπλωνε χέρι βοηθείας στοὺς ἀδι-

1. Βλ. *Γ. Ι. Θεοχαρίδου*, Τέσσαρες βυζαντινοὶ καθολικοὶ κριταὶ λανθάνοντες ἐν βυζαντινῷ γνωστῷ κειμένῳ, «Μακεδονικά» 4 (1960) 497 - 498.

κουμένους, πού βοηθοῦσε πολλὲς φορὲς τὶς χῆρες, πού ἐρχόταν ἐπίκουρος στούς φτωχούς, πού ὑπεράσπιζε ὅλους μὲ ὅ,τι διέθετε»[1]. Ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς παραμονῆς του στὸν Μυστρᾶ ὡς τὴν ὑποβολὴ τοῦ πρώτου ὑπομνήματός του στὸν Θεόδωρο Β΄, ἀπροσδιόριστη ἀκόμη χρονικά, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε σημαντικὴ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ.

14. Τὰ παλάτια τοῦ Μυστρᾶ.

Ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ κοσμοθεωρία θέλει ν᾽ ἀναμορφώση τὴν βυζαντινὴ κοινωνία καὶ πολιτεία καὶ νὰ συμβάλη στὴν ὀργάνωση ἑνὸς κράτους, πού ν᾽ ἀντιμετωπίζη ἀποτελεσματικὰ τὰ οἰκονομικά, πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα. Οἱ ἰδέες του χαρακτηρίζουν τὶς ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, πού διαμορφώνεται καὶ ζητεῖ νὰ στηριχθῆ στὴν παράδοση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Μὲ πάθος εἶναι προσηλωμένος στὸ παρελθόν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ Γεμιστός [2], ὅπως καὶ ἄλλοι ἑλληνολάτρες λόγιοι [3], στὸ πρόσωπο τῶν Τούρκων βλέπουν τοὺς Πέρσες καὶ στοὺς ἀγῶνες ἐναντίον τους τὴν ἀναβίωση τῶν περσικῶν πολέμων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ τὸ παρατηρήσουμε νὰ ἐπαναλαμ-

1. PG 160 στ. 817.
2. Συμβουλευτικὸς πρὸς δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου (*Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 4 σ. 114, 116).
3. Βλ. *Λαούρδα*, Ὁ Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης, «Ἀθηνᾶ» 56 (1952) 205, 206, 207·

βάνεται καὶ στὶς παραμονὲς τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ κινήματος τοῦ 1821. Ἡ ἀρχαιολατρεία καὶ τὶς δύο φορὲς εἶναι γενικὰ γόνιμη καὶ προοιωνίζει ἄνοδο, ἀναγέννηση, ἀλλὰ ἡ πρώτη κίνηση δὲν προλαβαίνει νὰ ὡριμάση, νὰ ὁλοκληρωθῆ καὶ νὰ ἐπιδράση ἀποτελεσματικά.

Ἡ ἐποχὴ ἐκείνη φαίνεται εὐνοϊκὴ γιὰ μιὰ προσπάθεια ἀναδημιουργίας: κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1415 ὁ Μανουὴλ Β′ φθάνει στὴν Πελοπόννησο καὶ ὀχυρώνει τὸ Ἑξαμίλι μὲ τεῖχος, τὸ ὁποῖο ἔχει μῆκος 3.750 ποδῶν, 19 μεγάλους πύργους, 130 μικροὺς καὶ 3 κάστρα. Σύγχρονα κινεῖται γιὰ τὴν ὀργάνωση ἑνὸς κοινοῦ συνασπισμοῦ μὲ τὴν Βενετία καὶ τοὺς ἡγεμονίσκους τοῦ Αἰγαίου ἐναντίον τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι τώρα ὑπὸ τὸν Μεχμὲτ Α′ (1413-1421), μετὰ τὴν ἐπιβολή του ὡς μόνου διαδόχου τοῦ Βαγιαζίτ, σημειώνουν νέες προόδους καὶ ἀπειλοῦν τὶς μικρὲς φραγκικὲς ἡγεμονίες τοῦ Ἀρχιπελάγους [1]. Μεριμνώντας γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ ἰδίως τοῦ Θεοδώρου Β′, ὁ Μανουὴλ Β′, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε διστάσει ἄλλοτε, ὅπως εἴδαμε, ν' ἀπαλλοτριώση ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, γιὰ ν' ἀντιμετωπίση τοὺς ἐχθρικοὺς κινδύνους, ὅπως εἴδαμε (σ. 215), συλλαμβάνει, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Καρόλου Α′ Τόκκου καὶ μεταφέρει στὴν Κωνσταντινούπολη πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου, οἱ ὁποῖοι συμπεριφέρονταν σὰν πραγματικοὶ φεουδάρχες καὶ δὲν ἤθελαν νὰ ὑπακούουν «τοῖς Ἑλλήνων ἡγεμόσιν», ἀλλὰ μόνον στὰ συμφέροντά τους [2]. Γι' αὐτό, ὕστερ' ἀπ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ γεγονότα πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν, τὸ ἕνα κοντὰ στὸ ἄλλο, ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπευθύνει ὁ Γεμιστὸς πρὸς τὸν Μανουὴλ (πρὶν ἀπὸ τὸ 1415) καὶ τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν Θεόδωρο (ἴσως στὰ 1415), καὶ κατόπιν τὸ νέο ὑπόμνημα (στὰ 1418) [3] πρὸς τὸν Μανουήλ, ὅπου μὲ θάρρος ἀναπτύσσει τὶς ἰδέες του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὀντότητα τοῦ ἔθνους, γιὰ τὴν ἀφύπνιση καὶ ἐξόρμηση τῶν Νεοελλήνων, γιὰ τὴν βελτίωση τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως στὴν Πελοπόννησο καὶ γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν Τούρκων. Παρουσιάζεται λοιπὸν σὰν ὁ θεωρητικὸς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, σὰν ὁραματιστὴς ἑνὸς νέου, συγχρονισμένου ἑλληνικοῦ κράτους.

---

1. *Thiriet,* Régestes, 2 σ. 136 - 138, 140, 143, 150.

2. Βλ. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 1 σ. 173 καὶ 202 - 203. Μολαταῦτα δὲν συντρίβεται ἡ δύναμη τῶν ἀρχόντων. Τί συνέβηκε μετὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ἀρχόντων στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν τὸ γνωρίζουμε. Τὰ γεγονότα εἶναι σκοτεινά. Φαίνεται ὅτι ἔγινε κάποιος συμβιβασμὸς μὲ τὸν Μανουήλ.

3. Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ὑπομνημάτων βλ. *Μαμαλάκι,* ἔνθ' ἀν. σ. 73 - 78. Πρβλ. καὶ *Masai,* ἔνθ' ἀν. σ. 387 - 388. Μετάφραση τῶν ὑπομνημάτων στὰ γερμανικὰ βλ. στοῦ *A. Elissen,* Analekten der mittel - und neugriechischen Literatur, Leipzig 1860, τ. 4 τεῦχ. 2 σ. 5 - 130.

2. *Τὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τοῦ Γεμιστοῦ.*

Ὁ Γεμιστὸς ἀπὸ χρόνια, μᾶς λέγει, μελετᾶ τὰ μέτρα σωτηρίας τοῦ κράτους καὶ ἐλπίζει πώς, ἂν ἐφαρμοστοῦν, θὰ ὠφελήσουν πολὺ τὴν κατάσταση [1]. Ἑλληνισμός, κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ὀργανωμένη ἀντίσταση κατὰ τῶν ἐχθρῶν, αὐτὲς εἶναι οἱ τρεῖς κεντρικὲς ἰδέες του: θέλει ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ν' ἀφυπνίση καὶ νὰ καλλιεργήση τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση τῶν συμπατριωτῶν του καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ σειρὰ μεταρρυθμιστικῶν μέτρων νὰ σώση τὸν τόπο ἀπὸ τὴν καταδυνάστευση τῶν ἀρχόντων καὶ ἀπὸ τὶς ἐχθρικὲς ἐπιδρομές.

Γνωρίζει καλὰ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τοῦ ἔθνους, ἀφοῦ μάλιστα ἔχει ἀναστραφῆ πολὺ μὲ τὴν ἱστορική του ὕλη [2]. Ἔχει διαμορφωμένη τὴν ἱστορικὴ καὶ ἐθνική του συνείδηση. Καὶ τὴν συνείδησή του αὐτὴ θέλει νὰ τὴν διακηρύξη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ ὑπομνήματός του πρὸς τὸν Μανουήλ: *«Ἐσμὲν... Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἥ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ»*, δηλαδὴ ἡ γλώσσα καὶ ὁ πατροπαράδοτος πολιτισμός. Ὁ Γεμιστὸς προβάλλει τὰ δύο αὐτὰ δεδομένα ὡς ἀποδεικτικὰ τεκμήρια τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν κατοίκων.

Κοιτίδα τῶν Ἑλλήνων καὶ οἰκειότερη χώρα εἶναι ἡ Πελοπόννησος καὶ γενικὰ ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος καὶ τὰ Νησιά (*«Ἡ Πελοπόννησος καὶ ὅση ταύτῃ τῆς Εὐρώπης προσεχής, τῶν τε αὖ νήσων αἱ ἐπικείμεναι...»*). Ἡ Πελοπόννησος δὲν εἶναι ἀξιόλογη μόνον ἀπὸ ἱστορική, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ γεωγραφικὴ ἄποψη, θαυμάσιο ὁρμητήριο τοῦ ἑλληνισμοῦ: «ἀπὸ ταύτης ὁρμώμενοι τὰ μέγιστα καὶ ἐνδοξότατα Ἕλληνες ἔργα ἀπεδείξαντο». Ἡ Πελοπόννησος ἀκόμη χάρη στὴν γεωγραφική της αὐτὴ θέση,στὴν ὀρεινή της διάρθρωση,στὰ κάστρα καὶ στὴν ἀνδρεία τῶν κατοίκων της,παρουσιάζει μεγαλύτερη ἀσφάλεια ἀπὸ κάθε ἄλλη χώρα καὶ πλεονεκτήματα γιὰ ἀποτελεσματικὴ ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ἐχθρικῶν εἰσβολῶν. Καὶ τώρα ἐπιστέγασμα τῆς ἀσφαλείάς της εἶναι ὁ τειχισμὸς τοῦ Ἰσθμοῦ.

Ἡ «κακοπολιτεία» ὅμως παραλύει τὰ ἀμυντικά της πλεονεκτήματα [3], γιατὶ οἱ ἄρχοντές της ἐνδιαφέρονται περισσότερο γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα. Ἔχουν πάψει νὰ δικαιολογοῦν τὴν ἡγετική τους θέση (*αὐτὸ τοῦτο ἄρχοντας τῷ ὄντι εἶναι, ἐπὶ φυλακῇ καὶ σωτηρίᾳ προεστηκότας τῶν πολλῶν*), ἀσκοῦν ταπεινὰ (*διακονικὰ*) ἐπαγγέλματα καὶ ἐκμεταλλεύονται τοὺς δυστυχισμένους γεωργοὺς μὲ λειψὰ σταθμὰ καὶ μὲ ὅποιο τρόπο μποροῦν. Πρέπει λοιπὸν νὰ περιοριστοῦν οἱ ἄρχοντες στὰ ἔργα τους. Ἂν πάλι ὑπάρχουν ἔμποροι

---

1. Βλ. «Εἰς Μανουὴλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων» (*Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 3 σ. 247).

2. Βλ. *Μαμαλάκι*, Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, σ. 49 - 51. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Γεμιστοῦ ὡς ἐθνικοῦ ὁδηγοῦ βλ. *Χρ. Σπ. Σολδάτον*, Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, Ἀθῆναι 1973.

3. *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 3 σ. 247 - 249. Πρβλ. καὶ σ. 309 - 310.

πού ἔχουν ὑψωθῆ σὲ ἀξιώματα, πρέπει ἢ νὰ πάψουν νὰ ἐμπορεύωνται ἢ νὰ παραιτηθοῦν [1]. Ἡ εἴδηση εἶναι σημαντική, γιατὶ δείχνει ὅτι οἱ ἀστοὶ ἔπαιρναν μέρος στὰ κοινὰ καὶ κατεῖχαν διάφορα ἀξιώματα. Οἱ προτάσεις του ἀπέβλεπαν, ὅπως θ' ἀποδειχθῆ καὶ ἀπὸ τὰ παρακάτω, στὴν ἐνίσχυση τῶν ἀστῶν (ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους πρέπει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ συγκαταλεχθῆ καὶ ὁ λόγιος Γεμιστὸς) ἀπέναντι τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς Πελοποννήσου, γιατὶ αὐτὲς ἀκριβῶς ἐμπόδιζαν τώρα τὴν συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας στὰ χέρια τῶν δεσποτῶν καὶ τὴν δημιουργία ἑνὸς συγκροτημένου κράτους, ὅπως τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς. Ποιὰ λοιπὸν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ καλύτερη, ἡ ἰδανικὴ πολιτεία, κατὰ τὸν Γεμιστό, παρὰ ἡ *«μοναρχία συμβούλοις τοῖς ἀρίστοις χρωμένη, νόμοις τε σπουδαίοις καὶ τούτοις κυρίοις;»*, γνώμη πού ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πλατωνικὲς ἐπιδράσεις ἀπηχεῖ ἴσως γενικότερα τὶς πολιτικὲς τάσεις τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας, ἀφοῦ μάλιστα ἔχει διαπιστωθῆ ὅτι ὁ Γεμιστὸς εἶχε ἐνδιαφερθῆ νὰ γνωρίση τὴν λειτουργία τῶν πολιτευμάτων της [2]. Ποιοὶ τότε πρέπει νὰ εἶναι οἱ καλύτεροι σύμβουλοι παρὰ οἱ μέσοι, οἱ ἀστοί; «Καλύτεροι σύμβουλοι, λέγει, εἶναι οἱ μορφωμένοι ἄνδρες τῆς μεσαίας τάξης... αὐτοὶ πού ὡς πρὸς τὴν περιουσία τους εἶναι μέτριοι καὶ οὔτε πάρα πολὺ πλούσιοι οὔτε πάρα πολὺ φτωχοί· γιατὶ οἱ πρῶτοι ἀπὸ τὴν ἀγάπη τους στὰ πλούτη τίποτ' ἄλλο δὲν θέλουν συνήθως νὰ σκέπτωνται παρὰ μόνον ἀπὸ ποῦ θὰ ἀποκομίσουν κάποιο κέρδος,οἱ ἄλλοι ἀπὸ τὴν φτώχεια τους δὲν σκέπτονται τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο πῶς νὰ μετριάσουν τὶς ἀνάγκες τους, ἐνῶ οἱ μεσαῖοι εἶναι περισσότερο πρόθυμοι νὰ φροντίζουν γιὰ τὰ κοινὰ συμφέροντα» [3]. Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Γεμιστοῦ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ λεχθοῦν παρὰ μόνον ὕστερ' ἀπὸ — ἔστω καὶ πρόσκαιρη — ταπείνωση τῶν ἀρχόντων.

Οἱ νόμοι πρέπει νὰ προσαρμοστοῦν στὶς σύγχρονες ἀνάγκες τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, νὰ ἔχουν οὐσιαστικὸ περιεχόμενο καὶ νὰ ἐφαρμόζωνται. Ἀλλιῶς ἡ πολιτεία διαφθείρεται καὶ ἀποσυντίθεται. Πολλὰ εἶναι τὰ σχετικὰ παραδείγματα τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν πολιτειῶν, τὰ ὁποία μᾶς παρουσιάζει ἡ ἱστορία. Τελευταῖο: ἡ ἐκπληκτικὴ ἄνοδος τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων [4]. Οἱ νόμοι πρέπει ν' ἀποβλέπουν σὲ ριζικὲς πολιτικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, γιὰ ν' ἀνακουφίσουν τὸν λαὸ ἀπὸ τοὺς βαρεῖς φόρους, ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες, πού ἔχουν «πολὺ τὸ δούλειον», καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες καταπιέσεις τῶν ἀρχόντων. Οἱ ἄρχοντες καὶ πρὸ πάντων ὁ δεσπότης θὰ πρέπη νὰ περικόψουν τὶς δαπάνες τους

---

1. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 4 σ. 131 - 132. Πρβλ. καὶ σ. 121.

2. Βλ. *Masai,* Pléthon et le Platonisme de Mistra, σ. 67 - 6 · «...Pléthon s'intéressait même au fonctionnement des Etats contemporains: j'ai notamment retrouvé à Venise une copie de la *Constitution de Florence,* opuscule grec de Leonardo Bruni, portant des corrections autographes de Pléthon...».

3. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 119.

4. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 4 σ. 116, 119.

γιὰ τρυφὴ καὶ πολυτέλεια καὶ νὰ στρέψουν ὅλες τους τὶς προσπάθειες στὶς πολεμικὲς προπαρασκευές.

Τὸ στρατιωτικὸ πρόβλημα εἶναι τὸ πιὸ σημαντικό. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ ὀργανωθῆ ἀξιόμαχος ἐθνικὸς στρατός, δηλαδὴ ἀπὸ ἐντοπίους, ποὺ νὰ ἔχουν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις καὶ νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀφοσιωμένοι στὸ στρατιωτικό τους ἔργο [1]. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἐδῶ ὅτι ὁ Γεμιστὸς ἐπισημαίνει τὸ ἴδιο πρόβλημα, ποὺ ἀντιμετωπίζει 400 χρόνια ἀργότερα ὁ Κολοκοτρώνης: τὸ πρόβλημα τῶν λιποταξιῶν καὶ τῆς ἐφήμερης διάρκειας τῶν στρατοπέδων. Κύρια αἴτια οἱ γεωργικὲς ἐργασίες καὶ οἱ οἰκογενειακὲς φροντίδες, ποὺ καλοῦσαν τοὺς στρατευσίμους πίσω στὰ χωριά τους. Ὁ Γεμιστός, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ «Πολιτεία», προτείνει νὰ χωριστοῦν οἱ Πελοποννήσιοι σὲ δύο μεγάλες ὁμάδες, στοὺς στρατευσίμους καὶ στοὺς φορολογουμένους. Οἱ στρατεύσιμοι θὰ ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ φόρους, γιὰ νὰ εἶναι ἀφοσιωμένοι στὰ καθήκοντά τους καὶ νὰ ἔχουν ἀκμαῖο φρόνημα [2]. Καὶ ὁ Κολοκοτρώνης σκεπτόταν νὰ τοὺς χωρίση σὲ δυὸ ἴσες μεγάλες ὁμάδες, ποὺ νὰ στρατεύωνται ἐναλλὰξ ἕξι μῆνες τὸν χρόνο, ὥστε νὰ μένη μιὰ πάντα γιὰ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες [3].

Ἐνδιαφέρουσες ἐπίσης καὶ πολὺ τολμηρὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶναι οἱ ἰδέες του γιὰ τὸν μοναχισμὸ καὶ τὴν μοναστικὴ περιουσία, τὶς ὁποῖες ἐκθέτει στὸν Μανουὴλ Β΄. Δὲν ταιριάζει, λέγει, στοὺς μοναχοὺς νὰ ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ νέμωνται «τὰ πολλὰ τῶν δημοσίων» μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι «φιλοσοφοῦν», δηλαδὴ ὅτι διάγουν μοναχικὴ ζωή [4]. Δὲν πρέπει νὰ τοὺς παραχωροῦν κανένα πράγμα ἀπὸ τὰ «κοινά», δηλαδὴ δουλοπάροικο ἢ κτῆμα. Ν' ἀρκεστοῦν οἱ μοναχοὶ νὰ ἐκμεταλλεύωνται τὰ δικά τους μόνο κτήματα, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν πληρώνουν φόρους. Κατόπιν λέγει ὅτι ἔχουν παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ γνήσιο πνεῦμα τοῦ μοναχισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐργάζωνται ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις τους καὶ ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ ζοῦν λιτά, χωρὶς νὰ καρποῦνται «τὰ μὴ προσήκοντα» μὲ τὴν ἐργασία ἄλλων, τῶν δουλοπαροίκων [5].

Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἰδέες αὐτὲς ἐπεκτείνει ὁ Γεμιστὸς τὴν κριτική του καὶ στὶς τάξεις τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀξιωματούχων. Ἡ κατάσταση, λέγει, ἔχει χειροτερέψει ἐξ αἰτίας τῶν δαπανῶν «ἐπὶ τὰ μὴ προσήκοντα» καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ἀξιώσεων τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ζητοῦν ἀπὸ τὸ κράτος «δωρεὰς ἀτελεῖς λειτουργιῶν», βλάπτουν τὸ γενικὸ συμφέρον καὶ προετοιμάζουν γιὰ τὸν ἑαυτό

1. *Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν. 3 σ. 249 - 265, τ. 4 σ. 119 - 122. Πρβλ. καὶ τ. 3 σ. 310 - 312.
2. *Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν. 4 σ. 131 - 133.
3. Βλ. *Ἀ. Βακαλοπούλου*, Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 107 - 108.
4. Γιὰ τὴν σημασία τοῦ «φιλοσοφῶ» ἐδῶ βλ. παρατηρήσεις τοῦ *Ellissen*, Analekten, 4 σ. 142.
5. *Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν. 3 σ. 257 - 259.

τους μιὰ ράθυμη ζωή, χωρὶς νὰ ντρέπωνται καθόλου. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἔνοχοι μεγάλου ἀδικήματος, γιατὶ πραγματοποιοῦν ἐκεῖνο ποὺ θὰ εὔχονταν οἱ ἐχθροί, δηλαδὴ κατασπαταλοῦν τὸν πλοῦτο, τὸν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς χώρας. Καὶ ὅσοι ἰσχυρίζονται ὅτι ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἀγορασμένα, δηλαδὴ ὅτι εἶναι μισθὸς γιὰ τὶς πολλὲς καὶ μεγάλες, ὅπως λέγουν, ὑπηρεσίες, ποὺ πρόσφεραν οἱ ἴδιοι ἢ οἱ πρόγονοί τους, δὲν ἀντιλαμβάνονται τὸν ὄλεθρο, ποὺ ἀπειλεῖ ὅλους, προβάλλουν ἄδικες ἀξιώσεις καὶ δὲν βλέπουν ὅτι, ἂν καταρρεύση τὸ κράτος, δὲν πρόκειται αὐτοὶ βέβαια νὰ ὠφεληθοῦν. Ὁ Γεμιστὸς δὲν ἔχει ἀντίρρηση ὁρισμένοι, ποὺ ἔχουν προσφέρει μεγάλες ὑπηρεσίες, νὰ κατέχουν ὅσα ἔχουν «ἢ τὰ τούτων ἄξια», ἀλλὰ κατακρίνει τὶς ὑπερβολικὲς ἀξιώσεις τους [1].

Ἀλλοῦ ὁ Γεμιστὸς πολὺ παραστατικὰ περιγράφει, πῶς ἡ ὄψη καὶ ἡ δίψα τοῦ χρυσοῦ διαφθείρει τὶς συνειδήσεις τῶν ἀρχόντων, «οἱ ὁποῖοι τὸ δίκαιο, τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ κοινὸ ἀγαθὸ τὰ θεωροῦν σκιὰ καὶ κούφια λόγια, ἐνῶ ἐμπρὸς στὸν χρυσὸ καὶ στὰ παρόμοια μένουν μὲ ἀνοιχτὸ στόμα, μετρώντας τὴν εὐδαιμονία μὲ τὰ φορέματα, μὲ τὸ ἀσήμι, μὲ τὸ χρυσάφι, μὲ τὴν καθημερινὴ τρυφὴ καὶ πολυτέλεια καὶ μὴ λογαριάζοντας καθόλου ἀκόμη καὶ τὴν δική τους ἀσφάλεια, τῶν παιδιῶν τους καὶ ὅλης τῆς πατρίδας καὶ γενικὰ τὴν ἐλευθερία. Εἶναι ἀκόμη καὶ μερικοὶ ποὺ εἶναι «δεινότατοι ρήτορες ὑπὲρ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀληθείας», ὅταν τὰ ἐξεταζόμενα ζητήματα δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὸν χρυσὸ καὶ τὰ παρόμοια· ὅταν ὅμως φανῆ ἀπὸ κάτω χρυσὸς ἢ κάτι ἄλλο ἄξιο «χρυσίου», ἀμέσως τότε δένεται ἡ γλῶσσα τους, σφραγίζεται τὸ στόμα τους, καὶ ἐμπρὸς στὰ δίκαια σιωποῦν, καὶ ὅλη ἐκείνη ἡ δεινότητα μετατίθεται στὰ ἀντίθετα. Καὶ προσθέτει τὰ ἑξῆς σημαντικά· «Ὅταν ἀπ' αὐτοὺς καὶ τοὺς παρόμοιους διοικοῦνται αἱ πόλεις, πάντοτε καταρρέουν, οὔτε καὶ ἂν ἀκόμη ἔχουν νομοθετηθῆ καὶ ἰσχύουν οἱ πιὸ ἐξαίρετοι νόμοι, ἀλλὰ ὅλα ἀνακατώνονται καὶ μπερδεύονται στὴν τύχη. Ἐπειδὴ δὲν εἶναι μόνον ἀνάγκη νὰ ὑπάρχουν πάντοτε καλοὶ νόμοι, ἀλλὰ καὶ ἔγκυροι. Ὅταν ὅμως δὲν εἶναι ἔγκυροι, τότε καὶ οἱ πιὸ καλοὶ δὲν ὠφελοῦν καθόλου ἢ πολὺ λίγο. Τὸ κῦρος τους πάλι τὸ ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἀρετὴ τῶν ἀρχόντων» [2].

Ἐπισημαίνοντας τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων ἰδίως στὴν Πελοπόννησο, ὅπου κυριαρχοῦσαν μεγαλογαιοκτήμονες, ζυμωμένοι μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ φραγκικοῦ φεουδαρχισμοῦ, προχωρεῖ σὲ τολμηρὲς ὑποδείξεις γιὰ τὴν προαγωγὴ τῆς καλλιέργειας καὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Εἶναι οἱ ἰδέες του γιὰ τὴν κοινοκτημοσύνη τῆς γῆς, γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν κατοίκων νὰ οἰκοδομήσουν, νὰ φυτέψουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν ὅσο μέρος γῆς μποροῦν καὶ θέλουν.

Οἱ ἰδέες αὐτὲς ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα τῶν μεγάλων ἀκαλλιέργητων ἐκτάσεων καὶ γενικὰ ἐπιδιώκουν νὰ λύσουν ριζοσπαστικὰ τὸ ὀξὺ ἀγροτικὸ καὶ

---

1. Βλ. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 258 - 259.
2. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 4 σ. 128 - 129.

κοινωνικὸ πρόβλημα [1]. Λίγο παραπάνω εἴδαμε καὶ τὴν εὔνοια τοῦ Γεμιστοῦ ἀπέναντι τῶν ἀστῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ ἐμπόριο εἶχαν ἀποκτήσει ἀρκετὸ πλοῦτο, δύναμη καὶ ἀξιώματα [2]. Πραγματικὰ οἱ ἀστοὶ ἰσχυροποιοῦνται βαθμιαῖα καὶ ἀποκτοῦν ἐπιρροὴ συμμαχώντας μὲ τὸν λαό. Ἔκδηλες εἶναι οἱ τάσεις τους γιὰ τὴν ἀπόκτηση δικαιωμάτων [3].

Ἡ ἑλληνολατρεία τοῦ Γεμιστοῦ ἐπηρεάζει καὶ τὶς ἰδέες του ὡς πρὸς τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης: προτείνει νὰ χρησιμοποιοῦνται οἱ κατάδικοι σὲ διάφορα ἔργα ἀντὶ νὰ ἀκρωτηριάζωνται καὶ προσθέτει: «Εἶναι βαρβαρικὴ καὶ ὄχι ἑλληνικὴ συνήθεια οὔτε πατροπαράδοτη στὸ ἔθνος μας, κι' ἀποτελεῖ μεγάλη ντροπὴ νὰ βλέπουμε αὐτοὺς ποὺ ἔχουν ὑποστῆ αὐτὴν τὴν ποινὴ νὰ περιφέρωνται ἀνάμεσά μας» [4].

Ἀκόμη ὑποβάλλει σκέψεις γιὰ τὴν ἐξυγίανση τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος καὶ τὴν προστασία τῶν ἐγχώριων προϊόντων μὲ τὸν ἔλεγχο τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν. Δὲν βλέπει γιὰ ποιὸ λόγο νὰ προτιμοῦνται τὰ ὑφάσματα καὶ τὰ φορέματα τῆς Δύσης: «τὰ ἔξωθεν μὲν ἐκ τοῦ Ἀτλαντικοῦ πελάγους κομιζόμενα ἐκεῖνα ἔρια, ὑπὲρ δὲ τὸν Ἰόνιον εἰς ἐσθῆτα σκευαζόμενα». Τέλος δηλώνει ὅτι, ἂν κληθῆ, ἔχει τὸ θάρρος καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη νὰ ἐφαρμόση ὅσα προτείνει [5].

Οἱ στιγμὲς εἶναι κρίσιμες καὶ δὲν πρέπει κανεὶς νὰ χρονοτριβῆ. Εἶναι καιρὸς πιὰ ν' ἀναδιοργανωθῆ ἡ χώρα καὶ νὰ συγχρονιστῆ, γιὰ ν' ἀντιμετωπίση ἕνα νέο καὶ φοβερὸ κράτος, τὸ ὁποῖο ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ἴσως νὰ μὴ εἶναι καλὰ ὀργανωμένο, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὰ στρατιωτικὰ καὶ τὸ κατακτητικό του ἔργο φαίνεται νὰ προχωρῆ καλά [6]. Οἱ προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις δὲν εἶναι οὔτε ἀκατόρθωτες οὔτε καὶ δύσκολες. Ἡ πραγματοποίησή τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴν εἰλικρινῆ διάθεση τοῦ ἡγεμόνα. Δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερο καὶ λαμπρότερο ἰδανικό, λέγει πρὸς τὸ Θεόδωρο, ἀπὸ τὸ νὰ σώση τὸ «γένος» καὶ ν' ἀσφαλίση τὴν βασιλεία μὲ ὅ,τι ἔχει στὴν διάθεσή του [7] — λόγια ποὺ προδίδουν τὴν ἀγωνία τοῦ

1. Βλ. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 260, 261. Πρβλ. καὶ *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 1 σ. 179 - 180.

2. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 4 σ. 131 - 132.

3. Βλ. παροχὴ προνομίων στὴν Μονεμβασία: *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 2 σ. 154 - 155, 165 - 168, 172. Πρβλ. καὶ *Francès,* La feodalité κ.λ., «Byz.-sl.» 16 (1955) 90 - 91, 95.

4. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 261 - 262. Πρβλ. καὶ τ. 4 σ. 124 - 125. Βλ. μνεία ἀκρωτηριασμένων (χωρὶς χέρια καὶ μάτια) στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1438 ἀπὸ τὸν Ἱσπανὸ περιηγητὴ *Pero Tafur,* Travels σ. 146, 147, ὅπου σημειώνει· «I enquired why they did not put him to death, and they replied that the Emperor could not order his soul to be destroyed». Βλ. ἀνάλυση τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ στοῦ *Σ.Π. Σπέντζα,* Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ πράξεις τοῦ Πλήθωνος, Ἀθῆναι 1964.

5. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 262 - 265.

6. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 310.

7. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. 4 σ. 130.

φιλοσόφου ἐμπρὸς στὴν γρήγορη ἐξάπλωση τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους.

Μελετώντας κανεὶς τὰ κείμενα αὐτὰ καὶ ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὴν πολιτικὴ κατάσταση στὴν 'Ανατολὴ καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη (πρὸ πάντων στὴν 'Ιταλία) σχηματίζει τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ Γεμιστὸς αἴρεται στὴν θεωρία ξεκινώντας ἀπὸ τὴν σύγχρονη πραγματικότητα καὶ ὅτι οἱ προτάσεις του (ἔστω καὶ ἂν ὁρισμένες εἶναι οὐτοπικές) ἀποτελοῦν ἀπαντήσεις σὲ μεγάλα καὶ ἀγωνιώδη προβλήματα τῆς ἐποχῆς, ἀπαντήσεις ἐπηρεασμένες βέβαια ἀπὸ τὴν ἀρχαιολατρεία καὶ ἀπὸ τὶς φιλοσοφικές του ἀποκλίσεις.

Τὰ ἀλλεπάλληλα ὑπομνήματά του ἐξηγοῦνται μόνον, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι εἶχαν κάποια ἀπήχηση στὸν Μανουὴλ καὶ στὸν Θεόδωρο, ἢ καὶ σὲ ἄλλους ἀκόμη τοῦ περιβάλλοντός των, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν στάση τους τοῦ ἔδιναν ἐλπίδες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἰδεῶν του, ποὺ τελικὰ δὲν ἐφαρμόστηκαν [1].

Οἱ προτάσεις του ἔκαναν ἐντύπωση καὶ συζητοῦνταν γιὰ πολλὰ χρόνια, ἰδίως μεταξὺ τῶν μαθητῶν του, ὅπως θ' ἀποδείξουμε στὰ ἑπόμενα κεφάλαια. Πάντως γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Θεόδωρος ὄχι μόνο δὲν τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν αὐλή του, ἀλλὰ στὰ 1427 τοῦ παραχώρησε μὲ ἀργυρόβουλο τὸ κάστρο καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Φαναρίου [2]. Ἴσως οἱ ἀνώμαλες περιστάσεις φόβιζαν τοὺς Παλαιολόγους: ἡ δύναμη τῶν ἀρχόντων ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι μεγάλη, ἐνῶ ὁ τουρκικὸς κίνδυνος ἦταν ἄμεσος.

Ποιὰ ἦταν ἄραγε τὰ αἰσθήματα τοῦ Γεμιστοῦ ἀπὸ τὴν μὴ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων ποὺ πρότεινε; 'Ασφαλῶς ἀπογοήτευση καὶ ἀπελπισία. 'Ο ἴδιος ἔβλεπε καθαρά, εἶχε τὸ θάρρος νὰ διατυπώση τὶς ριζοσπαστικές του ἰδέες, τὶς τόσο ἀναγκαῖες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ παρόντος, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν δύναμη νὰ τὶς ἐπιβάλῃ. Οἱ τιμὲς καὶ οἱ δωρεὲς τῶν Παλαιολόγων μπορεῖ νὰ κολάκεψαν πρόσκαιρα τὸν ἐγωισμό του καὶ τὶς κοσμικὲς φιλοδοξίες του, ἀλλὰ ἡ ἀγωνία του ἔμεινε, ὅπως τὸ φανερώνουν τὰ μεταγενέστερα φιλοσοφικὰ ἔργα, ποὺ ἔχουν βαθὺ ἐσωτερικὸ δεσμὸ μὲ τὰ ἁπλὰ ἐκεῖνα ὑπομνήματα [3]. Οὔτε καὶ ἐγκατέλειψε τὰ σχέδιά του, ὅπως θὰ γίνῃ προσπάθεια ν' ἀποδειχθῇ στὰ παρακάτω κεφάλαια.

'Ο Γεμιστὸς εἶναι ἕνας ἐπαναστάτης τῆς ἐποχῆς, γιατὶ τὶ ἄλλο σημαίνει ἐπανάσταση παρὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ τουλάχιστο ὁρισμένων βασικῶν θεσμῶν τοῦ

---

1. 'Ο Dräseke νομίζει ὅτι τὸ κύριο αἴτιο γιὰ τὴν μὴ πραγματοποίηση τῶν προτάσεων τοῦ Γεμιστοῦ ἔγκειται «in den vielfach überspannten geistigen Voraussetzungen, von seiten des Platonischen - Philosophen» (*J. Dräseke,* Plethons und Bessarions Denkschriften «Uber die Angelegenheiten in Peloponnes», NJKA 27 (1911) 114). 'Η μελέτη του βασίζεται στοῦ *Σπ. Λάμπρου,* Ὑπόμνημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, ΝΕ 3 (1906) 12 - 50.

2. *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 3 σ. 173 κ.ἑ. Γιὰ τὴν φύση τῆς δωρεᾶς βλ. ἀπόψεις *Ostrogorskij,* La feodalité byzantine, σ. 180 κ.ἑ. Τοῦ *αὐτοῦ,* Pour l'histoire de l'immunité byzantine, «Byzantion» 28 (1958) 232 - 234.

3. Πρβλ. καὶ *Μαμαλάκι,* Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, σ. 213.

«κατεστημένου». Οἱ συνθῆκες ὅμως τοῦ περιβάλλοντος δὲν τὸν βοηθοῦσαν, δὲν ἦταν ἀκόμη ὥριμες γιὰ τὴν ἀλλαγή. Ὁ Γεμιστὸς λοιπὸν ἦταν ἕνας τολμηρὸς καὶ διορατικὸς ἐπαναστάτης, ὁ μόνος ποὺ εἶχε συλλάβει σὲ ὅλο τὸ μεγάλο του πλάτος τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ ἐφαρμόση. Ἦταν μιὰ τραγικὴ φυσιογνωμία.

3. *Οἱ ἐπιδράσεις τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ.*

Ἕνα νέο ἱστορικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς τελευταῖα, ἡ ἑρμηνεία δηλαδὴ ἑνὸς χρησμοῦ, ποὺ μιλεῖ γιὰ τὶς τύχες τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα ὡς τὸ σκοτεινὸ μέλλον, γραμμένη ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἰσίδωρο, εἶναι πολὺ σπουδαῖο, ὅπως θ' ἀποδείξω, καὶ συμβάλλει ἔμμεσα στὴν διαλεύκανση τῶν ἰδεολογικῶν ζυμώσεων μέσα στὴν Πελοπόννησο, οἱ ὁποῖες ἀπέβλεπαν στὴν ἀφύπνιση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ἰσίδωρος ἀπευθύνει τὴν ἑρμηνεία δῆθεν τοῦ πανάρχαιου αὐτοῦ χρησμοῦ (τὸν εἶχε δώσει τάχα ἡ Πυθία) στὴν Ἰταλίδα πριγκίπισσα Κλεόπα Μαλατέστα, σύζυγο τοῦ Θεοδώρου Β' (ὁ γάμος ἔγινε στὸν Μυστρᾶ στὶς 19 Ἰαν. 1421) [1], ἡ ὁποία εἶχε ταυτίσει τὴν τύχη της μὲ τὸν ἑλληνισμό, ἴσως καὶ μὲ τὴν ὀρθοδοξία [2], καὶ δοκίμαζε, ὅπως ὅλοι, τὴν ἀγωνία τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Ὁ χρησμὸς αὐτός, ποὺ εἶχε γραφῆ πρὶν ἀπὸ τὸ 1430 καὶ ὄχι μεταξὺ 1446-1449, ὅπως νομιζόταν ὡς τώρα, ἀναφερόμενος στὸ μέλλον λέγει ὅτι γιὰ τρίτη φορὰ θὰ τειχίση τὸν Ἰσθμὸ *«ξανθὸς μέροψ, γρυπός, πολιός, βραχύς, Ἑλλήνων ἀρχηγός»*, ἀλλὰ δὲν θὰ εὐτυχήση, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι θὰ καταβάλουν τὴν ἀντίσταση τῶν πολεμικῶν Ἑλλήνων [3]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Ἰσίδωρος μεταφράζει τὸ «Ἑλλήνων ἀρχηγὸς» μὲ τὶς λέξεις «βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων». Ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται, ὅσο γνωρίζω, ὁ τίτλος αὐτὸς ποὺ προδίδει ζωηρὴ ἐθνικὴ ἀφύπνιση.

Ἐξακολουθώντας ὁ χρησμὸς τὶς προρρήσεις λέγει ὅτι καὶ οἱ Τοῦρκοι θὰ νικηθοῦν μὲ τὴν σειρά τους. Αὐτὸ θὰ συμβῆ, *«ὅταν κόνις πίτυν δέξηται καὶ πίτυς λύθρον»*, ὅταν, ὅπως ἑρμηνεύει ὁ Ἰσίδωρος, «τιμῶνται καὶ στεφανῶνται οἱ στρα-

---

1. Βλ. *Ζακυθηνοῦ*, Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος ἐν Πελοποννήσῳ, «Mélanges Merlier» 3 σ. 61.

2. Βλ. *Zakythinos*, Le despotat de Morée, 1 σ. 188 - 191, 299 - 302. Ἀντιπρβλ. τὴν μαρτυρία τοῦ Γεμιστοῦ (Μονῳδία ἐπὶ τῇ ἀοιδίμῳ βασιλίδι Κλεόπῃ στοῦ *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 4 σ. 167)· «Σωφροσύνης δ' ἐκεῖνο μέγα τεκμήριον, ἡ ἐκ τῆς ἰταλικῆς ἀνέσεώς τε καὶ ῥᾳστώνης ἐπὶ τὸ κατεσταλμένον τε, καὶ κόσμον τοῦ ἡμετέρου τρόπου μεταβολὴ ἀκριβεστάτη... Εὐσεβείας δὲ ἀπόδειξις ἡ τοῦ θεοῦ λατρεία, ἣν προσευχαῖς τε καὶ ἀσιτίαις ἐνδελεχέσι τὸν ἡμέτερον νόμον ἐπεδείκνυτο».

3. Βλ. *Ζακυθηνοῦ*, ἔνθ' ἀν., «Mélanges Merlier» 3 σ. 61. Πρβλ. καὶ *Σπ. Λάμπρου*. Τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ΝΕ 2 (1905) 472 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ ΝΕ 4 (1907) 21 - 22, 240 - 243.

τιῶται ἐν τῷ πολέμῳ καὶ διὰ τὴν τιμὴν καὶ τὸν στέφανον χέωσιν οἱ στρατιῶται τὰ αἵματα αὐτῶν εὐκόλως», δηλαδὴ ὅταν ἀναδιοργανωθοῦν τὰ στρατεύματα καὶ ἐμψυχωθοῦν μὲ νέο πνεῦμα (θὰ ἔλεγε κανεὶς μὲ πνεῦμα ἀρχαῖο ἑλληνικό), γιὰ νὰ πολεμοῦν μὲ προθυμία. Ὁ πιὸ εὐτυχισμένος λοιπὸν θὰ εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θὰ κτίση τὸ τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ γιὰ τέταρτη φορά [1]. Ὑπάρχει λοιπὸν μέσα στὸν χρησμὸ αὐτὸν διάχυτος ὁ φόβος γιὰ μελλοντικὰ δεινά, ἀλλὰ καὶ ἡ προσδοκία εὐτυχέστερων ἡμερῶν. Ἡ προέλευση τοῦ χρησμοῦ εἶναι φανερή. Ὁ τίτλος «Ἑλλήνων ἀρχηγός», ἡ προβαλλόμενη ἑνότητα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὰ βάθη τοῦ σκοτεινοῦ μέλλοντος, ἡ ἀρχαιότροπη σύνταξη καὶ σύνθεση τοῦ δῆθεν χρησμοῦ τῆς Πυθίας, ἡ ἀνάγκη νὰ τιμηθοῦν οἱ στρατιῶτες, ἡ αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον, ὅλ' αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν στὸν ἴδιο τὸν Γεμιστὸ ἢ στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του. Αὐτοὶ μὲ τὴν ὑποβολὴ πλαστῶν, πανάρχαιων δῆθεν χρησμῶν, διανθισμένων μὲ σκοτεινὲς καὶ αἰνιγματικὲς ἐκφράσεις, προσπαθοῦν νὰ ἐπηρεάσουν ἡγέτες καὶ λαὸ καὶ νὰ προκαλέσουν τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀπόψεών τους. Ποιὲς εἶναι οἱ σχέσεις τοῦ κύκλου αὐτοῦ μὲ τὸν Ἰσίδωρο καὶ ὡς ποιὸ βαθμὸ εἶχαν ἐξαπλωθῆ οἱ ἰδέες του, δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη.

Πάντως ὁ Ἰσίδωρος θέλει νὰ ἐπηρεάση τὴν Κλεόπα καὶ νὰ ἐνισχύση τὰ σχέδια τοῦ Γεμιστοῦ γιὰ τὴν ἀνάγκη τῶν βελτιώσεων τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων στὴν Πελοπόννησο. Τὰ σχέδια εἶναι πολὺ γνωστὰ σ' αὐτήν, ἀφοῦ στὸν ὑψηλὸ σύζυγό της εἶχε ἀπευθυνθῆ ἄλλοτε ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος. Ποιὲς ἦταν οἱ σκέψεις τοῦ Θεοδώρου Β' ὡς πρὸς τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἐφαρμογὴ κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, δὲν τὸ γνωρίζουμε.

Στὰ 1433 ἡ γυναίκα του Κλεόπα πεθαίνει [2] καὶ τότε στὸν ἐπικήδειο ποὺ ἔβγαλε ὁ Γεμιστός, βρίσκει πάλι τὴν εὐκαιρία — ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη φιλοσοφικῶν ζητημάτων σχετικῶν μὲ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς — νὰ ἐπανέλθη στὴν τραγικὴ πολιτικὴ κατάσταση καὶ νὰ ξαναθυμίση στὸ Θεόδωρο Β' τὴν ἀνάγκη νὰ λάβη ἐπιτέλους ἐπείγοντα καὶ δραστικὰ μέτρα γιὰ τὴν σωτηρία τῆς χώρας· «Στὸ χέρι σου εἶναι αὐτό, καὶ εἶναι, ὅπως πρέπει, ἴδιον τῆς δικῆς σου μόνο φροντίδας· γιατὶ θ' ἀκολουθοῦσαν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι. Θὰ σωθοῦμε, ἂν τὸ δώση κι' ὁ Θεός, ἀλλὰ ἂν δείξης ἀμέλεια, ὁ κίνδυνος θὰ εἶναι μεγαλύτερος... Χρειάζονται μεγάλα ἔργα καὶ ὄχι ἀσήμαντα, γιατὶ αὐτὰ ὁδηγοῦν μόνο στὴν σωτηρία μας, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐημερία ὅλων τῶν ἀνθρώπων» [3]. Στὸ χέρι του λοιπὸν ἦταν, μᾶς λέγει ὁ Γεμιστός, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων αὐτῶν. Τί τὸν ἐμπόδιζε; Ἀνικανότητα, συμφέροντα ἢ σκεπτικισμὸς καὶ φόβος;

Ποιὰ ἦταν ἡ συμμετοχὴ τῆς Κλεόπας, ὅταν ζοῦσε, στὶς σχετικὲς συζητήσεις δὲν ξέρουμε. Γνωρίζουμε ὅμως κάτι ἄλλο, ποὺ ἀφήνει νὰ διαφανοῦν οἱ ἐθνι-

---

1. *Ζακυθηνοῦ,* ἔνθ' ἀν. 3 σ. 61.
2. *Σφραντζῆς,* σ. 158.
3. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 174 - 175.

κὲς τάσεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας τοῦ Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου: ἡ κόρη του Ἑλένη, ἡ ὁποία μετὰ τὸν γάμο της μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Κύπρου Ἰωάννη Β' Lusignan στὶς 3 Φεβρουαρίου 1442 ἐπιβάλλεται μὲ τὴν ἰσχυρὴ θέλησή της στὸν μαλθακὸ ἄνδρα της ἐπὶ 16 ὁλόκληρα χρόνια, ἀγωνίζεται συνεχῶς πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς Φράγκους στρατιωτικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς τοῦ περιβάλλοντός της γιὰ νὰ βελτιώση τὴν θέση τῶν καταπιεσμένων Ἑλλήνων, γιὰ νὰ τοὺς ἀναδείξη σὲ ἀνώτατες πολιτικὲς ἢ στρατιωτικὲς θέσεις καὶ γιὰ ν' ἀνυψώση τὸ κῦρος καὶ τὸ γόητρο τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Ἦταν φυσικὸ βέβαια οἱ ἐπιδιώξεις της αὐτὲς νὰ συναντήσουν τὶς σφοδρὲς ἀντιδράσεις τῶν Λατίνων καὶ ἰδίως τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ ἑπομένως οἱ κρίσεις τῶν συγχρόνων καὶ τῶν μεταγενεστέρων νὰ εἶναι προκατειλημμένες καὶ νὰ τὴν ἀδικοῦν. Ἴσως μάλιστα οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς προκάλεσαν καὶ τὶς ἀντίστοιχες παρασκηνιακὲς ἐνέργειες ἢ καὶ τὶς βίαιες ἐκρήξεις τῶν παθῶν τῆς γυναίκας αὐτῆς, ἡ ὁποία, ἀπομονωμένη μέσα στὸ περιβάλλον ἐκεῖνο, προσπαθοῦσε νὰ ἐξασφαλίση στοὺς ὑπόδουλους συμπατριῶτες της καλύτερη μεταχείριση καὶ ἴση θέση πρὸς τοὺς κατακτητές. Ἔντονη λοιπὸν ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ συνείδηση πρέπει νὰ ἐμψύχωνε τὴν Ἑλληνίδα αὐτὴ πριγκίπισσα, ποὺ θὰ εἶχε ἀσφαλῶς πολλὲς εὐκαιρίες ν' ἀκούση τὸν ἴδιο τὸν Γεμιστὸ ἢ τοὺς ἄλλους νὰ μιλοῦν γιὰ τὸ πρόγραμμά του. Χαρακτηριστικὰ μάλιστα εἶναι ὅσα καταγγέλει ὁ Aenea Sylvius Piccolomini, ὁ μετέπειτα πάπας Πῖος Β', γιὰ τὴν ἀποφασιστικότητά της καὶ τὴν ἑλληνικότητα τῶν πράξεών της [1]. Πάντως γεγονὸς φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχή της ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν ξενικῶν στοιχείων, ἰδίως τοῦ γαλλικοῦ, προχωρεῖ γοργά. Ἀκόμη καὶ μέσα στὰ ἀνάκτορα τῶν Lusignan ἡ ἑλληνικὴ κερδίζει διαρκῶς ἔδαφος καὶ τελικὰ κυριαρχεῖ. Ὅτι πίσω ἀπ' αὐτὰ προδίδεται ἡ ἀνάνηψη καὶ τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος τῶν Ἑλλήνων κατοίκων της δὲν πρέπει νὰ ὑπάρξη καμιὰ ἀμφιβολία [2]. Ἡ ἐξέλιξη

---

1. «....regnum ipsa gubernavit, magistratus veteres deposuit, novos instituit, sacerdotia pro suo arbitrio ordinavit, et, eliminato Latinorum ritu, Graecanicum superinduxit, belli pacisque leges dixit. Viro satis fuit convivari, deliciisque affluere, *atque in hunc modum universa insula in potestatem Graecorum rediit*» (βλ. *G. Hill,* History of Cyprus, 3 σ. 527 κ.ἑ.). Βλ. *Ap. Vacalopoulos,* Une reine grecque de Chypre mal comprise par les historiens, Hélène Paléologine (1422 - 1458), «Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου» τ. 2 (Λευκωσία 1972) 277 - 280.

2. Βλ. *Hackett,* Ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, 1 σ. 200. Οἱ ἐπιφυλάξεις καὶ οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Hill (ἔνθ' ἀν. 4 σ. 754-756) ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν Κυπρίων δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένες ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα, ἀπὸ τὴν βαθύτερη πρόθεσή του νὰ μειώση τὸν ἐθνικὸ ζῆλο τῶν Κυπρίων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου του εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀγωνίζωνται ζωηρότερα γιὰ τὴν ἕνωσή τους μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται τὸ συμπέρασμά του· «It is impossible to avoid the conclusion that long centuries of foreign domination had left in the people nothing of the stuff of which a nation could be made».

αὐτὴ ἀναστέλλεται βέβαια μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν Βενετῶν, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ αὐστηρὸ συγκεντρωτικό τους σύστημα καὶ μὲ τὴν τάση τους νὰ ἑνώσουν στενὰ τὶς κτήσεις τους μὲ τὴν μητρόπολη ἦταν ἑπόμενο νὰ κάνουν τοὺς Κυπρίους νὰ νοσταλγοῦν τὴν ἐποχὴ τῶν Lusignan καὶ νὰ δείχνουν τὴν ἀγάπη τους στοὺς Γάλλους ταξιδιῶτες [1].

Τοὺς ἀγῶνες τῆς 'Ελένης Παλαιολογίνας γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν συμπατριωτῶν της φαίνεται ὅτι τοὺς ὑποβοήθησαν — παρὰ τὸν ἀναβρασμὸ ποὺ προκάλεσαν στὴν ἀρχὴ — καὶ οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας. Τὰ ἀποτελέσματά της στὶς φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες ἦταν διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα προσδοκοῦσε ἡ καθολικὴ ἐκκλησία, γιατί, ὅπως γράφει ὁ Hackett, «ὅτε ὁ πάπας Εὐγένιος ἀνήγγειλεν εἰς τὰ ἔθνη τῆς Δύσεως, ὅτι ἀποτέλεσμα τῆς Συνόδου ἦτο ὅτι οἵ ποτε περιφρονούμενοι 'Ορθόδοξοι ἦσαν νῦν οὐ μόνον τῆς αὐτῆς σαρκὸς καὶ αἵματος, ἀλλὰ καὶ τῆς αὐτῆς μετ' ἐκείνων πίστεως, εἰς πολλοὺς τῶν λατίνων τούτων ἀποίκων ἐφάνη ὅτι δὲν ἦτο πρᾶξις ἀποστασίας ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ πατρίου αὐτῶν δόγματος ἀνθ' ἑτέρου, ὅπερ ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτῶν πνευματικῆς Κεφαλῆς εἶχε προκηρυχθῆ τοσοῦτον ἀπολύτως ταυτιζόμενον πρὸς τὸ ἴδιον αὐτῶν». Τὸ φαινόμενο αὐτὸ προκάλεσε βέβαια τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Εὐγενίου καὶ τοῦ διαδόχου του Νικολάου Ε', οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν ν' ἀναχαιτίσουν τὴν τάση αὐτὴ τῶν Φράγκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. 'Ο Νικόλαος Ε' μάλιστα γράφοντας πρὸς τὸν 'Ιεροεξεταστὴ καὶ τὸν ἔξαρχο τῆς «ἐπαρχίας τῆς 'Ελλάδος» τοὺς παραγγέλλει νὰ πάρουν τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ τὴν ἀναστολὴ τοῦ κακοῦ, καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ ζητοῦν καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, γιατὶ «δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ τοιαύτη ἀνάμειξις τῶν δύο συστημάτων — πρᾶγμα ὅπερ οὔτε προέθετο οὔτε ἐνέκρινεν ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ Σύνοδος». Ὅσο γιὰ τὴν Κύπρο, παρατηρεῖ ὁ Hackett, τὰ μέτρα αὐτὰ φαίνεται ὅτι δὲν εἶχαν ἐπιτυχῆ ἀποτελέσματα [2].

Ποιὲς ἄλλες ἦταν οἱ ἐπιδράσεις τῶν ἰδεῶν τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Γεμιστοῦ στὶς πλησιέστερες πρὸς τὸν Μυστρᾶ ἑλληνικὲς χῶρες, πρὸς Ν. καὶ πρὸς Β.; Ἔχει ἄραγε καμιὰ σχέση μ' αὐτὲς ἡ κίνηση ποὺ παρατηρεῖται στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη στὰ 1415 γιὰ τὴν γενικὴ ἀπελευθέρωση τῶν παροίκων, ἡ ὁποία κίνηση ὀφείλεται στὴν προπαγάνδα ὁρισμένων ἀτόμων [3]; 'Απὸ ἔλλειψη ἐνδείξεων μένει τὸ ἐρώτημα ὡς πρόβλημα. Μήπως ὅμως πρὸς Β. ὑπάρχει καμιὰ σαφὴς ἔνδειξη ἐπιδράσεων; 'Ο Gregorovius διατυπώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἦταν ἀδύνατο οἱ ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ να μὴ εἶχαν ἀπηχήση στὴν 'Αθήνα καὶ στὴν Βόρεια 'Ελλάδα[4], ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀποδεικτικὰ τεκμήρια γιὰ νὰ τὴν στηρίξη.

Ἔστω καὶ ἂν τὸ πρόβλημα μένη σκοτεινό, δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ ἐπισημάνουμε ἕνα γεγονός, ποὺ ἴσως ἔχει κάποια σχέση μὲ τὰ παραπάνω καὶ τὸ

---

1. *Philippe de Voisins,* Voyage à Jérusalem κ.λ., Paris 1883, σ. 25· «....et seroient volountiers ez mains des François, car ilz en ayment naturellement la nation».

2. Βλ. *Hackett,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 199 - 203.

3. Βλ. γιὰ τὴν κίνηση αὐτὴ στοῦ *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 297. Τοῦ *αὐτοῦ,* Régestes, 2 σ. 139.

4. Βλ. *Γρηγοροβίου,* 'Ιστορία τῆς πόλεως 'Αθηνῶν, τ. 2 σ. 323.

όποῖο μαρτυρεῖ τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν κατοίκων τῆς Ἀθήνας: ὅταν στὰ 1435 ὁ δούκας τῆς Ἀθήνας Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης πέθανε ἄτεκνος, ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης, πατέρας τοῦ ἱστορικοῦ καὶ συγγενὴς τῆς χήρας τοῦ δούκα Μαρίας Μελισσηνῆς, κινήθηκε ζωηρὰ μὲ τὴν ὑποστήριξή της καὶ ἐπιχείρησε ν' ἀποσπάση τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴν φραγκικὴ κυριαρχία. Στάλθηκε δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Μαρία ὡς ἀπεσταλμένος στὸν Μουρὰτ Β', γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴν συγκατάθεσή του, ὥστε νὰ δοθῆ ἡ διακυβέρνηση τοῦ δουκάτου στὴν Μαρία καὶ στὸν ἑαυτό του, τὸν «ἀμείνονα», κατὰ τὸν χαρακτηρισμό της, ἀλλὰ οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Γεωργίου, οἱ ὁποῖοι «προέστησαν τοῦ δήμου» (διαχειρίζονταν τὰ κοινά), μὲ ἀπατηλὸ τρόπο κατόρθωσαν νὰ πείσουν τὴν Μαρία νὰ βγῆ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ νὰ ἐγκαταστήσουν μέσα σ' αὐτὴν τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἄνδρα της. Τότε ἐξόρισαν καὶ τὴν οἰκογένεια τῶν Χαλκοκονδυλῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα [1]. Φαίνεται ὅτι μέσα στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχαν δύο μερίδες, ἐκείνη ποὺ μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν Μαρία καὶ τὸν Χαλκοκονδύλη ἔκλινε πρὸς τὴν ἀντιποίηση τῆς ἀρχῆς καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν ξένων δυναστῶν καὶ ἡ ἄλλη, ποὺ ἀπὸ ἀντιζηλία πρὸς τὴν οἰκογένεια τῶν Χαλκοκονδυλῶν καὶ ἀπὸ ἐνδιαφέρον ἴσως γιὰ τὴν προάσπιση τῶν συμφερόντων της ἐπιδίωκε νὰ ἐξυπηρετήση τοὺς ξένους. Ἡ πρώτη μερίδα φαίνεται ὅτι ἐπιζητοῦσε νὰ συνεννοηθῆ μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῆς γενικότερης ἐθνικῆς πολιτικῆς, τὸν δεσπότη τοῦ Μορέως Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, ποὺ εἶχε δεσμοὺς μὲ τὸν μεγάλο πελοποννησιακὸ κλάδο τῆς οἰκογένειας τῶν Μελισσηνῶν. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ στηριχθῆ στὰ ὅσα σπουδαῖα καὶ παράλληλα μᾶς ἀναφέρει συμπληρωματικὰ ὁ Σφραντζῆς: ὅτι «ζητήσει» τῆς Μαρίας Μελισσηνῆς εἶχε σταλῆ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο μὲ πολλοὺς στρατιῶτες καὶ μὲ «ἔνορκον ἀργυρόβουλλον», γιὰ νὰ παραλάβη τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Θήβα καὶ νὰ τῆς παραχωρήση ἄλλον τόπο στὴν Πελοπόννησο πρὸς τὴν Λακωνία, ὅπου βρίσκονταν τὰ κτήματα τῶν Μελισσηνῶν, ἀλλὰ ὅτι τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς αὐτὴ (ὁ Χαλκοκονδύλης εἶχε ριχθῆ στὶς φυλακὲς ἀπὸ τὸν σουλτάνο, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε νὰ τοῦ παραδοθῆ ἡ Ἀθήνα) ὁ Τουραχὰν ἐπολιόρκησε καὶ κατέλαβε τὴν Θήβα. Ἔτσι ἀπέτυχε ἡ ἀποστολὴ τοῦ Σφραντζῆ [2]. Ὁ σουλτάνος γνώριζε ἀσφαλῶς τὶς ἐπιδιώξεις αὐτὲς τοῦ Κωνσταντίνου καὶ γι' αὐτὸ φυλάκισε τὸν Χαλκοκονδύλη καὶ δέχθηκε νὰ δοθῆ τὸ δουκάτο στοὺς συγγενεῖς τοῦ Ἀντωνίου Ἀτζαγιώλη. Ὁ Κωνσταντῖνος ἦταν φιλόδοξος καὶ ἐπικίνδυνος καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ παραμεριστῆ. Παρὰ τὴν ματαίωση ὅμως τῶν σχεδίων του δὲν ἀπελπίζεται, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἀλλ' ἀναβάλλει τὴν πραγματοποίησή τους γιὰ εὐθετώτερο χρόνο.

Ποῦ θὰ μποροῦσε τότε νὰ βρῆ καταφύγιο ὁ Γεώργιος Χαλκοκονδύλης παρὰ

---

1. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 93. Γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τοῦ ἱστορικοῦ βλ. G. *Cammelli,* Dem. Calcondila, Firenze 1954, σ. 4 - 5.

2. Βλ. *Σφραντζῆ,* σ. 159. Πρβλ. καὶ σ. 130 - 133. Βλ. καὶ *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 94.

στὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως; Πραγματικὰ τὸν βλέπουμε στὰ 1446 (αὐτὸν καὶ ὄχι τὸν γιό του Λαόνικο) ἀπεσταλμένο τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Μουρὰτ Β'[1]. Ἀσφαλῶς οἱ κοινὲς ἰδέες γιὰ τὴν θέση τους ἐμπρὸς στὰ προβλήματα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ στὶς σύγχρονες πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες εἶχαν ὁδηγήσει τὰ βήματα τοῦ ἐπιφανοῦς ἐκείνου Ἀθηναίου πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο.

Ὁ πνευματικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Γεμιστοῦ καὶ τῶν ἄλλων λογίων καὶ ἡγετῶν πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες δὲν ἀποτελεῖ ἁπλὴ ἔνδειξη μιᾶς ζωηρῆς καλλιέργειας τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, οὔτε μόδα, ὅπως φαντάζονται μερικοὶ ξένοι ἀκατατόπιστοι στὴν νεοελληνικὴ ἱστορία, ἀλλὰ στροφὴ στὶς ἰδέες καὶ γενικὰ στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἔθνος, τὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία· ὁ χουμανισμὸς αὐτὸς καθρεφτίζει τὶς πολυποίκιλες ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις ἑνὸς ἔθνους, ποὺ σιγὰ σιγὰ ἀφυπνίζεται ἀπὸ βαθὺ λήθαργο, προχωρεῖ ψηλαφητὰ μέσα στὸ χάος τῶν ἐρειπίων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ καὶ νὰ συνειδοτοποιήσῃ τί εἶναι καὶ τί θέλει νὰ εἶναι. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἦταν συχνὰ στὰ χείλη τῶν λογίων. Ἀλλιῶς δὲν ἐξηγοῦνται οἱ τόσο ἐπίμονες ἀναδρομές τους στὴν ἀρχαιότητα καὶ οἱ ἀνιχνεύσεις τοῦ κοινοῦ παρελθόντος. Εἶναι δυνατὸν ὅλες αὐτὲς οἱ ἔντονες ἰδεολογικὲς ζυμώσεις, οἱ συζητήσεις, οἱ ἀλληλογραφίες, οἱ προσφωνήσεις καὶ γενικὰ οἱ ποικίλες ἐπαφὲς ἰδίως τῶν λογίων μὲ τὸν λαό, νὰ μὴν εἶχαν ἰσχυρὲς ἀπηχήσεις στὴν ψυχή του, ἀφοῦ μάλιστα οἱ παραδόσεις του διατηροῦσαν ζωηρὴ τὴν μνήμη τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁρισμένων ἱστορικῶν προσώπων τοῦ παρελθόντος; Ἡ ἱστορική, ἀλλὰ μαζὶ καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ἀνατέλλει. Γιατὶ ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ δημιουργῆται καὶ νὰ ἁπλώνεται ἡ συνείδηση τοῦ κοινοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, ἡ συνείδηση τοῦ κοινοῦ «γένους», ἀπὸ τότε ἀρχίζει νὰ πλάθεται βαθμιαῖα καὶ νὰ διαμορφώνεται ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Νεοελλήνων. Αὐτὴ βέβαια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν φανταστοῦμε ὅτι ταυτίζεται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἔνταση μὲ τὴν σημερινή. Ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ἔχει μόνο πολιτική, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὴ ἀπόχρωση (ἀσφαλῶς αὐτὴν πιὸ ἔντονη), ἐνῶ ἡ σύγχρονη, γέννημα τῶν ἐθνολογικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν τῶν νέων χρόνων, ἔχει ἀπόχρωση σχεδὸν μόνο πολιτική.

Οἱ ἰδεολογικὲς σχέσεις τῶν Νεοελλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες γίνονται, ὅπως εἴδαμε, στενώτερες μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων καὶ διαδίδονται σὲ μεγαλύτερη ἔκταση, ὅσο προχωρεῖ ἡ κατάρρευση τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ νοσταλγία τοῦ παρελθόντος εἶναι πολὺ φυσικὴ καὶ ἐπιταχύνει τὴν ἐθνικὴ ἀφύπνιση τῶν κατοίκων, ἀφοῦ κοινὸς μεγάλος κίνδυνος ἀπειλεῖ νὰ καταβαραθρώσῃ πατρίδα, θρησκεία, ἤθη καὶ ἔθιμα, κοινὰ συμφέροντα. Οἱ κρίσιμες στιγμὲς κάνουν τοὺς λογίους νὰ στρέψουν τὰ βλέμματά τους πρὸς τὸ παρελθόν, πρὸς τὴν παλαιὰ ἔνδοξη

1. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 113 - 114. Πρβλ. καὶ *W. Miller*, The Last Athenian Historian: Laonicos Chalkokondyles, JHS 42 (1922) 37.

παράδοση, πρὸς τὴν κοιτίδα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ἐξακολουθοῦν νὰ σπινθηρίζουν ζώπυρά του, καὶ ζητοῦν ν' ἀντλήσουν ἀπ' ἐκεῖ διδάγματα καὶ θάρρος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ζοφεροῦ μέλλοντος. Ζητοῦν νὰ τονώσουν τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀντιστάσεως. Ἔτσι γίνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ στὸν νέον ἑλληνισμό.

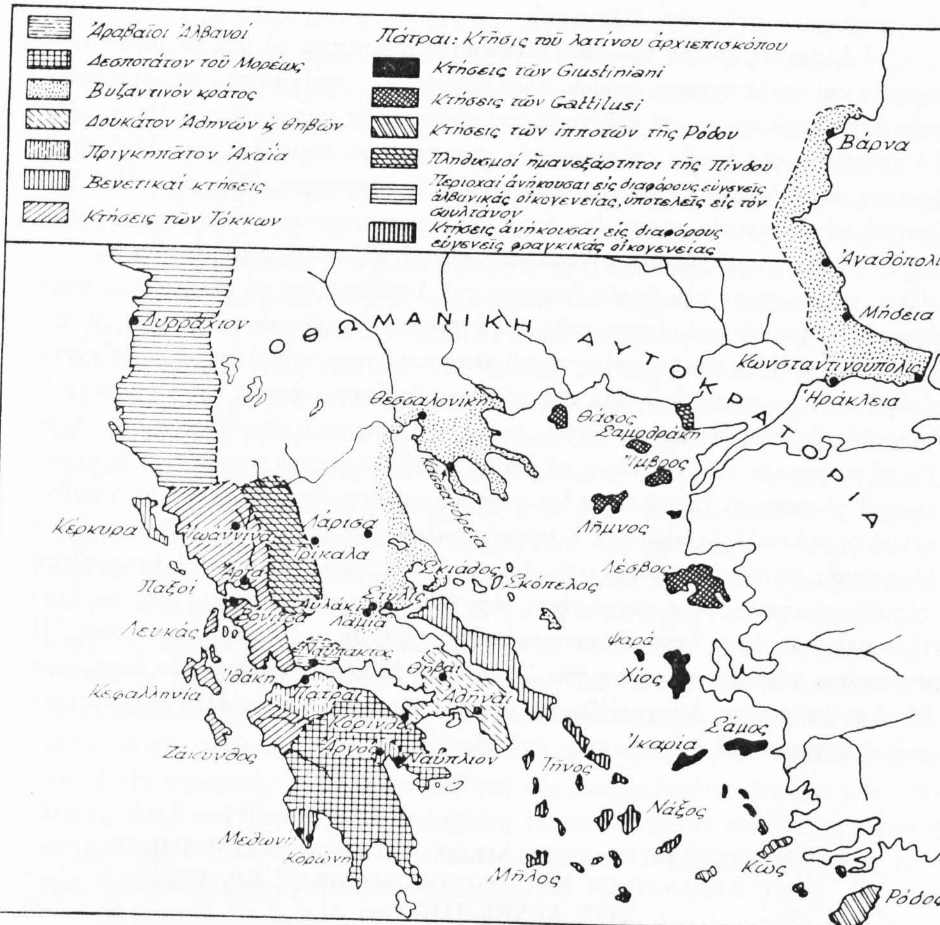
Ἡ ἐμφάνιση λοιπὸν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ συμπίπτει μὲ μιὰ περίοδο πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀνόδου, ἀλλὰ σύγχρονα — πράγμα ποὺ φαίνεται ἴσως στὴν ἀρχὴ περίεργο — καὶ πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου. Τὰ σπέρματα τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς συνυπάρχουν, συμπλέκονται, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ διακρίνῃ κανεὶς μὲ ἐνάργεια καὶ καθαρότητα. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καταρρέει, ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται καὶ νὰ διαμορφώνεται ὁ νέος ἑλληνισμὸς σὲ μιὰ αὐθύπαρκτη, ἐθνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ὀντότητα. Νομίζεις, σύμφωνα μὲ τὴν ὡραία ἔκφραση τοῦ Vasiliev, ὅτι «ὁ ἑλληνισμός, στὴν ὥρα τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς του ἀγωνίας, συγκεντρώνει ὅλες του τὶς δυνάμεις, γιὰ νὰ δείξῃ τὴν ζωτικότητα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μέσα ἀπ' αὐτὴν ν' ἀφήσῃ νὰ μαντευθῇ ἡ ἐλπίδα τῆς μελλοντικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ 19 αἰώνα» [1]. Ἀκριβῶς δηλαδὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ ἀναπτύσσεται ὁ νέος ἑλληνισμός, δέχεται τὰ πλήγματα τῶν Τούρκων, τὰ ὁποῖα μεταβάλλουν τὴν πορεία τῶν πραγμάτων μὲ τὸ τραγικὸ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο νὰ καθυστερήσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀπισθοδρομήσῃ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή. Ὁ ἑλληνισμὸς λοιπὸν ἦλθε κοντὰ στὸν δρόμο τῆς σωτηρίας του, ἀλλὰ ἡ ἀποσύνθεση τῆς αὐτοκρατορίας εἶχε προχωρήσει τόσο βαθιὰ καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι ἦταν τόσο μεγάλοι, ὥστε ἦταν ἀδύνατο πιὰ νὰ μεταβληθῇ γρήγορα ἡ κατάσταση. Ἡ παρακάτω σύντομη σύγκριση τῶν ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων τῶν ἀντιπάλων θὰ τὸ ἐπιβεβαιώσῃ. Δὲν χρειάζονταν μόνον ἀγῶνες καὶ θυσίες, ἀλλὰ ὁλοκαύτωμα γιὰ νὰ ξαναγεννηθῇ ὁ ἑλληνισμὸς ἀπὸ τὴν τέφρα του.

Γ. ΑΝΤΙΠΑΡΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΥΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΗΘΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 15ου ΑΙ.

1. Τὰ ὅρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Ἄγκυρας ὡς τὴν ἄνοδο τοῦ Μουρὰτ Β' (1402-1421), περιλάμβαναν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, λίγες κωμοπόλεις καὶ χωριὰ στὴν Προποντίδα (Ἅγ. Στέφανος, Ἐπιβάται, Σηλυβρία, Ἡράκλεια) καὶ στὸν Εὔξεινο (Μήδεια, Ἀγαθούπολις, Σωζούπολις, Πύργος, Ἀγχίαλος, Μεσημβρία, Βάρνα). Ἡ σημερινὴ Θράκη καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, ποὺ εἶχαν κατακτηθῇ πρόσφατα, ἦταν ἀκόμη

1. History of the Byzantine Empire, τ. 2 σ. 687.

γνωστὲς στοὺς περιηγητὲς τοῦ 15ου αἰ. μὲ τὸ ὄνομα «Ἑλλάδα» (Graecia, Greece, Grèce κ.λ.) [1], ἐνῶ ἡ Μ. Ἀσία ὀνομάζεται Τουρκία [2]. Στὰ ὅρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους πρέπει ἀκόμη νὰ συμπεριληφθῆ ἡ παράλια περιοχὴ ἀπὸ τὸν Στρυμό-

5. Ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος μεταξὺ 1402-1425.

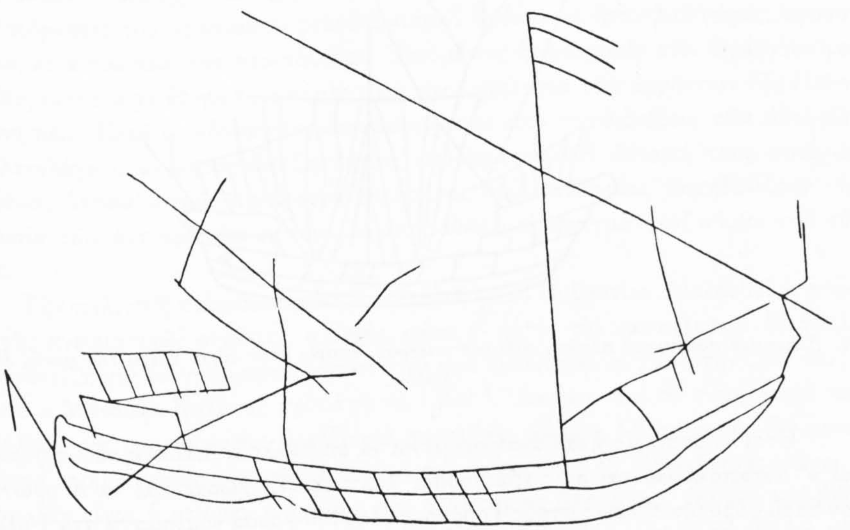
να ποταμὸ (μὲ τὴν Χαλκιδικὴ καὶ Θεσσαλονίκη) ὡς τὸν μυχό του Μαλιακοῦ κόλπου (μὲ τὰ παράλια τῆς Θεσσαλίας καὶ ἀκαθόριστο βάθος πρὸς τὸ ἐσωτερικό της, μὲ τὴν Λαμία καὶ τὰ περίχωρά της), καθὼς καὶ τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως.

1. Βλ. *Buondelmonti, Brocquière, Pero Tafur* κ.λ.

2. Βλ. *Clavijo,* Embassy to Tamerlane, σ. 48. *Buondelmonti,* Description des îles de l'Archipel, σ. 78.

Ἐπίσης στὸ βυζαντινὸ κράτος ἀνῆκαν ἡ Σκῦρος καὶ οἱ ἄλλες Βόρειες Σποράδες, ἀλλὰ ἦταν φωλιὲς πειρατῶν καὶ οὐσιαστικὰ ἀκυβέρνητες [1]. Ὁ βασιλιὰς ἀσκοῦσε ἀκόμη μιὰ σκιώδη ἐπικυριαρχία στὴν Αἶνο καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Θρακικοῦ πελάγους, Λῆμνο, Ἴμβρο, Σαμοθράκη καὶ Θάσο, φέουδα τοῦ γενουατικοῦ οἴκου τῶν Gattilusi (βλ. χάρτη 5) [2]. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν οἱ οἰκονομικοὶ πόροι τοῦ κράτους εἶναι μηδαμινοί, ἐνῶ τὰ προβλήματά του, κοινωνικὰ καὶ θρησκευτικά, μεγάλα. Πραγματικὰ τὰ οἰκονομικά του ἦταν ἀξιοθρήνητα. Τὸ χρυσὸ νόμισμά του, τὸ περίφημο besant τῶν Σταυροφόρων, ποὺ κυριαρχοῦσε ἄλλοτε καὶ διαφήμιζε τὸν πλοῦτο καὶ τὴν δύναμή του στὶς ἀγορὲς τοῦ γνωστοῦ κόσμου, ὕστερ' ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες νοθεῖες τῶν Παλαιολόγων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν συνεχῶν ἀναγκῶν τους, εἶχε χάσει τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ εἶχε πάψει νὰ κυκλοφορῆ ἔξω [3].

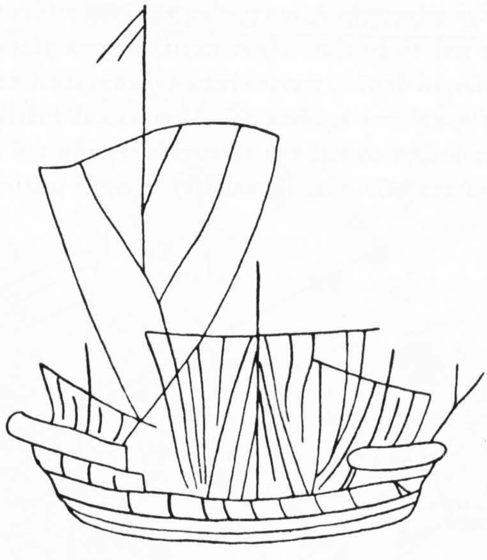
Ἡ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο εἶχαν περιέλθει στὰ χέρια ἰδίως τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Γενουατῶν, οἱ ὁποῖοι, παντοδύναμοι οἰκονομικοὶ παράγοντες μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ λιμάνια τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Εὐξείνου [4], συναγωνίζονταν πῶς ν' ἀπομυζήσουν καὶ τὴν τελευταία ἰκμάδα τοῦ κράτους (βλ. χαράγματα σύγχρονων καραβιῶν, εἰκ. 15 καὶ 16). Συνεχῆ μάλιστα δάνεια τῶν Βενε-

15. Χάραγμα ἐμπορικοῦ καραβιοῦ στὸν νότιο τοῖχο τῆς μονῆς Βλατάδων Θεσσαλονίκης.

1. *A. Bakalopoulos,* Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453), BZ 55 (1962) 56 - 65, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
2. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 1 σ. 6 - 7.
3. Γιὰ τὶς νοθεῖες βλ. στοῦ *Παχυμέρη,* σ. 494. Βλ. *D.A. Zakythinos,* Crise monétaire et crise économique à Byzanze du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948.
4. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ βιβλίο λογαριασμῶν τοῦ ἐμπόρου Giacomo Badoer με-

τῶν στοὺς βασιλεῖς ἔναντι οἰκονομικῶν ἀνταλλαγμάτων ἐπιταχύνουν τὴν καταβαράθρωση τῆς χώρας[1]. Ζωντανὰ περιγράφει ὁ Κυδώνης τοὺς ἐξευτελισμοὺς τοῦ Ἰωάννη Ε′ στὴν Βενετία ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους της· «... καὶ πάλιν ὁ βασιλιὰς ἔδινε ἐνέχυρα, καὶ ὁ δανειστὴς μόλις πειθόταν νὰ δανείση μὲ μεγάλο τόκο καὶ ὑποσχόταν νὰ δώση τώρα τὸ δάνειο, ἀλλὰ ἔπειτα ἀνέβαλλε γιὰ αὔριο καὶ μὲ τὶς ἀναβολὲς αὐτὲς μεγάλωνε τὴν ἀμηχανία τοῦ βασιλιᾶ». Καὶ ἀγανακτισμένος προσθέτει· «στὸν ἔμπορο τὸ χρῆμα εἶναι πολυτιμότερο καὶ ἀπὸ τὰ μάτια του»[2]. Ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ ἐκμετάλλευση τῶν κατοίκων τοῦ Βυζαντίου δὲν συνέτεινε λιγότερο ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ἔριδες στὴν δημιουργία μιᾶς ἐχθρικῆς ἀτμόσφαιρας ἀπέναντι τῶν Δυτικῶν.

16. Χάραγμα πολεμικοῦ πλοίου, πιθανὸν γαλέρας, ἐπάνω στὸν νότιο τοῖχο τῆς μονῆς Βλατάδων.

Ἔτσι οἱ βασιλεῖς ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ἐπιβάλλουν διαρκῶς νέους φόρους, γιὰ ν' ἀνταποκρίνωνται στὶς ἐπείγουσες ἀνάγκες τῆς χώρας καὶ νὰ πληρώνουν τὸν βαρὺ φόρο ὑποτέλειας στοὺς Τούρκους (10.000 χρυσὰ νομίσματα στὰ 1432)[3].

ταξὺ 1436 - 1440 (βλ. Il libro dei conti Giacomo Badoer, testo a cura di Umb. Dorini e Tom. Bertelè, 1956). Οἱ ξένοι (Καστιλλιάνοι, Βενετοὶ κ.λ.) ἦταν πολλοὶ μέσα στὴν πρωτεύουσα εἴτε ὡς ἔμποροι εἴτε ὡς στρατιωτικοὶ στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἰωάννη Η′ (*Pero Tafur*, Travels, σ. 123).

1. Βλ. στοῦ *L.Bréhier*, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949, σ.278-280.
2. *Loenertz*, Cydonès. Correspondance, 1 σ. 103.
3. *Broquière*, ἔνθ' ἀν. σ. 566.

Σωρεία λοιπὸν ποικίλων φόρων καταπίεζε τόσο τοὺς κατοίκους, ὥστε νὰ τοὺς θεωροῦν μιὰ ἀπὸ τὶς πληγὲς (ἀπώλειες πόλεων καὶ πληθυσμῶν, κακομεταχείριση ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς κ.λ.) ποὺ τοὺς ἐμάστιζαν [1].

῾Η κοινωνικὴ ἐπίσης κατάσταση χειροτερεύει. ῾Η θέση τῶν δουλοπαροίκων γίνεται ἀπελπιστική. Σχετικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ στοιχεῖα, ποὺ μᾶς δίνουν ὁρισμένα περιηγητικὰ κείμενα. Ἔτσι ὁ ῾Ισπανὸς Pero Tafur, εὐγενὴς ὁ ἴδιος, λέγει στὰ 1437 ὅτι σὲ κανένα μέρος τοῦ κόσμου οἱ εὐγενεῖς (δηλαδὴ οἱ δυνατοὶ) δὲν ἔχουν τόση ἐλευθερία (ἐννοεῖ δικαιώματα), ὅση στὴν ῾Ελλάδα. Καὶ πουθενὰ οἱ δουλοπάροικοι (villeins) δὲν βρίσκονται σὲ τέτοια ἐξάρτηση ἀπ' αὐτούς. Στὴν πραγματικότητα εἶναι σκλάβοι τῶν εὐγενῶν [2]. Ἐπίσης ὁ Schiltberger, αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἱ., ἔγραφε ὅτι οἱ κύριοί του κακοχαρακτήριζαν τοὺς Βυζαντινοὺς πλουσίους, γιατὶ φέρνονταν μὲ ὑπεροψία στοὺς φτωχούς, καὶ τὴν στάση τους αὐτὴ τὴν θεωροῦσαν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ θεὸς ἀποφάσισε νὰ πάρῃ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τὴν χώρα τους καὶ νὰ τὴν παραδώσῃ στοὺς Τούρκους [3].

Πραγματικὰ στὶς ἐλεύθερες ἀκόμη χῶρες, κυρίως στὴν Πελοπόννησο, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη οἱ πρόνοιες, καθὼς καὶ τὰ μεγάλα κτήματα. Ἐκεῖ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ φραγκικοῦ φεουδαρχισμοῦ πρέπει νὰ ἦταν βαθύτερες, ἐφόσον ἡ διάρκειά του κράτησε περισσότερο. ῾Επομένως ἡ νοοτροπία τῶν Φράγκων φεουδαρχῶν θὰ εἶχε ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὴν ψυχολογία τῶν ἀρχόντων τῆς Πελοποννήσου. Ἐκεῖ οἱ «δυνατοί», ἐπωφελούμενοι ἀπὸ τὶς διενέξεις τῶν ἀδελφῶν Παλαιολόγων, δημιουργοῦν ζητήματα στὸ κράτος. ῾Η δύναμή τους συνεχῶς αὐξάνει, ὑποκαθιστοῦν σιγὰ σιγὰ τὸ κράτος ποὺ καταρρέει, ἐκμηδενίζουν τὴν ἐξουσία τῶν ἀντιπροσώπων του καὶ ἀποβαίνουν οἱ πραγματικοὶ κύριοι τοῦ τόπου.

Τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάρρευση τοῦ Βυζαντίου ἀκολουθεῖ ἡ πτώση τῆς πνευματικῆς στάθμης. «Ποιός, μέσα σ' αὐτὸν τὸν κατακλυσμό, θὰ ἤθελε νὰ φροντίζῃ γιὰ τὰ γράμματα, τὴν στιγμὴ ποὺ κινδυνεύει νὰ χάσῃ τὴν ζωή του;» ἐρωτᾶ ὁ Μανουὴλ Καλέκας πρὶν ἀπὸ τὰ 1390 [4]. Ἀκόμη καὶ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς πρωτεύουσας ἀρχίζει νὰ σημειώνει κάμψη. Οἱ κάτοικοι δὲν μποροῦν νὰ σχηματίσουν τὴν σωστὴ εἰκόνα τοῦ δασκάλου. Τὸ ἰδανικό τους, λέγει ὁ ἴδιος, δὲν εἶναι ὁ σεμνός, ὁ ἤρεμος καὶ δραστήριος δάσκαλος, ἀλλὰ — καὶ ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἔχει κάποιον ὑπ' ὄψη του — ὁ θορυβοποιός, ὁ ἐπιβλητικὸς μὲ τὸν ὄγκο καὶ τὴν οἴησή του, ἐκεῖνος ποὺ ἔχει *«σώματος μῆκος καὶ τρίχα δασεῖαν*

---

1. *Loenertz,* Calecas, σ. 330.
2. *Pero Tafur,* ἔνθ' ἀν. σ. 120.
3. *Schiltberger,* Travels, σ. 77.
4. *Loenertz,* Calecas, σ. 168.

καὶ πλῆθος σαρκῶν» [1]. Κακολογεῖ ὅμως τοὺς κατοίκους ὁ σύγχρονος περιηγητὴς Buondelmonti, ὅταν τοὺς κατηγορῇ ὅτι ἀγνοοῦν τὴν παλαιά τους δόξα καὶ ὅτι δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τίποτε ἄλλο παρὰ γιὰ τὴν ἀδηφαγία [2].

Τὸ μέλλον ὅμως τώρα εἶναι ζοφερό. Μόνον ἡ Δύση θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ τοὺς σώσῃ. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ κατὰ καιροὺς διαπραγματεύσεις τοῦ Μανουὴλ Β' καὶ Ἰωάννη Η' μὲ τὸν πάπα καὶ τοὺς ἰσχυρούς της καὶ τέλος ἡ ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν στὴν Φλωρεντία (1439). Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου ἐκείνης καὶ ἡ δραστηριότητα ποὺ ἔδειξε τότε ὁ πάπας μὲ τὴν ἀποστολὴ καθολικῶν ἐπισκόπων στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἢ μὲ τὴν ἀνταμοιβὴ ὁρισμένων ὀρθοδόξων ἢ ἄλλων προσώπων γιὰ τὸν ζῆλο τους γιὰ τὴν ἕνωση [3] φαίνεται ὅτι ἔφεραν γιὰ πολλὰ χρόνια κάποια ἀναταραχὴ στὶς ψυχὲς τῶν ὀρθοδόξων τῶν φραγκοκρατούμενων περιοχῶν, ἰδίως τῆς Κρήτης, ὅπου ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐφαρμοστοῦν [4], καὶ προκάλεσαν πραγματικὰ τὴν δημιουργία μερίδας ἑνωτικῶν. Τὴν ἕνωση ὅμως τὴν δέχθηκαν ἐλάχιστοι ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ κοινωνικὰ στρώματα (λόγιοι καὶ ἱερεῖς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχωρίζει γιὰ τὴν φιλολογικὴ καὶ μουσική του κατάρτιση ὁ βιβλιογράφος Ἰωάννης Πλουσιαδηνός) [5], ποὺ ἤλπιζαν στὴν οἰκονομικὴ καὶ ἠθικὴ ὑποστήριξη τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχόντων. Ὁ λαὸς ὅμως, παρὰ τὴν προπαγάνδα τῶν ξένων ἐπισκόπων καὶ τῶν Ἑλλήνων ὀργάνων τους, μένει πιστὸς στὴν ὀρθοδοξία [6]. Καθοδηγεῖται ἀπὸ τὶς ἐγκυκλίους τῶν ἀνθενωτικῶν καὶ τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου. Ὅλοι αὐτοὶ ἐξυμνοῦν τοὺς ὑπὲρ πίστεως ἀγῶνες καὶ ὑποκινοῦν τὴν ἀντίσταση στὴν ἐπιβολὴ τοῦ δυτικοῦ δόγματος [7]. Στὴν Κύπρο, ὅπως εἴδαμε [8], οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου εἶχαν ἀντίθετα ἀποτελέσματα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀνέμενε ἡ καθολικὴ ἐκκλησία.

Ἀπὸ τότε ὁ διαχωρισμὸς τῶν δύο παρατάξεων γίνεται πιὸ ἔντονος καὶ οἱ

---

1. Βλ. *Loenertz*, Calecas, σ. 168.
2. *Buondelmonti,* ἔνθ' ἀν. σ. 89.
3. Βλ. *Iorga,* Notes et extraits, τ. 1, 2me serie, σ. 365 - 367, 397.
4. Βλ. ἐνέργειες τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ' γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν στὴν Κρήτη (*Hofmann,* Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta, OCP 10 (1944) 95 - 96, 112 - 113).
5. Βλ. γιὰ τὴν ζωή του: *M. Manoussakas,* Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone) (1429 - 1500), REB 17 (1959) 28 - 51, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
6. Βλ. *Hofmann,* ἔνθ' ἀν. σ. 114. *N.B. Τωμαδάκη,* Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ 21 (1951) 110 - 144, ἰδίως 124 - 130. *Β. Λαούρδα,* Κρητικὰ Παλαιογραφικά, ΚΧ 5 (1951) 245 - Πρβλ. καὶ *Καλοκύρη,* Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, σ. 181 - 182.
7. Βλ. *Τωμαδάκη,* Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς, ἔνθ' ἀν. σ. 126 - 130.
8. Βλ. σ. 230 τοῦ βιβλίου μου.

μεταξύ τους ἀγῶνες ὀξεῖς. Πραγματικὰ «γέγονεν ἡ ἕνωσις διαίρεσις» [1]. Ἡ ἀποδοκιμασία μάλιστα, τὴν ὁποία συναντοῦν οἱ Βυζαντινοὶ ἀντιπρόσωποι, ὅταν ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὴν σύνοδο, εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε μερικοὶ ἀπ' αὐτούς, ποὺ μὲ κρύα καρδιὰ εἶχαν ὑπογράψει τὴν ἕνωση, ὅπως ὁ Ἡρακλείας Ἀντώνιος, ὁ Τραπεζοῦντος Δωρόθεος κ.ἄ., δοκιμάζουν τόσον ἰσχυρὸ κλονισμό, ὥστε μεταστρέφονται καὶ ἀποκηρύσσουν μὲ ὅλη τὴν δύναμη τῆς ψυχῆς τὴν ὑπογραφή τους [2]. Ἡ αὐστηρὴ παράδοση τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ συντηρητισμοῦ ἐπιβάλλονται.

Ὁ Ἰωάννης Η' δὲν ἔχει τὴν ἴδια διπλωματικὴ εὐλυγισία τοῦ Μανουὴλ Β'. Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι καὶ οἱ περιστάσεις δὲν εἶναι οἱ ἴδιες. Δὲν ξέρει, πῶς ν' ἀντιμετωπίση τὴν κατάσταση. Εἶναι ἀναποφάσιστος καὶ χλιαρός. Βρίσκεται σὲ ἀμηχανία ἐμπρὸς στὴν ἐξέγερση τῶν κληρικῶν, κυρίως τῶν μοναχῶν, καὶ τῶν φανατισμένων λαϊκῶν μαζῶν. Τὸ πλῆθος ἀποφεύγει τὶς ἐκκλησίες, ὅπου λειτουργοῦν οἱ ἑνωτικοὶ ἱερεῖς, γιατὶ τὶς θεωρεῖ μιασμένες. Ἔτσι ὁ χρόνος κυλᾶ μὲ συνεχεῖς διαπληκτισμοὺς καὶ ἐκνευρισμούς. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀνθενωτικῶν καὶ πρόμαχος τῆς ὀρθοδοξίας, ὁ Ἐφέσου Μάρκος Εὐγενικός, ἀγωνίζεται μὲ ἄκαμπτη πίστη καὶ μὲ θερμὴ εὐγλωττία. Μετὰ τὸν θάνατό του στὰ 1445 [3] τοὺς ἀγῶνες του συνεχίζει ὁ μαθητής του Γεώργιος Κουρτέσης ἢ Σχολάριος. Τὸ κράτος ὅμως εὐνοεῖ τὴν ἑνωτικὴ πολιτικὴ καὶ ὁ ἐρεθισμὸς τῶν πνευμάτων συνεχίζεται.

2. Οἱ Τοῦρκοι παρακολουθοῦν μὲ ἀνησυχία καὶ ὀργὴ τὶς κινήσεις καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα ταξίδια τῶν Βυζαντινῶν στὴν Δύση καὶ ἐπιθυμοῦν νὰ θέσουν τέρμα στὴν κατάσταση αὐτή. Ὁ Σφραντζῆς μάλιστα θεωρεῖ τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν σὰν τὴν «πρώτη καὶ μεγάλη αἰτία» γιὰ τὴν Ἅλωση [4].

Οἱ Τοῦρκοι εἶναι τώρα ἐπικίνδυνοι. Ὁ Bertrandon de la Brocquière μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τους ὡς πολεμιστῶν· «...Εἶναι ἀρκετὰ ὡραῖοι ἄνδρες, τρέφουν ὅλοι μακριὲς γενειάδες καὶ ἔχουν μέτριο ἀνάστημα καὶ μέτρια δύναμη. Ξέρω καλὰ ὅτι συνηθισμένη εἶναι ἡ ἔκφραση «δυνατὸς σὰν Τοῦρκος»· μολαταῦτα εἶδα μεγάλον ἀριθμὸ χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι σὲ πράγματα, ὅπου χρειάζεται δύναμη, τοὺς ξεπερνοῦσαν...

Εἶναι ἄνθρωποι φιλόπονοι, σηκώνονται πρόθυμα τὸ πρωὶ καὶ τρέφονται μὲ λίγα στὶς ἐκστατεῖες· ἀρκοῦνται σὲ ψωμὶ κακοψημένο, σὲ κρέας ὠμὸ ξεραμένο στὸν ἥλιο, σὲ γάλα εἴτε πηκτὸ εἴτε ὄχι, σὲ μέλι, τυρί, σταφύλια, φροῦτα, χορταρικὰ καὶ σὲ μιὰ φούχτα ἀκόμη ἀλεύρι, μὲ τὸ ὁποῖο κάνουν ἕνα ζωμό, ἀρκετὸ νὰ θρέψη γιὰ μιὰ μέρα ἔξι ἢ ὀκτὼ ἄνδρες... Ὅταν πρόκειται νὰ κοιμηθοῦν, δὲν ἀνησυχοῦν καθόλου· ξαπλώνουν καταγῆς.

Ἡ φορεσιά τους ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἢ τρία φορέματα βαμβακερά, τὸ ἕνα ἐπάνω στὸ

---

1. *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Βόννης, σ. 9.
2. Βλ. *Δούκα*, σ. 216 (Grecu, 270 - 271). *Ludwig Mohler*, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, Paderborn 1923, τ. 1, σ. 31 κ.ἑ., 36, 37, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
3. Βλ. *J. Gill*, The Year of the Death of Marc Eugenicus, BZ 52 (1959) 23 - 31.
4. *Σφραντζῆς*, σ. 178, 179. Πρβλ. *Δούκα*, σ. 215 (Grecu, 269).

ἄλλο, πού κατεβαίνουν ὡς τὰ πόδια. Πάνω ἀπ' αὐτὰ φοροῦν ἀντὶ γιὰ πανωφόρι ἕνα φόρεμα ἀπὸ πίλημα πού τὸ ὀνομάζουν capinat. Αὐτὸ τὸ ἔνδυμα, ἂν καὶ ἐλαφρό, ἀντέχει στὴν βροχὴ καὶ ὑπάρχουν μερικὰ τέτοια πολὺ ὡραῖα καὶ ἐκλεκτά. Ἔχουν μπότες πού ἀνεβαίνουν ὡς τὰ γόνατα καὶ μακριὰ πανταλόνια, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπὸ βελοῦδο κόκκινο, ἢ ἀπὸ μετάξι ἢ ἀπὸ χνουδωτὸ ὕφασμα ἢ ἀπὸ ὑφάσματα κοινά. Στὸν πόλεμο ἢ στὴν πορεία, γιὰ νὰ μὴν τοὺς ἐνοχλοῦν τὰ φορέματα, τὰ ἀνασηκώνουν καὶ τὰ κλείνουν μέσα στὰ πανταλόνια τους· πράγμα πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ κινοῦνται ἐλεύθερα.

Τὰ ἄλογά τους εἶναι καλὰ καὶ ἡ τροφή τους στοιχίζει λίγο, τρέχουν καλὰ καὶ πολύ· ἀλλὰ τὰ κρατοῦν ἀδύνατα καὶ δὲν τὰ ἀφήνουν νὰ φάγουν παρὰ μόνο τὴν νύχτα... Ὅλα εἶναι εὐνουχισμένα· δὲν κρατοῦν ἀκέραια παρὰ μόνο μερικά, γιὰ νὰ χρησιμεύσουν γιὰ ἀναπαραγωγή, ἀλλὰ σὲ μικρὸ ἀριθμό...

Στὸ κεφάλι τους φοροῦν μιὰ σιδερένια ἄσπρη περικεφαλαία, πού εἶναι στογγυλὴ σὰν τὸ κεφάλι, ψηλὴ περισσότερο ἀπὸ μισὸ πόδι, καὶ πού καταλήγει σὲ αἰχμή... Κάθονται στὶς σέλλες σὰν σὲ πολυθρόνα, χωμένοι βαθιά, μὲ τὰ γόνατα πολὺ ψηλὰ καὶ μὲ ἀναβολεῖς κοντούς: μὲ τὴν στάση αὐτὴ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ δεχθοῦν τὸ παραμικρὸ χτύπημα λόγχης, χωρὶς πέσουν καταγῆς.

Τὰ ὅπλα αὐτῶν πού ἔχουν κάποια περιουσία εἶναι ἕνα τόξο, μιὰ ἀσπίδα, ἕνα ξίφος καὶ ἕνα γερὸ ρόπαλο μὲ μικρὴ λαβή, πού τὸ χοντρό του ἄκρο εἶναι ἔτσι κομμένο, ὥστε νὰ σχηματίζη πολλὲς γωνίες. Αὐτὸ τὸ ρόπαλο εἶναι ἐπικίνδυνο, ὅταν τὸ καταφέρουν ὁρμητικὰ πάνω σὲ γυμνοὺς ὤμους ἢ χέρια. Εἶμαι μάλιστα πεπεισμένος ὅτι ἕνα δυνατὸ χτύπημα ἐπάνω σ' ἕνα κεφάλι προφυλαγμένο μὲ κράνος θὰ κούφαινε τὸν ἄνθρωπο. Πολλοὶ ἔχουν μικρὲς ἀσπίδες ξύλινες καὶ ξέρουν καλὰ νὰ σκεπάζωνται μ' αὐτές, ὅταν ἔφιπποι τραβοῦν τὸ τόξο...

Ἡ ὑπακοὴ στὶς διαταγὲς τοῦ κυρίου τους εἶναι ἀπεριόριστη... καὶ σ' αὐτὴν κυρίως τὴν σταθερὴ ὑποταγὴ χρωστᾶ αὐτὸς τὰ μεγάλα κατορθώματα πού ἔκανε καὶ αὐτὲς τὶς ἀπέραντες κατακτήσεις πού τὸν ἔκαναν κύριο χώρας πολὺ πιὸ σημαντικῆς ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἡ Γαλλία.

Μὲ βεβαίωσαν ὅτι, ὅταν οἱ χριστιανικὲς δυνάμεις πῆραν τὰ ὅπλα ἐναντίον τους, αὐτοὶ ἦταν πάντοτε πληροφορημένοι ἐγκαίρως. Στὴν περίπτωση αὐτή, ὁ αὐθέντης βάζει ἀνθρώπους εἰδικοὺς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, νὰ κατασκοπεύουν τὴν πορεία τους, καὶ πηγαίνει νὰ τοὺς συναντήση μὲ τὸν στρατό του σὲ ἀπόσταση δύο ἢ τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τὸν τόπο, ὅπου ἔχει σκοπὸ νὰ τοὺς ἐπιτεθῆ. Ἂν θεωρήση τὴν εὐκαιρία εὐνοϊκή, ὁρμᾶ ἐναντίον τους ξαφνικά. Γιὰ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἔχουν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος πορείας. Τὸ σύνθημα δίνεται μὲ ἕνα μεγάλο τύμπανο. Τότε αὐτοὶ πού πρέπει νὰ εἶναι ἐπικεφαλῆς φεύγουν πρῶτοι καὶ χωρὶς θόρυβο· οἱ ἄλλοι ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο ἀθόρυβα, χωρὶς νὰ διακόπτεται ποτὲ ἡ γραμμή, γιατὶ καὶ τὰ ἄλογα καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι γυμνασμένοι σ' αὐτὴν τὴν ἄσκηση. Δέκα χιλιάδες Τοῦρκοι, σὲ τέτοια περίσταση, κάνουν λιγότερο θόρυβο ἀπὸ ὅσο θὰ ἔκαναν ἑκατὸ ὁπλισμένοι χριστιανοί. Στὶς συνηθισμένες πορεῖες τους πηγαίνουν μὲ βῆμα, ἀλλὰ σ' αὐτὲς ἐδῶ βαδίζουν τροχάδην καί, ὅπως εἶναι ἐλαφρὰ ὁπλισμένοι, κάνουν ἀπὸ τὸ βράδυ ὡς τὸ πρωὶ τόσο δρόμο, ὅσο σὲ τρεῖς ὁλόκληρες ἡμέρες· καὶ νὰ γιατὶ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ φοροῦν πλήρεις πανοπλίες, ὅπως οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἰταλοί... Μὲ αὐτὲς τὶς ἐσπευσμένες πορεῖες ἐπέτυχαν, στοὺς διαφόρους πολέμους, νὰ αἰφνιδιάσουν τοὺς χριστιανοὺς καὶ νὰ τοὺς συντρίψουν...

Ὁ τρόπος πού μάχονται ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις. Ὅταν ἰδοῦν ἕνα χῶρο καὶ μιὰ εὐκαιρία εὐνοϊκὴ γιὰ ἐπίθεση, χωρίζονται σὲ πολλοὺς οὐλαμούς, ἀνάλογα μὲ τὴν δύναμη τοῦ στρατεύματός των, καὶ ἐπιτίθενται ἀπὸ διάφορες πλευρές. Αὐτὸ τὸ μέσο χρησιμοποιοῦν κυρίως σὲ χῶρες μὲ δάση καὶ βουνά, γιατὶ ἔχουν τὴν τέχνη νὰ συγκεντρώνωνται χωρὶς κόπο.

Ἄλλοτε κάνουν ἐνέδρες καὶ στέλνουν γιὰ ἀνίχνευση μερικοὺς ἄνδρες καλὰ ἐφοδιασμένους. Ἂν αὐτοὶ ἀναφέρουν ὅτι ὁ ἐχθρὸς δὲν ἔχει πάρει τὰ μέτρα του, ξέρουν νὰ παίρνουν τὴν

ἀπόφασή τους ἐπὶ τόπου καὶ νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς περιστάσεις. Ἂν βροῦν τὸν ἐχθρὸ σὲ καλὴ διάταξη μάχης, τριγυρίζουν γύρω ἀπὸ τὸ στράτευμα σὲ ἀπόσταση βολῆς τόξου, πηγαινοέρχονται ἔτσι βάλλοντας ἀδιάκοπα ἐναντίον ἀνθρώπων καὶ ἀλόγων καὶ τὸ κάνουν αὐτὸ τόσες φορές, ὥστε στὸ τέλος φέρνουν σὲ σύγχυση τὸν στρατό. Ἂν θέλουν νὰ τοὺς καταδιώξουν καὶ νὰ τοὺς κυνηγήσουν, φεύγουν καὶ διασκορπίζονται ὁ καθένας στὰ πλευρὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἀντιστέκεται παρὰ μόνο τὸ ἕνα τέταρτο τῶν δυνάμεών του. Ἀλλὰ στὴν φυγή τους εἶναι πρὸ πάντων ἐπίφοβοι καὶ σχεδὸν πάντα ἔτσι κατατρόπωσαν τοὺς χριστιανούς. Γιατὶ φεύγοντας ἔχουν τὴν τέχνη νὰ τραβοῦν μὲ τὸ τόξο τόσο ἐπιδέξια, ὥστε δὲν ἀστοχοῦν ποτὲ νὰ χτυπήσουν τὸν ἱππέα ἢ τὸ ἄλογο.

Ἄλλωστε καθένας ἀπὸ αὐτοὺς ἔχει δεμένο στὸ μικρὸ τόξο τῆς σέλλας του ἕνα μικρὸ τύμπανο (tabolkan). Ἂν ὁ ἀρχηγὸς ἢ κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς του ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ ἐχθρὸς ποὺ ἀκολουθεῖ βρίσκεται σὲ ἀταξία, χτυπᾶ τρεῖς φορὲς πάνω στὸ τύμπανό του· καθένας ἀπὸ τὴν πλευρά του καὶ ἀπὸ ἀπόσταση σὲ ἀπόσταση κάνει τὸ ἴδιο: σὲ μιὰ στιγμὴ ὅλοι συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ καί, κατὰ τὶς περιστάσεις, δέχονται μὲ καλὴ παράταξη τοὺς ἐπιτιθεμένους ἢ ὁρμοῦν ἐναντίον τους κατὰ οὐλαμοὺς προσβάλλοντάς τους ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές.

Σὲ μάχες κατὰ παράταξη χρησιμοποιοῦν κάποτε ἕνα ἄλλο στρατήγημα: ρίχνουν φωτιὲς ἀνάμεσα στὰ ἄλογα τοῦ ἱππικοῦ, γιὰ νὰ τὰ τρομάξουν· ἀκόμη βάζουν συχνὰ ἐπικεφαλῆς τῆς γραμμῆς τους ἕνα μεγάλον ἀριθμὸ ἀπὸ καμῆλες ἢ δρομάδες δυνατὲς καὶ τολμηρές· τὶς σπρώχνουν πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐναντίον τῶν ἀλόγων καὶ φέρνουν σ' αὐτὰ ἀταξία.

Τέτοιοι εἶναι οἱ τρόποι πολέμου ποὺ οἱ Τοῦρκοι ὡς τώρα χρησιμοποίησαν ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Ἀσφαλῶς δὲν θέλω καθόλου νὰ τοὺς κακολογήσω οὔτε νὰ τοὺς ὑποτιμήσω... ἐν τούτοις ὅμως εἶμαι πεπεισμένος ὅτι στρατεύματα καλὰ ἐξασκημένα καὶ μὲ καλὴ διοίκηση εὔκολα θὰ μποροῦσαν νὰ τοὺς νικήσουν...» [1].

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄτακτων αὐτῶν στρατευμάτων ἦταν ρευστὸς καὶ ἀκαθόριστος. Ἄλλοι τοὺς ἀνέβαζαν σὲ 50.000 (30.000 ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ 20.000 ἀπὸ τὴν Ρούμελη) [2] καὶ ἄλλοι σὲ 120.000. Ἀπ' αὐτοὺς 60.000 ἦταν ἔφιπποι καὶ καλὰ ὁπλισμένοι μὲ ἀσπίδα (tarquais) καὶ μὲ σπαθί, ἐνῶ οἱ ἄλλοι μισοὶ ἦταν πεζοὶ καὶ κακῶς ὁπλισμένοι: ἄλλοι εἶχαν μόνο σπαθὶ ἢ μόνο τόξο καὶ πολλοὶ δὲν εἶχαν παρὰ ἕνα ρόπαλο. Μολαταῦτα οἱ πεζοὶ Τοῦρκοι θεωροῦνταν καλύτεροι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ γενικὰ πολὺ καλοὶ στρατιῶτες [3]. Μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Brocquière συμφωνεῖ καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ Δούκα: «Καὶ μόνο ν' ἀκούσουν τὴν φωνὴ τοῦ ντελάλη (κήρυκα) ποὺ τοὺς καλεῖ γιὰ ἐπιδρομή, ποὺ στὴν γλώσσα τους ὀνομάζεται akin, τότε ὅλοι ἄτακτα καὶ σὰν ποτάμι, μόνοι τους χωρὶς σακκούλα καὶ δισάκι οἱ περισσότεροι καὶ χωρὶς δόρατα καὶ ξίφη, ἄλλοι πεζοί, προχωροῦν,

---

1. *Brocquière,* ἔνθ' ἀν. σ. 602 - 610. Γιὰ τὸν τρόπο τοῦ πολέμου γενικὰ τῶν τουρκικῶν φύλων βλ. καὶ τὴν βιβλιογραφία, ποὺ παραθέτω στὴν σ. 111 ὑπ. 1 τοῦ βιβλίου μου. Πρβλ. καὶ *Pero Tafur,* Travels, σ. 127· «The Turks have the custom to carry in the addle an iron staff, and a tambourine with their bows and quivers. This is the whole of their fighting outfit...».

2. *Brocquière,* ἐκδ. Schefer, 12 σ. 26b - 264, 265, 266, ὅπου καὶ ἄλλες σχετικὲς πληροφορίες τοῦ Johannes Torzelo καὶ σχέδια ἐκστρατείας γιὰ τὶς χριστιανικὲς δυνάμεις.

3. *Brocquière,* σ. 579. Πρβλ. καὶ σ. 592.

χωρὶς νὰ ἔχουν οἱ πιὸ πολλοὶ τίποτε ἄλλο στὰ χέρια τους παρὰ ἕνα ρόπαλο, ... γιὰ νὰ αἰχμαλωτίσουν κανέναν χριστιανό»[1]. Ἀγανακτισμένος ὁ Brocquière ἀπὸ τὴν ὄψη τοῦ ἄτακτου αὐτοῦ στρατοῦ γράφει ὅτι «εἶναι μεγάλη ντροπὴ γιὰ τὴν χριστιανοσύνη ν' ἀφήνεται νὰ ὑποτάσσεται ἀπὸ τέτοιους ἀνθρώπους, ποὺ εἶναι πολὺ κατώτεροι ἀπ' ὅ,τι τοὺς φαντάζονται»[2].

Οἱ σουλτάνοι ἐμπεδώνουν τὴν κυριαρχία τους στὶς κατακτημένες χῶρες μὲ τὸ σύστημα τῶν τιμαριούχων σπαχήδων, ποὺ ἐφαρμόζουν. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἑδρεύουν στὰ κάστρα, εἶναι οἱ hisar-eri ἢ kale-eri, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὶς τακτικὲς δυνάμεις τῶν κάστρων κατὰ τὸν 15ο αἱ.[3]

Οἱ Τοῦρκοι τὴν ἐποχὴ αὐτοὶ εἶναι εἶναι ἀκόμη ἁπλοὶ στὰ ἤθη τους, ἔχουν τὴν πίστη, τὸν φανατισμὸ καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν νεοφώτιστων μουσουλμάνων[4], καθὼς καὶ τὴν ὁρμὴ τοῦ πρωτόγονου καὶ σκληραγωγημένου λαοῦ, ποὺ μεγαλώνει μέσα στὴν ἡρωικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ἐπυλλίων (chansons de geste)[5] καὶ στὶς σκηνὲς τῶν στρατοπέδων χειμώνα καλοκαίρι[6]. Ἔχουν τὴν δίψα τῶν λαφύρων καὶ τὴν ἐλπίδα νὰ γίνουν κύριοι τιμαρίων. Τὰ τιμάρια ἦταν βέβαια ἕνας θεσμὸς παρόμοιος πρὸς τὰ φέουδα τῶν Φράγκων καὶ τὶς πρόνοιες τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ οἱ ἰδιοκτῆτες τους, ὅπως εἴδαμε, κατεῖχαν προσωρινὰ τὰ κτήματά τους, δηλαδὴ ἦταν πάντα στὸ χέρι τοῦ σουλτάνου νὰ τὰ πάρη πίσω· ἐπομένως οἱ τιμαριοῦχοι δὲν ἀποτελοῦσαν ἀπόλυτα κλειστὴ τάξη, ὅπως οἱ φεουδάρχες τῆς Δύσης· οὔτε καὶ συμπεριφέρονταν σκληρὰ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους των, ὅπως οἱ δυνατοὶ τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπιδιώξει καὶ πετύχει τὴν κληρονομικὴ μεταβίβαση τῶν προνοιῶν.

Ἔτσι ἐρχόμαστε στὶς σχέσεις τῶν Τούρκων πρὸς τοὺς συνανθρώπους των καὶ γενικὰ στὴν ἐξέταση τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τους. Κανόνες ἠθικῆς ζωῆς γι' αὐτοὺς ἦταν ἡ διδασκαλία τοῦ Κορανίου καὶ οἱ θρησκευτικοκοινωνικὲς ἰδέες τῶν Ἀχῆ[7], οἱ ὁποῖες εἶχαν οὐσιαστικὸ περιεχόμενο καὶ ἐφαρμογὴ στὴν πράξη. Ἡ εὐσπλαχνία καὶ ἡ φιλανθρωπία, ἰδίως πρὸς τοὺς ὁμοθρήσκους, ἐξασφάλιζαν τὴν ἀνταμοι-

---

1. *Δούκας*, σ. 135 βλ. καὶ 136 (Grecu, 177 - 179).

2. *Brocquière*, σ. 592.

3. *Inalcık*, Ottoman Methods of Conquest, «Studia Islamica» 2 (1954) 107.

4. *Loenertz*, Cydonès. Correspondance, 2 σ. 240· «.... τοῖς μὴ πειθόμενοις ἀδιάλλακτα πολεμοῦσι, καὶ λατρείαν θεῷ προσφέρειν τὴν ἐκείνων σφαγήν».

5. *Brocquière*, σ. 527· «...sont gens de fatigue, d'une vie dure, et à qui il ne coûte rien, ainsi que je l'ai vu tout le long de la route, de dormir sur la terre comme les animaux». Γιὰ τὰ ἔπη γενικὰ τῶν Τούρκων βλ. *M. Canard*, Delhemma. Sayyid Battâl et 'Omar Al-No'mân, «Byzantion» 12 (1937) 183 - 188.

6. Βλ. *Peno Tafur*, Travels, σ. 127. «The Grand Turk and his people are always in the field in tents, both in winter and summer, and although the city is close at hand, he never enters it unless it is to go with women to the bath...».

7. Βλ. γι' αὐτὲς στοῦ *Γεωργιάδη - Ἀρνάκη*, Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί, σ. 110 κ.ἑ. Ἐπι-

βῆ στὸν παράδεισο. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἵδρυση τζαμιῶν, πτωχοκομείων, μενδρεσέδων, γεφυρῶν, κρηνῶν κ.λ.

Σύγχρονοι ξένοι περιηγητὲς μᾶς δίνουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὶς ἠθικὲς ἀρετὲς τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης: ὅτι εἶναι εὐσπλαχνικοὶ καὶ φιλάνθρωποι, χαρούμενοι [1], εἰλικρινεῖς, ἔντιμοι καὶ θαρραλέοι, ὅταν εἶναι ἀνάγκη [2]. Συγκεκριμένα ὁ Pero Tafur γράφει: «Οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἕνας εὐγενικὸς λαός, πολὺ φιλαλήθης. Ζοῦν στὴν χώρα τους σὰν εὐγενεῖς, ὅπως τὸ μαρτυροῦν οἱ δαπάνες τους, οἱ πράξεις τους, ἡ τροφή τους καὶ οἱ ἀθλοπαιδιές τους καὶ τὰ στοιχήματα ἐπάνω σ' αὐτές. Εἶναι πολὺ εὔθυμοι καὶ καλοκάγαθοι καὶ εὐχάριστοι στὴν συναναστροφή τους, ἔτσι ποὺ ὅταν ἕνας σ' αὐτὰ τὰ μέρη μιλῇ γιὰ κάποιον ἐνάρετο, ἀρκεῖ νὰ πῇ ὅτι εἶναι σὰν Τοῦρκος» [3]. Ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμηση λοιπὸν καὶ τὸν σεβασμὸ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ γενικὰ ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη οἱ Τοῦρκοι βρίσκονταν σὲ ἀνώτερη βαθμίδα ἀπ' ὅ,τι οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ λοιποὶ χριστιανοί.

Τὴν ἠθικὴ αὐτὴ ὑπεροχή τους τὴν ἀντιλαμβάνονταν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι τὴν ἐπροπαγάνδιζαν στοὺς χριστιανούς. Δὲν μποροῦσαν νὰ χωνέψουν τοὺς Βυζαντινούς, αὐτοὺς τοὺς ματαιόδοξους πολιτισμένους, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν βαρβάρους ὅλους τοὺς ἄλλους καὶ οἱ ὁποῖοι δὲν ἐφάρμοζαν τὶς ἰδέες τοῦ Εὐαγγελίου στὴν πράξη. Συγκεκριμένα τοὺς κατηγοροῦν ὅτι «δὲν χειρίζονται τὶς πνευματικὲς ἢ κοσμικὲς ὑποθέσεις τους μὲ δικαιοσύνη, γιατὶ ἀποβλέπουν στὸν πλοῦτο ἢ στὴν εὔνοια καὶ ὁ πλούσιος συμπεριφέρεται στὸν φτωχὸ μὲ ὑπεροψία καὶ δὲν τὸν βοηθεῖ μὲ δωρεὲς ἢ μὲ δικαιοσύνη καὶ δὲν τηρεῖ τὴ διδασκαλία τοῦ Κυρίου...» [4]. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κακὴ κοινωνικὴ ὀργάνωση τῶν ἀντιπάλων τους ἀναζητοῦσαν καὶ ἀπέδιδαν τὴν αἰτία τῶν νικῶν τους οἱ Τοῦρκοι, γιὰ τὶς ὁποῖες ἀποροῦσαν καὶ οἱ ἴδιοι. Ἔτσι ἔμμεσα παραδέχονταν ὅτι εἶναι ὄργανα τῆς τιμωρίας τοῦ Θεοῦ: ἔλεγαν δηλαδὴ ὅτι τὴν κατάκτηση τῶν χριστιανικῶν ἐδαφῶν δὲν τὴν ὀφείλουν στὴν δύναμή τους οὔτε στὴν σοφία τους οὔτε στὴν ἁγιότητά τους, ἀλλὰ στὴν ἀδικία, στὴν κακοήθεια καὶ στὴν ἀλαζονεία τῶν χριστιανῶν [5]. Στὶς ἰδέες αὐτὲς πρέπει ἴσως ν' ἀναζητηθῇ καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ αἴτια τῆς σκληρῆς συμ-

---

σης στοῦ *αὐτοῦ*, Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire. Akhis, Bektachi Dervishes, and Craftsmen, «Journal of Near Eastern Studies» 12 (1953) 232 - 247.

1. *Brocquière*, σ. 527 - 528· βλ. σ. 527. «J'ay veu bien Souvent, quant nous mengions, que s'il passoit ung povre homme auprès d'eulx, ils le faisoient venir mengier avec nous· *ce que nous, ne fésiesmes point*», (ἐκδ. Schefer, σ. 96 - 97. Στὸ κέντρο ὅμως τῆς Μ. Ἀσίας καὶ εἰδικὰ στὴν Καραμανία οἱ κάτοικοι εἶναι σκληροὶ καὶ ληστρικοὶ καὶ κινδυνεύει ὁ ξένος νὰ δολοφονηθῇ, ἂν βγῇ ἔξω τὴν νύχτα (σ. 540 κ.ἑ.).
2. Βλ. *Brocquière*, σ. 527, 610. *Pero Tafur*, Travels, σ. 128.
3. *Pero Tafur*, ἔνθ' ἀν. σ. 128.
4. *Schiltberger*, Travels, σ. 77.
5. *Schiltberger*, ἔνθ' ἀν. σ. 54 - 55.

περιφορᾶς τῶν Τούρκων ἀπέναντι τῶν Βυζαντινῶν. Ἀναγκαῖο λοιπὸν συμπέρασμα τῶν δοξασιῶν αὐτῶν εἶναι ὅτι οἱ μουσουλμάνοι καὶ συγκεκριμένα οἱ Τοῦρκοι θὰ πάψουν νὰ κατακτοῦν καὶ μάλιστα θὰ διωχθοῦν ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς χῶρες, ὅταν οἱ πνευματικοὶ καὶ κοσμικοὶ ἄρχοντες τῶν χριστιανῶν πάψουν νὰ εἶναι ἄδικοι καὶ διεφθαρμένοι. Καὶ πραγματικὰ ἔλεγαν ὅτι αὐτὰ τὰ ἔβρισκαν καὶ τὰ διάβαζαν στὰ προφητικά τους βιβλία [1]. Ἡ τουρκικὴ προφητεία γιὰ τὴν προσωρινότητα τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, ποὺ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα, γιατὶ ὁμοιάζει μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικές, ποὺ θὰ τὶς μελετήσουμε ἀργότερα, ἔζησε ὡς τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 [2] καὶ ὡς αὐτὰ ἀκόμη τὰ τελευταῖα χρόνια [3].

Οἱ ἰδέες αὐτές, ποὺ τὶς προπαγάνδιζαν οἱ μουσουλμάνοι καὶ τὶς χρησιμοποιοῦσαν σὰν ὅπλο γιὰ τὴν ἐπιβολή τους, δὲν θὰ ἦταν βέβαια ἄγνωστες στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ πρὸ πάντων στὸν φιλόσοφο Γεμιστό, ποὺ εἶχε ζήσει καὶ μαθητεύσει κοντὰ στὸν Ἑβραῖο δάσκαλό του Ἐλισσαῖο στὴν Προῦσα. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν ἀβάσιμο νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ Γεμιστὸς (ποὺ γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν σύγχρονη πραγματικότητα) ἐνισχύθηκε στὴν διατύπωση τῶν κοινωνικῶν του μεταρρυθμίσεων καὶ ἀπὸ τὶς παρόμοιες ἀντιλήψεις τῶν μουσουλμάνων γιὰ τὰ αἴτια τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου.

Ἐνῶ λοιπὸν τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ἀφυπνιζόταν καὶ ὁ Γεμιστὸς καὶ οἱ μαθητές του μὲ τὶς νέες πολιτικοκοινωνικὲς ἰδέες εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀντιμετωπίζουν τὴν κρίσιμη κατάσταση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν λήξη τῆς δεκαετίας τῶν ἀλληλομαχιῶν τῶν γιῶν τοῦ Βαγιαζὶτ Α' (1403 - 1413) ἀνασυντάσσονται καὶ συνεχίζουν τὴν πορεία τους πρὸς τὰ ἐμπρός.

---

1. *Schiltberger,* ἔνθ' ἀν. σ. 77· «...that the Christians will yet expel them out of the country, and will again posses the country...».

2. Βλ. *Φωτ. Χρυσανθοπούλου,* Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1899, τ. 1 σ. 135 - 136.

3. Βλ. *Β. Κ.,* Ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία, Ἀθῆναι 1923, σ. 61.

V. ΟΙ ΒΟΡΕΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΕΠΙ ΜΟΥΡΑΤ Β′ (1421-1451)

Α. ΟΙ ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΑ ΚΟΙΝΟΤΙΚΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ

1. Τὸ προνομιακὸ καθεστὼς τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐπὶ τοῦ Μεχμὲτ Α′ (1413-1421) καὶ ἰδίως ἐπὶ τοῦ Μουρὰτ Β′ (1421-1451) ὁ κίνδυνος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶναι ὁλοφάνερος. Ἀποκαθίσταται ἡ ἑνότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ εἶχε διασπαστῆ ὕστερ' ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Ἄγκυρας (1402), ἡ αἴγλη τοῦ μουσουλμανισμοῦ προβάλλεται καὶ πάλι μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀκούσια ἢ ἑκούσια προσέλευση τῶν χριστιανῶν στὴν νέα θρησκεία [1] καὶ οἱ Τοῦρκοι ξαναβρίσκουν τὴν παλαιά τους κατακτητικὴ ὁρμή. Τὰ ἐπικά τους τραγούδια, ποὺ τραγουδοῦν εὐχάριστα [2], μαρτυροῦν τὴν ἐθνικοθρησκευτική τους περηφάνεια καὶ εὐαισθησία. Οἱ χριστιανοὶ σκλάβοι εἶναι πάλι ἀπειράριθμοι καὶ πουλιοῦνται ἰδίως στὸ μεγάλο διαπορθμευτικὸ κέντρο, στὴν Καλλίπολη [3].

Οἱ Τοῦρκοι, σκληραγωγημένοι πολεμιστές [4], ἐπιβάλλονται ὄχι μόνο μὲ τὶς στρατιωτικές τους ἱκανότητες καὶ μὲ τὴν πίστη τους στὴν ὑπεροχὴ τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἰδεῶν τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀγριότητα τῶν πολεμικῶν τους ἠθῶν, μὲ τὴν καλὴ γιὰ τὴν ἐποχή τους στρατιωτικὴ ὀργάνωση [5] καὶ μὲ τὶς συνεχεῖς φροντίδες τῶν σουλτάνων γιὰ τὴν βελτίωσή της. Ἰδίως ἐπὶ Μουρὰτ Β′ καὶ τοῦ γιοῦ του Μεχμὲτ Β′ ὀργανώνεται ὁριστικὰ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος.

Ὁ Μουρὰτ Β′, ὁ κοντόχοντρος ἐκεῖνος σουλτάνος μὲ τὰ μογγολικὰ χαρακτηριστικά, τὸ φαρδὺ μελαχροινὸ πρόσωπο, τὰ ἐξογκωμένα μῆλα τῶν παρειῶν, τὴν μεγάλη καὶ γαμψὴ μύτη, τὰ μικρὰ μάτια καὶ τὴν στρογγυλὴ γενειάδα του, μολονότι ἔρεπε περισσότερο πρὸς τὴν ἡσυχία, τὴν οἰνοποσία, τὶς ἡδονὲς τοῦ χαρεμιοῦ καὶ τὴν παιδεραστία παρὰ πρὸς τοὺς πολέμους, εἶχε μεγάλες στρατιωτικὲς καὶ διοικητικὲς ἱκανότητες [6]. Ἦταν ἀκόμη ἤπιος, καλός, δίκαιος καὶ γενναιόδωρος ἀπέναντι τῶν Τούρκων ὑπηκόων του. Ὅπως καὶ οἱ προκάτοχοί του, μοίραζε τιμάρια στοὺς ἄνδρες ποὺ ἤθελε νὰ τιμήση. Τὰ τιμάρια αὐτά, εἴχαμε ἰδεῖ,

---

1. *Brocquière,* ἔνθ' ἀν. σ. 257.
2. Βλ. *Dopp,* Traité, σ. 51 - 52.
3. Βλ. *Brocquière,* ἔνθ' ἀν. σ. 527. Πρβλ. καὶ *Pero Tafur,* Travels, σ. 127. Βλ. καὶ σ. 128.
4. *Dopp,* Traité, σ. 53.
5. Βλ. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. 310.
6. Βλ. *Brocquière,* ἔνθ' ἀν. σ. 575, 576, 577, 578.

ὑποχρέωναν τὸν κάτοχό τους σὲ καιρὸ πολέμου νὰ συνοδεύῃ τὸν σουλτάνο μὲ ὁρισμένο ἀριθμὸ ἀνδρῶν. Ὁ σουλτάνος μποροῦσε, ἂν ἤθελε, νὰ τὰ πάρῃ πίσω [1].

Ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἄνοδό του στὸ θρόνο τὰ τουρκικὰ στρατεύματα πολιορκοῦν τὴν Κωνσταντινούπολη (1422), λεηλατοῦν τὰ περίχωρα, αἰχμαλωτίζουν καὶ μετατοπίζουν τοὺς πληθυσμούς. Νέο μεγάλο ρεῦμα ἐξόδου καὶ φυγῆς τῶν κατοίκων, φτωχῶν καὶ πλούσιων, ἀπογυμνώνει τὴν πρωτεύουσα, ἡ ὁποία φθίνει οἰκονομικά [2].

Ἡ ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν βασιλεύουσα γίνεται ὁλοένα καὶ πιὸ πνιγερή. Ἡ θύελλα λυγίζει καὶ σπάζει τοὺς τρυφεροὺς κλώνους, σκορπίζει τοὺς πρώτους ἀνθοὺς καὶ ἀπειλεῖ νὰ ξεριζώσῃ καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν κοσμὸ τοῦ νεοελληνικοῦ δένδρου [3]. Ὁ Μανουὴλ Β', γέρος πιὰ (βλ. εἰκ. 17), παρακολουθώντας τὴν καται-

17. Ὁ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος.

1. Ὁ Μουρὰτ Β' δὲν φορολογοῦσε τοὺς ὁμοεθνεῖς του μὲ ἔγγειο ἢ προσωπικὸ φόρο (taille)—ἐννοεῖ τὸν κεφαλικὸ φόρο, τὸ χαράτς—οὔτε τοὺς ἀποσποῦσε χρήματα μὲ ἐκβιασμοὺς (*Brocquière*, ἔνθ' ἀν. σ. 578). Τὴν ἴδια γενικὰ εἰκόνα τῆς προσωπικότητας τοῦ Μουρὰτ—κολακευτικὴ βέβαια—δίνει καὶ ὁ σύμβουλός του Šükrüllāh (*Seif,* Der Abschnitt über die Osmanen, MOG 2 (1923 - 1925) 115 - 116.

2. Βλ. διήγηση *Ἰωάννου Κανανοῦ,* ἔκδ. Βόννης. Πρβλ. καὶ ἄλλες πληροφορίες στοῦ *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. ις' κ.ἑ., 215.

3. Πρβλ. *Βρυεννίου,* Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 104· «ἔοικε τοῦτο τὸ Γένος δένδρῳ μεγάλῳ καὶ ὑψηλῷ, ποικίλοις μὲν ἄνθεσι κομῶντι καὶ παντοίοις βρίθοντι καρποῖς, ὑπὸ δὲ πάντων θηρίων τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ τῶν πετεινῶν διὰ ταῦτα πολεμουμένῳ».

γίδα «σύννους» καὶ ἐννοώντας πόσο βαριὰ καὶ ἐπικίνδυνη κληρονομία εἶχε γίνει ἡ ἀρχαία παράδοση, τὸ λαμπρὸ δηλαδὴ παρελθόν, ἐκμυστηρεύεται στὸν αὐλικό του Σφραντζῆ ὅτι «οὐ βασιλέα θέλει ἡμῶν ἡ ἀρχή, ἀλλὰ οἰκονόμον»[1].

῾Η πρωτεύουσα σιγὰ σιγὰ ἐρημώνεται [2], οἱ ἀκατοίκητοι χῶροι μέσα σ' αὐτὴν εἶναι μεγάλοι [3], ὁ πατριαρχικὸς ναὸς τῶν ῾Αγίων ᾿Αποστόλων μὲ τοὺς πολυτελεῖς τάφους τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων ἀπὸ πορφυρίτη λίθο ἔχει φθαρῆ ἀπὸ τὸν χρόνο [4] καὶ τὸ παλάτι καταρρέει, χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση οἱ τελευταῖοι Παλαιολόγοι νὰ τὸ ἐπισκευάσουν — χαρακτηριστικὰ σημάδια ποὺ καθρεφτίζουν τὴν γενικὴ κατάσταση τοῦ κράτους. ῾Η φυγὴ τῶν κατοίκων πρὸς ἀσφαλέστερα μέρη, καθὼς καὶ ἡ φτώχεια, τὸ κακὸ ντύσιμο καὶ ἡ ἀθυμία ἐκείνων, ποὺ ἔχουν μείνει, μιλοῦν πολὺ καθαρὰ γιὰ τὰ δεινά, ποὺ εἶχαν ὑποφέρει καὶ ὑποφέρουν ἀκόμη [5].

Μολαταῦτα εἶναι ν' ἀπορῇ κανείς, πῶς ὁ ποικιλότροπα καταπονημένος αὐτὸς λαὸς ἔβρισκε ἀκόμη δυνάμεις ν' ἀνθίσταται ὁλοένα καὶ πιὸ πεισματικὰ ἐναντίον τῶν Τούρκων. ᾿Ανάμεσα στὰ ἄλλα αἴτια φαίνεται ὅτι καὶ οἱ ἱστορικὲς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος, ποὺ γίνονται ὁλοένα καὶ πιὸ ζωηρές, βρίσκουν ἀπήχηση στὴν ψυχή του, καὶ ὅτι ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ συνείδηση ἐντείνει τὴν ἐθνική. ῞Ενας νέος ἑλληνικὸς κόσμος γεννιέται καὶ διαμορφώνεται, ἕνας ζωντανὸς ὀργανισμός, ποὺ θέλει νὰ ἐπιζήσῃ. Τί ἄλλο παρὰ τὴν σκληρή του ἀντίσταση μαρτυροῦν τὰ λόγια τοῦ Pero Tafur, ὅτι ἡ Θράκη ἔχει ἐρημωθῆ ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, «γιατὶ οἱ ῞Ελληνες σηκώνουν ὅλο τὸ βάρος τοῦ πολέμου καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἄσπλαγχνοι καὶ τοὺς μεταχειρίζονται μὲ μεγάλη σκληρότητα» [6]. ῎Αλλωστε εἶναι γνωστὸ στοὺς τελευταίους ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντίου, ὅτι «αἱ τῶν Ρωμαίων δυνάμεις» καὶ στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα πρόβαλλαν συνεχῶς ἐναντίον τῶν Τούρκων «πολλὴν ἐναντίωσιν καὶ ἀγωνίαν» [7].

Τὰ ἴδια παθαίνει καὶ τὸ ἐλεύθερο τμῆμα τῆς Μακεδονίας, ἡ πρωτεύουσα της, ἡ Θεσσαλονίκη. ῾Ο Bürak μπέης, ὁ γιὸς τοῦ ᾿Εβρενός, τὴν πολιορκεῖ τὸν ᾿Ιούνιο τοῦ 1422 καὶ λεηλατεῖ τὴν ἀνατολικὴ περιοχή της ὡς τὴν Κασσάνδρα, τὴν Καλαμαριά [8]. Πολλοὶ εἶναι οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ ὁποῖοι «ὑπό τε τῆς

1. *Σφραντζῆς*, σ. 179.
2. Βλ. *Buondelmonti*, ἔνθ' ἀν. σ. 89. Πρβλ. καὶ σ. 155 τοῦ βιβλίου μου.
3. Βλ. *Brocquière*, σ. 559. *Pero Tafur*, Travels, σ. 123· «the city is badly populated».
4. *Buondelmonti*, ἔνθ' ἀν. σ. 88.
5. *Tafur*, Travels, σ. 145 - 146.
6. *Tafur*, ἔνθ' ἀν. σ. 126.
7. *Κριτοβούλου τοῦ ᾿Ιμβρίου*, Ξυγγραφὴ ἱστοριῶν, ed. Ch. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum, Paris 1883, V, I, 14, 3 - 9.
8. *S. Kugéas*, Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV Jahrhunderts, BZ 23 (1914 - 1920) 148. ῾Ο «Μπαράκος(?) τοῦ Βρανέως(?)» τοῦ χρονικοῦ εἶναι ὁ Bürak, ὁ γιὸς τοῦ ᾿Εβρενός.

ἀνωμαλίας καὶ καιρικῆς στενώσεως τῶν πραγμάτων» εἶχαν πέσει σὲ φτώχεια «ἐκ πλούτου καὶ δόξης καὶ εὐημερίας», ὅπως λέγει καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό της στὰ 1420 μιὰ δωρήτρια κτημάτων στὴν μονὴ Ἁγ. Διονυσίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους [1]. Πολλοὶ ὑποφέρουν καὶ πεινοῦν. Γι' αὐτὸ 8 περίπου χιλιάδες εἶχαν ἀποδημήσει καὶ ἐγκαταλείψει τὰ σπίτια τους. Τὸν Σεπτέμβριο 1423 ὁ διοικητὴς τῆς Θεσσαλονίκης Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος καὶ οἱ ἄρχοντές της προτιμοῦν νὰ τὴν παραδώσουν στοὺς Βενετοὺς μὲ τὸν ὅρο νὰ σεβαστοῦν τὴν κοινοτική τους αὐτονομία καὶ τὰ προνόμια τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τῆς Ἐκκλησίας [2]. Παρόμοιο γεγονὸς εἶχε προηγηθῆ στὴν Κέρκυρα [3].

Τὸν ἴδιο χρόνο, ἀλλὰ λίγο νωρίτερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1423, οἱ Βενετοὶ εἶχαν καταλάβει καὶ ἄλλα δύο ἐπίκαιρα σημεῖα στὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα, τὴν Στυλίδα καὶ τὸ Αὐλάκι [4], ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν κυριαρχία τους μέσα στὸν Μαλιακὸ κόλπο καὶ τὴν προστασία τῆς Εὐβοίας ἀπὸ Β.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μανουὴλ Β' (21 Ἰουλίου 1425) ὁ Μουρὰτ Β' κινητοποιεῖ τὶς δυνάμεις του ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Λαμίας καὶ λεηλατεῖ τὰ περίχωρά τους. Λίγο ἀργότερα (τέλη 1425 ἢ ἀρχὲς 1426) δέχεται νὰ σταματήσῃ τὶς ἐπιχειρήσεις του μὲ τὸν ὅρο νὰ τοῦ παραχωρήσῃ ὁ Ἰωάννης Η' (βλ. εἰκ. 18) τὴν Βάρνα, τὶς περιοχὲς τοῦ Στρυμόνα καὶ τῆς Λαμίας [5].

Οἱ Βενετοὶ μένουν γιὰ λίγα χρόνια ἀκόμη στὴν Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ ἡ θέση τους ἐκεῖ δὲν εἶναι καθόλου εὐχάριστη. Οἱ Τοῦρκοι δὲν παύουν νὰ τοὺς ἐνοχλοῦν, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τοὺς κατηγοροῦν ὅτι δὲν τηροῦν τὶς ὑποσχέσεις τους, ὅτι δηλαδὴ καταπατοῦν τὰ κοινοτικά τους προνόμια.

Ποιὰ ὅμως ἦταν αὐτὰ τὰ προνόμια; Ποιοὶ θεσμοὶ ἀποτελοῦσαν τὸ προνομιακὸ καθεστὼς τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἕνα μεγάλο κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ συνεχῆ παράδοση βίου ὡς τὴν τουρκοκρατία, ἑπομένως μὲ ἰδιάζουσα πολιτιστικὴ ἀκτινοβολία; Θεμελιώδης ἦταν ὁ θεσμὸς τῆς *γερουσίας* ἢ *συγκλήτου* ἢ *βουλῆς*, ἢ ἀλλιῶς τῆς *δωδεκάδας*, ὅπως φαίνεται νὰ ἦταν γνωστὴ στὸν λαό. Εἶναι δηλαδὴ τὸ ἴδιο σῶμα ποὺ μνημονεύεται στὰ βυζαντινὰ κείμενα τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἔχει ἀριστοκρατικὴ σύνθεση: τὸ ἀπαρτίζουν εὐγενεῖς καὶ ἀστοί, ποὺ πρέπει νὰ γνωρίζουν «τὰς συνηθείας» τῆς χώρας καὶ νὰ φροντίζουν ὄχι μόνο γιὰ τὰ κοινοτικὰ ζητήματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐχθρικῶν ἀπειλῶν,

1. Βλ. *Γ. Ι. Θεοχαρίδου* Ἄγνωστα τοπογραφικὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἐξ ἀνεκδότου ἐγγράφου τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῆς Διονυσίου, «Μακεδονικά» 5 (1960) 4.

2. *Apost. E. Vacalopoulos,* A History of Thessaloniki, transl. by T.F. Carney, Thessaloniki 1963, σ. 62 - 70. Πρβλ. καὶ *C. Manfroni,* La marina veneziana alla diffesa di Salonicco (1423 - 1430), «Nuovo Archivio Veneto», Venezia 1910, σ. 5 - 68.

3. Βλ. σ. 193 τοῦ βιβλίου μου.

4. *Thiriet,* Régestes, 2 σ. 207.

5. Βλ. *Bakalopoulos,* Les limites de l'empire byzantin jusqu'à sa chute (1453), BZ 55 (1962) 62.

ἀφοῦ ἡ κεντρικὴ ἀρχὴ εἶναι ἀπομακρυσμένη. Τὸ σῶμα αὐτὸ μόλις πρόλαβε νὰ κάνῃ μερικὲς συνεδριάσεις, γιατὶ οἱ Βενετοί, παρὰ τὶς γραπτές τους συμφωνίες μὲ τοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ τὶς διαμαρτυρίες τους, δὲν ἐπέτρεψαν τὴν συνέχιση τῶν ἐργασιῶν του. Τὸ πνεῦμα ὅμως τῆς παραδόσεως δὲν χάθηκε καὶ ἀσφαλῶς συνέχεια

18. Ὁ Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος.

τοῦ συμβουλίου τῶν «εὐγενῶν» εἶναι τὸ δωδεκαμελὲς συμβούλιο τῶν «προκρίτων», ποὺ λειτουργεῖ μὲ ἀρκετὰ εὐρεῖα δικαιοδοσία, διοικητικὴ καὶ δικαστική, ὡς τὰ τελευταῖα ἀκόμη χρόνια τῆς τουρκοκρατίας [1]. Ἂς σημειωθῇ ὅτι τὸν ἐνδιάμεσο κρίκο μᾶς τὸν δίνει πωλητήριο μητροπολιτικὸ ἔγγραφο τοῦ 1502, ποὺ ὑπογράφεται ἀπὸ ἀξιωματούχους κληρικοὺς καὶ «ἄρχοντας ἐκ τῆς πολιτείας». Ὁ ἐκδότης τοῦ ἐγγράφου καθηγητὴς Στίλπων Κυριακίδης εἶχε τονίσει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξεταστοῦν πληρέστερα καὶ μάλιστα ἱστορικὰ οἱ εἰδήσεις του οἱ σχετικὲς μὲ

---

1. Βλ. *Βακαλοπούλου*, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Βενετοκρατίας, «Τόμος Ἀρμενοπούλου», σ. 137 - 141. Μνεία τῶν «ἀρχόντων τῆς συγκλήτου» ἔχουμε καὶ σ' ἕνα ἔγγραφο τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Μελετίου μὲ χρονολογία 14 Ἀπριλίου 1421 (βλ. στοῦ *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, σ. 266).

τὴν διοίκηση τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων [1]. Πρωταρχικὸ πρόβλημα: ποιοὶ εἶναι οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ κοσμικοί, ποὺ ὑπογράφουν τὸ ἔγγραφο; Τὸ αἴνιγμα λύνεται, ἂν προσθέσουμε τὸν ἀριθμό τους, ὁπότε ἔχουμε σύνολο 12, ἔχουμε δηλαδὴ τὴν δωδεκαμελῆ κοινοτικὴ ἐπιτροπή, τῆς ὁποίας τὰ περισσότερα μέλη, δηλαδὴ τὰ 7, εἶναι ἱερωμένοι. Τὸ πράγμα δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο, γιατὶ καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. μνημονεύονται «ὑπουργοὶ τοῦ θεοῦ» μέλη τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου [2]. Ἂν ἀποβλέψουμε στὴν σύνθεσή του τὴν ἐποχὴ αὐτή, πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ ἐκλογὴ τῶν μελῶν γινόταν «ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ κληρικοὶ λοιπὸν μὲ τοὺς ἄρχοντες ἀποτελοῦσαν τὰ στελέχη τῆς κοινοτικῆς ὀργανώσεως - κατάσταση ποὺ κληροδοτήθηκε καὶ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δωδεκαμελὲς συμβούλιο, οἱ Βενετοὶ εἶχαν ἀναγνωρίσει ἐπίσης στοὺς Θεσσαλονικεῖς τὸ προνόμιο νὰ δικάζωνται σύμφωνα μὲ τὰ ἔθιμά τους ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο. Οἱ σωζόμενες πληροφορίες εἶναι πολὺ διαφωτιστικές, γιατὶ συμβάλλουν στὴν πληρέστερη γνώση καίριων σημείων τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἐπὶ βενετοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας. Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ποὺ ἀποτελεῖ τὰς «παλαιάς του συνηθείας», ἦταν ἡ ἑξῆς: «... Νὰ δύναται οὗτος νὰ δικάζῃ ὅποιον ἤθελε προσφύγει εἰς τὴν κρίσιν του καὶ ἂν κανεὶς ἀρχίσῃ νὰ πηγαίνῃ εἰς αὐτόν, ἵνα δικασθῇ καὶ ζητήσῃ τὸ δίκαιόν του, ὁ ἀντίδικος νὰ ὑποχρεοῦται νὰ πηγαίνῃ πρὸς ἐκδίκασιν παρ' αὐτῷ καμμίαν ἐνόχλησιν..... αἱ ἀποφάσεις καὶ αἱ διαιτησίαι τοῦ ἀρχιεπισκόπου δέον νὰ ἔχουν νόμιμον κῦρος χωρὶς ἀντιλογίαν τινὰ καὶ νὰ δύναται οὗτος νὰ εἰσπράττῃ τὰ ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων δικαιώματα κατὰ τὰ εἰωθότα...». Ὅπως βλέπουμε, ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου εἶχε ὑποχρεωτικὸ χαρακτήρα γιὰ τοὺς διαδίκους.

Ἡ ἐξουσία ὅμως αὐτὴ δὲν ἦταν προνομιακὴ μόνο τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ γενικὰ τῶν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν δικαστικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341), μετὰ τὴν σύσταση δηλαδὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν *καθολικῶν κριτῶν* (1329), εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλη δικαστικὴ δικαιοδοσία. Μὲ τὰ τετραμελῆ ἐκεῖνα ἀνώτατα δικαστήρια, ποὺ προεδρεύονταν ἀπὸ ἕναν ἐπίσκοπο, ἡ Ἐκκλησία ἀσκοῦσε τὴν ἐποπτεία καὶ τὸν ἔλεγχο καὶ τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὴν διαμόρφωση τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας τῶν ἐπισκόπων ἐπὶ τουρκοκρατίας, πράγμα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἔχῃ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα στὴν ὀργάνωση τῆς κοινοτικῆς ζωῆς καὶ στὴν συνοχὴ τοῦ σκλαβωμένου ἔθνους. Ὥστε ἡ βυζαντινὴ παράδοση τῆς μεγάλης δικαστικῆς δικαιο-

1. *Εὐθ. Διονυσιάτου - Στ. Π. Κυριακίδου,* Ἔγγραφα τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Ἁγ. Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ἀγνώστους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικὰ» 3 (1953 - 1955) 375.

2. Βλ. σ. 149-150 τοῦ βιβλίου μου.

δοσίας τῆς 'Εκκλησίας κληροδοτήθηκε σχεδὸν ἀνέπαφη στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ πραγματικὰ ἐκεῖνος ποὺ διαβάζει «τὰς παλαιὰς συνηθείας» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἀναγνωρίζει σ' αὐτὲς τὰ ἴδια τὰ προνόμια τῶν ἐπισκόπων ἐπὶ τουρκοκρατίας [1].

'Η δικαστικὴ ἐξουσία ὄχι μόνο τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχόντων ὡς παρέδρων ὑπῆρξε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς κοινοτικῆς αὐτονομίας, τουλάχιστο ἐπὶ βενετοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας. Πιθανὸν νὰ εἶχαν οἱ Θεσσαλονικεῖς ἕνα πρώτου βαθμοῦ δικαστήριο μὲ δικαστὲς μέλη τοῦ δωδεκαμελοῦς συμβουλίου καὶ ἕνα ἀνώτερο μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιεπίσκοπο. Πάντως γεγονὸς εἶναι ὅτι στὰ 1666 ὁ περιηγητὴς Robert de Dreux, σημειώνει ὅτι στὴν Θεσσαλονίκη οἱ χριστιανοὶ εἶχαν χωριστὰ δικά τους δικαστήρια (y avaient aussi leur justice), ὅπως οἱ 'Εβραῖοι καὶ οἱ Τοῦρκοι [2]. Οἱ δικαστικοὶ αὐτοὶ θεσμοὶ ὑφίστανται ἐπὶ τουρκοκρατίας ὄχι μόνο στὴν Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς χῶρες, ὅπου οἱ προεστοὶ καὶ οἱ δημογέροντες ἢ οἱ ἀρχιερατικοὶ ἐπίτροποι ἢ οἱ ἐπίσκοποι δίκαζαν σύμφωνα μὲ τὶς πατροπαράδοτες συνήθειες καὶ μὲ ἐπιεικὲς πνεῦμα καὶ μὲ κύρια γραπτὴ πηγὴ δικαίου τὸ «Πρόχειρον» ἢ τὴν «'Εξάβιβλον» τοῦ «σεβαστοῦ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης» Κωνστ. 'Αρμενοπούλου.

'Η βενετοκρατία στὴν Θεσσαλονίκη ἦταν σύντομη (1423-1430), ἀλλὰ καὶ ὀδυνηρή. Οἱ Βενετοὶ ἐνδιαφέρονται ζωηρὰ καὶ καταβάλλουν ἀγωνιώδεις προσπάθειες νὰ τὴν κρατήσουν, ἀλλὰ ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἡ ἐνδοχώρα, ἀντιμετωπίζουν τὸ θέμα τοῦ ἐπισιτισμοῦ της [3]. Μολονότι στέλνουν συνεχῶς χρήματα καὶ τρόφιμα στοὺς κατοίκους, ἰδίως στοὺς ὑπερασπιστές, τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιβιώσεως παρουσιάζεται ὀξύ. Πολλοὶ δὲν ἔχουν νὰ φάγουν καὶ δραπετεύουν στὸ τουρκικὸ ἔδαφος [4] ἢ στὴν Κωνσταντινούπολη [5] ἢ σὲ ἄλλες βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες. Στὶς 29 Μαρτίου 1430 ἡ Θεσσαλονίκη κυριεύεται μὲ ἔφοδο καὶ ἀκολουθεῖ τριήμερη σφαγή, λεηλασία καὶ αἰχμαλωσία [6]. 'Αρκετοὶ τότε κάτοικοι δέχθηκαν τὸν ἰσλαμισμό [7]. Τὸ γεγονὸς αὐτό, ὅπως καὶ ἄλλα παρόμοια ὕστερ' ἀπὸ ἁλώσεις

---

1. Βλ. *Βακαλοπούλου*, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθ' ἀν. σ. 143 - 146.
2. *P. Robert de Dreux*, Voyage en Turquie et en Grèce, ἔκδ. H. Pernot, Paris 1925, σ. 103.
3. *Thiriet*, Régestes, 2 passim.
4. Βλ. *Κ. Μέρτζιου*, Μνημεῖα Μακεδονικῆς 'Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 49 - 53.
5. *Kugeas*, Notizbuch eines Beamten, ἔνθ' ἀν. σ. 152· «...διὰ τὰ συμβάντα ἐκεῖσε μεγάλα καὶ ἀφόρητα δεινὰ παραχωρήσει θεοῦ καὶ τὸν γεγενημένον ἀποκλεισμὸν ἐκεῖσε πικρὸν καὶ ὀλέθριον παρὰ τοῦ δυσσεβοῦς 'Αμουράτου τοῦ αὐθέντου τῶν Τούρκων καὶ διὰ τὸ γενέσθαι τὴν παναθλίαν πόλιν ἐκείνην ὑπὸ τὴν δουλωσύνην Φράγγων τῶν Βενετίκων· διὰ ταῦτα πάντα τὰ δεινὰ ἦλθον ἐκεῖθεν εἰς τὴν θεοδόξαστον καὶ θεομεγάλυντον Κωνσταντινούπολιν».
6. Βλ. *Vacalopoulos*, History of Thessaloniki, σ. 71 - 75.
7. *Brocquière*, ἔνθ' ἀν. σ. 557.

πόλεων, μᾶς κάνουν νὰ σκεφθοῦμε ἐξ ἀναλογίας ποιὰ ἔκταση θὰ εἶχαν οἱ ἐξισλαμισμοὶ στὴν ὕπαιθρο. Τότε ἀκόμη ὁ Μουρὰτ Β΄ ἔκανε τὸν ἀνασυνοικισμὸ τῆς πόλης προσκαλώντας τοὺς παλαιοὺς κατοίκους καὶ μεταφέροντας νέους ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας. Σὲ ὁρισμένους ἀπ' αὐτοὺς ἀνέθεσε νὰ φρουροῦν

19. Ἡ τουρκικὴ ἐπιγραφὴ της Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης (1430). (Φωτογραφία Α. Ξυγγοπούλου)

μαζὶ μὲ Τούρκους τοὺς πύργους τῶν παραλιακῶν τειχῶν. Γιὰ τὴν ὑπηρεσία τους αὐτὴ ἀπαλλάχθηκαν ἀπὸ διαφόρους φόρους (σεχρέ, δογαντζῆ, χισὰρ μπανῆ, σαλγκούν, ζούλ, χιρεχόζ, ἀκιντζηλίκ, καπάπ, τζελέπ, σουργκιούν, ἀβαρίζι διβανιὲ βὲ τεκιαλίφι οὐρφιέ) [1]. Τότε ἀκόμη φαίνεται ὅτι ἀνασυστήθηκε τὸ κοινοτικὸ συμβούλιο τῆς Θεσσαλονίκης.

2. *Τὰ προνόμια τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς ὑπαίθρου.*

Ὁ Μουρὰτ Β΄ στρέφεται κατόπιν ἐναντίον τῆς Βόρειας Ἠπείρου, κυριεύει μέρος αὐτῆς, προχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ προβαίνει σὲ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν περιοχῶν ἐκείνων [2], ὅπου ἡγεμόνευε ὁ Κάρολος Β΄ Τόκκος (1429-1448) [3]. Στὶς 9 Ὀκτωβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου παραδίδεται καὶ ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἠπείρου. Ἡ παράδοση ἔγινε ὕστερ' ἀπὸ συνεννοήσεις τοῦ Ρούμελη βαλεσὶ Σινὰν πασᾶ μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ Σέρβους [4] ἄρχοντες καὶ τὸν μητροπολίτη μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιτύχουν οἱ κάτοικοι ὁρισμένα προνόμια, ποὺ τὰ διασφάλισαν μὲ ἔγγραφο τοῦ Τούρκου στρατηγοῦ: «... νὰ μὴ ἔχετε κανέναν φόβον, μήτε αἰχμαλω-

1. *Ι.Κ. Βασδραβέλλη,* Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α΄. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695 - 1912, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 2 - 3.

2. Βλ. *Jireček,* Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus, BNJ 1 (1920) 11, 16.

3. Βλ. *Hopf,* Griechenland, 2 σ. 107.

4. Γιὰ τὴν ἐθνικότητα τῶν Σλάβων ἀρχόντων βλ. *Estopañan,* Bizancio y España, σ. 218.

τισμόν, μήτε πιασμὸν παιδίων, μήτε ἐκκλησίας νὰ χαλάσωμεν, μήτε μασγίδι [1] νὰ ποιήσωμεν, ἀλλὰ οἱ ἐκκλησίαις σας νὰ σημαίνουν καθὼς ἔχουν σηνήθειαν. *Ὁ μητροπολίτης νὰ ἔχῃ τὴν κρίσιν του τὴν ρωμαϊκὴν καὶ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα· οἱ ἄρχοντες ὅσοι ἔχουσιν τιμάρια πάλιν νὰ τὰ ἔχουσιν·* τὰ γονικά τους, τὰ ὑποστατικά τους, καὶ τὰ πράγματά τους ὅλα νὰ τὰ ἔχουν χωρὶς τινὸς λόγου· *καὶ ἄλλα εἴ τι ζητήματα θέλετε ζητήσει νὰ σᾶς τὰ δώσωμεν»*. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο, γραμμένο στὴν ἑλληνικὴ καὶ γνωστὸ ὡς «ὁρισμὸς τοῦ Σινὰν πασᾶ», ἔχει διασωθῆ σὲ πολλὰ ἀντίγραφα καὶ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῶν προνομίων, γιατὶ εἶναι τὸ παλαιότερο τουρκικὸ ἔγγραφο ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἑλληνικὸ τόπο καὶ ἴσως πρότυπο γιὰ τὴν ἔκδοση ἄλλων «ὁρισμῶν» [2].

᾿Αξιοσημείωτα εἶναι ὅσα ἀναφέρονται στὴν δικαστικὴ ἐξουσία καὶ στὰ δικαιώματα τοῦ μητροπολίτη (*ὁ μητροπολίτης νὰ ἔχῃ τὴν κρίσιν του τὴν ρωμαϊκὴν καὶ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα*), γιατὶ εἶναι ἀκριβῶς τὰ ἴδια, τὰ ὁποῖα εἴδαμε παραπάνω ὅτι παραχωροῦν οἱ Βενετοὶ στοὺς Θεσσαλονικεῖς. ᾿Επίσης ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα ἀναφέρονται στοὺς ἄρχοντες καὶ ἡ προσθήκη: «καὶ ἄλλα εἴ τι ζητήματα θέλετε ζητήσει νὰ σᾶς τὰ δώσωμεν».

Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς μαρτυροῦν ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀνέχονται τὴν ἐπιβίωση τῶν χριστιανῶν τιμαριούχων καὶ ἀφήνουν ἐλεύθερη τὴν λειτουργία τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν. Τὴν πληροφορία γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν χριστιανῶν τιμαριούχων νὰ κρατήσουν τὰ τιμάριά τους διασώζει ἀκόμη καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἀναφέρει ὅτι οἱ χριστιανοὶ ᾿Ηπειρῶτες σπαχῆδες, ὅπως ὀνομάζονταν, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ συνοδεύουν τοὺς σουλτάνους στὶς ἐκστρατεῖες. Ἔτσι ἐπὶ δύο αἰῶνες, ὅταν ἔφτανε ἡ σουλτανικὴ διαταγή, οἱ τιμαριοῦχοι τοῦ Δελβίνου, ᾿Αργυροκάστρου, Παραμυθιᾶς, Κόνιτσας καὶ ἄλλων μερῶν, συγκεντρώνονταν στὰ ᾿Ιωάννινα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ξεκινοῦσαν μὲ τὶς χριστιανικές τους σημαῖες, ποὺ εἰκόνιζαν τὸν Ἅγ. Γεώργιο. Ὅταν ὅμως ἔφταναν στὴν Πίνδο, τὶς δίπλωναν καὶ ἄνοιγαν τὶς τουρκικές [3].

Μετὰ τὴν κατάληψη τῶν ᾿Ιωαννίνων, τὴν ἄνοιξη τοῦ 1432, ἀνατίθεται στὸν Οὐμοὺρ μπέη, γιὸ τοῦ Σαρουτζᾶ μπέη, ἡ κτηματογράφηση τοῦ σαντζακιοῦ τῆς ᾿Αλβανίας [4]. Ἡ κτηματογράφηση αὐτή, μὲ τὴν ὁποία ἐπιβαλλόταν ἀποτελεσμα-

1. Μικρὸ τέμενος.
2. Βλ. *Κωνστ. ᾿Αμάντου,* Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ ὁρισμὸς τοῦ Σινὰν πασᾶ, ΗΧ 5 (1930) 207 κ.ἑ. Βλ. ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα στοῦ *Leake,* Travels in Northern Greece, 4 σ. 562-563.
3. Βλ. *Ἱστορικὸν* κατὰ παράδοσιν τοῦ μακαρίτου Κ. Κοσμᾶ Μπαλάνου, διδασκάλου τῶν ᾿Ιωαννίνων, «᾿Αθηνᾶ» 1831, σ. 99 - 103. *Π.Α.Π.* (᾿Αραβαντινοῦ), Χρονογραφία τῆς ᾿Ηπείρου, ᾿Αθῆναι 1856, τ. 1 σ. 225 - 226. Πρβλ. καὶ τὶς πληροφορίες τοῦ λαϊκοῦ χρονικοῦ στὰ Epirotica (ὅπου ἡ Ἱστορία Κωνσταντινουπόλεως), ἐκδ. Βόννης, σ. 242 - 244.
4. *Inalcık,* Sancak-i Arvanid, σ. XV.

τικότερα ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία στὴν Ἤπειρο καὶ στὴν Ἀλβανία, προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῶν Ἀλβανῶν καὶ ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία τῶν γνωστῶν ἀγώνων τους ἐναντίον τῶν Τούρκων [1].

Ἀπὸ τὸ κτηματολογικὸ βιβλίο τοῦ σαντζακιοῦ, ποὺ δημοσίευσε ὁ καθηγητὴς Inalcık, ἀντλοῦμε πλῆθος ποικίλων πληροφοριῶν, γιὰ τὴν διοικητικὴ διαίρεση τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὰ τοπωνύμια (πάμπολλα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διασώζουν τὶς ἑλληνικές τους ὀνομασίες), γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ξένων μουσουλμάνων ἢ ἐκμουσουλμανισμένων χριστιανῶν στὴν χώρα, γιὰ τὴν ὕπαρξη μεγάλων καὶ μικρῶν τιμαριούχων, κυρίως Ἀλβανῶν καὶ Τούρκων, καὶ ἰδίως γιὰ τὸν γρήγορο ἐξισλαμισμὸ τῶν ντόπιων χριστιανῶν τιμαριούχων. Συχνὰ μνημονεύονται τὰ χριστιανικὰ ὀνόματα τῶν πατέρων ἢ τῶν ἀδελφῶν τῶν ἐξισλαμισμένων. Ὁ ἀναγνώστης βλέποντας ὅτι οἱ μουσουλμάνοι ἢ καὶ οἱ ἐξισλαμισμένοι τιμαριοῦχοι καὶ σπαχῆδες κυριαρχοῦν ἀπόλυτα σὲ ὅλη τὴν χώρα καὶ ὅτι οἱ χριστιανοὶ σπαχῆδες εἶναι ἐλάχιστοι σχηματίζει τὴν γνώμη ὅτι οἱ τελευταῖοι θὰ ἐπρόκειτο γρήγορα νὰ ἐξαφανιστοῦν. Μολαταῦτα φαίνεται, ὅπως ἄλλωστε τὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση ποὺ εἴδαμε, ὅτι πάμπολλοι χριστιανοὶ σπαχῆδες τῆς Βόρειας Ἠπείρου ἔμειναν πιστοὶ στὸν χριστιανισμὸ καὶ ὅτι ἀκόμη πολλοὶ καὶ μετὰ τὸν ἐξισλαμισμό τους γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ γιὰ αἰῶνες ἐξακολουθησαν νὰ κρατοῦν ὄχι μόνο τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ἀλλὰ καὶ τὴν θρησκεία τους στὰ κρυφά [2].

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ λοιπὸν τοῦ Μουρὰτ Β′ σώζονται οἱ παλαιότερες γνωστὲς ἐνδείξεις καταγραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν οἰκονομικῶν πόρων τῶν κατακτημένων γαιῶν (vilâyet tahriri). Ἡ ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ἀνελάμβανε τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔργο, εἶχε συχνὰ ἐπὶ κεφαλῆς ὡς πρόεδρο (emin) μιὰ ἐξέχουσα στρατιωτικὴ προσωπικότητα, ὅπως π.χ. τὸν Τιμουρτὰς μπέη, Χαλὶλ μπέη, Μιχὰλ ὀγλοῦ Ἀλῆ μπέη, Τουρσοὺν μπέη κ.ἄ. Οἱ ἁρμόδιοι ὑπάλληλοι καθόριζαν μεθοδικὰ ἐπὶ τόπου τοὺς φορολογήσιμους πόρους καὶ κατόπιν κατέγραφαν προσεκτικὰ στὰ φορολογικὰ βιβλία, στὰ λεγόμενα *δεφτέρια*, τὰ ὀνόματα τῶν τόπων καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦταν βασικὰ καὶ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν εὔρυθμη λειτουργία τῆς διοικητικῆς μηχανῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια. Γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερη ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, κάθε 20 ἢ 30 χρόνια συγκροτοῦνταν καὶ στέλνονταν ἐπὶ τόπου εἰδικὲς ἐπιτροπές, στὶς ὁποῖες συχνὰ συμμετεῖχαν ὡς γραφεῖς ἐντόπιοι χριστιανοὶ ἢ ἐξωμότες, πράγμα ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν προσεκτικότερη καταγραφὴ τῶν ὀνομάτων [3].

---

1. Βλ. τὸ ἄρθρο «Arnawutluk» τοῦ H. Inalcık στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Islam, σ. 654.

2. *Baron de Tott,* Mémoires sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam 1784, 2 σ. 208 - 209.

3. Βλ. πολλὲς λεπτομέρειες στοῦ *Inalcık,* Sancak-i Arvanid, σ. XVII κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης τοῦ *αὐτοῦ,* The Ottoman Record-books, ἔνθ' ἀν. τ. 2 σελ. ἀνατύπου 4. Ἄλλες λεπτομέ-

Τὰ δεφτέρια εἶναι δύο τύπων, τὰ λεπτομερῆ (mufassal), στὰ ὁποῖα καταγράφονταν οἱ φόροι καὶ προσδιορίζονταν ἀναλυτικὰ οἱ οἰκονομικοὶ πόροι μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν τόπων — πολὺ σπουδαῖα γιὰ τὴν ὀνοματολογία — καὶ τὰ icmâl, ποὺ περιλάμβαναν μόνο τὰ ὀνόματα τῶν τιμαριούχων καὶ τῶν χωριῶν τῶν τιμαρίων τους [1]. Ἡ μελέτη τῶν σωζόμενων ἀρχείων θὰ παρουσιάση ἀσφαλῶς πολὺ ἐνδιαφέροντα καὶ θετικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη τοῦ Μουρὰτ Β′ σώζονται πολύτιμα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστράτευση τῶν ραγιάδων γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους του.

Β. ΣΤΡΑΤΟΛΟΓΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

1. Παιδομάζωμα καὶ ἀναδιοργάνωση τοῦ γενιτσαρικοῦ σώματος.

Ἔτσι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Μουρὰτ Β′ ὀργανώνει συστηματικὰ τὸ παιδομάζωμα, δηλαδὴ τὴν στρατολογία παιδιῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας [2]. Ποιοὶ λόγοι τὸν παρακίνησαν νὰ τὸ ἐφαρμόση; Ἡ ἐπιθυμία του, γράφει ὁ Uzunçarsılı, νὰ πυκνώση τὶς τάξεις τῶν γενιτσάρων καὶ νὰ δημιουργήση στρατὸ ἀξιόμαχο, ἱκανὸ νὰ συνεχίση τὶς μεγάλες κατακτήσεις, ποὺ εἶχαν σταματήσει ὕστερ' ἀπὸ τὴν μάχη τῆς Ἀγκύρας καὶ τὶς ἐσωτερικὲς ἀναταραχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς καὶ ἡ πρόθεσή του ν' αὐξήση σιγὰ σιγὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μουσουλμάνων στὴν Ρούμελη, δηλαδὴ στὴν χερσόνησο τοῦ Αἵμου, ὅπου πρῶτα ἐφαρμόστηκε τὸ παιδομάζωμα. Ὁ πρῶτος λόγος, ὅπως διατυπώνεται, δὲν δίνει ἱκανοποιητικὴ ἑρμηνεία τοῦ γεγονότος. Νομίζω ὅτι κύρια αἰτία τοῦ παιδομαζώματος ἦταν ὁ σκοπὸς τοῦ Μουρὰτ Β′ νὰ ἐξασφαλίση στὸ γενιτσαρικὸ σῶμα σταθερὸ τρόπο στρατολογίας νέων χριστιανῶν, ἀνεπηρέαστο ἀπὸ τὴν καλὴ ἢ κακὴ ἔκβαση τῶν πολεμικῶν του ἐπιχειρήσεων.

μέρειες γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τῶν ἐπιτροπῶν αὐτῶν βλ. στοῦ *Inalcık,* Ottoman Methods of Conquest, ἔνθ' ἀν. σ. 110 - 111. Βλ. ἀκόμη: *Ömer Lütfi Barkan,* Essai sur les donnèes statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles, «Journal of Economic and Social History of the Orient» 1 (1957) 11 κ.ἑ.

1. Βλ. *Inalcık,* ἔνθ' ἀν. σ. 5.

2. *Βακαλοπούλου,* Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, «Ἑλληνικά» 13 (1954) 281. *Ismail Hakkı Uzunçarsılı,* Kapukulu ocakları, Ankara, 1943, τ. 1 σ. 13. Πρβλ. καὶ τὸ ἄρθρο του «Devsirme» στὴν Islâm Ansiklopedisi. Ὁ Uzunçarsılı ἀποδέχεται καὶ συνδυάζει δύο χωριστὲς γνῶμες, τοῦ *W. Langer* καὶ *R. Blake,* The Rise of the Ottoman Empire and its Historical Background, «The American Historical Review» 37 (1932) 504 καὶ τοῦ *H. Gibbons,* The Rise of the Ottoman Empire, New York 1916, σ. 117 - 118.

Ταυτόχρονα φαίνεται ὅτι ὁ Μουρὰτ Β΄ ἀναδιοργάνωσε ριζικὰ καὶ τὸ γενιτσαρικὸ σῶμα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Σφραντζῆς. «Οὗτος, γράφει, πρῶτος τοῖς ἰανιτζαρίοις τὰ προνόμια ἃ ἔχουσιν ἐχαρίσατο, καὶ εἰς τάξιν ἣν ἕως τῆς σήμερον ἔταξε πορεύεσθαι· παλαιόθεν μὲν τὸ αὐτὸ τάγμα ἑτέρας συνηθείας καὶ τάξεις καὶ ἐνδύματα εἶχον, καὶ γυναῖκας μὴ λαμβάνειν ἔταξε, ἵνα μὴ ἀσχολῶνται διὰ γυναικῶν καὶ παίδων τροφὰς καὶ φροντίδας, ἀλλὰ μετὰ προθυμίας ἐν τῷ πολέμῳ πάντοτε ἀμερίμνως ἔσωνται, καὶ υἱοὺς αὐτοῦ καλεῖσθαι ἐκέλευσε». Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἰσχυρισθῆ κανεὶς ὅτι ὅλα ὅσα ἀναφέρει ὁ Σφραντζῆς εἶναι πραγματικὰ μεταρρυθμίσεις τοῦ Μουρὰτ Β΄ καὶ οἱ μόνες μεταρρυθμίσεις του. Ἀπεναντίας προκύπτει ἕνα νέο δύσκολο πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, ποὺ ἴσως μείνη γιὰ πάντα ἄλυτο: νὰ βρεθοῦν δηλαδὴ οἱ παλαιὲς διατάξεις τῆς στρατολογίας καὶ ὀργανώσεως τῶν γενιτσάρων ποὺ ἐπέζησαν, καθὼς καὶ οἱ νέες τοῦ παιδομαζώματος, ποὺ θεσμοθετήθηκαν ἀπὸ τὸν Μουρὰτ Β΄. Πρὸς τὸ παρὸν πρέπει ν' ἀρκεστοῦμε στὴν διατύπωση τῆς γνώμης, ὅτι ὁ νέος θεσμὸς τοῦ παιδομαζώματος προσαρμόστηκε στὶς κατὰ παράδοση παλαιὲς διατάξεις τοῦ γενιτσαρικοῦ σώματος, ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν στρατολογία καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν χριστιανῶν αἰχμαλώτων, καὶ ὅτι ὀργανώθηκε συστηματικὰ ἐπάνω σὲ νέες καὶ στερεὲς βάσεις καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε ἕνα γόνιμο φυτώριο γενιτσάρων (βλ. εἰκ. 20).

20. Γενίτσαρος τοῦ 15ου αἰ. (Σχεδίασμα τοῦ G. Bellini, ἀποκείμενο στὸ Βρετ. Μουσεῖο).

'Η ἀναδιοργάνωση τοῦ γενιτσαρικοῦ τάγματος ἐπὶ Μουρὰτ Β' καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις του ἔκαναν τόσο μεγάλη ἐντύπωση στοὺς μεταγενεστέρους, ὥστε γρήγορα ἐπεκράτησε σύγχυση σὲ πολλοὺς ὡς πρὸς τὸ ἔργο τῶν προκατόχων του καὶ τελικὰ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ σουλτάνος αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ εἰσηγητὴς τῆς στρατολογίας τῶν χριστιανοπαίδων καὶ γενικὰ τοῦ θεσμοῦ τῶν γενιτσάρων [1]. 'Η νέα ὀργάνωση γρήγορα ἔδωσε τοὺς καρποὺς της καὶ ἡ δύναμη τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ αὐξήθηκε ἐπίφοβα. Τὴν ἀποτελεσματικότητά της θὰ τὴν δοκίμαζε μὲ ὀδυνηρὸ τρόπο μέσα σὲ λίγα χρόνια καὶ ἡ ἴδια ἡ πρωτεύουσα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Οἱ ὑποψήφιοι γενίτσαροι, οἱ acem oğlan, στρατολογοῦνταν στὸ ἑξῆς καὶ μὲ τοὺς δύο γνωστοὺς τρόπους, δηλαδὴ ἀπὸ χριστιανοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἀπὸ χριστιανοὺς ὑπηκόους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, συνήθως ὅμως ἀπὸ τοὺς δεύτερους. Τὸ παιδομάζωμα γινόταν στὴν ἀρχὴ κάθε πέντε χρόνια, κατόπιν κάθε τέσσερα, τρία, δύο ἢ καὶ κάθε χρόνο, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ πολέμου [2].

Αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος καλὰ ὀργανωμένος τουρκικὸς στρατὸς τοῦ Μουρὰτ Β'. Οἱ ἄλλοι, οἱ ἀκιντζῆδες κ.λ., ἦταν ἄτακτοι.

2. *Οἱ χριστιανοὶ σπαχῆδες.*

'Εκτὸς ἀπὸ τοὺς γενιτσάρους καὶ τοὺς ἀκιντζῆδες, στὸν στρατὸ τοῦ Μουρὰτ Β', ὅπως καὶ τῶν προγόνων του Μουρὰτ Α' καὶ Βαγιαζὶτ Α', ὑπηρετοῦσαν καὶ χριστιανικὰ ἐπικουρικὰ στρατεύματα, οἱ ὑποτελεῖς χριστιανοὶ βασιλεῖς μὲ τὰ στρατεύματά τους, ὅπως εἴδαμε, ἀλλὰ καὶ οἱ χριστιανοὶ τιμαριοῦχοι (hiristiyan timar-erleri) ἢ χριστιανοὶ σπαχῆδες (hiristiyan sipahiler), οἱ βοϊνοῦκοι (voynuklar) κ.ἄ. [3], ποὺ ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ ὁρισμένους φόρους [4]. Αὐτοί, ὅπως εἴδαμε, ἦταν συνήθως στρατιωτικοὶ τῶν διαφόρων χριστιανικῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ποὺ δὲν εἶχαν προβάλει ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ εἶχαν προτιμήσει νὰ ὑποταχθοῦν, ἐφόσον μάλιστα τοὺς εἶχαν ἀναγνωρίσει τὰ τιμάρια [5]. Ἦταν δηλαδὴ Ἕλληνες, Βούλγαροι, 'Αλβανοί, Βλάχοι, Δαλματοί, Σέρβοι, ἀναγκασμένοι ν' ἀκολουθοῦν τὸν σουλτάνο στὶς ἐκστρατεῖες, ἂν καὶ τὸν μισοῦσαν γιὰ τὴ σκληρὴ δεσποτεία του. «Αὐτοί, λέγει ὁ Brocquière, ἂν ἔβλεπαν τοὺς χριστιανοὺς καὶ πρὸ πάντων τοὺς Γάλλους νὰ βαδίζουν μὲ δυνάμεις

---

1. *Βακαλοπούλου,* Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, «Ἑλληνικὰ» 13 (1954) 281 - 282.
2. Βλ. *Βακαλοπούλου,* ἔνθ' ἀν. σ. 281 - 283, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.
3. Βλ. *Inalcık,* Stefan Duşan'dan..., «F. Köprülü Armağanı» σ. 213 - 214.
4. Βλ. *Inalcık,* ἔνθ' ἀν. 228 - 229, 246 - 247.
5. Πρβλ. καὶ *B.A. Cvetkova,* Νέες μαρτυρίες γιὰ τοὺς χριστιανοὺς σπαχῆδες τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας (ρωσ.), «Viz. Vrem.» 13 (1958) 184 - 197.

ἐναντίον του, δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι θὰ τοῦ γύριζαν τὶς πλάτες καὶ ὅτι θὰ τὸν ἔβλαπταν πολύ» [1]. Τοὺς χριστιανοὺς αὐτοὺς σπαχῆδες καὶ τοὺς ἄνδρες τους τοὺς ἀνεβάζει ὁ Joh. Torzelo σὲ 50.000 [2].

Ἦταν μιὰ τάξη χριστιανῶν στρατιωτικῶν, κατόχων γαιῶν, οἱ ὁποῖοι χρωστοῦσαν τὴν ὕπαρξή τους στὴν ἀνοχὴ τοῦ τουρκικοῦ κράτους. Ἡ παραμικρὴ ὅμως ὑποψία ἢ κίνηση ἀνταρσίας ἦταν ἀρκετή, γιὰ νὰ χάσουν τὶς γαῖες τους. Ἑπομένως τὰ ἄμεσα οἰκονομικὰ συμφέροντά τους τοὺς ἔδεναν μὲ τὸ νέο πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστώς. Ἡ ἀναγνώριση καὶ ἡ χρησιμοποίηση αὐτὴ τῶν χριστιανῶν τιμαριούχων ὡς ἐπικουρικῶν δυνάμεων διευκόλυνε πολὺ τὴν ἐξάπλωση καὶ ἐμπέδωση τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων [3]. Ἀλλιῶς ἕνα μεγάλο μέρος τῶν τουρκικῶν δυνάμεων θὰ ἔπρεπε ν' ἀδρανῆ μέσα στὰ πολυάριθμα κάστρα τῆς αὐτοκρατορίας [4].

Γεγονὸς λοιπὸν εἶναι ὅτι οἱ σουλτάνοι δείχνονταν ἀνεκτικοὶ ἀπέναντι τῶν «ἀπίστων», οἱ ὁποῖοι προθυμοποιοῦνταν ἤ, καλύτερα, ἀναγκάζονταν ἀπὸ συμφέρον καὶ ἀπὸ φοβία νὰ ὑποτάσσωνται καὶ νὰ συμπράττουν μαζί τους. Εἶναι πραγματικὰ νὰ θαυμάζη κανείς, πῶς οἱ σουλτάνοι ἐκεῖνοι κατόρθωναν νὰ συγκρατοῦν τὸν ἑτερογενῆ καὶ ἑτερόγλωσσο αὐτὸν ἑσμὸ τῶν χριστιανῶν στρατιωτικῶν, νὰ τοὺς κινοῦν ἐναντίον ὁμοθρήσκων, νὰ νέμωνται οἱ ἴδιοι τὰ κέρδη τῶν νικῶν καὶ τελικὰ μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων νὰ τοὺς ἀφομοιώνουν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Συγκεκριμένα ἀπὸ νεώτερα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ποὺ μᾶς δίνουν τὰ κτηματολογικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεχμὲτ Β', τοῦ 1454-1455, 1466-1467, διαπιστώνεται ὅτι ὁρισμένοι τοπικοὶ ἄρχοντες τῶν βιλαετίων Τρικάλων, Φαναρίου καὶ Ἀγράφων, Ἀλβανοί, Ἀρβανιτόβλαχοι ἢ καὶ Ἕλληνες, δέχθηκαν νὰ συμμπράξουν μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ἔτσι κράτησαν τὰ κτήματά τους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ φαίνεται παγιωμένη, ὅταν μπέης τοῦ σαντζακιοῦ, ποὺ περιλάμβανε τὶς παραπάνω περιοχές, ἦταν ὁ Ὀμὲρ (Ömer) μπέης, γιὸς τοῦ τοπάρχη τῆς Θεσσαλίας Τουρχὰν ἢ Τουραχάν [5]. Στὸ σαντζάκι αὐτὸ συγκαταριθμοῦνταν (στὰ 1466-1467) 23 δῆμοι (nahiye), ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ Mikira-li, ὁ Πλαταμώνας, τὸ Λιδορίκι, ὁ Δομοκός, ἡ Τσατάλτζα (Φάρσαλα). Στὰ 1454-1455 ἀπὸ τὰ 182 στὸ σύνολό τους τιμάρια 36 ἀνῆκαν σὲ χριστιανοὺς σπαχῆδες [6]. Ἔτσι

---

1. *Brocquière*, σ. 579, 610.
2. Βλ. *Brocquière*, ἐκδ. Schefer, σ. 265.
3. Βλ. παρόμοια κατάσταση στὴν Ἀλβανία: *Inalcık*, Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle, «Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs» 4 (1951) 122, 123, 124, 128.
4. Βλ. *Inalcık*, Ottoman Methods of Conquest, «Studia Islamica» 2 (1954) 107, 114.
5. *Inalcık*, Stefan Duşan'dan..., σ. 214 - 215.
6. *Inalcik*, ἔνθ' ἀν. σ. 215 - 216.

π.χ. ἀναφέρεται στὴν περιοχὴ Τρικάλων τὸ τιμάριο τοῦ Δημήτρη, γιοῦ τοῦ Μιχάλη, παλαιοῦ σπαχῆ (kadimi sipahi), ἐπίσης διάφορα τιμάρια τῶν πολλῶν γιῶν τοῦ Mikira(;)[1], ἰσχυροῦ, φαίνεται, δυνάστη τοῦ τόπου καὶ μεγαλογαιοκτήμονα. Ὅπως εἴδαμε, ὁ Mikira ἔδωσε τὸ ὄνομα του σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς δήμους τοῦ σαντζακιοῦ Τρικάλων. Ἕνες ἄλλος ἐπίσης δῆμος πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν ἐπίσης μεγάλο σπαχὴ Kravaldi(;)[2]. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι τὸ ὄνομα Kravaldi διασώζεται ἀκόμη ὡς σήμερα στὸ Κράβαρι. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ τιμάρια τοῦ Mikira τὸ νέμονται οἱ γιοί του Μουσταφὰς καὶ Πέτρος, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὁ ἕνας εἶχε προσέλθει στὸν ἰσλαμισμό. Ἄλλο ἐπίσης τιμάριο γιῶν τοῦ ἴδιου δυνάστη εἶναι τοῦ Παύλου καὶ χωριστὰ τοῦ Iglava (Γκλαβᾶ;), τοῦ Δομενίκου καὶ τοῦ Μουζεράκη[3]. Οἱ δύο τελευταῖοι πρέπει νὰ ἔχουν δώσει τὰ ὀνόματά τους στὰ σημερινὰ χωριὰ Δομένικο καὶ Μουζιαρίκο τῆς περιοχῆς Τρικάλων. Ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τῆς ἰσχυρῆς αὐτῆς οἰκογενείας, πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ἦταν Ἀλβανοὶ ἢ καὶ Ἀρβανιτόβλαχοι ἔποικοι.

Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι στὸ κτηματολογικὸ βιβλίο τοῦ 1466-1467 ἀναφέρονται 24 ἀλβανικὲς κατοῦνες (μικροὶ κτηνοτροφικοὶ οἰκισμοί) στὴν Λιβαδιὰ καὶ 34 στὸν δῆμο (nahiye) τῆς Θήβας (Istifa)[4]. Ἐπίσης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς 343 σπαχῆδες 20 ἦσαν χριστιανοὶ καὶ μόνο 4 διαχειρίζονταν μόνοι τους τὰ τιμάριά τους[5] — διαπίστωση ποὺ δείχνει τὸν βαθμιαῖο ἐκμουσουλμανισμὸ τῶν τιμαριούχων. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 20 αὐτοὺς χριστιανοὺς σπαχῆδες, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι 19 νέοι μουσουλμάνοι ποὺ εἶχαν πατέρες χριστιανοὺς σπαχῆδες[6].

Οἱ Ἀλβανοὶ ἢ καὶ Ἀρβανιτόβλαχοι, ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένοι στὰ ὀρεινὰ τῆς περιοχῆς Τρικάλων καὶ γενικὰ τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, ὅπως καὶ στὴν Ἤπειρο, διάγοντας νομαδικὸ βίο, ὅμοιο μὲ τῶν ἄλλων ὀρεινῶν κατοίκων, εἶναι αναμειγμένοι μὲ Βλάχους τῆς Πίνδου, καθὼς καὶ μὲ ὑπολείμματα Σλάβων, παλαιῶν ἴσως ὅμως καὶ λίγων νέων τοῦ κράτους τοῦ Στεφάνου Ντουσάν[7]. Ἔτσι, νομίζω,

1. Πολὺ πιθανὸν πρόκειται γιὰ τὸν ἀπόγονο τοῦ μεγάλου πριμμικηρίου τῆς ἴδιας περιοχῆς Μίκρα, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται σὲ γράμμα (πιθανὸν τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ.) τοῦ Λαρίσης Ἀντωνίου (*Βέη*, Σερβικὰ καὶ Βυζαντιακὰ ἔγγραφα Μετεώρου, «Βυζαντίς» 2 (1911 - 1912) 71).

2. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 217.

3. *Inalcik*, ἔνθ' ἀν. σ. 214 - 215.

4. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 215.

5. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 216.

6. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 216.

7. Πρβλ. γιὰ τοὺς Βουλγάρους τῆς περιοχῆς παρόμοια γνώμη τοῦ *Estopañan*, Bizancio y España, 2 σ. 218. «....los cuales (bulgaros) quizás deban ser considerandos como un resto de las invasiones primitivas en Epeiros o como un resto de los bul-

πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ ὅτι στὰ 1454-1455 ὑπῆρχαν στὰ Τρίκαλα χριστιανοὶ τιμαριοῦχοι, ποὺ εἶχαν τὰ ὀνόματα Μπογὰ (Boga) καὶ Πελεγρὶν καὶ πατέρα ὀνομαζόμενο Μπογκοσλὰβ (Bogoslav) [1]. Ἀποδεικτικὸ τεκμήριο τῆς ἀναμείξεως αὐτῆς εἶναι ἡ μνεία στὸ χρονικὸ τῶν δῆθεν Πρόκλου καὶ Κομνηνοῦ ἑνὸς Μπουγῆ ἢ Βογκόη (εἶναι τὸ ἴδιο ἀσφαλῶς ὄνομα μὲ τὸ Boga τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὡς «Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχος» [2].

Στὰ 1466-1467 βλέπουμε ὅτι τὸ τιμάριο τοῦ Μπογκοσλὰβ περιέρχεται γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα στοὺς ἐκμουσουλμανισμένους (nev-müslüman) γιούς του Ἀλῆ καὶ Μουσταφά. Ὁ Μουσταφὰς διαχειρίζεται τὸ μισὸ τιμάριο, ἐνῶ τὸ ἄλλο μισὸ οἱ γιοὶ τοῦ Πελεγρίν, ὁ Γκιὼν (Gön) καὶ ὁ Γρηγόριος (Girgor). Ἐπίσης στὰ 1454-1455 στὴν περιοχὴ Τρικάλων ἔχουν ἀπὸ κοινοῦ τιμάριο ὁ Κλαζινὸς (;), οἱ γιοὶ τοῦ Μίχου Ostoya καὶ Miraş μαζὶ μὲ τὸν Ἀχμέτ, ἐξισλαμισμένο γιὸ τοῦ Γκίν [3].

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ὁ γρήγορος ἐξισλαμισμὸς τῶν χριστιανῶν τιμαριούχων [4]. Ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα πού δείχνουν ὅτι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς γιοὺς εἶναι χριστιανὸς καὶ ὁ ἄλλος μουσουλμάνος [5]. Νομίζω ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ ἐξισλαμισμὸς τοῦ ἑνὸς μέλους — ἴσως προσποιητὸς — ἀποβλέπει στὴν ἀσφαλῆ διατήρηση τῆς κτηματικῆς περιουσίας μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας οἰκογένειας [6]. Οἱ ἐξισλαμιζόμενοι ἔπαιρναν ἀμέσως τὸν τίτλο τοῦ μπέη καὶ μποροῦσαν νὰ ἀνέλθουν στὰ ἀνώτατα διοικητικὰ ἀξιώματα τοῦ κράτους [7]. Ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν χριστιανῶν τιμαριούχων θὰ εἶχε ἀσφαλῶς σοβαρὸ ἀντίκτυπο καὶ στοὺς ὁμόθρησκους χωρικοὺς τῶν κτημάτων τους.

Χαρακτηριστικὰ τῆς ἀλβανικῆς κυρίως καταγωγῆς τῶν ἐξισλαμισμένων τιμαριούχων ἰδίως τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος εἶναι καὶ τὰ παραδείγματα, ποὺ παραθέτει ὁ Inalcık, ὁ ὁποῖος μάλιστα προσπαθεῖ νὰ κα-

---

garos que ayudaron a Esteban Dusan en la conquista del despotado, y que deben ser tenidos como pastores o colonos y esclavos lo mismo que los blachoi». Πρβλ. καὶ σ. 147.

1. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 217.

2. *Ἱστορικόν*, σ. 560 - 561 (ἔκδ. Estopañan, σ. 54). Βλ. καὶ «Βουλγαροαλβανιτοβλάχον» φιλόσοφον Νεόφυτον τοῦ Ἰωάννου Κατράνη (*P. Matranga*, ἔκδ. Anecdota graeca II, Ρώμη 1850, σ. 676 - 677 στοῦ *Σούλη*, Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἀλβανικῶν φύλων κ.λ., ΕΕΒΣ 23 (1953) 216).

3. *Inalcık*, Stefan Duşan'dan, ἔνθ' ἀν. σ. 217.

4. Βλ. παραδείγματα καὶ στὴν Ἀλβανία: *Inalcık*, Timariotes chrétiens, ἔνθ' ἀν. σ. 126. Τοῦ *αὐτοῦ*, Stefan Duşan'dan, ἔνθ' ἀν. σ. 217.

5. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 130.

6. Πρβλ. παρόμοιο γεγονὸς δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα μὲ τὸν ἐξισλαμισμὸ τῶν Ἠπειρωτῶν σπαχήδων (*Ἱστορικὸν* κ.λ., «Ἀθηνᾶ» 1831, σ. 101).

7. *Inalcık*, Ottoman Methods of Conquest, ἔνθ' ἀν. σ. 115.

θορίση τοὺς προγόνους των [1]. Ἡ παρουσία πολλῶν Ἀλβανῶν ἢ καλύτερα Ἀρβανιτοβλάχων στὶς περιοχὲς αὐτὲς κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. ἐξηγεῖται, ἂν λάβη κανεὶς ὑπ' ὄψη του ὅσα ἀναφέραμε σὲ διάφορα μέρη τοῦ βιβλίου γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὰ ὀρεινὰ τῆς Θεσσαλίας [2]. Ἀναφέρονται ὅμως καὶ Ἕλληνες τιμαριοῦχοι, ὅπως π.χ. ὁ Δημήτρης, γιὸς τοῦ Θεοδώρου, καὶ κατὰ τὸ 1466-1467 ὁ Ilandari (Λεοντάρης;), ποὺ ἦταν πυροβολητὴς στὸ κάστρο τοῦ Ζητουνιοῦ (Λαμίας). Καὶ οἱ δυό τους κατεῖχαν μόνοι τὰ τιμάριά τους. Ἐπίσης καὶ ὁ παλαιὸς σπαχῆς Πέτρος, ἀλλὰ οἱ τρεῖς γιοί του νέμονταν ἀπὸ κοινοῦ τὸ τιμάριο κατὰ τὸ 1466-1467 καὶ πήγαιναν διαδοχικὰ στὶς ἐκστρατεῖες τοῦ σουλτάνου. Ἐπίσης ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ἐκμουσουλμανισμένοι χριστιανοί, τῶν ὁποίων ὅμως οἱ πρόγονοι φαίνεται ὅτι ἦταν Ἕλληνες, ὅπως ὁ Μουσταφάς, γιὸς τοῦ Filatrino [3], ἀπόγονος ἀσφαλῶς τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῶν Φιλανθρωπηνῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς σπαχῆδες διαπιστώνεται στὴν διοίκηση (liva) Τρικάλων καὶ ἡ ὕπαρξη 103 χριστιανῶν βοϊνούκων (ἱπποκόμων) [4]. Οἱ βοϊνοῦκοι εἶναι ἐνσωματωμένοι ὡς τὸν 16ο αἰ. στὸν ὀθωμανικὸ στρατό [5]. Ἡ παρουσία αὐτῶν πρέπει νὰ θεωρηθῆ πολὺ φυσική, ἂν ἀναλογισθῆ κανεὶς τὴν θεσσαλικὴ πεδιάδα.

Ὡς πρὸς τὴν σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς περιοχὲς αὐτὲς πολὺ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ εἴδηση μιᾶς διατάξεως τοῦ 1520 γιὰ τὰ Τρίκαλα (Kanun-i nefsi Tirhala), δηλαδὴ 60 περίπου χρόνια ἀργότερα, ἡ ὁποία μνημονεύει ραγιάδες Ἀλβανούς, Ἕλληνες καὶ Βλάχους (reaya Arnavut ve Rum ve Eflak), ὄχι ὅμως Σλάβους [6]. Ἂν εἶχε κατακλυστῆ ἡ περιοχὴ ἀπὸ τοὺς ἐπήλυδες, Σλάβους καὶ Ἀλβανούς, πῶς ξεφυτρώνουν τώρα πάλιν οἱ Ἕλληνες, ἐνῶ ἐξαφανίζονται οἱ Σλάβοι; Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀναφέρονται δεύτεροι, δηλαδὴ ὕστερ' ἀπὸ τοὺς Ἀλβανούς, δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι κατέχουν τὴν δεύτερη θέση ὡς πρὸς τὴν σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ποῦ ὅμως κατοικοῦν; σὲ ποιὲς πόλεις ἢ κωμοπόλεις ἢ χωριά; Δὲν νομίζω ὅτι σφάλλει κανείς, ἂν ἀναφέρη τὰ γνωστὰ παλαιότερα κέντρα ἑλληνισμοῦ Τρίκαλα, Φανάρι, Καρδίτσα καὶ συμπεριλάβη σ' αὐτὰ ὁρισμένα χωριά, ἰδίως τῶν περιχώρων.

---

1. *Inalcık*, Stefan Duşan'dan, ἔνθ' ἀν. σ. 216 - 217. Εἶναι λοιπὸν ἄξιο ἀπορίας, πῶς ὁ *Nic. Beldiceanu*, ποὺ ἔχει ὑπ' ὄψη τὴν μελέτη αὐτὴ τοῦ Inalcık, θέλει νὰ τοὺς θεωρήση ὅλους αὐτοὺς Βλάχους ἢ καλύτερα Ρουμάνους (!) (Les Roumains à la bataille d'Ankara, SOF 14 (1955) 441 - 454).

2. Βλ. σ. 27 - 28, 200.

3. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 216.

4. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 215. Πρβλ. καὶ βοϊνούκους στὴν Ἀλβανία (*Inalcık*, Timariotes chrétiens, ἔνθ' ἀν. σ. 136 - 137).

5. *Inalcık*, Ottoman Methods of Conquest, ἔνθ' ἀν. σ. 114.

6. *Ömer Lûtfi Barkan*, XV ve XVI inci asırlarda osmanlı imparatorluğunda ziraî econominin hukukî ve malî esaslari, Istanbul 1945, τ. 1 σ. 289.

Τὰ ὑπολείμματα τῶν Σλάβων φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀφομοιωθῆ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. Ἡ ρητὴ ἐξ ἄλλου μνεία τῶν Ἀλβανῶν μαρτυρεῖ γιὰ τὴν σημαντικὴ ἔκταση τοῦ ἐποικισμοῦ τους. Ἡ ἀνάμειξη αὐτῶν καὶ τῶν Βλάχων μὲ σλαβικοὺς πληθυσμοὺς στηρίζει τὸ ἐνδεχόμενο, ὅπως ἄλλωστε εἴδαμε στὶς ἀρχὲς τοῦ βιβλίου, ὅτι ὑπῆρξαν φορεῖς σλαβικῶν τοπωνυμίων.

Ἐπὶ Μουρὰτ Β′ συναντοῦμε καὶ στὴν Μακεδονία, Καστοριά, Νευροκόπι, Σέρρες καὶ Βέλες χριστιανοὺς τιμαριούχους, σλαβικῆς καὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς, Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους των εἶναι ἐξισλαμισμένοι, π.χ. ὁ Μουσὰ γιὸς τοῦ Πέτκο, ὁ Βαγιαζὶτ γιὸς τοῦ Αὐγούστου, ὁ Οὐμοὺρ γιὸς τοῦ Θεοδώρου [1].

Μένει ἀκόμη νὰ ἐξετασθῆ τὸ πρόβλημα, πότε ἐμφανίζονται οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ σπαχῆδες στὴν Θεσσαλία. Ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὸ τιμάριο τοῦ Δημήτρη, γιοῦ τοῦ Μιχάλη, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται ὡς παλαιὸς σπαχής, κατεβαίνουμε στὴν βασιλεία τοῦ Μουρὰτ Β′ (1421-1451), ἢ τοῦ Μεχμὲτ Α′ (1413-1421), ἂν ὄχι καὶ πιὸ παρακάτω ἀκόμη. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ πρὶν ἀπ' αὐτόν, κατὰ τὴν κατάκτηση τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν Βαγιαζὶτ Α′ (1389-1402), χριστιανοὶ γαιοκτήμονες ποὺ δήλωσαν ὑποταγὴ καὶ συνέπραξαν μὲ τοὺς Τούρκους, ἔμειναν ἀπείραχτοι μὲ τὴν ὑποχρέωση ν' ἀκολουθοῦν τὸν σουλτάνο στὶς ἐκστρατεῖες. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει ἔμμεσα, μοῦ φαίνεται, καὶ ἡ πληροφορία ὅτι τὰ ἄλλα τιμάρια (δηλαδὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 36 ἐπὶ συνόλου 182) στὸ σαντζάκι Τρικάλων εἶχαν δοθῆ σὲ στρατιωτικοὺς ποὺ εἶχαν ἔλθει μαζὶ μὲ τὸν Ἐβρενὸς καὶ Τουραχάν, στρατηγοὺς τῶν πρώτων τουρκικῶν στρατευμάτων κατοχῆς στὴν Θεσσαλία ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α′ (ἀργότερα καὶ μόνο μὲ τὸν Τουραχὰν ποὺ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ὁριστικά), ἢ στοὺς συγγενεῖς προστατευόμενους τῶν μπέηδων (gulâm-ı mîr) ἢ στοὺς γενιτσάρους κ.λ., στοὺς σκλάβους τῆς Πύλης (Kapı - Kulları) [2], ὅπως τοὺς ὀνόμαζαν. Τὰ τιμάρια, ποὺ παραχωροῦνταν στοὺς χριστιανοὺς συγγενεῖς τῶν ἐξισλαμισμένων ἀνθρώπων τοῦ παλατιοῦ ἢ τῶν μπέηδων ἢ γραφέων (gulâm-ı mîr), ἦταν μικρότερης σημασίας καὶ ἀποτελοῦσαν χωριστὴ ὁμάδα [3]. Τιμάρια ἐπίσης δίνονταν καὶ στοὺς gönüllü (ἐθελοντὲς) καὶ garip yiğit (ξεχωριστοὶ ἥρωες) [4].

Ἀλβανοὶ λοιπὸν ἄρχοντες τῆς Θεσσαλίας, ἀνάμεικτοι μὲ Σλάβους καὶ Βλάχους, καθὼς Βλάχοι καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, τρομοκρατημένοι δήλωσαν ὑποταγὴ στοὺς Τούρκους, γιὰ νὰ περισώσουν τὴν ζωὴ καὶ τὴν περιουσία τους, καὶ ἔγιναν τιμαριοῦχοι τοῦ τουρκικοῦ κράτους. Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς φαίνεται ὅτι

---

1. Βλ. *Inalcık,* Stefan Duşan'dan, ἔνθ' ἀν. σ. 218.
2. Βλ. *Inalcık,* ἔνθ' ἀν. σ. 215. Πρβλ. παλαιοὺς (kadimi) χριστιανοὺς τιμαριούχους καὶ στὴν Ἀλβανία (τοῦ *αὐτοῦ,* Timariotes chrétiens, ἔνθ' ἀν. σ. 120).
3. *Inalcık,* Timariotes chrétiens, ἔνθ' ἀν. σ. 128, 132 - 133. Γιὰ τοὺς gulâm-i mîr βλ. ἄρθρο τοῦ Inalcık στὴν β′ ἀγγλικὴ ἔκδοση τῆς Encyclopedia of Islam.
4. *Inalcık,* ἔνθ' ἀν. σ. 132.

ἐξισλαμίζονται μέσα σὲ λίγο διάστημα, στὴν δεύτερη κιόλας γενιά. Ἑπομένως ἀπόγονοι αὐτῶν εἶναι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους μουσουλμάνους μπέηδες ἢ ἀγάδες τῶν μεταγενέστερων αἰώνων. Ὁ ὄγκος ὅμως τῶν βλαχόφωνων καὶ ἑλληνόφωνων πληθυσμῶν, καθὼς καὶ Ἀλβανοὶ ἢ Ἀρβανιτόβλαχοι ἔποικοι, φαίνεται ὅτι ἀποσύρθηκαν πρὸς τὰ ὀρεινὰ χωριὰ τῆς Πίνδου καὶ τῶν παραφυάδων της (ἰδίως τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγράφων καὶ γενικὰ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ Ἠπείρου), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν θαυμάσια καταφύγια γιὰ καταδιωγμένους πληθυσμούς, καὶ ἀπ' ἐκεῖ, βοηθούμενοι ἀπὸ τὰ φυσικὰ ἐρείσματα τοῦ τόπου, διεκδικοῦσαν συχνὰ τὰ δικαιώματα τῆς ζωῆς, τῆς περιουσίας καὶ τῆς ἐλευθερίας τους. Ἑπομένως στὶς περιοχὲς αὐτὲς ἔγινε μεγάλη ἀνάμειξη πληθυσμῶν καὶ τελικὰ οἱ Ἀλβανοὶ ἐξισλαμίστηκαν ἢ ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τοὺς Βλάχους καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες. Ἀρβανιτόβλαχοι ὅμως ἔμειναν, ὅπως εἴδαμε [1].

Ἂν ἐξαιρέση λοιπὸν κανεὶς τὰ ὑπολείμματα τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς στρατιωτικῆς ὀλιγαρχίας, ποὺ γίνονταν δεκτὰ στὴν στρατιωτικὴ τάξη τῶν Τούρκων τιμαριούχων, καθὼς καὶ τὶς ξεχωριστὲς μικρότερες κατηγορίες τῶν gulâm-ı mîr, τῶν gönüllü, τῶν garip yiğit, τιμάρια δὲν παραχωροῦνταν σὲ ἄλλους. Ἑπομένως οἱ χριστιανοὶ ραγιάδες ἀποκλείονταν καὶ ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς στρατιωτικῆς τάξης καὶ ἱεραρχίας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Γεγονὸς πράγματι εἶναι ὅτι τὸ κράτος αὐτὸ ἔχοντας ὑπ' ὄψη του κυρίως τὰ οἰκονομικὰ του συμφέροντα καὶ ἀποβλέποντας στὴν εἴσπραξη τῶν φόρων ἀπὸ τοὺς ραγιάδες (ḣaracgüzâr reaya), ποὺ ἀποτελοῦσαν τὶς παραγωγικὲς τάξεις τῆς χώρας, δὲν ἐπέτρεπε τὸ πέρασμά τους στὴν τάξη τῶν στρατιωτικῶν. Αὐστηρὲς διατάξεις σὲ ὅλους τοὺς «kanunname» (κώδικες) ἀπογόρευαν ρητὰ τὴν παράβαση τῆς θεμελιώδους αὐτῆς ἀρχῆς [2].

Μολαταῦτα συμβαίνει χριστιανοὶ ραγιάδες ν' ἀναλαμβάνουν συγκεκριμένες ὑπηρεσίες στρατιωτικῆς φύσεως (φρούρηση π.χ. κάστρων, στενῶν, κ.λ.). Γι' αὐτὸ τὸν λόγο χαρακτηρίζονται μὲ εἰδικὸ φερμάνι muaf ve müsellem, ἀπαλλάσσονται, δηλαδὴ ἀπὸ ὁρισμένους φόρους, ἰδίως ἀπὸ τοὺς ἔκτακτους (avarizi divaniye) [3]. Μέσα στὰ κάστρα ὅμως, μαζὶ μὲ τὶς χριστιανικὲς φρουρές, ὑπῆρχαν

---

1. Βλ. σ. 27 καὶ ὑπ. 4 τοῦ βιβλίου μου.

2. Βλ. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 132 - 133.

3. *Inalcik*, ἔνθ' ἀν. σ. 133 - 135, 136. Πρβλ. ἀπαλλαγὴ χριστιανῶν κατοίκων Θεσσαλονίκης, φρουρῶν τῶν 24 πύργων τῆς παραλίας, ἀπὸ ὁρισμένους φόρους ἀπὸ τὴν ἅλωσή της (1430) ὡς τὰ 1605, ὁπότε ὁ μπεηλέρμπεης τῆς Ρούμελης καὶ ἀρχιδεφτερδάρης Ἀχμὲτ πασὰς κατάργησε τὴν ὑπηρεσία τους αὐτὴ μὲ τὴν δικαιολογία «ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν ἡ ὁμὰς τῶν ἀπίστων νὰ φυλάττη τὸ φρούριον οὔτε ἐπιτρέπεται πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνη» (βλ. Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τ. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695 - 1912, ἐπιμ. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, σ. 1 - 3). Γιὰ τὶς κατηγορίες αὐτῶν ποὺ ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὸ avarizi divaniye βλ. ἄρθρο «Avâriz» τοῦ Ömer Lûtfi Barkan στὸ Islam Ansiklopedisi.

γι' ἀσφάλεια καὶ τακτικοὶ 'Οθωμανοὶ στρατιῶτες [1]. Εἶναι ἐπίσης πολὺ γνωστὸ ὅτι στὴν 'Ελλάδα πολλὰ χωριὰ κοντὰ σὲ στενά, τὰ λεγόμενα Δερβενοχώρια, ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τοὺς φόρους ἢ πλήρωναν πολὺ λίγους καὶ εἶχαν καὶ ἄλλα ἀκόμη προνόμια [2]. Ἦταν καὶ αὐτὸ ἕνα εὐφυὲς σύστημα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ποὺ συντελοῦσε στὴν παγίωση τῆς ἀσφάλειας τῶν συγκοινωνιῶν, τῶν ταχυδρομείων τῆς ὑπηρεσιακῆς ἀλληλογραφίας (μεντζιλιῶν) καὶ στὴν σταθεροποίηση τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων. Ἔτσι τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος προσείλκυε ὁρισμένους ἐπικίνδυνους πληθυσμοὺς μὲ παροχὴ προνομίων, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀποδέσμευε δικές του στρατιωτικὲς δυνάμεις, τὶς ὁποῖες μποροῦσε νὰ διαθέση ἀλλοῦ, γιὰ ν' ἀντιμετωπίση ἐπείγουσες πολεμικὲς ἀνάγκες.

3. 'Ο θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν.

Ἔχει τώρα καμιὰ σχέση ὁ θεσμὸς τῶν χριστιανῶν σπαχήδων ἢ ὁ θεσμὸς τῶν χριστιανῶν, τῶν ἀπαλλαγμένων ἀπὸ φόρους (muaf ve müsellem), μὲ τὸν θεσμὸ τῶν ἀρματολῶν, ποὺ βλέπουμε τόσο διαδεδομένο ἐπὶ τουρκοκρατίας; Καὶ συγκεκριμένα: μήπως ὁ τελευταῖος αὐτὸς γνωστὸς θεσμὸς προῆλθε ἐξελικτικὰ ἀπὸ τὴν μιὰ ἀπὸ τὶς δυο παραπάνω κατηγορίες; Πολὺ ἀπίθανο φαίνεται νὰ προῆλθαν οἱ ἀρματολοὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τιμαριούχους, γιατὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν μιὰ ἰδιαίτερη στρατιωτικὴ τάξη χριστιανῶν, ὑπόλειμμα τοῦ βυζαντινοῦ καθεστῶτος, καὶ δὲν ἀναφέρεται νὰ ἔχουν καθήκοντα ὅμοια μὲ τῶν ἀρματολῶν. Πολὺ πλησιέστερα πρὸς τοὺς ἀρματολοὺς φαίνεται νὰ εἶναι οἱ muaf ve müsellem, οἱ ὁποῖοι μνημονεύονται νὰ ὑπηρετοῦν καὶ μὲ τὸ ὄνομα ἀρματολοὶ σὲ διάφορες χῶρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου [3].

Μολαταῦτα ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν καὶ τῶν ἀρματολικιῶν, ὅπως τουλάχιστο ἐμφανίζεται στὴν 'Ελλάδα, ἔχει κάποια ἰδιοτυπία. Καὶ πρῶτα πρῶτα: πότε θεσπίζεται; Μολονότι οἱ γνωστὲς γραπτὲς μαρτυρίες μνημονεύουν τὴν ὕπαρξη ἀρματολῶν μὲ τὴν ἔννοια τῶν ἐπικουρικῶν στρατευμάτων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους μόνο στὰ χρόνια τοῦ Μεχμὲτ Β' [4], ἡ περίεργη σύμπτωση τῶν παρακάτω στοιχείων μᾶς παρακινεῖ ν' ἀναζητήσουμε τὶς ἀρχὲς τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ στὰ

---

1. *Inalcık,* Ottoman Methods of Conquest, ἔνθ' ἀν. σ. 108.

2. Βλ. *'Αποστ. Βακαλοπούλου,* Νεοελληνικὴ παράδοσις διὰ τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας προνόμια τῶν Δερβενοχωρίων Κορίνθου, Θεσσαλονίκη 1941, ὅπου περισσότερες λεπτομέρειες καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Βλ. καὶ *Inalcık,* ἔνθ' ἀν. σ. 135 - 136. Γιὰ τὶς διάφορες σημασίες, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα ἀρματολὸς στὶς βαλκανικὲς καὶ τὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες (πράγμα ποὺ πρέπει νὰ τὸ ἔχουμε πάντοτε ὑπ' ὄψη κατὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ξένων πηγῶν) βλ. *R. Anhegger,* Martoloslar hakkında, «Türkiyat Mecmuasi» 7 - 8 (1942), τεῦχ. 1 σ. 283 - 285.

4. Βλ. *Anhegger,* ἔνθ' ἀν. σ. 286 - 287.

χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ πατέρα του Μουρὰτ Β', καὶ μάλιστα σὲ ὁρισμένη ἑλληνικὴ χώρα, στὴν Θεσσαλία. Συγκεκριμένα ὁ γνωστὸς συλλέκτης ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν Fauriel, στηριζόμενος σὲ προφορικὲς παραδόσεις ἡλικιωμένων Ἑλλήνων, ἔγραφε στὰ 1824, στὴν πολύτιμη εἰσαγωγὴ τοῦ δίτομου ἔργου του ὅτι στὴν Θεσσαλία πρῶτα ἐγκαινιάστηκε ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν, γιατὶ οἱ πολεμικοὶ καὶ ἀνυπότακτοι κάτοικοι τῶν βουνῶν της κατέβαιναν πολλὲς φορὲς στὶς κοντινὲς πεδιάδες, ἔμπαιναν στὰ χωριὰ ἢ κωμοπόλεις καὶ λήστευαν τοὺς Τούρκους καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία καὶ τοὺς χριστιανοὺς ραγιάδες [1]. Ἀπὸ ποιὰ βουνὰ πρὸ πάντων πρέπει νὰ ἐξορμοῦσαν οἱ καταδρομεῖς; Ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ὀροσειρὰ ἐκείνη, ποὺ κόβει τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα στὰ δύο, ποὺ εἶναι ἀποτραβηγμένη ἀρκετὰ στὸ ἐσωτερικό της καὶ ποὺ ἀσφαλίζει ἀρκετὰ τοὺς κατοίκους της, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Πίνδο καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἀγράφων, ὅπου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κατοικοῦσαν βλαχόφωνοι πληθυσμοί [2].

Οἱ δυτικὲς αὐτὲς περιοχές, ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα τουρκικὰ κέντρα καὶ προσανατολισμένες πρὸς τὶς βενετικὲς κτήσεις τοῦ Ἰονίου, ἀπ' ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ ζητήσουν βοήθεια καὶ ἐνισχύσεις σὲ πολεμοφόδια, προκαλοῦσαν πολλοὺς φόβους στοὺς σουλτάνους [3]. Γι' αὐτὸ μοῦ φαίνονται ἀξιόπιστες οἱ ἀνεξακρίβωτες ὡς σήμερα πληροφορίες, ποὺ ἀναφέρει ὁ Φαναριώτης Ἰακ. Ρίζος Νερουλός, στηριζόμενος πιθανὸν σὲ τουρκικὲς πηγές, ὅτι τὰ Ἄγραφα ἦταν τὸ πρῶτο ἀρματολίκι, ποὺ ἀναγκάστηκαν ν' ἀναγνωρίσουν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὰ χρόνια ἀκόμη τοῦ Μουρὰτ Β' [4]. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἀσφαλῶς ἐννοεῖται, ὅταν ἀναφέρεται (ἔστω καὶ πολὺ μεταγενέστερα) ὅτι οἱ Τοῦρκοι περιορίστηκαν νὰ ἐπιβάλουν στοὺς κατοίκους ἕνα πολὺ μικρὸ φόρο, ποὺ ποτὲ σχεδὸν δὲν πληρώθηκε [5].

Τὰ παραπάνω ἐνισχύονται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ ὅσα μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Urquhart, ποὺ στὰ 1830 ἄκουσε ἀπὸ τὸν καϊμακάμη τοῦ Τιρνά-

---

1. *Cl. Fauriel,* Chants populaires de la Grèce moderne, Paris 1824, τ. 1 σ. xlvij - xlviij.
2. Βλ. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 1 σ. 31, τ. 2 σ. 92.
3. *Jak. Rizo Néroulos,* Histoire moderne de la Grèce, Genève 1828, σ. 49.
4. *Rizo Neroulos,* ἔνθ' ἀν. σ. 49.
5. *Eug. Yemeniz,* Scènes et récits des guerres de l'indépendance - Grèce moderne, Paris 1869, σ. 6. Συμπληρωματικὰ ἐπίσης καὶ χαρακτηριστικὰ ἂς θεωρηθοῦν καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἀραβαντινὸς (Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, 2 σ. 4) σχετικὰ μὲ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης Ἄγραφα: «Ἐκλήθησαν ἴσως Ἄγραφα, διότι οἱ κατοικήσαντες τὴν Θεσσαλίαν Ὀθωμανοὶ οὐκ ἠδυνήθησαν, ἵνα ἐγγράψωσι καὶ τὴν χώραν ἐκείνην μεταξὺ τῶν λοιπῶν τῆς Θεσσαλίας χωρῶν, ὡς ἀνεξάρτητον μένουσαν, καὶ τοιαύτης ἦσαν φύσεως τὰ λεγόμενα κλεπτοχώρια τῆς Θεσσαλίας». Ἡ πρόχειρη αὐτὴ ἐτυμολογία εἶναι πολὺ παλαιότερη (*Σωφρονίου Εὐστρατιάδου,* Ἐπιστολαὶ Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ, «Ἑλληνικὰ» 8 (1935) 273) καὶ ἔμεινε σχεδὸν παροιμιακὴ ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια.

βου καὶ ἀπόγονο τοῦ πρώτου τοπάρχη τῆς Θεσσαλίας Τουραχὰν μπέη τὶς ἑξῆς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες: σύμφωνα μὲ ἕνα ἀραβικὸ χειρόγραφο, ποὺ φυλαγόταν ὡς τότε στὴν δημόσια βιβλιοθήκη τοῦ τόπου καὶ τὸ ὁποῖο περιεῖχε τὴν βιογραφία τοῦ Τουραχάν, τὸ σύστημα τῆς ἑλληνικῆς ὀρεινῆς πολιτοφυλακῆς καθιέρωσε ὁ Μουρὰτ Β', ὕστερ' ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Τουραχάν, γιὰ ν' ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὶς παρενοχλήσεις τῶν ἄγριων κατοίκων τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν καὶ νὰ μπορέση νὰ ἐπιβληθῆ στὴ Θεσσαλία [1]. Ὥστε, πρὶν ἀκόμη πέση ἡ Κωνσταντινούπολη, εἶχαν κιόλας ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζωνται οἱ πρῶτοι πυρῆνες τῶν μαχητικῶν δυνάμεων τοῦ σκλαβωμένου νεοελληνικοῦ ἔθνους.

Πραγματικὰ φαίνεται ὅτι στὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες χῶρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, οἱ σουλτάνοι ἀντιμετώπισαν μὲ ἐπιτυχία τὴν λύση τοῦ προβλήματος τῆς ὑποταγῆς τῶν ὀρεινῶν πληθυσμῶν. Στὴν Δυτικὴ ἰδίως Στερεὰ Ἑλλάδα τὰ δασωμένα βουνὰ καὶ οἱ χαράδρες, τὰ ἄφθονα τρεχούμενα νερά, τὰ ἄγρια τοπία καὶ ἡ ζωηρὴ βλάστηση, δημιουργοῦσαν ἕνα φυσικὸ περιβάλλον, διαφορετικὸ ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς, κατάλληλο ὄχι μόνο νὰ καλύψη τοὺς καταδιωγμένους, ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς δώση φυσικὰ ἐρείσματα γιὰ τὴν διεξαγωγὴ κλεφτοπολέμου. Ἰδίως ὁ ὀρεινὸς ὄγκος τῶν Ἀγράφων, ἀπ' ὅπου οἱ κάτοικοι μποροῦσαν νὰ ξεχυθοῦν στὴν θεσσαλικὴ πεδιάδα, ὁ Βάλτος καὶ τὸ Ξερόμερο, ὅπου ἐξουσίαζαν οἱ Τόκκοι, παρουσίαζαν ἕναν ἀληθινὸ λαβύρινθο ὑψωμάτων, χαραδρῶν, κοιλάδων, δασῶν, ποὺ ἀποτελοῦσαν θαυμάσια ἄσυλα γιὰ τοὺς κατατρεγμένους πληθυσμούς. Ἐκεῖ, κατὰ τὴν παράδοση, βρῆκαν ἄσυλο ὅσοι κάτοικοι τοῦ Βάλτου καὶ Ξερομέρου, κυρίως οἱ βοσκοί, δὲν πέρασαν μαζὶ μὲ τοὺς Τόκκους στὰ ἀπέναντι νησιὰ Λευκάδα καὶ Κεφαλληνία [2].

Οἱ ἄγριοι αὐτοὶ καὶ σκληροτράχηλοι πληθυσμοί, ποὺ φώλιαζαν σὲ τόπους τραχεῖς καὶ δυσπρόσιτους καὶ ἔζησαν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι καὶ σὲ μισοάγρια κατάσταση ὡς τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, μποροῦσαν νὰ ἐλέγχουν τὶς ὀρεινὲς διαβάσεις καὶ τὰ στενά, νὰ παρεμποδίζουν ἢ ν' ἀπονεκρώνουν τὶς συγκοινωνίες, νὰ κατεβαίνουν στὸν κάμπο καὶ νὰ λεηλατοῦν τοὺς συνοικισμοὺς τῶν Τούρκων ἀποίκων [3].

Στὶς περιοχὲς αὐτὲς οἱ Τοῦρκοι βρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ ἐχθρικοὺς πληθυσμοὺς καὶ μακριὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα τους. Δὲν εἶχαν λοιπὸν συμφέρον νὰ χρονοτριβοῦν καὶ νὰ ἐξαντλοῦν τὶς δυνάμεις τους ἐπιμένοντας μὲ κάθε θυσία στὴν ἐκπόρθηση τῶν ὀρεινῶν θέσεων, ἐφόσον μάλιστα δὲν εἶχαν σταθεροποιήσει τὶς κατακτήσεις τους στὰ ἐδάφη αὐτά. Ἀπεναντίας ἀντιμετώπιζαν πολλὲς ἀκόμη δυσ-

---

1. *D. Urquhart,* The Spirit of the East, London 1839, τ. 1 σ. 319 - 320.

2. Βλ. *Heuzey,* Le mont Olympe et l'Acarnanie, σ. 223 - 267, ἰδίως 257 - 258. Βλ. καὶ περιγραφὴ τοῦ *Yemeniz,* ἔνθ' ἀν. σ. 2, 4 - 5.

3. Βλ. *Δημ. Αἰνιᾶνος,* Ἀρματωλοὶ καὶ κλέφτες, «Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ», Ἀθῆναι 1852, σ. 272.

χέρειες καὶ δυνατοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς ποὺ καραδοκοῦσαν τὶς κατάλληλες εὐκαιρίες, γιὰ νὰ δράσουν [1]. Ἡ φρόνηση λοιπὸν ὑπαγόρευε στοὺς σουλτάνους, ἀντὶ νὰ ἐξαγριώνουν τοὺς πολεμικοὺς ὀρεινοὺς πληθυσμούς, νὰ τοὺς προσελκύουν μὲ τὴν παροχὴ ὁρισμένων προνομίων καὶ νὰ τοὺς καλοῦν ν' ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν φρούρηση τῶν ἐπίκαιρων σημείων τῆς περιοχῆς τους. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὄχι μόνον ἀφοπλίζονταν αὐτόματα, ἀλλὰ καὶ γίνονταν οἱ φύλακες τῆς ὑπαίθρου καὶ ἐνίσχυαν τὶς ἀνεπαρκεῖς ἀκόμη τουρκικὲς δυνάμεις. Ἀπὸ ἐπικίνδυνοι ἐσωτερικοὶ ἐχθροὶ μεταβάλλονταν σὲ ἐπικουρικὰ ἐπαρχιακὰ στρατεύματα. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς νομαδοκτηνοτροφικοὺς ἐκείνους πληθυσμούς, πρὸ πάντων τοὺς βλαχικοὺς τῆς Πίνδου, τὰ πλεονεκτήματα μιᾶς τέτοιας ἡμιανεξαρτησίας ἦταν μεγάλα, γιατὶ μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ χειμώνα μποροῦσαν νὰ κατεβαίνουν μὲ τὰ κοπάδια τους καὶ νὰ παραχειμάζουν ἐλεύθερα στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας. Ἔτσι οἱ Τοῦρκοι σουλτάνοι μὲ εὐφυὲς εἰρηνικὸ πρόγραμμα συμπλήρωναν καὶ ὀργάνωναν τὸ κατακτητικό τους ἔργο.

Ἡ ἔλλειψη βέβαια γραπτῶν τεκμηρίων δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαλευκάνουμε τὴν ἱστορία τῶν ὀρεινῶν ἐκείνων περιοχῶν καὶ νὰ ἐξακριβώσουμε τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο τῆς διοικήσεώς τους. Ὅσα σχετικὰ γνωρίζουμε, προέρχονται ἀπὸ πολὺ μεταγενέστερες πληροφορίες. Πάντως φαίνεται ὅτι καὶ στὸ ζήτημα τῆς ὑποταγῆς τῶν ὀρεινῶν αὐτῶν πληθυσμῶν οἱ σουλτάνοι ἀκολουθοῦν στὶς γενικὲς γραμμὲς τὴν συνηθισμένη κατακτητικὴ πολιτική τους. Ὅπως δηλαδὴ στὶς πόλεις καὶ χῶρες ποὺ παραδίδονταν χωρὶς ἀντίσταση, παραχωροῦσαν προνομιακοὺς ὁρισμούς, ἔτσι καὶ τοὺς ὀρεινοὺς πληθυσμοὺς ποὺ συνθηκολογοῦσαν, τοὺς ἀπήλλασσαν ἀπὸ ἐξευτελιστικὲς ὑποχρεώσεις (ἀγγαρεῖες κ.λ.), καθόριζαν τὴν πληρωμὴ ὁρισμένων μόνον φόρων καὶ αὐτῶν κατ' ἀποκοπὴν καὶ τοὺς ἐπέτρεπαν ν' αὐτοδιοικοῦνται καὶ νὰ σχηματίζουν ἕνα εἶδος πολιτοφυλακῆς, ποὺ θὰ φρόντιζε γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξης στὴν περιοχή τους. Ἂν καὶ τὸ πνεῦμα τῶν γραπτῶν αὐτῶν συμφωνιῶν ἦταν τὸ ἴδιο, οἱ ὅροι στὶς λεπτομέρειές τους δὲν ἦταν παντοῦ οἱ ἴδιοι [2]. Πάντως βασικός, φαίνεται, ὅρος ἦταν νὰ μὴν ἔχουν δικαίωμα τὰ τουρκικὰ στρατεύματα ἢ ἀποσπάσματα νὰ εἰσέρχωνται ἢ νὰ μένουν στὴν περιοχή τους. Λόγοι ὅμως στρατιωτικοὶ ἐπέβαλαν στοὺς Τούρκους νὰ πάρουν προφυλακτικὰ μέτρα, νὰ ὁρίσουν δηλαδὴ τὰ Τρίκαλα ἕδρα ἑνὸς μεγάλου σαντζακίου, ποὺ στὰ 1466-1467 περιλάμβανε, ὅπως εἴπαμε, ἀνάμεσα στοὺς 23 δήμους ἢ διαμερίσματα (nahiye) τὶς περιοχὲς Mikira-li (;), Πλαταμώνα, Λιβαδιᾶς, Λιδορικιοῦ, Δομοκοῦ καὶ Φαρσάλων (Τσατάλτζας) [3].

Ἄραγε ὁ θεσμὸς τῶν ἁρματολῶν τότε γιὰ πρώτη φορά, ἐπὶ Μουρὰτ Β', καθιερώθηκε ἢ ἁπλῶς τότε ἀνανεώθηκε καὶ ἀναζωογονήθηκε ἕνα παλαιὸ σύστημα

---

1. *Αἰνιᾶνος*, ἔνθ' ἀν. σ. 272.
2. *Αἰνιᾶνος*, ἔνθ' ἀν. σ. 273 - 274.
3. *Inalcık*, ἔνθ' ἀν. σ. 215 - 216.

οροφυλάκων, τὸ ὁποῖο ἀνάγεται στὴν βυζαντινὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἢ καὶ ἀκόμη παλαιότερα στὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων βασιλέων, ὅπως πότε πότε ὑποστηρίζεται [1]; Ἡ ἀπάντηση βέβαια δὲν εἶναι εὔκολη, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ὁ τόπος, ὅπου ἱδρύεται τὸ πρῶτο ἀρματολίκι στὴν Ἑλλάδα, τὰ Ἄγραφα, ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ παλαιὸς θεσμὸς τῶν ὀροφυλάκων διατηρήθηκε κατὰ συνέχεια ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ δείχνει ὅτι οἱ Τοῦρκοι αὐτοὶ γιὰ πρώτη φορά, ἐμπρὸς στὶς δυσχέρειες ποὺ ἀντιμετωπίζουν, ἀναγκάζονται ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ ἐγκαινιάσουν τὸν θεσμὸ τῶν ἀρματολῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἑπομένως ὁ θεσμὸς αὐτὸς εἶναι δημιούργημα τῶν συνθηκῶν τῆς τουρκοκρατίας. Ποιὰ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἀρχικὴ θέση τῶν ἀρματολῶν, οἱ ὑποχρεώσεις τους ἀπέναντι τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ ἡ δικαιοδοσία τους μέσα στὰ ἀρματολίκια δὲν ξέρουμε ἀκόμη καλά. Γιὰ νὰ σχηματίσουμε ὀρθὴ γνώμη, θὰ χρειασθοῦν νέα στοιχεῖα. Συνήθως προεκτείνουμε στὸ παρελθὸν τὴν εἰκόνα τῶν προεπαναστατικῶν ἀρματολικιῶν. Ὁ θεσμὸς ὅμως αὐτὸς — καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμη τὶς ἀπομονωμένες περιοχές, ὅπου διατηρήθηκε γνησιότερος — δὲν ἔμεινε στατικός, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἔχει τὶς ἰδιοτυπίες του κατὰ χρόνους καὶ τόπους καὶ πρὸς τὴν ἰχνηλάτηση τῆς ἐξελικτικῆς αὐτῆς πορείας πρέπει νὰ τείνη ὁ ἱστορικός, ὅπως καὶ πρὸς τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τῶν ἑκάστοτε ἀρματολικιῶν, ὅσο βέβαια εἶναι δυνατόν.

Γ. ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥΡΚΩΝ

Ἔτσι οἱ σουλτάνοι ἀκινητοποιοῦσαν τὶς πολεμικὲς δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν ἐθνῶν, ἐνῶ οἱ ἀκιντζῆδες συνέχιζαν τὶς καταστρεπτικὲς ἐπιδρομὲς στὶς χῶρες τους, ἔσπερναν τὴν ἐρήμωση ἀπὸ τὴν Θράκη ὡς τὴν Ἀδριατικὴ καὶ προκαλοῦσαν φοβερὴ μείωση τῶν πληθυσμῶν [2], ἰδίως τῶν ἑλληνικῶν [3]. Γιὰ τὴν ἐλάττωση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν καὶ τὸν οἰκονομικὸ μαρασμὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. διαφωτιστικὰ εἶναι ὅσα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος: σύμφωνα μὲ αὐτά, πρὶν ἀπὸ 500 χρόνια κάθε σχεδὸν ἐπαρχία εἶχε 100 περί-

---

1. Βλ. *Κεραμοπούλλου,* Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, σ. 96 ὑπ., ὅπου βιβλιογραφία, 125, 129 κ.έ., 136 - 138, 138 - 139, 142 - 144. Βλ. καὶ *Σ. Λιάκου,* Μακεδονικὸς ἀρματωλισμός, «Ἀριστοτέλης» Φλωρίνης τεῦχ. 3, 4, 5 (Μάϊος - Αὔγουστος 1957).

2. *Δούκας,* σ. 136 - 137 (Grecu, 175 - 176). Γιὰ τὴν ἐρήμωση τῆς Θράκης καὶ τῶν δυτικῶν χωρῶν βλ. *Brocquière,* Voyage d'Outre-mer, σ. 569, 570, 571, 573 - 574, 591 καὶ ἀλλοῦ. Πρβλ. καὶ *Angelov,* Certains aspects..., «Byz.-sl.» 17 (1956) 237 κ.έ.

3. *Tafur,* Travels, σ. 128. Πρβλ. καὶ Γεμιστὸ πρὸς τὸν Θεόδωρο, δεσπότη Μορέως: «...τὰ ἔσχατα περὶ ἡμῶν βουλευόμενοι ἑκάστοτε διατελοῦσιν» (ἐνν. οἱ Τοῦρκοι) στοῦ *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 115. Ὁ Brocquière ἀναφέρει ὅτι εἶδε στὰ 1432 στὴν Ἀδριανού-

που πλούσιες πόλεις, ἐνῶ στὴν ἐποχή του μόλις 2 ἢ 3 καὶ αὐτὲς φτωχές· ἐπίσης κάθε μητρόπολη πρὶν ἀπὸ 300 χρόνια εἶχε 1.000 χωριά, ἐνῶ στὴν ἐποχή του μόλις 20· ἀκόμη πρὶν ἀπὸ 200 χρόνια κάθε πυκνοκατοικημένο χωριὸ εἶχε περισσότερες ἀπὸ 100 πλούσιες οἰκογένειες, ἐνῶ στὴν ἐποχή του μόλις 10 καὶ αὐτὲς φοβερὰ φτωχές [1].

Ἡ εἴδηση αὐτή, ποὺ ἔμεινε ἀπαρατήρητη ὡς τώρα [2], ὅσο καὶ ἂν θεωρηθῇ ἀόριστη καὶ ὑπερβολική, ἔχει μεγάλη δόση ἀλήθειας. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἀστική ζωὴ καὶ κίνηση στὶς βυζαντινὲς χῶρες μαραίνονται σιγὰ σιγά, οἱ πληθυσμοὶ τῶν πόλεων ἀραιώνονται καὶ τὰ σπίτια ἐγκαταλείπονται. Ὄχι μόνον οἱ ἀστικοὶ πληθυσμοί, ἀλλὰ καὶ οἱ πολλὲς σὲ κάθε πυκνοκατοικημένο χωριὸ εὔπορες γεωργικὲς οἰκογένειες φτωχαίνουν, πράγμα ποὺ φανερώνει (ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη καὶ πολλὲς ἄλλες φτωχότερες οἰκογένειες) τὸ πλῆθος τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν, τὸ ὁποῖο ὅμως κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἰδίως κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., εἶχε φοβερὰ μειωθῇ καὶ ἐξαθλιωθῇ.

Ἡ προϊοῦσα αὐτὴ οἰκονομικὴ κατάπτωση τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τῆς ὑπαίθρου ὀφείλεται ὄχι μόνο στὴν ὕφεση τοῦ ἐμπορίου στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν ἐξάπλωση τῶν γαιῶν τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν σὲ βάρος τῶν μικρῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων στὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὲς τῶν Τούρκων. Οἱ ἡγεμόνες τους χάριζαν, ὅπως εἴδαμε, τιμάρια στοὺς στρατιωτικοὺς ἀρχηγοὺς ἢ στοὺς ἥρωές τους, προερχόμενα ἀπὸ τὴν κατάσχεση καὶ κατοχὴ τῶν κτημάτων τῶν χριστιανῶν. Ἐπίσης φρόντιζαν νὰ ἐξασφαλίζουν τὶς κατακτήσεις τους μὲ τὴν ἐγκατάσταση ἀποίκων στὰ εὔφορα μέρη καὶ μὲ τὴν ἵδρυση χωριῶν μὲ ἀποκλειστικὰ τουρκικοὺς πληθυσμούς. Στὰ ἄλλα χωριὰ καὶ πόλεις ἔχουν χωριστὲς συνοικίες, ἰδίως μέσα σὲ κάστρα ἢ σὲ ψηλώματα.

Ὁ ἐποικισμὸς τῶν Τούρκων στὴν Θράκη ἀρχίζει κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. ἐπὶ Ὀρχάν, ἐνῶ στὴν Μακεδονία (βλ. χάρτη 6), Θεσσαλία, καθὼς καὶ στὶς ἄλλες βορειότερες χῶρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰώνα ἐπὶ Μουρὰτ Α' καὶ Βαγιαζὶτ Α' [3]. Τὴν ὁμαδικὴ ἐγκατάσταση τουρκομανικῶν φύλων στὶς βόρειες ἑλληνικὲς χῶρες θ' ἀκολούθησε, ἰδίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ., καὶ εἰρηνικὴ διείσδυση, βαθμιαῖα κατὰ οἰκογένειες ἢ μικρὲς ὁμάδες. Μὲ τὴν ἐπιδρομὴ μάλιστα τοῦ Τιμοὺρ Λέγκ φαίνεται ὅτι ἐνισχύθηκε τὸ ρεῦμα τῶν Τούρκων ἐποίκων στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες [4]. Ὁ ἐκτουρκισμὸς ὅμως περιοχῶν, ὅπου

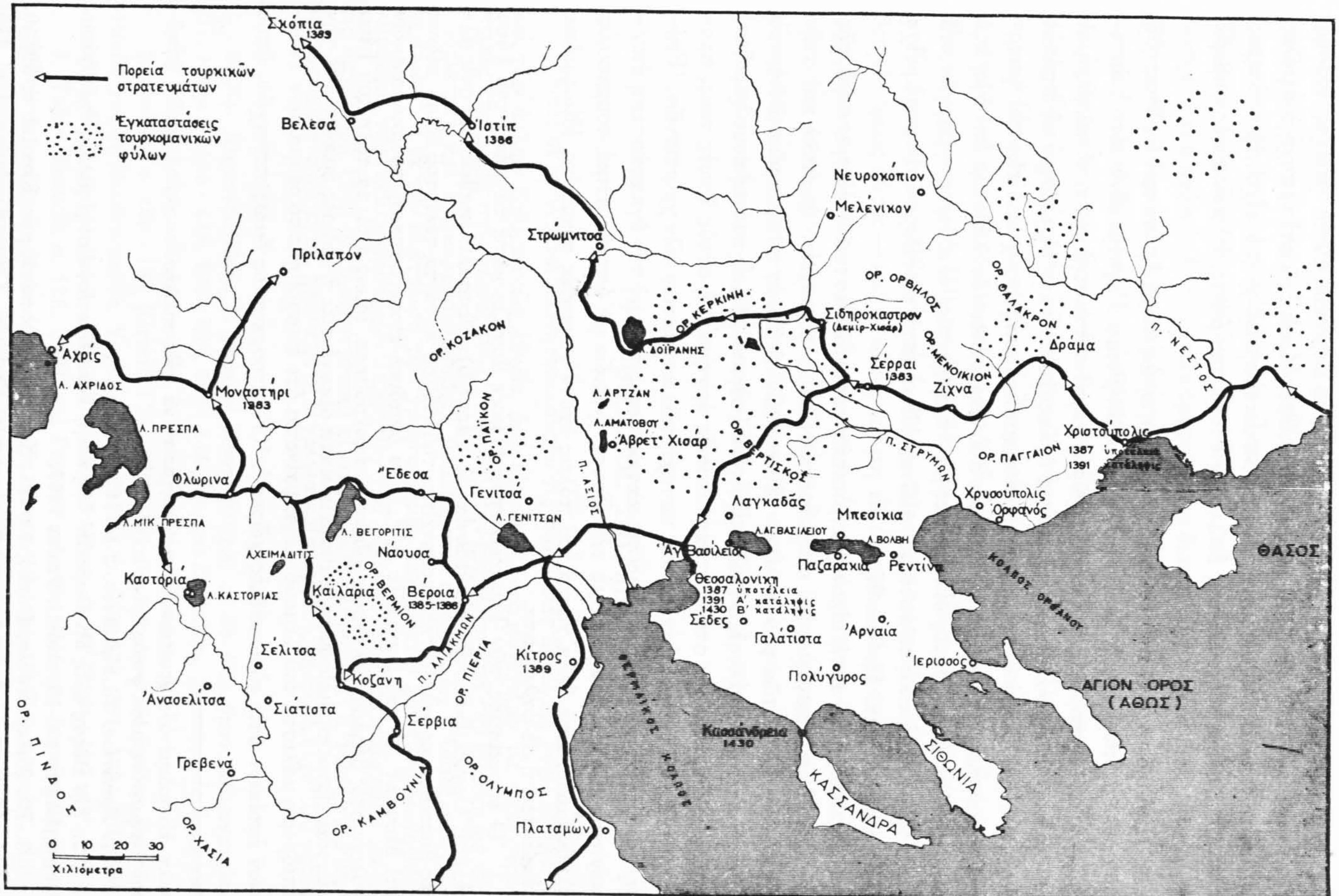
πολη ἀλυσοδεμένους χριστιανούς, ποὺ πήγαιναν νὰ τοὺς πουλήσουν καὶ οἱ ὁποῖοι ζητοῦσαν ἐλεημοσύνη μέσα στοὺς δρόμους (σ. 589).

1. *Βρυεννίου*, Τὰ εὑρεθέντα, 2 σ. 217.

2. Τὴν εἴδηση αὐτὴ δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψη καὶ ἡ *Věra Hrochová* στὴν μελέτη της Byzantskà mĕsta re 13.-15. stoletĺ, Praha 1967.

3. Βλ. *Χαλκοκονδύλη*, Darkó, 1 σ. 94. Χρονικὸ Ἀσὶκ πασᾶ, μετ. Kreutel, σ. 39, 40.

4. Βλ. σημείωμα Διονυσίου στοῦ *Loenertz*, Cydonès. Correspondance, 1 σ. 175.

6. *Περιοχὲς ἐποικισμῶν τουρκομανικῶν φύλων (Γιουρούκων) στὴν Δυτ. Θράκη καὶ Μακεδονία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ ἀρχὲς 15ου αἰ.*

δὲν ἔγιναν ὀργανωμένοι ἐποικισμοί, δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται σὲ ἐκτεταμένες μετακινήσεις τουρκικῶν πληθυσμῶν, ἀλλὰ κυρίως στὸν ἐξισλαμισμὸ τῶν ἐντοπίων.

Πόσοι εἶναι οἱ ἐγκαταστημένοι στὶς βόρειες ἑλληνικὲς χῶρες τουρκικοὶ πληθυσμοί, εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβώσουμε. Πάντως ἡ ἀπογραφή, ποὺ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ., δηλαδὴ 100 καὶ πλέον χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἀποικισμό τους, ἀνεβάζει τοὺς Γιουρούκους τῆς Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας σὲ 4.574 οἰκογένειες, κατανεμημένες σὲ πυκνὲς ὁμάδες ὀργανωμένες στρατιωτικά [1].

Οἱ Γιουροῦκοι αὐτοὶ εἶχαν κέντρο τὴν Θεσσαλονίκη [2] καὶ γι' αὐτοὺς ἐκδόθηκε ἀργότερα καὶ ἰδιαίτερος νομικὸς κώδικας, γνωστὸς μὲ τὸν τίτλο Selanik Yürükler Kanunnumesi [3]. Τὴν ἐγκατάσταση αὐτὴ τῶν Γιουρούκων μποροῦμε νὰ τὴν μελετήσουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ κτηματολογικὸ βιβλίο τοῦ 1543 [4]. Ἡ διανομή τους σὲ ὀρτάδες στὶς σημερινὲς ἑλληνικὲς χῶρες εἶναι ἡ ἑξῆς: Φλώρινα 36, Σέρβια 33, Φανάρι 23, Ὑπάτη 5, Φάρσαλα 60, Λάρισα 117, Καλαμαριὰ 35, Πουρνὰρ Νταγὶ 8, Γενιτσὰ 2, Ἀβρὲτ Χισὰρ 47, Στρώμνιτσα 28, Σιδηρόκαστρο 8. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀρτάδων στὶς βορειότερες περιοχὲς — ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν Περλεπὲ 13, τὴν Φιλιππούπολη 10 καὶ τὴν Σιλίστρια 26 [5] — εἶναι ἀσήμαντος. Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι οἱ μεγαλύτερες δυνάμεις τῶν πολεμιστῶν αὐτῶν εἶχαν ἐποικιστῆ στὴν Φλώρινα, Σέρβια, Φανάρι, Λάρισα καὶ Φάρσαλα, δηλαδὴ σὲ ἑλληνικὲς περιοχὲς ποὺ γειτόνευαν μὲ μεγάλους ὀρεινοὺς ὄγκους καὶ οἱ ὁποῖες μποροῦσαν νὰ γίνουν ἑστίες ἀντιστάσεως τῶν κατοίκων.

1. Στὴν Θράκη.

Στὴν Θράκη ὁ ἐποικισμὸς τῶν Τούρκων ἀρχίζει μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Σουλεϊμάν, γιοῦ τοῦ Ὀρχάν. Ἐποικίζεται πρῶτα ἡ χερσόνησος τῆς Καλλιπόλεως, ὅπου μεταφέρονται νομάδες Ἄραβες ἀπὸ τὸ Καρασὶ τῆς Μ. Ἀσίας. Αὐτοὶ ἐγκαταστάθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν Καλλίπολη καὶ ἔμειναν ἐκεῖ γιὰ πολὺ χρόνο. Ἀπὸ τὴν Τζύμπη πάλι καὶ ἀπὸ ἕνα ἄλλο κάστρο τῆς χερσονήσου (Aya Sılonya;) με-

---

Πρβλ. καὶ *Clavijo,* Embassy to Tamerlane, σ. 49. Πρβλ. καὶ *Ömer Lütfi Barkan,* Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire Ottoman. Extrait de la «Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul» 11e année No 1 - 4 (Istanbul 1953) σ. 54, 60, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

1. Βλ. *Barkan,* Déportations, σ. 50.

2. *M. Tayyib Gökbilgin,* Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fatihan, Istanbul 1957, σ. 74 κ.ἑ.

3. *Č. Truhelka,* Über die Balkan-Yürüken, «Revue Intern, des Etudes Balkaniques» 1 (1934) 91.

4. *Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 75.

5. *Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 75 - 76.

ταφέρονται στὸ Καρασὶ στρατιωτικὲς καὶ ἐξέχουσες χριστιανικὲς οἰκογένειες τοῦ τόπου. Ἡ μετακίνηση αὐτὴ τῶν χριστιανῶν ἔγινε βέβαια γιὰ λόγους ἀσφάλειας [1]. Κατὰ τὶς πολὺ μεταγενέστερες καὶ πιθανὸν ὑπερβολικὲς πληροφορίες τοῦ μεγάλου μουφτῆ Χαϊρουλλὰχ ἐφέντη ὁ ἀριθμὸς τῶν μουσουλμάνων, ποὺ μετακινήθηκαν στὴν Θράκη ἐπὶ Ὀρχὰν ἀπὸ τὴν Μπίγα, Καρασὶ καὶ Ἀϊδίνι ἀνεβαίνει σὲ 10.000 ἄτομα [2]. Ὁ τουρκικὸς ἐποικισμὸς ἐκτείνεται πρὸς τὴν εὔφορη κοιλάδα τοῦ μέσου καὶ κάτω ροῦ τοῦ Ἕβρου, ὅπου γνωστοὶ Τοῦρκοι πολέμαρχοι εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλα τιμάρια [3]. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἐγκαταστημένους τουρκικοὺς πληθυσμούς, βρίσκονται καὶ πλῆθος στρατιωτικῶν, yaya καὶ müsellem, μὲ τιμάρια. Μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ *ἀρχηγοῦ τῶν γιαγιᾶ τῆς Ρούμελης* (Rumeli yaya başısı) ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Nesri νὰ ἐκστρατεύῃ ἐναντίον τῆς Καραμανίας ὁ Σαρουτζὰ πασὰς στὰ 1387. Ὁ ἴδιος ἐπίσης διαδραμάτισε σπουδαῖο ρόλο στὴν ἐκστρατεία τῆς Βουλγαρίας στὰ 1388 καὶ στὶς μάχες τοῦ Κοσσυφοπεδίου (1389) καὶ τῆς Ἄγκυρας (1402). Ἐξέχουσα ἐπίσης στρατιωτικὴ προσωπικότητα ὑπῆρξε καὶ ὁ γιός του Οὐμοὺρ μπέης, ποὺ φέρνει τοὺς τίτλους Iftihâr ül-mücâhidîn (καμάρι τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ Ἰσλὰμ) καὶ Şeref ül-guzzât (ἡ δόξα τῶν γαζήδων), τίτλους ποὺ τοὺς δίνουν κυρίως στοὺς γαζῆδες μπέηδες τῶν συνόρων, τῶν ἄκρων (uc-beyleri). Ὁ πατέρας ἔκτισε στὸ Τσιρμὲν μικρὸ τζαμὶ (mescit) καὶ ὁ γιὸς πτωχοκομεῖο (imaret) [4].

2. *Στὴν Μακεδονία.*

Στὴν σημερινὴ ἑλληνικὴ Μακεδονία ἔγινε ἐπὶ Μουρὰτ Α′ ἢ καὶ ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α′ ἐποικισμὸς μεγάλου πλήθους Γιουρούκων, γεωργῶν καὶ κυρίως βοσκῶν, γύρω ἀπὸ τὶς Σέρρες στὰ 1385 [5], ἔξω ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη καὶ κοντὰ στὸν Ἀξιό. Οἱ Γιουροῦκοι αὐτοὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ ὀρεινὰ μέρη, Β. τῆς λίμνης τοῦ Λαγκαδᾶ (εἰκ. 21) ὡς τὶς Σέρρες καὶ Δράμα, καὶ ἀποτέλεσαν τὴν μεγαλύτερη ὁμάδα

1. Βλ. *Barkan,* Déportations, σ. 38 κ.ἑ., ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.
2. Βλ. στοῦ *Barkan,* Déportations, σ. 39, 40.
3. Βλ. *Inalcik,* The Ottoman Record-books «V Inter. Congress of Onomastic Sciences» 2. Σελ. ἀνατύπου 6 - 7. Τοῦ *αὐτοῦ,* Ottoman Methods of Conquest, ἔνθ' ἀν. σ. 125 - 126.
4. Βλ. *Inalcık,* Sancak-i Arvanid, σ. XV - XVII. Γιὰ τὰ βακούφια, ἐλεύθερες ἰδιοκτησίες καὶ τιμάρια τῶν περιοχῶν Διδυμοτείχου, Γκιουμουλτζίνας κ.λ., ποὺ ἔχουν κάποια σχέση μὲ τοὺς ἐγκατεστημένους ἐκεῖ Γιουρούκους μεταξὺ 1456 - 1467 βλ. *Cökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 21. Γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὀτζακιῶν Γκιουμουλτζίνας, Διδυμοτείχου κ.λ. στὰ 1543, 1584, 1586, 1591, 1642 βλ. ἀκόμη στοῦ *Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 70.
5. Βλ. *Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 14. Πρβλ. καὶ σ. 12, 69, 70, ὅπου δίνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀτζακιῶν τους στὸ Δεμὶρ Χισάρ, [illegible]μαριά, Δράμα, Καβάλα, Σαρῆ Σαμπάν, Τσαγλαγὶκ κατὰ τὰ ἔτη 1543, 1584, 1586, 1591, 1642.

Γιουρούκων τῆς Βαλκανικῆς [1]. Εἶχαν μεταφέρει στὴν Βόρεια 'Ελλάδα τὰ ἁπλὰ καὶ ἄγρια ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν Τουρκομάνων προγόνων τους [2]. Οἱ Γιουροῦκοι αὐτοὶ τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας ὀνομάζονται Γιουροῦκοι τοῦ 'Εβρενὸς στὸ βιβλίο τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 16ου αἰ. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι εἶχαν ἀκολουθήσει τὸν 'Εβρε-

21. Γιουροῦκοι τῆς περιοχῆς Β. τῆς λίμνης τοῦ Λαγκαδᾶ.

νός, τὸν γιό του Bürak καὶ τὸν ἐγγονό του Umur στὶς κατακτήσεις τους καὶ ὅτι ἀνῆκαν στὴν φυλή του, τῆς περιοχῆς Σαρουχάν, ἀπ' ὅπου εἶχαν ξεκινήσει [3]. Φαίνεται ὅτι οἱ νομάδες αὐτοί, ποὺ κέντρο ἱερὸ εἶχαν τὸ Γενιτζὲ Βαρδὰρ (Γενιτσά), ὅπου ὁ τάφος τοῦ 'Εβρενὸς καὶ διάφορα ἄλλα κτίσματα τῶν ἀπογόνων του, ἐγκαταστάθηκαν στὸ ἔδαφος τῆς Μακεδονίας μετὰ τὸ 1385 (βλ. εἰκ. 22).

'Η σύγχρονη τοπικὴ παράδοση κατονομάζει 6 τουρκικὰ χωριά, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν οἱ ἄνδρες τοῦ 'Εβρενός, τὰ ἑξῆς: 'Ασικλάρ, Κισαλάρ, 'Ασάρμπεη, Νιδίρ, Γιαγιάκιοϊ καὶ Καράμτζα [5]. Χαρακτηριστικὸ πάντως γιὰ τὴν ἀληθοφάνεια τῆς παραδόσεως εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ Γιαγιάκιοϊ (χωριὸ τῶν yaya).

Τὸ Γενιτζὲ Βαρδὰρ γνώρισε ἡμέρες ἀκμῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. ὡς φιλολογικὸ κέντρο. Σειρὰ ποιητῶν μὲ πρῶτον τὸν σεΐχη 'Αβ-

---

1. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 1 σ. 94. Βλ. γι' αὐτοὺς τὴν μικρὴ μελέτη τοῦ *P. Traeger*, Die Jürüken und Koniaren in Makedonien, «Zeitschrift für Ethnologie» 37 (1905) 198 - 206.

2. Βλ. *Félix de Beaujour*, Tableau du commerce de la Grèce, Paris 1800, τ. 1 σ. 325 - 326.

3. Βλ. *Barkan*, Déportations, σ. 50 - 51.

4. *Barkan*, Déportations, σ. 44 - 45.

5. Βλ. σχετικὰ στοῦ *Δ. Σαλαμάγκα*, Γιαννιώτικα ἱστοριοδιφικὰ μελετήματα, Γιάννινα 1958, σ. 89 - 91.

δουλλὰχ ἐλ 'Ιλαχὶ (πέθανε στὰ 1491) κόσμησε τὸ μικρὸ αὐτὸ μουσουλμανικὸ κέντρο [1].

'Επίσης νομάδες Γιουροῦκοι, κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ βιβλίου τῆς ἀπογραφῆς [2], ἢ Κονιάροι (ἀπὸ τὸ 'Ικόνιο) [3] κατὰ τὸν Boué, ἐγκαταστάθηκαν στὴν ΝΔ Μακεδονία στὰ 1390, κυρίως στὶς περιοχὲς Κοζάνης, Σαρῆ Γκιὸλ καὶ Καϊλαρίων (Πτολεμαΐδας). Πιθανὸν οἱ Γιουροῦκοι αὐτοὶ νὰ ἦταν ἀπόγονοι τοῦ πολεμάρχου Paşa Yiğit bey, πατέρα τοῦ Τουραχὰν μπέη τῆς Θεσσαλίας καὶ ὅτι εἶχαν μεταφερθῆ καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὸ Σαρουχάν[4]. Κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰ., ὅταν τοὺς ἐπισκέφθηκε ὁ 'Εβλιὰ Τσελεμπῆ, εἶχαν ἀκόμη τὰ ἴδια τὰ παλαιὰ στρατιωτικά τους καθήκοντα, ὑπηρετοῦσαν δηλαδὴ ὡς ἔφεδροι (eşkinci) καὶ ἐλάμβαναν μέρος στὶς ἐκστρατεῖες [5].

Οἱ ἀπόγονοί τους κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰ. ἦταν πιὰ εἰρηνικοὶ καὶ ρωμαλέοι γεωργοὶ δημητριακῶν καρπῶν καὶ ταπητουργοὶ μὲ κύριο ἐμπορικὸ κέντρο τὰ 'Ιωάννινα, ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς γύρω μικρὲς πόλεις καὶ κωμοπόλεις [6]. Τὸ πράγμα δείχνει ὅτι οἱ πρῶτοι ἐκεῖνοι νομαδικοὶ πληθυσμοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐθίζωνται βαθμιαῖα στὸν γεωργικὸ βίο καὶ τελικὰ προσαρμόστηκαν σ' αὐτόν.

Οἱ ἀπόγονοι τῶν τουρκομανικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν τῆς Μακεδονίας ποὺ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τοῦ 1923 μεταφέρθηκαν στὴν Τουρκία, διατηροῦσαν ὡς τὴν ἀναχώρησή τους ζωηρὴ τὴν ἀνάμνηση καὶ τὴν περηφάνεια ὅτι ἦταν τὰ παιδιὰ τῶν κατακτητῶν ('Εβλιάτι Φατιχάν).

3. *Στὴν Θεσσαλία.*

'Ως πρὸς τὸν συνοικισμὸ Τούρκων στὴν Θεσσαλία γνωρίζουμε ὅτι ἔγινε ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α' [7]. 'Αξίζει ὅμως νὰ ἐξετασθοῦν πολὺ προσεκτικὰ οἱ μεταγενέστερες εἰδήσεις τοῦ Urquhart ποὺ τὶς εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὸν καϊμακάμη Τιρνάβου, βασιζόμενον στὴν γνωστὴ χειρόγραφη ἀραβικὴ βιογραφία τοῦ δοξασμένου προγόνου του [8]. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες αὐτές, ὁ Μουρὰτ Β' γύρω στὰ 1423

1. Βλ. λεπτομέρειες στοῦ *M. Kiel,* Yenice Vardar (Vardar Yenicesi - Giannitsa), «Byzantina Neerlandica» 3 (1972) 300 - 329.
2. *Barkan,* Déportations, σ. 50.
3. Γιὰ τὴν σύγχυση ποὺ ἔχει δημιουργήσει ἡ χρήση τῶν ὀνομάτων Γιουροῦκοι Κονιάροι, Γιουροῦκοι Τάταροι ἢ καὶ Τάταροι, ὡς πρὸς τὴν ἐθνολογική τους ἔννοια, καθὼς καὶ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν φύλων αὐτῶν στὴν Εὐρώπη, βλ. διεξοδικὰ στοῦ *Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 1 κ.ἑ.
4. *Barkan,* Déportations, σ. 50 Πρβλ. καὶ Traeger, ἔνθ' ἀν. σ. 205.
5. *Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 76 - 77.
6. Βλ. *Traeger,* ἔνθ' ἀν. σ. 205 - 206.
7. Βλ. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 1 σ. 94.
8. Βλ. σ. 265-266 τοῦ βιβλίου μου.

ἐγκατέστησε 5 ἢ 6.000 φίλεργους καὶ ἐμπειροπόλεμους χωρικοὺς τοῦ Ἰκονίου στὶς βόρειες ἐπαρχίες καὶ τοὺς ἔκτισε 12 χωριά, τὰ ἑξῆς: Τατάρ, Καζακλάρ, Τσαΐρ, Μισαλάρ, Κουφάλα, Καρατσογλάν, Ντελίρ, Λιγάρα, Ραντγκούν, Καραν-

22. *Τὰ Γενιτσά.*

τεμιλί, Δεριλί, Μπαλαμούτ. Τὰ ἄλλα τουρκικὰ χωριὰ ἦταν νεώτερα. Ἀπὸ τὰ παλαιὰ τρία μόνο ἢ τέσσερα σώζονταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ.[1] Τὰ ἄλλα εἶχαν ἐξαφανιστῆ κατὰ τὴν διάρκεια ἐπιδημιῶν τοῦ παρελθόντος, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἰδίως ἀπὸ μιὰ πανούκλα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ[2]. Ὁ καϊμακάμης ἀκόμη ἔλεγε ὅτι ὁ Μουρὰτ Β' εἶχε ἐγκαταστήσει τοὺς ἐποίκους ὡς προκάλυμμα ἐναντίον τῶν Βουλγάρων τῶν γειτονικῶν ὀρεινῶν περιοχῶν καὶ ὅτι ἐμπρὸς στὸν Τουραχάν, ὁ ὁποῖος μὲ 5.000 κατέλαβε τὴν Λάρισα, οἱ Βούλγαροι ἔφυγαν καὶ ὁ Βούλγαρος ἡγεμόνας ἀποσύρθηκε στὰ Μετέωρα, ὅπου ἵδρυσε ἕνα μοναστήρι[3]. Ἐδῶ εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ καϊμακάμης, ἂν βέβαια ὁ Urquhart ἀποδίδη ἀκριβῶς τὰ λεγόμενά του, πέφτει σὲ φοβερὲς ἀνακρίβειες καὶ κάνει σύγχυση ὀνομάτων καὶ γεγονότων, ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τὰ 1381 ὡς τὰ 1423. Τὰ πράγματα ἔχουν ὡς ἑξῆς: πιθανὸν στὰ 1381 ὁ ἐξελληνισμένος Σέρβος (καὶ ὄχι Βούλγαρος) ἡγεμόνας Ἰωάν-

1. *Urquhart,* The Spirit of the East, 1 σ. 319 - 320.
2. *J.Ph. Fallmerayer,* Schriften und Tagebücher, München - Leipzig 1913, τ. 2 σ. 194 - 195.
3. *Urquhart,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 320.

νης Οὔρεσης Παλαιολόγος παραιτεῖται καὶ ἀποσύρεται στὰ Μετέωρα, στὰ 1393 γίνεται ἡ εἰσβολὴ τῶν Τούρκων στὴν Θεσσαλία καὶ ἀρχίζουν οἱ ἀγῶνες τους ἐναντίον τῶν ἀνάμεικτων ὀρεινῶν κατοίκων της, κυρίως τῶν Βλάχων, ὅπως εἴδαμε παραπάνω [1]. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς ἀνακρίβειες αὐτές, μένει ὡς θετικὴ προσφορὰ ἡ παράθεση τῶν ὀνομάτων τῶν πρώτων τουρκικῶν χωριῶν, ὁ σκοπὸς τοῦ συνοικισμοῦ καὶ ἡ μνεία τοῦ Μουρὰτ Β΄. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ὁ τουρκικὸς ἐποικισμὸς τῆς Θεσσαλίας ἀρχίζει ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α΄, ἀλλὰ συστηματοποιεῖται ἐπὶ Μουρὰτ Β΄. Ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α΄, φαίνεται, ἀνασυνοικίζεται ἡ Λάρισα, ποὺ θὰ εἶχε ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοίκων της. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἐπίσημη τουρκικὴ ὀνομασία της Γενὶ Σεχὶρ (Νέα Πόλη). Ἀκόμη πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ ἐγκατεστημένοι στὴν Θεσσαλία Τοῦρκοι, στὸ προαναφερμένο τουρκικὸ βιβλίο ἀπογραφῆς, δὲν ἀναφέρονται ὡς Κονιάροι, ἀλλὰ ὡς Γιουροῦκοι τοῦ Γενὶ Σεχὶρ ἢ Γιουροῦκοι Τάταρο[2]. Καὶ αὐτοὶ πραγματικὰ ἦταν οἱ ἐμπειροπόλεμοι νομαδικοὶ πληθυσμοί, ποὺ εἶχαν προοριστῆ ν' ἀντιμετωπίσουν τοὺς ὀρεινοὺς πληθυσμοὺς τῶν βουνῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν πάροδο τῶν χρόνων καὶ μὲ τὶς ἐπιδράσεις ἄλλων τουρκικῶν γεωργικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἄλλα μέρη μεταμορφώθηκαν βαθμιαῖα σὲ φίλεργους γεωργούς. Ἡ προφορικὴ παράδοση ἀναφέρει τουρκικὸ ἐποικισμὸ καὶ στὴν ἐπαρχία Ἁλμυροῦ μὲ ἕδρα τὸ χωρίο Γενιτζὲκ στὸ ΝΔ μέρος τοῦ Κροκίου πεδίου, ἐπάνω στὶς ὑπώρειες τῆς Ὄθρυος. Οἱ Τοῦρκοι ἔδιωξαν τοὺς ἐντοπίους καὶ ἐγκαταστάθηκαν οἱ ἴδιοι στὸ χριστιανικὸ χωριό, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀγνοοῦμε [3].

Μὲ τὴν προώθηση τῶν Τούρκων πρὸς Δ. καὶ τὴν κατάληψη τῶν Τρικάλων στὰ 1395,[4] ἡ ἄλλοτε πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνοσερβικοῦ κράτους τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας ἀπέκτησε ἴσως μεγαλύτερη σπουδαιότητα, γιατὶ ἔγινε μιὰ προχωρημένη στρατιωτικὴ βάση, ἕνα ἀκροτελεύτιο τουρκικὸ φυλάκιο, ἐναντίον τῶν ἀνυπότακτων κατοίκων τῆς Πίνδου καὶ τῶν Ἀγράφων.

Ἡ κατάληψη τῆς πεδινῆς Θεσσαλίας καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων ἔγινε μὲ εἰρηνικὸ τρόπο, δηλαδὴ μὲ τὴν συνθηκολόγηση τῶν ἀρχόντων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους (ὅπως τὸ δημόσιο καὶ οἱ μονὲς) κατεῖχαν μεγάλες ἐκτάσεις γαιῶν [5].

---

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Βλάχους καὶ Ἀλβανοὺς μνημονεύονται καὶ ὑπολείμματα σλαβικῶν πληθυσμῶν, ποὺ ὀνομάζονταν ἄλλοτε Βούλγαροι καὶ ἄλλοτε Σέρβοι (βλ. *Heuzey,* Excursion dans la Thessalie, σ. 91, 128).

2. Βλ. *Barkan,* Déportations, σ. 50. Ἀναφέρονται, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Γιουρούκους, 8 χωριστὰ ὀτζάκια Τατάρων στὸ Γενὶ Σεχὶρ καὶ 4 στὴν Τσατάλτζα, ποὺ ἐκτελοῦν μαζὶ μὲ τοὺς Γιουρούκους τὰ ἴδια καθήκοντα (*Gökbilgin,* ἔνθ' ἀν. σ. 87).

3. Βλ. *Ν.Ι. Γιαννοπούλου,* Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἁλμυροὶ καὶ ὁ νῦν, «Ἐπετ. Παρνασσοῦ» 8 (1904) 82 ὑπ. 1.

4. Γιὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση καὶ τὰ μνημεῖα της βλ. *F. Babinger,* Moschee und Grabmal des Osmân Schâch zu Trikkala, ΠΑΑ 4 (1929) 15 - 18.

5. Βλ. *Τσοποτοῦ,* Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 25, 29, 35.

Γι' αὐτὸ καὶ δὲν βρίσκουμε στοὺς Βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καμιὰ μνεία γιὰ ἀντίσταση τῶν κατοίκων. Ἡ μόνη ἄμυνα ποὺ θὰ προβλήθηκε θὰ ἦταν ἴσως στὰ Τέμπη, ὅπου τὸ σημερινὸ Κάστρο τῆς Ὡριᾶς, τοῦ ὁποίου οἱ παραδόσεις ὑποκρύπτουν κάποιον πυρήνα ἀλήθειας. Τὴν δίοδο τὴν ἐξεβίασε ὁ δερβίσης Χασὰν Μπαμπάς, ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε στὸ κοντινὸ Λυκοστόμιο ὡς πρωτοπόρος πολεμιστής, ὡς ἀκρίτας, φρόντισε - κατὰ τὰ συνηθισμένα - γιὰ τὸν ἀνασυνοικισμό του μὲ μουσουλμάνους καὶ ἵδρυσε τεκέ. Ἐκεῖ, στὸ χωριὸ ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά του, μποροῦσε νὰ ἰδῇ κανείς, ἀκόμη ὡς τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ., μέσα στὸν (ἐρειπωμένο σήμερα) τάφο του, τὸ τοπούζι (ρόπαλο) καὶ τὸ σπαθί του, καθὼς καὶ δυὸ πράσινες σημαῖες συγκρατημένες ἐπάνω σὲ δυὸ λόγχες, οἱ ὁποῖες ἔφεραν τὴν ἐπιγραφὴ «θάνατος στοὺς ἀπίστους» [1].

Τὴν κατάκτηση τῆς Θεσσαλίας τὴν διευκόλυνε ἡ ἀκαταστασία ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν χώρα ἐκείνη κατὰ τὸν 14ο αἰ. ὑπὸ διάφορους δυνάστες Ἕλληνες, Σέρβους καὶ Ἀλβανούς, καθὼς οἱ ποικίλοι βαρεῖς φόροι καὶ οἱ ἄλλες καταπιέσεις, ποὺ εἶχαν ἐξαθλιώσει τοὺς ἐλεύθερους γεωργοὺς καὶ δουλοπαροίκους καὶ εἶχαν προλειάνει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση [2]. Οἱ μεγάλες ἐκτάσεις τοῦ δημοσίου καὶ οἱ ἀδέσποτες (μαχλοὺλ) τῶν μεγαλογαιοκτημόνων ἐκείνων, ποὺ κατέφυγαν πρὸς τὶς ἐλεύθερες ἢ φραγκοκρατούμενες περιοχές, μετέπεσαν μαζὶ μὲ τοὺς δουλοπαροίκους στὸ τουρκικὸ δημόσιο καὶ στὰ χέρια τοῦ Τουραχὰν καὶ τῶν ἄλλων μικρότερων τιμαριούχων [3]. Ἔτσι δημιουργήθηκαν τὰ πρῶτα τουρκικὰ τσιφλίκια στὴν Θεσσαλία.

Ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους παρέμειναν, φαίνεται ὅτι δὲν κατόρθωσαν νὰ κρατήσουν γιὰ πολὺ τὶς γαῖες τους, γιατὶ τελικὰ ἐξαναγκάστηκαν κάτω ἀπὸ τὶς σκληρὲς καὶ δύσκολες συνθῆκες ζωῆς ἢ νὰ τὶς ἐκχωρήσουν στοὺς Τούρκους ἢ νὰ ἐξισλαμιστοῦν [4]. Ἐπίσης πολλὲς μοναστηριακὲς γαῖες φαίνεται ὅτι δημεύθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους [5]. Πολλὰ ἀκόμη κτήματα μικροϊδιοκτητῶν ἢ καὶ χωριὰ ὁλόκληρα χριστιανῶν καὶ Τούρκων, ποὺ ἔμειναν ἀδέσποτα (μαχλοὺλ) λόγῳ ἀκληρίας ἢ ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν ἢ ποὺ πουλιοῦνταν ἀπὸ τοὺς πνιγμένους στὰ χρέη γεωργοὺς ἐξ αἰτίας τῶν τόκων καὶ τῶν σιτοδειῶν, μεγάλωσαν ἀκόμη περισσότερο τὰ κτήματα τῶν Τούρκων τιμαριούχων [6]. Κατὰ τὴν ἀναστάτωση ἐκείνη πολλοὶ κάτοικοι τῆς Θεσσαλίας θὰ βρῆκαν καταφύγιο στὶς πλαγιὲς τῶν

---

1. *Ἀπ. Βακαλοπούλου,* Τὰ κάστρα τοῦ Πλαταμῶνα καὶ τῆς Ὡριᾶς Τεμπῶν καὶ ὁ Τεκὲς τοῦ Χασὰν Μπαμπᾶ, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 65 κ.ἑ.
2. Βλ. *Τσοποτοῦ,* ἔνθ' ἀν. σ. 1 κ.ἑ., 11 κ.ἑ., 20, 21.
3. *Τσοποτοῦ,* ἔνθ' ἀν. σ. 36 - 37.
4. *Τσοποτοῦ,* ἔνθ' ἀν. σ. 38, 42.
5. *Τσοποτοῦ,* ἔνθ' ἀν. σ. 36.
6. *Τσοποτοῦ,* ἔνθ' ἀν. σ. 43, 44 - 45.

ὀρεινῶν ὄγκων, κυρίως τοῦ Πηλίου [1], τῆς Πίνδου [2] καὶ τοῦ Ὀλύμπου [3], καὶ ἴσως καὶ στὴν Πελοπόννησο, ὅπου παρατηρήθηκε συρροὴ πληθυσμῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Μολαταῦτα μικρὲς ἰδιοκτησίες ἐλεύθερων γεωργῶν διασώθηκαν καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας στὰ ὀρεινὰ καὶ ἄγονα τῆς Θεσσαλίας. Τὰ χωριὰ τῶν ἐλεύθερων αὐτῶν γεωργῶν εἶναι τὰ *κεφαλοχώρια* τῆς τουρκοκρατίας [4], ἀντίθετα πρὸς τὰ *τσιφλίκια*. Ἡ διατήρηση ὅμως τῶν μικρῶν ἰδιοκτησιῶν καὶ τῶν κεφαλοχωριῶν δὲν ὀφείλεται τόσο στὸν σεβασμὸ τῆς χριστιανικῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὅσο στὴν ἀπομόνωση καὶ στὴν ἀντίσταση ποὺ πρόβαλαν οἱ κάτοικοι ἐναντίον τους. Λίγο ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 βλέπουμε τὸν ἰσχυρὸ Ἀλῆ πασὰ τῶν Ἰωαννίνων νὰ μεταβάλλη χωριὰ ἐλευθερων γεωργῶν σὲ τσιφλίκια του.

Δ. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΠΥΡΗΝΩΝ

Ἡ ἐγκατάσταση τουρκικῶν μαζῶν ἀνάμεσα στοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς εἶναι μιὰ διαρκὴς ἀπειλὴ καὶ πηγὴ ἀνησυχιῶν γι' αὐτούς [5]. Γι' αὐτὸ ἂν πετύχουν ἀπὸ τὸν σουλτάνο ν' ἀπαγορευθῆ ἡ παρουσία τουρκικῶν πληθυσμῶν ἢ ἡ διέλευση καὶ ἡ ἐγκατάσταση στρατευμάτων ἢ φρουρῶν σὲ μιὰ πόλη ἢ κωμόπολη, ἔχουν ἐξασφαλίσει γιὰ τοὺς ἑαυτούς των ἕνα πολὺ σημαντικὸ προνόμιο [6]. Ἀλλιῶς ζωηρὴ εἶναι ἡ ἐπιθυμία τῆς φυγῆς τους πρὸς τὶς ἐλεύθερες ἑλληνικὲς ἢ τὶς βενετοκρατούμενες καὶ τὶς ἄλλες χριστιανικὲς χῶρες, καθὼς καὶ πρὸς τὰ βουνά, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκθέσουμε προσεχῶς. Αὐτὴ ὅμως τὴν τάση γιὰ φυγὴ προσπαθοῦν ν' ἀναστείλουν οἱ σουλτάνοι, γιατὶ ὕστερ' ἀπὸ τὸ χάος καὶ τὴν ἀποσύνθεση πρέπει νὰ ἐπαναφέρουν τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ στὴν ὁμαλή της ροή. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τοὺς βλέπουμε, ὕστερ' ἀπὸ τὴν κατάληψη πόλεων ἢ χωρῶν, νὰ καλοῦν πίσω στὶς πατρίδες τους τοὺς παλαιοὺς κατοίκους, ποὺ εἶχαν ἐπιζήσει ἢ

---

1. Βλ. *Νικ. Γεωργιάδου*, Θεσσαλία, Ἀθῆναι 1880, σ. 140 - 143, 186.

2. Βλ. ***Philippson - Kirsten,*** Die griechischen Landschaften, Band 1, Teil 1 σ. 281.

3. *G. Weigand,* Die Sprache der Olympo-Wallachen nebst einer Einleitung über Land und Leute, Leipzig 1888, σ. 11 - 12.

4. Βλ. *Τσοποτοῦ,* ἔνθ' ἀν. σ. 17, 18, 19.

5. Βλ. π.χ. ταραχὴ καὶ θλίψη τῶν Θεσσαλονικέων ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση στὴν πόλη τους 1.000 περίπου Τούρκων ἀπὸ τὰ Γενιτσὰ (*Ἀναγνώστης,* ἐκδ. Βόννης σ. 522 - 525).

6. Βλ. ἀμέσως παρακάτω τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Τίρναβο, τὴν Νάουσα. Τὰ ἴδια προνόμια φαίνεται ὅτι εἶχαν ἐξασφαλίσει καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν πρώτη τουρκοκρατία της (βλ. *Βακαλοπούλου,* Οἱ ὁμιλίες τοῦ Ἰσιδώρου, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 32).

προλάβει νὰ φύγουν σὲ ἄλλα ἀσφαλῆ μέρη, καὶ νὰ τὶς ἐποικίζουν ξανὰ μὲ τοὺς ἴδιους, καθὼς καὶ μὲ ἄλλους ἑλληνικοὺς ἢ τουρκικοὺς πληθυσμούς. Οἱ ραγιάδες γεωργοί, βιοτέχνες καὶ ἐργάτες ἦταν χρήσιμοι γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς χώρας καὶ τὴν συντήρηση τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀλλὰ καὶ μεγάλοι Τοῦρκοι τοπάρχες, ἀφοῦ ἀποκτοῦν ἀπέραντα κτήματα ἀπογυμνώνοντας τοὺς ραγιάδες, εἶναι πολὺ φυσικὸ βέβαια νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατὸν μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση καὶ ἀπόδοση τῶν κτημάτων τους, γιὰ τὴν ὀργάνωση δηλαδὴ καὶ ἐνίσχυση τῆς οἰκονομίας τῶν κατακτημένων χωρῶν, ὅπως π.χ. ὁ Λαλὰ Σαχὶν πασὰς στὸ βιλαέτι Φιλιππουπόλεως, στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ὀρυζοκαλλιέργειας στὴν περιοχὴ [1], ὁ Γαζῆ Ἐβρενὸς μπέης στὴν Μακεδονία, ὁ Τουραχὰν στὴ Θεσσαλία. Οἱ τοπάρχες αὐτοί, καθὼς καὶ οἱ ἀπόγονοί τους, ἄφησαν ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἀνεξάλειπτο τὸ ὄνομα τῆς οἰκογένειάς τους στὴν μνήμη τῶν κατοίκων.

Ὁ Ἐβρενός, τοῦ ὁποίου τὰ κτήματα ξαπλώνονταν στὰ εὔφορα πεδινὰ μέρη τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας ὡς τοὺς πρόποδες τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τοῦ Βερμίου, γιὰ νὰ προσελκύση ἀσφαλῶς τοὺς ἀνυπότακτους κατοίκους του (τῆς Παλιονάουστας, ποὺ ἦταν κτισμένη στὶς χαμηλότερες κορυφές του), τοὺς συνοικίζει στὴν σημερινὴ Νάουσα καὶ ἀποσπᾶ ἀπὸ τὸν σουλτάνο γι' αὐτοὺς πολλὰ προνόμια (ἐλάχιστους φόρους, ἀπαγόρευση τῆς παραμονῆς Τούρκων μέσα στὴν πόλη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν καδὴ καὶ τὸν βοεβόδα, κ.λ.),διευκολύνσεις ποὺ τοὺς ἐπέτρεψαν ἀργότερα ν' ἀναπτύξουν ὁρισμένους κλάδους τῆς βιοτεχνίας, τὴν ὁπλοποιΐα καὶ τὴν λεπτουργία, καθὼς τὴν ὑφαντουργία καὶ τὴν βαφικὴ [3], ποὺ ἐπιζοῦν ἀκόμη ὡς σήμερα.

Καὶ ὁ Τουραχάν, ὁ ὁποῖος μέσα σὲ λίγα χρόνια εἶχε οἰκειοποιηθῆ πάμπολλα ἀκίνητα στὶς πόλεις καὶ ἐκτεταμένες γαῖες στὴν ὕπαιθρο τῆς Θεσσαλίας [4], ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἡσυχία καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου. Ἔτσι πίσω ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ ζώνη τῶν τουρκικῶν χωριῶν ποὺ ἔκτισε συνοικίζει ἢ μᾶλλον ἀνασυνοικίζει τὸν Τίρναβο [5] μὲ τὴν γνωστὴ ἐπίκαιρη θέση του ὡς πρὸς τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὴν Λάρισα καὶ τὸ Σαραντάπορο καὶ κατορθώνει νὰ τοῦ παραχωρηθοῦν μεγάλα προνόμια: νὰ κηρυχθῆ ὁ Τίρναβος βακούφι, δηλαδὴ νὰ ὑπάγεται μέσῳ τοῦ κισλὰρ ἀγᾶ στὴ δικαιοδοσία τοῦ σερίφη τῆς Μέκκας καὶ ὄχι

1. Βλ. *Babinger,* Beiträge, σ. 48 ὑπ. 51.

3. Βλ. *Εὐσταθ. Στουγιαννάκη,* Ἱστορία τῆς πόλεως Ναούσης, μέρος Α', Ἔδεσσα 1924, σ. 36 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Βασδραβέλλη,* Ἱστορικὰ περὶ Ναούσης ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου, «Μακεδονικὰ» 3 (1953 - 1955) 128 κ.ἑ. Θρύλους γιὰ τὴν ἱστορία τῆς οἰκογένειας Ἐβρενὸς βλ. στοῦ *Beaujour,* Tableau du commerce de la Grèce, 1 σ. 111 - 116, βάσει ἑνὸς τουρκικοῦ χειρογράφου.

4. Βλ. *Ἐπαμ. Γ. Φαρμακίδου,* Ἡ Λάρισα, Βόλος 1926, σ. 161, 280 κ.ἑ.

5. Βλ. προφορικὴ παράδοση σχετικὴ μὲ τὸν συνοικισμὸ τοῦ Τιρνάβου στοῦ *Fallmerayer,* Schriften und Tagebücher, 2 σ. 188.

τοῦ διοικητῆ τοῦ τόπου, νὰ πληρώνουν οἱ κάτοικοι μόνο τὸ χαρὰτς καὶ τὴν δεκάτη, νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες, ν' ἀπαγορεύεται ἡ διέλευση στρατευμάτων κ.λ. [1] — προνόμια ποὺ διατηρήθηκαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπαραβίαστα ὡς τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ὡς αὐτὲς ἀκόμη τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Μαχμοὺτ Β' (1808-1839) [2]. Ἐπίσης ὁ Τουραχὰν στὰ Τρίκαλα, Γενὶ Σεχὶρ (Λάρισα), Τσατάλτζα (Φάρσαλα) καὶ στὰ γειτονικὰ χωριὰ κτίζει ἔργα εὐποιΐας, τζαμιά, μονές, μενδρεσέδες (ἱεροσπουδαστήρια), σχολεῖα, καραβανσεράγια, ἰμαρέτια (πτωχοκομεῖα), γέφυρες, λουτρά, μπεζεστένια καὶ ἄλλα ἱδρύματα κοινῆς ὠφέλειας (βακούφικα) [3].

Στὸν Τουραχὰν ἀκόμη ἀποδίδουν τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τέχνης τῆς βαφῆς, καθὼς καὶ τὴν προαγωγὴ τῆς βιοτεχνίας τῆς μέταξας, τοῦ βαμβακιοῦ καὶ τοῦ μαλλιοῦ, ποὺ ὑπῆρξαν οἱ βάσεις τῆς οἰκονομικῆς προόδου τῆς Θεσσαλίας ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀργότερα. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἂν πιστέψουμε στὶς εἰδήσεις αὐτές, εἰσήγαγαν στὸν Τίρναβο τὸ ριζάλι, τὸ σπάρτο καὶ τὸ φυτικὸ κάλι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔκαναν τὴν ποτάσα, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γενικεύθηκε ἡ χρήση τους σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ σὲ πολλὰ τῆς Εὐρώπης. Ἀκόμη ὡς τὰ 1830 χρησιμοποιόταν στὴν Μακρυνίτσα τοῦ Πηλίου μιὰ δεξαμενὴ γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν βαμμένων ὑφασμάτων, ἡ ὁποία εἶχε κτιστῆ ἀπὸ τὸν Τουραχάν, ὅπως μνημονευε ἡ ἐπιγραφή της [4]. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ ἀξιοπιστία τῶν προφορικῶν αὐτῶν κατὰ τὸ πλεῖστον πληροφοριῶν, πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι ὁ Τουραχὰν δὲν ἦταν μόνον ἕνας ἱκανὸς πολέμαχος, ἀλλὰ καὶ ἕνας δημιουργὸς εἰρηνικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξασφάλιζαν τοὺς ὅρους γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου. Μολαταῦτα ὑπερβολικὸς εἶναι ὁ ὕμνος τοῦ Fallmerayer πρὸς τὴν προσωπικότητά του (ποὺ τὴν ἀντιπαραθέτει πρὸς τοὺς «μωρολόγους» πολιτικοὺς ἄνδρες τοῦ Βυζαντίου)[5] καὶ ἀδικαιολόγητη ἡ ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη του στὶς σχετικὲς μὲ τὸ εἰρηνικὸ ἔργο τοῦ Τουραχὰν εἰδήσεις. Οἱ εἰδήσεις αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ γίνουν δεκτὲς ἀπόλυτα, ἀλλὰ νὰ ἐλεγχθοῦν, πράγμα βέβαια δύσκολο. Θετικὸ ὅμως καὶ οὐσιῶδες στοιχεῖο εἶναι ὅτι οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας προϋπῆρχαν κιόλας στὰ βυζαντινὰ

---

1. *Urquhart*, The Spirit of the East, 1 σ. 320 - 321. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Κούμας γιὰ τὰ προνόμια τοῦ Τιρνάβου (*Κούμα*, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, 7 σ. 371 ὑπ.)

2. *Fallmerayer*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 189, 193.

3. Βλ. *Barkan*, Déportations, ἔνθ' ἀν. 11 (1953) No 1 - 4 σ. 49, ποὺ ἐρεύνησε τοὺς καταλόγους τῆς μεγάλης ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν φόρων ἐπὶ Σουλεϊμὰν Α'. Βλ. ἀκόμη *Urquhart*, ἔνθ' ἀν. 1 σ. 322· βλ. καὶ *Ν. Γιαννοπούλου*, Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιῶτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα, ΔΙΕΕ 8 (1922) 73, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. *Urquhart*, ἔνθ' ἀν. 1 σ. 321 - 323. Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τρόπου τῆς βαφῆς τοῦ βαμβακιοῦ μὲ κόκκινο χρῶμα ἀπὸ Ἕλληνες βαφεῖς πρῶτα στὸ Montpellier κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. βλ. στοῦ *Beaujour*, Tableau du commerce de la Grèce, 1 σ. 285 - 289.

5. *Fallmerayer*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 189 - 190.

χρόνια. Ὅπως εἴδαμε, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ἡ θεσσαλικὴ ὑφαντικὴ ἦταν φημισμένη [1], καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ μεταξουργία. Πολλὲς μάλιστα χιλιάδες λιτρῶν μεταξιοῦ ἐξῆγε ὁ δούκας τῶν Νέων Πατρῶν στὴν Ἀπουλία [2]. Ὑπῆρξε λοιπὸν μιὰ προαιώνια παράδοση ὑφαντουργίας καὶ μεταξουργίας στὴν Θεσσαλία, ἡ ὁποία ἴσως μᾶς συνδέει μὲ τὴν ἀρχαιότητα [3]. Ἔτσι μόνον ἐξηγεῖται ἡ ἐπιδεξιότητα τῶν Θεσσαλῶν στὸ γνέσιμο, ἡ κατὰ παράδοση τεχνική τους στὴν περιποίηση τῶν μεταξοσκωλήκων καὶ οἱ φροντίδες τους γιὰ τὴν ἁπαλότητα καὶ τὴν τελειότητα τοῦ προϊόντος — πράγματα ποὺ ἐκτιμᾶ ἐδῶ, περισσότερο ἀπὸ παντοῦ ἀλλοῦ, ὁ Fallmerayer [4]. Ἑπομένως ὁ Τουραχὰν βρῆκε τὶς βιοτεχνίες αὐτὲς νὰ ἀκμάζουν, τὶς διατήρησε καὶ τὶς εὐνόησε. Ὥστε μὲ τὴν ἔναρξη τῆς τουρκικῆς δουλείας δὲν διακόπτεται ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τοῦ τόπου (ἐφόσον μάλιστα ἡ κατάκτηση τῆς χώρας ἔγινε μὲ εἰρηνικὸ τρόπο), ἀλλὰ συνεχίζεται. Ἔτσι ριζώνονται βαθύτερα οἱ πυρῆνες μιᾶς μακραίωνης οἰκονομίας, ποὺ ἐπρόκειτο ν' ἀποδώση νέους καρποὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Τὸ παράδειγμα εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς συνέχειας καὶ τῆς ἐξελίξεως στὴν ἱστορία καὶ γιὰ τὴν σπανιότητα τῶν χασμάτων.

---

1. Βλ. σ. 80 βιβλίου μου.
2. *Μίλλερ*, Φραγκοκρατία, 1 σ. 216 - 217.
3. Βλ. τὴν φήμη τῆς ἀρχαίας θεσσαλικῆς Μελιβοίας γιὰ τὴν ἐξαίρετη κόκκινη βαφή της (*Leake*, Travels, 3 σ. 388 καὶ ὑπ. 1).
4. *Fallmerayer*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 190.

VI. ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Α. Ο ΓΕΜΙΣΤΟΣ, Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΩΣ ΗΓΕΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ἐνῶ ὁ Μουρὰτ Β' ὀργανώνει καὶ παγιώνει τὶς κατακτήσεις του μὲ εὐφυὲς στρατιωτικοπολιτικὸ πρόγραμμα, δύο ἐκπρόσωποι τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κόσμου, ὁ δεσπότης τοῦ Μορέως Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ὁ Τραπεζούντιος καρδινάλιος Βησσαρίων, ταραγμένοι ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἐξάπλωση τῶν Τούρκων καὶ ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ μεταρρυθμιστικὸ πνεῦμα τοῦ Γεμιστοῦ, προσπαθοῦν καὶ αὐτοὶ ν' ἀναδιοργανώσουν τὸ δεσποτάτο καὶ νὰ τὸ μεταβάλουν σὲ ζωτικὸ πυρήνα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Κωνσταντῖνος ἐνσαρκώνει τὸ μαχητικὸ πνεῦμα τοῦ ἔθνους. Εἶναι ἐκεῖνος ποὺ εἶχε καταφέρει τὸ τελευταῖο πλῆγμα κατὰ τῶν Φράγκων στὴν Πελοπόννησο καὶ εἶχε ἐπιδιώξει μὲ τόλμη ν' ἀντιμετωπίση τὰ ἐμπόδια ποὺ ὀρθώνονταν ἐμπρός του. Στ' αὐτιά του ἀντηχοῦν οἱ συμβουλὲς τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου γιὰ τὴν στρατηγικὴ θέση τῆς Πελοποννήσου καὶ τὴν ἐξόρμηση τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπ' αὐτήν. Στὴν αὐλή του ἐπίσης, ὅπως εἴδαμε, εἶχε βρῆ καταφύγιο ὁ Ἀθηναῖος Γεώργιος Χαλκοκονδύλης ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄτυχη προσπάθειά του ν' ἀποσπάση τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴν φραγκικὴ δυναστεία [1].

Οἱ διάφοροι περισπασμοὶ τοῦ Κωνσταντίνου, οἱ ἔριδες μὲ τὸν ἀδελφό του Θεόδωρο Β', οἱ ἀγῶνες του πρὸς τοὺς Φράγκους ἡγεμόνες καὶ πρὸ πάντων ἡ ἀντίδραση τοῦ Τουραχὰν μπέη τῆς Θεσσαλίας, τὸν ἐμπόδισαν νὰ κινηθῆ νωρὶς γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων του. Πάντως ἡ φήμη του ὡς ἱκανοῦ στρατιωτικοῦ εἶχε ἐμπεδωθῆ νωρίς. Στὰ 1437 θεωροῦνταν στὴν Κωνσταντινούπολη «ἀνὴρ ὄχ' ἄριστος συνετός τε καὶ φρόνιμος καὶ σώφρων καὶ ἀνδρεῖος» [2]. Μεταξὺ 1437-1443 βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῶν δυτικῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου. Τελικὰ στὰ 1443, ὕστερ' ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἀδελφό του Θεόδωρο Β', τοῦ παραδίδει τὶς πόλεις τοῦ Εὐξείνου καὶ τὴν Σηλυβρία καὶ παραλαμβάνει τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τοῦ ἀδελφοῦ του στὴν Πελοπόννησο μὲ πρωτεύουσα τὸν Μυστρᾶ [3].

---

1. Βλ. σ. 231-232 τοῦ βιβλίου μου.
2. Βλ. *Kugeas,* Notizbuch eines Beamten, BZ 23 (1914 - 1920) 153.
3. Βλ. *Zakythinos,* Le despotat de Morèe, 1 σ. 213, 216 - 217.

1. Ἡ πνευματικὴ κατάσταση στὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως καὶ ἡ θέση τοῦ Γεμιστοῦ.

Ποιὰ ἦταν ἐκεῖ ἡ κατάσταση, ἰδίως ἡ πνευματική, μᾶς τὴν δίνει ὁ ἑλληνιστὴς Franc. Filelfo σ' ἕνα γράμμα του τοῦ 1441 πρὸς τὸν φίλο του Σάξολο, τὸν ὁποῖο συμβουλεύει νὰ προτιμήση γιὰ τὶς ἑλληνικὲς σπουδές του τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὄχι τὴν Πελοπόννησο, γιατὶ «αἱ συνεχεῖς τῶν βαρβάρων ἐπιδρομαὶ καὶ τῶν κατοίκων ἡ ραθυμία ἐξεκένωσαν τὴν χώραν παντὸς ἀγαθοῦ, ὥστε πλὴν ἑνὸς Γεωργίου τοῦ Γεμιστοῦ, ἀνδρὸς τῷ ὄντι καὶ σοφοῦ καὶ σεμνοτάτου τὸ ἦθος καὶ εὐμάρειαν ἔχοντος ἐν τοῖς λόγοις, οὐδὲν ἕτερον θέλεις εὑρεῖ ἐπαίνου τινὸς ἄξιον. Διότι καὶ οἱ ἡγεμόνες ἐκεῖνοι Παλαιολόγοι, αὐτοὶ οὐδὲν ἧττον ὑπὸ τῆς ἐνδείας περιθλιβόμενοι, καὶ πρὸς τοὺς ἑαυτῶν καταγέλαστοι ἀποβαίνουσι καὶ ἕρμαιον τῆς ἐκείνων ἰδιοτελείας». Ἀκόμη καὶ ἡ γλῶσσα τῶν κατοίκων ἔχει ἐκχυδαϊστῆ καὶ τὰ ἤθη τους ἔχουν γίνει «πάσης βαρβαρότητος βαρβαρώτερα». Ἀντίθετα στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπάρχουν ἀκόμη μορφωμένοι καὶ «ἀκραιφνὴς διάλεκτος καὶ κόσμια ἤθη» [1].

Ἡ εἰκόνα ὅμως αὐτὴ δὲν ἀποκλείει τὴν ὕπαρξη ἑστιῶν πολιτισμοῦ, ἀκόμη καὶ σὲ ἀπομονωμένες κωμοπόλεις. Ἔτσι στὰ 1444, ὁ ἀρχαιολάτρης Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης βρίσκει στὰ Καλάβρυτα τὸν Γεώργιο Κανταχουζηνό, κάτοχο μεγάλης βιβλιοθήκης, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανείζεται τὸν Ἡρόδοτο [2]. Οἱ λόγιοι καὶ οἱ βιβλιογράφοι δὲν ἔλειψαν [3].

Κεντρικὴ βέβαια πνευματικὴ μορφὴ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένη ὁ γηραιὸς νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος. Ποιὲς ὅμως εἶναι οἱ ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις καὶ οἱ σκοποί του τὴν ἐποχὴ αὐτή; Εἶναι ἀδύνατο ἀκόμη — παρὰ τὴν διεύρυνση τῶν γνώσεών μας ὕστερ' ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐργασίες—νὰ διακρίνουμε καθαρὰ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῶν ἀνησυχιῶν καὶ ἰδεῶν του, τὴν φιλοσοφικὴ τελικὰ συγκρότησή του, τὶς δοξασίες καὶ ἐπιδιώξεις του, καθὼς καὶ τοὺς ἰδεολογικοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς μαθητές του. Ὁ φιλόσοφος αὐτὸς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας (1439) εἶχε κιόλας προσφέρει μιὰ μεγάλη ὑπηρεσία στὴν ἀνθρωπότητα: μὲ τὸ δοκίμιό του «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται», τοποθετώντας τὸν Πλάτωνα πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶχε προσπαθήσει ν' ἀποδεσμεύση τοὺς συγχρόνους του καὶ ἰδίως τοὺς ἀνθρωπιστὲς τῆς Δύσης ἀπὸ τὶς στατικὲς φιλοσοφικὲς καὶ θεολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ μεσαίωνα, οἱ ὁποῖες στη-

1. Βλ. *Α. Μουστοξύδου*, Ἰωάννης, Γεώργιος καὶ Δημήτριος Μόσχοι, «Ἑλληνομνήμων» σ. 387 - 388.

2. Βλ. *Miller*, Essays, σ. 149. Πρβλ. καὶ *V. Laurent*, Le vaticanus latinus 4789. Alliances et filiations des Cantacuzènes au XVe siècle, REB 9 (1951) 78 κ.ἑ., ὅπου βιβλιογραφία.

3. Βλ. *Oleroff*, Trivolis, «Scriptorium» 4 (1950) 260 - 263.

ρίζονταν στὸν 'Αριστοτέλη, τὸν παραποιημένο συχνὰ ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις καὶ τὰ σχόλια· εἶχε ἀναρριπίσει ἀκόμη, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, τὸν ζῆλο γιὰ τὶς πλατωνικὲς σπουδὲς καὶ εἶχε ἀσκήσει μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἀνθρώπινη σκέψη.

'Απελπισμένος ἀπὸ τὴν κατάσταση στὴν πατρίδα του καὶ μὴ ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὶς σωστικὲς δυνάμεις τῆς ὀρθόδοξης 'Εκκλησίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀναζητεῖ νέες μέσα στὸ ἐλεύθερο φιλοσοφικό του στερέωμα: βυθίζεται σ' ἕναν ἰδεαλιστικό, νεοπλατωνικὸ μυστικισμό, ὁ ὁποῖος ὅμως τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἑλληνικὴ πραγματικότητα.

'Ο Γεμιστὸς ἔχει μεγάλη πεποίθηση στὶς δυνάμεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, κυρίως τοῦ πλατωνικοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν, ἀναστημένου μὲ ἀνανεωμένη μορφή. «Γι' αὐτόν, ὅπως γράφει ὁ Knös, ὁ πλατωνισμὸς ἢ ὁ νεοπλατωνισμὸς ἦταν μιὰ διακήρυξη ἀνεξαρτησίας ὄχι μόνο γιὰ τὸν λαό, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἦταν γι' αὐτὸν ἕνας νεοελληνισμὸς καὶ ταυτόχρονα ἕνας χουμανισμός» [1]. 'Η πρώτη ἴσως δημόσια ἐκδήλωση τοῦ μυστικιστικοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἔγινε κατὰ τὴν διάρκεια ἀκόμη τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας[2]. Μὲ τοὺς «Νόμους», ποὺ ἑτοιμάζει, προχωρεῖ πέρ' ἀπὸ τὰ παραδεδομένα καὶ τὶς δοξασίες τῆς 'Εκκλησίας πρὸς ἕναν πολυθεϊσμό, πρὸς ἕναν πανθεϊσμό, πρὸς μιὰ νέα θρησκεία, γεμάτη ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ κόσμο τῶν ἰδεῶν.

'Αλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο ἰδεῶν ἐπηρεάζεται ὁ Γεμιστὸς καὶ θέλει νὰ ἐμπνεύση στοὺς χριστιανοὺς ζωηρὴ πίστη στὴν εἱμαρμένη, στὴν θεία πρόνοια - πίστη ποὺ κινεῖ τοὺς Τούρκους τόσο ὁρμητικὰ πρὸς τὰ ἐμπρός [3]. 'Ο 'Ο φιλόσοφος, ποὺ ζοῦσε τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ ἔθνους του, δέχθηκε βέβαια τὶς ἐπιδράσεις τοῦ παλαιοῦ 'Εβραίου δασκάλου του 'Ελισσαίου, ἀλλὰ καὶ τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας καὶ κοινωνίας, οἱ ὁποῖες εἶναι αἰσθητὲς στοὺς «Νόμους». 'Η διερεύνηση ὅμως καὶ ἐξακρίβωσή τους παρουσιάζουν ἀκόμη πολλὲς δυσκολίες. Αἰνιγματικὴ ἐξακολουθεῖ νὰ μένη ἡ μορφὴ τοῦ Γεμιστοῦ [4]. Μολαταῦτα τὰ στοιχεῖα ποὺ κατέχουμε ὡς τώρα εἶναι ἀρκετά, γιὰ νὰ χαρακτηρί-

---

1. *Börje Knös,* Gémiste Pléthon et son souvenir, «Lettres d'Humanité» 9 (1950) 131.

2. Βλ. *Masai,* Pléthon et le Platonisme de Mistra, σ. 380 - 381· «Aussi, lorsque Georges de Trebizonte l'interrogea sur l'issue qu'il entrevoyait à ls lutte qui opposait alors l'Islam et le christianisme, le philosophe proclama sa foi dans la disparition prochaine des religions en conflit et dans le triomphe des conceptions païennes. Ses *Lois* devaient révéler la pensée antique à un monde enfin prêt à la recevoir».

3. *Γεμιστοῦ,* Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ Λατινικοῦ δόγματος βιβλίον, PG 160 στ. 980. Πρβλ. καὶ *Ε. Στεφάνου,* 'Η εἱμαρμένη ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Πλήθωνος, «Εἰς μνήμην Λάμπρου» σ. 315 - 320.

4. Βλ. *F. Taeschner,* G. Gemistos Plethon, ein Vermittler zwischen Morgenland und Abendland zu Beginn der Renaissance, BNJ 8 (1931) 100 - 113. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ζητεῖ νὰ προωθήση ὁ *Ι. Μαμαλάκης,* 'Η ἐπίδραση τῶν σύγχρονων γεγονότων στὶς ἰδέες

σουμε τὸν Γεμιστὸ σὰν τὸν ἀνήσυχο ἄνθρωπο μιᾶς νέας ἐποχῆς, ποὺ ἐνσαρκώνει τὸ νεοελληνικὸ καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα ποὺ ἀνατέλλει [1].

Ἐνόσω ζοῦσε, ἡ νέα κοσμοθεωρία του, οἱ νέες του ἰδέες, δὲν εἶχαν γίνει καθαρὰ καὶ ἀπόλυτα γνωστὲς στοὺς λογίους, γιατὶ τοὺς «Νόμους» του δὲν τοὺς εἶχε παραδώσει στὴν δημοσιότητα. Ἦταν ὅμως διάχυτες ἢ ἐν μέρει γνωστές, γιατὶ τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια εἶχαν δημοσιευθῆ χωριστά, καὶ πολλά, φαίνεται, εἶχαν διαθρυληθῆ ἀπὸ τοὺς μαθητές του. Ἔπειτα καὶ ὁ ἴδιος, ἀπαντώντας στὸν θερμὸ ὑπερασπιστὴ τοῦ Ἀριστοτέλη Γεώργιο Σχολάριο μὲ τὸ ἔργο του «Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις» καὶ κατόπιν ἰδίως μὲ τὸ «Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ λατινικοῦ δόγματος βιβλίον» πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, εἶχε ἀφήσει νὰ διαφανοῦν ὁρισμένες ἐνδείξεις τῶν ἰδεολογικῶν του κατευθύνσεων πρὸς τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θεολογία [2]. Ἔτσι γύρω στὰ 1450 ὁ Γεώργιος Σχολάριος γνωρίζει ἀρκετὰ στοιχεῖα τῆς κοσμοθεωρίας του καὶ μὲ τὴν ἀπάντησή του στὸ ἀμέσως παραπάνω πονημάτιο τοῦ Γεμιστοῦ, τὴν ἐπιγραφόμενη καὶ μὲ τὸν τίτλο «Κατὰ Ἑλλήνων», τὸν ψέγει γιὰ τὶς εἰδωλολατρικές του τάσεις, τὸν ἀπειλεῖ ἔμμεσα «πὼς στὸν συγγραφέα ταιριάζει περισσότερο ἡ πυρὰ» καὶ τὸν καλεῖ νὰ ἐπανέλθη στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἢ τουλάχιστο νὰ πάψη νὰ προπαγανδίζη τὶς ἰδέες του [3].

Ἀργότερα, πατριάρχης πιὰ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὀνομάζει τὸν νεκρὸ πιὰ Γεμιστὸ Νέον Ἰουλιανὸ καὶ ἐπικρίνει αὐστηρὰ τὸ βιβλίο του γιὰ τὰ ἀστήρικτα ἐπιχειρήματά του, γιὰ τὴν ἀσάφεια τῶν ἰδεῶν του καὶ τὴν ἀταξία ὡς πρὸς τὴν διάρθρωση τῆς ὕλης [4]. Ἡ ἱστορικὴ ὅμως ἐπιστήμη δυσκολεύεται σήμερα ν' ἀποφανθῆ, ἐφόσον οἱ κρίσεις αὐτὲς πρέρχονται ἀπὸ ἕνα θερμὸ ἰδεολογικὸ ἀντίπαλο, ὁ ὁποῖος φρόντισε νὰ ἐξαφανίσῃ τὸ χειρόγραφο τοῦ Γεμιστοῦ καὶ νὰ μὴν ἀφήσῃ παρὰ μόνον ἀποσπάσματα.

Μὲ τὴν βαθμιαία του ἀπόκλιση πρὸς τὸν νεοπλατωνικὸ μυστικισμὸ ὁ Γεμιστὸς φαίνεται πὼς εἶχε ἀρχίσει νὰ κλείνεται περισσότερο μέσα στὸν κύκλο του καὶ στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ οἱ σχέσεις του μὲ τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο μετὰ τὸ 1443 ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι φιλικὲς καὶ στενές. Ὁ Κωνσταντῖνος, ὅπως θὰ

τοῦ Γεμιστοῦ, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζαντ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» 2 (1955) 498-532. Βλ. καὶ *Marai*, Pléthon et le Platonisme de Mistra, σ. 55 - 65, 102 κ.ἑ., ὅπου διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. Ἐνδιαφέρουσες σκέψεις γιὰ τὸν Γεμιστὸ καὶ τὸ ἔργο του βλ. στοῦ *Δ.Ι. Δανιηλίδη*, Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία, Ἀθήνα 1934, σ. 79 - 103. Πρβλ. καὶ τὴν μονογραφία τοῦ *Ι. Μαμαλάκι*, Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, Ἀθῆναι 1939.

2. Βλ. *Μαμαλάκι*, Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, σ. 182 - 214, ἰδίως 195 - 196, 200, 204.

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 214 - 220. Πρβλ. καὶ *M. Jugie*, La polemique de Georges Scholarios contre Pléthon, «Byzantion» 10 (1935) 517 - 530.

4. *Λάμπρου*, Παλαολόγεια, 2 σ. 19 - 23. Πρβλ. καὶ σ. 24 - 27.

ἰδοῦμε παρακάτω, κατανοοῦσε τὴν ἀνάγκη ἀναγεννητικῆς πνοῆς καὶ μεγάλων μεταρρυθμίσεων. Μήπως εἶχε προβῆ καὶ στὴν ἐφαρμογὴ ὁρισμένων μέτρων, ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Γεμιστός; Τὸ πράγμα δὲν εἶναι σαφές [1], ἀλλὰ φαίνεται ὅτι κάτι εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται.

2. *Ἡ ἀνανέωση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ καὶ ἑλληνολατρικοῦ κηρύγματος τοῦ Γεμιστοῦ ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα.*

Πραγματικὰ ὁ Κωνσταντῖνος ἀναδιοργανώνει τὴν στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ διοίκηση τῆς ἐπικράτειάς του [2]. Καὶ μιὰ λεπτομέρεια χαρακτηριστικὴ γιὰ τὶς ἰδέες του: κλείνει μὲ μεγάλες πέτρες ἕνα χῶρο, ἕνα στάδιο, καὶ ἐκεῖ, σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα, ὀργανώνει ἐτήσιους ἀγῶνες δρόμου, τὸν *ἀνδρόδρομον* καὶ τὸ *πενταστάδιον* μὲ χρηματικὰ ἔπαθλα γιὰ τοὺς πρώτους νικητές. Ἴσως ἔλαβε καὶ προστατευτικὰ μέτρα γιὰ τοὺς γεωργοὺς καὶ τὴν γεωργία, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὶς καλλιεργημένες πεδιάδες καὶ κοιλάδες μὲ ὀπωροφόρα δένδρα, τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ ἐλαιόδενδρα, ποὺ περιγράφει ὁ περιηγητὴς Κυριάκὸς ὁ Ἀγκωνίτης στὰ 1447 [3]. Ἐπίσης τειχίζει τὸν Ἰσθμό [4], τὸν Μάρτιο τοῦ 1444 [5]. Μήπως αὐτὸς ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ὁ «μακάρτατος», ποὺ θὰ τείχιζε γιὰ τέταρτη φορὰ τὸν Ἰσθμὸ καὶ θὰ ἐξουθένωνε τὴν δύναμη τῶν Τούρκων; Ἄλλωστε ἐκεῖ κοντά, στὰ 1451, δὲν τοποθετοῦσαν τὴν καταστροφή τους οἱ ὑπολογισμοὶ διαφόρων, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ καθορίσουν, πότε θὰ πραγματοποιοῦνταν ἡ πρόρρηση αὐτή; [6]. Τὸ ὅτι πλησίαζε τὸ τέλος τῶν Τούρκων δὲν τὸ προμηνοῦσαν οἱ εἰδήσεις καὶ οἱ φῆμες γιὰ τὶς πολεμικὲς προπαρασκευὲς τῶν ἰσχυρῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσης, οἱ ὁποῖοι στρέφονταν ἐναντίον τοῦ μεγάλου ἐχθροῦ τῆς χριστιανοσύνης;

Ἀπὸ τὸν τειχισμὸ ἰδίως τοῦ Ἰσθμοῦ ἐνθουσιασμένος ὁ Βησσαρίων, ὁ ἄλλοτε μαθητὴς τοῦ Γεμιστοῦ, τὸν συγχαίρει, καθὼς καὶ «*τὸ γένος καὶ πάντας ὅλως*

1. Ὁ Fallmerayer δέχεται ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ἐφαρμόσει τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Γεμιστοῦ καὶ μάλιστα μετὰ τὸ 1445 (ἀντὶ 1446), δηλαδὴ μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων στὴν Πελοπόννησο (Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, Stuttgart - Tübingen 1830, τ. 2 σ. 343 - 344), ἐνῶ ὁ Μαμαλάκης τὸ ἀποκλείει (Γ. Γεμιστὸς - Πλήθων, σ. 180).

2. Βλ. *Zakythinos*, ἔνθ' ἀν. 1 σ. 226.

3. Βλ. *Zakythinos*, ἔνθ' ἀν. 1 σ. 229 - 230.

4. *Zakythinos*, ἔνθ' ἀν. 1 σ. 204 - 226. Γιὰ τὸν τειχισμὸ τοῦ Ἰσθμοῦ βλ. *Λάμπρου*, Τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ΝΕ 2 (1905) 471 κ.ἑ.

5. *Λάμπρου - Ἀμάντου*, Βραχέα Χρονικά, 1 σ. 48.

6. Βλ. ἑρμηνεία τοῦ χρησμοῦ στοῦ *Ζακυθηνοῦ*, Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος ἐν Πελοποννήσῳ, «Mélanges Merlier» 3 σ. 17 καὶ ἰδίως 19.

τοὺς *"Ελληνας»* [1], ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει σὲ μιὰ ἐπιστολή του, σπουδαία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἐπισήμανε πρῶτος ὁ Κωνστ. Σάθας [2] καὶ δημοσίευσε κατόπιν ὁ Σπ. Λάμπρος [3].

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτή, ἀληθινὸ πρόγραμμα ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς, εἶναι ἡ τρίτη ὅπως λέγει ὁ Βησσαρίων στὴν ἀρχή, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ὀχύρωση τοῦ Ἰσθμοῦ μὲ τὸ ἴδιο περίπου περιεχόμενο ἰδεῶν. Δὲν ἔχουν ἀκόμη βρεθῆ οἱ δύο προηγούμενες ποὺ θὰ μᾶς ἔδιναν ἀσφαλῶς πολύτιμες πληροφορίες. Ἔτσι περιοριζόμαστε στὴν κριτικὴ ἀνάλυση τῆς τρίτης. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ γράφτηκε κατὰ τὸν Λάμπρο μεταξὺ 1443-1446. Μοῦ φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν ἀναγάγουμε μὲ ἀσφάλεια στὰ μέσα τοῦ 1444, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν χρονολογία τοῦ τειχισμοῦ τοῦ Ἰσθμοῦ, καθὼς καὶ ἐκεῖνο τὸ χωρίο τῆς ἐπιστολῆς, ὅπου ὁλοφάνερα γίνεται λόγος γιὰ τὴν σταυροφορικὴ κίνηση ποὺ κατέληξε, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴν μάχη τῆς Βάρνας (10 Νοεμβρίου 1444) [4].

Τὸ γεγονὸς τοῦ τειχισμοῦ τοῦ Ἰσθμοῦ εἶχε πλημμυρίσει τὸν Βησσαρίωνα μὲ τόση χαρὰ καὶ ἀγαλλίαση, ὥστε στ' ἀλήθεια ν' ἀποτελῆ τὴν πιὸ ζωηρὴ καὶ μόνιμη ἀνάμνηση τῆς ζωῆς του, ἡ ὁποία τὸν κάνει ὥστε, καὶ παρὰ τὴν θέληση του ἀκόμη, νὰ ἐξωτερικεύη σὲ ἀλλεπάλληλες ἐπιστολὲς τὴν ψυχολογική του αὐτὴ κατάσταση [5].

Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸν λαὸ καὶ ἡ ζωηρὴ ἐθνική του συνείδηση [6] τὸν κάνουν νὰ μακρηγορήση καὶ τοῦ δίνουν τὸ θάρρος νὰ κρίνη αὐστηρὰ τὴν ὀργάνωση τῆς βυζαντινῆς, κυρίως τῆς πελοποννησιακῆς, πολιτείας καὶ κοινωνίας, νὰ στιγματίση ἰδίως τὶς καταπιέσεις καὶ τὴν ἀνικανότητα τῶν ἀρχόντων. Ἀπὸ τὸν καιρὸ κιόλας, ποὺ εἶχε μαθητεύσει κοντὰ στὸν Γεμιστὸ καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία ν' ἀκούση καὶ νὰ συζητήση τὶς ἰδέες του μαζί του καὶ μὲ τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του, τοὺς γνωρίζει πολὺ καλὰ αὐτοὺς τοὺς ἄρχοντες, καθὼς καὶ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς χώρας. Ἐκεῖ, στὴν Πελοπόννησο, ἐπειδὴ ἡ κατάσταση εἶχε φθάσει σὲ κρίσιμο σημεῖο, χρειαζόταν ἄμεση δράση. Γι' αὐτόν, ὅπως καὶ γιὰ τὸν δάσκαλό του, τὰ κύρια προβλήματα τοῦ τόπου ἦταν πολιτικὰ καὶ κοινωνικά. Ζητεῖ ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, στὸν ὁποῖο ἔχει μεγάλη ἐμπιστοσύνη, νὰ προβῆ σὲ μεταρρυθμίσεις,

---

1. Βλ. *Λάμπρος* Ὑπόμνημα Βησσαρίωνος εἰς Παλαιολόγον, ΝΕ 3 (1906) 15.
2. Τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀναδημοσιεύει ὁ *Λάμπρος* στὰ Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 4 σ. 32 - 45.
3. *Sathas,* Documents, 1 σ. LXXXIX.
4. «Ἐλπὶς μὲν γάρ ἐστι σὺν θεῷ τῷ τε διὰ θαλάσσης τῷ τε πεζικῷ ὑμῶν τε καὶ τῶν ἄλλων Χριστιανῶν στρατῷ, οἳ πάντες τανῦν ὥσπερ ἐξ ἑνὸς θείου συνθήματος κατὰ τῶν ἀσεβῶν ἐκινήθησαν, τελείως αὐτοὺς τῆς Εὐρώπης ἀπελαθῆναι...» (*Λάμπρου,* Ὑπόμνημα Βησσαρίωνος εἰς Παλαιολόγον, ΝΕ 3 (1906) 17).
5. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. σ. 15.
6. Βλ. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. σ. 27· «...πάντων μὲν ἂν ἀνθρώπων ἐβουλόμην αὐτὸ (τὸ γένος) βασιλεύειν, πάντων δὲ πάσαις ἀρεταῖς ὑπερέχειν».

μὲ ἄλλα λόγια ν' ἀναδιοργανώση τὸ δεσποτάτο καὶ ν' ἀνακαταλάβη τὶς σκλαβωμένες ἑλληνικὲς χῶρες, ἑπομένως νὰ ἐπανιδρύση τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Εἶναι ὅμως πιὸ θετικὸς ἀπὸ τὸν Γεμιστὸ στὶς προτάσεις του, γιατὶ ἔχουν ὡριμάσει τὰ πράγματα καὶ ἔχουν περάσει πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ὑπομνημάτων ἐκείνου. Ἔπειτα ὁ Βησσαρίων ἀπὸ τὴν φύση του εἶναι ἤρεμος καὶ νηφάλιος, ἔχει γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους διάρθρωση, ἑπομένως ἔχει πλούσια ἐμπειρία. Ζώντας στὴν Ἰταλία, ἀδέσμευτος ἀπὸ προλήψεις, συμφέροντα καὶ φόβους, ἀντιδράσεις τῶν δυνατῶν, βλέπει καθαρὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα καὶ νομίζει ὅτι ἔχει καθῆκον νὰ πῆ τὴν ἀλήθεια, νὰ πῆ ἔξω ἀπὸ τὰ δόντια ἐκεῖνα, ποὺ δὲν τολμοῦσε πιὰ νὰ ἐπαναλάβη δημοσίᾳ ὁ Γεμιστός, ἐμποδισμένος ἀπὸ τὶς σκοτεινὲς δυνάμεις τοῦ περιβάλλοντός του, ὅπως θὰ φανῆ στὸ παρακάτω κεφάλαιο. Εἶναι πολὺ πιθανὸν μάλιστα ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Γεμιστὸς ὑπέβαλε στὸν Βησσαρίωνα τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνη στὰ ζητήματα αὐτὰ καὶ νὰ προσπαθήση νὰ πείση τὸν Κωνσταντῖνο. Ἡ ὑπόθεσή μου αὐτὴ θὰ ἐνισχυθῆ καὶ ἀπὸ ὅσα θ' ἀναφέρω παρακάτω.

Ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς ἐπιστολῆς του φαίνεται πὼς στὸν Κωνσταντῖνο εἶχε στηρίξει, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, τὶς ἐλπίδες γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὸ γεγονὸς μάλιστα τοῦ τειχισμοῦ τὸν εἶχε ἐξυψώσει ἀκόμη περισσότερο. Ὁ Κωνσταντῖνος εἶναι ὁ ἐνδεδειγμένος ἀρχηγὸς τοῦ ἔθνους: «Καὶ σὲ συγχαίρω, γιατὶ δὲν διέψευσες τὶς ἐλπίδες ὅλων μας, καὶ περισσότερο γιατὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ὑπερέβαλες» [1]. Κατόπιν, ἐπαινώντας τον γιὰ τὴν προσήλωσή του στὰ παραδείγματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ γιὰ τὴν ὁρμή του πρὸς μεγάλα ἔργα, γράφει· «Ξέρω καλὰ πόσο φλέγει τὴν ψυχή σου μεγάλος ζῆλος νὰ μιμηθῆς ἐκείνους τοὺς ἀρχαίους ἄνδρες ποὺ μπόρεσαν ἀπὸ μικρὲς ἀφορμὲς νὰ ἐπιτελέσουν ἔργα μεγάλα». Καὶ προσθέτει τὰ ἑξῆς ποὺ δείχνουν πὼς ὁ Βησσαρίων γνώριζε πολὺ καλά, ὄχι μόνο τὶς φιλοδοξίες, ἀλλὰ καὶ τὰ σχέδια καὶ τοὺς τρόπους, ποὺ ἐπινοοῦσε ὁ Κωνσταντῖνος γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους: «Δὲν ἀγνοῶ τὶ συλλογίζεσαι κάθε μέρα, τὶ ἐπιθυμεῖς, τὶ σκέπτεσαι, τὶ ἰδέες συλλαμβάνεις καὶ πῶς ἐπινοεῖς κάθε τρόπο γιὰ νὰ τὶς ἐκτελέσης». Τὰ λόγια αὐτὰ βέβαια ἴσως φαίνονται ἀόριστα, ἀλλὰ προδίδουν τουλάχιστον ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ὄχι μόνον ἦταν συνεχῶς ἀπασχολημένος μὲ ὁρισμένα μεγάλα σχέδια, ἀλλὰ καὶ προσπαθοῦσε μὲ κάθε τρόπο νὰ τὰ πραγματοποιήση. Ἡ σκοτεινὴ αὐτὴ παράγραφος μοῦ φαίνεται πὼς μᾶς ἀποκαλύπτει πολλά: ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος προχωροῦσε πιὰ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματός του, τοῦ βασισμένου στὶς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ· ἀκόμη ὅτι ὁ Βησσαρίων εἶναι πληροφορημένος καλὰ γιὰ ὅ,τι γίνεται στὴν Πελοπόννησο καὶ συγκεκριμένα στὴν αὐλὴ τοῦ Κωνσταντίνου στὸν

---

1. Ἔνθ' ἀν. σ. 15.
2. Ἔνθ' ἀν. σ. 15 - 16.

Μυστρᾶ. Ἐφόσον μάλιστα ἰσχυρίζεται ὅτι γνωρίζει τί σκέπτεται κάθε μέρα ὁ δεσπότης, τὸ πρόσωπο ἢ τὰ πρόσωπα ποὺ τὸν κατατοπίζουν πρέπει νὰ ζοῦν στὸ περιβάλλον του καὶ αὐτοὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ὁ ἴδιος ὁ Γεμιστὸς ἢ τὸ πολὺ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητές του. Ποιὸς ἄλλος παρὰ κυρίως ὁ δάσκαλός του μποροῦσε νὰ ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἰδεῶν, ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε διατυπώσει πρὶν ἀπὸ 25 περίπου χρόνια; Ἴσως μάλιστα ὁ Γεμιστὸς νὰ εἶχε σχετικὲς συνομιλίες μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, νὰ εἶχε διαγνώσει πολὺ καλὰ τὶς καλὲς προθέσεις του καὶ νὰ διαπίστωνε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνισχυθῆ στὴν προσπάθειά του αὐτὴ καὶ ἀπ᾽ ἔξω, ἀπὸ μιὰ προσωπικότητα μὲ κῦρος καὶ αἴγλη. Καὶ τὶς πληροφορίες του αὐτές, μαζὶ μὲ ἄλλες γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα στὸ δεσποτάτο, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ τὶς εἶχε διαβιβάσει στὸν ἀφοσιωμένο μαθητή του. Γενικὰ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ τοῦ Βησσαρίωνος δὲν εἶναι ἕνα ἀνεξάρτητο, μεταγενέστερο ἔγγραφο, παράλληλο πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Γεμιστοῦ, ἀλλὰ ἔχει στενὴ ἐξάρτηση ἀπ᾽ αὐτὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Ἕλληνα καρδινάλιο μιλεῖ σὰν ὑποβολέας — κατὰ τὸ πνεῦμα τουλάχιστο — ὁ ἴδιος πάλι φιλόσοφος. Ἡ ἀνακαινιστικὴ δηλαδὴ καὶ μεταρρυθμιστικὴ πνοὴ στὸν Μυστρᾶ, παρ᾽ ὅλες τὶς ἀντιξοότητες—καὶ αὐτὸ θέλω νὰ δείξω — δὲν παύει μετὰ τὴν ὑποβολὴ τῶν πρώτων ὑπομνημάτων του, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ ν᾽ αὐξομειώνεται ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις. Οἱ ὑποθέσεις μου αὐτές, ποὺ στηρίζονται στὸ παραπάνω χωρίο, ἐπαληθεύονται ἀπὸ ὅσα παρόμοια θὰ ἐπισημάνουμε πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βησσαρίωνος.

Ὁ Βησσαρίων παρακινεῖ τὸν Κωνσταντῖνο νὰ κτίση πόλη κοντὰ στὸν Ἰσθμό, νὰ τὴν ἐνισχύση μὲ φρουρὲς καὶ νὰ ἑδρεύη ἐκεῖ, ὥστε νὰ γίνη ἡ πόλη αὐτὴ «προκαθημένη τῶν ἄλλων». Ἀκόμη τὸν συμβουλεύει ν᾽ αὐξήση τὴν δύναμη τῶν ἀνδρῶν του· μιμούμενος δηλαδὴ παλαιὰ παραδείγματα νὰ δεχθῆ στὴν Πελοπόννησο ὅσους θελήσουν νὰ βροῦν ἐκεῖ ἄσυλο. Ἀκόμη καὶ τοὺς αἰχμαλώτους πολέμου νὰ τοὺς μεταχειριστῆ ὄχι σὰν δούλους, ἀλλὰ νὰ τοὺς ἐγκαταστήση στὴν χώρα του σὰν ἐποίκους μὲ τὰ δικαιώματα ποὺ ἔχουν καὶ οἱ ἄλλοι Πελοποννήσιοι [1], πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ ἀκόμη ἐλεύθεροι γεωργοί, ἔστω καὶ ἐλεεινὰ ἐξαθλιωμένοι, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω.

Οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου, λέγει, εἶναι γενναῖοι καὶ ρωμαλέοι, ἀλλὰ ἀγύμναστοι καὶ ἄοπλοι. Ἂν τὸ φρόνημά τους δὲν εἶναι ἀκμαῖο, αἰτία εἶναι ἡ ὠμότητα τῶν τυραννικῶν «ἐπιστατῶν» (= ἀρχόντων), οἱ ἀβάσταχτοι φόροι, ἡ ἀπανθρωπία τῶν εἰσπρακτόρων καὶ «ἡ κρατήσασα τοῦ γένους μαλακία καὶ βλακεία» (= ἡ μαλθακότητα καὶ ἡ βλακεία ποὺ ἐπεκράτησε στὸ γένος), λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες συγκαλύπτει τὴν ἀγανάκτησή του γιὰ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴν μωρὴ στάση γενικὰ τῶν ἀρχόντων καὶ δεσποτῶν ἐμπρὸς στὶς νέες ἐξωτερικὲς συνθῆκες, ποὺ εἶχαν δημιουργηθῆ καὶ ποὺ ἀπειλοῦσαν πρώτους αὐτοὺς τοὺς

1. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 16 - 17.

ἴδιους. Ἐπαναλαμβάνει τὸ βασικὸ αἴτημα τοῦ Γεμιστοῦ ὅτι οἱ πολεμιστὲς πρέπει νὰ ξεχωριστοῦν ἀπὸ τοὺς γεωργούς. Ὁ καθένας ν' ἀσκῇ ἕνα μόνον ἐπάγγελμα. Τοὺς στρατιωτικοὺς νὰ τοὺς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ βάρη καὶ νὰ τοὺς ἐμφυσήσουν ὑψηλὸ φρόνημα καὶ — πράγμα πολὺ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν προσήλωση τῶν ἡγετῶν ἐκείνων πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἰδανικά — νὰ τοὺς ἀποδώσουν «τὴν ἀρχαίαν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς» [1].

Πρέπει ὅμως ὁ Κωνσταντῖνος νὰ τοὺς γυμνάσῃ, νὰ τοὺς διδάξῃ τὴν τακτική. Τοῦ θυμίζει ὅτι κυβερνᾷ τὴν χώρα τῶν Λακεδαιμονίων καὶ Πελοποννησίων καὶ ὅτι ἔχει ἐμπρός του λαμπρὰ παραδείγματα, τὰ μεγάλα στρατιωτικὰ κατορθώματα τῶν Σπαρτιατῶν στρατηγῶν. Πολεμώντας μὲ γυμνασμένους στρατιῶτες θὰ κατορθώσῃ κάθε τι μεγάλο καὶ θὰ ἐλευθερώσῃ τὶς σκλαβωμένες ἑλληνικὲς χῶρες τῆς Εὐρώπης καὶ κατόπιν σὰν ἄλλος Ἀγησίλαος μὲ τοὺς νέους Λακεδαιμονίους, ποὺ θὰ τοὺς «ἀναπλάσῃ» ὁ ἴδιος, θὰ διαβῇ στὴν Ἀσία καὶ θὰ πάρῃ πίσω ὅλη τὴν πατρικὴ κληρονομία (σ. 18-19 τοῦ ὑπομνήματος). Αὐτὰ τὰ τελευταῖα διαβάζοντας κανεὶς νομίζει ὅτι ἀκούει τὰ παρηγορητικὰ ψιθυρίσματα τῶν δημοτικῶν παραδόσεων καὶ προρρήσεων, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ θερμάνουν τὴν ψυχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στὰ δύσκολα χρόνια τῆς σκλαβιᾶς. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐθνικὰ ὄνειρα, οἱ πόθοι τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐλπίζει στὴν «ἀποκατάσταση».

Συμφωνῶ μὲ τὸν H. G. Beck ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀκολουθοῦσε «Reichspolitik im Rahmen der europäischen Politik seiner Zeit» [2], ἀλλὰ παρατηρῶ ὅτι αὐτὴ ἡ «Reichspolitik» ἀνταποκρινόταν, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ τοὺς μετέπειτα αἰῶνες, στὶς διάχυτες πολιτικὲς ἰδέες τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, οἱ ὁποῖες ἀπέβλεπαν στὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης καὶ Μ. Ἀσίας καὶ στὴν ἀνάκτηση τῆς πατρικῆς κληρονομίας. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἦταν ἑνιαία καὶ εἶναι ἀδιανόητη ἡ διάσπασή της σὲ δύο χωριστές, σὲ «βυζαντινὴ» (byzantinische) καὶ σὲ «ἐθνικὴ ἑλληνικὴ» (national griechische). Ἀπομόνωση τῆς μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ. Ἐθνικὴ πολιτική, ποὺ ν' ἀποβλέπῃ στὴν ἀπελευθέρωση μόνο τῶν χωρῶν τῆς νότιας Ἑλλάδας καὶ στὴν δημιουργία ἐκεῖ χωριστοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχε. Ἁπλούστατα ἀποχρωματίζεται βαθμιαῖα ἡ συνείδηση τοῦ «Ρωμαίου» καὶ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται στὴν θέση της ἡ συνείδηση τοῦ «Ἕλληνος», χωρὶς αὐτὸ νὰ συνεπάγεται καὶ διακοπὴ τῶν δεσμῶν μὲ τὸ πρόσφατο παρελθὸν καὶ διάσπαση τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως. Οἱ Νεοέλληνες ἀντίθετα ἀναλαμβάνουν, ὅπως εἴδαμε νὰ τὸ τονίζῃ καὶ ὁ Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης [3], νὰ σηκώσουν τὸ βάρος τῆς πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς

1. «Θὰ ἐλαφρώσῃς τὰ βάρη καὶ τοὺς παράλογους φόρους, θὰ ἀνορθώσῃς τὸ πεσμένο τους ἠθικὸ καὶ θὰ τοὺς ξαναδώσῃς τὴν παλαιὰ εὐγένεια τῆς ψυχῆς» (σ. 17 - 18).

2. *H. G. Beck,* Reichsidee und nationale Politik im spätbyzantinischen Staat, BZ 53 (1960) 89 - 90.

3. Βλ. σ. 75 - 76 τοῦ βιβλίου μου.

κληρονομίας ὄχι μόνο τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ὕστερ' ἀπὸ μακραίωνη παράδοση εἶχε μεταμορφωθῆ σὲ ἑλληνικό.

Τὰ πολλὰ παραδείγματα, ποὺ ἀντλεῖ ὁ Βησσαρίων, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ὅπως καὶ ὁ Γεμιστός, μαρτυροῦν τὴν λατρεία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ παρελθόντος καὶ τὴν ζωηρὴ ἐθνική του περηφάνεια. Δὲν πρέπει, λέγει στὸν Κωνσταντῖνο, νὰ τὸν ἀπελπίζουν οἱ μικρὲς δυνάμεις τῶν Πελοποννησίων. Τὰ παραδείγματα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τοῦ Κύρου, τῆς Ρώμης, τοῦ Σπαρτάκου, τοῦ Τιμοὺρ Λέγκ καὶ τελευταῖα τῶν Τούρκων (οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ ἦταν τόσο λίγοι στὴν ἀρχή, ἔχουν τώρα ξαπλωθῆ σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ ἔχουν γίνει ἰσχυροί) δείχνουν πῶς μὲ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν εὐνομία ξεκινώντας κανεὶς ἀπὸ τὰ μικρὰ φτάνει στὰ μεγάλα (σ. 19-20).

Εἶναι ἀλήθεια, λέγει, ὅτι πολλοὶ καὶ ἀξιόλογοι ἄρχοντες ἀντιλαμβάνονται πολὺ καλὰ τὴν κατάπτωση, λυποῦνται γι' αὐτὰ ποὺ κάνουν καὶ ψέγουν τοὺς ἑαυτούς των, ἀλλὰ ἡ κακὴ ὀργάνωση τῆς πολιτείας τοὺς ἀναγκάζει νὰ κάνουν πράγματα, ποὺ δὲν τὰ ἐγκρίνουν καθόλου (σ. 23). Ὑπῆρχαν δηλαδὴ ὁρισμένα ἄτομα, ποὺ αἰσθάνονταν καὶ ὑποστήριζαν τὴν ἀνάγκη τῆς ἀλλαγῆς, ἀλλὰ δὲν εἶχαν τὸ θάρρος ν' ἀντιδράσουν καὶ ἦταν δέσμιοι τῶν καθεστώτων. Ἑπομένως ὀρθὰ ὁ Βησσαρίων δὲν εἶχε ἐμπιστοσύνη στὶς καλὲς προθέσεις καὶ στὰ φιλανθρωπικὰ αἰσθήματα αὐτῶν τῶν ἀρχόντων. Βασικὸ αἴτημα καὶ προϋπόθεση γιὰ τὴν βελτίωση τῶν πραγμάτων θεωρεῖ τὴν ἀναπροσαρμογὴ τῶν νόμων πρὸς τὶς νέες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ γενικότερα πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Χτυπητὰ προβάλλει πρὸς μίμηση τὸ μεγάλο παράδειγμα τῶν πόλεων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ ἰδίως τῆς σύγχρονης Ἰταλίας [1]. «Γιατί καὶ σὺ ὁ ἴδιος, τοῦ γράφει, ἂν θελήσῃς, δὲν θὰ εἶσαι χειρότερος ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἀρχαίους ἄνδρες... Πράγματι καὶ οἱ σημερινὲς πόλεις σὲ ὅλην τὴν Ἰταλία, εἴτε ἀριστοκρατικό, εἴτε δημοκρατικό, εἴτε τιμοκρατικὸ πολίτευμα ἔχουν, κάθε φορά, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιταγὴ τῆς ἀνάγκης, ἢ ὁρίζουν νέους νόμους, ποὺ θὰ ἰσχύουν ὅσον καιρὸ θὰ εἶναι χρήσιμοι ἢ τοὺς νόμους ποὺ ἔχουν ἤδη ὁρισθῆ τοὺς καταργοῦν ὡς ἄχρηστους πιά, ἀνάλογα μὲ τὸ ποιὸ θὰ νομίσουν ὅτι εἶναι τὸ συμφέρον τους ἐν σχέσει μὲ τὶς σύγχρονες συνθῆκες» (σ. 23). Γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα πρέπει νὰ φροντίσῃ ὁ Κωνσταντῖνος περισσότερο ἀπ' ὅλα *(μάλιστα πάντων)*.

Εἶναι ἀνάγκη, συνεχίζει, νὰ τιμοῦμε μὲ ἀξιώματα τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ ξεχωρίζουν μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ ὄχι μὲ τὸν πλοῦτο τους, δηλαδὴ νὰ ἐκλέγουμε τοὺς ἄρχοντες «ἀριστίνδην» καὶ ὄχι «πλουτίνδην». Τὴν διαφορὰ καὶ τὴν ἀνισότητα τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο τὴν ὁρίζει μόνος ὁ ψόγος τῶν αἰσχρῶν καὶ ὁ ἔπαινος τῶν καλῶν (ὄχι δηλαδὴ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ κοινωνικὴ θέση). Ἔπειτα ἀπαραίτητο εἶναι

---

1. Ζωντανὸ πρότυπο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἡ Λακεδαιμονίων πολιτεία (σ. 23).

νὰ ξεριζωθοῦν μερικὲς κακὲς συνήθειες, ποὺ ἂν ἄλλοτε, σὲ ἐποχὲς εὐημερίας, ἦταν ἀνεκτές, τώρα ὅμως ἀπειλοῦν μὲ ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τὸ γένος: νὰ περικοποῦν δηλαδὴ οἱ μεγάλες δαπάνες γιὰ τὰ ἀκριβὰ κοσμήματα, γιὰ τὰ πολυτελῆ χρυσοῦφαντα ἢ μεταξωτὰ ὑφάσματα, ποὺ τὰ φέρνουν ἀπ' ἔξω, γιὰ τὸ πλῆθος τῶν «θεραπαινίδων», γιὰ τὶς γιορτές, γάμους, κηδεῖες, οἰκοδομές, κ.λ., γιατὶ ὅταν κανεὶς ἔχῃ ἀνάγκη ἀπὸ πολλά, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ σφάλλῃ σὲ πολλά, νὰ μὴ ἀδικῇ πολλοὺς καὶ νὰ μὴ ζητῇ ν' ἀφαιρέσῃ τὸν βιό τους. Ἔτσι, ἐνῶ οἱ πολλοὶ γονατίζουν ἀπὸ τὴν φτώχεια καὶ δὲν διαφέρουν καθόλου ἀπὸ τοὺς δούλους, ἐκεῖνοι καμαρώνουν μὲ τὶς ἐπιδείξεις καὶ τὶς ἄλλες βλακεῖες τους. Καὶ ἂν ἔχουν κάποια δύναμη, ἐπειδὴ εἶναι λίγοι, δὲν μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν κάτι τὸ ἀξιόλογο. Πρέπει λοιπὸν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ φροντίσῃ καὶ νὰ προσπαθήσῃ νὰ γίνουν οἱ λίγοι ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότεροι καὶ ἄριστοι (σ. 20-22) [1]. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ γιὰ τὸ μεγάλο χάσμα, ποὺ χωρίζει τοὺς πλουσίους ἀπὸ τοὺς φτωχούς. Τὸ ὅτι αὐτοὶ ἀπὸ τὴν φτώχεια δὲν διαφέρουν καθόλου ἀπὸ τοὺς δούλους φανερώνει ὅτι ὑπάρχουν καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν Πελοπόννησο ἐλεύθεροι γεωργοί, οἱ ὁποῖοι ὅμως βαθμιαῖα εἶχαν ἐξαθλιωθῇ καὶ τελικὰ εἶχαν μεταβληθῇ σὲ ἀνδράποδα.

Ἀκόμη χρειάζεται ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου. Δὲν εἶναι δυνατὸν π.χ. νὰ ἐπιτρέπεται ἀλόγιστη ἐξαγωγὴ σιτηρῶν τὴν στιγμὴ ποὺ ὑπάρχουν πληθυσμοὶ ποὺ λιμοκτονοῦν (σ. 24).

Ἂς ἔχῃ ἀκόμη ὑπ' ὄψη του ὁ Κωνσταντῖνος, ἐξακολουθεῖ ὁ Βησσαρίων, τοὺς ἀρχαίους νομοθέτες, Σόλωνα, Λυκοῦργο, Νουμᾶ, γιὰ ν' ἀντλήσῃ ἀπὸ ἐκείνους τὰ ἀναγκαῖα διδάγματα. Καὶ προσθέτει τὰ ἑξῆς, χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἱστορικοφιλολογικὴ κατάρτισῃ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ γιὰ τὶς ἐπιδιώξεις του: «Ἐσὺ πιὸ καλὰ ἀπὸ μένα τὰ ξέρεις αὐτά, καὶ ἀκόμα περισσότερα, ἀφοῦ ἔχεις διαβάσει πολλὰ καὶ τὰ ἔχεις καταθέσει ὡς θησαυρὸ στὴν ψυχή σου. Χρησιμοποίησέ τον αὐτὸν τὸν θησαυρό. Μιμήσου ὅσα ἐκτιμᾷς. Ἐφάρμοσε ὅσα θαυμάζεις» (σ. 22). Οἱ τελευταῖες δύο προτάσεις νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἁπλὲς κολακευτικὲς ἐκφράσεις, ἀλλὰ ὅτι ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, ὅπως τὸ ἐπιβεβαιώνουν νέα στοιχεῖα, ποὺ βρίσκονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ ὑπομνήματος.

Προτρέπει τὸν Κωνσταντῖνο νὰ ἐργαστῇ σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω ἀρχές. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν μπορέσῃ νὰ ὀργανώσῃ μιὰ αὐστηρὴ καὶ ἀνόθευτη πολιτεία, ἡ προσπάθειά του θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα νὰ πραγματοποιήσῃ ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ προγράμματός του. Κοντά του θὰ παρασταθῇ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος («τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος»), τὸ ὁποῖο εἶναι βέβαια ἥμερο ἀπὸ τὴν φύση του, γενναῖο, φιλότιμο, φροντίζει γιὰ τὴν ἠθική του βελτίωση, μιμεῖται τὸ καλὸ καὶ δείχνει

---

1. Παραστατικὰ εἶχε ἐξεικονίσει τὶς ἀδικίες τῶν ἀρχόντων ὁ προγενέστερος Ἰωσὴφ ὁ Βρυέννιος (Τὰ εὑρεθέντα, 1 σ. 96 - 97).

μεγάλη φιλογνωσία, ἀλλὰ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ καλὸν κυβερνήτη καὶ ὁδηγὸν σὰν τὸν Κωνσταντῖνο. Ἕναν τέτοιον ἀρχηγὸ θὰ τὸν ἀκολουθήσῃ πειθαρχικὰ σὲ ὅλα. Ἂν ὁ λαὸς πέφτη σὲ σφάλματα καὶ δὲν μᾶς παρουσιάζεται, ὅπως εἶναι στὴν πραγματικότητα, εἶναι γιατὶ τὸ κακὸ εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ζωὴ τοῦ τόπου, καὶ ἔτσι τὸ «γένος» κατάντησε νὰ τιμᾶ τὸ κακὸ αὐτό. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ προβληθοῦν ἔργα καὶ παραδείγματα «ἐκ τῶν ἄνω» (σ. 22-23).

Μέσα στὸ ὑπόμνημα τοῦ Βησσαρίωνος, πολὺ πιὸ καθαρὰ καὶ ἀπὸ τοῦ Γεμιστοῦ, κυριαρχεῖ — τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς τῆς παρακμῆς — μιὰ ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στὶς ἀρετὲς καὶ στὶς δυνάμεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἔκδηλη αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον του. Ἐνῶ ὅμως ὁ Γεμιστὸς ἐμπνέεται κυρίως ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ἔχει ἀπόλυτη πίστη στὶς ζωογόνες ἐπιδράσεις του, ὁ Βησσαρίων λαμβάνει σοβαρὰ ὑπ' ὄψη καὶ τὸ σύγχρονο δυτικοευρωπαϊκό. Ἐκπροσωπεῖ πιὸ πολὺ καὶ ἀπὸ τὸν δάσκαλό του τὸν ἄνθρωπο τῶν νέων χρόνων. Εἶναι ὁ Νεοέλληνας ποὺ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ συνδεθῇ στενὰ ὄχι μόνο μὲ τὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ τῆς Δύσης. Ἐξεγείρεται ἡ ἐθνική του περηφάνεια διαπιστώνοντας μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια τὴν ὑπεροχή της καὶ βλέποντας τοὺς ξένους νὰ θεωροῦν τώρα τοὺς Ἕλληνες ἀμαθεῖς - ἀντίληψη ποὺ θὰ τοὺς πληγώνῃ ἐπὶ αἰῶνες, ἰδίως τοὺς λογίους - καὶ νὰ παρουσιάζωνται οἱ ἴδιοι ὡς δάσκαλοί τους, αὐτοὶ ἀκριβῶς ποὺ ἄλλοτε εἶχαν παραλάβει ἀπὸ τοὺς προγόνους τῶν Ἑλλήνων ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὸ εἶναι κάτι παράλογο γι' αὐτὸν (σ. 24-25).

Συμβουλεύει λοιπὸν τὸν Κωνσταντῖνο νὰ μετεκπαιδεύσῃ στὴν Ἰταλία νέους Πελοποννησίους ὄχι μόνον στὶς κλασσικὲς σπουδὲς ποὺ σβήνουν στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὶς θετικὲς τέχνες ποὺ ἔχουν σχεδὸν ἐξαφανιστῇ. Ἔτσι ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ ξαναγυρίσουν στὸν τόπο τους τὰ γράμματα καὶ οἱ ἐπιστῆμες, γιατὶ οἱ νέοι εἶναι πολὺ εὐφυεῖς καὶ ξεχωρίζουν ἀκόμη καὶ σήμερα μὲ τὴν ὀξύνοιά τους. Δὲν πρέπει τώρα ἀπὸ ντροπὴ νὰ ἐγκαταλείψουν «τὴν τοῦ καλοῦ θήραν», γιατὶ ἂν ντρέπονταν καὶ οἱ Φράγκοι νὰ παραλάβουν ὅσα δὲν εἶχαν, δὲν θὰ ἔφταναν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς σοφίας. Ἄλλωστε δὲν θὰ πάρουν πίσω κάτι ξένο, ἀλλὰ τὰ δικά τους φῶτα ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τοὺς τὰ ὀφείλουν.

Θαμπωμένος ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ στὴν τεχνική, ἐνδιαφέρεται ξεχωριστὰ γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐκπαίδευση. Ἀξιοπαρατήρητες εἶναι οἱ ὑποδείξεις του γιὰ τὴν ἀνάγκη ἰσορροπίας θεωρίας καὶ πράξης καὶ ἑπομένως γιὰ τὴν παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν τεχνικῶν κλάδων — ἀνάγκη ποὺ δὲν τὴν λάβαμε ἀκόμη σοβαρὰ ὡς σήμερα. Ὁ Βησσαρίων λοιπὸν δὲν ἐπαναπαύεται στὴν προγονολατρεία, ἀλλ' ἀντιλαμβάνεται τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν καὶ συνιστᾶ ν' ἀποσταλοῦν στὴν Ἰταλία διαλεχτοὶ νέοι «μήτε παρηκμακότες μήτε σφόδρα ἁπαλοί, ἀλλὰ μέσοι τινές», γιὰ νὰ μυηθοῦν στὶς ἐφαρμογὲς τῆς μηχανικῆς (ἕλξη μεγάλων βαρῶν, μηχανικὴ σφυρηλάτηση καὶ λέανση τῶν μετάλλων, αὐτό-

ματη κοπὴ ξύλων, ταχύτατη κίνηση μύλων, μεθοδικὸ λυώσιμο τῶν μετάλλων), στὴν κατεργασία προπάντων τοῦ σιδήρου (ἐφόσον στὴν Πελοπόννησο καὶ μάλιστα γύρω ἀπὸ τὸν Μυστρᾶ ὑπάρχουν πολλὰ μεταλλεῖα σιδήρου), στὴν κατασκευὴ ὅπλων καὶ στὴν ναυπηγική. Τέσσερες ἄλλες τέχνες, ἡ ὑελουργία (πρβλ. τὴν λαμπρὴ ὡς σήμερα παράδοση τοῦ Murano), ἡ μεταξουργία ποὺ ἀνθοῦσε ἄλλοτε στὴν Κόρινθο, ἡ ἐριουργία καὶ ἡ βαφικὴ εἶναι ἐπίσης θαυμαστὲς στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ δὲν εἶναι τώρα ἀπαραίτητες στὴν Ἑλλάδα (σ. 25-27).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω καὶ ἀπὸ ὅσα πρὶν ἀπὸ 30 χρόνια ἀνέπτυσσε ὁ Γεμιστός, βλέπουμε ὅτι ἡ Πελοπόννησος εἶχε χάσει ἕνα σημαντικὸ μέρος τῆς βιοτεχνίας της, μολονότι διέθετε πρῶτες ὕλες [1], ποὺ μελλοντικὰ θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ πρόοδο τῆς βιοτεχνίας. Τώρα καὶ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες στὸ μέλλον οἱ ἑλληνικὲς χῶρες θὰ εἶχαν πιὰ τὴν ἀνάγκη τῶν βιοτεχνικῶν καὶ βιομηχανικῶν προϊόντων τῆς Δύσης. Ὁ Βησσαρίων λοιπὸν τονίζει, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν Γεμιστό, τὴν ἀνάγκη τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, τῆς εἰδικεύσεως τῶν πολεμιστῶν, γεωργῶν, βιοτεχνῶν. Τὸ αἴτημα «περισσότερες εἰδικὲς γνώσεις γιὰ τοὺς ἄρχοντες καὶ γιὰ τοὺς βιοτέχνες» κυριαρχεῖ μέσα στὸ ὑπόμνημά του — σημάδι τῶν νέων ἀναγκῶν ποὺ ξεπροβάλλουν καὶ τῆς αὐγῆς ἑνὸς νέου κόσμου.

Τελειώνοντας ὁ Βησσαρίων ὑποστηρίζει ὅτι, ἂν ἐφαρμοστοῦν οἱ σκέψεις του αὐτές, θ' ἀρχίσῃ περίοδος εὐδαιμονίας γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καὶ τὸ κράτος. Καὶ προσθέτει ὁρισμένα σημαντικὰ στοιχεῖα: ὅτι ὀφείλει στὸν Κωνσταντῖνο πολλὰ (ποιὲς ἄραγε εἶναι οἱ ὑποχρεώσεις του;) καὶ ὅτι μὲ τὶς συμβουλές του νομίζει ὅτι ξεπληρώνει ἕνα μέρος τοῦ χρέους του. Ἐπειδὴ μάλιστα γνωρίζει ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος ἔχει ὄχι μόνον ἐκ «μακροῦ» τὶς ἴδιες ἰδέες, ἀλλὰ καὶ *«ὅτι πολλὲς φορὲς τὶς σκέφθηκε, ὅτι τὶς ἐγκρίνει, καὶ ὅτι θὰ τὶς ἐκτελοῦσε μὲ πολὺ μεγάλη εὐχαρίστηση, ἂν τοῦ παρουσιαζόταν ἡ κατάλληλη εὐκαιρία»*, δὲν μένει παρὰ νὰ τοῦ εὐχηθῆ ζωὴ καὶ δύναμη, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ τὶς πραγματοποιήσῃ (σ. 27).

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς δείχνουν ὅτι ὁ Βησσαρίων γνωρίζει τὶς ἰδέες τοῦ Κωνσταντίνου ἴσως ἀπὸ τὶς προσωπικὲς σχέσεις μαζί του στὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς τοῦ περιβάλλοντός του, καὶ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν Γεμιστό, ὁ ὁποῖος φαίνεται, τὸν ἐνημερώνει κάπου κάπου στὰ σχέδια τοῦ δεσπότη. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς μᾶς ἀφήνουν νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὴν προσωπικότητα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ μᾶς ἀποκαλύπτουν τὸ νεωτεριστικὸ καὶ προοδευτικὸ πρόγραμμά του.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς θέτουν ἐμπρός μας ἕνα μεγάλο καὶ ἐνδιαφέρον πρό-

1. Παράθεση ὀνομαστικὴ τῶν πρώτων ὑλῶν βλ. στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Μινορίτη μοναχὸ Ἰάκωβο Pincens στοῦ *Λάμπρου*, Ὑπόμνημα Βησσαρίωνος πρὸς Παλαιολόγον, ΝΕ 3 (1906) 32.

βλημα, πού δὲν ξέρουμε ἂν ποτὲ διαλευκανθῆ: ποιὲς εἶναι οἱ ἰδεολογικὲς σχέσεις τοῦ Κωνσταντίνου μὲ τὸν Γεμιστό, μὲ τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του, μὲ τὶς πολιτικοκοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ γενικὰ μὲ τὴν κοσμοθεωρία του. Κάτι βέβαια μᾶς δίνεται, ἀλλὰ τίποτε περισσότερο. Ἴσως στὸ μέλλον ἡ εὕρεση τῶν δύο πρώτων ἐπιστολῶν τοῦ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο καὶ ἡ σύγκριση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τους πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τῆς τρίτης χύσουν περισσότερο φῶς στὶς σκοτεινὲς αὐτὲς λεπτομέρειες τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, τὶς τόσο σημαντικὲς γιὰ τὴν γνώση τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἐκείνου κηρύγματος τοῦ Μυστρᾶ.

Ἐκεῖνο ὅμως πού μένει ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία εἶναι ὅτι ὁ Γεμιστός, ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Βησσαρίων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς ἴσως θρησκευτικές τους ἀποκλίσεις, εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνοι ὅτι πρέπει νὰ προχωρήσουν σὲ οὐσιαστικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ νὰ δράσουν μὲ τόλμη γιὰ τὴν ἀπόκρουση τῶν μεγάλων κινδύνων τοῦ παρόντος. Γεμάτοι ἀνησυχίες καὶ οἱ τρεῖς προσπαθοῦν ν' ἀνοίξουν δρόμους σωτηρίας μέσα στὸ σκοτάδι, πού γίνεται ὁλοένα καὶ πιὸ πυκνό.

Ἡ ἱστορία τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ αὐτοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖο εἶναι διάχυτο, ἔστω καὶ μέσα σ' ἕνα περιορισμένο κύκλο ἀτόμων,ἀποτελεῖ μεγάλο σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, σταθμὸ πρὸς τὴν ἀπολύτρωσή του ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἐξωτερικοὺς κινδύνους καὶ πρὸς τὴν ἀπαλλαγή του ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς τυραννίσκους, μὲ ἄλλα λόγια ὀρόσημο πρὸς τὴν ἐλευθερία του.

3. *Ἀπόπειρα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ν' ἀπομακρύνη τὸν τουρκικὸ κίνδυνο.*

Ὁ Κωνσταντῖνος, δικαιώνοντας τὶς ἐλπίδες τοῦ Βησσαρίωνος, προσπαθεῖ νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὸν ἀναβρασμὸ τῶν χριστιανικῶν πνευμάτων καὶ τῶν πολεμικῶν προετοιμασιῶν τῆς Δύσης ἐναντίον τῶν Τούρκων. Τόσον ὁ ἴδιος, ὅσο καὶ ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης Η', βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἰσχυρούς της, μὲ τὸν πάπα Εὐγένιο Δ', τὴν Βενετία καὶ μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Οὐγγαρίας Λαδίλαο. Ἀπεσταλμένοι τοῦ Ἰωάννη Η' περνοῦν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1444 ἀπὸ τὴν Ραγούζα πηγαίνοντας πρὸς τὴν Οὐγγαρία [1]. Ὁ ἄνεμος τῆς σταυροφορίας, πού φυσᾶ στὴν Εὐρώπη, τοῦ ἐμπνέει αἰσιοδοξία καὶ πεποίθηση. Νομίζει ὅτι ἔφτασε ἡ κατάλληλη στιγμή, γιὰ νὰ πραγματοποιήση τὰ σχέδιά του, γιὰ ν' ἀπελευθερώση τὶς χῶρες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ν' ἀνακτήση τὴν πατρική του κληρονομία,

---

1. *B. Krekić,* Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris 1960, σ. 55, 56 - 57.

ὅπως ἀκριβῶς τὸν συμβουλευε ὁ Βησσαρίων. Ἔτσι πρὶν ἀκόμη ξεκινήση ἡ στρατιὰ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Οὐγγαρίας Λαδισλάου καὶ τοῦ Ἰωάννη Οὐνυάδη, ἡ ὁποία ἀργότερα καταστράφηκε στὴν μάχη τῆς Βάρνας (1444), εἶχε ἀρχίσει νὰ συγκεντρώνη στρατὸ καὶ νὰ κάνη ἐπιδρομὲς στὴν Ἀττικὴ μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἀναγκάση τὸν Νέριο Β' Ἀτζαγιώλη νὰ πληρώνη φόρο. Κατόπιν προχωρεῖ πιὸ ψηλά, κυριεύει τὴν Θήβα καὶ ὅλη τὴν Βοιωτία. Τότε οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου, κυρίως τοῦ ὄγκου τῶν Ἀγράφων, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εἴδαμε, ζοῦσαν μέσα σ' ἕνα καθεστὼς ἡμιανεξαρτησίας μὲ δικούς των ἀρχηγούς, συγκινημένοι ἀπὸ τὶς προόδους τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ στέλνουν ἀπεσταλμένους, τοῦ δηλώνουν ὅτι τάσσονται στὸ πλευρό του, παραλαμβάνουν ἀπ' αὐτὸν στρατιωτικὸ ἀρχηγὸ καὶ κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές του ἀρχίζουν τὶς καταδρομὲς ἐναντίον τῶν πολεμικῶν Γιουρούκων τῆς Θεσσαλίας. Στὶς ἐπιχειρήσεις θὰ συμμετεῖχαν ἀσφαλῶς καὶ ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ Δυτικῆς Στερεᾶς. Ἐπίσης καὶ τὸ Λιδορίκι δέχεται ἀξιωματικὸ τοῦ Κωνσταντίνου [1]. Ἀκόμη οἱ «Ἀραβαῖοι» Ἀλβανοί, ποὺ κατοικοῦσαν στὸν ὀρεινὸ ὄγκο, ποὺ κατεβαίνει πρὸς τὴν Ἀχαΐα, τάσσονται στὸ πλευρὸ τῶν Ἑλλήνων, ἂν καὶ ὁ σουλτάνος τοὺς εἶχε ἐπιτρέψει ν' αὐτοδιοικοῦνται [2]. Ἰδοὺ ὅτι πρῶτος ὁ Κωνσταντῖνος ὀργανώνει τὴν ἀντίσταση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ χρησιμοποιώντας καὶ τοὺς ἀνυπότακτους πληθυσμοὺς τῆς Πίνδου καὶ τῶν παραφυάδων της. Πολὺ πιθανὸν εἶναι ὅτι ἔδρασε τότε ἐν συνεννοήσει καὶ μὲ τὸν γυναικάδελφό του Κάρολο Β' Τόκκο (1429-1448), ὁ ὁποῖος στὰ 1443 ἐξεγέρθηκε ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ εἶχε στὴν ἀρχὴ ἐπιτυχίες, ἀλλὰ τελικὰ σὲ μιὰ μάχη αἰχμαλωτίστηκε καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐξαγοράση τὴν ζωή του μὲ τὴν ὑποτέλεια [3]. Οἱ σύγχρονες ὅμως ἢ λίγο μεταγενέστερες ἑλληνικὲς καὶ τουρκικὲς πηγὲς εἶναι πολὺ πενιχρές [4]. Τότε ἀκόμη φαίνεται ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ζήτησε τὴν βοήθεια τῶν ἰσχυρῶν τῆς Δύσης, γιατὶ βλέπουμε πὼς στὰ 1444 τοῦ στέλνουν βοήθεια ἀπὸ τὴν Βουργουνδία 300 ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι φθάνουν στὴν Πελοπόννησο τὸν Μάρτιο ἢ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1445 [5].

Εἶναι γνωστὸ βέβαια ὅτι κυρίως ὁ Κωνσταντῖνος προσπάθησε, μάταια ὅμως, νὰ συγκρατήση στὸν Ἰσθμὸ ἐμπρὸς στὸ τεῖχος τοῦ Ἑξαμιλίου τὸν χείμαρρο τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων (1446). Οἱ ὑπερασπιστές του ὄχι μόνον οἱ Ἀλ-

1. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 91 - 92. Πρβλ. καὶ σ. 341. Δὲν εἶναι σωστὸ ὅτι ὁ Κωνστ. Παλαιολόγος ἀνέθεσε σὲ Βλάχο ἀρχηγὸ τὴν διοίκηση τῶν Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν, ὅπως σημειώνει ὁ Ζακυθηνὸς (Le despotat de Morée, 1 σ. 231).

2. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 92. Ὁ Μπίρης (Ἀρβανίτες, σ. 65 - 66) δὲν ἑρμηνεύει ὀρθὰ τὸ χωρίο.

3. Βλ. *Hopf,* Griechenland, 2 σ. 119 - 120.

4. Βλ. *F. Babinger,* Beiträge zur Geschiche von Karl-eli, vornehmlich aus osmanischen Quellen, «Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου», σ. 140 - 149.

5. *Hopf,* Chroniques greco-romanes, σ. 195.

βανοί, ὅπως γράφει ὁ Δούκας [1], ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες, ἀνοργάνωτοι ὅπως ἦταν ἀκόμη, ἐγκατέλειψαν τὶς γραμμές τους καὶ ἄρχισαν νὰ φεύγουν πανικόβλητοι [2]. Οἱ καταστροφές, οἱ λεηλασίες καὶ οἱ ὠμότητες τῶν ἐπιδρομέων στὴν Πελοπόννησο ἦταν φοβερές [3]. Ἐπάνω ἀπὸ 60.000 σκλαβώθηκαν [4], χωρὶς νὰ λογαριάσουμε τοὺς νεκρούς, τοὺς ὁποίους πολὺ μεταγενέστερη πηγὴ τοὺς ἀνεβάζει σὲ 22.000 [5]. Ἀπὸ τὴν ἧττα αὐτὴ παίρνοντας ἀφορμὴ ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἀνανεώνει ἐναντίον τῶν Πελοποννησίων τὴν παλαιὰ κατηγορία τῆς δειλίας [6], τὴν ὁποία πρὶν ἀπὸ 2-3 χρόνια εἶχε ἀποκρούσει ὁ Βησσαρίων.

Ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἧττα τῶν Πελοποννησίων στὸν Ἰσθμὸ ἀναγκάζονται νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸν σουλτάνο ὅσες χῶρες βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ Ἑξαμίλι καὶ εἶχαν προσχωρήσει στὸν Κωνσταντῖνο, καθὼς βέβαια καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Πίνδου [7], γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ πιθανὸν τὰ προνόμια τῆς ἡμιανεξαρτησίας της. Ἐπίσης τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως συνθηκολογεῖ καὶ γίνεται φόρου ὑποτελὲς στὸν σουλτάνο [8]. Δὲν γνωρίζουμε, ποιὲς εἶναι οἱ σκέψεις τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Γεμιστοῦ καὶ τοῦ Βησσαρίωνος ὕστερ' ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτά, πῶς δηλαδὴ ἀντιμετώπισαν τὴν καταστροφὴ καὶ ποιὲς ὑπῆρξαν οἱ σχέσεις μεταξύ τους. Ἀσφαλῶς ὁ Γεμιστὸς προσανατολίζεται περισσότερο πρὸς τὸν νεοπλατωνικὸ πανθεϊσμὸ καὶ κλείνεται μέσα στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του καὶ στὸν ἑαυτό του, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος διατηρεῖ τὰ σχέδιά του καὶ καραδοκεῖ εὐνοϊκὲς συνθῆκες. Δὲν φαίνεται νὰ συμμερίζεται τὴν μυστικιστικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Γεμιστοῦ.

Δὲν ξέρουμε ἐπίσης ποιὰ κατάσταση ἐπικράτησε στὴν περιοχὴ τῆς Πίνδου. Πιθανότατα στὴν ἐποχὴ ἐκείνη πρέπει ν' ἀναγάγουμε τὴν ὑποταγὴ τῶν Βλάχων, τὴν ὁποία ὁ Ἀραβαντινὸς τοποθετεῖ στὰ 1479 βασιζόμενος σὲ ἀόριστες προφορικὲς παραδόσεις. Σύμφωνα μὲ αὐτές, οἱ Βλάχοι τῶν μεθορίων τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας, οἱ ὁποῖοι εἶχαν διατηρήσει ὡς τότε τὴν αὐτονομία τους, ἐπειδὴ προέβλεπαν ὅτι ἡ ἀντίστασή τους θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν καταστροφή τους, δέχθηκαν νὰ ὑποταχθοῦν μὲ τὸν ὅρο νὰ ὑπάγωνται διοικητικὰ στὴν κατὰ καιροὺς βαλιδὲ σουλτάνα (βασιλομήτορα) καὶ ν' αὐτοδιοικοῦνται. Οἱ γείτονές

---

1. *Δούκας*, σ. 223 (Grecu, 279).
2. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 114 κ.ἑ.
3. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 114 κ.ἑ. *Δούκας*, σ. 223 (Grecu, 279).
4. *Δούκας*, σ. 223 (Grecu 279).
5. *Μελετίου*, Γεωγραφία κ.λ. ἐκδ. Β', Βενετία 1807, τ. 2 σ. 365. Πρβλ. καὶ *Σπ. Λάμπρου*, Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῶν τειχῶν τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ΝΕ 4 (1907) 25 - 26.
6. *Λάμπρου*, Προσθήκη, ΝΕ 4 (1907) 23 - 24· «...Μόνης ἄρα τῆς χώρας κληρονόμους εἰπεῖν ἐστι τῶν ποτε Πελοποννησίων τοὺς νῦν καὶ ψιλὸν τὸ τοῦ γένους ἔχοντας ὄνομα, ἀρετῆς δὲ τῆς ἐκείνων οὐδ' ὅσον εἰκός ἐστι καὶ εἰς νόσους καθήκειν μετειληφότας».
7. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 118 - 120.
8. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 118 - 119.

τους ὑπέφεραν τὰ πάνδεινα. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ κατάσταση στὰ βλαχοχώρια διατηρήθηκε ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων (τέλος 18ου - ἀρχὲς 19ου αἰ.), ὁπότε μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ συγκεντρωτικοῦ του συστήματος ἔχασαν τὴν διοικητική τους αὐτονομία [1].

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἀναταραχὴ ἐκείνη τῶν χριστιανικῶν πνευμάτων εἶχε ἐξαπλωθῆ καὶ στὴν Β. Ἑλλάδα καὶ ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τῶν Χασίων, τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Βερμίου, ποὺ βρίσκονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς γείτονές τους τῆς Πίνδου, θὰ ἔζησαν μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀνταρσίας καὶ ἐλευθερίας καὶ μέσα σ' αὐτὲς ἀκόμη τὶς μικρὲς πόλεις, ὅπως π.χ. στὴν Βέροια. Ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς ἀνταρσίας φαίνεται ὅτι κράτησε μερικὰ χρόνια καὶ ἀναζωογονήθηκε μὲ τὴν νέα ἐκστρατεία τοῦ Ἰωάννου Οὐνυάδη, ἐφόσον μάλιστα κατέβαιναν ἀσυγκράτητες πρὸς Ν. οἱ χριστιανικὲς δυνάμεις καὶ ἡ φλόγα τοῦ πολέμου ξεχυνόταν πιὰ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ σύνορα. Στὴν Ν. Σερβία ἀκριβῶς, στὸ Κοσσυφοπέδι, ὅπου καὶ δόθηκε ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη (19 Ὀκτωβρίου 1448), ἡ ὁποία ἔληξε μὲ τὴν ἧττα τῶν σταυροφόρων, χάθηκαν οἱ ἐλπίδες τῶν κατοίκων τῆς Μακεδονίας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους. Τότε τὰ τουρκικὰ στρατεύματα ἐπετέθηκαν ἐναντίον τῆς Βέροιας καὶ τὴν ἀνακατέλαβαν μὲ τὴν σύμπραξη τοῦ παλαιοῦ ἴσως προνοιαρίου Ἰωάννη Χαριτοπούλου καὶ ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογενείας του. Ἔτσι οἱ ἀπελευθερωτικὲς αὐτὲς ζυμώσεις στὴν Δυτικὴ καὶ Κεντρικὴ Μακεδονία δὲν κατέληξαν σὲ κανένα θετικὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ κίνηση αὐτὴ τῶν κατοίκων τῆς Βεροίας πρέπει ἄραγε νὰ συνδεθῆ μὲ τὰ σχέδια τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ μὲ τὶς ἐπαφές του μὲ τοὺς βορειότερους Ἕλληνες; Τὸ ἐρώτημα βέβαια, ἐλλείψει στοιχείων, μένει ἀναπάντητο ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση εἶναι πολὺ πιθανή [2].

4. Ἄνοδος τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' στὸν θρόνο καὶ θάνατος τοῦ Γεμιστοῦ.

Λίγες μέρες μετὰ τὴν μάχη στὸ Κοσσυφοπέδι πεθαίνει ὁ Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος (31 Ὀκτωβρίου). Ἐπωφελούμενος ἀπὸ τὸν θάνατό του ὁ Μουρὰτ Β' ἀπαιτεῖ νὰ τοῦ παραχωρηθῆ ἡ Ἡράκλεια, τὸ πιὸ ἀξιόλογο ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς Προποντίδας. Οἱ Βυζαντινοὶ ἀνίσχυροι ὑποχωροῦν ἐμπρὸς στὴν βία [3]. Τὶς κρί-

---

1. Βλ. *Ἀραβαντινοῦ,* Χρονογραφία Ἠπείρου, 1 σ. 186. Πρβλ. καὶ *Ι. Λαμπρίδου,* Πολιτικὴ ἐξάρτησις καὶ διοίκησις Μαλακασίου, «Παρνασσὸς» 10 (1886) 377.

2. *Vacalopoulos,* History of Macedonia, σ. 113 - 115, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Βλ. *Ubertini Pusculi Brixiensis,* Constantinopoleos libri IV στοῦ *A. Ellissen,* Analekten der mittel-und neugriechischen Literatur, Leipzig 1857, τ. 3 (Anhang) σ. 27.

σιμες ἐκεῖνες περιστάσεις καὶ τὴν ταραχὴ τῶν κατοίκων ζωγραφίζει ἀνάγλυφα ὁ σύγχρονος ἑνωτικὸς λόγιος Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος νεκρολογώντας «τὸν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος ἥλιον», ὅπως τὸν ὀνομάζει: «Τώρα ὁ χρόνος ποὺ κυβερνᾶ τὰ πάντα μᾶς ἔφερε τὴν πιὸ μεγάλη συμφορὰ (δηλαδὴ τὸν θάνατο τοῦ βασιλιᾶ)... καὶ δὲν ὑπάρχει πιὰ σωτηρία... Τώρα ὅ,τι ὡραῖο καὶ εὐγενικὸ εἶχαν οἱ Ἕλληνες ἔχει ξεπέσει, ἡ ἐλπίδα πέταξε καὶ δὲν ἔμεινε κάτω ἀπὸ τὰ χείλη τοῦ πίθου· καὶ ἡ Αἰδὼς καὶ ἡ Νέμεσις ἄφησαν τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἔφυγαν στὸν Ὄλυμπο. Τώρα κάθε γένος τῶν βαρβάρων καὶ οἱ ἐχθροί μας εἶναι χαρούμενοι, ἐνῶ ἐμεῖς σκυθρωποὶ καὶ ζαρωμένοι ἀπὸ τὸν φόβο... Τὰ τείχη τῶν ἑλληνικῶν πόλεων σαλεύουν καὶ φαίνονται πὼς θὰ πέσουν καὶ θὰ ὑποκύψουν στοὺς βαρβάρους» [1].

Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Η' παρατηρεῖται στὴν πρωτεύουσα κάποια σύγχυση καὶ ἀναταραχὴ ὡς πρὸς τὴν διαδοχή του, γιατὶ ὁ φιλόδοξος καὶ μηχανορράφος ἀδελφός του Δημήτριος θέλει νὰ καταλάβη τὸν θρόνο ἐπωφελούμενος ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ νόμιμου διαδόχου Κωνσταντίνου. Ἡ ἀντίδραση ὅμως τῆς μητέρας του, τῶν «μεσαζόντων» Καντακουζηνοῦ καὶ ἰδίως τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ, τῶν ἰσχυρῶν τοῦ κύκλου τῶν ἀνακτόρων, ματαίωσαν τὶς κρυφὲς καὶ φανερὲς ἐνέργειες τοῦ Δημητρίου [2]. Ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ ποὺ ὑποστήριξαν τὸν Δημήτριο; Φανατικοί, φαίνεται, ἀνθενωτικοί. Ἴσως μάλιστα τοὺς καθοδηγοῦσε ἀπὸ τὰ παρασκήνια ὁ ἀρχηγός τους Γεώργιος Σχολάριος, ὁ ὁποῖος ὑποπτευόταν τὸν Κωνσταντῖνο γιὰ τὶς ἑνωτικές του τάσεις, ὅπως ἄλλωστε ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ἀργότερα [3].

Ὅταν ὁ νέος βασιλιὰς (βλ. εἰκ. 23) μετὰ τὴν στέψη του στὸν Μυστρᾶ (6 Ἰανουαρίου 1449) ἔφτασε μὲ ξένο πλοῖο [4] στὴν Κωνσταντινούπολη, βρέθηκε μέσα στὸν ἀσφυκτικὸ τουρκικὸ κλοιό. Ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε πιὰ ἡ σχετικὴ ἐλευθερία γιὰ κίνηση καὶ δράση, ποὺ παρουσιαζόταν στὴν Πελοπόννησο. Ἀμέσως μοιράζει τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως στοὺς δύο ἀδελφούς του Θωμᾶ καὶ Δημήτριο καὶ καθορίζει, ὕστερ' ἀπὸ μακριὲς διαπραγματεύσεις, τὰ ὅρια τῆς ἐπικράτειας τοῦ καθενός, ὥστε νὰ λείψη κάθε ἀφορμὴ γιὰ διενέξεις, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν τὴν ἐπέμβαση τῶν Τούρκων. Ὁ Θωμᾶς ἔπαιρνε τὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο μὲ πρωτεύουσα πιθανὸν τὴν Γλαρέντσα, ἐνῶ ὁ Δημήτριος τὴν νοτιοανατολικὴ μὲ τὸν Μυστρᾶ. Οἱ δύο ὅμως ἀδελφοὶ ὄχι μόνο δὲν εἶχαν τὶς

---

1. *Σπ. Λάμπρου,* Ἀργυροπούλεια, Ἀθῆναι 1910, σ. 2 - 3. Τὸ ἴδιο στοῦ *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 3 σ. 314 - 316. *Ellissen,* ἔνθ' ἀν. σ. 55.

2. *Σφραντζῆς,* σ. 204. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 140 - 141. Πρβλ. καὶ *Em. Legrand,* Ἰωάννου τοῦ Μόσχου λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Λουκᾷ Νοταρᾷ, ΔΙΕΕ 2 (1885 - 1886) 420.

3. Βλ. *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 4 σ. 464 κ.ἑ.

4. Βλ. *Σφραντζῆ,* σ. 205. *Hofmann,* Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta, «Πεπραγμένα Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης», Ἀθῆναι 1956, τ. 2 σ. 462 κ.ἑ.

στρατιωτικὲς ἀρετὲς τοῦ Κωνσταντίνου, ἀλλὰ οὔτε κὰν ἀντιλαμβάνονταν τὰ μεγάλα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα τῆς μεταβατικῆς ἐκείνης περιόδου τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἄγονταν καὶ φέρονταν ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς ἄρχοντες, τοὺς ὁποίους ἀκριβῶς ἔπρεπε νὰ δαμάσουν, καὶ οἱ μόνες φιλοδοξίες τους ἦταν πῶς νὰ ἐκτοπίση ὁ ἕνας τὸν ἄλλο καὶ νὰ γίνη κύριος ὅλης τῆς Πελοποννήσου. Ἔτσι γρήγορα ἦλθαν σὲ προστριβὲς μεταξύ τους καὶ μὲ τὴν Βενετία, πράγμα ποὺ εἶχε σοβαρὲς συνέπειες στὴν οἰκονομικὴ καὶ ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς χώρας [1].

23. Ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος.

Μέσα στὴν ἐλεεινὴ αὐτὴ κατάσταση τῆς Πελοποννήσου πέθανε στὶς 26 Ἰουνίου 1452 ὁ Γεμιστός [2], ὁ «πολυχωρότατος και θειότατος νοῦς», «ὁ τῶν δυστυχεστάτων Ἑλλήνων διαφανότατος καὶ λαμπρότατος κόσμος», ὅπως λέγει στὸν ἐπικήδειό του ὁ μαθητὴς καὶ προστατευόμενός του μοναχὸς Γρηγόριος [3].

1. Βλ. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 141. *Σφραντζῆ,* σ. 206 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 1 σ. 241 κ.ἑ.

2. Βλ. *Μαμαλάκι,* Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, σ. 224 - 225.

3. PG 160 στ. 814.

Ὁ φιλόσοφος ἐκεῖνος, πού φιλοδόξησε νὰ πρωταγωνιστήση στὴν πολιτικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, πέθανε γεμάτος πικρία ὕστερ' ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐθνικὲς συμφορὲς καὶ τὴν ἀνικανότητα τῶν ἀδελφῶν Παλαιολόγων.

Ἐνδιαφέρουσες νύξεις γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γεμιστοῦ καὶ τὸν κύκλο του περιέχει ὁ ἐπικήδειος ἄλλου μαθητῆ του ἀπὸ τὸν Μυστρᾶ, τοῦ Ἱερωνύμου Χαριτωνύμου, ὁ ὁποῖος τὸν ὀνομάζει «μεγίστην καὶ θαυμασίαν τοῦ γένους φιλοτιμίαν» καὶ ὑμνεῖ τὴν θαυμαστὴ πολυμέρεια τῶν γνώσεών του. Τονίζει ὅτι μὲ τὸν θάνατό του «οὐκέτι ἐστὶ περιώνυμος Σπάρτη, οὐκέτι Λακεδαίμων εὐδαίμων, οὐκέτι Πελοπόννησος ζηλουμένη»[1]. Ἐπαινεῖ τὴν φρόνηση καὶ τὴν διορατικότητά του, πού φτάνει ὡς τὴν μαντικὴ ἱκανότητά, καὶ ἐξαίρει τὴν πολεμική του ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη: «... Ὕστερ' ἀπὸ ἔλεγχο ἀπέδειξε παιχνίδι τὴν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, αὐτὴν πού παλαιότερα μερικοὶ τὴν θεωροῦσαν σὰν θεϊκιά[2].» Ὁ θάνατός του, λέγει, εἶναι μεγαλύτερη ἀπώλεια καὶ ἀπὸ τὸν θάνατο ἑνὸς βασιλιᾶ, γιατὶ — καὶ ἐδῶ ἀκούγονται τολμηρὲς γνῶμες — οἱ περισσότεροι εἶναι φαῦλοι καὶ συχνὰ «αἰτιώτατοι» πολλῶν συμφορῶν στοὺς ὑπηκόους των, οἱ ὁποῖοι γι' αὐτὸ εὔχονται τὸν θάνατό τους[3]. Ἐγκωμιάζει τὴν καρτερία καὶ τὸ θάρρος τῆς γνώμης του πρὸς ὅλους, ἀλλὰ σημειώνει ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, ἂν καὶ σὲ μερικὰ ζητήματα ἐπέμενε, φαίνεται ὅτι συχνὰ σιωποῦσε. Ἡ αἰτία τῆς σιωπῆς του ἦταν ἴσως τὰ γηρατειά του, ἀλλὰ — πράγμα πού τὸ πιστεύει ὁ ἐγκωμιαστής του καὶ εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὸ γιὰ τὴν στάση τοῦ Γεμιστοῦ — ἴσως καὶ γιατὶ τέτοια ἦταν *«ἡ ὑποβολή τινων βασκάνων»* [4]. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὑπαινιγμός, πού δὲν τὸν πρόσεξαν οἱ ἐρευνητές, εἶναι σαφής, γιατὶ φανερώνει ὅτι ἰσχυροὶ ἀσφαλῶς τοῦ τόπου εἶχαν συστήσει καὶ ἐπιβάλλει στὸν Γεμιστὸ νὰ μὴ μιλῆ γιὰ ὁρισμένα θέματα, ἀσφαλῶς τοῦ γνωστοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του προγράμματος, καθὼς καὶ γιὰ τὶς θρησκευτικές του ἀντιλήψεις. Ἀκόμη ὁ Χαριτώνυμος μιλεῖ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπομείνουν τὸ πένθος μὲ γενναιότητα οἱ ἄνθρωποι πρὸ πάντων τοῦ κύκλου τοῦ φιλοσόφου, οἱ θαυμαστὲς τῆς σοφίας του, οἱ ὁποῖοι τὸ θεωροῦσαν εὐδαιμονία νὰ μιλοῦν κάθε μέρα μαζί τους, *«ἄνδρες φιλομαθεῖς τε καὶ φύσεως δεξιᾶς καὶ γνώμης γενναίας»* [5]. Ἔτσι χαρακτηρίζει τοὺς φωτισμένους καὶ ριζοσπαστικοὺς ἐκείνους ἄνδρες, πού ἀπέβλεπαν στὴν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους καὶ οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ πνευματικοῦ τους ἀρχηγοῦ ἐπρόκειτο νὰ σκορπιστοῦν στὶς ἄκρες τοῦ κόσμου. Καὶ ἀμέσως παρακάτω λέγει ὅτι θὰ δοκιμάσουν πολλὰ ἴσως δεινὰ «λόγους διώκοντες» [6], δηλαδὴ ἀσχολούμε-

1. *Ἱερωνύμου Χαριτωνύμου,* Ὑμνῳδία τῷ Γεμιστῷ, PG 160 στ. 807 Πρβλ. καὶ στ. 810.
2. Ἔνθ' ἀν. στ. 808.
3. Ἔνθ' ἀν. στ. 810.
4. Ἔνθ' ἀν. στ. 812· «Εἰ καὶ αὐτὸς ἴσως ἐσίγας, γῆρας δὴ μόνον προβαλλόμενος, καίτοι γε ἐν ἄλλοις ἰσχυρότατά γε ἀντέχων...».
5. Ἔνθ' ἀν. στ. 809.
6. Βλ. ἔνθ' ἀν. στ. 812· «Καὶ πολλῶν ἴσως πειρασόμεθα δεινῶν, λόγους διώκοντες,

νοι μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Εἶναι ἄραγε ὑπαινιγμὸς καὶ γιὰ πιθανὲς διώξεις τους ἐξ αἰτίας τῶν ἰδεῶν τους; Δὲν πρέπει νὰ ὑπάρξῃ γι' αὐτὸ καμιὰ ἀμφιβολία, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι εἶχε κιόλας θανατωθῆ ἕνας ὁμοϊδεάτης τους, ὁ μοναχὸς Ἰουβενάλιος, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

5. *Ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος ὡς «βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων» καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.*

Ἂς ἀκολουθήσουμε τώρα στὴν νέα του ἀποστολὴ τὸν Κωνσταντῖνο, ποὺ ὁ ἱστορικὸς τῶν πράξεων τοῦ Μεχμὲτ Β' Κριτόβουλος τὸν χαρακτηρίζει μὲ τὰ ἑξῆς: «Ἦταν σώφρων καὶ μετριοπαθὴς στὴν ἰδιωτική του ζωή, στὸ ἔπακρο φρόνιμος καὶ ἐνάρετος, συνετὸς καὶ πάρα πολὺ μορφωμένος· στὰ πολιτικὰ καὶ στὰ διοικητικὰ πράγματα δὲν παραχωροῦσε τὰ πρωτεῖα σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς παλαιότερούς του βασιλεῖς καὶ διέβλεπε μὲ ὀξύτητα περισσότερο ἀπὸ ὅλους αὐτὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνῃ καὶ μὲ μεγαλύτερη ὀξύτητα διάλεγε τὸ σωστό· ἱκανὸς στὸν λόγο, ἱκανὸς στὴν ἀντίληψη κι' ἀκόμα ἱκανότερος στὴν ἀντιμετώπιση τῶν δύσκολων περιστάσεων, ὀρθὸς κριτὴς τῶν παρόντων (συμβαινόντων), ὅπως εἶπε κάποιος γιὰ τὸν Περικλῆ, καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἄριστος στὴν πρόβλεψη αὐτῶν ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συμβοῦν. Γιὰ τὴν πατρίδα μάλιστα καὶ τοὺς ὑπηκόους του ἦταν πρόθυμος νὰ κάνῃ καὶ νὰ πάθῃ τὰ πάντα».

Ὁ Κωνσταντῖνος εἶναι ὁ νέος βασιλιὰς ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν νότια Ἑλλάδα ὕστερ' ἀπὸ τὴν τραγικὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων του γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους καὶ τὴν ἐπέκτασή του πρὸς Β τοῦ Ἰσθμοῦ. Μολαταῦτα δὲν ἔχει ἐγκαταλείψει τὰ σχέδιά του καὶ εἶναι πραγματικὰ ὁ «Ἕλλεν Κωνσταντῖνον», ὅπως λέγει χαρακτηριστικὰ τὸ δημοτικὸ ποντιακὸ τραγούδι [2], ὁ ἐνσαρκωτὴς τῆς νέας ἑλληνικῆς πνοῆς [3], ὁ πρῶτος βασιλιὰς τῶν Νεοελλήνων.

Ποιὰ ἦταν ἡ ἐξάπλωση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ κατὰ περιοχὲς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δὲν εἶναι δυνατὸν σήμερα νὰ καθορίσουμε μὲ ἀκρίβεια, ἐφόσον ἡ ἔννοια αὐτὴ ἦταν ἀκόμη ρευστὴ καὶ ἡ ἀφομοίωση τῶν ξενικῶν φύλων (κυρίως τῶν Ἀλβανῶν) δὲν εἶχε συντελεστῆ. Γεγονὸς ὅμως ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι στὶς ἀρχὲς καὶ ἰδίως στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., δηλαδὴ ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου, ἡ χρήση τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην»

ὢν καὶ αὐτὸς πολλὰ ἐμνήσθην πρὸς σέ, ἵνα μὴ ταῦθ' ὑποσταίην».

1. *Κριτόβουλος*, 1, 72.

2. *Ἰωαννίδου*, Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζοῦντος, σ. 295 - 294.

3. Βλ. καὶ *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 1 σ. γ' - δ'· «ὁ πρῶτος ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀντιπρόσωπος τῆς νέας ἑλληνικῆς ἰδέας».

ἀντὶ «Ρωμαῖος» ὄχι μόνο γενικεύεται, ἀλλά, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἐπισημοποιεῖται. Τὸ πράγμα δὲν εἶναι τυχαῖο. Πρὸς τὶς νέες ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις τοῦ βασιλιᾶ ἀνταποκρίνονται μὲ ἐνθουσιασμὸ οἱ λόγιοι, ἰδίως οἱ φιλενωτικοί [1]. Ἔτσι ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ὁ ὁποῖος τὸν ὀνομάζει «βασιλέα τῶν Ἑλλήνων» [2], ἀποβλέπει μὲ ἐμπιστοσύνη πρὸς αὐτόν, τὸν θεωρεῖ πρόμαχον ἀγωνιστὴ «ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας» καὶ ἐλπίζει ὅτι στὸ μέλλον οἱ Ἕλληνες θὰ ἰδοῦν ἡμέρες ἐλευθερίας [3]. Ἡ προσωπικότητά του ρίχνει δηλαδὴ φωτεινὲς ἐλπίδες στὶς ψυχὲς τῶν κατοίκων, ἰδίως τῶν ἑνωτικῶν.

Μέσα στὶς συνειδήσεις ὅμως τῶν Ἑλλήνων βασιλεύει σύγχυση καὶ ἀκρισία. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἀτμόσφαιρα δροῦν καὶ ἀγωνίζονται γιὰ μιὰ ἀλλαγὴ στὶς πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ οἱ ὀπαδοὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ. Ἀνάγλυφη τὴν εἰκόνα μᾶς τὴν δίνει λίγο ἀργότερα ὁ μοναχὸς Γεννάδιος: «Χάνεται, ἀλίμονο, ἡ πίστη, ἔχει περιφρονηθῆ· ὅλα εἶναι φοβερὴ ἀπιστία· ἄλλους τοὺς ἔχει κατακυριέψει ἡ ἑλληνολατρεία, ἄλλους ὁ αὐτοματισμὸς καὶ ἡ ἀθεΐα, ἄλλους ἡ ἀδιαφορία καὶ ἡ ἀμάθεια ὡς πρὸς τὴν πίστη καὶ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τοὺς πατρογονικοὺς θεσμοὺς καὶ γενικὰ ἡ ἀσέβεια». Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Γεμιστοῦ ἐν ὄψει τῆς ἀδυναμίας τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ν' ἀντιμετωπίση τὶς κρίσιμες στιγμὲς σημειώνει πρόοδο καὶ πρὸς Β., στὴν Αἶνο, καὶ μέσα στὴν ἴδια τὴν βασιλεύουσα. Ζωηρὸς προπαγανδιστής της ὁ μοναχὸς Ἰουβενάλιος, ὁ ὁποῖος μάλιστα στὴν Πελοπόννησο, ὅπου τελικὰ ἐπιστρέφει, δείχνεται προκλητικὸς μὲ τὸν ὑπερβολικό του ζῆλο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συλληφθῆ καὶ νὰ θανατωθῆ ἀπὸ τὸν ἄρχοντα Μανουὴλ Ραοὺλ Οἰσῆ - γεγονὸς τὸ ὁποῖο εὐφραίνει τὸν φανατικὸ διώκτη τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ, τὸν μοναχὸ Γεννάδιο (1451-1452). Ὁ Ἰουβενάλιος πεθαίνει ὡς μάρτυρας γιὰ τὶς ἰδέες του - ὁ πρῶτος καὶ ἴσως ὁ μόνος. Ἡ θανάτωσή του θὰ πρέπει νὰ φόβισε τὰ μέλη τοῦ κύκλου τοῦ φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ, ἐφόσον μάλιστα ὁ Γεννάδιος προβάλλει τὴν πράξη τοῦ Οἰσῆ πρὸς μίμηση στοὺς ἄλλους μικροὺς καὶ μεγάλους ἄρχοντες μὲ τὴν ἀπειλὴ ὅτι, ἂν ἀνέχωνται τὴν διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ, χωρὶς νὰ λάβουν κανένα μέτρο, θὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ ἴδιοι κρυφοὶ ὀπαδοί του (κρυπτοειδωλολάτρες) καὶ ἀνάλογα θὰ κριθοῦν ἀπὸ τὸν θεὸ καὶ τοὺς ἀνθρώπους [4]. Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ἰουβεναλίου

---

1. Γιὰ τὴν φιλενωτικὴ προπαγάνδα τοῦ Ἰωάν. Ἀργυροπούλου καὶ τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη βλ. *Ellissen*, ἔνθ' ἀν. σ. 55.

2. *Λάμπρου*, Ἀργυροπούλεια, σ. 47. Ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος προσφωνεῖ τοὺς κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν μὲ τὸ «ὦ ἄνδρες Ἕλληνες» καὶ χρησιμοποιεῖ τὸ «Ἕλληνες» (*Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 4 σ. 67 κ.ἑ. Τὸ ἔργο δὲν εἶναι τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ὅπως ἀναγράφεται στὸν τόμο τῶν «Παλαιολογείων» (πρβλ. καὶ σ. θ' - ια'), ἀλλὰ τοῦ Ἰωάννη Ἀργυροπούλου (βλ. *Χ.Γ. Πατρινέλη*, Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη, ΕΕΒΣ 30 (1960) 204 - 205).

3. *Λάμπρου*, Ἀργυροπούλεια, σ. 45, 46, 47.

4. *Σχολαρίου*, Ἅπαντα, 4 σ. 476 - 489.

θὰ ἐξόργισε καὶ θὰ πίκρανε τὸν Γεμιστό, ποὺ βρισκόταν πιὰ στὸ κατώφλι τοῦ θανάτου, καὶ τὸν ἔκανε νὰ εὔχεται ὑπὲρ τῶν θυμάτων τοῦ πλατωνισμοῦ [1].

Ὕστερ' ἀπὸ τὰ παραπάνω καταλαβαίνει κανεὶς τὸν τρόμο καὶ τὴν σπουδὴ ἑνὸς νεομυήτου στὴν κίνηση, τοῦ νέου λογίου Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ν'ἀπευθυνθῆ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο καὶ νὰ ζητήση τὴν ἐπέμβασή του, ὅταν κύκλοι τῆς Ἐκκλησίας - κυρίως βέβαια ὁ Γεννάδιος - τὸν κατηγοροῦν «τὰ τῶν Ἑλλήνων ἡγούμενον καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀπίστων καὶ δυσσεβῶν», δηλαδὴ ὅτι πιστεύει στὸν Δία, Ποσειδῶνα καὶ Ἡρακλῆ καί ὅτι λατρεύει τὰ ἀγάλματά τους, τὰ εἴδωλα, ἑπομένως τὸν κατηγοροῦν ὡς ὀπαδὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ. Ἀναγκάζεται λοιπὸν τότε ν' ἀπευθυνθῆ πρὸς τὸν βασιλιὰ (ποὺ ξέρει πολὺ καλὰ τὸν Γεμιστό, τὴν κίνησή του, καθὼς ἴσως καὶ τὴν θέση τοῦ Ἀποστόλη ἀπέναντι αὐτῆς), νὰ ὁμολογήση τὴν ὀρθόδοξη πίστη του καὶ ν' ἀποκηρύξη ὅσα διαδίδονται ἐναντίον του [2].

Σὲ ποιὲς ἄραγε ἐκδηλώσεις εἶχε προβῆ ὁ Ἀποστόλης καὶ εἶχε ἐπισύρει τὴν ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας; Τὰ γεγονότα διαφωτίζονται ἀπὸ παλαιότερη ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Γεμιστό, μὲ τὴν ὁποία, ἀφοῦ πρῶτα συστηνόταν, τοῦ ἐξέφραζε τὸν θαυμασμὸ καὶ τὴν ἀφοσίωσή του καὶ τὸν παρακαλοῦσε νὰ τὸν θεωρήση δικό του καὶ νὰ τὸν ἐγγράψη «τῷ τῶν σῶν φοιτητῶν χορῷ», πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι εἶχαν ἀνάψει στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ συζητήσεις ἀριστοτελικῶν καὶ πλατωνικῶν, δηλαδὴ ἡ φιλολογικὴ ἐκείνη ἔριδα, τὴν ὁποία θὰ μετέφεραν οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι στὴν Δύση. Συγκεκριμένα τοῦ ἔλεγε ὅτι αὐτὸς ἦταν ποὺ εἶχε φροντίσει νὰ ὑπεξαιρέση τὴν πολεμικὴ τοῦ Γενναδίου «κατὰ τοῦ Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ' Ἀριστοτέλει», καὶ νὰ τοῦ τὴν στείλη μὲ τὸν Δαρεῖο τὸν Κρῆτα [3]. Ἡ τελευταία αὐτὴ πληροφορία λέγει πολλά. Ἀσφαλῶς ὁ Γεννάδιος δὲν συγχώρεσε ποτὲ τὴν πράξη αὐτὴ τοῦ Ἀποστόλη οὔτε βέβαια καὶ τὶς ἰδέες του. Οἱ κατηγορίες τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον του ἐξηγοῦνται πολὺ καλά, ὅταν σκεφθῆ κανεὶς ὅτι ἡ κίνηση τῶν ἑλληνολατρῶν συγχεόταν καὶ ταυτιζόταν στὴν συνείδηση τῶν κληρικῶν μὲ τὶς εἰδωλολατρικὲς τάσεις ὁρισμένων λογίων τοῦ κύκλου τοῦ Γεμιστοῦ. Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶχε ξεχάσει ποτὲ τὸ πείραμα τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Ἄλλωστε γεγονὸς εἶναι ὅτι θαυμαστές του ὑπῆρχαν μέσα στὴν ὁμάδα τῶν

---

1. *Masai,* Pléthon, σ. 306.

2. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 83 - 87. Ἀντιπρβλ. ὅμως ὅτι ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἅλωση στὴν Κρήτη στὸν ἐπικήδειό του «εἰς Ἀνδρέαν Καλλέργην» χρησιμοποιεῖ τὸ «Ἕλλην» καὶ μὲ τὴν ἔννοια εἰδωλολάτρης, ἐθνικὸς (βλ. *Β. Λαούρδα,* Κρητικὰ Παλαιογραφικά, ΚΧ 12 (1958) 384. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη βλ. *D. J. Geanakoplos,* Greek Scholars in Venice, Cambridge, Massachusetts 1962, passim.

3. Βλ. *Em. Legrand,* Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au XVe et XVIe siècles, Paris 1885, τ. 2 σ. 233 - 234. Γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ βλ. *F. Babinger,* Johannes Darius (1414 - 1494). Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis, München 1961, σ. 71 - 117.

μυημένων στὴν παγανιστικὴ αἵρεση τοῦ Γεμιστοῦ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἕνα σχόλιο τοῦ ἀγαπημένου μαθητῆ καὶ φίλου του, τοῦ Δημ. Ῥάλλη Καβάκη, στὸν λόγο τοῦ Ἰουλιανοῦ «πρὸς τὸν βασιλέα Ἥλιον» (Oratio IV). Στὸ ἀνορθόγραφο αὐτὸ σχόλιό του ὁ Καβάκης σημειώνει ὅτι στὰ δεκαεφτά του χρόνια εἶχε τὴν ἴδια λατρεία γιὰ τὸν ἥλιο, ποὺ εἶχε καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανός· καὶ ὅτι καὶ τώρα ποὺ εἶναι 74 χρόνων συνεχίζεται καὶ μεγαλώνει ὁ πόθος του αὐτός [1].

Ἡ παρουσία τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ αἴγλη του, οἱ ἑλληνολατρικές του ἰδέες, ὁ σταθερὸς του χαρακτήρας ὡς πρὸς τὶς ἐπιδιώξεις του, καθὼς καὶ ἡ ἀναγκαία φορὰ τῶν πραγμάτων, φαίνεται ὅτι εἶχαν ἐπιδράσει καὶ σ' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἀνθενωτικοὺς ἡγέτες, ὥστε ν' ἀναθεωρήσουν τὴν στάση τους ἀπέναντι τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην», καὶ ν' ἀρχίσουν νὰ τὸ υἱοθετοῦν.

Παρὰ τὴν ψυχρὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ χρήση τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην» εἶχε εἰσδύσει ἀκόμη καὶ σὲ δόκιμους συγγραφεῖς τῆς ὀρθοδοξίας καὶ μάλιστα ἀνθενωτικούς, ὅπως στὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιο καὶ τώρα καὶ σ' αὐτὸν ἀκόμη τὸν Γεώργιο Σχολάριο, τὸν μετέπειτα πατριάρχη Γεννάδιο [2]. Ἔτσι π.χ. ὁ Σχολάριος στὸν «παραμυθητικὸν» πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο ποὺ ἐξεφώνησε στὰ 1450 καὶ ἔγραψε λίγο ἀργότερα «ἐπὶ τῇ κοιμήσει» τῆς μητέρας του Ἑλένης μεταχειρίζεται τὰ ὀνόματα «Ρωμαῖος» καὶ «Ἕλλην» μᾶλλον ἀδιάφορα[3], ἐνῶ σὲ λόγο του πρὸς τὸν Δημ. Παλαιολόγο χρησιμοποιεῖ μόνο τὸ «Ἕλλην», καθὼς καὶ τὸ παράγωγό του «ἑλληνικός» [4]. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ὀρθὴ ἡ ἑρμηνεία τοῦ Ἰωάν. Βογιατζίδη ὅτι μὲ τὸ «Ρωμαίους» ἐννοεῖ τοὺς Κωνσταντινουπολίτες καὶ ὅσους κατοικοῦσαν στὰ λείψανα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ μὲ τὸ «Ἕλληνες» τοὺς Πελοποννησίους. Τὸ «Ἕλλην» τώρα παίρνει γενικὴ σημασία καὶ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἀνεξαιρέτως. Εἶναι ἄλλωστε φανερὸ ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὅταν γράφῃ στὰ 1449 ἢ 1450 στὸν βασιλιὰ τῆς Τραπεζούντας Ἰωάννη Δ', ὅτι μὲ τὴν ἀκτινοβολία τῆς ἀρχῆς καὶ τῶν ἀρετῶν του κοσμεῖ «τὸ γένος ἅπαν τῶν Ἑλλήνων» [5]. Τὸ πράγμα

1. Βλ. *H. Grégoire,* Les manuscrits de Julien et le mouvement néo-païen de Mistra: Démétrius Rhallis et Gémiste Pléthon, «Byzantion» 5 (1929) 733 - 734.

2. Βλ. *Βακαλοπούλου,* Ἡ ἱστορικὴ συνείδηση καὶ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, σ. 11, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 4 σ. 114.

3. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια 2 σ. 40· «... καὶ ὅσοι *τῶν Ρωμαίων ἢ τῶν Ἑλλήνων* τοῦ πράγματος ὕστερον συναισθήσονται». Βλ. καὶ σ. 44· «... οὕτω δὲ ὠφελιμωτάτη *τῷ κοινῷ τῶν Ἑλλήνων* καὶ χωρὶς ἑκάστῳ τῶν ἐντυγχανόντων γεγενημένη...».

4. Βλ. καὶ πρὸς Δημ. Παλαιολόγο (ἔνθ' ἀν. 2 σ. 61)· «...οὐ γὰρ περὶ τῶν σῶν δικαίων ἠγώνισαι μόνον, ἀλλ' *ὑπὲρ τοῦ δυστυχοῦς τούτου τῶν Ἑλλήνων λειψάνου,* ὃ θᾶττον ἂν ἀπόλοιτο ταῖς ὑμετέραις διαφοραῖς...». Πρβλ. καὶ σ. 62· «... καὶ τῇ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων στενότητι...».

5. *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 4 σ. 453.

ἀκόμη φανερώνει ὅτι τὸ ὄνομα «Ἕλλην» δὲν ἦταν καθόλου ξένο καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου, ὅπως θὰ φανῆ καὶ ἀπὸ τὰ παρακάτω. Καὶ ὁ κλῆρος δηλαδὴ εἶχε ἀρχίσει — διστακτικὰ βέβαια — νὰ δέχεται τὸ Ἕλλην σὰν ταυτόσημο μὲ τὸ «Ρωμαῖος».

Παράλληλα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη φαίνεται ὅτι τὸ ὄνομα «Ἕλλην» εἶχε κιόλας στὸν λαὸ τὴν σημασία, ποὺ τοῦ ἀποδίδουν οἱ σύγχρονες νεοελληνικὲς παραδόσεις, τὴν σημασία δηλαδὴ τοῦ ὑπερφυσικοῦ ὄντος, ποὺ εἶχε γιγάντιο σῶμα καὶ τρομερὴ δύναμη [1]. Οἱ κατὰ τόπους παραδόσεις γιὰ τοὺς «ἀνδρειωμένους» Ἕλληνες καὶ οἱ λαϊκὲς ἀναμνήσεις γιὰ τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ κάστρα [2], γιὰ νὰ ἐπιζήσουν μέσα ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ὡς τὰ νεώτερα χρόνια [3], θὰ ἦταν τότε πολὺ ζωηρές.

Μὲ τὶς λαϊκὲς αὐτὲς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔχει ἄραγε κάποια σχέση ἡ ἀναβίωση τοῦ ὀνόματος «Ἕλλην» στὰ ἔργα τῶν λογίων; Γνωρίζουν δηλαδὴ οἱ λόγιοι καὶ οἱ πολιτικοί, ἢ ὁρισμένοι τουλάχιστο, τὶς παραδόσεις αὐτὲς καὶ ἐν ἐπιγνώσει χρησιμοποιοῦν τὸ ὄνομα «Ἕλλην» ἐπιδιώκοντας νὰ τονώσουν τὸ ἠθικὸ τοῦ λαοῦ; Ἡ ὑπόθεση βέβαια εἶναι πολὺ πιθανή, ἀλλὰ ἡ τεκμηρίωσή της δὲν εἶναι ἀκόμη δυνατή. Ἐπομένως τὸ πρόβλημα μένει. Μόνο στὸν Πόντο, ὅπως τὸ μαρτυροῦν τὰ σωζόμενα δημοτικὰ τραγούδια, εἶχε ἀρχίσει, φαίνεται, νὰ γίνεται ἡ παρομοίωση αὐτὴ καὶ ὁ ταυτισμὸς τῶν νέων Ἑλλήνων μὲ τὴν γενιὰ τῶν γιγάντων καὶ «ἀνδρειωμένων» ἀρχαίων Ἑλλήνων [4].

---

1. Βλ. σχετικὲς παραδόσεις στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ *J. Th. Kakridis,* Neugriechische Sagen über die alten Griechen, «Živa Antika» 9 (1959) 3 - 14, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Βλ. *Belon,* Observations, σ. 8α, γιὰ ἐρείπια κοντὰ στὸν Κίσσαμο Κρήτης· «...les habitans la nomment Paleo Helenico castro».

3. Βλ. *Heuzey,* Le mont Olympe, σ. 263 - 264. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι πρὶν ἀπὸ ἕναν ἀκόμη αἰώνα ἡ ἱστορικὴ μνήμη τοῦ λαοῦ τῆς περιοχῆς Ξερομέρου τοποθετοῦσε πρὶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους τοὺς Φράγκους καὶ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνες, τοὺς φημισμένους προγόνους του μὲ τὶς ὑπερφυσικὲς ἱκανότητές τους. Δὲν χώριζε δηλαδὴ τὶς ἐποχὲς σὲ βυζαντινή, ρωμαϊκὴ καὶ ἀρχαία ἑλληνική, ἀλλὰ μόνο σὲ τουρκική, φραγκικὴ καὶ ἑλληνική.

4. Βλ. *Βακαλοπούλου,* ἔνθ' ἀν. σ. 11 - 12, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. στὸ τραγούδι τοῦ Πορφύρη τὴν ἔκφραση «υἱὸν τραντέλλενον» (τριάντα φορὲς Ἕλληνα): *Ἰωαννίδου,* Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζοῦντος, σ. 288. Γιὰ τὸ ὄνομα «Ἕλλην» στὰ ποντιακὰ τραγούδια βλ. *Γ. Σουμελίδου,* Ἀκριτικὰ ᾄσματα, ΑΠ 1 (1928) 49 κ.ἑ. Εἶναι γεγονός, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ W. Wagner στὶς σημειώσεις του στὸ βιβλίο τοῦ *Δημ. Βικέλα,* Die Griechen des Mittelalters und ihr Einfluss auf die europäische Cultur, Gütersloch 1878, σ. 108, ὅτι τὸ «Ἕλλενος» τῶν Τραπεζουντίων σημαίνει τὸν δυνατό, τὸν ἡρωικὸ ἄνδρα.

Β. Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΚΑΙ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ [1]

1. Αἴτια τοῦ πολέμου καὶ προετοιμασίες τῶν ἀντιπάλων.

Παρ' ὅλη τὴν αἴγλη καὶ τὸ κῦρος τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ κατάσταση μέσα στὴν βασιλεύουσα δὲν ἦταν εὐχάριστη ἐξ αἰτίας τῶν θρησκευτικῶν ἐρίδων. Ὁ ἀναβρασμὸς τῶν πνευμάτων ἐξακολούθησε, μάλιστα μὲ περισσότερη ὀξύτητα, γιατὶ ὁ Κωνσταντῖνος ἔδειξε περισσότερη σταθερότητα ἀπὸ τὸν προκάτοχό του στὴν θρησκευτική του πολιτική. Ἡ νίκη τῶν Τούρκων στὴν Βάρνα (1444) καὶ ἡ ἐπισφράγισή της στὸ Κοσσυφοπέδι στὶς 19 Ὀκτωβρίου 1448 εἶχαν μετατοπίσει ὁριστικὰ τὸ κέντρο τοῦ βάρους πρὸς τοὺς ἀνθενωτικούς [2] καὶ εἶχαν κάνει δύσκολη τὴν θέση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ ἑνωτικοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Γ' τοῦ Μάμα. Τὸν ἴδιο ἀκριβῶς χρόνο οἱ Ρῶσοι, ἐπειδὴ ὑποπτεύονταν τὸν πατριάρχη καὶ ἤθελαν νὰ διαφυλάξουν ἀμόλυντη τὴν ὀρθόδοξη πίστη, ἀνακήρυξαν αὐτοκέφαλο τὸν μητροπολίτη Ἰωνᾶ τῆς Μόσχας. Τὸ 1450 ὁ Γρηγόριος καθαιρεῖται, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκλεγῇ νέος στὴν θέση του, καὶ μία σύνοδος τὸ 1450-1451 ἀποκηρύσσει τὸ φλωρεντινὸ δόγμα [3]. Τὰ γεγονότα αὐτά, καθὼς καὶ ὅσα ἐπακολουθοῦν, εἶναι σκοτεινά. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲν εἶναι ἀμέτοχος σ' αὐτὰ ὁ Γεώργιος Σχολάριος. Δυσαρεστημένος ὁ Κωνσταντῖνος τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸ παλάτι. Δὲν εἶχε βέβαια ξεχάσει ὅτι καὶ παλαιότερα ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος εἶχε φέρει προσκόμματα στὴν ἀνάρρησή του στὸν θρόνο. Ἔτσι μέσα στὸ περιβάλλον τοῦ Κωνσταντίνου ἐπικρατοῦν οἱ ἑνωτικοί, οἱ ἐχθροὶ τοῦ Σχολαρίου. Ἀπογοητευμένος ὁ Σχολάριος ἀποσύρεται στὴν μονὴ τοῦ Χαρσιανείτου, ὅπου κείρεται μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Γεννάδιος [4]. Ἡ ἀπήχηση τῆς ἀναταραχῆς αὐτῆς πρέπει νὰ ἦταν ζωηρὴ στὴν Ρώμη. Ὁ ἑνωτικὸς λόγιος Θ. Γαζῆς, ποὺ βρίσκεται στὴν Ἰταλία, δυσανασχετεῖ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ τὶ ἔπαθαν οἱ συμπατριῶτες του καὶ περνοῦν ὅλο τὸν καιρό τους φιλονεικῶντας μὲ τοὺς Ἰταλοὺς γιὰ θεολογικὰ ζητήματα. Καὶ προσθέτει μὲ πικρὴ εἰρωνεία· «Φοβοῦμαι μήπως θεολογοῦν καὶ γράφουν κατὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, γιὰ νὰ κυριευθοῦν καὶ οἱ πόλεις ποὺ τοὺς ὑπολείπονται καὶ γιὰ νὰ πουληθοῦν δοῦλοι οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους» [5].

Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀσφαλῶς παρακινοῦν τὸν πάπα Νικόλαο Ε' νὰ γράψῃ στὸν Κωνσταντῖνο τὴν ἐπιστολὴ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1451, μὲ τὴν ὁποία τὸν

---

1. Ἀξιοσύστατη εἶναι ἡ πρόσφατη γλαφυρὴ περιγραφὴ τοῦ *Steven Runciman*, The Fall of Constantinople 1453, Cambridge 1965.

2. Βλ. *Mohler*, Bessarion, 1 σ. 186 - 191, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἀπήχηση τῶν γεγονότων στὴν κοινὴ γνώμη βλ. *Λάμπρου*, Ἀργυροπούλεια, σ. 46 - 47.

3. Βλ. *Sesan*, La chute de Constantinople, «Byz.-sl.» 14 (1953) 275.

4. *Σχολαρίου*, Ἅπαντα, 4 σ. 463 - 473. Πρβλ. καὶ τ. 1 σ. XI - XII.

5. *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 4 σ. 46 - 47.

πιέζει ν' ἀντιμετωπίση μὲ ἀποφασιστικότητα τὸ ζήτημα καὶ νὰ πραγματοποιήση ἐπιτέλους τὴν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ πάπας τοῦ ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ στὴν κακοδαιμονία τοῦ ἄλλοτε μεγάλου καὶ δοξασμένου ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ αἰτία θεωρεῖ, σύμφωνα μὲ τὶς γνωστὲς ἀντιλήψεις τῶν Δυτικῶν, τὸ σχίσμα τοῦ Φωτίου. Ἡ μόνη ἐλπίδα σωτηρίας εἶναι ἡ ἕνωση. Οἱ Ἕλληνες, λέγει, διαρκῶς ἀναβάλλουν τὸ ζήτημα μὲ τὶς ἴδιες πάντοτε προφάσεις καὶ δικαιολογίες. Ἂς μὴ νομίζουν λοιπὸν πὼς ὁ πάπας καὶ ἡ δυτικὴ ἐκκλησία δὲν τὰ καταλαβαίνουν ὅλ' αὐτά [1]. Πραγματικὰ μέσα στὴν Ρώμη παρατηρεῖται ἐρεθισμὸς τῶν πνευμάτων μεγάλης μερίδας τῶν καθολικῶν, ἡ ὁποία μάλιστα ἔχει κηρυχθῆ κατὰ τῆς ἀποστολῆς βοηθειῶν στὴν Κωνσταντινούπολη [2].

Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἔχει ν' ἀντιμετωπίση μόνο τὶς θρησκευτικὲς ἔριδες, ἀλλὰ καὶ τὶς φοβερὲς οἰκονομικὲς δυσχέρειες. Θέλει νὰ πορισθῆ χρήματα καὶ νὰ τηρήση σθεναρὴ στάση ἀπέναντι τῶν ἐμπορικῶν δημοκρατιῶν. Ἔτσι κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις του μὲ τὸν ἀντιπρόσωπο τῆς Ραγούζας Vuk Bobaljević στὰ 1451 δὲν δέχεται ν' ἀπαλλαγοῦν οἱ ὑπήκοοί της ὁλότελα ἀπὸ τοὺς φόρους καὶ ἐπιτυχαίνει νὰ πληρώνουν 2% [3]. Ἀπόπειρά του ὅμως νὰ ἐπιβάλη νέους φόρους στοὺς Βενετοὺς ἐμπόρους καὶ μεσίτες ναυάγησε ἐμπρὸς στὴν ἀπειλή τους ν' ἀναχωρήσουν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα [4]. Ἔτσι δέχεται νὰ γίνη τὸ συνοικέσιο μὲ τὴν κόρη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἰβηρίας, ἡ ὁποία θὰ τοῦ ἔδινε προίκα 56.000 χρυσὰ νομίσματα καὶ 3.000 τὸν χρόνο γιὰ ἐλεημοσύνες σὲ φτωχούς [5].

Αὐτὴ ἦταν ἡ κατάσταση στὴν βασιλεύουσα, ὅταν τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1451 ἀνέβαινε στὸν τουρκικὸ θρόνο γιὰ δεύτερη φορὰ σὲ ἡλικία μόλις 19 χρόνων ὁ Μεχμὲτ Β' [6] (βλ. εἰκ. 24), ὁ ὁποῖος πίστευε πὼς ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντι-

---

1. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 49 - 63. Πρβλ. καὶ *Pusculi,* Constantinopoleos libri IV στοῦ *Ellissen,* Analekten, 3 (Abhang) σ. 34 - 36. Πρβλ. καὶ L. *v. Pastor,* Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters, Freiburg Breisgau 1955, τ. 1 σ. 601 - 603.

2. Γιὰ τὶς ζυμώσεις αὐτὲς βλ. *Pastor,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 605 - 608.

3. *Krekić,* Dubrovnik, σ. 60. Βλ. καὶ διαπραγματώσεις τοῦ Bobaljević στὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως καὶ παροχὴ ὁλοκληρωτικῆς ἀτέλειας ἀπὸ τὸν Δημ. Παλαιολόγο στὴν ἐπικράτειά του (σ. 60 - 61).

4. Βλ. *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 380.

5. *Σφραντζῆς,* σ. 217 - 219.

6. Βλ. *F. Babinger,* Ein Freibrief Mehmeds II, des Eroberers, für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1451), BZ 44 (1951) 11, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* Aufsätze, 1 σ. 97. Γιὰ τὰ γεγονότα μεταξὺ 1444 - 1452 ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Τούρκων ἱστορικῶν βλ. *H. Inalcık,* Fatih devrinde üzerinde tetkikler ve vesikalar, Ankara 1954, τ. 1 - 136. Ὁ ἀνατολιστὴς A.D. Mordtmann στὸ ἔργο του Belagerung und Eroberung Constantinopels durch die Türken im Jahre 1453, Stuttgart - Augsburg 1858, σ. 147 παρατηρεῖ ὅτι οἱ μορφωμένοι Τοῦρκοι ὀνομάζουν Μωάμεθ μόνο τὸν προφήτη τους, ἐνῶ στοὺς θνητοὺς καὶ ἑπομένως καὶ στὸν πορ-

νουπόλεως έπρεπε νά είναι τό άναγκαΐο έπιστέγασμα τών τουρκικών κατακτήσεων. Ἡ ἀναγκαιότητα αὐτή, καθαρὰ συνειδητὴ στὸν πατέρα του Μουρὰτ Β' ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ θέλησε νὰ διαπεραιώση τὰ στρατεύματά του ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀκτή, γιὰ ν' ἀντιμετωπίση τοὺς Οὔγγρους στὰ 1444, εἶχε γίνει τώρα ἔμμονη ἰδέα στὸν νεαρὸ σουλτάνο [1]. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες

24. Μεχμὲτ Β'.

ἡγεμόνες, οὔτε ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' οὔτε καὶ ὁ Ἰωάννης Δ' τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας [2], δὲν εἶχαν προσέξει τὴν κρυμμένη μέσα του ἄσβεστη φιλοδοξία, τὴν ἄκαμπτη ἀποφασιστικότητα, καθὼς καὶ τὶς στρατιωτικές του ἀρετές.

Ὁ πρῶτος χρόνος τῆς βασιλείας του περνᾶ εἰρηνικά, ἀλλὰ γεμάτος δραστηριότητα: ὀργανώνει τὸν στρατό του, καλυτερεύει τὰ οἰκονομικά του, ὁρκίζεται νὰ ζήση εἰρηνικὰ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο (τοῦ ἐπιστρέφει μάλιστα τὴν Ἡρά-

θητὴ δίνουν τὸ ὄνομα Μεχμέτ. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἔρευνες στὶς ἑλληνικὲς καὶ τουρκικὲς πηγές.

1. Βλ. λόγους Μεχμὲτ Β' στὴν Ἀδριανούπολη σὲ ἀπεσταλμένους τοῦ Κωνσταντίνου (*Δούκας*, σ. 238 - 240, Grecu 297 - 299).

2. Βλ. *Σφραντζῆ*, σ. 210 - 211.

κλεια), διατηρεῖ σχέσεις φιλίας μὲ τὸν δεσπότη τῆς Σερβίας Γεώργιο Βράγκοβιτς, παρατείνει τὴν ἰσχὺ τῶν συνθηκῶν εἰρήνης μὲ τὸν Οὐνυάδη καὶ ἀνανεώνει τὴν εἰρήνη μὲ τὴ Βενετία [1].

Τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν ἐχθροπραξιῶν τὴν ἔδωσε ὁ Κωνσταντῖνος, ὅταν θέλησε νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Καραμανίας Ἰμπραχὶμ μπέη στὸ τουρκικὸ ἔδαφος. Εἶχε δηλαδὴ στείλει τότε πρέσβεις στὸ στρατόπεδο τοῦ Μεχμὲτ Β' καὶ εἶχε ζητήσει τὸν διπλασιασμὸ τῶν τροφείων τοῦ συγγενοῦς του πρίγκιπα Ὀρχὰν (ποὺ εἶχε βρῆ καταφύγιο στὴν Κωνσταντινούπολη) ἀπειλώντας πὼς ἀλλιῶς θὰ τὸν ἄφηνε ἐλεύθερο νὰ δράση ἐναντίον του. Ὁ Κωνσταντῖνος, ὅπως πρὶν ἀπὸ 10 χρόνια εἶχε ἐπιδιώξει νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴν σταυροφορικὴ κίνηση τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, γιὰ νὰ ξαπλωθῇ νικηφόρα, μὰ πρόσκαιρα, ὡς τὴν Θεσσαλία, ἔτσι καὶ τώρα ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὴν νεότητα τοῦ σουλτάνου καὶ τὸν ἀντιπερισπασμό του ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Καραμανίας, νόμισε πὼς ἦταν εὐκαιρία νὰ προχωρήση σὲ νέα δοκιμαστικὴ κρούση. Διαψεύστηκε ὅμως στὶς προσδοκίες του, γιατὶ ὁ ἀντίπαλός του δέχθηκε τὴν πρόκληση, ἔκλεισε εἰρήνη μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Καραμανίας καὶ ἔσπευσε ἐναντίον του [2].

Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος εἶδε τὴν ἀπροσδόκητη τροπὴ τῶν πραγμάτων, ζήτησε τὴν βοήθεια τῶν ἀδελφῶν του, τοῦ Οὐνυάδη καὶ τῆς Δύσης [3]. Οἱ περιστάσεις ὅμως δὲν ἦταν εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν ὀργάνωση σταυροφορίας καὶ ἀποστολὴ ἀξιολόγων βοηθειῶν στὸ ἑτοιμοθάνατο Βυζάντιο. Μολαταῦτα θετικὸ ἐνδιαφέρον ἔδειξαν ὁ πάπας Νικόλαος Ε', ὁ φιλόδοξος βασιλιὰς τῆς Ἀραγωνίας καὶ Νεαπόλεως Ἀλφόνσος Ε', ἡ Βενετία καὶ ἡ Γένουα, οἱ ὁποῖες ἔβλεπαν ὅτι μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῶν Τούρκων διακινδύνευαν τὰ μεγάλα οἰκονομικά τους συμφέροντα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὸν Εὔξεινο. Ὅταν ἡ Εὐρώπη ἄρχισε νὰ συγκινῆται περισσότερο καὶ νὰ σκέπτεται νὰ δράση ἀποτελεσματικά, ἦταν πιὰ ἀργά [4].

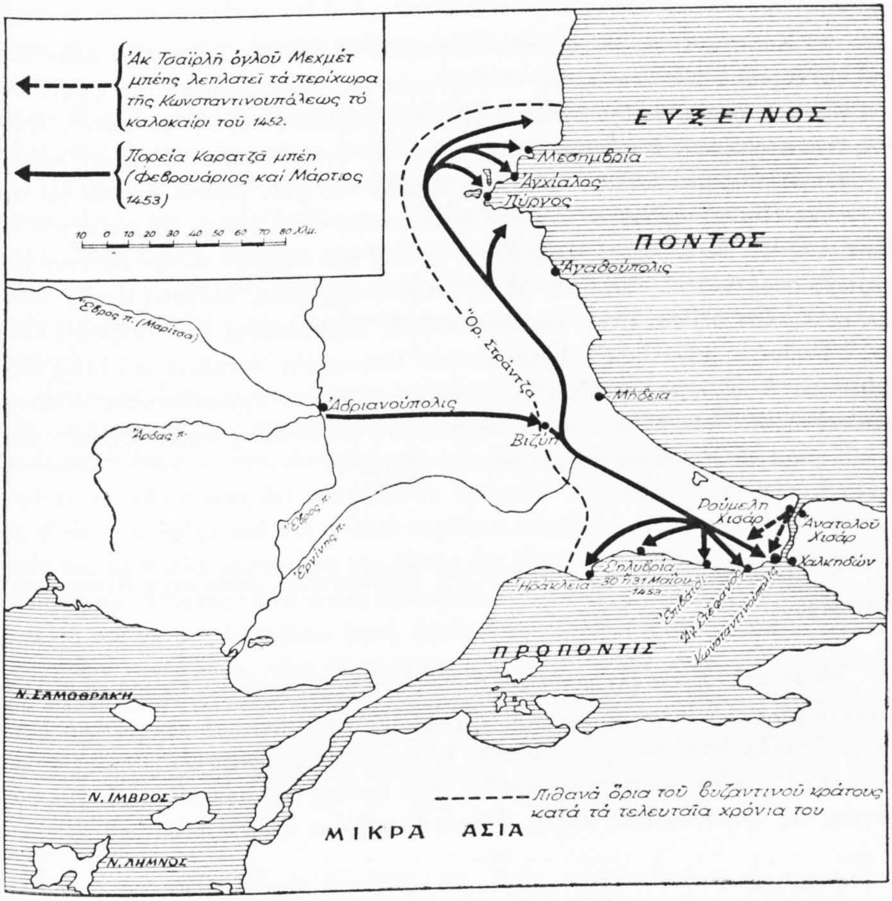
1. Βλ. *N. Jorga,* Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha 1908 - 1913, τ. 2 σ. 8 - 9. Βλ. καὶ *Pusculi,* ἔνθ' ἀν. σ. 33 - 34. Πρβλ. καὶ *F. Babinger,* Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, σ. 69 - 70, 73.

2. *Δούκας,* σ. 233 - 237 (Grecu, 293 - 295). Ὁ Mordtmann (Belagerung κ.λ., σ. 7) ὀνομάζει τὸν Ὀρχὰν ἀνεψιὸ τοῦ Μεχμέτ. Ὁ Ἰμπραχὶμ τῆς Καραμανίας εἶχε ἀδελφὴ τοῦ Μουρὰτ Β' καὶ διοικοῦσε μὲ σκληρότητα (Brocquière, σ. 540).

3. *Δούκας,* σ. 252 (Grecu, 315). *Σφραντζῆς,* σ. 327. *Κριτόβουλος,* I, 18, 8 - 20. Βλ. καὶ *G. Marinescu,* Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs, «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves» 10 (1950) 419 - 428.

4. Βλ. *R. Guilland,* Αἱ πρὸς τὴν Δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δραγάτση πρὸς σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΒΣ 22 (1952) 60 - 74. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀλφόνσου Ε' μὲ τὸ Βυζάντιο βλ. καὶ *G. Marinescu,* Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naple de 1419 à 1453, SBN 5 (1939) 218 - 219. Γιὰ τὴν στάση τοῦ Νικολάου Ε' βλ. *Pastor,* Geschichte der Päpste, 1 σ. 611 - 613, τῆς Βενετίας βλ. *Thiriet,* Romanie vénitienne, σ. 381 - 383,

Ὁ Μεχμὲτ Β' ἀρχίζει συστηματικὰ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις (βλ. χάρτη 7). Κτίζει τὸ φρούριο Ρούμελη Χισὰρ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀκτὴ [1], τὸ ὁποῖο μαζὶ μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῆς μικρασιατικῆς, τὸ Ἀνατολοῦ Χισάρ, ἐλέγχει τὴν διάβαση

7. *Ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων στὴν Θράκη.*

τῶν στενῶν τοῦ Βοσπόρου, διατάζει τὸν Ἄκ - Τσαϊρλῆ ὀγλοῦ Μεχμὲτ μπέη νὰ λεηλατήσῃ τὰ περίχωρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κατόπιν ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Ἀδριανούπολη [2]. Γιὰ ν' ἀκινητοποιήσῃ τοὺς ἀδελφοὺς Παλαιολόγους, ἔστει-

---

τοῦ *αὐτοῦ*, Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie, τ. 3 (1431 - 1463) 173 κ.έ., καὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀγαθοῦ τῆς Βουργουνδίας· βλ. *A. Grunzweig*, Philippe le Bon et Constantinople, «Byzantion» 24 (1954) 47 - 61.

1. *Κριτόβουλος*, I, 6 σ. κ.έ.

2. Βλ. σχετικὴ μνεία τοῦ Ἀσὶκ πασᾶ ζαντὲ στοῦ *Α. Παπάζογλου*, Μωάμεθ Β' ὁ

λε τὸν χειμώνα τοῦ 1452-1453 ἐναντίον τους τὸν Τουραχὰν καὶ τοὺς ἄλλους μπέηδες τῶν Γιουρούκων τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας μὲ μεγάλες δυνάμεις τοῦ στρατοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας[1]. Τὸ ἴδιο εἶχε κάνει ἄλλοτε καὶ ὁ Βαγιαζὶτ Α΄[2].

Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν βρέθηκε ἀνέτοιμος. Ἀπὸ μῆνες τώρα εἶχε φροντίσει γιὰ τὸν θερισμὸ τῶν χωραφιῶν, τὸ ἀλώνισμα καὶ τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν φρουρίων, καὶ εἶχε δεχθῆ στὸν περίβολο τῶν τειχῶν τοὺς χωρικοὺς τῶν προαστείων[3]. Ἐπίσης εἶχε προβῆ στὶς ἀναγκαῖες ἐνέργειες γιὰ τὴν ἀγορὰ σταριοῦ, ὀσπρίων, λαδιοῦ καὶ ἄλλων τροφίμων ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ποὺ ἦταν γεμάτα ἀγωνία γιὰ τὴν τύχη τῆς Πόλης, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς δημοκρατίες τῆς Γένουας, Βενετίας καὶ τὸ Βασίλειο τῆς Νεαπόλεως. Μαζὶ μὲ τὰ ἐφόδια τῶν κρατῶν αὐτῶν ἔφταναν καὶ μερικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις μὲ ἀξιόλογους ἀρχηγούς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχώριζαν ὁ Γενουάτης Ἰωάννης Λόγγος Ἰουστινιάνης (Ἰανουάριος 1453) καὶ ὁ Γερμανὸς μηχανικὸς Johann Grant. Ἐπίσης τὸν Νοέμβριο τοῦ 1452 εἶχε ἔλθει καὶ ὁ Ἕλληνας καρδινάλιος Ἰσίδωρος, ἄλλοτε ἀρχιεπίσκοπος Κιέβου, σταλμένος ἀπὸ τὸν πάπα, γιὰ νὰ συμφιλιώσῃ τὶς ἀντιμαχόμενες θρησκευτικὲς μερίδες καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ φλωρεντινὸ δόγμα[4].

2. Ἡ διαμάχη τῶν ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη.

Μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ ἔξαψη τῶν πνευμάτων ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι μεγάλη. Οἱ ὀχλαγωγίες τῶν ἀνθενωτικῶν μὲ ὑποκινητὴ τὸν μοναχὸ Γεννάδιο εἶχαν ἐπιδεινώσει τὴν κατάσταση[5]. Οἱ ἑνωτικοί, κυρίως οἱ ἐπίσημοι, ἀπειλοῦν τὸν Γεννάδιο, γιατὶ γνωρίζουν ὅτι εἶναι ἐκεῖνος ποὺ φανατίζει μὲ πύρινους λόγους τὶς θρησκόληπτες μάζες. Τὴν 1 Νοεμβρίου ἀναρτᾶ ἔξω ἀπὸ τὸ κελλί

πορθητῆς κατὰ τὸν Τοῦρκον ἱστορικὸν Ἀσὶκ πασᾶ ζαντέ, ΕΕΒΣ 16 (1940) 220, καὶ τοῦ Σααδεττὶν στοῦ *Ν. Μοσχοπούλου*, Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰς τουρκικὰς πηγάς, «L'Hellénisme Contemporain» 1953, σ. 30.

1. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 148.
2. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 1 σ. 90.
3. *Δούκας*, σ. 246 (Grecu, 307).
4. Βλ. *Δούκα*, σ. 252, 257, 265 (Grecu, 315, 321, 329 - 330). *Κριτόβουλος*, Ι, 25. *Guilland*, ἔνθ' ἀν. σ. 60 κ.ἑ. *Marinescu*, ἔνθ' ἀν. σ. 218 - 219.
5. Βλ. στὸν *Pusculus*, ἔνθ' ἀν. σ. 37 - 38 ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ ὀχλαγωγίες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν συμμετοχὴ σ' αὐτὲς ἑνὸς ἀνθενωτικοῦ Βοημοῦ, ποὺ τὸν ὑποκινεῖ ὁ Γεννάδιος.

του ἐμπρηστικὴ προκήρυξη· «Ὦ πτωχοὶ πολῖται, ὅλα ἐχάσατε, καὶ νῦν παραιτεῖσθε καὶ τὴν εὐσέβειαν αἰσχρῶς καὶ ἀσυνειδήτως. Ἀντὶ τοῦ να καταφύγητε εἰς τὸν θεὸν ἐν τῇ περιστάσει, χωρίζεσθε τοῦ θεοῦ; Ἐγὼ ἀθῶος· ἔχω τὸν θεὸν μάρτυρα καὶ τοὺς ἁγίους καὶ ὑμᾶς, ὅτι οὐδὲ τίποτε ἠμέλησα. Καὶ νῦν, μαρτύρομαι τὸν θεόν, κακὴν ἕνωσιν ποιεῖτε· ἀπόλλυσθε. Βλασφημεῖτε κατ' ἐμοῦ καὶ ἀπειλεῖτε; Ἀλλὰ καὶ ἂν φονεύσητέ με, ὡς ἀπειλεῖτε, ἐγὼ καὶ εἰς θάνατον ἕτοιμος.... Οὐκ ἀρνήσομαί σε, φίλη ὀρθοδοξία· οὐ ψεύσομαί σε, πατροπαρόδοτον σέβας, ἕως ἂν τὸ ἐμὸν πνεῦμα ἐν τῷδε τῷ σώματι....» [1].

Ὁ Νοέμβριος εἶναι γεμάτος ζυμώσεις καὶ θεολογικὲς συζητήσεις ποὺ ὀξύνονται μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ Ἰσιδώρου [2]. Ὁ Γεννάδιος εἶναι ἀμετάπειστος καὶ ἀνένδοτος. Στὴν πρώτη ἐπίσημη σύσκεψη στὸ παλάτι τοῦ Ξυλαλᾶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Ἰσιδώρου δὲν παίρνει μέρος, ἀλλὰ δηλώνει μὲ τὴν ἐπιστολή του τῆς 15 Νοεμβρίου 1452 στοὺς «ἐκκλησιαστικοὺς κ.λ.», ὅτι δὲν πρόκειται ν' ἀλλάξη γνώμη [3].

Οἱ μέρες ὅμως εἶναι κρίσιμες καὶ οἱ εὐθύνες του ἀπέναντι στὴν πατρίδα, στὸν βασιλιὰ καὶ τοὺς συμπολίτες του μεγάλες. Οἱ ἑνωτικοὶ καταφέρονται μὲ σφοδρότητα ἐναντίον του, ὥστε τελικά, στὶς 27 τοῦ μηνός, ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήση καὶ νὰ δηλώση ὅτι στὸ ἑξῆς δὲν πρόκειται νὰ ξαναμιλήση, γιατὶ ὁ καιρὸς εἶναι «πονηρὸς» καὶ «οἱ πολλοὶ νομίζουν συμφέρον αὐτὸ ποὺ ἐγὼ πολλὲς φορὲς καὶ μὲ πολλὰ λόγια εἶπα καὶ ἔδειξα ὅτι εἶναι ἀσύμφορο... Ἡ πίστη εἶναι ἐλεύθερη καὶ ἀβίαστη· οὔτε ἐσεῖς πρέπει νὰ μὲ ἐμποδίζετε, οὔτε ἐγὼ ἐσᾶς, καὶ γι' αὐτὸ δὲν θὰ σᾶς ἐμποδίσω ξανά, ἀφοῦ, ὅταν σᾶς ἐμπόδισα μὲ κάθε τρόπο, τίποτα δὲν κατόρθωσα, οὔτε θὰ συμμετάσχω ποτὲ σὲ μιὰ τέτοια ἕνωση, οὔτε ἔχω δώσει ποτὲ γνώμη γι' αὐτήν, οὔτε καὶ θὰ δώσω ποτέ» [4]. Ἐνῶ κυριαρχεῖ ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτὴ τῆς καχυποψίας καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, χοροστατεῖ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος στὴν πρώτη κοινὴ λειτουργία καθολικῶν καὶ

---

1. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 2 σ. 120 - 121. Πρβλ. καὶ πῶς διέσωσε τὴν προκήρυξη αὐτή, παραλλαγμένη βέβαια, ὁ *Δούκας,* σ. 253 - 254 (Grecu, 319), ποὺ τὴν τοποθετεῖ χρονικὰ μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Ἰσιδώρου, ἐνῶ εἶναι γραμμένη πρίν.

2. *Δούκας,* σ. 253 - 252 (Grecu, 315 - 316). Τὸν Ἰσίδωρο συνόδευε καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μυτιλήνης Λεονάρδος ὁ Χῖος, ὁ ὁποῖος μᾶς ἄφησε ζωηρὴ ἀφήγηση τῶν συνταρακτικῶν γεγονότων (βλ. *Pastor,* Geschichte der Päpste, 1 σ. 608). Τὸν Λεονάρδο, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ *Ι. Παπαδοπούλου,* χρησιμοποίησε ὁ Μακάριος Μελισσηνὸς (16 αἰ.), ὁ νοθευτὴς τοῦ κειμένου τοῦ Σφραντζῆ, γιὰ νὰ συμπληρώση τὸ Μεγάλο Χρονικὸ (Ἡ περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία Λεονάρδου τοῦ Χίου, ΕΕΒΣ 15 (1939) 85 - 95). Βλ. τὴν σχετικὴ μὲ τὸ ζήτημα βιβλιογραφία στοῦ *G. Moravcsik,* Byzantinoturcica, Berlin 1958, τ. 1 σ. 282 - 288.

3. Βλ. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 2 σ. 123· «Ἐγὼ ἄλλο παρ' ὃ λέγω ἀεὶ οὐκ ἐρῶ ποτέ».

4. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 2 σ. 131 - 135.

ὀρθοδόξων μέσα στὴν 'Αγία Σοφία στὶς 12 Δεκεμβρίου καὶ μνημονεύονται στὰ «δίπτυχα» ὁ πάπας Νικόλαος καὶ ὁ ἐξόριστος πατριάρχης Γρηγόριος [1].

Ἂν ὁ Γεννάδιος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δείχνεται ὑποχωρητικός, δὲν παύει μολαταῦτα νὰ ἐκδηλώνη τὴν ἀπαισιοδοξία του γιὰ τὴν ἔκβαση τῆς πολιορκίας, πράγμα ποὺ πρέπει νὰ εἶχε ζωηρὸ ἀντίκτυπο στὸ ἠθικὸ τῶν ὑπερασπιστῶν. Τὴν στάση του αὐτὴ τὴν ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὕστερ' ἀπὸ τὴν καταστροφή. «Ὅλοι, ἔγραφε, ὅσοι ἔβλεπαν τὴν συνεχῆ αὔξηση τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ τὴν παράλληλη ἐξασθένηση καὶ τὸν μαρασμὸ τῆς πόλης ἀπὸ τὸ ἄλλο, εἶχαν ἀπὸ πολὺ καιρὸ σχηματίσει τὴν γνώμη ὅτι σύντομα ἡ πατρίδα τους θὰ ἔχανε τὴν ἐλευθερία της. Οἱ περισσότεροι ὅμως δὲν φαντάζονταν ποτὲ ὅτι τὸν προσεχῆ ἐκεῖνο χρόνο οἱ μακροχρόνιοι φόβοι τους θὰ ἔβγαιναν ἀληθινοί, γιατὶ τοὺς βαυκάλιζαν κούφιες ἐλπίδες». Καὶ προσθέτει ἀμέσως ἔπειτα ὑπονοώντας ἀσφαλῶς καὶ τὸν ἑαυτό του· «Ἦταν ὅμως καὶ μερικοὶ ποὺ τὸ εἶχαν προβλέψει καθαρὰ καὶ τὸ εἶχαν προείπει μὲ μεγάλη παρρησία ἐμπρὸς σ' ἐκεῖνον τὸν φτωχὸ βασιλιὰ [2] ποὺ τοὺς ἄκουγε καὶ ἐμπρὸς σὲ ὅλους μαζὶ τοὺς προύχοντες τῆς πόλεως» [3]. Αὐτοί, οἱ «μερικοί», ἀναζητώντας «ἐμπόνως»(!) βρῆκαν ἀπὸ τὰ δεδομένα θεϊκὰ σημεῖα ὅτι ἔρχεται (καὶ γιὰ ποιοὺς λόγους) «ἡ ἐκ θεοῦ δίκη»· ἀκόμη βρῆκαν μὲ ποιὲς πράξεις θὰ μποροῦσαν νὰ γλυτώσουν καὶ νὰ σωθοῦν «παραδόξως ἐξ αὐτοῦ» (!) [4]. Τί εἴδους συζητήσεις ἦταν αὐτὲς ἐμπρὸς στὸν βασιλιὰ καὶ τί σκοπὸ εἶχαν; Πῶς ἦταν δυνατὸν αὐτοὶ ποὺ προέλεγαν τὴν προσεχῆ πτώση τῆς Πόλης νὰ μὴν ἐπιδράσουν σ' ἕνα λαὸ ταραγμένο ἀπὸ φόβους, κακουχίες, στερήσεις καὶ δεισιδαιμονίες; Ὕστερ' ἀπὸ αὐτὰ πῶς μποροῦσε ὁ Γεννάδιος νὰ ψέγη τοὺς συμπατριῶτες του ὅτι δὲν ἔδειξαν καθόλου τὴν ἀνδρεία ποὺ ἀπαιτοῦσε τὸ μέγεθος τῶν κινδύνων [5] καὶ νὰ τοὺς κατηγορῆ ὅτι ἔκαναν τὸ βαρὺ σφάλμα ν' ἀναθέσουν τὴν φρούρηση τῶν τειχῶν στοὺς ξένους [6]; Ὁ ἴδιος τί ἔκανε γιὰ ν' ἀποκρούση τὴν τουρκικὴ ἀπειλή;

Ὁ ἄλλος κορυφαῖος ἡγέτης τῶν ἀνθενωτικῶν εἶναι ὁ μέγας δούκας Λου-

1. *Δούκας*, σ. 255 (Grecu, 317 - 319).

2. Μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ «πένητος ἐκείνου βασιλέως», νομίζω ὅτι ὁ Γεννάδιος δὲν ἐκφράζει μόνο τὴν σημερινὴ ἔννοια τοῦ «φτωχοῦ, τοῦ δυστυχισμένου», ἀλλὰ πολὺ περισσότερο κάνει ὑπαινιγμὸ στὶς βυζαντινὲς παραδόσεις γιὰ τὸν «πένητα βασιλέα» (βλ. γιὰ τὶς παραδόσεις αὐτὲς στοῦ *Πολίτου*, Μελέται, Παραδόσεις, μέρος Α', σ. 664 - 666).

3. *Σχολαρίου*, Ἅπαντα, 4 σ. 213.

4. Ἔνθ' ἀν. σ. 214. Ὁ *Κ. Σάθας* κακίζει γιὰ τὴν στάση του αὐτὴ τὸν Γεννάδιο καὶ τὸν κατηγορεῖ ὅτι εἶχε πλαστουργήσει τοὺς ἀπαισιόδοξους χρησμοὺς (Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 7 σ. ν').

5. «Οὐδέν τι προσῆκον τῷ μεγέθει τῶν κινδύνων ἀνδρισαμένους» (*Σχολαρίου*, Ἅπαντα, 4 σ. 216). Πρβλ. καὶ τ. 1 σ. 279 γιὰ τοὺς ὑπερασπιστὲς τῶν χερσαίων τειχῶν· «... φυγῇ προδεδωκότων τῶν φυλάξειν ὑποσχομένων».

6. *Σχολαρίου*, Ἅπαντα, 4 σ. 216.

κᾶς Νοταρᾶς πού εἶχε τό πιό μεγάλο κῦρος, ὕστερ' ἀπό τόν βασιλιά, μέσα στήν Κωνσταντινούπολη. 'Από μικρός, μέ τά μεγάλα ψυχικά καί πνευματικά του χαρίσματα, εἶχε προσελκύσει τήν προσοχή πρῶτα ἴσως τοῦ Μανουήλ Β' καί κατόπιν τοῦ 'Ιωάννη Η' [1]. Κατά τά τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ τελευταίου ἐπηρέαζε σημαντικά τήν ἐξωτερική πολιτική τοῦ κράτους[2]. Ἡ προσωπικότητα αὐτή, ἡ ὁποία ξεχώριζε μέ τήν ὀξύνοια καί τήν σύνεσή του, καθώς καί μέ τόν πλοῦτο καί τήν μεγαλοδωρία του [3], δέν ἦταν ἀδιάλλακτη, ὅπως πιστεύεται. Εἰδικά γιά τήν στάση τοῦ Νοταρᾶ πρέπει νά ἀναθεωρήσουμε τίς παλαιότερες ἀπόψεις [4]. Ἡ φράση πού ἐξακολουθοῦν ἄδικα νά τοῦ ἀποδίδουν ἀκόμη μερικοί ἱστορικοί, τό «κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἤ καλύπτραν λατινικήν» [5], δέν εἶναι ἰδική του, ἀλλά ἐπινόημα τῶν ἀντιπαλών του ἑνωτικῶν [6]. Ὁ Νοταρᾶς ἦταν ἕνας ρεαλιστής πού καταλάβαινε πολύ καλά τίς κρίσιμες στιγμές τοῦ Βυζαντίου καί τήν ἀνάγκη νά προσποιηθοῦν, ἔστω, οἱ κάτοικοί του, ὅτι δέχονται τό πρωτεῖο τοῦ πάπα καί τήν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Σχολάριος, ὁ ὁποῖος τόν ἐπαινεῖ μέ τίς πιό κολακευτικές ἐκφράσεις, τοῦ καταλογίζει μόνον ὅτι «προέβαλλε ἐκεῖνο πού πολλές φορές ἔχει εἰπωθῆ, ὅτι δηλαδή, ἄν θέλουμε νά εἴμαστε εὐσεβεῖς ἀπέναντι στόν θεό, *πρέπει στίς ἐκκλησίες μας νά ἐκφωνοῦμε ὅτι ὁ πάπας ὀρθοτομεῖ τόν λόγο τῆς ἀληθείας*, καί ὅτι καί ἔτσι εἴμαστε ὀρθόδοξοι, ἄν καί πιστεύουμε τελείως ἀντίθετα ἀπό τόν πάπα, οὔτε καί μποροῦμε νά πιστέψουμε ἄλλα» [7]. Οἱ ἰδέες τοῦ Νοταρᾶ ἦταν πολύ διαδεδομένες. 'Ακόμη καί τόν ἴδιο τόν Κωνσταντῖ-ΙΑ' τόν ὑποπτεύονταν μερικοί φανατικοί ἑνωτικοί ἤ καί Δυτικοί, ὅτι εἶχε τίς ἴδιες ἰδέες [8]. Οἱ ἰδέες αὐτές ὁδηγοῦσαν πρός τήν δημιουργία μιᾶς διαλλακτικῆς μερίδας καιροσκόπων κρυπτοανθενωτικῶν, ἡ ὁποία ἐξαφανίστηκε μετά τήν ἅλω-

---

1. Βλ. *Legrand,* Λόγος Ἐπιτάφιος, ΔΙΕΕ 2 (1885 - 1886) 416.

2. Ἔνθ' ἀν. σ. 417.

3. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 2 σ. 201. Πρβλ. καί χαρακτηρισμό τοῦ *Κριτοβούλου* Ι, 73, 12.

4. Βλ. καί *Κ. Μπόνη,* Γεώργιος - Γεννάδιος Κουρτέσης ὁ Σχολάριος, «Ν. Ἑστία« 53 (1953) 845. *'Αμάντου,* Σχέσεις Ἑλλήνων καί Τούρκων, σ. 105 - 106.

5. *Δούκας,* σ. 264 (Grecu, 329).

6. Βλ. σχετικά *Α. Bakalopulos,* Die Frage der Glaubwürdigkeit der «Leichenrede auf L. Notaras» von J. Moshos (15 Jh), BZ 52 (1959) 16 - 17.

7. *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 4 σ. 496. Γιά τήν διαλλακτική στάση τοῦ Νοταρᾶ βλ. ἀκόμη *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 2 σ. 125, 127· «Μάτην κοπιᾷς, πάτερ, ὅτι τό μνημόσυνον τοῦ πάπα περιέστη νά δοθῇ, καί ἀδύνατον ἄλλως γενέσθαι». Πρβλ. καί *'Αδ. Ν. Διαμαντοπούλου,* Γεννάδιος ὁ Σχολάριος ὡς ἱστορική πηγή τῶν περί τήν Ἅλωσιν χρόνων, «Ἑλληνικά» 9 (1936) 285, 298.

8. *Leonardi Chiensis,* Historia Constantinopolitana, PG 159 στ. 929 - 930. Βλ. καί *Δούκα,* σ. 253 - 255 (Grecu, 315, 319), *Pusculus,* ἔνθ' ἀν. σ. 36 - 37.

ση. «'Αφῆστε, ἔλεγαν, νὰ ἰδοῦμε ἂν θὰ μᾶς ἀπαλλάξη ὁ θεὸς ἀπ' αὐτὸν τὸν ἐχθρὸ ποὺ στέκει ἀπέναντί μας, τὸ μεγάλο φίδι ποὺ καυχιέται πῶς θὰ καταπιῆ τὴν Πόλη. Καὶ τότε θὰ δῆτε ἂν θὰ ἑνωθοῦμε μὲ τοὺς ἀζυμίτες» [1].

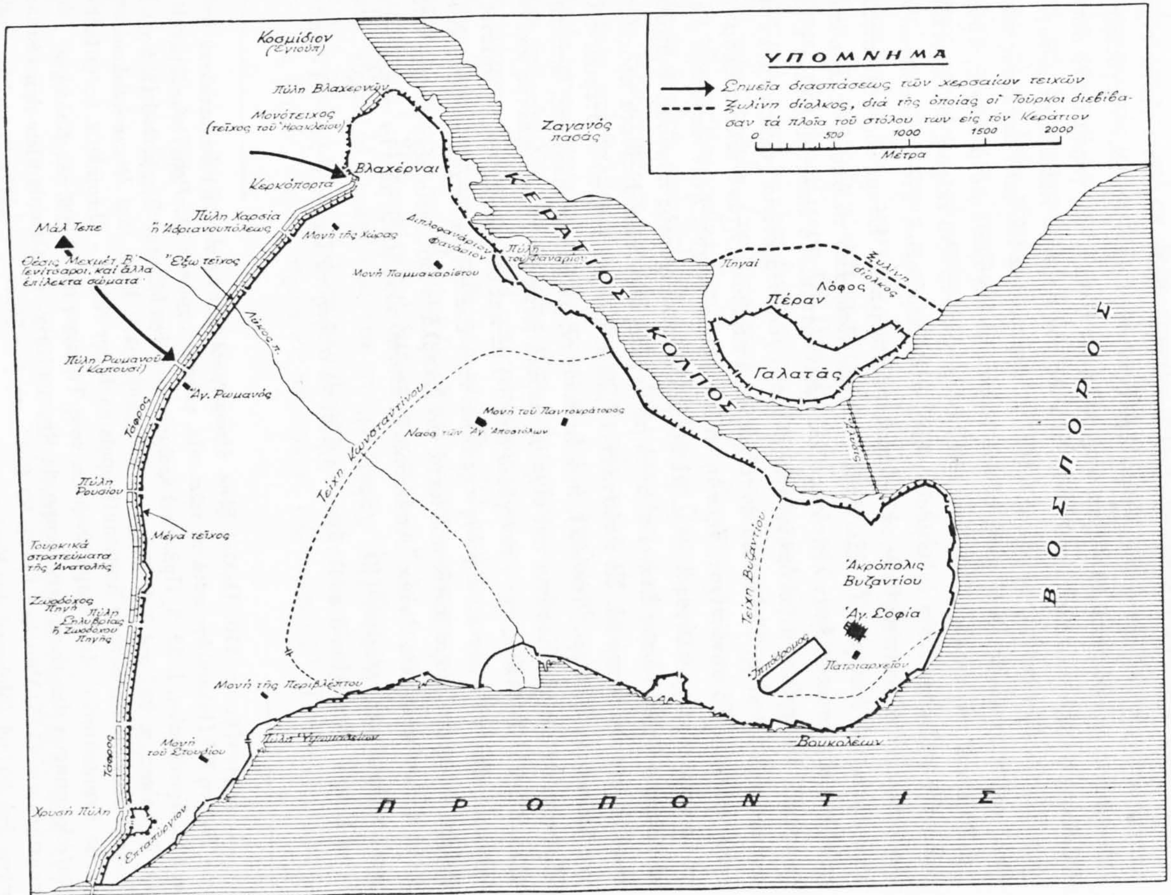
3. *'Η πολιορκία.*

'Η ταραχὴ αὐτὴ τῶν πνευμάτων συνεχίστηκε ὡς τὴν ἄνοιξη, ὡς τὴν στιγμὴ ποὺ φάνηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Πόλης τὰ τουρκικὰ στρατεύματα. 'Απὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 1453 εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν 'Αδριανούπολη κατὰ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου ὁ Ρούμελη βαλεσῆ (στρατηγὸς τῆς Εὐρώπης) Καρατζὰ μπέης μὲ τὴν ἐμπροσθοφυλακή, ὁ ὁποῖος κάνει ἐπιδρομὲς ὡς τὶς πύλες τῆς πρωτεύουσας καὶ κυριεύει τὰ τελευταῖα ἐλεύθερα κάστρα τῆς Θράκης καὶ τῆς περιοχές τους, πρῶτα τῆς Προποντίδας, τὸν "Αγ. Στέφανο, τοὺς 'Επιβάτες καὶ τὴν 'Ηράκλεια, καὶ ἔπειτα τοῦ Εὐξείνου, Βιζύη, Πύργο, 'Αγχίαλο, Μεσημβρία καὶ ὅλα γενικὰ τὰ πολίσματα τῆς περιοχῆς [2] (βλ. χάρτη 7). Στὶς ἀρχὲς 'Απριλίου φτάνει ὁ σουλτάνος μὲ τὸν κύριο ὄγκο τοῦ στρατοῦ του ἐμπρὸς στὴν Κωνσταντινούπολη, στήνει τὴν σκηνή του ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ 'Αγίου Ρωμανοῦ καὶ ἀρχίζει τὴν πολιορκία [3]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρουσία πολλῶν ξένων στὸν τουρκικὸ στρατό, 'Ελλήνων, Φράγκων, Γερμανῶν, Οὔγγρων κ.λ. [4], οἱ ὁποῖοι συμβάλλουν πολὺ στὴν ὀργάνωση, καθὼς καὶ στὴν ἐπιτυχία τῶν ἐπιχειρήσεών του [5]. Στὴν ἀρχὴ βέβαια οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι πολλοί, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν πρώτων συμπλοκῶν. 'Εκτὸς ἀπὸ τοὺς κανονικὰ στρατολογημένους, ποὺ εἶναι πολὺ καλὰ ἐφοδιασμένοι μὲ τρόφιμα καὶ ὅπλα [6], συρρέουν κάθε μέρα συνεχῶς ἄτακτοι, μικροὶ καὶ μεγάλη στὴν ἡλικία [7], τοὺς ὁποίους τραβᾶ περισσότερο ἡ δίψα τῶν λαφύρων παρὰ τοῦ ἱεροῦ πολέμου. 'Η βασιλεύουσα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν ὡς τὴν ἅλωσή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους δὲν εἶχε πάψει ν' ἀποτελῆ γιὰ τὸ 'Ισλὰμ μιὰ ὀνειρεμένη πόλη.

Οἱ ὑπερασπιστὲς (8.000 περίπου "Ελληνες καὶ 2.000 ξένοι ἀπέναντι 250.

---

1. *Δούκας*, σ. 256. Πρβλ. καὶ σ. 253, 255 (Grecu, 319. Πρβλ. 315, 319).
2. Βλ. *Κριτόβουλο*, I, 17, 3. *Δούκας*, σ. 258 - 259 (Grecu, 321). *Σφραντζῆς*, σ. 236 - 237. Δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Πύργος ἔπεσε μετὰ τὴν "Αλωση, ὅπως γράφει ὁ μεταγενέστερος *'Υψηλάντης* (Τὰ μετὰ τὴν "Αλωσιν, σ. 4). 'Επίσης οἱ παραδόσεις οἱ μνημονευόμενες στὸ 'Αρχ. Θρακ. Λαογραφ. καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ 1 (1934 - 35) 60, ὅτι ἡ 'Ηράκλεια βάσταξε 7 χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν "Αλωση καὶ ὅτι ἡ Σηλυβρία ἔπεσε πρὶν ἀπὸ τὴν "Αλωση εἶναι ἀντίθετες πρὸς τὴν πραγματικότητα (ΑΘΓΛΘ 4 (1937 - 1938) 107 - 108).
3. *Mordtman*, Belagerung, σ. 49.
4. *Leonardus Chiensis*, PG 159 στ. 927.
5. Βλ. *Babinger*, Mehmed der Eroberer, σ. 88.
6. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 149 - 150.
7. *Δούκας*, σ. 262 (Grecu, 325 - 327).

8. Ἡ Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴν πολιορκία.

000 περίπου Τούρκων μαζὶ μὲ τὸν συρφετὸ τὸν ἄπληστο γιὰ λαφυραγωγία)[1] τὶς ἐλπίδες τῆς σωτηρίας τους τὶς εἶχαν ἀποθέσει κυρίως στὰ χερσαῖα τείχη, ποὺ ἄρχιζαν ἀπὸ τὴν Προποντίδα καὶ κατέληγαν στὸν Κεράτιο. Αὐτὰ εἶχαν κτιστῆ ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο τὸν Μικρὸ καὶ ἦταν στὴν ἀρχὴ διπλά. Ἀργότερα ὁ Ἡράκλειος, γιὰ νὰ περιλάβη μέσα στὴν πόλη τὶς Βλαχέρνες, γκρέμισε τὸ διπλὸ Θεοδοσιακὸ ἀπὸ τὸ παλάτι τοῦ Ἑβδόμου ὡς τὸν Κεράτιο καὶ ἔκτισε *μονότειχος*. Τὰ Θεοδοσιακὰ εἶχαν μῆκος 4.950 μ. περίπου μὲ 94 πολὺ μεγάλους πύργους καὶ 80 μικρούς. Ἀπ' αὐτὰ τὸ ἐσωτερικό, τὸ λεγόμενο *μέγα τεῖχος*, ὕψους 10-20 μ. καὶ πάχους ὡς 2,50, ἀπεῖχε 17,80 μ. ἀπὸ τὸ *ἔξω τεῖχος*, ποὺ κοιτάζει πρὸς τὴν πεδιάδα. Στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο, στὸν *περίβολον*, ἦταν ἐπικίνδυνο νὰ εἰσδύσουν καὶ ν' ἀναπτυχθοῦν τὰ ἐχθρικὰ στρατεύματα. Ἑπομένως ἦταν σπουδαῖο ἀμυντικὸ ἔρεισμα. Τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος, πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο πολεμοῦσαν συνήθως οἱ κάτοικοι, ἦταν λεπτότερο καὶ χαμηλότερο. Τὸ ἐσωτερικὸ εἶχε πύργους κάθε 48 περίπου μ., οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν χωριστὰ κτίρια χωρὶς καμιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὰ τείχη. Τὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος καὶ ὁ περίβολος ἦταν ἡ τελευταία ἀμυντικὴ γραμμή. Τὸ μονότειχος, δηλαδὴ τὸ Ἡράκλειο τεῖχος, ἦταν παχύτερο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό, εἶχε πλάτος 3,70 μ. μὲ 20 ψηλοὺς καὶ ὀχυροὺς πύργους. Γι' αὐτὸ οἱ πολεμιστὲς κινοῦνταν ἐπάνω σ' αὐτὸ μὲ μεγάλη ἐλευθερία ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συνέβαινε στὸ ἐσωτερικό. Σὲ ἀπόσταση 17,20 μ. ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος βρισκόταν ἡ τάφρος (σούδα), ποὺ ἐκτεινόταν, μὲ μικρὲς διακοπές, ἀπὸ τὴν Προποντίδα ὡς τὸν Κεράτιο καὶ εἶχε σὲ μερικὰ μέρη 19, 20 μ. πλάτος καὶ σὲ ἄλλα 21, 15. Τὸ βάθος της ἦταν γύρω στὰ 10 μ. καὶ οἱ πλευρές της κτισμένες. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ χείλη της ὑψωνόταν ἕνα τεῖχος ἴσαμε τὸ ὕψος ἑνὸς ἄνδρα. Τὸ προτείχισμα αὐτό, ποὺ κατὰ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο εἶχε κτιστῆ στὰ 1341 ἀπὸ τὸν μεγάλο δούκα Ἀπόκαυκο[2], ἀποτελοῦσε μαζὶ μὲ τὴν τάφρο τὴν πρώτη ἀμυντικὴ γραμμὴ (βλ. χάρτη 8).

Στὶς 7 Ἀπριλίου ὁ σουλτάνος ἀρχίζει νὰ στήνη τὰ κανόνια του. Ἡ τοπο-

---

1. *Σφραντζῆς*, σ. 240. Πολλοὶ ξένοι ἀξιωματικοὶ (Ἱσπανοὶ κ.ἄ.) ὑπηρετοῦσαν ὑπὸ τὸν Ἰωάννη Η' Παλαιολόγο κατὰ τὰ τελευταῖα, φαίνεται, χρόνια: βλ. *Pero Tafur*, Travels, σ. 123. *Κριτόβουλος*, I, 23, 3. Πρβλ. καὶ ἀριθμοὺς ποὺ δίνει ὁ Σφραντζῆς, σ. 240 (258 χιλ.) καὶ ὁ *Δούκας*, σ. 267 καὶ ἔκδ. Grecu σ. 333 (400 χιλ.). Πρβλ. καὶ *Braun - Schneider*, Bericht über die Eroberung Konstantinopels nach der Nikon - Chronik, σ. 6. Ὁ Iacopo de Promontorio - de Campis ἀνεβάζει τοὺς Τούρκους σὲ 70.000 (*F. Babinger*, Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio - de Campis über den Osmanenstaat um 1475, München 1957). Ὁ *Babinger*, βασιζόμενος σ' αὐτόν, θεωρεῖ ὅτι ἦταν πάνω ἀπὸ 80.000 (Mehmed der Eroberer, σ. 91).

1. Βλ. *Mordtmann*, Belagerung, σ. 31 κ.έ. *Σκαρλάτου Βυζαντίου*, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθῆναι 1851, 1 σ. 105, 106. *Α.Γ. Πασπάτη*, Βυζαντιναὶ μελέται, τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαί, Κωνσταντινούπολις 1877, σ. 5, 7, 13, 15, 17, 20.

θέτησή τους βάσταξε μερικὲς μέρες [1]. Κατόπιν ἀκολουθοῦν ἐπιθέσεις καὶ βομβαρδισμοὶ τῶν τειχῶν σὲ διάφορα σημεῖα, οἱ ὁποῖοι προκαλοῦν μεγάλες ζημίες στὰ ἀνάκτορα καὶ στ' ἀρχοντόσπιτα, ποὺ ἦταν κοντὰ στὰ τείχη. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπερασπιστὲς ἀνταποδίδουν τὰ πλήγματα, ὅπως μποροῦν. Ἔτσι μικρὰ καὶ μεγάλα κανόνια, μπαλέστρες, ἄλλα μηχανήματα καὶ τόξα σκορπίζουν τὸν θάνατο καὶ στὶς δύο παρατάξεις [2]. Ἡ ὑπεροχὴ ὅμως τῶν Τούρκων ἰδίως στὸ πυροβολικό, τὸ νέο ὅπλο τῆς ἐποχῆς, προκαθόριζε τὴν ἔκβαση τῆς πολιορκίας. Μολαταῦτα τὰ ρήγματα ἐπισκευάζονται ἀκούραστα ἀπὸ τοὺς πολιορκημένους, Ἕλληνες καὶ ξένους, μὲ κοφίνια γεμάτα χῶμα, μὲ βαρέλια καὶ ξύλα. Οἱ κάτοικοι, παρ' ὅλη τὴν ἀπειρία τους, ἀντιστέκονται μὲ ἀνδρεία καὶ σοφίζονται χίλια δυὸ μέσα, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν ἅλωση. Οἱ Τοῦρκοι μὲ μανία προσπαθοῦν νὰ γεμίσουν τὴν τάφρο ζητώντας νὰ πλησιάσουν τὰ τείχη. Τὴν νύχτα ὅμως οἱ ὑπερασπιστὲς τὴν ἀδειάζουν [3]. Οἱ Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ, μολονότι ἡ κρίσιμη θέση τους τοὺς κάνει νὰ εἶναι διπρόσωποι, κατὰ βάθος ποθοῦν τὴν νίκη τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς βοηθοῦν, ὅταν μποροῦν, περνώντας κρυφὰ τὸν Κεράτιο [4]. Τὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐπιθέσεων εἶναι ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ὅπου μάχεται ὁ ἴδιος ὁ βασιλιὰς βοηθούμενος ἀπὸ τὸν ἀνδρεῖο Ἰωάννη Ἰουστινιάνη [5].

Ἀξιοσημείωτο γεγονὸς κατὰ θάλασσα εἶναι ἡ ναυμαχία τῆς 20 Ἀπριλίου ἐμπρὸς στὰ θαλάσσια τείχη ἀνάμεσα στὸν τουρκικὸ στόλο καὶ 4 χριστιανικὰ (τρία γενουατικὰ καὶ ἕνα βυζαντινὸ μὲ κυβερνήτη τὸν Φλαντανελᾶ), ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Χίο. Τὰ καράβια αὐτὰ διέσπασαν τὸν κλοιὸ τῶν τουρκικῶν, ἀφοῦ προξένησαν βλάβες σ' αὐτά, καὶ κατόρθωσαν νὰ καταφύγουν στὸν Κεράτιο, ποὺ ἦταν ἀσφαλισμένος μὲ σιδερένια ἁλυσίδα. Ὁ σουλτάνος ντροπιασμένος καθαίρεσε τὸν ναύαρχό του Μπαλτὰ ὀγλοῦ καὶ τὴν περιουσία του τὴν μοίρασε στοὺς γενιτσάρους [6]. Μολαταῦτα δυὸ ἡμέρες ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι κατορθώνουν μέσα σὲ μιὰ νύχτα νὰ μεταφέρουν τὸν στόλο τους στὸν Κεράτιο χρησιμοποιώντας ξύλινη δίολκο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ θέση γειτονικὴ πρὸς τὸ σημερινὸ Τὸπ - Χανὲ ὡς τὶς Πηγές, ὅπου ὁ σημερινὸς στρατώνας τοῦ ναυτικοῦ [7]. Τότε οἱ πολιορκη-

---

1. *Mordtmann*, Belagerung, σ. 49.
2. *Σφραντζῆς*, σ. 239.
3. *Σφραντζῆς*, σ. 242 - 244.
4. *Δούκας*, σ. 267, 275 (Grecu, 333, 343 - 345). *Leonardus Chiensis*, ἔνθ' ἀν., PG 159 στ. 929 C.
5. Βλ. *Σφραντζῆς*, σ. 244 - 247.
6. *Σφραντζῆς*, σ. 247 - 250. Πρβλ. καὶ σ. 338. *Δούκας*, σ. 268 - 269 (Grecu, 335 - 337).
7. *Κριτόβουλος*, I, 42. *Δούκας*, σ. 270 - 271 (Grecu, 337 - 339). Πρβλ. καὶ *G. Schlumberger*, Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ἡ πολιορκία καὶ ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453, μετάφρ. *Σπ. Π. Λάμπρου*, Ἀθῆναι 1914, σ. 178 - 183.

μένοι ἀναγκάζονται ν' ἀραιώσουν τὶς μικρές τους δυνάμεις, γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὰ ἀφύλακτα ὡς τὴν ἡμέρα ἐκείνη τείχη πρὸς τὸν Κεράτιο [1]. 'Απόπειρα τῶν Βενετῶν στὶς 28 'Απριλίου νὰ πυρπολήσουν τὸν ἐχθρικὸ στόλο ναυαγεῖ οἰκτρά [2].

Οἱ ἐπιδρομεῖς μὲ λυσσαλέα ἐπιμονὴ κατορθώνουν ἐπίσης νὰ σκεπάσουν τὴν μεγάλη τάφρο καὶ ἀναγκάζουν τοὺς ὑπερασπιστὲς νὰ ἐγκαταλείψουν ὁριστικὰ τὸ προτείχισμα καὶ ν' ἀποσυρθοῦν στὴν πρώτη γραμμὴ τῶν τειχῶν, ἐνῶ σύγχρονα σφυροκοποῦν τὰ πιὸ ἐπίμαχα καὶ ἀδύνατα σημεῖα τους, γκρεμίζουν μεγάλα μέρη τους, τέσσερες πύργους καὶ «ἐπιπύργια» καὶ στρέφονται ἀκόμη καὶ ἐναντίον τοῦ ψηλότερου ἐσωτερικοῦ τείχους, στὸ ὁποῖο προξενοῦν σοβαρὲς ζημίες [3]. Οἱ ἀπόπειρές τους ὅμως ν' ἀνεβοῦν στὰ τείχη συντρίβονται χάρη στὴν μαχητικότητα τῶν ὑπερασπιστῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν 'Ιουστινιάνη [4]. Καταρρέουν ἀκόμη καὶ οἱ ἐλπίδες ποὺ εἶχε στηρίξει ὁ σουλτάνος στὴν ἐπίθεση τῆς 18 Μαΐου καὶ στὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν, πρὸ πάντων τῆς «μεγίστης ἑλεπόλεως», ἡ ὁποία κινοῦνταν ἐπάνω σὲ τροχοὺς καὶ στὸ ἐπάνω μέρος κατέληγε σὲ «πύργους καὶ παραπετάσματα» [5].

'Επίσης οἱ ἀπόπειρες τῶν Τούρκων νὰ εἰσδύσουν στὴν πόλη μὲ ὑπονόμους ματαιώνονται μὲ τὶς ἀνθυπονόμους τῶν κατοίκων, οἱ ὁποῖοι καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὸν Γερμανὸ μηχανικὸ Johann Grant. 'Η τελευταία ὑπόνομος καταστράφηκε στὶς 25 Μαΐου. 'Ο σουλτάνος ἐγκατέλειψε τὴν προσπάθεια αὐτή, ἀφοῦ τὸ πυροβολικό του, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ βάλλη ὡς τὶς 27 Μαΐου, εἶχε προετοιμάσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν μεγάλη ἔφοδο ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα [6]. 'Η περιοχὴ πρὸ πάντων τῆς πύλης τοῦ 'Αγίου Ρωμανοῦ εἶχε πάθει μεγάλες καταστροφές. 'Ο ὁμώνυμος πύργος εἶχε καταρρεύσει καὶ οἱ ἀντίπαλοι ἦταν ἀντιμέτωποι βλέποντας οἱ μὲν τοὺς δέ [7]. Στὶς 24 Μαΐου εἶχε ψιθυριστῆ ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἑτοιμάζονται γιὰ μεγάλη ἔφοδο στὶς 29 τοῦ μηνός [8]. Πραγματικὰ μεταφέρουν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη σκάλες, ξύλινους πύργους κ.λ. [9]. Τότε ὁ σουλτάνος ζήτησε τὴν παράδοση τῆς πόλης, ἀλλὰ ὁ Κωνσταντῖνος ἔδωσε τὴν ἁρμόζουσα στὸ ἦθος του ἀπάντηση:

---

1. *Κριτόβουλος,* I, 47, 1 - 2. Βλ. καὶ *R. Guilland,* La chaîne de la Corne d'Or, ΕΕΒΣ 25 (1955) 103 κ.ἑ.

2. *Δούκας,* σ. 277 - 279 (Grecu, 347 - 349).

3. Βλ. *Κριτόβουλο,* I, 31 - 32, 34, 42. Πρβλ. καὶ 47· «τό γε γὰρ τεῖχος τό τε ἐντὸς τό τε ἐκτὸς ταῖς μηχαναῖς κατήρριπτο μέχρις ἐδάφους...». Γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν πολιορκημένων καὶ τὰ προβλήματά της βλ. *Leonardus Chiensis,* PG 159 στ. 927 κ.ἑ., 936 B. Πρβλ. καὶ *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 151 - 152, 153 - 154.

4. *Κριτόβουλος,* I, 25 - 26.

5. *Σφραντζῆς,* σ. 244 - 247. Βλ. καὶ *Mordtmann,* Belagerung, σ. 71 - 72.

6. *Κριτόβουλος,* I, 31. Βλ. καὶ περιλήψεις ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Nic. Barbaro στοῦ *Ellissen,* Analekten 3 (Nachtrag σ. 97 κ.ἑ.). *Mordtmann,* Belagerung, σ. 80.

7. *Δούκας,* σ. 275 (Grecu, 343).

8. *Σφραντζῆς,* σ. 260.

9. Βλ. *Κριτόβουλο,* I, 47, 1 - 2.

«Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὔτ' ἐμόν ἐστιν, οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν» [1] (= Τὸ νὰ σοῦ παραδώσουμε τὴν πόλη δὲν ἐξαρτᾶται οὔτε ἀπὸ μᾶς οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλον κάτοικό της. Γιατὶ μὲ μιὰ γνώμη ὅλοι αὐτοπροαίρετα θὰ πεθάνουμε καὶ δὲν θὰ λυπηθοῦμε τὴν ζωή μας).

Τὶς μέρες ἐκεῖνες γίνεται ὁριστικὴ ἀνακατανομὴ τῶν δυνάμεων τῶν ὑπερασπιστῶν καὶ καθορίζονται οἱ θέσεις τους ἐπάνω στὰ τείχη [2]. Οἱ πολιορκούμενοι ἔχουν ἀποσυρθῆ στὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς μικροεξόδους των ἔξω ἀπ' αὐτό, οἱ ὁποῖες ἄμεσο σκοπὸ εἶχαν ὄχι μόνο ν' ἀντικρούσουν τοὺς Τούρκους, ὅπως λέγει ὁ Δούκας, ἀλλὰ κυρίως νὰ διευκολύνουν τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους καὶ νὰ διανοίξουν τάφρο ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ χαλασμένα μέρη του. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί, ὅταν οἱ μικροέξοδοι αὐτὲς ἔγιναν ἀντιληπτές, ζήτησαν ν' ἀνοίξουν μιὰ μικρὴ πύλη, τὴν Κερκόπορτα [3]. Ὁ περίβολος δηλαδὴ ἀνάμεσα στὰ δύο τείχη ἔμενε κενός, γιατὶ τὸ πλάτος του δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐλεύθερη κίνηση καὶ τὴν στρατοπέδευση τῶν Τούρκων [4].

Στὶς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμὲς ἡ κατάσταση μέσα στὴν Πόλη εἶναι ἀπελπιστικὴ [5]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς διενέξεις τῶν κατοίκων καὶ ἄλλα ἀκόμη γεγονότα ὑποσκάπτουν τὸ ἠθικό τους: ἡ κοινὴ δυσθυμία ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀτυχῆ ἀπόπειρα γιὰ τὴν πυρπόληση τοῦ τουρκικοῦ στόλου μέσα στὸν Κεράτιο, οἱ φιλονεικίες Βενετῶν καὶ Γενουατῶν [6], ἡ κόπωση καὶ ἀπειθαρχία τῶν Ἑλλήνων ὑπερασπιστῶν, τὰ κρούσματα διαρροῆς καὶ λιποταξιῶν, ἡ ἔλλειψη καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν τροφίμων [7] καὶ ἡ ἄρνηση τῶν πλουσίων νὰ ἐνισχύσουν οἰκονομικὰ τὸν

---

1. *Δούκας*, σ. 279 - 280 (Grecu, 349 - 351). Πρβλ. καὶ *Braun - Schneider*, ἔνθ' ἀν. σ. 15.

2. *Σφραντζῆς*, σ. 252 - 256.

3. *Δούκας*, σ. 281 - 282 (Grecu, 353).

4. *Δούκας*, σ. 281 (Grecu, 353).

5. Ἀπὸ τὰ σύγχρονα ἱστορικὰ κείμενα, πρὸ πάντων τὸ Μέγα Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, παρὰ τὴν νόθευση τοῦ κειμένου του, διατηρεῖ γνήσια τμήματα τοῦ συγγραφέα, τὰ ὁποῖα μᾶς δίνουν τὴν ἀνάγλυφη καὶ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πρὸ πάντων τοῦ Κωνσταντίνου. Μεταξὺ τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ μεγάλου δούκα Λ. Νοταρᾶ παρατηροῦνται ἀντιζηλίες καὶ σχετικὲς παρασκηνιακὲς ἐνέργειες γιὰ τὴν ὑπερίσχυση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου (βλ. *Σφραντζῆ*, σ. 220 κ.ἑ.). Ὁ Νοταρᾶς δὲν συμπαθεῖ καθόλου τὸν Σφραντζῆ καὶ ἀντιδρᾶ στὴν ἀνύψωσή του. Ἀλλὰ καὶ οἱ εἰδήσεις καὶ κρίσεις τοῦ Σφραντζῆ προδίδουν τὴν δυσμενῆ διάθεση ἀπέναντί του, πράγμα ποὺ συσκοτίζει τὴν ἀλήθεια. Τὸ πρόβλημα Σφραντζῆ ἐξακολουθεῖ ν' ἀπασχολῆ ἀκόμη τοὺς φιλολόγους καὶ ἱστορικούς. Ὁ *V. Grecu* τὸ συζητεῖ στὶς ἑξῆς μελέτες: Das Memoirenwerk des Georgios Sphrantzes, «Actes du XIIe Congrès Inter. des Études Byzantines», Ohrid 1961, (Belgrade, 1964) 327 - 341 καὶ «Georgios Sphrantzes: Leben und Werk - Makarios Melissenos und sein Werk - Die Ausgabe», «Byz-sl.» 26 (1965) 62 - 73.

6. *Κριτόβουλος*, I, 44. *Σφραντζῆς*, σ. 257.

7. *Σφραντζῆς*, σ. 260 - 261. *Leonardus - Chiensis*, PG 159 στ. 935. Πρβλ. καὶ *Pus-*

βασιλιά [1]. Ἀκόμη διάφοροι παλαιοὶ χρησμοί, φῆμες καὶ μαντεύματα [2], τυχαῖα φυσικὰ φαινόμενα, ὅπως λάμψεις στὸν οὐρανό [3], σκοτεινὰ σύννεφα [4], σεισμοί, σφοδρὲς ἀνοιξιάτικες καταιγίδες μὲ «φρικώδεις» κεραυνοὺς κ.λ. ἐντείνουν τὴν νευρικότητα, τὴν δεισιδαιμονία καὶ τὴν θρησκοληψία τῶν πολιορκημένων καὶ δημιουργοῦν ἕνα ἄγχος ποὺ ἐκδηλώνεται κάποτε μὲ κρούσματα θρησκευτικοῦ παροξυσμοῦ. Ἔτσι π.χ. τρεῖς ἢ τέσσερες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν μεγάλη ἐπίθεση, κατὰ τὴν διάρκεια ὑποβλητικῆς λιτανείας, τὸ ξεγλίστρημα τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἱερέων στὸ χῶμα, καθὼς καὶ ἡ τυχαία σύγχρονη βιβλικὴ καταιγίδα, ποὺ ξέσπασε ξαφνικὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σχηματίση μεγάλα ρυάκια καὶ νὰ παρασύρη παρὰ λίγο μικρὰ παιδιά, προκάλεσαν ἐκδηλώσεις πραγματικῆς ὑστερίας, γιατὶ θεωρήθηκε ὅτι «ὅλα θὰ παρασυρθοῦν σὰν ἀπὸ χείμαρρο καὶ ὁρμητικὰ νερά» [5].

Ὁ βασιλιὰς εἶχε χάσει πιὰ κάθε ἐπαφὴ μὲ τὶς θρησκόληπτες μάζες τοῦ λαοῦ καὶ τῶν μοναχῶν. Οἱ ἀνθενωτικοὶ τὸν ἀποδοκίμαζαν φανερά, γιατὶ δὲν ἔβλεπαν στὸ πρόσωπό του τὸν προστάτη τῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ Σφραντζῆς (ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει πολλὰ γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἔριδες, ἴσως γιατὶ οἱ συμπάθειές του πρὸς τοὺς ἑνωτικοὺς κατὰ τὴν πολιορκία δὲν συμβιβάζονταν μὲ τὴν μοναχικὴ του ἰδιότητα, ποὺ εἶχε ὅταν ἔγραφε πιὰ τὴν ἱστορία του) μιλεῖ μολαταῦτα συγκεκαλυμμένα γιὰ καθημερινὲς «στάσεις καὶ ἀκαταστασίας... καὶ ὕβρεις καὶ λοιδορίας εἰς τὰς πλατείας καὶ ῥύμας τῆς πόλεως κατὰ τοῦ δυστυχοῦς βασιλέως καὶ τῶν ἑτέρων ἀρχόντων» [6]. Ἡ ζωή του εἶχε γίνει πραγματικὰ μαρτυρική: «Αὐτὸς δὲ ὁ τρισμακάριστος», ἐξακολουθεῖ ὁ Σφραντζῆς, μιμοῦνταν τὸ τοῦ Δαβὶδ «ἐγὼ δὲ ὡσεὶ κωφὸς οὐκ ἤκουον καὶ ὡσεὶ ἄλαλος ἐγενόμην...» [7].

Ἐμπρὸς στὴν χαώδη αὐτὴ κατάσταση ὁ Κωνσταντῖνος βρίσκεται πολλὲς φορὲς σὲ ἀμηχανία, ἀλλὰ δὲν λυγίζει. Ζητεῖ τὴν γνώμη τῶν ἀρχόντων καὶ προσπαθεῖ νὰ κάνη ὅ,τι μπορεῖ, γιὰ νὰ σώση τὴν Πόλη. Οἱ πλούσιοι ὅμως δυστροποῦν καὶ ἀρνοῦνται νὰ θέσουν στὴν διάθεσή του τὰ πλούτη τους [8]. Γι' αὐτὸ ἐνερ-

---

culus, ἔνθ' ἀν. σ. 78 καὶ μαρτυρία Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ (*Mordtmann,* Belagerung, σ. 122).

1. *Leonardus Chiensis,* PG 159 στ. 934 A.

2. *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 4 σ. 214. *Δούκας,* σ. 318 (Grecu, 399 - 401). Πρβλ. καὶ *Ἱστορία Πολιτ. Κωνσταντινουπόλεως,* σ. 10. *Braun - Schneider,* ἔνθ' ἀν. σ. 16. Βλ. καὶ ὑποσ. 31, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. *Σφραντζῆς,* σ. 264 - 265. *Braun - Schneider,* ἔνθ' ἀν. σ. 20, 21.

4. *Κριτόβουλος,* I, 46. Πρβλ. καὶ *Pusculus,* ἔνθ' ἀν. σ. 78 - 79.

5. Βλ. *Κριτόβουλο,* I, 45, 46. Πρβλ. καὶ *Σφραντζῆ,* σ. 271.

6. *Σφραντζῆς,* σ. 261. Γενικὰ ἀναμνήσεις τῆς κατακραυγῆς κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου βλ. στὸν Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ (*Mordtmann,* ἔνθ' ἀν. σ. 116).

7. *Σφραντζῆς,* σ. 261.

8. *Leonardus Chiensis,* PG 159 στ. 934 B. Πρβλ. καὶ λίγο παλαιότερα πῶς ὁ Γεννάδιος τονίζει τὴν ἀνάγκη νὰ καταβάλουν οἱ πλούσιοι χρήματα (*Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 2 σ. 96).

γώντας ριζοσπαστικά, ἀναγκάζεται νὰ λειώση τὰ πολύτιμα ἱερὰ σκεύη καὶ νὰ κόψη νομίσματα μὲ τὴν ὑπόσχεση νὰ τὰ πληρώση στὰ ἱερὰ ἱδρύματα στὸ τετραπλάσιο τῆς ἀξίας, ἂν σωθῆ ἡ Πόλη· προστάζει ἀκόμη τοὺς δημάρχους νὰ καταγράψουν τοὺς ἄνδρες τους, κοσμικοὺς καὶ κληρικούς, ποὺ μποροῦν καὶ θέλουν νὰ πολεμήσουν, καὶ παίρνει καὶ ἄλλα μέτρα, γιὰ νὰ ὀργανώση καλύτερα τὴν ἄμυνα καὶ νὰ ἐξασφαλίση τροφὴ στοὺς στρατιῶτες καὶ στὶς οἰκογένειές τους [1].

4. *Ἡ ἅλωση.*

Πάντως κατὰ τὴν τελευταία ἀναμέτρησή τους οἱ ἀντίπαλες δυνάμεις εἶναι φοβερὰ ἄνισες. Ἀπέναντι στὶς μυριάδες τῶν φανατισμένων καὶ ἄπληστων γιὰ λαφυραγωγία πολιορκητῶν μὲ τὸ ἀκμαῖο ἠθικὸ βρίσκονται μερικὲς χιλιάδες ὑπερασπιστῶν, ταλαιπωρημένων σωματικὰ καὶ ψυχικά. Εἶχαν ἀπελπιστῆ περιμένοντας μάταια βοήθεια ἀπὸ τὴν Δύση, τὴν Γένουα ἢ τὴν Βενετία, καὶ εἶχαν ἀποθέσει ὅλες τὶς ἐλπίδες τους στὴν ἐπέμβαση τοῦ θεοῦ [2]. Ἡ διαρροὴ τῶν κατοίκων, ἡ ὁποία εἶχε συνεχιστῆ καὶ τὶς ἡμέρες τῆς πολιορκίας, εἶχε ἀραιώσει τὸν πληθυσμὸ τῆς βασιλεύουσας [3]. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ Πόλη τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες εἶχε 50-60.000 κατοίκους [4]. Ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, τὸ ὄνομα μόνο τῆς πόλης διατηροῦσε, «κατὰ τὰ ἄλλα ἦταν ἕνας περίβολος μὲ καλλιεργήσιμη γῆ, φυτὰ καὶ ἀμπέλια, ἄχρηστα οἰκοδομήματα καὶ ἄδειους τοίχους καὶ μάλιστα κι' αὐτὰ ἐρειπωμένα τὰ περισσότερα» [5]. Ἔτσι δύο μόνο ἢ τρεῖς ἄνδρες βρίσκονταν σὲ κάθε πύργο καὶ ἄλλοι τόσοι στὸ μεταπύργιο, οἱ περισσότεροι ἀπειροπόλεμοι καὶ κακῶς ὁπλισμένοι [6]. Ἔπειτα τὰ τείχη εἶχαν πάθει σημαντικὲς βλάβες. Σὲ τρία μάλιστα μέρη (ἕνα ἀπ' αὐτὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ περιοχὴ τῆς πύλης τοῦ Ἁγ. Ρωμανοῦ) [7] τὸ τεῖχος εἶχε σχεδὸν ἰσοπεδωθῆ, ὥστε νὰ εἶναι διαβατὸ καὶ ἀπὸ τοὺς ἱππεῖς, ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος [8]. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ συμφωνεῖ

---

1. *Σφραντζῆς,* σ. 256. Βλ. καὶ σ. 260 - 261. Πρβλ. καὶ *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 4 σ. 221.
2. *Leonardus Chiensis,* PG 159 στ. 929D.
3. Βλ. *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 4 σ. 501 - 502. *Σφραντζῆς,* σ. 241. Πρβλ. καὶ *Mordtmann,* Belagerung, σ. 30. Ἀναμνήσεις τῆς διαρροῆς τῶν κατοίκων στὸ τουρκικὸ στρατόπεδο καὶ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τους βλ. στὸ ἔργο τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ στοῦ *Mordtmann,* ἔνθ' ἀν. σ. 116, 117, 122.
4. Πρβλ. καὶ *Alfons M. Schneider,* Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert, «Nachrichten der Academie der Wissenschaften in Göttingen, Phil. Hist. Klasse» 1949 σ. 236 - 237.
5. *Κριτόβουλος,* I, 14, 13 - 15.
6. *Κριτόβουλος,* I, 49, 1 - 2.
7. Βλ. *Δούκα,* σ. 275 (Grecu, 343).
8. *Κριτόβουλος,* I, 48, 7.

μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Δούκα ὅτι πολλοὶ ὑπερασπιστὲς στέκονταν ἀκάλυπτοι ἐπάνω στὰ ἐρείπια τῶν τειχῶν [1].

Τὴν νύχτα τῆς Κυριακῆς, 27 Μαΐου, προστάζει ὁ σουλτάνος τοὺς ἄνδρες του νὰ ἐκτελέσουν τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα, ν' ἀνάψουν φωτιὲς καὶ γιορταστικοὺς φανοὺς καὶ νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ τὴν τελικὴ ἐπίθεση καὶ τὴν λεηλασία τῆς πόλης. Τὴν «ὀδυνηρὰν ἑσπέραν τῆς Δευτέρας» ὁ Κωνσταντῖνος, ὕστερ' ἀπὸ ὑποβλητικὴ λιτανεία τοῦ λαοῦ μέσ' ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς Πόλης [2], ἀφοῦ μετάλαβε τὰ ἄχραντα μυστήρια στὴν 'Αγία Σοφία, ἦλθε στὰ ἀνάκτορα καὶ ζήτησε συγγνώμη ἀπὸ ὅλους. Οἱ στιγμὲς ἦταν συγκινητικές. «'Εν τῇδε τῇ ὥρᾳ, γράφει ὁ Σφραντζῆς, τὶς διηγήσεται τοὺς τότε κλαυθμοὺς καὶ θρήνους τοὺς ἐν τῷ παλατίῳ; εἰ καὶ ἀπὸ ξύλου ἄνθρωπος ἢ ἐκ πέτρας ἦν, οὐκ ἐδύνατο μὴ θρηνῆσαι» [3].

Δυὸ περίπου ὧρες πρὶν ἀπὸ τὰ χαράματα τῆς Τρίτης, 29 Μαΐου, ἄρχισε ἡ ἐπίθεση ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα. 'Αλλεπάλληλα κύματα ἔσπαζαν ἐμπρὸς στὴν πεισματικὴ ἀντίσταση τῶν ὑπερασπιστῶν. Ξημέρωνε. 'Η μέρα προχωροῦσε καὶ ἡ μάχη συνεχιζόταν ἀμφίρροπη καὶ μὲ λύσσα καὶ ἀπὸ τὰ δύο μέρη μέσα στὸν περίβολο καὶ ἐμπρὸς στὸ ἐσωτερικὸ τεῖχος. Ἦταν ἡ ὥρα 8-9 (τρίτη ὥρα) τὸ πρωΐ [4], ὅταν ὁ βαρὺς τραυματισμὸς τοῦ 'Ιωάννη 'Ιουστινιάνη στὸ στῆθος ἀπὸ βέλος καὶ ἡ ἀποχώρησή του στὸ πλοῖο προκάλεσαν τὴν σύγχυση στὶς γραμμὲς τῶν πολεμιστῶν, ποὺ ἀγωνίζονταν στὸν τομέα τῆς πύλης τοῦ 'Αγίου Ρωμανοῦ. 'Απὸ τὴν ταραχὴ αὐτὴ ἐπωφελούμενοι ὅρμησαν οἱ γενίτσαροι στὰ τείχη, ἔβαλαν σκάλες καὶ ἄρχισαν ν' ἀνεβαίνουν. Ἕνας γιγαντόσωμος γενίτσαρος ἀπὸ τὸ Οὐλουμπὰτ (Λοπάδιον), ὀνομαζόμενος Χασάν, φτάνει ἐπάνω στὶς ἐπάλξεις καὶ διασκορπιζει τοὺς ὑπερασπιστές. Σὲ λίγο ἀνεβαίνουν καὶ ἄλλοι καὶ ἄγρια συμπλοκὴ γίνεται ἐπάνω στὰ τείχη. Ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν μνημονευόμενη ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο πυλίδα τοῦ 'Ιουστίνου (δηλαδὴ τοῦ 'Ιουστινιάνη) [5], μπῆκαν Τοῦρκοι στὴν πόλη. Φαίνεται ὅτι καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ τείχους σημειώθηκαν ρήγματα. Σ' ἕνα τέτοιο ἀκριβῶς σημεῖο τοῦ περιβόλου ἐπάνω στὰ χαλάσματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους ἐμπρὸς στὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Ρωμανοῦ βρῆκε τὸν θάνατο ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος προσπαθώντας ν' ἀναχαιτίσῃ τὸν χείμαρρο τῶν εἰσβολέων [6]. «Ἦν δὲ πᾶσα ἡ ζωὴ τοῦ ἀοιδίμου ἐν βασιλεῦσι καὶ γαληνοτάτου καὶ

---

1. *Δούκας*, σ. 282 (Grecu, 353).
2. *Σφραντζῆς*, σ. 271.
3. *Σφραντζῆς*, σ. 269 - 279. Βλ. καὶ *Leonardus Chiensis*, PG 159 στ. 938C κ.ἑ. Βλ. καὶ *Γ.Θ. Ζώρα*, Αἱ τελευταῖαι πρὸ τῆς ἁλώσεως δημηγορίαι Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ, ΕΕΦΣΠΑ περ. Β' 9 (1958 - 1959) 510 - 538.
4. Βλ. *Λ. Πολίτη*, Μιὰ ἐνθύμηση γιὰ τὴν Ἅλωση, «Ἑλληνικὰ» 16 (1958 - 59) 231-232.
5. *Π. Καρολίδου*, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, 1453 - 1862, Ἀθῆναι 1925, σ. 30.
6. Γιὰ τὴν ἐπίθεση στὰ χαλασμένα τείχη καὶ τὰ πρῶτα ρήγματα βλ. *Leonardus*

μάρτυρος τούτου χρόνοι τεσσαράκοντα ἐννέα καὶ μῆνες τρεῖς καὶ ἡμέραι εἴκοσι»[1]. Ἐκεῖ κοντά του σκοτώθηκαν ἐκλεκτοὶ ἀξιωματικοί, ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Δαλμάτης, ὁ Θεόφιλος Παλαιολόγος καὶ ἄλλοι[2].

Τὰ πρῶτα ρήγματα παρέλυσαν ἀμέσως τὴν ἀντίσταση τῶν περισσότερων ὑπερασπιστῶν στὰ ἄλλα μέρη τῶν τειχῶν. Ἔτσι βλέποντας τοὺς ἐχθροὺς των νὰ τοὺς χτυποῦν ἀπὸ τὰ νῶτα καὶ νὰ τοὺς σκλαβώνουν τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ ἄφηναν τὰ ὅπλα κάτω καὶ παραδίδονταν, ἐνῶ ἄλλοι ρίχνονταν μὲ αὐτὰ κάτω ἀπὸ τὰ τείχη καὶ αὐτοκτονοῦσαν[3]. Οἱ εἰσβολεῖς σφάζουν αὐτοὺς ποὺ ἀντιστέκονται[4], καθὼς καὶ τοὺς γέρους, πετοῦν τὰ βρέφη ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια ποὺ λεηλατοῦν, αἰχμαλωτίζουν, βιάζουν. Ἡ ὡραία πρωτεύουσα μεταβάλλεται σὲ ἀληθινὴ κόλαση[5]. Μέσα σὲ λίγες ὧρες γίνεται «πεδίον ἀφανισμοῦ», ὅπως εἶχε ὁραματιστῆ πρὶν ἀπὸ μισὸ περίπου αἰώνα ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος, καὶ ὅλα χάνονται, «Ἐκκλησία, καὶ Βασιλεία, καὶ Πολιτεία, καὶ Ἀρχόντων ἀξίαι, καὶ Παρθενῶνες, καὶ Ξενῶνες, καὶ Μοναστήρια, καὶ κειμήλια, καὶ ἐλευθερία, καὶ τιμὴ πᾶσα καὶ δόξα τοῦ γένους ἡμῶν, καὶ πάντα ἡμῶν τὰ καλά»[6]. Πλήθη ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδιῶν, ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴν Ἁγία Σοφία, κυκλώνονται καὶ ἀναγκάζονται νὰ παραδοθοῦν μὲ ὅρους[7], ἀφοῦ ἴσως ἀντιστάθηκαν γιὰ λίγο. Ἀναμνήσεις τῆς μικρῆς αὐτῆς ἀντιστάσεως διασώζει ὁ Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ[8]. Ἀξιομνημόνευτη ἦταν ἡ ἀντίσταση ἑνὸς τμήματος Κρητικῶν, ποὺ πολεμοῦσαν ἐπάνω στοὺς πύργους Βασιλείου, Λέοντος καὶ Ἀλεξίου καὶ οἱ ὁποῖοι ὕστερ' ἀπὸ πολλὲς ἀντιρρήσεις δέχθηκαν τὴν πρόταση τοῦ σουλτάνου νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς

Chienis, PG 159 στ. 940 B, 941 κ.ἑ. Βλ. τὰ σχετικὰ σημειώματα ποὺ παραθέτει ὁ Λάμπρος (Παλαιολόγεια, 4 σ. 91 - 93), σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Κωνσταντῖνος βρῆκε τὸν θάνατο «ἐν τῇ γενομένῃ χαλάστρᾳ» (ΣΤ') καὶ «τὸν Ἅγιον Ρωμανὸν ἔμπροσθεν». Πρβλ. καὶ *Κριτόβουλον*, I, 72, 2. *Purculus*, ἔνθ' ἀν. σ. 80 - 81. Βλ. καὶ ἡμερολόγιο τοῦ N. Barbaro στοῦ *Ellissen*, Analekten 3 (Nachtrag σ. 103, 104). Πρβλ. καὶ *Δούκα*, σ. 283 (Grecu, 355)· «....ὁ μὲν βασιλεὺς σὺν τῷ Ἰωάννῃ Ἰουστινιανῷ ἐν τοῖς τείχεσι τοῖς πεσοῦσι ἔξω τοῦ κάστρου ἐν τῷ περιβόλῳ, ἔχοντες μετ' αὐτοὺς Λατίνους καὶ Ρωμαίους ὡς τρισχιλίους....».

1. *Σφραντζῆς*, σ. 291. Γιὰ τὶς εἰκόνες τοῦ Κωνσταντίνου βλ. *Σπ. Λάμπρου*, Αἱ εἰκόνες τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, ΝΕ 3 (1906) 229 - 242, τοῦ *αὐτοῦ*, Νέαι εἰκόνες Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ΝΕ 4 (1907) 238 - 240, τοῦ *αὐτοῦ*, Καὶ ἄλλαι εἰκόνες Ἰωάννου καὶ Κωνσταντίνου τῶν Παλαιολόγων, ΝΕ 6 (1906) 399 - 408.

2. Βλ. *Σφραντζῆ*, σ. 280 κ.ἑ.

3. *Κριτόβουλος*, I, 63. *Δούκας*, σ. 285 - 286, 294 (Grecu, 359, 369 - 371).

4. *Σφραντζῆς*, σ. 288. Πρβλ. καὶ *Braun - Schneider*, ἔνθ' ἀν. σ. 31.

5. *Σφραντζῆς*, σ. 288 - 290. *Δούκας*, σ. 287 κ.ἑ. (Grecu, 361 κ.ἑ.). *Κριτόβουλος*, I, 51 - 53.

6. *Βρυεννίου*, Τὰ εὑρισκόμενα, 2 σ. 280 - 281. Πρβλ. καὶ θρῆνο *Κριτοβούλου*, I, 69, 2.

7. *Κριτόβουλος*, I, 56, 2. Πρβλ. καὶ *Χαλκοκονδύλη*, Darkó, 2 σ. 161· «...οὐ πολλῷ μέντοι ὕστερον ἑάλωσαν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀμαχητί, καὶ ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγοι ἐντὸς τοῦ νεὼ διεφθάρησαν ὑπὸ Τούρκων».

8. *Mordtmann*, Belagerung, σ. 126.

θέσεις τους μὲ ὅρους [1]. Δὲν εἶναι ἀπίθανο μάλιστα ἀπὸ τέτοιες μεμονωμένες περιπτώσεις νὰ προέκυψε ἡ φήμη καὶ ἡ πολὺ μεταγενέστερη πληροφορία (ἂν δὲν εἶναι ὁλότελα πλαστή), ὅτι ἡ μισὴ πόλη παραδόθηκε μὲ συνθῆκες, πληροφορία ποὺ τὴν ὑποστήριξαν ἐπὶ Σελὶμ Α' ὁ πατριάρχης Θεόληπτος Α' (1519) καὶ ἐπὶ Σουλεϊμὰν Α' ὁ Ἱερεμίας Α' (1539), γιὰ νὰ σώσουν τὶς ἐκκλησίες τῶν χριστιανῶν [2].

Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας ἡμέρας, κατὰ τὶς δύο, μπαίνει ὁ σουλτάνος στὴν Κωνσταντινούπολη, συνοδευόμενος ἀπὸ ἰσχυρὴ ἀκολουθία, καὶ διευθύνεται στὴν Ἁγία Σοφία, ὅπου προσεύχεται [3]. Ἀμέσως βέβαια ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν τύχη τοῦ Κωνσταντίνου καὶ μὲ ἀνακούφιση διαπιστώνει ὅτι σκοτώθηκε [4]. Οἱ σχετικὲς μὲ τὴν τύχη τοῦ πτώματός του πληροφορίες εἶναι ἀντιφατικές. Ἡ γνώμη τοῦ Πασπάτη [5] εἶναι ὅτι ποτὲ δὲν βρέθηκε. Ὁ Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ λέγει ὅτι βρέθηκε καὶ θάφτηκε στὸ Σουλοὺ Μαναστὴρ [6], δηλαδὴ στὴν μονὴ τῆς Περιβλέπτου στὰ Ὑψωμαθεῖα. Ὁ Ξ. Α. Σιδερίδης, πιστεύει ὅτι ὁ Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ ἐννοεῖ τὸ Μπαλουκλὶ (Ζωοδόχος Πηγή) καὶ ὄχι τὸ Σουλοὺ Μαναστήρ. Ὁ ἴδιος ὅμως σὲ εἰδικὴ ἐνδιαφέρουσα μελέτη, ἀφοῦ ἀπορρίπτει τὶς διάφορες γνῶμες, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ πτῶμα τοῦ Κωνσταντίνου θάφτηκε στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ὅτι κατόπιν ὁ ἀρχιτέκτονας Χριστόδουλος, ποὺ ἔκτισε στὴν θέση του τὸ τζαμὶ τοῦ Πορθητῆ, μερίμνησε γιὰ τὴν ἀνακομιδὴ καὶ τὴν μεταφορὰ τῶν λειψάνων στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Θεοδοσίας [7].

Ὡς πρὸς τὴν τύχη τοῦ Τούρκου πρίγκιπα Ὀρχὰν γνωρίζουμε ὅτι ἐπιχείρησε νὰ δραπετεύση μεταμφιεσμένος σὲ μοναχό, ἀλλὰ τὸν ἔπιασαν μὲ προδοσία

---

1. *Σφραντζῆς,* σ. 287 - 288. Πρβλ. καὶ *Α.Γ. Πασπάτη,* Πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἐν ἔτει 1453, Ἀθῆναι 1890, σ. 61.

2. *Ὑψηλάντου,* Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 50 - 53, 62. Πρβλ. καὶ *Πατριαρχικὴ Ἱστορία Κωνσταντινουπόλεως,* ἐκδ. Βόννης, σ. 158 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ ἀντιρρήσεις *Πασπάτη,* Βυζαντιναὶ μελέται, σ. 300. Βλ. σχετικὴ μελέτη *J. H. Mordtmann,* Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453, BZ 21 (1912) 129 - 144. Βλ. ἀκόμη *Καρολίδου,* Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, σ. 34. Βλ. καὶ γνώμη τοῦ τουρκομαθοῦς Ἰωάν. Χώτζη στοῦ *Περ. Κ. Βιζουκίδου,* Ἠπειρωτικῶν θεσμίων ἔρευνα, ΗΧ 2 (1927) 3 ὑπ. 2.

3. *Δούκας,* σ. 298 - 299 (Grecu, 375).

4. *Δούκας,* σ. 299 (Grecu, 377). *Σφραντζῆς,* σ. 290 - 291. Πρβλ. καὶ *Braun - Schneider,* ἔνθ' ἀν. σ. 32 - 33.

5. *Πασπάτη,* Πολιορκία, σ. 187, 200.

6. *Mordtmann,* Belagerund, σ. 125.

7. *Ξ.Α. Σιδερίδου,* Κωνσταντίνου Παλαιολόγου θάνατος, τάφος καὶ σπάθη, «Μελέτη» 1908, 142 - 143. Πρβλ. καὶ *Braun - Schneider,* ἔνθ' ἀν. ὑπ. 72. Νέα παράθεση καὶ συζήτηση τῶν διαφόρων γνωμῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν τύχη καὶ τὸν τάφο τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου βλ. στοῦ *Καρολίδου,* Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, σ. 48 - 61. Σὲ πολὺ μεταγενέστερη λαϊκὴ ἀφήγηση τῶν γεγονότων χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν λαϊκὴ πίστη εἶναι τὰ ἀναφερόμενα ὅτι τὸ κεφάλι τοῦ Κωνσταντίνου τοποθετήθηκε μέσα σὲ μιὰ ἀσημένια θήκη κά-

καὶ τὸν θανάτωσαν ἀμέσως [1]. Αἰχμαλωτίζουν ἐπίσης τὸν μεγάλο δούκα Λουκᾶ Νοταρᾶ μὲ τὴν γυναίκα του, τὰ δυό του ἀγόρια, τὸν μνηστήρα τῆς μεγαλύτερης κόρης του Ἄννας πρωτοστάτορα Καντακουζηνό, γιὸ τοῦ ἄλλοτε «μεσάζοντος» [2], καθὼς καὶ ἄλλους ἐννέα ἐπιφανεῖς ἄνδρες μὲ τὶς οἰκογένειές τους. Ὁ Μεχμὲτ Β΄ συμπεριφέρεται ἀπέναντί τους στὴν ἀρχὴ μὲ εὐγένεια, ἀλλὰ λίγες μέρες ἀργότερα τοὺς θανατώνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους. Τὰ ὄμορφα ἀγόρια καὶ κορίτσια τὰ παρέδωσε γιὰ φύλαξη στὸν ἀρχιευνοῦχο του. Τότε θανάτωσε καὶ τοὺς ἐπίσημους Βενετοὺς αἰχμαλώτους. Τραγικὸ ἰδίως ἦταν τὸ τέλος τοῦ Νοταρᾶ. Ἐμπρὸς στὰ μάτια του ἀποκεφαλίζεται ὁ μεγαλύτερος γιός του καὶ ὁ γαμπρός του Καντακουζηνὸς καὶ ἀκολουθεῖ ὁ ἴδιος τελευταῖος - κατὰ παράκλησή του - τὴν τύχη τους, γιὰ νὰ διαπιστώση ὅτι δὲν ἀρνήθηκαν τὴν πίστη τους ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ θανάτου. Ἑπομένως ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ πρῶτος μετὰ τὴν Ἅλωση νεομάρτυρας, γιατὶ κατὰ τὴν φοβερὴ ἐκείνη δοκιμασία ἔδειξε μεγαλεῖο ψυχῆς ἀπαράμιλλο. Ὁ μικρότερος γιός του Ἰάκωβος κλείστηκε στὸ σεράγι τοῦ σουλτάνου στὴν Ἀδριανούπολη. Αἴτια τοῦ ὁμαδικοῦ φόνου ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ Νοταρᾶ νὰ παραδώση τὸν μικρὸ Ἰάκωβο στὸν ἀσελγῆ σουλτάνο, καὶ οἱ συκοφαντίες ἰσχυρῶν Τούρκων, στοιχείων τῶν ἄκρων, ποὺ εἶχαν τὴν γνώμη ὅτι γιὰ λόγους ἀσφάλειας δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιζήση κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τοῦ Βυζαντίου [3]. Ἴσως ἀκόμη ἐπιδίωκαν καὶ τὴν διαρπαγὴ τῶν κτημάτων τους.

Ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Νοταρᾶ σώθηκαν οἱ κόρες του Ἄννα, Θεοδώρα καὶ Εὐφροσύνη, γιατὶ ὁ πατέρας τους, πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση ἀκόμη, εἶχε προλάβει νὰ τὶς στείλη μὲ θησαυροὺς στὴν Ἰταλία [4]. Αὐτὲς τὶς συνάντησε λίγα

τω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἐνῶ τὸ σῶμα του θάφτηκε σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατιοῦ ἀπὸ κάποιον χριστιανὸ βέβαια ποὺ ἀργότερα *θανατώθηκε* (Βλ. *N. Iorga* Istanbul'un zaptı hakkında ihmal edilmis bir kaynak, μετάφρ. Fazıl Işıközlü - Adnan S. Erzi, «Belleten» 13 (1949) 146. Ὡς χριστιανὸ ποὺ θανατώθηκε φαίνεται ὅτι ἐννοεῖ τὸν Ἕλληνα ἀρχιτέκτονα Χριστόδουλο. Βλ. καὶ *Feridun Dirimtekin* βιβλιοκρισία τοῦ βιβλίου τοῦ *Babinger,* Mehmed der Eroberer στὸ «Istanbul Enstitüsü Dergisi» 1 (1955) 129 καὶ 140.

1. *Σφραντζῆς,* σ. 301.

2. Βλ. *Bakalopoulos,* Die Frage κ.λ., BZ 52 (1959) 19 - 20.

3. Βλ. *Κριτόβουλο,* I, 73. *Leonardus Chiensis,* PG 159 στ. 943. *Σφραντζῆς,* σ. 293. *Δούκας,* σ. 303 - 306 (Grecu, 379 - 385). *Pusculus,* ἔνθ' ἀν. σ. 82. *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως,* σ. 23 - 24, ποὺ μᾶς δίνει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, ἄγνωστες σὲ μᾶς ἀπὸ ἄλλες πηγές. Βλ. καὶ *Bakalopulos,* Die Frage κ.λ., BZ 52 (1952) 19 - 20. Γιὰ τὸν φόνο τῶν εὐγενῶν βλ. ἀκόμη *Th. Spandugnino,* De la origine deli imperatori ottomani κ.λ. στοῦ *C.N. Sathas,* Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, Paris 1890, τ. 9 σ. 154 - 155.

4. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις, ΝΕ 4 (1907) 454 - 466. Βλ. καὶ *Κ. Μέρτζιου,* Ἡ διαθήκη τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας Νοταρᾶ, «Ἀθηνᾶ» 53 (1949) 17 - 21.

χρόνια ἀργότερα (μεταξὺ 1458-1464) — πότε ἀκριβῶς; — ὁ μικρότερος ἀδελφός τους Ἰάκωβος, ποὺ εἶχε κατορθώσει — ἄγνωστο πῶς — νὰ δραπετεύση ἀπὸ τὸ σεράγι [1], νὰ φανῇ στὴν Ρώμη καὶ νὰ βρῇ περίθαλψη κοντὰ στὸν Βησσαρίωνα καὶ στὸν πάπα Πίο Β' [2]. Στὰ 1475 ἡ Ἄννα Νοταρᾶ, προστάτισσα τῶν Ἑλλήνων, λογίων καὶ μή, βρίσκεται στὴν Βενετία, ὅπου τὴν ἔχει τραβήξει ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ παροικία. Τὸ λιμάνι ἐκεῖνο, ὅπου συρρέουν τὰ ναυάγια τοῦ Γένους, εἶναι τὸ ὀλάνοιχτο παράθυρο ποὺ βλέπει πρὸς τὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλ-

25. *Σφραγίδα τῆς Ἄννας Νοταρᾶ (πεννογράφημα κατὰ τὴν φωτογραφία τοῦ G. Cecchini)*

λάδα. Στὴν Ἄννα, καθὼς καὶ στὴν Εὐδοκία Καντακουζηνή[3], παραχωρεῖται τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν δικό τους παρεκκλήσι καὶ νὰ ἐκκλησιάζωνται σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας [4]. Ἡ τραγικὴ μνηστὴ (βλ. σφραγίδα στὴν εἰκ. 25) ἔμεινε ὀρθόδοξη καὶ ἀνύπαντρη ὡς τὸν θάνατό της στὰ 1506 [5].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν νεαρὸ Ἰάκωβο, ὁ σουλτάνος ἀκολουθώντας παλαιὰ συνήθεια εἶχε κλείσει στὸ σεράγι του καὶ ἄλλα μικρὰ ἀγόρια Βυζαντινῶν εὐγενῶν, τὰ ὁποῖα, ὅταν μεγάλωσαν, ἀνέβηκαν σὲ ἀνώτατα ἀξιώματα καὶ ἀπέκτησαν μεγάλη δύναμη, ὅπως π.χ. ὁ Μουρὰτ ἀπὸ τὸ γένος τῶν Παλαιολόγων, καὶ ὁ Μεχμέτ, ὁ γιὸς τοῦ Μανδρομηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἔγινε σαντζὰκ μπέης τῆς Ἄγκυρας [6].

1. Βλ. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. σ. 459.

2. *Giov. Cecchini,* Anna Notara Paleologa. Una principessa greca in Italia e la politica senese di ripopolamento delle Maremma, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ «Bulletino Senese di Storia patria» Nuova Serie 9 (1938) σ. 6, 21 - 22, 26 - 27. Τὸ μέρος τῆς μελέτης τοῦ Cecchini ποὺ ἀναφέρεται στὴν διερεύνηση τῆς σχέσης τῆς Ἄννας Νοταρᾶ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο στηρίζεται σὲ ἀλλεπάλληλες, καὶ ἄστοχες συχνά, ὑποθέσεις ἢ αὐθαίρετα δεδομένα.

3. Σύζυγος Ματθαίου Σπανδούνη καὶ ἀνεψιὰ Αἰκατερίνης, κόρης τοῦ δεσπότου Σερβίας Γεωργίου Βράγκοβιτς καὶ Εἰρήνης Καντακουζηνῆς (ἀνακοίνωση Μ. Λάσκαρι). Γιὰ τὴν Εἰρήνη βλ. *Μ. Λάσκαρι,* Βυζαντινὲς πριγκίπισσες στὴν μεσαιωνικὴ Σερβία (σερβ.), Βελιγράδι 1926, σ. 97 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Nicol,* The Family of Kantakouzenos, σ. 230 - 233.

4. Βλ. *Λάμπρου,* ἔνθ' ἀν. σ. 461.

5. Βλ. *Bakalopoulos,* Die Frage κ.λ., BZ 52 (1959) 20.

6. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 196 - 197. Ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν στρατολογία αὐτὴ στοῦ *Κριτοβούλου,* I, 74, 3.

Τὰ μικρὰ αὐτὰ παιδιὰ προορίζονταν γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὑπηρεσία τῶν σεραγιῶν. Ἦταν δηλαδὴ τὰ λεγόμενα ic oğlan. Αὐτά, ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ μαθητεία καὶ μόρφωση σὲ εἰδικὰ σχολεῖα τῶν σεραγιῶν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἀνέβαιναν στὰ μεγαλύτερα ἀξιώματα τῆς σουλτανικῆς αὐλῆς. Ἀποτελοῦσαν μαζί μὲ τοὺς γενιτσάρους τοὺς δούλους τῆς Πύλης (Kapı kulları). Ἐπάνω σ' αὐτοὺς στερεώνει ὁ Μεχμὲτ Β' τὴν θέση του. Ἔτσι ἀπὸ αὐτοὺς προέρχονται στὸ ἑξῆς οἱ περισσότεροι μεγάλοι βεζίρηδές του, κατ' ἀντίθεση πρὸς ὅ,τι συνέβαινε πρίν. Ἀποτέλεσμα, νὰ μειωθῆ σημαντικὰ ἡ σπουδαιότητα τῶν παλαιῶν μεγάλων καὶ δυνατῶν τουρκικῶν οἰκογενειῶν [1]. Ὁ Μεχμὲτ Β' λοιπὸν συγκεντρώνει τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία στὰ χέρια του καὶ γίνεται πανίσχυρος μονάρχης.

Ἄλλοτε ὑπῆρχε ἡ γνώμη ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς Ἕλληνες ἀρχηγοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν μπόρεσε νὰ σωθῆ [2]. Ἡ γνώμη ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολλὲς νεοελληνικὲς παραδόσεις, ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν καταφυγὴ ἐπίσημων οἰκογενειῶν τοῦ Βυζαντίου σὲ μεγάλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου [3], καθὼς καὶ σὲ ἄλλους ἑλληνικοὺς τόπους [4], ὑπάρχουν καὶ σχετικὲς γραπτὲς μαρτυρίες. Ἔτσι βενετικὸ ἔγγραφο μαρτυρεῖ ὅτι μὲ τὴν γαλέρα τοῦ Γενουάτη Zorzi Doria διέφυγαν ἀπὸ τὴν ἀνάστατη Κωνσταντινούπολη τὸ ἴδιο βράδυ τῆς συντέλειας τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, μαζὶ μὲ ἄλλες γενουατικὲς οἰκογένειες, καὶ οἱ ἑλληνικὲς Θεοδώρου καὶ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, Ἐμμανουήλ, Θωμᾶ καὶ Δημητρίου Παλαιολόγου, Ἰωάννου καὶ Δημητρίου Καντακουζηνοῦ, Θεοδώρου καὶ Ἐμμανουὴλ Λάσκαρι, Κωνσταντίνου καὶ Ἰσαὰκ Κομνηνῶν, Βλασίου καὶ Ματθαίου Νοταρᾶ, Μιχαὴλ καὶ Ἰακώβου Καλαφάτη, Ἰακώβου, Ἰωάννου καὶ Γεωργίου Καταλλάκτη, Σταμάτη, Ἐμμανουὴλ καὶ Λέοντος Βάρδα, Ἰωάννη Βάρδα, Λέοντος καὶ Ἀνδρέου Θαλασσινοῦ, Ἀνδρονίκου καὶ Ἐμμανουὴλ Φωκᾶ, Φιλίππου Σκαρλάτου, Λέοντος καὶ Ἀντωνίου Μουσούρου, Σεργίου, Ἀντωνίου καὶ Νικολάου Μεταξᾶ, Μαριανοῦ καὶ ἡ ἀλβανικῆς καταγωγῆς οἰκογένεια τοῦ Ἀχιλλέα, Δημητρίου καὶ Θεοδώρου Μποζίκη. Οἱ εὐγενεῖς αὐτοὶ μὲ τὶς οἰκογένειές τους κατέφυγαν πρῶτα στὴν Χίο καὶ κατόπιν στὰ Χανιὰ τῆς Κρήτης. Ἀπ' αὐτὲς τὶς οἰκογένειες ἄλλες, ὅπως τοῦ Καλαφάτη, Μουσούρου καὶ Βάρδα, ἔμειναν στὴν Κρήτη καὶ σκορπίστηκαν στὶς πόλεις της, ἄλλες πέρασαν στὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως, ἄλλες στὴν Ζάκυνθο, τοῦ Μεταξᾶ καὶ Φωκᾶ στὴν Κεφαλληνία, τοῦ Λάσκαρι στὴν Κέρκυρα καὶ τέλος ἄλλες πῆγαν στὴν Ρώμη νὰ ζητήσουν τὴν προστασία τοῦ πάπα. Ὕστερ' ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ πιθα-

---

1. Βλ. *Inalcık,* Ottoman Methods of Conquest, ἔνθ' ἀν. σ. 123.
2. *Παπαρρηγοπούλου,* Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τ. 5 μέρ. 1 σ. 377, μέρ. 2 σ. 27.
3. Βλ. *O. Dapper,* Description exacte des isles de l'Archipel, Amsterdam 1703, σ. 17. *Bakalopulos,* Thasos, σ. 16.
4. Βλ. *Μαργ. Κωνσταντινίδου,* Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1945, τ. 1 σ. 48. Ἐπίσης τοῦ *αὐτοῦ,* Ἡ Μεσημβρία παρ' Εὐξείνῳ, ΑΘΓΛΘ 21 (1956) 19 - 20.

νὸν ὅτι ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἐκεῖνες οἰκογένειες προέρχονται ὁρισμένες σύγχρονες ὁμώνυμες, ἰδίως ἐκεῖνες, ποὺ κατοικοῦν ἀκόμη στοὺς τόπους τῆς πρώτης καταφυγῆς τῶν προγόνων τους. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς ἐκείνους φυγάδες, ὅπως Λασκάρεις καὶ Παλαιολόγοι, κατατάχθηκαν κάτω ἀπὸ τὶς σημαῖες τῆς βενετικῆς δημοκρατίας ὡς ἀρχηγοὶ τοῦ ἐλαφροῦ σώματος ἱππέων, τῶν Stradioti [1].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ξένα καράβια, σώθηκαν καὶ τέσσαρα κρητικὰ μὲ τὰ πληρώματά τους, ποὺ μὲ στεναγμοὺς καὶ θρήνους βγῆκαν στὸ Αἰγαῖο. Τὰ θλιβερά τους νέα ἔχουν φοβερὴ ἀπήχηση στοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν, ὅπου προσεγγίζουν. Ὅλοι οἱ νησιῶτες νομίζουν πὼς ἦλθε καὶ ἡ σειρά τους. Γι' αὐτὸ ἕνα πράγμα μόνο διαλογίζονται: πῶς νὰ φύγουν [2].

Τὴν 1 Ἰουνίου οἱ Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ μὲ τὸν podestà παραδίδουν στοὺς Τούρκους τὰ κλειδιὰ τοῦ κάστρου [3] καὶ πετυχαίνουν νὰ τοὺς ἀναγνωριστοῦν διάφορα σημαντικὰ προνόμια: ν' αὐτοδιοικοῦνται, ν' ἀσκοῦν ἐλεύθερα τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα, νὰ ἐμπορεύωνται ἀνεμπόδιστα μέσα στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια, νὰ ἐξαιροῦνται τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὸ παιδομάζωμα κ.ἄ. [4]. Ἡ συνθήκη αὐτή, κατὰ τὸν Ἄμαντο, χρησίμευσε ὡς ὑπόδειγμα γιὰ τὴν σύνταξη τῶν γραπτῶν προνομιακῶν ὁρισμῶν, ποὺ παραχωρήθηκαν ἀργότερα σὲ ἄλλους χριστιανικοὺς τόπους [5].

Κατὰ τὴν πολιορκία, τὴν ἄλωση καὶ τὴν τριήμερη σφαγὴ μέσα στὴν Κων-

---

1. *Κ. Δ. Μέρτζιου,* Περὶ Παλαιολόγων καὶ ἄλλων εὐγενῶν Κωνσταντινουπολιτῶν, «Γέρας Κεραμοπούλου» σ. 355 - 372. Πρβλ. καὶ *Ἀ. Μουστοξύδου,* Ἰωάννης Παλαιολόγος καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ αὐτοῦ ἐπωνύμου, «Ἑλληνομνήμων 1 (1843) 295 - 302. *Γ.Ε. Τυπάλδου,* Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετὰ τὴν ἅλωσιν, ΔΙΕΕ 8 (1922) 129 - 157. Γιὰ τοὺς Λασκάρεις ὡς ἀρχηγοὺς σώματος stradioti βλ. καὶ *Börje Knös,* Un ambassadeur de l'hellénisme—Janus Lascaris—et la tradition greco-byzantine dans l'humanisme français, Uppsala - Stockholm - Paris 1945, σ. 66 - 67, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ λοιπὴ βιβλιογραφία στοῦ *Μανούσακα,* Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454), σ. 38 ὑπ. 1.

2. *Ἀραμπατζόγλου,* Φωτίειος Βιβλιοθήκη, 1 σ. 108 ὑπ. 3. Πρβλ. καὶ *M. Manoussakas,* Les derniers défenseurs crétois de Constantinople d'après les documents vénitiens, «Akten des XI Intern. Byzantinisten - Kongresses 1958» 1960, σ. 331 - 340. Βλ. ἀκόμη *Δούκα,* σ. 297 (Grecu, 373). *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 163. Βλ. καὶ R. *Browning,* The Capture of Constantinople in 1453, «Byzantion» 22 (1952) 379 - 387. Τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Browing σημείωμα εἶχε κιόλας ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸν *Ἀραμπατζόγλου,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 108.

3. Δούκας, σ. 297 (Grecu, 391).

4. Βλ. *E. Dallegio d'Alessio,* Le texte grec du traité conclu par les Génois de Galata avec Mehmet II le 1er Juin 1453, «Ἑλληνικά» 11 (1938) 115 - 124, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

5. Βλ. *Κ. Ἀμάντου,* Ἡ Ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «L'Hellénisme Contemporain» ἀναμν. τόμος 1953, σ. 18.

σταντινούπολη βρῆκαν τὸν θάνατο 4.000 περίπου ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά, Ἕλληνες καὶ ξένοι, καὶ σκλαβώθηκαν περισσότεροι ἀπὸ 50.000 [1]. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἄφησαν κανένα μέσα στὴν πόλη, οὔτε Ἕλληνα, οὔτε Φράγκο, οὔτε Ἀρμένιο, οὔτε Ἑβραῖο [2]. Τὴν τέταρτη μέρα ὁ Μεχμὲτ ἐπιτρέπει στοὺς στρατιῶτες του νὰ φύγουν στὶς ἐπαρχίες τους φορτωμένοι μὲ πλούσια λάφυρα καὶ αἰχμαλώτους [3]. Μετὰ τὴν πτώση τῆς βασιλεύουσας παραδίδεται καὶ τὸ τελευταῖο κομμάτι τῆς θρακικῆς γῆς, ἡ Σηλυβρία [4], ἐνῶ ἡ Σκῦρος καὶ οἱ ἄλλες Βόρειες Σποράδες καταλαμβάνονται στὰ 1454 ἀπὸ τοὺς Βενετούς [5].

5. *Ἀπήχηση τῆς Ἁλώσεως. Θρῦλοι καὶ παραδόσεις.*

Ἔτσι ἔσβησε «ἡ κοινὴ τῶν Ἑλλήνων ἑστία, ἡ διατριβὴ τῶν μουσῶν, ἡ τῆς ἐπιστήμης ἁπάσης διδάσκαλος, ἡ τῶν πόλεων βασιλίς» [6]. Ἡ πτώση της εἶχε κοσμοϊστορικὴ σημασία. Ὅ,τι χάθηκε ἦταν κοινὸ κτῆμα τῆς χριστιανοσύνης καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Γι' αὐτὸ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες συγκίνησε καὶ συγκινεῖ ἀκόμη τοὺς καλλιτέχνες, ποιητὲς καὶ σοφοὺς τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς λαούς της, στοὺς Σλάβους, Ρουμάνους, Οὔγγρους, Γερμανούς, Γάλλους, Ἰταλούς, Ἱσπανοὺς ἡ τραγωδία ἐκείνη προκάλεσε εἰλικρινὰ αἰσθήματα θλίψης καὶ πένθους, καθὼς καὶ μεγάλο ἐρεθισμό, τὸν ὁποῖο τὰ συγκρουόμενα ποικίλα συμφέροντα τῶν ἰσχυρῶν δὲν ἄφησαν νὰ ξεσπάση σὲ μιὰ ὀργανωμένη ἐναντίον τῶν Τούρκων ἐκστρατεία [7].

Ἕνα τόσο μεγάλο γενονὸς ἦταν ἑπόμενο νὰ προκαλέση ζωηρὲς συζητήσεις γιὰ τὰ αἴτιά του, ἰδίως στοὺς κύκλους τῶν κληρικῶν καὶ τῶν θρησκόληπτων μαζῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Καὶ ἐπαναλαμβάνονται οἱ γνωστὲς ἑρμηνεῖες: οἱ δυτικοὶ θεωροῦν αἰτία τῆς καταστροφῆς τὶς ἁμαρτίες τῶν ὀρθοδόξων καὶ εἰδικὰ τὸ σχίσμα τοῦ Φωτίου [8], ἐνῶ πάλιν οἱ ὀρθόδοξοι λέγουν ὅτι δὲν ὑπάρ-

1. *Κριτόβουλος*, I, 57, 3.
2. *Isidori Cardinalis*, Universis Christefidelibus, PG 159 στ. 955.
3. *Δούκας*, σ. 312 (Grecu, 391 - 392).
4. *Δούκας*, σ. 258, 610 (Grecu, 321). *Κριτόβουλος*, I, 17, 3.
5. *Bakalopulos*, Les limites de l'empire byzantin jusqu'à sa chute (1453), BZ 55(1962) 63 - 64. *Thiriet*, Régestes 3 σ. 198, 200.
6. *Ἀνδρονίκου Καλλίστου*, Μονῳδία ἐπὶ τῇ δυστυχεῖ Κωνσταντινουπόλει, PG 161 στ. 1131.
7. Βλ. τοὺς ἀφιερωμένους στὴν 500ετηρίδα ἀπὸ τὴν Ἅλωση τόμους, τοῦ «Hellénisme Contemporain», τῶν «Byzantinoslavica», τῆς «Vizantiskij Vremennik» 7 (1953), τῆς «School of Oriental and African Studies» μὲ τὸν τίτλο «The Fall of Constantinople» κ.λ.
8. *Σφραντζῆς*, σ. 310. Περίεργο εἶναι ὅτι οἱ Ἱσπανοὶ δὲν ἔχουν τὴν ἴδια γνώμη μὲ

χει ζήτημα «παρανομίας», ἀλλὰ «μερικῆς παιδείας», ἡ ὁποία ὅμως τοὺς τιμᾶ, γιατὶ αὐτὴν τὴν «παιδεία» τὴν εἶχαν ὑποστῆ καὶ οἱ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς ἅγιοι [1].

Πολλοὶ Ἕλληνες προαισθάνονταν τὴν ἅλωση καὶ τὴν θεωροῦσαν βέβαιη, ἀλλὰ ὅμως ποτὲ δὲν ἤθελαν νὰ πιστέψουν τὸ πράγμα αὐτό. Κάποια κρυφὴ ἐλπίδα εἶχαν ὅτι τὴν τελευταία στιγμὴ κάτι θὰ συνέβαινε, ποὺ θὰ μετέβαλλε ἄρδην τὴν κατάσταση. Προφητεῖες κυκλοφοροῦσαν καὶ παρηγοροῦσαν τὶς λαϊκὲς μάζες. Ἡ ἀδυναμία καὶ ὁ φόβος τοὺς ἔκαναν νὰ ζητοῦν νὰ βροῦν ἐρείσματα στὴν παρέμβαση τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν δυνατὸν ν' ἀφήση ἀνυπεράσπιστη τὴν «βασιλίδα τῶν πόλεων», καὶ τοὺς εἶχαν βυθίσει βαθύτερα στὸν θρησκευτικὸ φανατισμό. Ὅσο κρατοῦσαν τὴν Κωνσταντινούπολη, ἤλπιζαν ὅτι κάποια μέρα θὰ μποροῦσαν ν' ἀπελευθερώσουν καὶ τοὺς ἄλλους ὑπόδουλους ἀδελφούς. Ἡ ἅλωσις ὅμως συνέτριψε τὶς ἐλπίδες τους αὐτὲς καὶ τοὺς φάνηκε πὼς ὁ κόσμος ἔγινε ἄνω κάτω, πὼς ἔγινε κάτι τὸ τρομερό. Τὸ ὀρθόδοξο ποίμνιο ὑποβάλλεται σὲ μεγάλη δοκιμασία. Ἦταν ἄραγε τιμωρία τοῦ θεοῦ, ὅπως πίστευαν οἱ καθολικοί; Οἱ ὀρθόδοξοι ἦταν αἱρετικοί; Μήπως ὁ ἰσλαμισμός, ἡ νέα θρησκεία, εἶναι ἡ ἀληθέστερη; Μιὰ μεγάλη κρίση συγκλονίζει πιὰ τὶς ψυχὲς τῶν ὀρθοδόξων καὶ ὅλη τὴν Ἐκκλησία.

Τὸ πλῆγμα ἦταν βαρύτατο καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔμεινε ἀπαρηγόρητος. Τὸ μαρτυροῦν οἱ σωζόμενοι ὡς σήμερα πάμπολλοι λόγιοι καὶ λαϊκοὶ θρῆνοι, ποιητικοὶ καὶ πεζοί [2], καὶ οἱ πολὺ περισσότεροι ἀκόμη σκοτεινοὶ χρησμοί, θρῦλοι καὶ παραδόσεις [3].

Ἡ ἡρωικὴ προσωπικότητα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ οἱ μυστηριώδεις συνθῆκες τοῦ θανάτου του τάραξαν τὴν λαϊκὴ φαντασία καὶ ἔγιναν αἰτία νὰ διαδοθοῦν πολλὰ γιὰ τὴν τύχη του [4]. Στὶς πρῶτες ἐκεῖνες ὧρες τῆς ταραχῆς καὶ τῶν ἀμφιβολιῶν ἔχουν τὴν ἀρχή τους μερικὲς ἀπὸ τὶς ποικίλες διαδόσεις καὶ τοὺς θρύλους ποὺ κυκλοφόρησαν ἀργότερα καὶ ξαπλώθηκαν σὲ κάθε γωνιὰ τῆς ἐλ-

---

τοὺς ἄλλους καθολικοὺς (*S. Cirac,* Ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 1453 καὶ οἱ Ἱσπανοί, «Πρακτικὰ Θ' Βυζαντ. Συνεδρίου» 2 (1956) 304 - 324. Βλ. ἰδίως σ. 321).

1. *Σφραντζῆς,* σ. 314.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία ποὺ μνημονεύει ὁ Ἄμαντος (Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, σ. 119 - 121)βλ. καὶ ΝΕ 8 (1911) 93, τ. 15(1921)292. *Ἐμ. Κριαρᾶ,* Τὸ ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης, Θεσσαλονίκη 1956. Βλ. ἀκόμη *Γ. Ζώρα,* Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι 1959, σ. 213 - 253, 269 - 283, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ τὸ μόνο δημοτικὸ τραγούδι, ὅσο γνωρίζω, ποὺ μνημονεύει καὶ τὴν ἐξόντωση τῆς οἰκογένειας Νοταρᾶ (*Ἀργ. Γκίσα,* Τραγούδια Κοζάνης, «Ἡμερ. Δυτ. Μακεδονίας 1938, σ. 43 - 44).

3. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία ποὺ μνημονεύω παρακάτω βλ. ΝΕ 4 (1907) 21 - 22, 446 - 454, 486 - 487, τ. 15 (1921) 294. Πρβλ. καὶ νέες παραδόσεις στὸ ΑΘΓΛΘ 1 (1934-35) 60 - 62, τ. 3 (1936 - 37) 95 - 118, 209.

4. Βλ. *Σιδερίδου,* Κωνσταντίνου Παλαιολόγου θάνατος κ.λ., ἔνθ' ἀν. σ. 71, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ληνικῆς γῆς. Ἀκόμη παρατηρήθηκαν καὶ ἀλλοιώσεις ἢ συμφυρμοὶ παλαιῶν παραδόσεων μὲ νέα στοιχεῖα, ὅπως π.χ. συνέβηκε μὲ τὴν ἀμέσως παρακάτω ποὺ κυκλοφοροῦσε πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση. Σύμφωνα μὲ αὐτήν, οἱ Τοῦρκοι θὰ ἔμπαιναν στὴν Πόλη μὲ μεγάλη δύναμη καὶ θὰ καταδίωκαν σφάζοντας τοὺς «Ρωμαίους» ὡς τὸν κίονα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Τότε ἄγγελος Κυρίου κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸν οὐρανὸ θὰ παρέδιδε τὴν ρομφαία του καὶ τὴν βασιλεία σ' ἕναν ἄγνωστο, ἁπλὸ καὶ φτωχοντυμένο (ἀπηχήσεις τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων γιὰ τὸν «πένητα βασιλέα»), ποὺ θὰ στεκόταν κοντὰ στὸν κίονα. Καὶ θὰ τοῦ ἔλεγε· «λάβε τὴν ρομφαία αὐτὴ καὶ ἐκδίκησε τὸν λαὸ τοῦ Κυρίου». Καὶ τότε οἱ «Ρωμαῖοι» θὰ ἔτρεπαν σὲ φυγὴ τοὺς Τούρκους, θὰ τοὺς πετοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ θὰ τοὺς ἔδιωχναν ὡς τὰ σύνορα τῆς Περσίας, σὲ τόπο ὀνομαζόμενο Μονοδένδρι [1], ὡς τὴν Κόκκινη Μηλιά, ὅπως ἀναφέρουν μεταγενέστερες νεοελληνικὲς παραδόσεις. Ἡ ἑρμηνεία τῶν παραδόσεων αὐτῶν, καθὼς καὶ τῶν τουρκικῶν γιὰ τὸ «κόκκινο μῆλο» (kızıl elma), παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες [2].

Ἀνάμεσα στοὺς σχετικοὺς μὲ τὴν μελλοντικὴ συντριβὴ τῶν Τούρκων χρησμοὺς ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ὁ γνωστὸς παλαιὸς γιὰ τὸ «ξανθὸ γένος» [3], ὁ ἀποδιδόμενος στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν Σοφό. Ὁ χρησμὸς αὐτός, προσαρ-

---

1. *Δούκας*, σ. 289 - 290 (Grecu, 365). Πρβλ. καὶ *V. A. Vassiliev*, Anecdota Graeco-Byzantina, Μόσχα 1893, τ. 1 σ. 33, ὅπου παρατίθεται ἡ σχετικὴ προφητεία. Ἡ βυζαντινὴ αὐτὴ παράδοση εἶχε ἐπηρεάσει τόσο τὶς μάζες, ὥστε οἱ φρουροὶ τῶν παραλιακῶν τειχῶν μετὰ τὴν εἴσοδο τῶν Τούρκων στὴν Πόλη ἔριξαν τὰ κλειδιὰ τῶν πυλῶν στὴν θάλασσα περιμένοντας τὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρησμοῦ (*Χαλκοκονδύλης*, Darkò, 2 σ. 160 - 161).

2. Γιὰ τὶς παραδόσεις αὐτὲς βλ. *Barth. Georgieviz*, De Turcarum moribus epitome, Lugdunum 1558, σ. 109 κ.ἑ. μὲ σχόλια. *M. Crusius*, Turcocraecia, Basileae 1584, σ. 494, τὰ ἄρθρα τοῦ *F. W. Hasluck*, The Prophecy of the Red Apple, ἀνατυπωμένο στὸ ἔργο του Christianity and Islam under the Sultans, Oxford 1929, τ. 2 σ. 736 - 740, *Fr. Babinger*, Quizil Elma στὸ «Islam» 12 (1922) 109 - 111, τοῦ *Et. Rossi*, La leggenda turco-bizantina del Pomo Rosso στὸ SBN 5 (1939) 542 - 553 καὶ τοῦ *R. M. Dawkins*, The Red Apple στὸ ΑΘΓΛΘ ἐπίμ. τ. 6 (1941) 401 - 406, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης νεοελληνικὴ παράδοση γιὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Πόλη στὸ ΑΘΓΛΘ 3 (1936 - 37) 209. Πρβλ. καὶ μελέτη *Κ. Ρωμαίου*, Ἡ «Κόκκινη Μηλιά» τῶν ἐθνικῶν μας θρύλων. Προβλήματα σχετιζόμενα μὲ τὴν καταγωγή της, ΕΕΒΣ 23 (1953) 676 - 688, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐλλιπῆ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ *Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους*, Ἡ Κόκκινη Μηλιά, «Ἐπετηρὶς» 2 (1968 - 1969) 9 - 14. Στὰ σχετικὰ μὲ τὶς παραδόσεις γιὰ τὰ «μῆλα» ὡς σύμβολα ἂς μνημονευθοῦν καὶ ὅσα γράφει στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. ὁ περιηγητὴς *Schiltberger* (Travels, σ. 80) γιὰ τὴν σφαῖρα στὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Ἰουστινιανοῦ: «At one time the statue had a golden apple in the hand, and that meant that he had been a mighty emperor over Christians and Infidels; but now he has no longer that power, so the apple has disappeared». Πρβλ. ἄλλες σχετικὲς παραδόσεις στοῦ *Tafur*, Travels, σ. 140 - 141, 144 - 145.

3. Βλ. *Migne*, PG 107 στ. 1150.

μοσμένος στὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μνημονεύεται σὰν παρηγορητικὸς ἐπίλογος στὴν ρωσικὴ «διήγηση γιὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Τὸ κείμενο αὐτὸ γράφτηκε ἴσως στὴν ἀρχὴ στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ Ἕλληνα μὴ Κωνσταντινουπολίτη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1460 [1]. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν μνημονευόμενο στὸ τέλος τοῦ κειμένου αὐτοῦ χρησμό, τὸ «ξανθὸν γένος», ποὺ ἐδῶ ταυτίζεται μὲ τοὺς Φράγκους [2], βοηθούμενο καὶ ἀπὸ τοὺς Κωνσταντινουπολίτες, θὰ νικήση τοὺς Ἰσμαηλίτες, δηλαδὴ τοὺς Τούρκους, καὶ θὰ καταλάβη τὴν Ἑπτάλοφο. Ἡ ἔκφραση ὅμως «ξανθὸν γένος» γρήγορα, ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. κιόλας, ἀποδίδεται στοὺς Ρώσους ἀπὸ σύγχυση ἢ λάθος τῶν ἀντιγραφέων τῶν ρωσικῶν κειμένων, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν προσθήκη ἑνὸς μόνου γράμματος, τοῦ k, μετέβαλαν τὸ rusij rod (ξανθὸ γένος) σὲ ruskij rod (ρωσικὸ γένος) [3].

Ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ παράδοση (ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω) γιὰ τὸν ἄγγελο ποὺ παραδίδει τὴν ρομφαία σ' ἕναν ἄγνωστο, φαίνεται ὅτι προέκυψε, ὕστερ' ἀπὸ τὶς διαδόσεις γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ λόγια γιὰ τὸν νεκρὸ βασιλιά, ποὺ θὰ ξυπνήση ἀπὸ τὸν βαθύ του ὕπνο καὶ θὰ πάρη πάλι τὸ σκῆπτρο[4], καθὼς καὶ ἡ λαϊκὴ γιὰ τὸν «μαρμαρωμένο βασιλιά», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἄγγελος Κυρίου θὰ τὸν «ξεμαρμαρώση», θὰ τοῦ δώση τὸ σπαθὶ ποὺ κρατοῦσε στὴν μάχη καὶ μ' αὐτὸ θὰ κυνηγήση τοὺς Τούρκους καὶ θὰ τοὺς διώξη ὡς τὴν Κόκκινη Μηλιά [5]. Ἡ παράδοση αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ πιὸ ποιητικὴ καὶ ὑποβλητικὴ ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων. Ἡ φήμη τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ τὶς στρατιωτικές του ἱκανότητες, ἐνόσω ἀκόμη ἡγεμόνευε, ἐπιζῆ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του, ὑψωμένη τώρα στὴν σφαῖρα τοῦ θρύλου καὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ. Ἀπὸ αὐτὸν περίμεναν πολλὰ ὁ Βησσαρίων καὶ οἱ κάτοικοι τῶν ὑπολειμμάτων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀκόμη, στὰ χρόνια τῆς δουλείας, περίμεναν οἱ σκλάβοι Ἕλληνες νὰ τοὺς ἐλευθερώση μ' ἕναν τρόπο θαυμαστό. Ἔτσι ὁ Κωνσταντῖνος γίνεται τὸ σύμβολο τῶν πόθων τῆς ἐλευθερίας ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους. Μὲ τὸν ἡρωϊκό του θάνατο ὄχι μόνο ἀνέστησε στὴν φαντασία τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων ἕναν ὡραῖο θρῦλο, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἔσπειρε καὶ τὴν ἐλπίδα γιὰ τὴν προσεχῆ «ἀποκατάσταση» τοῦ γένους, γιὰ τὴν πραγματοποίηση δηλαδὴ τῶν ἰδανικῶν ἐκείνων, πρὸς τὰ ὁποῖα μὲ τόση θέρμη εἶχε ἄλλοτε ὁ ἴδιος ἀποβλέ-

---

1. Βλ. *Braun - Schneider,* ἔνθ' ἀν. σ. 33, 34 - 35.

2. Βλ. *Μ.Θ. Λάσκαρι,* Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα 1800 - 1923, Θεσσαλονίκη 1948, τ. 1 σ. 233 ὑπ. 2. *Cyrill Mango,* The Legend of Leo the Wise, «Zbornik Radova» (Recueil de travaux) τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Βελιγραδίου, τ. 65 (1960) ἀρ. 6 σ. 67 ὑπ. 38. Γιὰ τὴν μνεία τοῦ «ξανθοῦ γένους» καὶ στὶς τουρκικὲς πηγὲς βλ. *B. Spuler* στὸ «Islam» 29 (1949 - 50) 256.

3. *Λάσκαρι,* ἔνθ' ἀν. 231 - 232. *Braun - Schneider,* ἔνθ' ἀν. σ. 33 ὑπ. 75.

4. Βλ. *Πολίτου,* Μελέται - Παραδόσεις, Α' σ. 667 κ.έ. Πρβλ. καὶ *Mango,* ἔνθ' ἀν. σ. 60 - 61.

5. Βλ. *Πολίτου,* ἔνθ' ἀν. σ. 22, 667 κ.έ.

ψει. Προφητικὰ στ' ἀλήθεια ἔμειναν τὰ λόγια ποὺ τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Βησσαρίων, ὅταν τοῦ ἔστειλε τὸ γνωστὸ ὑπόμνημα· «Καὶ θὰ ζήσῃς ἀθάνατος στὴν μνήμη τῶν μεταγενεστέρων, οὔτε θὰ πεθάνουν μαζὶ μὲ τὸ σῶμα ἡ φήμη καὶ τὸ ὄνομά σου, ὅπως γίνεται μὲ τοὺς πιὸ πολλοὺς βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες, ἀλλὰ μὲ τὴν σημερινή σου φήμη θὰ ἔχῃς ἀθάνατη μετὰ τὸν θάνατό σου καὶ τὴν δόξα» [1].

Ἀκόμη καὶ ἄλλοι διάφοροι μῦθοι πλάστηκαν καὶ διαδόθηκαν ἀργότερα στὶς χριστιανικὲς χῶρες γιὰ τὸν δῆθεν θάνατο τῆς ἀνύπαρκτης βασίλισσας καὶ τῶν παιδιῶν τοῦ Κωνσταντίνου [2], ἢ τὸν βιασμὸ αὐτῆς (ὀνόματι Ἑλένης) καὶ τῶν κοριτσιῶν της ἀπὸ τὸν Μεχμὲτ Β', γιὰ τὸν φόνο τοῦ βασιλιᾶ, ἐνῶ προσπαθοῦσε νὰ φύγῃ, γιὰ τὴν διαπόμπευση τῆς κεφαλῆς του κ.λ. [3].

Γενικὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἅλωση οἱ παραδόσεις, ἀλλὰ πρὸ πάντων οἱ διάφοροι σκοτεινοὶ χρησμοί, ποὺ ἀποδίδονται κυρίως στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα τὸν Σοφὸ καὶ οἱ ὁποῖοι μιλοῦν καὶ γιὰ τὴν μελλοντικὴ συντριβὴ τῶν Τούρκων καὶ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Πόλης, διαδίδονται καὶ ἔχουν μεγάλη κυκλοφορία ὄχι μόνο στὶς ἑλληνικὲς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ στὴν Ρωσία καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, ὅπως μαρτυροῦν τὰ πολλὰ σχετικὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχουν διασωθῆ ὡς σήμερα [4]. Ἡ χρησμολογικὴ αὐτὴ φιλολογία δείχνει ὄχι μόνο τὴν συνταρακτικὴ ἀπήχηση τοῦ γεγονότος ἐκείνου στὶς ψυχὲς τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωηρὴ πίστη τῶν Ἑλλήνων στὴν «ἀποκατάστασή» τους. Γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὶς ἐπιδράσεις τῶν χρησμῶν αὐτῶν θὰ μᾶς δοθῆ εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε στοὺς προσεχεῖς τόμους.

Ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τὴν συμβατικὴ ἀρχὴ τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας, ἔστω καὶ ἂν λείψανα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιζοῦν ἀκόμη γιὰ μερικὰ χρόνια, ὅπως π.χ. τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντας, καὶ ἂν ἄλλες ἀκόμη ἑλληνικὲς χῶρες μένουν κάτω

---

1. Βλ. *Λάμπρου*, Ὑπόμνημα Βησσαρίωνος εἰς Παλαιολόγον, ΝΕ 3 (1906) 23.

2. *Γ. Ζώρα*, Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Μωάμεθ Β' τοῦ κατακτητοῦ (κατὰ τὸν ἀνέκδοτον ἑλληνικὸν βαρβερινὸν κώδικα 111 τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης), ΕΕΒΣ 22 (1952) 253 - 254. Πρβλ. *Σάθα*, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, 1 σ. 267 καὶ *Λάμπρου*, Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡ σύζυγος κ.λ., ΝΕ 4 (1907) 446 - 466.

3. Βλ. *Nic. Nicolay*, Les navigations, peregrinations κ.λ., Anvers 1577, σ. 90, 91. Πρβλ. καὶ *Isidori*, Notitia, PG 159 στ. 951. Βλ. ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν διερεύνηση τοῦ προβλήματος τῶν πλαστῶν αὐτῶν διηγήσεων στοὺς *Braun - Schneider*, Bericht über die Eroberung Konstantinopels, σ. 6 ὑπ. 8.

4. Βλ. *Mango*, ἔνθ' ἀν. σ. 78 - 93. Πρβλ. καὶ *Λάσκαρι*, Ἀνατολικὸν Ζήτημα, σ. 230-236. *B. Knös*, Les oracles de Léon le Sage (d'après un livre d'Oracles byzantins illustrés récemment découvert), «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ *Μ. Τριανταφυλλίδη*, Ἀθῆναι 1960, σ. 155 - 188. *Α.Δ. Κομίνη*, Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμοὺς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ΕΕΒΣ 30 (1960) 398 - 412.

ἀπὸ τὴν ἐξουσία τῶν Φράγκων ἡγεμόνων ἢ φραγκικῶν κρατῶν, ὅπως π.χ. ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς κ.λ. Καὶ αὐτὸ γιατὶ ἡ πτώση τῆς Πόλης προδικάζει τὴν τύχη ὅλων τῶν ἄλλων λειψάνων τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ Κωνσταντινούπολη παύει τώρα ν' ἀποτελῆ μεγάλο πολιτιστικὸ κέντρο ἐπικοινωνίας Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Ἀκόμη, διακόπτονται οἱ οἰκονομικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις της μὲ τοὺς γειτονικοὺς ὀρθόδοξους λαούς, Γεωργιανούς, Ρώσους κ.ἄ. [1].

Ἡ πτώση της θὰ εἶχε ἀκόμη ἐπιδράσεις καὶ στὴν ἐπιδείνωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Τούρκων ἀπέναντι τῶν Ἑλλήνων ραγιάδων, στὴν περιφρόνηση αὐτῶν ποὺ δὲν ἔχουν πιὰ κράτος καὶ οὐσιαστικὰ καμιὰ δύναμη. Ἡ ἐξέταση τῆς πτυχῆς αὐτῆς θὰ ἦταν ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ οἱ σχετικὲς πληροφορίες εἶναι μεταγενέστερες ἢ προφορικὲς παραδόσεις καὶ θρῦλοι [2].

1. Βλ. M. Leutchenko, Ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὰ 1453 καὶ οἱ ἱστορικὲς συνέπειες τοῦ γεγονότος αὐτοῦ (ρωσ.), «Viz. Vr.» 7 (1953) 3-8.

2. Βλ. πληροφορίες μεταγενέστερου κειμένου γιὰ τὴν Ἤπειρο· «Καὶ οἱ Ἀγαρηνοὶ ἐστέκοντο μὲ μεγάλην ὑπομονὴν ἕως ὅτου ἐπάρθη καὶ ἡ δυστυχὴς βασιλεία τῶν πόλεων· καὶ εὐθὺς τότε ἔγειναν ὡς λύκοι ἄγριοι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ἐχάλασαν Ἐκκλησίας καὶ Μοναστήρια, ἐχάλασαν τὴν Φοινικόπολιν, τὴν Κόνισσαν, εὔγαλαν τοὺς Χριστιανοὺς ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀργυρόκαστρον, ἔκαυσαν σπίτια, ἔκοψαν πολλοὺς πρώτους Χριστιανούς, καὶ ἔγεινε θρῆνος καὶ κλαυθμὸς ἀπαρηγόρητος. Καὶ εἰς τοὺς αυνστ' χρόνους ἔστειλεν ὁ Βασιλεὺς προσταγὴν εἰς τὰ μέρη ταῦτα καὶ εἰρήνευσαν οἱ Χριστιανοί» (*Πετρίδου*, Χρονικὸν Δρυοπίδος, σ. 24). Βλ. καὶ *Σ. Σωφρονιάδου*, Ἡ Σινασὸς τῆς Καππαδοκίας καὶ τὰ δημοτικά της τραγούδια, Ἀθῆναι 1958, σ. 145-146.

VII. Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Α. Η ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΑΤΟΥ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ (1460)

Μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἀποκτᾶ τὸ ἐπίκεντρο, τὴν φυσικὴ πρωτεύουσα τῶν χωρῶν, ποὺ ἐκτείνονται ἀνάμεσα στὸν Εὐφράτη καὶ στὴν 'Αδριατικὴ θάλασσα, τὸ «κλειδὶν τῆς Ρωμανίας ὅλης», ὅπως λέγει μεταβυζαντινὸς ποιητής [1]. 'Ο νεαρὸς σουλτάνος παρουσιάζεται μὲ τεράστιο κῦρος καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη δύναμη, γιὰ νὰ ὀργανώση ἀπολυταρχικὰ τὴν αὐτοκρατορία του [2].

Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος παρουσιάζεται τώρα μὲ τὴν ἑξῆς ὀργάνωση, κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Χαλκοκονδύλη: Οἱ εὐρωπαϊκὲς χῶρες του διαιροῦνται σὲ 36 σαντζάκια καὶ οἱ μικρασιατικὲς σὲ 40. Τὰ εἰσοδήματα τῶν σαντζὰκ μπέηδων προέρχονται ἀπὸ τὸ σουλτανικὸ ταμεῖο καὶ κυμαίνονται ἀπὸ 20.000 χρυσὰ νομίσματα καὶ κάτω. 'Υπάρχουν ὅμως καὶ οἱ πασάδες τῶν μεγάλων πόλεων, ὅπως π.χ. τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Σκοπίων, τῆς Φιλιππουπόλεως κ.λ., οἱ ὁποῖοι σὲ καιρὸ πολέμου ἀκολουθοῦν τοὺς σαντζὰκ μπέηδες. Οἱ πασάδες τῶν πόλεων καὶ οἱ σαντζὰκ μπέηδες τῆς Εὐρώπης ὑπάγονται πάλιν ὑπὸ τὸν στρατηγὸ τῆς Εὐρώπης [3] καὶ οἱ τῆς Μ. 'Ασίας, καθὼς καὶ οἱ ἀνεξάρτητοι ἡγεμόνες, ὑπὸ τὸν στρατηγὸ τῆς 'Ανατολῆς. 'Η ἀνώτατη ὅμως ἐξουσία εἶναι συγκεντρωμένη στὰ χέρια τῶν μεγάλων ἀξιωματούχων τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ σουλτάνου, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνο ἔχουν μεγάλα εἰσοδήματα ἀπὸ τὸ σουλτανικὸ ταμεῖο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ δῶρα τῶν σαντζὰκ μπέηδων καὶ τῶν κατὰ τόπους πασάδων. 'Επίσης μεγάλη δύναμη ἔχουν καὶ οἱ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τοῦ σουλτάνου, ἀγγελιοφόροι, σύμβουλοι, διαχειριστὲς τῶν προσόδων, ὁ γραμματεύς, ὁ ὁποῖος ἐλέγχει τοὺς λογαριασμοὺς τῶν ἐσόδων, καὶ ἄλλοι γραμματικοί, ποὺ συντάσσουν τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ φερμάνια (σουλτανικὰ διατάγματα).

Οἱ πηγὲς τοῦ σουλτανικοῦ πλούτου εἶναι ποικίλες. Εἰσπράττεται φόρος 900.000 χρυσὰ νομίσματα ἀπὸ τοὺς ραγιάδες τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἐπίσης ἡ δεκάτη (τὴν ὁποία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεχμὲτ Β' ἄρχισαν νὰ τὴν πληρώνουν καὶ οἱ Τοῦρκοι), καθὼς καὶ ὁ φόρος τῶν προβάτων. 'Εκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτούς, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι δασμοί, ποὺ πηγαίνουν στὸ σουλτανικὸ ταμεῖο, γιὰ τὰ ἄλογα, καμῆλες, μουλάρια καὶ βόδια (περίπου 300.000), ἐπίσης πρόσοδοι ἀπὸ τὰ

1. *Elissen,* Analekten, 3 σ. 190.
2. Βλ. *Inalcık,* Osmanlı hukuna giriş, σ. 9.
3. Εἶναι ὁ Ρούμελη βαλεσή.

μισθώματα (250.000), ἀπὸ τὶς φορβές, καμῆλες καὶ μουλάρια (50.000). Ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοι ποικίλοι φόροι, ἀπὸ τὰ τελωνεῖα, ρύζι, χαλκό, στυπτηρίες καὶ ἀπὸ πάμπολλες ἄλλες πηγές. Γενικὰ τὰ ἔσοδα τῆς χώρας, ὅσα συρρέουν στὸ σουλτανικὸ ταμεῖο (χαζνὰ) καὶ στοὺς ἀξιωματούχους του, ὑπολογίζονται σὲ 14.000.000 βενετικὰ χρυσὰ νομίσματα. Ἀπὸ τὸ σουλτανικὸ ταμεῖο εἰσπράττουν κατὰ τριμηνία τὸν μισθό τους οἱ γενίτσαροι, καρίπηδες, σιλικτάρηδες, σπαχῆδες καὶ οἱ λοιποὶ «τῶν θυρῶν». Γενικὰ ἀπὸ τὰ ἔσοδα ξοδεύονται γιὰ μισθοὺς ὑπαλλήλων 9.000.000 χρυσὰ νομίσματα [1].

1. Ἀκαταστασία στὴν Πελοπόννησο καὶ πρώτη ἐκστρατεία τοῦ Μεχμὲτ Β′ (1458).

Μὲ τὴν πτώση λοιπὸν τῆς μεγάλης ἀκροπόλεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποκτᾶ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος συνοχὴ καὶ δύναμη. Τώρα ἀρχίζει μιὰ νέα περίοδος κατακτήσεών του. Ἡ ὑποταγὴ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν ἦταν ζήτημα χρόνου. «Ἡ πτώση τῆς Πόλης, θρηνεῖ ὁ σύγχρονος Ματθαῖος Καμαριώτης, ἔχει καταβάλει τὸ ἠθικὸ ὅλων· καὶ ὅλοι φοβοῦνται γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Κανεὶς δὲν ἔχει ἐμπιστοσύνη στὴν ἐλευθερία του· ὅλοι περιμένουν ὅτι θὰ ἐκστρατεύσῃ ὁ βάρβαρος. Γι' αὐτὸ ἀπὸ φόβο ἄλλοι τοῦ πληρώνουν φόρους, χωρὶς μ' αὐτὸ νὰ νιώθουν ἀσφάλεια, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι ἕτοιμοι νὰ κάμουν τὸ ἴδιο...» [2].

Ἔτσι στὴν Πελοπόννησο ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ καὶ λεηλασία τοῦ Τουραχὰν ὡς τὸν κόλπο τῆς Μεσσηνίας (Ὀκτώβριος 1452), τόσο τρομοκράτησε τοὺς ἀδελφοὺς Παλαιολόγους καὶ τοὺς ἄρχοντες, ὥστε νὰ σκέπτωνται νὰ φύγουν στὴν Ἰταλία. Μόνον ἡ εἰρηνικὴ στάση τοῦ σουλτάνου τοὺς καθησύχασε. Ἐξακολούθησαν βέβαια νὰ εἶναι φόρου ὑποτελεῖς [3]. Ἡ φοβία ὅμως αὐτὴ τῶν δεσποτῶν δὲν ἔμεινε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ἐποίκους, οἱ ὁποῖοι ἐκμεταλλευόμενοι τὴν ἀδυναμία τους ἄρχισαν νὰ συνεννοοῦνται μεταξύ τους καὶ νὰ ἐκδηλώνουν τὴν ἀπειθαρχία τους μὲ στασιαστικὲς κινήσεις. Οἰκονομικὰ ἀκόμη κίνητρα, συγκεκριμένα καταπιέσεις, φαίνεται ὅτι τοὺς ἔσπρωχναν ἐπίσης πρὸς τὴν ἀναρχία [4]. Σ' αὐτὴν πρωτοστατοῦσε ὁ Πέτρος ὁ Χωλός, ἄνδρας χωρὶς ἠθικὲς ἀρχές, ἀλλὰ ἐπιτήδειος [5].

---

1. Βλ. *Χαλκοκονδύλη*, Darkó, 2 σ. 197 - 201. Γιὰ τὰ τιμάρια κ.λ. στὴν ἐποχὴ τοῦ Μεχμὲτ Β′ βλ. *Serif Bastav*, Ordo Portae. Description grecque de la Porte et de l' armée du Sultan Mehmed II, éditée, traduite et commentée, Budapest 1947, σ. 10.
2. *Ματθαίου Καμαριώτου*, Θρῆνος, PG 160 στ. 1065.
3. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 148, 169, 406 Πρβλ. καὶ *Κριτόβουλο*, I, 74, 1 - 3.
4. Βλ. *Dölger*, Politische und geistige Strömungen im sterbenden Byzanz, JÖBG 3 (1954) 9.
5. *Χαλκοκονδύλης*, Darkó, 2 σ. 169 - 170.

Στὴν ἐξέγερσή τους οἱ Ἀλβανοὶ θὰ ἐνθαρρύνθηκαν καὶ ἀπὸ τὴν μεγάλη φθορὰ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Πελοποννήσου. Οἱ ἀλλεπάλληλες εἰσβολὲς τοῦ Τουραχὰν μπέη τῆς Θεσσαλίας στὴν Πελοπόννησο στὰ 1423, 1431, 1446 καὶ 1452 [1] εἶχαν προκαλέσει μεγάλες λεηλασίες καὶ καταστροφὲς καὶ θὰ εἶχαν ἀραιώσει τοὺς πληθυσμοὺς τῶν χωριῶν καὶ πόλεων, ποὺ βρίσκονταν στοὺς δρόμους τῶν εἰσβολέων. Ἡ Κόρινθος στὰ 1436 κιόλας ἀναφέρεται πολὺ ἐρημωμένη [2]. Οἱ Ἀλβανοὶ θὰ εἶχαν πάθει πολὺ λιγότερες συμφορές, ἀφοῦ ἦταν νομάδες καὶ δὲν εἶχαν πουθενὰ μόνιμη ἐγκατάσταση [3].

Στὶς ἀρχὲς ἡ ἐξέγερσή τους εἶχε καὶ χαρακτήρα ἐθνικό, ὅπως μᾶς λέγει ὁ Χαλκοκονδύλης. Τὸ ἐθνικὸ ὅμως κήρυγμα φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ζωηρὴ ἀπήχηση στοὺς νομάδες ἐκείνους, γιατὶ τοὺς βλέπουμε νὰ δείχνωνται πρόθυμοι νὰ θέλουν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τοὺς δεσπότες. Ἐμποδίζονται ὅμως [4] πιθανὸν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς των καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἐκείνους ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονται ν' ἀποτινάξουν τὴν κυριαρχία τῶν Παλαιολόγων καὶ νὰ γίνουν ἀνεξάρτητοι. Ἀφότου μάλιστα αὐτοὶ προβάλλουν ὡς ἡγεμόνα τὸν Μανουὴλ Κανταχουζηνό [5], ἡ ἀνταρσία παίρνει ἔκταση καὶ προκαλεῖ μεγάλες καταστροφὲς στὴν χώρα [6].

Μέσα σὲ λίγο διάστημα οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ ἀνοικονόμητοι Ἕλληνες ἄρχοντες κυριεύουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Πελοποννήσου καὶ φέρνουν σὲ πολὺ δύσκολη θέση τοὺς ἀδελφοὺς Παλαιολόγους. Τότε ἐπεμβαίνει ὁ σουλτάνος, ἴσως γιατὶ φοβᾶται ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῶν Ἀλβανῶν θὰ τοῦ δημιουργοῦσε ἄλλες δυσχέρειες, παράλληλες πρὸς ἐκεῖνες ποὺ εἶχε δοκιμάσει ὁ πατέρας του πολεμώντας τὸν Σκεντέρμπεη στὴν Ἀλβανία. Γι' αὐτὸ προτίμησε νὰ βοηθήση τὸ ἀδύνατο μέρος. Ἔτσι τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1453 στέλνει στὴν Πελοπόννησο τὸν Ὀμάρ, τὸν γιὸ τοῦ Τουραχάν, καὶ ὕστερ' ἀπὸ ἕνα χρόνο τὸν ἴδιο τὸν γηραιὸ στρατηγό, ὁ ὁποῖος συμπράττοντας μὲ τὶς δυνάμεις τῶν Παλαιολόγων καὶ ὕστερ' ἀπὸ σκληροὺς ἀγῶνες ἀνάγκασε τοὺς ἀντιπάλους του ν' ἀναγνωρίσουν τὴν κυριαρχία τῶν δεσποτῶν [7]. Τότε, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1454, ὁ σουλτάνος ἐπιθυμώντας τὴν εἰρήνευση τῆς χώρας ἀπευθύνεται σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ Ἀλβανοὺς ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου ποὺ εἶχαν καταφύγει στὶς βενετικὲς κτήσεις, τὸν Μανουὴλ Ραούλ, Σοφιανό, Δημήτριο Λάσκαρι, τοὺς Διπλοβατατζαίους, Καβα-

1. Βλ. *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 1 σ. 196 - 198, 212, 233 - 234.
2. *Pero Tafur,* Travels, σ. 49.
3. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 170.
4. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 170. Ἔτσι νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἑρμηνευθῆ ἡ φράση του· «καὶ ὥρμηντο μὲν ὡς ξυμβήσοντες τοῖς ἡγεμόσι, μετὰ δὲ διεκωλύθησαν». Ἡ λατινική του μετάφραση δὲν εἶναι σωστή.
5. Γι' αὐτὸν βλ. *D. M. Nicol,* The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100 - 1460, Washington, D.C., 1968, σ. 201 - 203.
6. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 170.
7. Βλ. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 170 - 175. *Σφραντζῆς,* σ. 383, 385. Γιὰ τὴν ἀλληλομαχία βλ. καὶ *Thiriet,* Régestes 3 σ. 199 κ.ἑ.

καίους, Παγωμεναίους, Πετρομπουαίους, κ.λ. καὶ τοὺς παρακινεῖ νὰ γυρίσουν στὶς πατρίδες τους, ὅπου τοὺς ὑπόσχεται ὅτι θὰ ζήσουν καλύτερα ἀπὸ πρίν [1].

Ἡ εἰρήνευση ὅμως αὐτὴ ἦταν εἰκονική. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναταραχὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται. Εἶναι μιὰ συγκεχυμένη κατάσταση, ποὺ τὴν κάνει περισσότερο σκοτεινὴ ἡ ἔλλειψη σαφῶν εἰδήσεων. Οἱ κάτοικοι, Ἕλληνες καὶ Ἀλβανοί, ταλαιπωρημένοι ἀπὸ τὶς ἐχθρικὲς εἰσβολὲς καὶ τὶς ἀλληλομαχίες τῶν ἀρχόντων καὶ ἐξαθλιωμένοι οἰκονομικά, ἀρνοῦνταν νὰ πληρώσουν φόρους, ἂν κάποιος (καὶ ἀσφαλῶς ἐννοοῦσαν τὸν σουλτάνο) δὲν χώριζε μεταξύ τους τὴν χώρα καὶ δὲν ἔκανε μαζί τους σύμβαση μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους. Πάντως δὲν ἔγινε τίποτε ἀπ' αὐτά. Τὰ πράγματα δὲν εἶχαν πάρει καλὸ δρόμο καὶ δὲν ἐπρόκειτο νὰ τελειώσουν καλά [2].

Ἡ κατάσταση ὅμως αὐτὴ δὲν ἐμπόδιζε τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Παλαιολόγους νὰ κολακεύη καὶ νὰ ζητῆ νὰ προσεταιριστῆ μὲ τὸ μέρος του τοὺς δυνατοὺς Ἕλληνες καὶ Ἀλβανούς, καθὼς καὶ ὁρισμένους πρόσφυγες τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3], καὶ νὰ φιλοδοξῆ νὰ ἡγεμονεύση μόνος του στὴν Πελοπόννησο μὲ τὴν βοήθεια τῆς Δύσης. Ἔτσι στὰ 1455 ἔστειλαν χωριστὰ στὶς αὐλὲς τοῦ πάπα Καλλίστου Γ', τοῦ δούκα τοῦ Μιλάνου Φραγκίσκου Σφόρτσα καὶ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Καρόλου Ζ', ὁ Θωμᾶς τὸν γνωστὸ λόγιο καὶ ὀπαδὸ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο καὶ ὁ Δημήτριος τὸν Φραγκούλιο Σερβόπουλο, γιὰ νὰ ὑποκινήσουν τὴν ὀργάνωση σταυροφορίας [4]. Γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα εἶχε δείξει ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ὁ πάπας ὑποκινούμενος ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ὅπως θὰ ἴδοῦμε στὸ προσεχὲς κεφάλαιο.

Ἡ ἀδυναμία τῶν δεσποτῶν νὰ πληρώσουν τὸν φόρο ὑποτελείας, οἱ ἐσωτερικὲς ταραχὲς καὶ οἱ διπλωματικὲς ἀποστολὲς ἀνησυχοῦσαν καὶ ἐξόργιζαν τὸν σουλτάνο. Γι' αὐτὸ τὸν χειμώνα τοῦ 1457 ἑτοιμάζεται νὰ ἐκστρατεύση ἐναντίον τῆς Πελοποννήσου [5]. Οἱ προετοιμασίες δὲν διέφυγαν τὴν προσοχὴ καὶ τὴν ἀγωνία τῶν σκλάβων Ἑλλήνων. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ πρέπει ν' ἀναχθῆ ἡ θερμὴ παράκληση καὶ εὐχή, ποὺ ἀναπέμπει πρὸς τὸν θεὸ μέσα ἀπὸ τὸ γαλήνιο περιβάλλον τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου ὁ πρώην πατριάρχης Γεννάδιος. «Ἐπιτρόπευσε, ἄριστε κυβερνήτη, καὶ ἐμᾶς καὶ τὴν μικρὴ αὐτὴ γῆ ποὺ μᾶς ἔμεινε... Κυβέρνησε αὐτὲς τὶς πόλεις καὶ ἐμᾶς μαζὶ μὲ αὐτές, ποὺ ἔχουν ἀπομείνει στὸ ταλαίπωρό μας γένος γιὰ πατρίδα καὶ γιὰ κρατικὴ ἐξουσία, καὶ ὁδήγησέ τες,

---

1. *Miklosich - Müller,* Acta et diplomata, 3 σ. 290.
2. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 176. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Χαλκοκονδύλη εἶναι βραχὺ καὶ σκοτεινό. Πρβλ. καὶ σ. 202.
3. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 175 - 176.
4. Βλ. *Λάμπρου,* Ἀργυροπούλεια, σ. λθ' - μ'. Τοῦ *αὐτοῦ,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 196 - 197, 205 - 206.
5. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 202.

αἰώνιε καὶ μεγαλοδύναμε καὶ σοφώτατε κυβερνήτη, σὲ λιμάνι σωτηρίας» [1].

Ὁ σουλτάνος ξεκίνησε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1458 ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, διέσχισε τὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο καὶ εἰσέβαλε στὸν Πελοπόννησο στὶς 15 Μαΐου. Τὴν πρώτη ἀντίσταση βρῆκε στὸν Ἀκροκόρινθο (βλ. εἰκ. 26), ποὺ τὸν ὑπερ-

26. *Ἀκροκόρινθος.*

άσπιζε ὁ Νικηφόρος Λουκάνης. Ἄφησε ἐκεῖ ἐμπρὸς τὰ στρατεύματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὰ κανόνια του καὶ ὁ ἴδιος προχώρησε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ λεηλατώντας καὶ συντρίβοντας παντοῦ τὴν ἀντίσταση τῶν ἑνωμένων τώρα ἐμπρὸς στὸν κίνδυνο Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν. Μέσα σὲ δύο μῆνες κυριεύει ἐπίκαιρα καὶ ὀχυρὰ κάστρα, ὅπως τὸ Πολύφεγγο (τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1729 τὸ βρίσκει ὁ Fourmont ἐρειπωμένο μὲ 200 ἐκκλησίες, ὅπως γράφει), τὸν Ταρσὸ καὶ τὸ Μουχλίο στὸ σημερινὸ δρόμο Ἄργους - Τριπολιτσᾶς, ἀνάμεσα στὰ βουνὰ Παρθένιο καὶ Ἀρτεμίσιο, στρέφεται ἔπειτα μὲ σύντομες πορεῖες πρὸς ΒΔ., μέσα ἀπὸ τὴν δύσ-

---

1. Βλ. *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια, 2 σ. 152 - 157, 158 - 160. Ἡ γνώμη τοῦ *Λάμπρου* (ἔνθ' ἀν. 2 σ. ιστ' - ιζ') καὶ τοῦ *Κ. Ἀμάντου*, (Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, σ. 138) ὅτι τὰ δύο αὐτὰ κείμενα ἀνάγονται στὶς ἀρχὲς τοῦ 1454, λίγο μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Γενναδίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἀνατρέπονται ἀπὸ τὴν φράση τῆς εὐχῆς «ἀλλὰ καὶ πρὸ μικροῦ τὸ πονηρὸν τοῦτο τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος ... δυνάμει ἀδοκήτῳ ἐπελθούσῃ ἐκόλασας» (*Λάμπρου*, ἔνθ' ἀν. 2 σ. 159), γιατὶ προϋποθέτει τὴν συντριβὴ τῆς ἀνταρσίας τῶν Ἀλβανῶν, ποὺ εἶχε συντελεστῆ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1454.

βατη καὶ ὀρεινὴ περιοχὴ τοῦ Μαινάλου καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου, καὶ φθάνει στὸν κόλπο τῆς Πάτρας. Οἱ κάτοικοι τὴν ἐγκαταλείπουν φεύγοντας πρὸς τὶς βενετικὲς κτήσεις τῆς Πελοποννήσου καὶ πρὸς τὴν Ναύπακτο. Μένει μόνο μιὰ φρουρὰ στὴν ἀκρόπολη. Ὁ σουλτάνος διαρπάζει τὴν πόλη καὶ ὕστερ' ἀπὸ μερικὲς ἡμέρες πολιορκίας παραλαμβάνει μὲ ὅρους καὶ τὴν ἀκρόπολη. Ἐκεῖ μένει λίγο, θαυμάζει τὴν ἐπίκαιρη θέση καὶ τὴν εὐφορία τῆς περιοχῆς, καὶ φροντίζοντας γιὰ τὸν ἀνασυνοικισμὸ τῆς Πάτρας καλεῖ μὲ ντελάληδες πίσω ἐκείνους, ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ ξανακατοικήσουν ἐλεύθερα, νὰ πάρουν κτήματα καὶ ν' ἀπαλλαγοῦν γιὰ μερικὰ χρόνια ἀπὸ τοὺς φόρους. Κατόπιν βαδίζοντας κατὰ μῆκος τῆς παραλίας τοῦ Κορινθιακοῦ παραλαμβάνει μὲ ὅρους τὸ Αἴγιο καὶ παρασύροντας σὰν χείμαρρος τὸ πᾶν ξαναγυρίζει ὕστερ' ἀπὸ 4 περίπου μῆνες ἐμπρὸς στὸν Ἀκροκόρινθο, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ προβάλλη ἀκόμη ἀντίσταση [1], ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι κατέστρεφαν τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, γιὰ νὰ παρασκευάσουν τὰ βλήματα τῶν τηλεβόλων [2]. Ὁ σουλτάνος παύει ἀμέσως τὶς ἐπιχειρήσεις καὶ μετακινεῖ τὰ στρατεύματά του σὲ ἐπίκαιρες θέσεις γύρω ἀπὸ τὸ κάστρο, ὥστε νὰ ἐξαναγκάση τοὺς ὑπερασπιστές του νὰ ὑποκύψουν ἀπὸ τὶς κακουχίες καὶ τὴν πείνα. Μολαταῦτα ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Δημητρίου καὶ γυναικάδελφός του Ματθαῖος Ἀσάνης κατορθώνει μιὰ νύχτα μὲ 70 ἄνδρες, ποὺ κουβαλοῦσαν σιτάρι, νὰ περάση ἀπαρατήρητος μέσα ἀπὸ τὶς τουρκικὲς θέσεις καὶ ν' ἀνέβη στὸν Ἀκροκόρινθο. Ὁ Ἀσάνης εἶχε ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Δημήτριο νὰ τονώση τὸ ἠθικὸ τῶν πολιορκημένων καὶ νὰ ἐπιχειρήση, ἂν ἦταν δυνατόν, νὰ διαπραγματευθῆ μὲ τὸν σουλτάνο τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης, χωρὶς νὰ δεχθῆ ν' ἀποχωρήση ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Ὁ Ἀσάνης ὅμως, μόλις εἶδε τὴν δύσκολη θέση τῶν πολιορκημένων, ἔσπευσε νὰ παραδώση τὸν Ἀκροκόρινθο καὶ νὰ δεχθῆ τοὺς σκληροὺς ὅρους τοῦ σουλτάνου. Σύμφωνα μὲ αὐτούς, παρέδιδαν στὸν σουλτάνο, ὅ,τι εἶχε καταλάβει ὁ ἴδιος, δηλαδὴ τὸ τρίγωνο, τὸ ὁποῖο σχηματίζεται μὲ βάση τὴν βόρεια περιοχὴ τῆς Πελοποννήσου καὶ μὲ κορυφὴ τὸ Μουχλίο. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀνῆκε κυρίως στὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο καὶ ἀποτελοῦσε τὸ 1/3 περίπου τῆς χερσονήσου. Οἱ ἀδελφοὶ Παλαιολόγοι θὰ περιορίζονταν στὸ ὑπόλοιπο μέρος, θὰ πλήρωναν ἐτήσιο φόρο 3.000 χρυσὰ νομίσματα καὶ θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καλέσουν τὸν σουλτάνο, ἂν ἐπιχειροῦσε κανεὶς νὰ τοὺς ἐπιτεθῆ [3].

Ἐκπληκτικὸ βέβαια ἦταν ὅτι ὁ Ἀσάνης καὶ μαζί του ὁ φρούραρχος τῆς Κορίνθου Νικηφόρος Λουκάνης προεξοφλώντας τὴν γνώμη τοῦ Θωμᾶ παραχω-

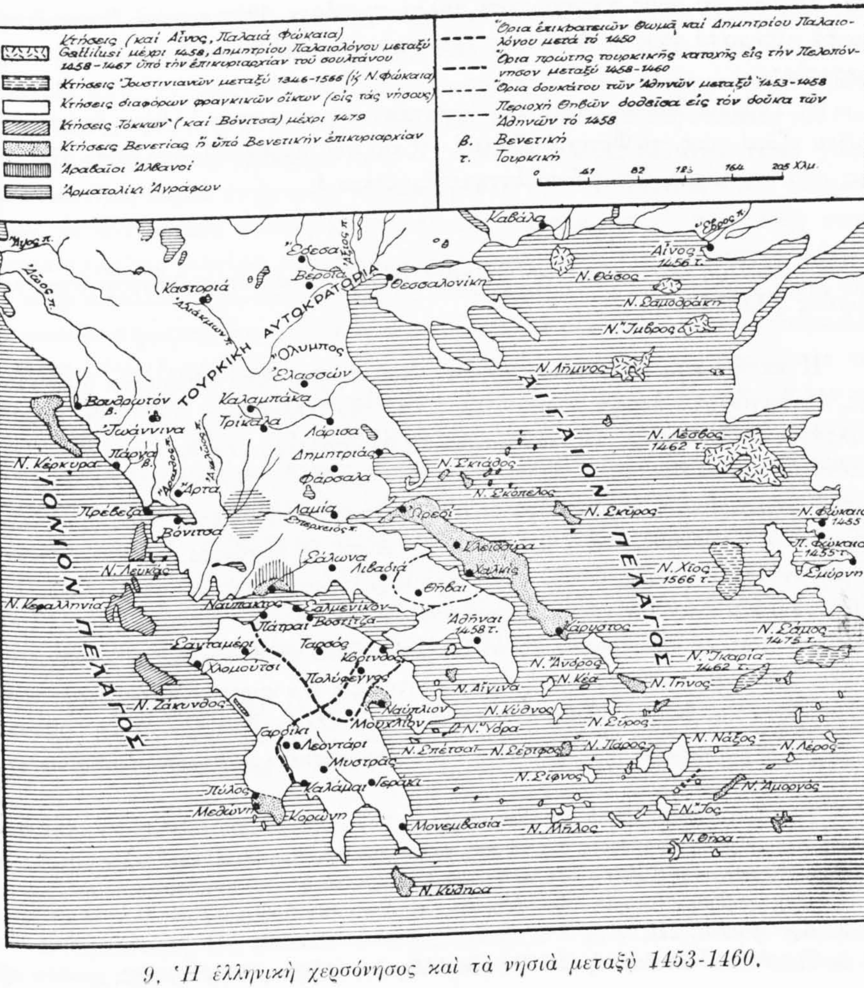
---

1. Βλ. *Σφραντζῆ,* σ. 387. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 203 κ.ἑ. *Κριτόβουλο,* III, 3 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Εὐγ. Δαρκό,* Περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τοῦ Μουχλίου, ΠΑΑ 6 (1931) 22 - 29. Τοῦ *αὐτοῦ,* Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρείπια τοῦ Μουχλίου, ΕΕΒΣ 10 (1933) 454 - 482. Γιὰ τὸ Πολύφεγγο βλ. *H. Omont,* Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris 1902, τ. 1 σ. 577, 583.

2. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2. σ. 207.

3. *Κριτόβουλος,* III, 6, 3 - 8. Πρβλ. καὶ *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 207 - 211.

ροῦσαν ἐδάφη του στὸν σουλτάνο. Ὁ Θωμᾶς, ὅταν συναντήθηκε μαζί τους, «μαζὶ μὲ τοὺς προαναφερμένους ἐκτελεστὲς τέτοιων ἀξιέπαινων ἔργων», ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει εἰρωνικὰ ὁ Σφραντζῆς, βρέθηκε ἐμπρὸς σὲ τετελεσμένο γεγονός. Ἄλλωστε, κατὰ τὰ λεγόμενά τους, ἡ λύση αὐτὴ ἦταν ἡ μόνη συμφέρουσα. Ἀμέσως λοιπὸν ἔσπευσε νὰ δεχθῆ τοὺς ὅρους, χωρὶς καμιὰ ἀντίρρηση, καὶ παρέδωσε τὰ ἐδάφη «ὡς λάχανα κήπου». Τὰ γεγονότα ἐκεῖνα προκάλεσαν τὴν δυσφορία ὄχι μόνο τῶν δεσποτῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγανάκτηση τῆς κοινῆς γνώμης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω πικρόχολα σχόλια τοῦ Σφραντζῆ καὶ ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Κριτοβούλου. Ἐκεῖνο ποὺ θεωρήθηκε πρὸ πάντων βαρύτατο σφάλμα ἦταν ἡ παράδοση τοῦ Ἀκροκορίνθου, γιατὶ τὸ κάστρο ἐκεῖνο βρισκόταν σὲ ἐπί-

9. Ἡ ἑλληνικὴ χερσόνησος καὶ τὰ νησιὰ μεταξὺ 1453-1460.

καιρη θέση καὶ ὁ κάτοχός του ἐξουσίαζε τὴν Πελοπόννησο. Ἔτσι δημιούργησε ὁ σουλτάνος ἕνα μεγάλο προγεφύρωμα σ' αὐτὴν γιὰ ἐνδεχόμενες μελλοντικὲς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν Παλαιολόγων (βλ. χάρτη 9). Διοικητὴ τῶν πελοποννησιακῶν κτήσεών του διόρισε τὸν Ὀμάρ, γιὸ τοῦ Τουραχάν [1]. Αὐτὸ ἦταν τὸ τέλος τῆς πρώτης ἐκστρατείας τοῦ Μεχμὲτ Β' στὴν Πελοπόννησο.

Ἐπιστρέφοντας στὶς ἀρχὲς φθινοπώρου ὁ Μεχμὲτ Β' στὴν Ἀδριανούπολη διέκοψε τὴν πορεία του γιὰ 4 ἡμέρες γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀκρόπολη, ποὺ τὴν εἶχε παραδώσει στὸν Ὀμὰρ ὁ Φράγκος Ἀτζαγιώλης, ὁ τελευταῖος τῶν Φράγκων δυναστῶν τῆς Ἀττικῆς [2]. Ὁ φιλάρχαιος σουλτάνος θαύμασε τὰ σωζόμενα ἀρχαῖα μνημεῖα της, πρὸ πάντων τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ παλαιὸ μεγαλεῖο φέρθηκε μὲ εὐμένεια πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ἀθήνας καὶ τοὺς παραχώρησε πολλὰ προνόμια. Οὐσιαστικὰ ἔκανε δεκτὰ ὅλα τὰ αἰτήματά τους [3]. Ἀπό τότε χρονολογοῦνται τὰ προνόμιά τους ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Οἱ Τοῦρκοι ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Ἀθήνα ἔκτισαν τὸ πρῶτο τζαμί τους, τὸ Φετιχιὲ τζαμισὶ (τζαμὶ τοῦ πορθητῆ), στὸ μέσο τῆς πόλης, στὸ «παζάρι», ὅπως ὀνομάστηκε ἀργότερα [4].

2. *Δεύτερη ἐκστρατεία τοῦ Μεχμὲτ Β' καὶ κατάλυση τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως (1460).*

Ἡ κατάσταση στὴν Πελοπόννησο, ποὺ ἄφησε τόσα σπέρματα ἀναταραχῆς, ἐπιδεινώθηκε ἀκόμη περισσότερο, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1458, ὅταν ὁ σουλτάνος ἐπιδιώκοντας νὰ σταθεροποιήση περισσότερο τὴν θέση του στὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ διασπάση τὶς δυνάμεις τῶν δεσποτῶν ζήτησε σὲ γάμο τὴν κόρη τοῦ Δημητρίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀρχίσει νὰ προσανατολιζεται πρὸς συνεννοήσεις μὲ τοὺς Τούρκους, ἐνῶ ὁ Θωμᾶς μὲ τὴν Δύση. Οἱ ἄρχοντες, ἐξακολουθώντας τὶς μηχανορραφίες τους, ὠθοῦν τὸν πικραμένο Θωμᾶ ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του Δημητρίου καὶ ἐναντίον τῶν κτήσεων τοῦ σουλτάνου, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1459. Νομίζουν πὼς μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν ἀνεξάρτητοι φεουδάρχες. Ὁρισμένοι μάλιστα, ποὺ εἶχαν ἀποτινάξει τὴν κυριαρχία τῶν δεσποτῶν, λεηλατοῦσαν καὶ ἔκαιαν ὁ ἕνας τὴν περιοχὴ τοῦ ἄλλου. Καὶ σὰν νὰ μὴ ἔφθαναν ὅλ' αὐτά, οἱ τουρκικὲς φρουρὲς τῶν πελοποννησιακῶν κάστρων προβαίνοντας

1. Βλ. *Κριτόβουλο,* ΙΙΙ, 8 - 9, *Σφραντζῆ,* σ. 337 - 338. Πρβλ. καὶ *Ἀποστ. Βακαλοπούλου,* Νεοελληνικὴ παράδοσις διὰ τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας προνόμια τῶν Δερβενοχωριτῶν Κορίνθου, Θεσσαλονίκη 1941.
2. *Γρηγοροβίου,* Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, τ. 2 σ. 384-390.
3. *Κριτόβουλος,* ΙΙΙ, 9 4-7.
4. *Τραυλοῦ,* Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1960 σ. 182.

σὲ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν δυνάμεων τοῦ Θωμᾶ συμπλήρωναν τὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς.

Οἱ μεγάλες ζημίες προκάλεσαν τὴν ἀπόγνωση καὶ τὸν ἀναβρασμὸ τῶν κατοίκων ἐναντίον τῶν Παλαιολόγων, ποὺ εἶχαν δημιουργήσει τὴν ἐλεεινὴ αὐτὴ κατάσταση καὶ εἶχαν γίνει καταγέλαστοι στοὺς Τούρκους. Ἡ ἐξέγερση τῆς κοινῆς γνώμης ἀνάγκασε τοὺς δύο ἀδελφοὺς νὰ συναντηθοῦν στὸ Καστρίτσι καὶ νὰ συμφιλιωθοῦν, ἀλλὰ γιὰ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Τὸν ἴδιο χειμώνα ὁ Δημήτριος παραβίασε τὶς συνθῆκες καὶ ἄρχισε τὶς ἐχθροπραξίες, ἀλλὰ γρήγορα ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγῃ στὴν Μονεμβασία καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπέμβαση τοῦ σουλτάνου [1].

Ὁ σουλτάνος ὀργισμένος ἀπὸ τὴν ἀναρχία στὴν Πελοπόννησο, ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐχθρικὴ στάση τοῦ Θωμᾶ, καὶ φοβούμενος μήπως ἡ χώρα ἐκείνη γίνῃ λεία ἄλλων, ἀποφάσισε νὰ τὴν προσαρτήσῃ ὁριστικὰ στὴν αὐτοκρατορία του. Ἔτσι ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη μὲ πολὺ στρατὸ καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1460, μέσα σὲ 27 μέρες, ἔφτασε στὴν Κόρινθο. Ἀπ' ἐκεῖ, ἀντὶ νὰ διευθυνθῇ ἐναντίον τοῦ Θωμᾶ, ὅπως περίμεναν, στράφηκε πρὸς Ν., πρὸς τὶς χῶρες τοῦ Δημητρίου, χωρὶς νὰ συναντήσῃ καμιὰ ἀντίσταση [2]. Τότε, ἢ ἴσως καὶ παλαιότερα, ὅπως ἀναφέρει πολὺ μεταγενέστερη προφορικὴ παράδοση, παραχώρησε ὁ σουλτάνος στοὺς Δερβενοχωρίτες διάφορα προνόμια, νὰ πληρώνουν δηλαδὴ ἐλάχιστους φόρους, νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ ἀγγαρεῖες, ἀπὸ καταπιέσεις καὶ καταλύμματα τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, ἀλλὰ νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν τουρκικῶν ταχυδρομείων (μεντζιλιῶν) κ.λ. [3]. Ὁ σουλτάνος συνεχίζοντας τὴν πορεία του περνᾶ ἔξω ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ διευθύνεται πρὸς τὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου καὶ τὸν Μυστρᾶ. Ἡ στάση τοῦ Δημητρίου εἶχε τὸν χαρακτῆρα φανερῆς προδοσίας: δὲν προβάλλει καμιὰ ἀντίσταση. Κατὰ μιὰ τραγικὴ σύμπτωση ἡ πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου ἔπεσε τὴν ἴδια ἡμερομηνία μὲ τῆς βασιλεύουσας: 29 Μαΐου. Ὁ σουλτάνος ὑπόσχεται στὸν Δημήτριο ἡγεμονικὴ διαβίωση στὸν μέλλον [4]. Καὶ πραγματικά, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπάνοδό του στὴν Ἀδριανούπολη καὶ τὸν γάμο του μὲ τὴν κόρη τοῦ Δημητρίου, παραχωρεῖ στὸν πεθερό του τὶς προσόδους τῶν νησιῶν τοῦ ΒΑ Αἰγαίου (Ἴμβρου, Λήμνου, Θάσου καὶ Σαμοθράκης), καθὼς καὶ

---

1. Βλ. *Κριτόβουλο,* III, 19. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 213 - 216, 224 - 225, 225 - 227. *Σφραντζῆ,* σ. 388 - 395. Πρβλ. πῶς βλέπει τὴν κατάσταση στὴν Πελοπόννησο ὁ Βησσαρίων, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ συγκινήσῃ τὴν Δύση (*Λάμπρου,* Ὑπόμνημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος, ΝΕ 3 (1906) 32 - 33. Βλ. *G. Voigt,* Enea Silvio de'Piccolomini, als Papst Pius der zweite und sein Zeitalter, Berlin 1863, τ. 3 σ. 56 - 58.

2. *Κριτόβουλος,* III, 1 - 5.

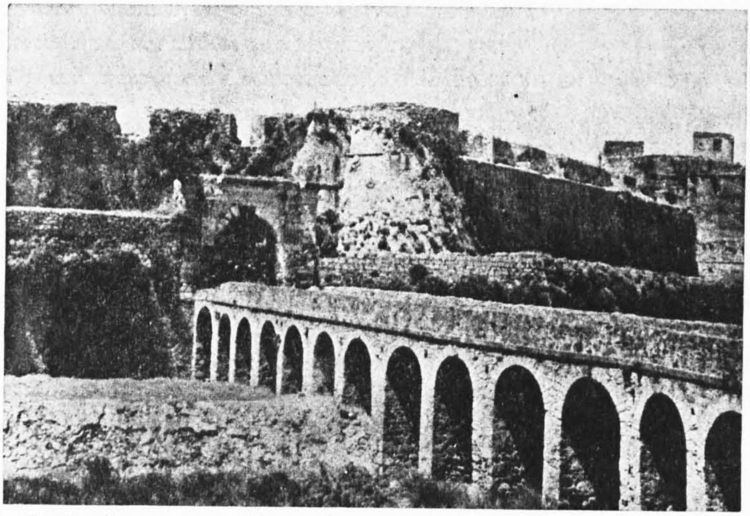
3. Βλ. *Χρυσανθοπούλου,* Ἀπομνημονεύματα, 1 σ. 139 - 140. Πρβλ. καὶ *Βακαλοπούλου,* Νεοελληνικὴ παράδοσις κ.λ., σ. 1 - 2.

4. *Κριτόβουλος,* III, 20. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 227 - 229. Γιὰ τὴν ἡμερομηνία τῆς πτώσης τοῦ Μυστρᾶ βλ. ἐνθύμηση στοῦ *Μελ. Ε. Γαλανοπούλου,* Ὁ Λακεδαιμόνιος βι-

τῆς θρακικῆς Αἴνου, ποὺ ἀνῆκαν ἄλλοτε στὸν γενουατικὸ οἶκο τῶν Gattilusi [1].

Κατόπιν ὁ Μεχμὲτ Β΄ στρέφεται ἐναντίον ὁρισμένων ὀχυρῶν θέσεων τῶν χωρῶν τοῦ Θωμᾶ στὴν ΝΔ Πελοπόννησο, ἐναντίον τοῦ Καστριτσίου πρῶτα καὶ κατόπιν τοῦ Γαρδικιοῦ κοντὰ στὸ Λεοντάρι. Ἡ συμπεριφορά του ἀπέναντι τῶν ἀνδρείων ὑπερασπιστῶν, Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν, ὑπῆρξε ἀπάνθρωπη: τοὺς ἔσφαξε ὅλους θέλοντας νὰ τρομοκρατήση τοὺς ἀντιπάλους του καὶ νὰ παραλύση κάθε ἀντίσταση [2]. Τὴν ἀνάμνηση τῆς σφαγῆς τῶν κατοίκων τοῦ Γαρδικιοῦ τὴν διασώζει ὡς σήμερα ἡ παράδοση καὶ τὸ τοπωνύμιο «Κόκκαλα», ποὺ δηλώνει τὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου [3].

Μὲ τὴν πτώση τῶν δύο αὐτῶν κάστρων ἀνοίγεται ὁ δρόμος τοῦ σουλτάνου πρὸς τὴν Μεσσηνία καὶ πλησιάζει τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Τὸ πᾶν καταρρέει. Ὅσοι ἄρχοντες ἦταν ἀντιπρόσωποι τοῦ Θωμᾶ καὶ διοικητὲς στὶς πόλεις καὶ στὰ κάστρα ἀφήνουν τὶς θέσεις τους καὶ βρίσκουν καταφύγιο στὶς βενετοκρατούμενες Κορώνη, Μεθώνη (βλ. εἰκ. 27 καὶ 28) καὶ Πύλο (Ναβαρίνο). Οἱ

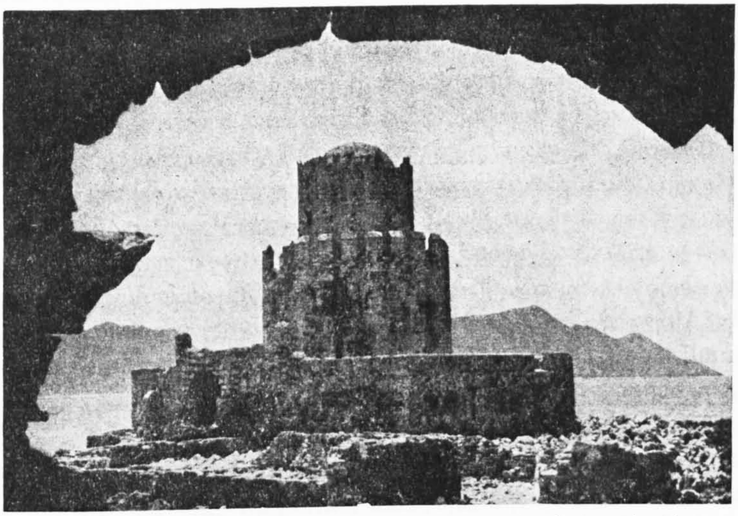

27. Τὸ κάστρο τῆς Μεθώνης. Ἡ τάφρος καὶ ἡ γέφυρα πρὸς τὴν εἴσοδο.

βλιογράφος ἐπίσκοπος Βρεσθένης Παρθένιος, ΕΕΒΣ 12 (1936) 252. Ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦ κράτους τοῦ Δημητρίου ἡ Μονεμβασία ζήτησε τὴν προστασία τοῦ πάπα Πίου Β΄ καὶ παραδόθηκε σ' αὐτόν.

1. *Κριτόβουλος,* III, 24, 4.
2. *Κριτόβουλος,* III, 21 - 22.
3. Βλ. *Δ. Πετροπούλου,* Λαϊκὴ παράδοση καὶ ἱστορία, «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά» 1958 σ. 77 - 78, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὑπάρχει ἀκόμη ἀμφισβήτηση' ἂν τὸ μεσαιωνικὸ Γαρδίκι εἶναι στὴν θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ἢ στὴν θέση «Κόκκαλα» (βλ. *Philippson,* Die griechischen Landschaften, III, 1 σ. 293).

διάφορες ὀχυρὲς θέσεις πέφτουν ἡ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὅσα κάστρα δὲν ἔκρινε ὁ σουλτάνος κατάλληλα γιὰ ἐπάνδρωση, τὰ γκρέμισε, γιὰ νὰ μὴ γίνουν φωλιὲς ἀντιστάσεως, ἀλλὰ τοὺς κατοίκους τοὺς ἄφησε ἐλεύθερους στὰ

28. *Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάστρου τῆς Μεθώνης μὲ τὸν κεντρικὸ πύργο πρὸς τὴν παραλία.*

σπίτια τους. Μερικοὺς ὅμως τοὺς μετέφερε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὸν ἀνασυνοικισμό της [1]. Ἔτσι ὁ Μεχμὲτ Β΄ γίνεται κύριος τῆς Μεσσηνίας καὶ στρατοπεδεύει ἐμπρὸς στὴν Πύλο. Τὶς ὧρες ἐκεῖνες ἀναγκάζεται ν' ἀποπλεύση ἀπὸ τὸ λιμάνι της γιὰ τὴν Κέρκυρα ὁ τελευταῖος δεσπότης τοῦ Μορέως Θωμᾶς Παλαιολόγος μὲ μερικοὺς ἄρχοντες, χωρὶς νὰ τολμήση πουθενὰ νὰ δώση μάχη. Ὡς τότε εἶχε κάποιες ἐλπίδες ὅτι μερικὰ κάστρα θὰ κρατοῦσαν καὶ θὰ μποροῦσε νὰ βρῆ ἄσυλο μέσα στὴν Πελοπόννησο [2].

Σύγχρονα στὴν ΒΔ Πελοπόννησο πέφτουν τὸ Χλομούτσι καὶ Σανταμέρι καὶ ἀργότερα τὰ ὑπόλοιπα κάστρα τῆς Ἀχαΐας καὶ Ἠλείας. Κατὰ μιὰ περίεργη σύμπτωση τὸ τελευταῖο πολεμικὸ γεγονός, ποὺ κλείνει μὲ κάποια λάμψη τὴν θλιβερὴ αὐτὴ ἱστορία, σημειώνεται στὴν Ἀχαΐα, στὴν περιοχὴ δηλαδὴ ἐκείνη, ἀπ' ὅπου ξεπετάχθηκαν στὰ 1821 οἱ πρῶτοι σπινθῆρες τοῦ πολέμου τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας: ἀργὰ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1461 παραδόθηκε μὲ τιμητικοὺς ὅρους τὸ τελευταῖο κάστρο, τὸ Σαλμενίκο, ποὺ μὲ ἡρωισμὸ τὸ εἶχε ὑπερασπίσει ὡς τότε ἕνας ἄλλος Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ ἐπονομαζόμενος Γραίτζας, ὁ μόνος

1. *Κριτόβουλος*, III, 22, 6.
2. *Κριτόβουλος*, III, 23.

ἄνδρας τῆς Πελοποννήσου [1], κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μαχμούτ, ἀρχηγοῦ τοῦ σουλτανικοῦ οἴκου [2]. Πιθανὸν νὰ ἐξακολούθησε καὶ κατόπιν ἡ ἀντίσταση σὲ ὁρισμένα σποραδικὰ σημεῖα ἀπὸ ἔνοπλους ἄνδρες τοῦ στρατοῦ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, ὅπως ἰσχυριζόταν ὁ ἴδιος τὸν ἑπόμενο χρόνο σ' ἕνα ἔγγραφό του πρὸς τὴν βενετικὴ γερουσία [3].

Ἔτσι ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Μεχμὲτ Β' ἡ Πελοπόννησος, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς βενετικὲς κτήσεις καὶ τὴν Μονεμβασία. Τότε φαίνεται ὅτι ὑποτάχθηκε, ἀλλὰ μὲ ὅρους, καὶ ἡ Μάνη. Τὰ ἐκτεταμένα καὶ ἄξενα παράλιά της καὶ ἡ ὀρεινὴ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ της σχημάτιζαν ἕνα σπουδαῖο ἄσυλο γιὰ τοὺς καταδιωκομένους. Πραγματικὰ μεταγενέστερες πληροφορίες, τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ., ἀναφέρουν ὅτι ὡς τότε οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν εἰσδύσει στὴν Μάνη [4] καὶ ὅτι εἶχαν καταφύγει σ' αὐτὴν πολλὲς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες, ἀνάμεσά τους καὶ ἐξελληνισμένοι ἀπόγονοι ἑνὸς κλάδου τῶν Φλωρεντινῶν de Medicis, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκατασταθῆ στὴν Ἀθήνα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξουσίαζαν τὸ δουκάτο της οἱ συμπατριῶτες τους Acciaiuoli [5]. Στὴν περιοχὴ ἐκείνη (Μάνη), ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς ἐποίκους [6], ποὺ μνημονεύονταν ὡς τὰ 1579 τουλάχιστον, ἔμειναν δυνατὲς ρίζες ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος. Ὅπως στὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα ἡ περιοχὴ τῆς Πίνδου, ἔτσι καὶ στὴν Πελοπόννησο ἡ Μάνη, ἡ ὁποία καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια εἶχε, φαίνεται, κάποια αὐτονομία, διατήρησε τὴν ἡμιανεξαρτησία καὶ τὴν αὐτοδιοίκησή της καὶ δὲν ἔπαψε ν' ἀποτελῆ τὸ πιὸ ἀνήσυχο τμῆμα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Γιὰ τὴν μορφὴ ὅμως τοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν φύση τῶν προνομίων της κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας δὲν ξέρουμε τίποτε.

Ἐπιστρέφοντας ὁ Μεχμὲτ Β' στὴν Ἀδριανούπολη ἔφερνε μαζί του ὄχι μόνο τὸν Δημήτριο, ἀλλὰ καὶ τοὺς αὐλικούς του, τοὺς εὐγενεῖς καὶ ἐπισήμους τῆς Ἀχαΐας, τῆς Λακωνίας καὶ τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν. Τοὺς Ἀλβανοὺς πρού-

---

1. Βλ. *Χαλκοκονδύλη,* Darkó, 2 σ. 229 - 239. Πρβλ. καὶ *Σπ. Λάμπρου,* Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος Γραίτζας, ὁ ἀμύντωρ τοῦ Σαλμενίκου, ΝΕ 11 (1914) 260 - 288.

2. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Μαχμούτ (ἀπὸ μητέρα Σερβίδα καὶ πατέρα Ἕλληνα) καὶ τὴν ἄνοδό του στὰ ἀνώτατα ἀξιώματα βλ. *Χαλκοκονδύλην,* Darkó, 2 σ. 196.

3. Βλ. *Thiriet,* Régestes, 3 σ. 241.

4. Βλ. *Μ. Λάσκαρι,* Ὁ Κερκυραῖος Πέτρος Λάντζας (Συμπληρωματικά), «Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον εἰς μνήμην Χρ. Σούλη», Ἀθῆναι 1956, σ. 251.

5. *Μ.Π. Β(ρεττοῦ),* Ἀπόπειρα ἀναστατώσεως τῆς Μάνης κατὰ τὸν 17ον αἰ., «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» 6 (1866) 199· «... κατέφυγον πολλοὶ ἄρχοντες καὶ εὐγενεῖς Ἕλληνες, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἐπέδραμον εἰς τὴν ἐπαρχίαν των». Ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ καὶ ἀπὸ ποιὲς χῶρες, εἶναι πρόβλημα.

6. *Carlier de Pinon,* Voyage en Orient, Paris 1920, σ. 52· «Le 6e (Juin) vismes, a gauche le port delle Quaïe, ainsy appellé a raison du nombre de cailles, qui se trouvent en ladicte contrée. Ce port est pres du susdict Capo di Matapan, auquel endroit le pays est nommé Brazzo di Maina, et les habitants Maïnati, *lesquelz jusquer*

χοντες, ὅσοι δὲν εἶχαν προλάβει νὰ ξεφύγουν, τοὺς ἐξολόθρευσε [1]. Γενικὰ ἀπέναντι τῶν 'Αλβανῶν ὑπῆρξε σκληρὸς καὶ ἀπέβλεπε στὴν ἐξασθένησή τους. Ἴσως ἀποδειχθῆ ἀληθινὴ ἡ ρομαντικὴ πληροφορία τοῦ Pouqueville ὅτι κατὰ τὴν ἀμείλικτη ἐκείνη καταδίωξη ὁρισμένοι 'Αλβανοὶ βρῆκαν ἄσυλο στὰ ἄγονα νησιὰ Ὕδρα καὶ Σπέτσες, ἀπ' ὅπου μιὰ μέρα ἐξόρμησαν ὡς ἐκδικητὲς οἱ ἐξελληνισμένοι ἀπόγονοί τους, οἱ ναυμάχοι τοῦ 21 [2], ἀλλὰ εἶναι ἀκόμη ἀμφίβολη, γιατὶ στὰ 1550 ἡ Ὕδρα ἦταν ἀκόμη ἀκατοίκητη, ἂν πιστέψουμε στὸν περιηγητὴ Thevet [3].

Ὁ Θωμᾶς, ἀφοῦ ἄφησε τὴν οἰκογένειά του στὴν Κέρκυρα, ταξίδεψε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1460 στὴν Ρώμη, γιὰ νὰ ἐξασφαλίση ἕνα πόρο ζωῆς καὶ νὰ κινήση τοὺς δυνατοὺς τῆς Δύσης ἐναντίον τῶν Τούρκων. Μαζί του ἔφερνε ὡς δῶρο στὸν πάπα τὴν κάρα τοῦ 'Αγίου 'Ανδρέα, ποὺ φυλασσόταν ὡς τότε στὴν Πάτρα (ἡ κάρα ἐπεστράφηκε στὴν θέση της μὲ λαμπρότητα ὕστερ' ἀπὸ μισὴ χιλιετηρίδα, στὶς 24 Σεπτεμβρίου 1964, μὲ πρωτοβουλία τοῦ πάπα Παύλου ΣΤ'). Ὁ πάπας Πίος Β' τοῦ καθόρισε ἐτήσια χορηγία 300 σκούδων, οἱ καρδινάλιοι 200 καὶ ἡ Βενετία 500 [4]. Ἡ ὀργάνωση ὅμως σταυροφορίας παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες. Μολαταῦτα στὰ 1463 ἀρχίζει μακροχρόνιος τουρκοβενετικὸς πόλεμος. Οἱ ἐλπίδες τοῦ Θωμᾶ ἀναπτερώνονται. 'Επάνω ὅμως στὶς ἀγωνιώδεις ἐνέργειές του στὶς διάφορες ἡγεμονικὲς αὐλὲς γιὰ τὴν γενίκευση τοῦ πολέμου τὸν βρίσκει ὁ θάνατος (Μάιος 1465) [5]. Τὴν κηδεμονία τῶν παιδιῶν του, τοῦ 'Ανδρέα, 'Εμμανουὴλ καὶ τῆς Ζωῆς, ἀνέλαβε ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὁ ὁποῖος φρόντισε ν' ἀνατραφοῦν σύμφωνα μὲ τὸ φλωρεντινὸ δόγμα [6].

Ὅσοι ἄρχοντες εἶχαν ἀπομείνει στὴν Κέρκυρα ἀναμένοντας τὴν ἔκβαση τῶν προσπαθειῶν τοῦ Θωμᾶ, μόλις εἶδαν ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀκόμη ἀρχὲς ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἐλπίδα ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς βοήθειας ἀπὸ τὴν Δύση, ἄρχισαν νὰ σκορπίζωνται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ κλαίγοντας τὴν τύχη τους [7]. Ὁρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς θὰ κατέφυγαν ἀσφαλῶς στὴν Κρήτη, στὸ Ἡράκλειο, καθὼς καὶ στὶς ἄλλες πόλεις

a present se sont guarantis du joug du Turc; ils parlent albanois, et demeurent dans des cavernes ça et la par les montaignes, ayrnt le bruict d'estre fort belliqueux».

1. *Δούκας*, σ. 340 (Grecu, 425 - 427).

2. *F.-C.-L.-Pouqueville,* Voyage de la Grèce, Paris 1827, τ. 6 σ. 303. Βλ. *'Αντ. Λιγνοῦ,* Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας, 'Αθῆναι 1946, τ. 1 σ. 5, 10 - 16.

3. *Hasluck,* Albanian Settlements, BSA 15 (1908 - 1909) 224.

4. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Ἡ ἐκ Πατρῶν εἰς Ρώμην ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ 'Αγίου 'Ανδρέου, ΝΕ 10 (1913) 33 κ.ἑ. Βλ. ἀκόμη τοῦ αὐτοῦ, 'Αλεξίου ἐπισκόπου Κλουσίου 'Ανδρεΐς, ΝΕ 10 (1913) 81 - 112. Γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Θωμᾶ ἀπὸ τὴν Ραγούζα καὶ τὴν στάση τῶν Ραγουζαίων ἀπέναντί του βλ. *Krekić,* Dubrovnik (Raguse) et le Levant, σ. 62 - 65.

5. *Zakythinos,* Le despotat de Morée, 1 σ. 260 κ.ἑ.

6. Πρβλ. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 4 σ. 284 κ.ἑ.

7. *Σφραντζῆς,* σ. 412.

καὶ χωριά, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη βενετικὸ ἔγγραφο τῆς 27 'Απριλίου τοῦ 1461, τὸ ὁποῖο μνημονεύει τὴν παρουσία ἐκεῖ πολλῶν ἀρχόντων καὶ κληρικῶν, μοναχῶν καὶ ἱερέων. 'Η συρροή τους ἀνησυχεῖ τόσο τὴν Βενετία (ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη συνωμοτικῶν ζυμώσεων ἐναντίον της), ὥστε εἰδοποιεῖ τὶς τοπικὲς ἀρχὲς νὰ προσέχουν καὶ ν' ἀπομακρύνουν τοὺς ὕποπτους πρόσφυγες [1]. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀρκετοὶ ἐγκαταστάθηκαν ὁριστικὰ στὴν Κέρκυρα, ὅπως καὶ ὁ ἄλλοτε πρωτοβεστιάριος τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ὁ ὁποῖος πέρασε τὶς τελευταῖες του μέρες ὡς μοναχός. Στὰ 1486, ἐμπρὸς στὸ κατώφλι τοῦ θανάτου καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀξέχαστων ἀναμνήσεων καὶ τῶν θερμῶν συζητήσεων μὲ Κερκυραίους εὐγενεῖς γιὰ τὸ μεγάλο θέμα τῆς καταστροφῆς τοῦ «γένους» (τὸν παρακαλοῦσαν νὰ μὴν ἀφήση νὰ τὰ σκεπάση ἡ λήθη ὅ,τι ἔζησε, ἄκουσε καὶ εἶδε) ἄρχισε νὰ γράφη - βιαστικὰ καὶ ἀφρόντιστα - τὸ «Χρονικόν» του [2]. 'Ο Σφραντζῆς θάφτηκε κατὰ τὴν παράδοση, ἐμπρὸς στὴν εἴσοδο τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας (ἄλλοτε καθολικοῦ τῆς μονῆς) τοῦ Προφήτη 'Ηλία [3].

'Η τύχη τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου συνυφαίνεται μὲ τὴν ἱστορία τῶν νησιῶν τοῦ ΒΑ Αἰγαίου.

Β. Η ΥΠΟΤΑΓΗ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΒΑ ΑΙΓΑΙΟΥ [4]

1. *Οἱ Gattilusi φόρου ὑποτελεῖς στὸν Μεχμὲτ Β' (1453).*

Τὰ νησιὰ αὐτὰ τὰ εἶχαν παραχωρήσει ὡς φέουδα στὸν οἶκο τῶν Gattilusi οἱ βασιλεῖς Μανουὴλ Β' (1391-1425) καὶ 'Ιωάννης Η' Παλαιολόγος (1425-1448), ἀλλὰ διατηροῦσαν τὴν ἐπικυριαρχία τους. Οἱ ἀντιπρόσωποί τους στὰ νησιά, γόνοι εὐγενῶν οἰκογενειῶν [5], δὲν εἶχαν παρὰ μόνον εἰκονικὴ ἐξουσία.

---

1. *Lamansky,* Secrets d'Etat de Venise, σ. 046. Βλ. διεξοδικὰ στοῦ *Μανούσακα,* 'Η ἐν Κρήτη συνωμοσία κ.λ., σ. 71 κ.ἑ.

2. *Σφραντζῆς,* σ. 452 - 453.

3. Βλ. *Σ.Κ. Σακελλαροπούλου,* 'Ο τάφος τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ, «Μελέτη» 1908, 513 - 522.

4. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τὸ ἔχω πραγματευθῆ πιὸ διεξοδικὰ στὸ βιβλίο μου: Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912, Paris 1953, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. 'Εδῶ προσθέτω μόνο τὴν συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία.

5. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* 'Επιστολὴ Πίου Β' πρὸς 'Αλέξανδρον 'Ασάνην περὶ καταλήψεως τῆς 'Ίμβρου, ΝΕ 10 (1913) 118. Οἱ διοικητές, οἱ «ἄρχοντες», ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Κριτόβουλος, ἀντιπροσώπευαν τὸν αὐτοκράτορα καὶ ὄχι τοὺς Gattilusi, ὅπως νομίζει ὁ Λάμπρος.

Ὅταν ἔπεσε ἡ Κωνσταντινούπολη στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ἡγεμόνευαν στὰ νησιὰ οἱ γόνοι τοῦ οἴκου τῶν Gattilusi, ὁ Dorino Α' στὴν Λέσβο καὶ ὁ ἀδελφός του Παλαμήδης (Palamede) στὴν θρακικὴ Αἶνο. Ὁ πρῶτος καὶ μεγαλύτερος, ὁ Dorino, εἶχε ὡς φέουδα τὴν Λῆμνο καὶ τὴν Θάσο, ἐνῶ ὁ δεύτερος, ὁ Παλαμήδης, τὴν Ἴμβρο καὶ τὴν Σαμοθράκη. Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου στὴν Λῆμνο καὶ Ἴμβρο, μόλις ἔμαθαν τὰ ἀπαίσια νέα, πιστεύοντας πὼς ὅλα πιὰ εἶχαν χαθῆ, ἀνέβηκαν στὰ γενουατικὰ πλοῖα, ποὺ ἔφεραν τὴν εἴδηση, καὶ ἔφυγαν ἀφήνοντας τὸν τόπο ἀκυβέρνητο.

Μεγάλος τότε φόβος καὶ σύγχυση κυρίευσε τοὺς νησιῶτες, πρὸ πάντων τοὺς πλούσιους. Ὁ κίνδυνος, μήπως ὁ τουρκικὸς στόλος διευθυνθῆ ἐναντίον τους τοὺς ἔκανε νὰ σκέπτωνται ἕνα μόνο πράγμα, τὴν φυγή. Καὶ πραγματικὰ διακόσιοι κάτοικοι τῆς Λήμνου, ἀσφαλῶς οἱ πλουσιότεροι καὶ οἱ δυνατότεροι, ἔφυγαν μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους ἄλλοι στὴν Κρήτη, ἄλλοι στὴν Χίο καὶ ἄλλοι στὴν Εὔβοια.

Στὶς τραγικὲς ἐκεῖνες στιγμὲς τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀναρχίας παρουσιάζεται στὸ προσκήνιο ὁ Κριτόβουλος, ὁ «δυνατὸς» τῆς Ἴμβρου, ὁ γνωστὸς κατόπιν ἱστορικὸς τῶν τελευταίων χρόνων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος βλέποντας τὴν νέα κατάσταση, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ μετὰ τὴν Ἅλωση, ἐπιχειρεῖ νὰ ἔλθη σὲ συννενοήσεις καὶ συμβιβασμὸ μὲ τὸν κατακτητὴ μὲ τὸν σκοπὸ ν' απομακρύνη τὴν θύελλα τῆς ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Κριτοβούλου δὲν περιορίζεται μόνο στὸ νησί του, στὴν Ἴμβρο, ἀλλὰ ἀπλώνεται καὶ στὰ ἄλλα δυὸ κοντινὰ νησιά, στὴν Λῆμνο καὶ στὴν Θάσο. Φαίνεται ὅτι ὁ Κριτόβουλος μὲ τὶς ὑποσχέσεις του στοὺς νησιῶτες ὅτι θὰ ἐνεργήση γιὰ τὴν εἰρηνικὴ διευθέτηση τῶν πραγμάτων κατόρθωσε νὰ τοὺς δώση θάρρος καὶ ν' ἀνακόψη τὴν ὁρμή τους γιὰ φυγή. Πραγματικὰ στέλνει κρυφὰ ἔμπιστό του μὲ πολλὰ δῶρα στὸν ἀρχηγὸ τοῦ στόλου καὶ διοικητὴ τῆς Καλλιπόλεως Χαμζὰ καὶ τὸν πείθει νὰ μὴ διευθυνθῆ ἐναντίον τῶν νησιῶν. Κατόπιν μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Χαμζᾶ, στέλνει στὸν σουλτάνο Μεχμὲτ Β' στὴν Ἀδριανούπολη διμελῆ πρεσβεία μὲ δῶρα, ἡ ὁποία τοῦ παραδίδει τὰ νησιὰ μὲ τὴν παράκληση νὰ τ' ἀφήση «ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτῶν καταστάσει... καὶ ἀποφέρειν αὐτῷ τούς τε ὡρισμένους φόρους ἐτησίως καὶ ἄρχοντα, ἔχειν ὃν ἂν κελεύσῃ».

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ καὶ ὁ ἡγεμόνας τῆς Αἴνου Παλαμήδης εἶχε ἐπίσης στείλει στὸν σουλτάνο ἕνα ἄρχοντα «τῶν πρώτων καὶ σφόδρα οἰκείων» ζητώντας τὴν Ἴμβρο καὶ τὴν νομιμοποίηση τῆς κυριαρχίας του σ' αὐτήν, ἀφοῦ ἄλλωστε τὴν εἶχε καὶ πρὶν ὡς φέουδο. Ἐπίσης ὁ ἀδελφός του, ὁ γέρος ἡγεμόνας τῆς Λέσβου Dorino Α', εἶχε στείλει τὸν πρωτότοκο γιό του καὶ συνηγεμόνα Domenico παρακαλώντας τὸ ἴδιο γιὰ τὰ νησιὰ Λῆμνο καὶ Θάσο. Οἱ πρέσβεις τῶν μικρῶν αὐτῶν Φράγκων ἡγεμόνων συναντήθηκαν μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Κριτοβούλου καί, ἀφοῦ οἱ ἀπόψεις τους ὡς πρὸς τὴν μελλοντικὴ τύχη τῶν νησιῶν συμ-

φωνοῦσαν, ἀποφάσισαν νὰ ἐπιδιώξουν μὲ κοινὴ προσπάθεια, ὥστε τὰ νησιὰ νὰ παραμείνουν κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες, ὅπως καὶ πρίν. Τὴν λύση αὐτὴ τὴν δέχεται ὁ Μεχμὲτ Β' καὶ «δωρεῖται τὰς νήσους, ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, καθὼς ἦσαν ἐν τῷ τοῦ βασιλέως καιρῷ τεταγμέναι», τὴν Λῆμνο καὶ τὴν Θάσο στὸν Dorino Α' καὶ τὴν Ἴμβρο στὸν Παλαμήδη, μὲ τὸν ὅρο ὁ πρῶτος νὰ πληρώνη κάθε χρόνο 3.000 χρυσὰ νομίσματα γιὰ τὴν Λέσβο καὶ 2.325 γιὰ τὴν Λῆμνο, ἐνῶ ὁ δεύτερος 1.200 γιὰ τὴν Ἴμβρο.

Ἡ αἰτία, ποὺ παρακινεῖ τὸν σουλτάνο νὰ δεχθῆ τὴν λύση αὐτὴ καὶ νὰ μὴ προχωρήση στὴν ἄμεση ἐνσωμάτωση τῶν νησιῶν στὴν ἀπέραντη αὐτοκρατορία του, δὲν ὀφείλεται στὴν γενναιοδωρία καὶ στὴν μεγαθυμία του, ὅπως θέλει νὰ πιστεύη ὁ Κριτόβουλος, ἀλλὰ σὲ πολιτικὴ σκοπιμότητα, στὴν σκέψη του δηλαδὴ νὰ καταπραΰνη προσωρινὰ τὴν χριστιανικὴ Δύση, ποὺ συγκινημένη ἀπὸ τὶς ἐπικλήσεις τῶν Φράγκων ἡγεμόνων ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ ὀργανώση σταυροφορία ἐναντίον του. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸς ὁ στενὸς δεσμὸς τῶν ἡγεμόνων μὲ τὶς πατρίδες του μητροπόλεις.

2. *Κατάληψη τῶν κτήσεων τῶν Gattilusi (1455).*

Μολαταῦτα ὁ Μεχμὲτ Β' μὲ τὴν σχετικὰ μαλακὴ αὐτὴ διαγωγή του δὲν μπόρεσε ν' ἀποφύγη τὴν ἀντίδραση τῶν χριστιανικῶν ἡγεμονιῶν, ποὺ βρίσκονταν στὴν περιφέρεια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ ἡγεμόνες ἀφυπνίζονται σὰν ἀπὸ λήθαργο καὶ ἔρχονται σὲ στενώτερη ἐπαφὴ μὲ τὴν Δύση. Ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκπληξή τους ἄρχισαν νὰ σκέπτωνται γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν χωρῶν τους. Πρωτοστατεῖ ὁ μέγας μάγιστρος τῶν ἱπποτῶν τῆς Ρόδου Jean de Lastiq, ποὺ στέλνει ἀμέσως ἐγκύκλια γράμματα σὲ ὅλους τοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσης καὶ τοὺς ἐξορκίζει νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ χριστιανικὸ αἷμα ποὺ χύθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ σώσουν τὴν Ρόδο, τὸν ἰσχυρότατο προμαχώνα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου στὴν Ἀνατολή.

Ὅλα τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶχαν προκαλέσει στὴν Δύση μεγάλη συγκίνηση καὶ ἐρεθισμὸ ἐναντίον τῶν «ἀπίστων», ἀλλὰ ὁ τότε πάπας Νικόλαος Ε' δὲν ἔδειξε μεγάλη προθυμία γιὰ τὴν ὀργάνωση σταυροφορίας. Μετὰ τὸν θάνατό του ὅμως (Μάρτιος 1455) ὁ διάδοχός του Κάλλιστος Γ', ὑποκινημένος καὶ ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα, ἐργάστηκε μὲ ζῆλο γιὰ τὴν συνεννόηση καὶ τὴν συνένωση ὅλων τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἱεροκήρυκες διέσχιζαν τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες ἐξεγείροντας τοὺς χριστιανοὺς καὶ μοιράζοντας συγχωροχάρτια σ' ἐκείνους, ποὺ πρόσφεραν χρήματα ἢ τὶς προσωπικές τους ὑπηρεσίες γιὰ τὴν εὐόδωση τοῦ σκοποῦ. Ἡ σταυροφορικὴ ὅμως αὐτὴ κίνηση μικρὴ μόνον ἀπήχηση βρῆκε στοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης, γιατὶ τοὺς χώριζαν ἀντιζηλίες καὶ διενέξεις. Ὡστόσο ὁ πάπας Κάλλιστος Γ' κατόρθωσε νὰ ἑτοιμά-

ση 25 πλοῖα καὶ νὰ στρατολογήση 5.000 στρατιῶτες καὶ 1.000 ναυτικούς. Ἡ ἀρχηγία τοῦ στολίσκου αὐτοῦ ἀνατέθηκε στὸν Lodovico Scarampi, πατριάρχη τῆς Ἀκυληίας [1].

Ἑπόμενο ἦταν ὅτι ὁ σουλτάνος, ποὺ βρισκόνταν πιὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς σταυροφορίας, δὲν θ' ἀνεχόταν τὴν ἐπιβίωση τῶν φραγκικῶν ἡγεμονιῶν τοῦ Αἰγαίου, ποὺ ἦταν δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν ἰσάριθμες ναυτικὲς βάσεις ἐναντίον του. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ξαφνικὴ μεταβολὴ τῶν φιλικῶν του διαθέσεων ὕστερ' ἀπὸ λίγο χρόνο καὶ ἡ ἔναρξη δυναμικῆς πολιτκῆς στὸ Αἰγαῖο. Πρώτη ἐκδήλωσή της εἶναι ἡ ἀπαίτησή του νὰ πληρώνη ἡ Ρόδος φόρους, ὅπως πλήρωνε ἡ Χίος, ἡ Λέσβος, ἡ Λῆμνος καὶ ἡ Ἴμβρος: «Ἀπὸ τοῦ νῦν ἔστι (ὁ σουλτάνος), λέγουν οἱ βεζύρηδές του στοὺς ἀπεσταλμένους τῶν ἱπποτῶν, κύριος τῶν νήσων ἁπασῶν τῶν ἐν Αἰγαίῳ πελάγει κειμένων». Οἱ ἱππότες ὅμως ἀρνοῦνται νὰ συμμορφωθοῦν καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐκστρατεύουν ἐναντίον τῆς Ρόδου, ἀλλὰ οἱ ἐπιθέσεις τους συντρίβονται ἐπάνω στὶς ἐπιβλητικὲς ὀχυρώσεις τοῦ νησιοῦ.

Τότε ὁ Μεχμὲτ Β' ἀναγκάζεται νὰ στραφῇ πρὸς ἄλλη λεία πιὸ εὐάλωτη, πρὸς τὶς μικρὲς γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ Ἑλλησπόντου φραγκικὲς ἡγεμονίες τῶν Gattilusi. Καὶ πρῶτα ζητεῖ νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὸν πρόσφατο θάνατο τοῦ γηραιοῦ ἡγεμόνα τῆς Λέσβου Dorino A', ποὺ εἶχε πεθάνει στὶς 30 Ἰουνίου 1455. Ἔτσι, ὅταν ὁ γιὸς καὶ διάδοχός του Domenico ὕστερ' ἀπὸ ἕνα μήνα, τὴν 1 Αὐγούστου, ἔστειλε στὴν Ἀδριανούπολη ὡς ἀπεσταλμένο του τὸν Ἕλληνα Δούκα, τὸν γνωστὸ κατόπιν ἱστορικό, γιὰ νὰ πληρώση τοὺς καθορισμένους ἐτήσιους φόρους, ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ σουλτανικοῦ περιβάλλοντος δὲν ἦταν καθόλου εὐχάριστη. Οἱ βεζίρηδές του Μαχμοὺτ πασὰς καὶ Σεϊὴ Ἀχμὲτ πασὰς τοῦ δηλώνουν ξηρά, ὅτι ὁ Domenico δὲν πρόκειται ν' ἀναγνωριστῇ ὡς ἡγεμόνας, ἂν δὲν ἔλθη καὶ δὲν παραλάβη ὁ ἴδιος τὴν ἡγεμονία ἀπὸ τὸν σουλτάνο. Ἔτσι ἀναγκάζεται ὁ Domenico, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Δούκα καὶ μερικοὺς Ἕλληνες καὶ Φράγκους ἄρχοντες, νὰ ξεκινήση ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη καὶ νὰ ἔλθη στὴν Ἀδριανούπολη. Ὁ σουλτάνος ὅμως μὲ τὴν ἀκολουθία του ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸν φόβο μιᾶς λοιμικῆς ἐπιδημίας, ποὺ θέριζε πολὺν κόσμο στὴν Θράκη. Ἀναζητώντας τον λοιπὸν ὁ Domenico ἀπὸ τόπο σὲ τόπο βορειότερα, πρὸς τὴν Φιλιππούπολη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Σόφιας, τὸν βρῆκε τέλος στρατοπεδευμένο στὸ βουλγαρικὸ χωριὸ Ἰζλατί. Ἐκεῖ τὴν τρίτη ἡμέρα μετὰ τὴν ἄφιξή του οἱ δυὸ βεζίρηδες τοῦ ἀνακοίνωσαν ἀπερίφραστα ὅτι ὁ σουλτάνος ζητεῖ τὴν Θάσο ὡς δῶρο. Καὶ ὁ Φράγκος ἡγεμόνας ὑπέκυψε στὴν βία. Ἀπὸ τὸ Ἰζλατὶ ντυμένος μὲ χρυσοῦφαντη στολὴ καὶ οἱ συνοδοί του μὲ μεταξωτὲς φορεσιές, δῶρα τοῦ σουλτάνου, ξεκίνησαν γιὰ τὴν Μυτιλήνη, ὅπου ἔφτασαν μέσα σὲ δέκα τρεῖς μέρες δοξάζοντας τὸν θεό, ποὺ τοὺς ἔσωσε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ «ἀλάστορος» (=μιαροῦ). Τρομοκρατημένος ὁ Domenico περίμενε ἀκόμη χειρότερα.

1. *Pastor,* Geschichte der Päpste, 1 σ. 696 κ.ἑ.

Πραγματικὰ οἱ κτήσεις τῶν Gattilusi, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη, ἔπεσαν ἡ μιὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄλλη στὰ χέρια τῶν Τούρκων: στὶς 24 Δεκεμβρίου 1455, παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων, ὁ Μεχμὲτ Β' καταλαμβάνει τὴν Παλαιὰ Φώκαια, κτήση τοῦ Domenico στὴν Μ. Ἀσία [1], καὶ ἀμέσως κατόπιν, προλαμβάνοντας τὶς ὕποπτες ἐναντίον του ἐνέργειες τοῦ νέου ἡγεμόνα τῆς Αἴνου Dorino Β', ποὺ εἶχε διαδεχθῆ καὶ αὐτὸς τὸν πατέρα του Παλαμήδη, ἐκστρατεύει καὶ κυριεύει στὶς 24 Ἰανουαρίου 1456 τὴν Αἶνο, τὸ τελευταῖο ἴχνος τῆς φραγκοκρατίας στὴν Θράκη, καθὼς καὶ τὰ φέουδα τῆς ἡγεμονίας Αἴνου, τὴν Σαμοθράκη καὶ τὴν Ἴμβρο. Ἐπίσης καταλαμβάνει τὴν Λῆμνο προσκαλεσμένος ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, ποὺ ἦταν δυσαρεστημένοι ἀπὸ τὸν διοικητή τους Νικόλαο, ἀδελφὸ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Λέσβου Domenico. Ἔτσι ἔληξε ἡ πρώτη φάση τῶν ἐπιχειρήσεων στὸ ΒΑ Αἰγαῖο μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐπικράτηση τοῦ Μεχμὲτ Β'.

3. Ἐπιχειρήσεις στὸ Αἰγαῖο καὶ ὁριστικὴ ἐπικράτηση τῶν Τούρκων (1456-1459).

Κάπως ἀργά, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1456, ἀρχίζει ἡ δεύτερη φάση μὲ τὴν δράση τοῦ σταυροφορικοῦ στολίσκου, ποὺ εἶχε ὀργανώσει ὁ πάπας Κάλλιστος. Ὁ Scarampi καταπλέει πρῶτα στὴν Ρόδο μὲ 14 πλοῖα [2] καὶ κατόπιν προσεγγίζει στὴν Χίο καὶ στὴν Λέσβο. Οἱ Γενουάτες ὅμως ἡγεμόνες τῶν νησιῶν αὐτῶν Giustiniani καὶ Gattilusi, ἀρνήθηκαν νὰ πάρουν μέρος στὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τοῦ σουλτάνου. Αὐτὸ τὸ ἔκαναν ὄχι μόνο γιατὶ φοβοῦνταν τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ — ἴσως πολὺ περισσότερο — τὴν ἐπικράτηση τῆς ἐπιρροῆς τῶν Βενετῶν στὸ Αἰγαῖο, ἀφοῦ μάλιστα ἦταν γνωστό, ὅτι ἀπ' ὅλους τοὺς Φράγκους μόνον οἱ Βενετοὶ ἔπαιρναν μέρος στὴν σταυροφορία τοῦ πάπα καὶ αὐτοὶ εἶχαν στὰ χέρια τὴν διοίκηση τοῦ χριστιανικοῦ στόλου. Ἔπειτα ἂς σημειωθῆ ὅτι πραγματικὰ οἱ Βενετοὶ ἐποφθαλμιοῦσαν τὴν Αἶνο, Λῆμνο καὶ Ἴμβρο, κτήσεις τῶν Gattilusi. Γιὰ νὰ τὶς ἀποκτήσουν μάλιστα, εἶχαν ἔλθει σὲ ἐπαφὴ καὶ μυστικὲς διαπραγματεύσεις τὸν Νοέμβριο τοῦ 1456 μὲ τὸν δυνατὸ γαιοκτήμονα τῆς Λήμνου Γεώργιο Παλαιολόγο, τὸν ἐπονομαζόμενο Δρομοκαΐτη καὶ Κομνηνό, ποὺ προσφέρθηκε νὰ τὶς καταλάβη ἐν ὀνόματι τῆς Βενετίας, μὲ τὸν ὅρο ὅμως νὰ τὶς νέμεται σὰν δικό του φέουδο. Πιθανὸν οἱ κρυφὲς αὐτὲς ἐνέργειες τῶν Βενετῶν νὰ εἶχαν γίνει γνωστὲς στοὺς Γενουάτες ἡγεμόνες τῆς Χίου καὶ τῆς Λέσβου καὶ νὰ τοὺς εἶχαν δυσαρεστήσει καὶ προδιαθέσει ἐναντίον τῆς συμμετοχῆς τους σ' αὐτὴν τὴν

1. Λίγο ἀργότερα φαίνεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι μετακίνησαν πρὸς τὴν Φώκαια (πιθανὸν τὴν παλαιὰ) 96 χριστιανικὲς οἰκογένειες καὶ τὶς συνοίκισαν σ' ἕνα προάστειό τους (βλ. *Barkan,* Déportations, σ. 41).

2. *Ἰ. Σακκελίωνος,* Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆναι 1890, σ. 45.

ἐκστρατεία, ποὺ ἄλλωστε φαινόταν καὶ ἀνεπαρκὴς γιὰ τὴν προστασία τῶν φραγκικῶν κτήσεων τῆς 'Ανατολῆς. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους οἱ ἡγεμόνες κράτησαν ἀπέναντι τῶν σταυροφόρων εὐμενῆ οὐδετερότητα.

Ἔτσι οἱ σταυροφόροι ἐφοδιάζονταν στὰ λιμάνια τοῦ Domenico, δηλαδὴ τῆς Μυτιλήνης, καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς βάσεις, γιὰ νὰ ἐξορμοῦν καὶ λεηλατοῦν τὶς ἀπέναντι μικρασιατικὲς ἀκτές, καθὼς καὶ νὰ πιάνουν τὰ τουρκικὰ ἐμπορικὰ καράβια. 'Επίσης τὸ λιμάνι τῆς Μυτιλήνης χρησιμοποιοῦν ὡς τὸν τελευταῖο σταθμὸ γιὰ τὸ ξεκίνημά τους ἐναντίον τῶν νησιῶν τοῦ ΒΑ Αἰγαίου. Ὁ ἑνωμένος σταυροφορικὸς στόλος ἀπὸ 40 βενετικά, καταλανικά, πειρατικὰ καὶ ἄλλα πλοῖα προσεγγίζει πρῶτα στὴν Λῆμνο. 'Αμέσως οἱ κάτοικοί της, καθὼς καὶ ἡ τουρκικὴ φρουρὰ ἀπὸ 100 ἄνδρες, συνθηκολογοῦν καὶ παραδίδουν τὸ νησί. Κατόπιν ὁ στόλος πλέει ἐναντίον τῆς Θάσου καὶ τὰ ἀγήματά του μὲ θυελλώδη ἐπίθεση συντρίβουν τὴν ἀντίσταση τῆς φρουρᾶς καὶ κυριεύουν τὸ «φρούριον τοῦ λιμένος». Ἡ ἀστραπιαία αὐτὴ ἐπιχείρηση τόσο πολὺ φόβισε τοὺς φρουροὺς τῶν ἄλλων κάστρων τοῦ νησιοῦ, ὥστε συνθηκολόγησαν μὲ ὅρους. Ἔτσι μέσα σὲ 15 ἡμέρες οἱ χριστιανοὶ ἀρχηγοὶ κυρίευσαν ὅλο τὸ νησὶ καὶ ἐγκατέστησαν τὶς νέες ἀρχὲς καὶ τὶς φρουρές. Ἔπειτα ὁ χριστιανικὸς στόλος κυριεύει τὴν Σαμοθράκη ὕστερ' ἀπὸ μικρὴ συμπλοκή.

Κατόπιν ὁ Scarampi προσήγγισε πάλι στὴν Λῆμνο, ὅπου ἔμεινε 4 μόνον ἡμέρες. Τὴν ἑπόμενη ἔφυγε γιὰ τὴν Ρόδο ἔχοντας μαζί του τοὺς Τούρκους αἰχμαλώτους τῶν φρουρῶν τῆς Λήμνου, τῆς Θάσου καὶ ἀσφαλῶς τῆς Σαμοθράκης. 'Ενῶ ὅμως ἦταν ἀκόμη στὴν Λῆμνο, ἔστειλε στὴν Ἴμβρο 10 πλοῖα μὲ ἀρχηγὸ ἴσως τὸν κόμη τῆς Anguillara, γιὰ νὰ παραλάβη τὸ νησὶ ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο μὲ ὅρους. Ἡ θερμὴ ὑποδοχὴ καὶ ἡ διπλωματικὴ εὐστροφία τοῦ Κριτοβούλου ἔκαναν τὸν κόμη νὰ νομίση ὅτι εἶχε νὰ κάνη μὲ φίλο καὶ σύμμαχο καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐπέμεινε στὴν διεκπεραίωση τῶν ζητημάτων τῆς ἀποστολῆς του. Ἔτσι τὰ νησιὰ τοῦ ΒΑ Αἰγαίου περιέρχονται πάλι στὰ χέρια τῶν Φράγκων καὶ κυρίως τῶν Βενετῶν.

Ἡ Βενετία ὅμως, γιὰ νὰ περιφρουρήση τὰ κέρδη τῆς ναυτικῆς αὐτῆς ἐκστρατείας, χρειαζόταν χρήματα καὶ αὐτὰ ἔλειπαν. Γι' αὐτὸ τὸν Μάιο κιόλας τοῦ 1457 ἀφήνει τὰ νησιὰ στὴν φροντίδα τοῦ Scarampi, ποὺ ἀνέλαβε νὰ τὰ προστατεύη μὲ τὸν σταυροφορικὸ στόλο καὶ μὲ τὴν συνδρομὴ τῶν ἱπποτῶν τῆς Ρόδου, ἀλλ' αὐτὸς εἶναι πολὺ δυσαρεστημένος ἀπὸ τὴν ἀπείθεια καὶ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ναυτικῶν πληρωμάτων, ποὺ δὲν δίσταζαν νὰ ζημιώνουν καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ὑπηκόους τῆς Βενετίας. Τὸ 1457 ὁ σταυροφορικὸς στολίσκος κυριαρχεῖ στὸ Αἰγαῖο καὶ κοντὰ στὴν Μυτιλήνη κατὰ τὸν Αὔγουστο νικᾶ τουρκικὴ δύναμη καὶ κυριεύει 25 καράβια [1]. Μὲ τὴν ἄνοιξη ὅμως τοῦ 1458 εἶχε ξεθυμάνει ἡ σταυρο-

---

1. *Pastor*, Geschichte der Päpste, 1 σ. 751 - 752. Γιὰ τὶς ζημίες τῶν ναυτικῶν πληρωμάτων βλ. *G. Gerola*, Documenti rodiesi del secolo VI nell'archivio Sforzesco, «Atti

φορικὴ ἐκείνη κίνηση, ποὺ μὲ τόσο θρησκευτικὸ ζῆλο τὴν εἶχε κηρύξει ὁ πάπας Κάλλιστος Γ'. Ὕστερ' ἀπὸ λίγο, μὲ τὸν θάνατο τοῦ πάπα (ἀρχὲς Αὐγούστου 1458), ἡ προστασία τοῦ χριστιανικοῦ στόλου εἶχε πάψει νὰ ὑφίσταται. Ὁ νέος πάπας Πῖος Β', παρ' ὅλη τὴν καλή του θέληση, δὲν σώζει τὴν κατάσταση [1].

Γι' αὐτὸ τὸν λόγο οἱ προύχοντες τῆς Λήμνου, φοβούμενοι τὴν αἰφνιδιαστικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ τὴν τιμωρία τους γιὰ τὴν παράδοση τοῦ νησιοῦ στοὺς σταυροφόρους, πρῶτοι αὐτοὶ ἦλθαν σὲ συνεννοήσεις μὲ τὸν Κριτόβουλο, γιὰ νὰ παραδώσουν τώρα τὸ νησὶ πάλι στοὺς Τούρκους. Ὁ εὐπροσάρμοστος στὶς καταστάσεις Κριτόβουλος, βλέποντας καὶ αὐτὸς νὰ μεταστρέφωνται τὰ πράγματα στὸ Αἰγαῖο πρὸς τὸ μέρος τῶν Τούρκων καὶ θέλοντας νὰ φανῆ πιστὸς ὑπηρέτης τοῦ σουλτάνου, ἀνέλαβε πάλι πρόθυμα νὰ μεσολαβήση σ' αὐτὸν καὶ νὰ τὸν πείση νὰ μεταβιβάση τὴν Λῆμνο καὶ Ἴμβρο στὸν Δημήτριο Παλαιολόγο, τὸν φιλότουρκο δεσπότη τῆς Πελοποννήσου, πράγμα ποὺ καὶ τελικὰ τὸ πέτυχε μὲ τὸν ὅρο νὰ πληρώνη ὁ Δημήτριος κάθε χρόνο 3.000 χρυσὰ νομίσματα.

Ἀμέσως μετὰ τὴν λήξη τῶν διαπραγματεύσεων στὴν αὐλὴ τοῦ σουλτάνου στὴν Ἀδριανούπολη, ὁ Κριτόβουλος ξαναγύρισε στὴν Ἴμβρο, ἔμεινε ἐκεῖ μιὰ μόνον ἡμέρα καὶ τὴν ἑπομένη πέρασε στὴν Λῆμνο, τὴν ὁποία, μὲ τὴν σύμπραξη τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ λαοῦ της, κατόρθωσε νὰ τὴν καταλάβη μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Τοὺς Ἰταλοὺς αἰχμαλώτους τῆς Λήμνου καὶ τῆς Ἴμβρου φαίνεται ὅτι τοὺς ἄφησε ἐλεύθερους νὰ μείνουν καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν ὁριστικὰ στὰ νησιὰ ἢ νὰ φύγουν. Κατόπιν στέλνει δυὸ προκρίτους τῆς Λήμνου στὸν Δημήτριο, γιὰ νὰ τοῦ ἀναγγείλουν τὰ γεγονότα καὶ νὰ τοῦ ζητήσουν νὰ στείλη διοικητὲς στὰ νησιά. Ἦλθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν οἱ ἀρχὲς τοῦ Δημητρίου; Τὸ πρόβλημα εἶναι σκοτεινό, γιατὶ δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ πρέπει νὰ διαδραματίστηκαν τὸν χειμώνα τοῦ 1458-1459 καὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1459, ἀφοῦ ἔγιναν ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκστρατεία τοῦ Μεχμὲτ Β' στὴν Πελοπόννησο (ἄνοιξη - φθινόπωρο 1458). Λίγο ἀργότερα ὁ νέος ἀρχηγὸς τοῦ τουρκικοῦ στόλου Ἰσμαὴλ κατέλαβε ἐπίσημα τὰ νησιὰ αὐτά, ἔπιασε τοὺς Ἰταλοὺς αἰχμαλώτους καὶ τοὺς ἔστειλε στὸν σουλτάνο στὴν Φιλιππούπολη, ὅπου καὶ τοὺς θανάτωσαν. Ἀμέσως ὕστερ' ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς λήγει καὶ τὸ στάδιο τοῦ Ἰσμαὴλ. Στὴν θέση του διορίζεται ὁ δραστήριος Ζαγανὸς πασάς, ὁ ὁποῖος τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1459 ξεκινᾶ μὲ 40 πλοῖα ἐναντίον τῶν ἄλλων δυὸ νησιῶν τοῦ ΒΑ Αἰγαίου, τῆς Σαμοθράκης καὶ τῆς Θάσου, ὅπου ἐξακολουθοῦσαν νὰ παραμένουν ἀκόμη φραγκικὲς φρουρές.

---

del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti», τ. LXXV, μέρ. Β' (1917) 892.

1. Τότε εἶχε ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ κατοχὴ τῆς Ἴμβρου καὶ εἶχε ζητήσει τὴν ἠθικὴ συμπαράσταση τοῦ πάπα ὁ Ἀλέξανδρος Ἀσάνης, γιὸς ἴσως ἢ συγγενὴς τοῦ Μιχαὴλ Ἀσάνη, διοικητῆ στὰ 1442 τοῦ νησιοῦ ἐπὶ Ἰωάννη Η' τοῦ Παλαιολόγου (βλ. *Λάμπρου*, Ἐπιστολὴ Πίου Β', ΝΕ 10 (1913) 126).

Ὁ Ζαγανὸς καταβάλλει τὴν ἀντίστασή τους καὶ κατόπιν ξεσηκώνει τοὺς περισσότερους κατοίκους καὶ τοὺς μετοικίζει στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκτελώντας πιθανὸν σχετικὴ δύναμη τοῦ Μεχμὲτ Β΄.

Κατὰ τὰ μέσα φθινοπώρου 1460, δηλαδὴ μετὰ τὴν δεύτερη τουρκικὴ ἐκστρατεία στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν κατάλυση τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως, φτάνει στὴν Ἀδριανούπολη ὁ σουλτάνος καὶ λίγες μέρες ἀργότερα ὁ οὐσιαστικὰ αἰχμάλωτός του Δημήτριος μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν ἀκολουθία του. Ὁ σουλτάνος τοῦ παραχωρεῖ «ἔς τε ἀρχὴν ἅμα καὶ πρόσοδον» (= γιὰ νὰ τὰ διοικῇ καὶ νὰ τὰ νέμεται) τὰ νησιὰ Ἴμβρο καὶ Λῆμνο, τὶς γαῖες τῆς Θάσου καὶ Σαμοθράκης ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθῆ, καθὼς καὶ τὴν Αἶνο. Τὸ σύνολο τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Δημητρίου ἀπὸ τὶς κτήσεις του αὐτὲς μαζὶ μὲ τὶς 100.000, ποὺ ἔπαιρνε ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἔφτανε τὶς 700.000 ἀργυρὰ νομίσματα.

Ὁ Δημήτριος ἔμενε στὴν Ἀδριανούπολη καὶ ἀπ' ἐκεῖ διοικοῦσε τὰ νησιὰ καὶ τὴν Αἶνο μὲ ἀντιπροσώπους του. Γιὰ λίγα ὅμως χρόνια καρπώθηκε τὰ εἰσοδήματα τῶν κτήσεών του, γιατὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ γυναικαδέλφου του Ματθαίου Ἀσάνη στὰ 1467 ἔπεσε στὴν δυσμένεια τοῦ σουλτάνου, ὁ ὁποῖος τὸν ἐξόρισε στὸ Διδυμότειχο καὶ τοῦ ἀφαίρεσε τὰ εἰσοδήματά του. Ὁ Δημήτριος πέθανε τὸ 1470 στὴν Ἀδριανούπολη ὡς μοναχός. Πολὺ πιὸ τραγικὴ ἦταν ἡ τύχη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τοῦ Δαβὶδ Κομνηνοῦ καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας.

Γ. Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ (1461)

Οἱ ἀρχὲς τῆς ἱστορίας τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας εἶναι σκοτεινές. Πάντως ἱδρυτής της ὑπῆρξε ὁ ἐγγονὸς τοῦ βασιλιᾶ Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ Ἀλέξιος, ὁ ὁποῖος στὰ 1204, ὅταν οἱ Φράγκοι κατέλυσαν τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἔσπευσε νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴν ἀναρχία ποὺ ἐπεκράτησε καὶ ἐπὶ κεφαλῆς ἑνὸς μισθοφορικοῦ στρατεύματος Γεωργιανῶν, ποὺ τοῦ ἔδωσε ἡ θεία του Θάμαρ τῆς Γεωργίας, κατέλαβε τὴν Τραπεζούντα καὶ τὴν περιοχή της. Τὸ νέο αὐτὸ ἑλληνικὸ κράτος μὲ πρωτεύουσα τὴν Τραπεζούντα, ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε τὸ ὄνομά του, εἶχε δικό του αὐτοτελῆ βίο, παράλληλο πρὸς τὸν ἀντίστοιχο τῶν ἄλλων λειψάνων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ τὸ 1261 πρὸς τὸν βίο τῆς νέας βυζαντινῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων [1]. Μὲ τὴν ἵδρυση τῆς

---

1. Γιὰ τὴν μοναδικὴ σχεδὸν πηγὴ τῶν χρόνων αὐτῶν βλ. *Σπ. Λάμπρου*, Τὸ τραπεζουντιακὸν χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβάστου καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου, ΝΕ 4 (1907) 257 - 295. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ χρονικοῦ βλ. *Ὀδ. Λαμψίδου*, Ὁ γάμος Δαβὶδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Παναρέτου,

αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας οἱ πολιτικὲς σχέσεις τῆς περιοχῆς, πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικές, μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη γίνονται στενές. Σαφεῖς ἰδίως εἶναι οἱ ἐπιδράσεις τῆς βυζαντινῆς τέχνης στὰ ἐκκλησιαστικὰ μνημεῖα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους ὡς τὴν κατάλυσή του (1461)[1].

1. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Χιτὶρ πασᾶ (1456).

Μετὰ τὴν Ἅλωση πολλοὶ Ἕλληνες εἶχαν βρῆ καταφύγιο στὴν Τραπεζούντα, τὴν ὡραία καὶ γραφικὴ πρωτεύουσα τῆς ὁμώνυμης αὐτοκρατορίας. Τὸ απόμακρο ἐκεῖνο κέντρο τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀριθμοῦσε τότε 4.000 περίπου κατοίκους[2]. Ἦταν μιὰ ἄλλη μικρὴ Κωνσταντινούπολη, γιατὶ τὸ κράτος τῶν Μεγαλοκομνηνῶν παρουσιαζόταν τώρα ὡς ἡ μόνη ἀνεξάρτητη καὶ νόμιμη πολιτικὴ ἀρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους[3]. Ὁ Μεχμὲτ Β' ὅμως εἶχε ἀντιληφθῆ τὶ μεγάλη ἠθικὴ ἐπιρροὴ μποροῦσε νὰ ἀσκήση στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς ἡ ἐλεύθερη ἐκείνη γωνιὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν ἐπίκαιρη γεωγραφικὴ θέση της ὡς πρὸς τὴν ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία τῆς Εὐρώπης μὲ τὴν Ἄπω Ἀνατολή[4].

Οἱ Βενετοὶ μάλιστα ἐνδιαφέρονταν ζωηρὰ γιὰ τὸ κέντρο αὐτό, βρίσκονταν σὲ στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μαζί του καὶ ὑπῆρχαν συμπατριῶτες τους μόνιμα ἐγκατεστημένοι ἐκεῖ σὲ χωριστὴ συνοικία, τοὺς προστάτευαν καὶ γενικὰ φρόντιζαν πῶς νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν ὅρο τὸ δυνατὸν περισσότερες διευκολύνσεις καὶ προνόμια[5].

«Ἀθηνᾶ» 57 (1953) 365 - 368, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. *Jac. Ph. Fallmerayer,* Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt, München 1827, σ. 29 κ.ἑ. *Σάββα Ἰωαννίδου,* Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνταῦθα ἑλληνικῆς γλώσσης, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 48 κ.ἑ. *Καρολίδου,* Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, σ. 160 κ.ἑ. *Miller,* Trebizond, σ. 14 - 15. *A. Vasiliev,* The Foundation of the Empire of Trebizond, «Speculum» 2 (1936) 3 - 37. Βλ. καὶ τὴν ἀξιόλογη κριτικὴ ἐξέταση τῆς σχετικῆς μὲ τὴν Τραπεζούντα βιβλιογραφία ὡς τὰ 1940 στοῦ *αὐτοῦ,* The Empire of Trebizond in History and Literature, «Byzantion» 15 (1940-1941) 316 - 377. Γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ χρονικοῦ, καθὼς καὶ γιὰ ὁρισμένες ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὶς ἀπόψεις τοῦ A. Vasiliev γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς αὐτοκρατορίας βλ. *Ὀδ. Λαμψίδου,* Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, εἰσαγωγὴ - ἔκδοσις - σχόλια, Ἀθῆναι 1958.

1. Βλ. *G. Millet - D. Talbot Rice,* Byzantine Painting at Trebizond, London 1936, σ. 174, 177.

2. *Pero Tafur,* Travels, σ. 131.

3. Βλ. *Τριανταφυλλίδου,* Φυγάδες, σ. 58. *Miller,* Trebizond, σ. 87.

4. Γιὰ τὴν τοπογραφία, τὰ προϊόντα, τὴν ἐμπορικὴ κίνηση καὶ τὴν στρατιωτικὴ ὀργάνωση τῆς αὐτοκρατορίας βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Βησσαρίωνος ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα, ΝΕ 13 (1916) 145 - 204.

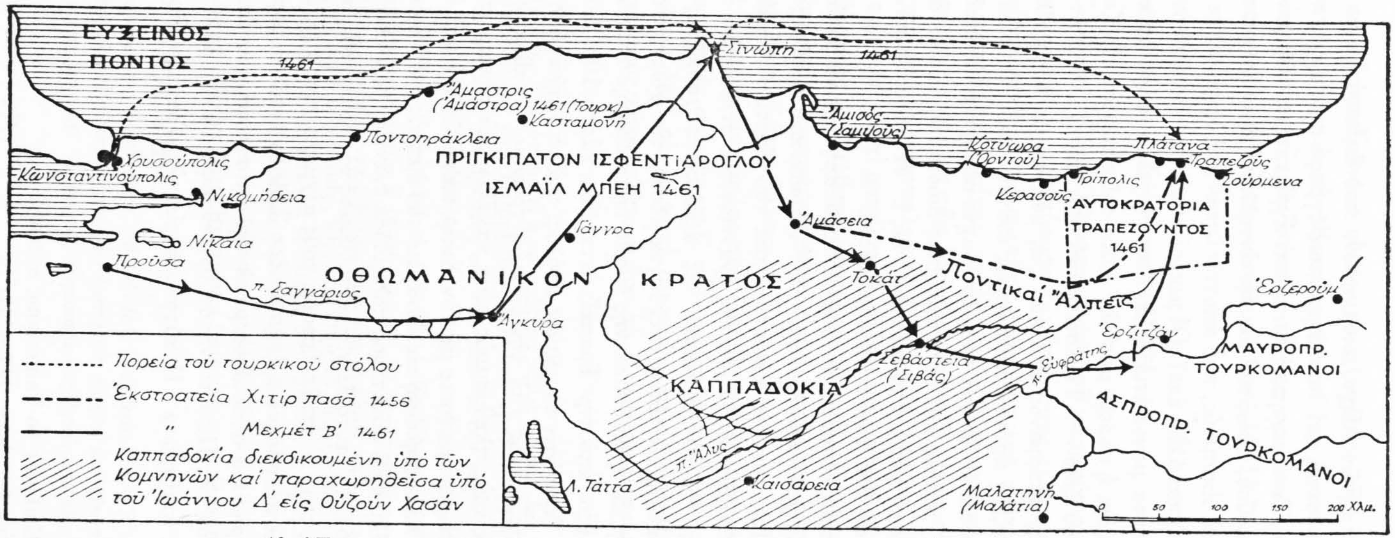
5. *Thiriet,* Régestes, 1 passim.

Ἡ ἐπικράτεια τῶν Μεγαλοκομνηνῶν, ποὺ ἐκτεινόταν κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν, ἦταν πολὺ ὀρεινὴ καὶ δασώδης, ὅπως ἔγραφε στὶς ἀρχὲς τοῦ 15 αἰ. ὁ περιηγητὴς Clavijo. Ἀναρριχητικὰ φυτὰ καὶ ἀγραμπελιὲς τύλιγαν τὰ δένδρα. Ὁ πληθυσμὸς κατοικοῦσε, ὅπως καὶ ὡς τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν (1923), σὲ οἰκισμούς, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λίγα καλοκτισμένα χωριατόσπιτα, ἄλλα ἐδῶ καὶ ἄλλα ἐκεῖ. Οἱ μικροὶ αὐτοὶ συνοικισμοὶ ὀνομάζονταν *χωρία*. Δυσκολοδιάβατα μονοπάτια διέσχιζαν τὴ χώρα, τόσο ἐπικίνδυνα, ὥστε ὁ Clavijo ἀναφέρει ὅτι ἡ πορεία μέσ' ἀπ' αὐτὰ τοῦ στοίχισε τὴν ζωὴ ὅλων σχεδὸν τῶν φορτηγῶν του ζώων [1]. Τὸ ἐσωτερικό, τὸ Μεσοχάλδιο, ἦταν ἕνας ὀρεινὸς καὶ ἄγονος τόπος, σπαρμένος ἀπὸ κάστρα, μὲ φτωχικοὺς πληθυσμούς, ποὺ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Καβαζίτη ἀμύνονταν συνεχῶς ἐναντίον τῶν Τούρκων τῶν συνόρων. Ἡ φτώχεια φαίνεται ὅτι συχνὰ τοὺς ἔσπρωχνε σὲ ληστρικὲς ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τους, καθὼς καὶ σὲ ἀπαιτήσεις διοδίων ἢ δώρων ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους ποὺ περνοῦσαν κάτω ἀπὸ κάστρα τους [2]. Ἡ χώρα λοιπὸν αὐτὴ θὰ μποροῦσε ν' ἀποτελέση ἕνα πολὺ καλὸ ὁρμητήριο.

Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους ὁ σουλτάνος δὲν θ' ἀργοῦσε νὰ βαδίση ἐναντίον της. Πραγματικὰ τρία χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἅλωση καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς κυριαρχίας του στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Βόρειου Αἰγαίου διατάζει τὸν Χιτὶρ πασὰ τῆς Ἀμάσειας νὰ ἐπιτεθῆ ἐναντίον τοῦ τελευταίου ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους. Ὁ Χιτὶρ πέρασε τὶς ἀφύλακτες χαράδρας τῶν Ποντικῶν Ἄλπεων καὶ εἰσέβαλε μὲ τέτοια ταχύτητα μέσα στὴν χώρα, ὥστε ὁ τότε βασιλιάς της Ἰωάννης Δ' ἢ Καλοϊωάννης ἔμαθε τὴν εἰσβολή, ὅταν ὁ ἐχθρὸς εἶχε πιὰ στρατοπεδεύσει ἔξω ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα (βλ. χάρτη 10). Σύγχρονα ἀπὸ τὴν Σαμσούντα εἶχε ξεκινήσει τουρκικὸς στόλος, γιὰ νὰ λεηλατήση τὰ παράλια. Ὁ Καλοϊωάννης, πιεζόμενος ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τροφίμων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν πανώλη, ποὺ θέριζε τοὺς πληθυσμοὺς μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, ἀναγκάστηκε νὰ ἔλθη σὲ συνεννοήσεις μὲ τὸν Χιτὶρ πασά. Ἀλλὰ καὶ ὁ Τοῦρκος στρατηγὸς δὲν ἤθελε νὰ καθηλώση τὶς δυνάμεις του ἐμπρὸς στὴν ὀχυρωμένη Τραπεζούντα, ἀφοῦ μάλιστα ὁ σουλτάνος πολεμοῦσε ἐναντίον τῶν Οὔγγρων ἐμπρὸς στὸ Βελιγράδι (1456). Γι' αὐτὸ δείχθηκε πρόθυμος νὰ συνεννοηθῆ μαζί του καὶ ἐπέβαλε τοὺς ὅρους του: θ' ἀπελευθέρωνε τοὺς αἰχμαλώτους του, ἐνῶ ὁ Καλοϊωάννης θὰ πλήρωνε στὸν σουλτάνο ἐτήσιο φόρο 2.000 χρυσῶν νομισμάτων. Τὴν συνθήκη τὴν ἐπικύρωσε ὁ σουλτάνος μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Πελοποννήσου (φθινόπωρο 1458), ἀλλ' αὔξησε τὸν φόρο σὲ 3.000 χρυσὰ νομίσματα. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας εἶχε χάσει τὴν

---

1. *Clavijo,* Embassy to Tamerlane, σ. 336.
2. Βλ. *Clavijo,* ἔνθ' ἀν. σ. 117 - 121.

10. Ἐκστρατεῖες τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντας.

πολιτική της ἀνεξαρτησία. Γρήγορα θὰ σήμαινε καὶ ἡ ὥρα τῆς ὁλοκληρωτικῆς της ὑποταγῆς [1].

Ὁ Καλοϊωάννης ἐπιζητώντας ν' ἀπομακρύνῃ τὸν κίνδυνο αὐτὸν ἦλθε σὲ συνεννοήσεις μὲ τὸν Οὐζοὺν Χασάν, ἡγεμόνα τῶν Ἀσπροπροβατάδων ("Ακ Κογιουνλοῦ) Τουρκομάνων τῆς Μεσοποταμίας (πρωτεύουσα τὸ Διαρβεκίρ). Ὁ Οὐζοὺν Χασὰν δέχθηκε νὰ συνάψῃ μαζί του ἀμυντικὴ συμμαχία ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἀφοῦ πῆρε γυναίκα του τὴν ξακουστὴ σὲ ὅλη τὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ὀμορφιά της κόρη του Θεοδώρα καὶ ὡς γαμήλιο δῶρο τὴν Καππαδοκία, ποὺ κατ' ὄνομα μόνον ἀνῆκε στοὺς Μεγαλοκομνηνούς.

Ὁ Καλοϊωάννης ὄχι μόνον ἔμεινε σύμφωνος καὶ ὑπέγραψε τὴν συνθήκη, ἀλλὰ φιλοδόξησε κάτι πολὺ μεγαλύτερο: νὰ ἐπεκταθῇ ἡ συμμαχία του καὶ νὰ περιλάβῃ τοὺς χριστιανοὺς πρίγκιπες τῆς Γεωργίας καὶ τῆς Μιγκρελίας, καθὼς καὶ τοὺς μωαμεθανοὺς πρίγκιπες τῆς Κασταμονῆς Ἰσφεντιάρογλου Ἰσμαῆλ μπέη, γαμπρὸ τοῦ σουλτάνου, καὶ τῆς Καραμανίας Ἰμπραχὶμ μπέη, ποὺ ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἔτρεφε ἐχθρικὲς διαθέσει ἐναντίον τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ διεκδικοῦσε ἐδάφη ποὺ τοῦ εἶχε ἀποσπάσει ὁ Μουρὰτ Β', πατέρας τοῦ Μεχμὲτ Β'. Σκοπὸς τῆς συμμαχίας αὐτῆς ἦταν ὄχι μόνο νὰ ἐγγυηθῇ τὴν ἀκεραιότητα τῶν κρατῶν, ποὺ θὰ ἦταν μέλη της, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκτοπίσῃ τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Τὸ 1458 ὅμως ὁ Καλοϊωάννης πέθανε καὶ ἔτσι τὰ σχέδιά του αὐτὰ ἔμειναν στὴν μέσῃ [2].

Τὸν νόμιμο διάδοχό του Ἰωάννη Ε', ἡλικίας τεσσάρων ἐτῶν, παραγκώνισε ὁ θεῖος του Δαβίδ, ὑποστηριζόμενος ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους εὐγενεῖς τῆς γενιᾶς τῶν Καβαζιταίων τοῦ Μεσοχαλδίου [3]. Ὁ Δαβίδ, ποὺ ἰσχυριζόταν ὅτι οἱ κρίσιμες περιστάσεις δὲν ἐπέτρεπαν νὰ κυβερνηθῇ τὸ κράτος ἀπὸ τὸν ἀνήλικο βασιλικὸ βλαστό, προσπάθησε νὰ δώσῃ μεγαλύτερη ἔκταση στὰ σχέδια τοῦ ἀδελφοῦ του. Μὲ τὸν σκοπὸ μάλιστα αὐτὸν ἔγραψε στὶς 22 Ἀπριλίου 1459 στὸν Φίλιππο τὸν Ἀγαθό, δούκα τῆς Βουργουνδίας, ἐκθέτοντας τὶς ἐνέργειές του γιὰ τὸν σχηματισμὸ μιᾶς ἐπιθετικῆς συμμαχίας ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ παρουσιάζοντας ἐξογκωμένες τὶς δυνάμεις τῶν συμμάχων του, τῆς Γεωργίας, Μιγκρελίας καὶ Ἀρμενίας. Ὁ κομιστὴς τῆς ἐπιστολῆς του Μιχαὴλ Alighieri φτάνει στὴν Ρώμη καὶ ἐπισκέπτεται τὸν πάπα Πῖο Β', ὁ ὁποῖος τὸν ἐφοδιάζει καὶ μὲ δική του ἐπι-

---

1. Βλ. *Χαλκοκονδύλη*, Darkó, 2 σ. 178, 222 - 223. *Fallmerayer*, Geschichte von Trapezunt, σ. 254 - 257. *Ἰωαννίδου*, Ἱστορία Τραπεζοῦντος, σ. 102 - 106. *Καρολίδου*, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, σ. 148 - 179. *Babinger*, Mehmed der Eroberer, σ. 201.

2. *Fallmerayer*, Geschichte von Trapezunt, σ. 258 - 261. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Οὐζοὺν Χασὰν βλ. ἐνδιαφέρον σχετικὸ ἄρθρο τοῦ V. Minorsky στὴν Enzyklopaedie des Islam, 4 σ. 1153 - 1157. *Ἀμάντου*, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, 1 σ. 145. Γιὰ τὶς ἐχθρικὲς διαθέσεις τοῦ Ἰμπραχὶμ μπέη βλ. *Brocquière*, ἔνθ' ἀν. 541.

3. *Χαλκοκονδύλης*, ἐκδ. Darkó, 2 σ. 246.

στολὴ πρὸς τὸν δούκα (13 'Ιανουαρίου 1460), στὴν ὁποία τοῦ ἀφηγεῖται ὅτι ἔχει στείλει στὴν Τραπεζούντα καὶ στὶς ἄλλες αὐλὲς τῆς 'Ανατολῆς πρεσβεία γιὰ τὴν ὀργάνωση μιᾶς ἱερῆς συμμαχίας ἐναντίον τῶν Τούρκων, καὶ τὸν προτρέπει νὰ μιμηθῇ τὶς σταυροφορικὲς προσπάθειες τῶν πριγκίπων τῆς 'Ανατολῆς. 'Επὶ κεφαλῆς τῆς πρεσβείας αὐτῆς ἦταν ὁ ἀγύρτης Φραγκισκανὸς μοναχὸς Lodovico da Bologna, ὁ ὁποῖος εἶχε κατορθώσει νὰ ἐξαπατήσῃ τὸν πάπα, ὥστε νὰ τοῦ ἐμπιστευθῇ τὴν διεξαγωγὴ τῶν σχετικῶν διαπραγματεύσεων [1]. Τὸ μόνο ἀποτέλεσμα τῆς διπλωματικῆς αὐτῆς δραστηριότητας τοῦ Δαβὶδ ἦταν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν Μεχμὲτ Β' [2].

2. *'Εκστρατεία τοῦ Μεχμὲτ Β', παράδοση τῆς Τραπεζούντας (1461) καὶ ἐξόντωση τῆς οἰκογένειας τῶν Μεγαλοκομνηνῶν (1463).*

Σ' αὐτὲς τὶς κρίσιμες στιγμὲς ὁ Δαβὶδ ἔκαμε τὴν ἀπρονοησία ν' ἀνακινήσῃ ἕνα λεπτὸ ζήτημα καὶ νὰ ἐρεθίσῃ ἀκόμη περισσότερο τὸν σουλτάνο. Παρακάλεσε τὸν ἄνδρα τῆς ἀνεψιᾶς του καὶ σύμμαχό του Οὐζοὺν Χασὰν νὰ μεσολαβήσῃ στὸν σουλτάνο, ὥστε νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὸν ἐτήσιο φόρο ὑποτέλειας. 'Ο Οὐζοὺν Χασὰν μὲ τὴν διπλωματική του ἀπειρία ἐπετάχυνε τὴν καταστροφὴ τῶν συνασπισμένων κρατῶν τῆς 'Ανατολῆς, γιατὶ ὄχι μόνο δέχθηκε νὰ μεσολαβήσῃ, ἀλλὰ ἔδωσε ἐντολὴ στοὺς ἀπεσταλμένους του νὰ ζητήσουν καὶ τὰ καθυστερημένα δῶρα, ποὺ πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια συνήθιζε νὰ τοὺς στέλνῃ κάθε χρόνο ὁ ὁμώνυμος πάππος τοῦ Μεχμέτ. 'Η ἀπάντηση τοῦ σουλτάνου «ὑπάγετε ἐν εἰρήνῃ, κἀγὼ τῷ ἐπερχομένῳ ἔτει κομίσω ταῦτα σὺν ἐμοί, καὶ ἀποδώσω τὸ χρέος» ἔδειχνε πολὺ καθαρὰ τὸ τὶ ἐπρόκειτο νὰ συμβῇ [3].

Πραγματικὰ ὅλον τὸν χειμώνα ὁ σουλτάνος τὸν ἀφιέρωσε στὶς ἑτοιμασίες του γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν κρατῶν τῆς ΒΑ Μ. 'Ασίας. Τὴν ἄνοιξη κιόλας τοῦ 1461 ἦταν ἕτοιμα 300 πολεμικὰ πλοῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα βοηθητικά, σκευαγωγὰ κ.λ. Τὰ πληρώματά τους τ' ἀποτελοῦσαν εὔρωστοι, πολὺ καλὰ ὁπλισμένοι καὶ ἐμπειροπόλεμοι ἄνδρες μὲ ναυάρχους τὸν Κασίμ, διοικητὴ τῆς Καλλιπόλεως, καὶ τὸν Γιακούμπ, «ἄνδρα τά τε ναυτικὰ ἐμπειρότατον καὶ τῶν κατὰ θάλασσαν στρατηγὸν ἄριστον». 'Ο λαμπρὸς αὐτὸς στόλος ξεκίνησε ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου πρὸς τὸν Εὔξεινο μέσα σὲ μιὰ ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα, ποὺ δονοῦνταν ἀπὸ τὰ προτρεπτικὰ ἐπιφωνήματα τῶν πληρωμάτων καὶ ἀπὸ τὸν

---

1. *Miller,* Trebizond σ. 97 - 99. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν παράξενη αὐτὴ ἱστορία τῶν ἀγυρτειῶν τοῦ Fra Lodovico da Bologna βλ. στοῦ *Babinger,* Mehmed der Eroberer, σ. 193 - 200.

2. *Κριτόβουλος,* IV, 1, 7.

3. *Δούκας,* σ. 339 (Grecu, 425). *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 243.

ρόχθο τῆς ὁρμητικῆς κωπηλασίας [1]. Ἦταν μιὰ ἐπιβλητικὴ ἐπίδειξη τῆς ναυτικῆς δυνάμεως τῶν Τούρκων.

Κατόπιν ὁ σουλτάνος μὲ τὰ εὐρωπαϊκά του στρατεύματα πέρασε τὸν πορθμὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1461 καὶ ἔφτασε στὴν Προῦσα, ὅπου εἶχε δώσει ἐντολὴ νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ ἀσιατικὰ στρατεύματα. Ἕνας μεγάλος γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἑτοιμοπόλεμος στρατὸς ἀπὸ 60.000 ἱππεῖς καὶ 80.000 πεζοὺς περίμενε νὰ μάθη ποῦ θὰ ἐκστρατεύση [2].

Μεγάλος φόβος εἶχε κυριεύσει τοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν ἐλεύθερων πόλεων τοῦ Εὐξείνου, τοῦ Καφᾶ, τῆς Τραπεζούντας καὶ τῆς Σινώπης [3].

Ὁ πρῶτος ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς, ποὺ δὲν τὸν ἐμπιστευόταν ὁ σουλτάνος σὲ κανένα [4], ἦταν ἡ Σινώπη, ἡ ὡραία καὶ πλούσια πόλη τοῦ Εὐξείνου, τὸ «κοινὸν ἐμπόριον τῆς περιοικίδος ἁπάσης καὶ δὴ καὶ μέρους οὐκ ὀλίγου τῆς κάτω Ἀσίας», περίφημο ἰδίως ἐξαγωγικὸ λιμάνι χαλκοῦ τῶν μεταλλείων τῆς περιοχῆς [5].

Ὁ σουλτάνος, γιὰ νὰ ἐξαπατήση τοὺς ἀντιπάλους του, βάδισε πρῶτα πρὸς ΝΑ καὶ στρατοπέδευσε στὴν Ἄγκυρα. Ἀπ' ἐκεῖ παράγγειλε στὸν Ἰσφεντιάρογλου Ἰσμαὴλ μπέη ὅτι θέλει τὴν Σινώπη καὶ ὅτι ἀντὶ γι' αὐτὴν μὲ χαρὰ θὰ τοῦ παραχωροῦσε τὴν Φιλιππούπολη καὶ τὴν περιοχή της. Κατόπιν διευθύνθηκε πρὸς τὴν Σινώπη καὶ κατέλαβε τὸ στενὸ τοῦ ἰσθμοῦ τῆς χερσονήσου, ἐπάνω στὴν ὁποία εἶναι κτισμένη, ἐνῶ ὁ στόλος ἀπέκλειε τὰ παράλιά της. Τὰ πράγματα ὅμως δὲν ἔφτασαν ὡς τὴν σύγκρουση, γιατὶ ὁ Ἰσμαὴλ, μολονότι κατεῖχε ἐπίκαιρη στρατηγικὴ θέση καὶ διέθετε ἰσχυρὸ πυροβολικὸ καὶ ἐπαρκῆ φρουρά, ποὺ θὰ μποροῦσε ν' ἀποκρούση γιὰ πολὺν χρόνο τὶς συνδυασμένες ἐπιθέσεις τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ στρατοῦ, βγῆκε ἔξω νὰ προσκυνήση τὸν σουλτάνο, παρέδωσε τὴν πόλη καὶ δέχθηκε τὰ ἀνταλλάγματά του [6]. Κατόπιν, ἀφοῦ διέταξε τὸν στόλο του νὰ πλεύση πρὸς τὴν Τραπεζούντα, προχώρησε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀρμενίας καὶ πέρασε μὲ θαυμαστὴ ταχυπορεία καὶ ἀντοχὴ τὰ ἀφύλαχτα μονοπάτια καὶ τὶς ἐπικίνδυνες κακοτοπιὲς μέσα ἀπὸ πυκνὰ δάση καὶ λόχμες [7]. Ἀκολουθώντας ἔπειτα τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν Ἀμάσεια καὶ τὸ Σιβὰς

---

1. *Κριτόβουλος*, IV, 2, 1 - 3.
2. *Κριτόβουλος*, IV, 3, 1 - 2. Γιὰ τὴν χρονολογία τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Μεχμὲτ Β' βλ. *Miller*, Trebizond, σ. 105.
3. *Δούκας*, σ. 341 (Grecu, 427).
4. *Δούκας*, σ. 341 (Grecu, 427).
5. *Κριτόβουλος*, IV, 3, 3.
6. *Κριτόβουλος*, IV, 3, 4 - 8. *Δούκας*, σ. 341 - 342 (Grecu, 429). *Miller*, Trebizond, σ. 101. *Babinger*, Mehmed der Eroberer, σ. 204 - 205.
7. *Κριτόβουλος*, IV, 4 - 5, 1.

πρὸς τὸ Ἐρζερούμ, σταθμεύει καὶ κυριεύει τὸ κάστρο Κοϊνλοῦ ἢ Κογιουνλοῦ Χισάρ, ποὺ βρισκόταν ἀνατολικὰ τῆς Τοκάτης καὶ ἀποτελοῦσε τὸ ἀκρότατο προπύργιο τοῦ Οὐζοὺν Χασὰν πρὸς δυσμάς. Ἐνῶ βαδίζει πρὸς Α., πρὸς τὸ Ἐρζιτζάν, συναντᾶ στὸν δρόμο τὴν μητέρα τοῦ Οὐζοὺν Χασάν, τὴν Σάρα Χατούν, ποὺ ἐρχόταν μὲ δῶρα πολλὰ νὰ τὸν προϋπαντήση καὶ νὰ τὸν παρακαλέση νὰ θεωρήση τὸν γιό της φίλο καὶ σύμμαχό του. Ὁ Μεχμὲτ Β' δέχεται τὶς προτάσεις τοῦ Οὐζοὺν Χασὰν μὲ τοὺς ὅρους νὰ πάψη τὶς ἐπιδρομές του ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους καὶ νὰ λύση τὴν συμμαχία του μὲ τὸν Δαβὶδ Κομνηνό. Μολαταῦτα γιὰ νὰ ἐξασφαλιστῆ ἀπὸ τὴν μελλοντικὴ στάση τοῦ Οὐζοὺν Χασάν, παίρνει μαζί του τὴν Σάρα Χατούν. Κατόπιν στρέφεται πρὸς τὴν Τραπεζούντα καὶ ἀρχίζει ν' ἀνεβαίνη τὶς δύσβατες Ποντικὲς Ἄλπεις πεζοπορώντας καὶ ὁ ἴδιος τὸν περισσότερο δρόμο. Ἔδινε ἔτσι λαμπρὸ παράδειγμα στοὺς στρατιῶτες του [1], οἱ ὁποῖοι ταλαιπωροῦνταν ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς μόχθους τῆς πορείας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς στερήσεις τῶν τροφίμων [2].

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ τουρκικὸς στόλος, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Σινώπη, ἐμφανίζεται τόσο ξαφνικὰ ἐμπρὸς στὴν Τραπεζούντα, ὥστε ὁ Δαβὶδ δὲν μπόρεσε νὰ συγκεντρώση ὅλους τοὺς ἄνδρες του οὔτε καὶ νὰ εἰσαγάγη μέσα στὴν πόλη τὴν ἐσοδεία τῶν χωραφιῶν. Ἔτσι οἱ Τοῦρκοι ἀνενόχλητοι ἀποβίβασαν 10.000 περίπου ἄνδρες, πολὺ καλὰ ἐξοπλισμένους, οἱ ὁποῖοι κατέστρεφαν τὰ σιτηρὰ καὶ λεηλατοῦσαν καὶ ἔκαιαν τὰ προάστεια [3].

Οἱ Τραπεζούντιοι τοὺς ἀντιμετωπίζουν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ἀλλὰ οἱ πολὺ μεγαλύτερες δυνάμεις τῶν Τούρκων τοὺς συμπιέζουν καὶ τοὺς ἀναγκάζουν νὰ κλειστοῦν μέσα στὴν πόλη [4]. Ἔτσι ἀπομονώθηκε ἡ πρωτεύουσα ἀπὸ κάθε ἐπικοινωνία μὲ τὰ περίχωρα. Μολαταῦτα ἐπὶ 28 ἡμέρες οἱ πολιορκούμενοι ἐπιχειροῦν αἰφνιδιαστικὲς ἐξόδους καὶ μάχονται ἡρωϊκά «καὶ στὶς μάχες αὐτὲς δὲν ὑστεροῦσαν καθόλου ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς», ὅπως λέγει ὁ Κριτόβουλος [5]. Σύγχρονα οἱ Πόντιοι ἀγρότες τῶν περιχώρων κατέβαιναν ἀπὸ τὰ γύρω ὑψώματα, ἔκαναν ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ τοὺς προξενοῦσαν αἰσθητὲς ἀπώλειες. Κάποτε μάλιστα χωρικοὶ καὶ ἀστοὶ συντόνιζαν τὶς ἐπιχειρήσεις τους. Οἱ Τραπεζούντιοι λοιπὸν δὲν εἶχαν χάσει τὶς ἐλπίδες τους [6], ἀφοῦ μάλιστα νόμιζαν ὅτι ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἐχθρικῶν στρατευμάτων ἦταν ἀπασχολημένος ἐναντίον τῶν Ἀσπροπροβατάδων Τουρκομάνων.

---

1. *Κριτόβουλος,* IV, 6. *Miller,* Trebizond, σ. 101 - 102. *Babinger,* Mehmed der Eroberer, σ. 205 - 206.
2. *Δούκας,* σ. 342 (Grecu, 429).
3. *J. Fr. Boissonade,* Ἀνέκδοτα, Παρίσιοι 1883, τ. 5 σ. 392 - 393.
4. *Κριτόβουλος,* IV, 7, 1.
5. *Κριτόβουλος,* IV, 7, 2 - 3.
6. *Boissonade,* Ἀνέκδοτα, 5 σ. 393.

Ἡ κατάσταση ὅμως ἐξελίσσεται ραγδαῖα, ὅταν ὁ σουλτάνος περνᾶ τὶς Ποντικὲς Ἄλπεις. Ἡ εἴδηση φαίνεται ὅτι ἔφερε μεγάλη ἀναταραχὴ μέσα στὴν πόλη, προκάλεσε ζυμώσεις καὶ δημιούργησε ρεῦμα ἡττοπάθειας. Ἔτσι, ὅταν ἔφθασε καὶ στρατοπέδευσε μὲ τὴν ἐμπροσθοφυλακὴ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐμπρὸς στὴν πόλη, στὴν θέση Σκυλολίμνη, ὁ ἑλληνοσερβικῆς καταγωγῆς μεγάλος βεζίρης Μαχμοὺτ πασὰς καὶ πρότεινε τὴν ἄμεση παράδοση ἢ ἀλλιῶς τὴν καταστροφὴ καὶ διαρπαγή της, ὁ Δαβὶδ φάνηκε διατεθειμένος νὰ δεχθῆ τοὺς ὅρους του. Στὴν διαμόρφωση τοῦ ψυχολογικοῦ αὐτοῦ κλίματος φαίνεται ὅτι συνέβαλε πολὺ ὁ πρωτοβεστιάριος τοῦ Δαβὶδ καὶ φιλόσοφος Γεώργιος Ἀμιρούκης ἢ Ἀμιρούτσης, ἄνδρας μὲ ὡραία καὶ ἐπιβλητικὴ μορφή, ἕνας ἀπὸ τοὺς καιροσκόπους τῆς μεταβατικῆς ἐκείνης περιόδου, οἱ ὁποῖοι προτιμοῦσαν τὸν συμβιβασμὸ μὲ τὸν κατακτητὴ παρὰ τὴν ἀντίσταση. Ὁ ἄνδρας αὐτός, ποὺ διεξήγαγε τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν παράδοση τῆς Τραπεζούντας, προβάλλει λίγο ἀργότερα στὸν συμπολίτη του Βησσαρίωνα τὶς ὕποπτες δικαιολογίες, ὅτι οἱ πελώριες πολεμικὲς μηχανὲς τοῦ ἐχθροῦ, ἡ ἔλλειψη τροφίμων καὶ ἰδίως τοῦ νεροῦ, πράγμα ποὺ δὲν εἶχε παρατηρηθῆ ὡς τότε, παρέλυσαν τὴν ἀντίσταση τοῦ λαοῦ καὶ τὸν προδιέθεσαν πρὸς τὴν παράδοση [1]. Ἔτσι κατὰ τὰ μέσα Αὐγούστου 1461 ἔπαψε νὰ ὑφίσταται τὸ τελευταῖο ἐλεύθερο τμῆμα τοῦ ἑλληνισμοῦ [2]:

ἡ Ρωμανία πέρασεν, ἡ Ρωμανία 'πάρθεν

θρηνεῖ τὸ δημοτικὸ ποντιακὸ τραγούδι [3].

Ἡ ἀγγελία τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεχμὲτ Β' ἔγινε γνωστὴ τὸν Ὀκτώβριο στὴν Βενετία πρῶτα καὶ κατόπιν στὰ ἄλλα μεγάλα κράτη τῆς Εὐρώπης. Ἡ εἴδηση προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση καὶ ζυμώσεις, ἀλλ' αὐτὲς δὲν κατέληξαν σὲ τίποτε [4].

Ἡ εἰρηνικὴ παράδοση τῆς πόλης δὲν ἐξασφάλισε τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὶς καταπιέσεις, τὶς λεηλασίες καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα δεινὰ

---

1. *Boissonade,* ἔνθ' ἀν. 5 σ. 394 - 395.

2. *Κριτόβουλος,* IV, 7, 4 - 8. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 246 - 249. *Δούκας,* σ. 342 - 343 (Grecu, 429 - 431). *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως,* σ. 37 - 38. Πρβλ. καὶ *Fallmerayer,* Geschichte von Trapezunt, σ. 275 - 277, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. *Σπ. Λάμπρου,* Ἡ περὶ ἁλώσεως Τραπεζοῦντος ἐπιστολὴ τοῦ Ἀμηρούτζη, ΝΕ 12 (1915) 476 - 477. *Χρυσάνθου Φιλιππίδου,* Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, ΑΠ 4 καὶ 5 (1939) 319-322. Βλ. καὶ *Babinger,* Mehmed der Eroberer, σ. 207 - 208. Γιὰ τὴν χρονολογία τῆς καταλήψεως βλ. *F. Babinger,* La date de la prise de Trébizonde par les Turcs (1461), REB 7 (1949) 205 - 207, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἡμερομηνία 15 Αὐγούστου δὲν μοῦ φαίνεται ἀπόλυτα πειστική, γιατὶ ἡ σύμπτωση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ μὲ μιὰ τόσο ἐπίσημη γιορτὴ τῆς ὀρθοδοξίας θὰ μνημονευόταν ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πηγές.

3. Βλ. *Τριανταφυλλίδου,* Οἱ φυγάδες, σ. 51.

4. Βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Ἡ ἅλωσις τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἡ Βενετία, ΝΕ 2 (1905) 324 - 333. *Babinger,* ἔνθ' ἀν. σ. 210 - 211.

τῆς ἁλώσεως ὅπως, βεβαιώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀμιρούκης[1]. Ὁ Δαβίδ, ἡ οἰκογένειά του μὲ τὴν κινητή του περιουσία καὶ ὅσους θησαυροὺς εἶχε περισώσει, μὲ τοὺς ὑπηρέτες, καὶ μερικοὶ «τῶν ἐν δυνάμει ὄντων» καὶ πλούσιοι διατάσσονται νὰ ἐπιβιβαστοῦν μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους στὶς τουρκικὲς γαλέρες καὶ μεταφέρονται στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ ὁ Δαβίδ, ἀποστερημένος ἀπὸ πλούτη καὶ τιμές, περνᾶ δύσκολες ἡμέρες. Ἀπ' ἐκεῖ μεταφέρεται στὴν Ἀδριανούπολη, ὅπου ζοῦσε ἄλλος ἔκπτωτος ἡγεμόνας, ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος. Ὁ σουλτάνος παραχωρεῖ στὸν Δαβὶδ γιὰ διατροφὴ ὁρισμένα κτήματα πρὸς τὸν Στρυμόνα κοντὰ στὶς Σέρρες, ποὺ τοῦ ἀπέφεραν ἐτήσιο εἰσόδημα 300.000 ἀσημένια νομίσματα (ἀκτσέδες).

Ὁ Δαβὶδ μὲ τὴν ὑποταγή του δὲν παρέτεινε τὴν ζωή του παρὰ μόνο γιὰ δυὸ περίπου χρόνια. Στὶς 23 Μαρτίου τοῦ 1463, ἡμέρα Σάββατο, φυλακίζεται μαζὶ μὲ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του στὸν «πύργο» τῆς Ἀδριανουπόλεως, κατόπιν στὸ Ἑπταπύργιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐκεῖ τὴν νύχτα τῆς 1 Νοεμβρίου 1463 ἀποκεφαλίζεται μαζὶ μὲ τρία ἀπὸ τὰ παιδιά του καὶ τὸν ἀνεψιό του Ἀλέξιο. Τὰ πτώματά τους τὰ πέταξαν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Γλύτωσαν ὁ μικρότερος γιός του Γεώργιος, ἡλικίας τριῶν ἐτῶν, ποὺ τὸν εἶχαν ἐξισλαμίσει, ἡ κόρη του Ἄννα, ποὺ εἶχε προοριστῆ γιὰ τὸ σουλτανικὸ χαρέμι, καὶ ἡ γυναίκα του Ἑλένη. Ἡ τραγικὴ βασίλισσα, σὰν ἄλλη Ἀντιγόνη, προσπάθησε νὰ προφυλάξη τοὺς προσφιλεῖς νεκρούς της ἀπὸ τὰ ὄρνια καὶ τὰ σκυλιὰ καὶ εἶχε τὴν ἀντοχὴ νὰ τοὺς θάψη μόνη της, μὲ τὰ ἀδύνατά της χέρια. Ντύθηκε ἔπειτα τὸ μοναχικὸ ἔνδυμα καὶ πέρασε τὶς τελευταῖες της μέρες μὲ θλιμμένη ἐγκαρτέρηση καὶ ἄκρα εὐλάβεια μέσα σὲ μιὰ ἀχυρένια καλύβα.

Αἰτία τοῦ ὁμαδικοῦ αὐτοῦ φόνου ἦταν, ὅπως λέγεται, γνήσια ἢ πλαστὴ ἐπιστολὴ τῆς Αἰκατερίνης, συζύγου τοῦ Οὐζοὺν Χασάν, ἡ ὁποία παρακινοῦσε τὸν Δαβὶδ νὰ στείλη ἕνα γιό του ἢ τὸν ἀνεψιό του Ἀλέξιο, γιὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Κομνηνοῦ, στὴν αὐλή της, γιὰ νὰ τὸν ἀναθρέψη. Τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τὴν εἶχε παραλάβει ὁ Γεώργιος Ἀμιρούκης, ἀλλὰ ἀπὸ φόβο τὴν παρέδωσε στὸν Μεχμέτ. Ἔτσι ὁ ραγιὰς ἐκεῖνος, ἀφοῦ πρὶν ἀπὸ ἐνάμισυ σχεδὸν χρόνο εἶχε γίνει ὁ κύριος αἴτιος τῆς καταστροφῆς τῆς πατρίδας του, πρόδιδε τώρα τὸν βασιλιά του καὶ ἔδινε στὸν σουλτάνο (τὸν ἐξαγριωμένο ἀπὸ τὶς ἀποτυχίες του στὴν Βοσνία) τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξολοθρεύση τὸν Δαβὶδ μαζὶ μὲ τὴν οἰκογένειά του [2]. Ἴσως τότε διέρρευσαν

---

1. *Boissonade,* ἔνθ' ἀν. 5 σ. 390.

2. *Χρυσάνθου Φιλιππίδου,* Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος, σ. 520-522, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὴν βιβλιογραφία τὴν σχετικὴ μὲ τὶς «ἐνθυμήσεις» γιὰ τὴν τύχη τοῦ Δαβὶδ βλ. στοῦ *Ὀδ. Λαμψίδου,* Πῶς ἡλώθη ἡ Τραπεζοῦς. Ἀντιγραφὴ καὶ διερεύνησις τῶν πηγῶν, ΑΠ 17 (1952) 54. Βλ. καὶ *Σφραντζῇ,* σ. 413 - 414. *Κριτόβουλο,* IV, 9, 1. Πρβλ. καὶ *Babinger,* Mehmed der Eroberer, σ. 207 - 210, 231 - 232, 246 - 247. Εἰδήσεις γιὰ τὴν τύχη τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Δαβὶδ βλ. *Laurent,* Le Vaticanus latinus 4789, REB

πολλοὶ Τραπεζούντιοι εὐγενεῖς ἀπὸ τὴν 'Αδριανούπολη πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου θὰ τοὺς ἰδοῦμε νὰ ἀναμειγνύωνται στὰ ἐσωτερικὰ τοῦ πατριαρχείου καὶ νὰ ἐπιβάλλωνται στὴν μεταβυζαντινὴ κοινωνία. Οἱ παραδόσεις γιὰ τὴν καταφυγὴ Κομνηνῶν στὴν Μάνη δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀβάσιμες, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Miller [1], καθὼς καὶ ὅσα ἔχουν γραφῆ [2] γιὰ τὴν διασπορὰ τῶν Τραπεζούντιων εὐγενῶν στὸ Αἰγαῖο, στὴν Πελοπόννησο, στὴν 'Ιταλία καὶ ἀλλοῦ, ἂν λάβη κανεὶς ὑπ' ὄψη του ὅτι οἱ Βενετοὶ εἶχαν ἀντιπρόσωπο στὴν Τραπεζούντα [3], ὅτι στὰ 1363 εἶχαν ἐπιτρέψει τὴν ἐγκατάσταση ἀρμενικῶν οἰκογενειῶν στὴν Κρήτη ἢ καὶ στὴν Μεθώνη [4] καὶ ὅτι στὰ 1414 κιόλας εἶχαν δεχθῆ τὴν ἐγκατάσταση στὴν Κρήτη ἢ τὴν Εὔβοια 80 ἀρμενικῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα, τὸ Σιβὰς καὶ ἀπὸ διάφορα ἄλλα μέρη, οἱ ὁποῖες ζητοῦσαν ν' ἀποφύγουν τὴν σκλαβιὰ τῶν Τούρκων [5].

3. *'Η κατάσταση στὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας μετὰ τὴν ὑποταγή της καὶ οἱ θρῦλοι γιὰ τὴν ἀντίσταση τῶν κατοίκων της.*

Μετὰ τὴν παράδοση τῆς Τραπεζούντας οἱ κάτοικοι, ἰδίως οἱ εὐγενεῖς καὶ πλούσιοι, μὲ ὀδύνη βλέπουν νὰ τοὺς ἁρπάζουν ἀπὸ τὶς ἀγκαλιές τὰ ὡραιότερα καὶ ρωμαλεώτερα ἀγόρια τους, 1.500 νέους, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν γενιτσαρικῶν ταγμάτων, γιὰ τὴν ὑπηρεσία τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ἄλλων μεγιστάνων. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ 'Αμιρούκης θρηνεῖ τὴν προσωρινὴ ἁρπαγὴ τοῦ παιδιοῦ του καὶ τοῦ νεαροῦ γαμπροῦ του [6]. 'Επίσης πολλοὺς κατοίκους μεταφέρουν στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς «παροίκους», τοὺς κοινῶς ὀνομαζόμενους «σουργούνηδες» (τουρκ. sürgün), γιὰ τὸν ἀνασυνοικισμό της [7], ἐνῶ στοὺς ὑπόλοιπους δὲν ἐπιτρέπουν νὰ κατοικήσουν μέσα στὴν πόλη, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, στὰ πυρπολημένα προάστεια [8]. Τὰ παραπάνω ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τῶν τουρκικῶν ἀρ-

---

9 (1951) 88 - 89. Γιὰ τὴν ραγιαδοσύνη τοῦ 'Αμιρούκη βλ. καὶ τοὺς ἀφιερωμένους στὸν σουλτάνο κολακευτικοὺς μέχρι ἀηδίας στίχους του (*Σπ. Λάμπρου,* Ποιήματα Γεωργίου τοῦ 'Αμοιρούτζη, ΔΙΕΕ 2 (1885 - 1886) 275 - 282).

1. Βλ. *Miller,* Trebizond, σ. 113, 114, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
2. *'Ιωαννίδου,* ἔνθ' ἀν. σ. 119.
3. Βλ. *F. Thiriet,* Règestes, 1 (1329 - 1399), σ. 25.
4. *Thiriet,* ἔνθ' ἀν. 1 σ. 105, 107.
5. *Thiriet,* ἔνθ' ἀν. 2 σ. 120.
6. *Κριτόβουλος,* IV, 8, 2. Boissonade, 'Ανέκδοτα 5 σ. 396 κ.ἑ. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó 2 σ. 248.
7. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 248. *Σφραντζῆς,* σ. 308. *Πολιτικὴ 'Ιστορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως,* σ. 37.
8. Βλ. *Πολιτικὴν 'Ιστορίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως,* σ. 37.

χείων, πού μνημονεύουν ὅτι ὁ Κασὶμ καὶ ὁ Οὐμοὺρ, μπέηδες, μετέφεραν στὴν Ρούμελη πολλοὺς κατοίκους τοῦ νέου σαντζακιοῦ τῆς Τραπεζούντας, ὅπου κατεῖχαν μεγάλους ἀμπελῶνες, καὶ τὰ κτήματά τους τὰ ἔκαμαν τιμάρια [1].

Ὁ Μεχμὲτ Β' ἔμεινε λίγες μόνο μέρες στὴν Τραπεζούντα, γιὰ νὰ διαρρυθμίση τὴν νέα κατάσταση. Ἀνέθεσε τὴν διοίκηση τῆς περιοχῆς στὸν ναύαρχο Κασὶμ πασά, δηλαδὴ τὸν ὀνόμασε σαντζὰκ μπέη καὶ τοῦ ἔδωσε 400 ἐπίλεκτους γενιτσάρους τῆς αὐλῆς του [2] νὰ φρουροῦν τὴν ἀκρόπολη καὶ ἀζάπηδες τὴν πόλη. Ἐπίσης διέταξε τὸν Χιτὶρ πασὰ νὰ ὑποτάξη τὴν ὑπόλοιπη χώρα, γιατὶ ὡς τότε ὁρισμένες μόνο θέσεις ἀπὸ τὰ περίχωρα εἶχαν δηλώσει ὑποταγή. Κατόπιν ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ἀκολουθώντας τὸν ἴδιο σχεδὸν δρόμο [3] μέσα ἀπὸ τὴν ὀρεινὴ καὶ δύσβατη χώρα τῶν Τζαπνίδων ἢ Τζεπνίδων [4]. Κοντὰ στὰ σύνορα τοῦ κράτους τοῦ Οὐζοὺν Χασὰν ἀπέλυσε τὴν μητέρα του Σάρα Χατοὺν μὲ πολλὲς τιμὲς καὶ πολύτιμα δῶρα, λάφυρα τοῦ οἴκου Κομνηνῶν, καὶ ἔστειλε πρέσβεις, γιὰ νὰ τοῦ διαβεβαιώσουν τὴν ἐπιθυμία του ν' ἀνανεώση τὴν φιλία καὶ συμμαχία μαζί του [5]. Ἀπ' ἐκεῖ προχωρεῖ μὲ σύντονες πορεῖες, διαβαίνει τὶς Ποντικὲς Ἄλπεις «ἀσφαλῶς» καὶ μέσα σὲ 28 μέρες φτάνει στὴν Προῦσα καὶ ἀπ' ἐκεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη [6]. Τὸ ἐπίρρημα «ἀσφαλῶς» δείχνει καθαρὰ ὅτι ἡ αὐτοκρατορία δὲν εἶχε ἀκόμη κατακτηθῆ καὶ ὁ Μεχμὲτ φοβόταν ἐνδεχόμενες ἐνέδρες καὶ ἀντίσταση τῶν ὀρεινῶν κατοίκων τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴν γρήγορη πορεία του ἐναντίον τοῦ Δαβὶδ εἶχε ἀφήσει πίσω του πολλὲς ὀχυρωμένες θέσεις καὶ κάστρα τῶν Ἑλλήνων [7].

Ὁ Χιτὶρ πασάς, ἀναφέρει ὁ Χαλκοκονδύλης, κατέλαβε μὲ εἰρηνικὸ τρόπο τὶς θέσεις γύρω ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα καὶ ἀπὸ τὴν Ἄρδασα ἢ τὴν Τορούλ, ὅπως ἀλλιῶς ὀνομάζεται. Δηλαδὴ οἱ Τοῦρκοι ἑδραίωσαν τὴν κατάκτησή τους μὲ τὴν κατάληψη δύο ἐπίκαιρων κάστρων, τῆς Τραπεζούντας καὶ τῆς Ἄρδασας καὶ

1. Βλ. *Barkan,* Déportations, σ. 41· «...plusieurs habitants du Sandjak de Trébizonde, possesseurs de «vignobles seigneuriaux» furent déportés en Roumélie par Umur et Kasim bey et leurs propriétés reduites en timars». Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân, σ. 10, 11 ὑποσ. 90.

2. *Κριτόβουλος,* IV, 8, 3.

3. *Κριτόβουλος,* IV, 8, 4. Βλ. καὶ Χρονικὸ Ἀσὶκ πασᾶ Ζαντέ, μετάφρ. Kreutel, σ. 226· «Die Gazi hatten inzwischen mehrere Gegenden des Landes heimgesucht und gute Beute gemacht».

4. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 248. Τὴν χώρα τῶν Τζεπνίδων τὴν ταυτίζουν μὲ τὴν περιοχή, ὅπου κατοικοῦσαν οἱ Κιζιλμπάσηδες (βλ. *F. Babinger,* Der Islam in Kleinasien στὰ Aufsätze, 1 σ. 65 - 66, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

5. *Κριτόβουλος,* IV, 8, 4. Χρονικὸ Ἀσὶκ πασᾶ Ζαντέ, ἔνθ' ἀν. σ. 226. Πρβλ. καὶ *Παπάζογλου,* Μωάμεθ Β' Πορθητής, ΕΕΒΣ 16 (1940) 234.

6. *Κριτόβουλος,* IV, 8, 2.

7. *Δούκας,* σ. 342 (Grecu, 429).

ὁρισμένων γύρω ἀπ' αὐτὰ θέσεων. Οἱ διοικητές τους Καβαζιταῖοι, ὁ «πανσέβαστος» καὶ ὁ γιός του, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὑποστηρίξει τὴν ἄνοδο τοῦ Δαβὶδ στὸν θρόνο, δὲν πρόβαλαν καμιὰ ἀντίσταση [1]. Αὐτὸς ποὺ παρέδωσε τὸ κάστρο τοῦ Μεσοχαλδίου μὲ ἀντάλλαγμα νὰ κρατήση τὰ κτήματά του, τὸ τιμάριό του, ἦταν ὁ Μερνέ (;) [2]. Τὰ ἐρείπια τοῦ κάστρου σώζονται ὡς σήμερα ἐπάνω ἀπὸ τὴν Ἄρδασα (Τορούλ) [3]. Τὸ ὄνομα τοῦ φρουράρχου Μερνέ (;), γιὰ τὴν ὀρθὴ ὅμως ἀνάγνωση τοῦ ὁποίου ἔχει ἀμφιβολίες ὁ Barkan, μᾶς τὸ ἀποκαλύπτει σήμερα - ὕστερ' ἀπὸ 500 χρόνια - μιὰ καταγραφὴ στὸ λεπτομερειακὸ κτηματολόγιο τοῦ σαντζακιοῦ τῆς Τραπεζούντας (Trabzon sancaği mufassal), τὸ ὁποῖο ἔχει γραφτῆ μερικὰ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ Βαγιαζὶτ Β' (1481-1512) στὸν θρόνο. Τὸ δεφτέρι αὐτὸ μὲ ἀρ. 828, ποὺ βρίσκεται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως (Başvekâlet arşivi) καὶ ἀναφέρεται στοὺς δήμους Τραπεζούντας, Ματσούκας, Τορούλ, Σουρμένων, Ὄφεως, Ριζαίου, Ἀθήνας καὶ Λαζίας, πρέπει νὰ περιέχῃ καὶ πολλὲς ἄλλες ἀξιόλογες εἰδήσεις, ποὺ εἶναι ἀνάγκη μελετηθοῦν [4]. Ἡ ἴδια τουρκικὴ πηγὴ ἀναφέρει ὅτι 9 ἀπὸ 12 στρατιωτικούς, δηλαδὴ προνοιαρίους τοῦ Δαβίδ, ἔδειξαν προδοτικὴ διαγωγὴ καὶ ἔτσι κράτησαν τὰ τιμάριά τους [5]. Ἡ στάση αὐτὴ ὁρισμένων στρατιωτικῶν εἶχε ἀντίκτυπο στὴν λαϊκὴ μοῦσα. Ἔτσι παράδοση κάστρου μὲ προδοσία μνημονεύει τὸ παρακάτω ποντιακὸ τραγούδι - ἀσφαλῶς ὁρισμένου κάστρου, ἀφοῦ παραδίδει στὴν περιφρόνηση τοῦ κόσμου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ προδότη:

Κάστρο μ', κάστρο μ' Παλαιοκαστρον παλαιοθεμελιωμένον,
σίτ' ἔς μέγας καὶ δυνατός, τὸ πῶς ἐπαραδόθες;
Εἶχες πορτάριν δίκλοπον, ἀφέντην φοβετζέαν,
ἦτον κι' ὁ σκῦλον ὁ Μαρθᾶς τοῦ κάστρου παραδότες [6].

Νομίζω πὼς τὸ Παλαιόκαστρον αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν Ἄρδασα, τὸ κύριο κάστρο τοῦ ἐσωτερικοῦ, καὶ στὸ ὄνομα Μαρθᾶς πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε τὸ δυσανάγνωστο ὄνομα Μερνέ (;), γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀμφιβολίες ὁ Barkan. Ἡ ὑπό-

1. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 2 σ. 248. Πρβλ. καὶ μεταγενέστερη «Ἔκθεσιν Χρονικὴν»: «Ἐκυρίευσε δὲ τὴν τοσαύτην ἐπαρχίαν ἀπονητὶ χωρὶς πολέμου τινὸς ἀπὸ Ἀμισοῦντος ἕως τῶν ὁρίων Ἰβηρίας κάστρων καὶ χωρῶν» (*Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 7 σ. 578).

2. Βλ. στοῦ *Barkan,* Osmanli κ.λ., ἔνθ' ἀν. σ. 11 ὑποσ. 88· «Timar-ı Merne(?) nâm zimmi ki Torul kal'asini ol vermis».

3. Βλ. λῆμμα «Ἄρδασα», γραμμένο ἀπὸ τὸν Δ.Η. Οἰκονομίδη στὸ Ἐγκυκλ. Λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη.

4. Βλ. *Barkan,* ἔνθ' ἀν. σ. 11 ὑπ. 88.

5. Βλ. *Barkan,* ἔνθ' ἀν. σ. 12· «12 kayıtda mülk sahibinin Tekür'le (imparatorla) beraber giden sipahi kâfirler olduğu, 9 unun hain olub kaçan kâfirlere âid bulunduğu anlaşılmaktadır».

6. *Τριανταφυλλίδου,* Φυγάδες, σ. 47. Πρβλ. καὶ *E. Legrand,* Recueil de chansons populaires grecques, Paris 1874, σ. 78.

θεσή μου πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλής, γιατὶ εἶναι εὔκολο νὰ προκληθῇ σύγχυση ἀνάμεσα στὰ γράμματα τὲ καὶ *νοῦν* τῆς ἀραβικῆς γραφῆς καὶ ἡ λέξη μπορεῖ νὰ διαβαστῇ Μερνὲ (ὅπως τὸ διάβασε ὁ Barkan) ἢ Μερτὲ καὶ ἀκόμη Μαρνὰ ἢ Μαρτά. Ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ τελευταῖος τύπος Μαρτὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωση, ὁ τύπος δηλαδὴ ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα πρὸς τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα Μαρθᾶ.

Ἔτσι, ὕστερ' ἀπὸ 500 περίπου χρόνια, συσχετίζοντας τὸ παραπάνω δημοτικὸ τραγούδι μὲ σημειώματα τῶν τουρκικῶν ἀρχείων διαπιστώνουμε τὸ συνταρακτικὸ γεγονὸς τῆς περιοχῆς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη: ὅτι τὸ κάστρο ἦταν τῆς Ἄρδασας (Τορούλ) καὶ ὁ προδότης ὁ Μαρθᾶς (μὲ ἐπώνυμο ἴσως Καβαζίτης).

Μὲ τὴν ὑποταγή τους οἱ Καβαζιταῖοι, ἴσως πέτυχαν, ὥστε τὰ μέρη αὐτὰ ν' αὐτοδιοικοῦνται πληρώνοντας ἕνα ὁρισμένο φόρο ὑποτέλειας. Ἐπειδὴ ἦταν ὀρεινὰ καὶ δύσβατα, ἔμειναν σχεδὸν ἐλεύθερα. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται ἀκόμη ὅτι τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῶν περιοχῶν ἐκείνων εἶχαν μείνει ἄθικτα ἀπὸ τὶς καταστροφὲς τοῦ πολέμου [1].

Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι ὁρισμένα ἐπίκαιρα κάστρα τῆς παραλίας καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ δὲν μιμήθηκαν τὸ θλιβερὸ παράδειγμα τοῦ Δαβὶδ καὶ τῶν Καβαζιταίων, ἀλλὰ ἐξακολούθησαν νὰ μένουν ἐλεύθερα καὶ νὰ προβάλλουν ἀντίσταση, ὅπως ἄλλωστε ἀναφέρουν πολλὲς ἑλληνικὲς καὶ τουρκικὲς παραδόσεις καὶ τραγούδια. Σύμφωνα μ' αὐτές, οἱ Τοῦρκοι στράφηκαν πρῶτα πρὸς τὴν κατάκτηση τῶν κάστρων τῆς παραλίας, τῆς Κορδύλης (Ἀλτζὰ Καλέ), τῶν Πλατάνων κ.ἄ., τὰ ὁποῖα τελικὰ ὑπέταξαν παρὰ τὴν ἡρωικὴ ἀντίσταση τῶν κατοίκων, ἐνῶ ἄλλα παρέλαβαν μὲ εἰρηνικὸ τρόπο ἢ μὲ προδοσία.

Ἔτσι ὑποτάχθηκε ἡ παραλία καὶ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ. Τὰ περισσότερα χωριὰ καταστράφηκαν, τὰ κάστρα ἐρημώθηκαν καὶ σώζονται ὡς σήμερα μισογκρεμισμένα, βουβοὶ μάρτυρες τῆς τραγωδίας ἐκείνης, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἄλλοι ἐξοντώθηκαν, ἄλλοι ἐξισλαμίστηκαν, γιὰ ν' ἀποφύγουν τὰ δεινά, ἄλλοι κατέφυγαν πρὸς τὴν Ἰβηρία καὶ Γεωργία, καὶ ἄλλοι βρῆκαν πρόσκαιρη σωτηρία σὲ ἀπόμερες θέσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὅπου ζοῦσαν μὲ φοβερὲς στερήσεις καὶ κακουχίες. Ἐπίσης πολλοὶ ἄρχοντες τῶν παραλίων, ποὺ ἔχασαν πλούτη, τιμὲς καὶ ἀξιώματα, κατέφυγαν στὶς ἐλεύθερες ἀκόμη ὀρεινὲς περιοχὲς τῆς «Ρωμανίας» καὶ ἐκεῖ ἐξακολούθησαν ν' ἀντιστέκωνται [2]. Τὴν ἀπελπισμένη αὐτὴ ἀντίσταση τὴν διηγεῖται παραστατικὰ ἡ ποντιακὴ λαϊκὴ μοῦσα:

---

1. Πρβλ. καὶ ἀπόψεις *Τριαταφυλλίδου*, Φυγάδες, σ. 40 - 41.

2. Βλ. *Π. Τριανταφυλλίδου*, Ἡ ἐν Πόντῳ ἑλληνικὴ φυλὴ ἤτοι τὰ Ποντικά. Ἧ προσετέθησαν καὶ λόγοι τινὲς ἐν Τραπεζοῦντι ἐκφωνηθέντες, Ἀθῆναι 1866, σ. 66 - 76, 80 - 81. Μνεία ἀντιστάσεως, ἐρειπίων κάστρων καὶ ἄλλων κτισμάτων βλ. ἐπίσης στοῦ *αὐτοῦ*, Φυγάδες, σ. 47 - 49. Τὴν ἀντίσταση ἀμφισβητεῖ ὁ *Ἰωαννίδης*, Ἱστορία Τραπεζοῦντος, σ. 113· «Ἡ Κερασοῦς καὶ τὸ Μεσοχάλδιον ὑπετάχθησαν εἰς τὴν πρώτην διαταγὴν καὶ οἱ κάτοικοι τῶν ὀρέων παρεδόθησαν ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἀντιστάσεως, ἂν καὶ παραδόσεις τινὲς παραδί-

Ἔρθεν ὁ Τοῦρκον ὁ κακὸν κ' ἐκόνεψεν σσὴν χώραν·
τ' ὁμάλια Τούρκς ἐγόμωσεν καὶ τὰ βουνὰ λεβέντους [1].

Οἱ «λεβέντοι» αὐτοὶ εἶναι οἱ «δράκοι (= ἀνδρεῖοι) Ἔλλενοι» τῶν «ἑλλενικῶν κάστρων», ποὺ δὲν ὑποτάσσονται, ἀλλ' ἁρπάζουν τὸ «ἑλλενικὸν κοντάριν» καὶ ἀγωνίζονται ἀπελπισμένα στὰ στενὰ καὶ στὶς βουνοκορφὲς βάφοντας τὴν γῆ μὲ τὰ αἵματα τὰ δικά τους καὶ τῶν ἐχθρῶν. Οἱ ἐχθροὶ ὅμως εἶναι ἀμέτρητοι, σὰν νὰ τοὺς βρέχῃ ὁ θεός. Ἔτσι πέφτουν καὶ οἱ τελευταῖοι ἥρωες μὲ τὸ τραγικὸ ἐρωτηματικὸ στὰ χείλη:

Ντ' ἐποίκαμέ σε, νὲ Θεὲ μ', στὰ αἵματα βαμμένοι;

Ἔπειτα τὰ κάστρα, ὅπου ἀντηχοῦσε ὁ ἀχὸς τοῦ πολέμου, γκρεμίστηκαν καὶ ἐπάνω στὰ χαλάσματά τους ἁπλώθηκε ἡ σιγαλιὰ τῆς ἐρημιᾶς, ποὺ τὴν ταράζουν τὰ θρηνητικὰ κελαδήματα τῶν πουλιῶν:

Σαράντα χρόνια χτέσκουντουν τοῦ ξένου μου ὁ κάστρον
καὶ ἀτώρα νὰ χαλάγεται μὲ τὸ βαρὺν τὴν σπάθην;
Ἐκεῖ πουλία κελαϊδοῦν μὲ φλιβερὸν λαλίαν·
ἐκεῖ Ἔλλενοι ἀπέθαναν μύριοι παλληκάρια [2].

Πόσο διήρκεσε ἡ ἀνώμαλη αὐτὴ κατάσταση στὸν Πόντο, εἶναι ἄγνωστο [3]. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ βάσταξε πολύ. Πάντως κατὰ τὴν διείσδυση τῶν Τούρκων στὸ ἐσωτερικὸ θὰ σημειώθηκαν νέες καταστροφὲς χωρίων, νέες σφαγές, νέοι ἐξισλαμισμοί, καὶ φυγὴ πάλι τῶν κατοίκων πρὸς ὀρεινὰ καὶ ἀπρόσιτα ἄσυλα. Ἡ τραγῳδία τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν μεγάλη καὶ ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ σημαντική. Ἀνεξάλειπτα στὴν μνήμη τοῦ λαοῦ ἔμειναν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες τὰ γεγονότα ἐκεῖνα:

δουσι τὸ ἐναντίον». *Τριανταφυλλίδου,* Φυγάδες, σ. 9, 18 - 35, 39 - 40, 45 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ σ. 42 - 44, ὅπου κρίσεις γιὰ τὰ ποντιακὰ δημοτικὰ τραγούδια. *Φιλίππου Παπᾶ Ἀποστ. Χειμωνίδου,* Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Σάντας, Ἀθῆναι 1902, σ. ζ', η', 16, 18, 27 - 28, 30, 32 - 33, 33 - 39. *Σπ. Λάμπρου,* Ὁ τελευταῖος Ἕλλην αὐτοκράτωρ (Δαβὶδ Κομνηνὸς αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος), ΝΕ 14 (1917) 291 - 292. Πρβλ. *Δημ. Ἀποστολίδου,* Ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Πόντου, Θεσσαλονίκη 1935, σ. 50 - 51. *Ἀ. Φωστηροπούλου,* Ἡ Ἵμερα τοῦ Πόντου, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 5. Σχετικὰ ἔχει δημοσιευθῆ διάλεξη τοῦ *Φ. Κτενίδου,* Ἡ ἀντίστασις τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τραπεζοῦντος, στὴν ἐφημ. «Μακεδ. Ἀγὼν» 283/58/8 Μαΐου 1949, τὴν ὁποία δὲν μπόρεσα νὰ ἰδῶ.

1. *Τριανταφυλλίδου,* Φυγάδες, σ. 31.

2. *Ἰωαννίδου,* Ἱστορία Τραπεζοῦντος, σ. 287. Βλ. καὶ ἄλλο τραγούδι στοῦ *Τριανταφυλλίδου,* Ποντιακά, σ. 170. Πρβλ. ἀνάλυση τῶν ἰδίων καὶ ἄλλων σχετικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν στοῦ *Α.Α. Παπαδοπούλου,* Ὁ Πόντος διὰ τῶν αἰώνων, ΑΠ 1 (1928) 27 - 32. Πρβλ. καὶ τὸ τραγούδι «ὁ αἰχμάλωτος» στοῦ *Γ. Σουμελίδη,* Ἀκριτικὰ ᾄσματα, ΑΠ 1 (1928) 89 - 91.

3. Ἡ ἀντίσταση τῶν κατοίκων ἦταν, κατὰ τὴν παράδοση, μικρὴ στὴν περιοχὴ Κρώμνης, δηλαδὴ τοῦ Μεσοχαλδίου: *Α. Ι. Παρχαρίδου,* Ἱστορία τῆς Κρώμνης, Τραπεζοῦς 1911, σ.

'Αλλοί έμᾶς καὶ βάι ἐμᾶς, πάρθεν ἡ Ρωμανία·
μοιρολογοῦν τὰ ἐκκλησιάς, κλαΐγνε τὰ μοναστήρια
κι' ἄι Γιάννες ὁ Χρυσόστομον κλαίει, δερνοκοπιέται [1].

Όταν τελικὰ κατακτήθηκε ἡ χώρα καὶ μοιράστηκε σὲ Τούρκους στρατιωτικούς, στοὺς σπαχῆδες, τότε στὰ τιμάρια τους ἐπιβλήθηκε κάποια τάξη καὶ μετριάστηκαν κάπως τὰ δεινὰ τῶν κατοίκων. Οἱ σπαχῆδες ἐξέδιδαν γι' αὐτοὺς νέους κτηματικοὺς τίτλους (χοτζέτια καὶ ταπιά), ἀναγνώριζαν τὶς μικρές τους ἰδιοκτησίες καὶ εἰσέπρατταν τοὺς κτηματικοὺς φόρους [2].

Ὁ ἀποδεκατισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Πόντου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξουθένωση τῆς 'Εκκλησίας του. 'Απὸ τὶς 15 ἀνθηρὲς ἐπισκοπὲς τοῦ 10ου αἰ. ἔμεινε μόνο μία, τοῦ Κάνεως ἢ Χαλδίας καὶ Χεροιάνων [3]. Πολλοὶ ναοὶ μετατρέπονται σὲ τζαμιά, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ μητροπολιτικὸς τῆς Παναγίας Χρυσοκεφάλου, ποὺ ὀνομάζεται τζαμὶ τοῦ Φατὶχ (Πορθητῆ) πρὸς τιμὴν τοῦ Μεχμὲτ Β' Ὁ μητροπολίτης Δωρόθεος ἀναγκάζεται νὰ μεταφέρῃ τὴν ἕδρα του ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Φιλίππου, ποὺ ἔμεινε στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν ὡς τὰ 1665 [4].

Ἔτσι τελικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ σουλτάνου ἑνώνονται ὅλες οἱ ἑλληνικὲς χῶρες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὰ νησιὰ τοῦ 'Ιονίου πελάγους, καθὼς καὶ τοῦ Αἰγαίου, Ν. τῆς Λήμνου. Ἡ λήξη τοῦ κατατεμαχισμοῦ καὶ ἡ ἕνωση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κάτω ἀπὸ ἕνα δυνάστη μὲ σύνδεσμο τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία ἔχει τῆς ἑξῆς ὠφέλιμη πλευρά: διευκολύνει τὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἐπικοινωνία τῶν Ἑλλήνων, συνειδητοποιεῖ τὴν ἔννοια τοῦ συνόλου καὶ προκαλεῖ τὴν γένεση κοινῶν ἐχθρικῶν αἰσθημάτων καὶ ἐνεργειῶν ἀπέναντι τοῦ κοινοῦ δυνάστη [5].

Παρ' ὅλη ὅμως τὴν ἑνοποίηση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, συγχρονισμὸς καὶ ὁμοιομορφία στὴν οἰκονομική, πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη τῶν κατοίκων δὲν παρατηρεῖται οὔτε καὶ ὑπῆρχε ἄλλωστε πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία. Λόγοι ὄχι μόνο τοῦ φυσικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ, πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ περιβάλλοντος προσδιόρισαν τὴν διαφορότροπη σύγχρονα ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξη τῶν Νεοελλήνων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ἐπὶ φραγκοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας.

---

37 - 38. Πραγματικὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ τὴν κατέλαβε εἰρηνικά, ὅπως εἴδαμε παραπάνω (σ. 368 - 369), ὁ Χιτὶρ πασάς.

1. *Legrand,* Recueil, σ. 76.

2. *Χειμωνίδου,* 'Ιστορία τῆς Σάντας, σ. 41 - 42.

3. Βλ. *Nikos A. Bees,* Sur quelques évêchés suffragants de la Métropole de Trébizonde, «Byzantion» 1 (1924) 119 - 137.

4. *Χρυσάνθου Φιλιππίδου,* Ἡ 'Εκκλησία Τραπεζοῦντος, σ. 374, 440, 531.

5. Πρβλ. καὶ σκέψεις *G. Hertzberg,* Geschichte Griechenlands, Gotha 1877, τ. 2 σ. 548 - 549.

4. Ὁ ζόφος τῆς δουλείας καὶ οἱ ἐλπίδες τοῦ ἱστορικοῦ Χαλκοκονδύλη γιὰ τὴν μελλοντικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Τραπεζούντας λήγει ἡ ἱστορία τῶν λειψάνων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν ὑπάρχει πιὰ στὸ ἑξῆς ἱστορία τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ συνόλου ἢ μεγάλων τμημάτων τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, παρὰ μόνο τῆς Ἐκκλησίας του καὶ τῶν «κοινῶν» μικρῶν τοπικῶν περιοχῶν, πόλεων, κωμοπόλεων καὶ χωριῶν. Οὐσιαστικὰ λήγει καὶ ἡ μακραίωνη παράδοση τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, οἱ ὁποῖοι συνδέουν τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὴν αὐγὴ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Δὲν παύει μολαταῦτα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἀρχαιότερη ἱστορία, καθὼς καὶ γιὰ τὰ σύγχρονα γεγονότα. Ἔτσι συνεχίζονται οἱ χρονογραφίες. Οἱ συγγραφεῖς τους ἐξακολουθοῦν ν' ἀφηγοῦνται — ὡς χρονογράφοι πιὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας — τὰ ἀξιοσημείωτα γι' αὐτοὺς γεγονότα. Ἡ σημασία αὐτῶν τῶν χρονογραφιῶν ἢ χρονικῶν εἶναι ἀκόμη ἀπροσδιόριστη, γιατὶ δὲν ἔχουν μελετηθῆ συστηματικά, κυρίως γιατὶ δὲν ἔχουν διερευνηθῆ οἱ πηγὲς τῶν πληροφοριῶν τους καὶ οἱ σχέσεις μεταξύ τους. Ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὲς καὶ πολύτιμα εἶναι τὰ σύντομα χρονικά, δηλαδὴ οἱ «ἐνθυμήσεις», καὶ ὅσα ἁγιολογικὰ ἢ ἄλλα θεολογικὰ κείμενα περιέχουν ἱστορικὰ στοιχεῖα. Γενικὰ ὅμως παρατηρεῖται ἕνα μεγάλο κενὸ στὴν γραπτὴ παράδοση τῆς ἱστορίας σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφει γιὰ τὴν Πελοπόννησο ὁ ἐπίσκοπος Ἕλους Νικόδημος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἱ.: «ἔλειψαν οἱ χρονολόγοι, καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστοριογράφοι, κατεφθάρησαν οἱ κώδικες τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ μάλιστα ἐδῶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὁποὺ ὡς ἐδοκίμασα, σχεδὸν εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας εἰς καμίαν δὲν ηὗρα παρά τινα λείψανα ἀτακτογεγραμμένα, τὰ ὁποῖα οἱ νῦν ἀρχιερεῖς, διὰ κώδικας λέγουσι, καὶ κρατοῦσι» [1].

Ἡ ἱστορικὴ σκέψη τῶν ραγιάδων Ἑλλήνων ἐκφράζεται περισσότερο μὲ τὸν προφορικὸ λόγο, μὲ τὰ ἱστορικὰ δημοτικὰ τραγούδια, μὲ τὶς παραδόσεις, τοὺς θρύλους κ.λ. Εἶναι ἡ ἱστορία, ὅπως τὴν ζῆ καὶ τὴν αἰσθάνεται ὁ λαός.

Προτοῦ κλείσουμε τὸν μικρὸ αὐτὸν ἐπίλογο, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνουμε ὁρισμένες πολὺ χαρακτηριστικὲς πληροφορίες τοῦ τελευταίου ἱστορικοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη ποὺ εἶχε γεννηθῆ μετὰ τὸ 1430 [2] καὶ εἶχε ζήσει νέος μέσα στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τοῦ Μυστρᾶ [3]. Τώρα ἔχει ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα

1. *Ν.Α. Βέη,* Ἔκφρασις κώδικος τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, ΔΙΕΕ 6 (1902 - 1906) 188.

2. Βλ. *Bakalopoulos,* Les limites de l'empire byzantin, BZ 55 (1962) 62 - 63.

3. Στὸν Μυστρᾶ στὶς 30 Ἰουλίου 1447 συνάντησε τὸν Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, «juvenem ingenuum», ὁ Ἀγκωνίτης ἀρχαιοδίφης Κυριακὸς de Pizzicolli (βλ. *R. Sabbadini,* Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponnesso trasmessa da Leo-

καὶ ἐκεῖ γράφει τὸ ἱστορικό του ἔργο [1]. Ἄλλωστε μετὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθήνας δὲν ὑπῆρχε πιὰ λόγος νὰ μένη στὸν Μυστρᾶ. Ἡ κατάσταση πιὰ ἐκεῖ δὲν ἦταν καθόλου εὐχάριστη. Οὔτε ἐλευθερία ὑπῆρχε οὔτε καὶ ζοῦσαν πιὰ οἱ ἐμπνευσμένοι ἄνδρες, ποὺ εἶχαν ὁραματιστῆ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος καὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστός. Ὁ Χαλκοκονδύλης γράφει ἀντικρίζοντας τὰ γεγονότα μὲ τὸν ἴδιο κόσμο πολιτικῶν ἰδεῶν, ποὺ εἶχαν ὁ πατέρας του Γεώργιος, ὁ Βησσαρίων, ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος καὶ γενικὰ ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν τοῦ Γεμιστοῦ. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ ἔργου του τοποθετεῖ τὸν ἀναγνώστη ἐμπρὸς στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Γνωρίζει πολὺ καλά, πολὺ καλύτερα ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλον σύγχρονο λόγιο, τὸ ἱστορικὸ παρελθόν: ὅτι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι εἶναι χωριστοὶ λαοὶ (χρησιμοποιεῖ μὲ ἀκριβολογία τὰ ὀνόματά τους), ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἔγιναν κύριοι τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἦλθαν σὲ ἐπιμειξία μὲ τοὺς Ἕλληνες, *ἀλλὰ ὅτι οἱ κατακτημένοι, ἐπειδὴ ἦταν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς κατακτητές, διατήρησαν τὴν γλῶσσα, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμά τους,* ὄχι ὅμως καὶ τὸ ὄνομά τους, γιατὶ οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου, σεμνύνονταν νὰ ὀνομάζωνται αὐτοκράτορες τῶν Ρωμαίων καὶ ὄχι τῶν Ἑλλήνων [2], ἱστορικὰ φαινόμενα ποὺ νὰ ἐξακριβώσαμε σὲ διάφορα μέρη τοῦ βιβλίου μου. Οἱ Ἕλληνες δηλαδὴ κρατοῦσαν τὸν ἐπίσημο τίτλο «βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων» ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν μεγάλη ρωμαϊκὴ παράδοση. Μὲ τὴν παράδοση ὅμως αὐτὴ εἶναι συνυφασμένοι καὶ λόγοι καθαρὰ οὐσιαστικοί, τοὺς ὁποίους δὲν εἶχε διστάσει ν' ἀναφέρη ἄλλοτε ὁ βασιλιὰς τῆς Νίκαιας Ἰωάννης Γ' Δούκας Βατάτσης στὸν πάπα Γρηγόριο Θ': ὅτι ὁ κλῆρος τῆς διαδοχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πέρασε στὸ «γένος» τῶν Ἑλλήνων [3]. Ἑπομένως ἂν οἱ Ἕλληνες βασιλεῖς ἔφεραν τὸν ἐπίσημο τίτλο καὶ δὲν ἤθελαν νὰ τὸν ἀποχωριστοῦν, εἶναι γιατὶ δὲν ἤθελαν νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν πατροπαράδοτη κληρονομιά.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ὁ Χαλκοκονδύλης φανατικὰ προσηλωμένος στὴν ἰδέα, ὅτι οἱ Νεοέλληνες κατάγονται μόνον ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, ὅπως ἰσχυριζόταν ὁ Γεμιστός, ἀλλὰ περισσότερο θετικὸς καὶ ρεαλιστὴς παραδέχεται καὶ τὴν ἀνάμειξή τους μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἑρμηνεύει ὀρθά, πῶς οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς εἶχαν τὸν τίτλο «Ρωμαίων» καὶ ὄχι «Ἑλλήνων». Ρωμαῖοι γι' αὐτὸν δὲν εἶναι οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ οἱ Λατῖνοι καὶ γενικότερα οἱ Δυτικοί, οἱ Φράγκοι. Καὶ ἐφόσον ἔχει ξεκαθαρίσει τὶς ἰδέες του ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ τῶν κατοίκων τῆς

---

nardo Botta, «Miscellanea Ceriani», Milano 1910, σ. 203 στοῦ *Ζακυθηνοῦ,* Οἱ Σλάβοι, σ. 65).

1. Στὴν Ἀθήνα φαίνεται ὅτι ἐπέστρεψε καὶ ἔζησε ὁ Λαόνικος μετὰ τὴν ὑποταγή της στοὺς Τούρκους (βλ. *Cammeli,* Calcondila σ. 5).

2. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 1 σ. 4.

3. Βλ. σ. 75 - 76 τοῦ βιβλίου μου.

ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ Μ. Ἀσίας, δὲν ἔχει κανένα δισταγμὸ νὰ τὶς ἐφαρμόση καὶ στὴν πράξη, ν' ἀντικαταστάση δηλαδὴ στὸ ἔργο του τὴν λέξη «Ρωμαῖος» μὲ τὸ «Ἕλλην» καὶ νὰ ὀνομάζη τοὺς βασιλεῖς τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου «βασιλεῖς τῶν Ἑλλήνων». Δὲν εἶναι ἡ ἀρχαιολατρεία, ποὺ τὸν ὠθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἡ ἴδια ἡ καθαρὴ γνώση τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπως αὐτὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ σχηματίζεται τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ Χαλκοκονδύλης λοιπὸν ἔχει διαμορφωμένη ἱστορικὴ καὶ ἐθνικὴ συνείδηση.

Ὁ Χαλκοκονδύλης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀρθὴ στάση του ἐμπρὸς στὸ μεγάλο ἱστορικὸ καὶ ἐθνολογικὸ αὐτὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του, ἔχει ἄραγε ἀντικρίσει καὶ διαγνώσει τὰ κοινωνικὰ αἴτια τῆς καταρρεύσεως τοῦ Βυζαντίου; Κάποια ἔμμεση ἀπάντηση δίνεται, μοῦ φαίνεται, στὸ ἐρώτημα αὐτό, ἂν ἐξετάσουμε πῶς φαντάζεται τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους. Τὸν βλέπουμε λοιπὸν νὰ ἐκφράζῃ τὴν αἰσιοδοξία, ὅτι οἱ Ἕλληνες στὸ μέλλον θὰ ἱδρύσουν ἕνα κράτος, καλὰ ὅμως ὀργανωμένο, τὸ ὁποῖο ὡς τότε δὲν εἶχαν προλάβει νὰ σχηματίσουν. Πραγματικά, ἂν καὶ τριγυρισμένος ἀπὸ τὸ σκοτάδι τῆς δουλείας, ποὺ ὅσο πάει γίνεται πιὸ πυκνό, διατηρεῖ τὴν ἐμπιστοσύνη του πρὸς τὶς δυνάμεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἡ ὁποία τὸν κάνει νὰ ὁραματίζεται τὴν προσεχῆ ἀνάσταση ἑνὸς ἑλληνικοῦ βασιλείου, ὅπου συγκεντρωμένοι οἱ Ἕλληνες θὰ διοικηθοῦν «ὡς ἥδιστα» καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ἔθιμά τους [1].

Τὴν σύνθεση τοῦ παρηγορητικοῦ αὐτοῦ ὁράματος τὴν ἔπλαθε μέσα στὴν ψυχή του ὄχι μόνον ἡ δύναμη τῆς λαϊκῆς πίστης στὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ τὸ θέαμα τῆς πνευματικῆς φωταψίας ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ καταυγάζη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὴν Δύση καὶ ἔριχνε τὶς ἀναλαμπές της ὡς τὶς σκοτεινὲς ἀκτὲς τῆς Ἑλλάδας: ἡ ἀναγέννηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν. Μὲ ἀγαλλίαση καὶ αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους βλέπει τὴν διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν Δύση, ὅπου, ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους, πρωτοστατεῖ καὶ ὁ πρῶτος ἐξάδελφός του καὶ ὁ γνωστὸς ἑλληνιστὴς Δημήτριος Χαλκοκονδύλης. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀναζωογονεῖ τὸν ἐθνικό του ἐνθουσιασμό. Τί προσδοκοῦσε ἄραγε ἀπ' αὐτὸ ὁ ἀπομονωμένος αὐτὸς μέσα στὴν Ἑλλάδα χουμανιστής; Τὸν βαθὺ ἐξελληνισμὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος; Τὴν γένεση ἑπομένως ἑνὸς ὁρμητικοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος, ποὺ θὰ προκαλοῦσε τὶς συμπάθειες τῶν ἰσχυρῶν τῆς Δύσης καὶ τὴν ἐπέμβασή τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων; Τὸ ἀμέσως ἑπόμενο κεφάλαιο ἴσως δώση κάποια ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό.

---

1. *Χαλκοκονδύλης,* Darkó, 1 σ. 2.

VIII. ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΛΟΓΙΟΙ ΣΤΗΝ ΔΥΣΗ

Α. Η ΦΥΓΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΔΥΣΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΛΑΜΠΑΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ Σ' ΑΥΤΗΝ

1. Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων στὴν καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία κατὰ τὰ μέσα καὶ τέλη τοῦ 14ου αἰ.

Πολὺ πρὶν ἀκόμη ὑποταχθῇ ἡ βασιλεύουσα, καθὼς καὶ τὰ διάφορα λείψανα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ἀλλεπάλληλοι ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι, ἡ ἀνώμαλη ἐσωτερικὴ κατάσταση καὶ ἡ φτώχεια εἶχαν δημιουργήσει ἕνα πραγματικὸ ἄγχος γιὰ τοὺς κατοίκους. Ὁ τουρκικὸς ἰδίως κίνδυνος ἦταν ἀληθινὸς ἐφιάλτης. Εἶναι ἀδύνατο νὰ περιγράψη κανεὶς παραστατικὰ τὴν ἀγωνία τῶν κατοίκων. Τὴν θερμὴ ἐκείνη ἀτμόσφαιρα τῆς ὀδύνης μόνο τὰ ἴδια τὰ σύγχρονα κείμενα εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν ξαναζωντανέψουν. Συνεχὴς ἐπωδὸς ἡ ἀνάγκη τῆς φυγῆς. Οἱ πόλεις πέφτουν ἡ μιὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὅσοι εἶναι ἀκόμη ἀσφαλεῖς καὶ ἐλεύθεροι, μὲ αἰσθήματα ἀγωνίας καὶ ἀπελπισίας περιμένουν καὶ τὴν δική τους σειρά [1]. Νὰ φύγουν, νὰ φύγουν εἶναι ἡ ἐπιθυμία ὅλων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη, ποὺ ἔπεσε ἡ Καλλίπολη στὰ 1354: «πρὸς Ἰταλίαν, καὶ Γάδειρα, καὶ τὴν ἔξω Στηλῶν πάντες ἠπείγοντο θάλασσαν ὡς οὕτω μόνως τῆς δουλείας ἀπαλλαξόμενοι» [2]. Ἡ φυγὴ εἶναι τὸ μόνο μέσο σωτηρίας. Τὸν ἑκούσιο αὐτὸν ξεριζωμὸ τὸν ἀνακουφίζει ἡ ἰδέα ὅτι δὲν πρόκειται νὰ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα ἢ ἀπὸ ἄλλους κινδύνους [3]. Ἀνυπόφορη ἰδίως εἶναι ἡ κατάσταση γιὰ τοὺς μορφωμένους, γιὰ ἐκείνους «ὅσοι εἶχαν ἀσχοληθῆ μὲ τὰ γράμματα καὶ τὴν παιδεία, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ χαίρεται κανεὶς χωρὶς ἐλευθερία» [4]. Ἡ ἀπελπισία καὶ οἱ σκέψεις γιὰ φυγὴ τοὺς ἔχουν κατακυριεύσει [5]. Ποῦ ὅμως θὰ βροῦν ἄσυλο; Ὅποιος, γράφει ὁ Κυδώνης στὰ 1387, θελήση νὰ μὴ ζήση τὶς τελευταῖες τραγικὲς στιγμὲς τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας, μπορεῖ ν' ἀνοιχθῇ στὸ πέλαγος καὶ νὰ βρῇ ἄσυλο σὲ πολλὰ λιμάνια, «βλέποντας ἀπὸ μακριὰ αὐτοὺς ποὺ καταποντίζονται, ἐνῶ ἂν μείνη μαζί τους, θὰ χαθῇ καὶ ὁ ἴδιος, χωρὶς νὰ μπορέση νὰ τοὺς ὠφελήση καθόλου» [6].

---

1. *Cammelli,* Cydonès, passim. Βλ. πρὸ πάντων σ. 88.
2. *Δημητρίου τοῦ Κυδώνου,* Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως, PG 154, στ. 1013
3. Βλ. *Loenertz,* Calecas, σ. 168.
4. *Cammelli,* Cydonès, σ. 90.
5. Ἔνθ' ἀν. σ. 126, 128.
6. Ἔνθ' ἀν. σ. 91. Πρβλ. καὶ σ. 92.

'Η νοσταλγία γιὰ τὴν Δύση εἶναι αἰσθητὴ στὰ γραπτὰ τῶν «λατινοφρόνων» [1]. 'Η Ρώμη ἰδίως εἶναι καλὸ καταφύγιο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων [2]. 'Ο Κυδώνης μάλιστα, ἀφότου εἶχε ἐπισκεφθῆ τὶς πόλεις Βενετία, Μιλάνο, Φλωρεντία καὶ Ρώμη συνοδεύοντας τὸν αὐτοκράτορα 'Ιωάννη Ε' στὸ ταξίδι του στὴν 'Ιταλία (1369-1371), συνηγορεῖ θερμὰ γιὰ τὴν προσέγγιση μὲ τὴν Δύση καὶ τὴν συνεργασία μὲ τοὺς λογίους της. 'Από τὴν Δύση μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθῃ ἡ σωτηρία τοῦ Βυζαντίου [3]. 'Ο Κυδώνης λοιπὸν συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἀνασύνδεση τῶν σχέσεων τῶν κατοίκων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν Ρώμη, μὲ τὴν μητρόπολή τους, ὅπως ἔλεγε: «Ποιοί εἶναι περισσότερο οἰκεῖοι (πιὸ κοντινοὶ) σύμμαχοι γιὰ τοὺς Ρωμαίους παρὰ οἱ Ρωμαῖοι; ἢ ποιοὶ εἶναι πιὸ ἀξιόπιστοι παρὰ αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια πατρίδα; Γιατὶ ἡ πόλη τους εἶναι ἡ μητρόπολη τῆς δικῆς μας» [4]. Τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν στενώτερη αὐτὴ προσέγγιση ὑποδήλωνε καὶ ἕνας χρησμὸς (ἐπινοημένος ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς ἑνωτικούς), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οἱ σύμμαχοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν κατοίκων τῆς αὐτοκρατορίας θὰ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ «πέλαγος» καὶ ἀπὸ τὶς Ἄλπεις [5].

Πολλοὶ λόγιοι ἑλκύονται ἀπὸ τὸ νέο εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, ποὺ ἀρχίζει ν' ἀκτινοβολῆ, καὶ ἀναζητοῦν συγγενῆ πρὸς τὶς ἰδέες τους κέντρα πολιτισμοῦ, περισσότερο πλούσια, φιλελεύθερα καὶ ἀσφαλῆ. Περνοῦν συνήθως ἀπὸ τὶς νότιες καὶ δυτικὲς ἑλληνικὲς νησιωτικὲς περιοχές: ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τὴν Κρήτη καὶ τὰ 'Ιόνια νησιὰ (κυρίως ἀπὸ τὴν Κέρκυρα), ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν γέφυρα - μέσῳ Ραγούζας [6] - πρὸς τὴν 'Αγκόνα ἢ κυρίως πρὸς τὴν Βενετία, τὴν πρώτη μεγάλη ξένη πολιτεία, ὅπου ἀποβιβάζονταν οἱ Ἕλληνες ταξιδεύοντας πρὸς τὴν τὴν Δύση. 'Η Βενετία ἦταν πολὺ γνωστὴ σ' αὐτούς, οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις της μὲ τὸ Βυζάντιο πολὺ παλαιὲς καὶ τὸ περιβάλλον της, κτίρια καὶ ἄνθρωποι, οἰκεῖο. Οἱ Κρητικοὶ μάλιστα, ποὺ βρίσκονταν ὑπὸ τὴν κυριαρχία της, εἶχαν συχνὴ ἐπικοινωνία μαζί της [7]. Στὴν Βενετία λοιπὸν ἀποβιβάζονταν κάποια μέρα φέρνοντας τους - ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στοιχειώδη σκεύη τους - τὰ παλλάδιά τους, τὶς εἰκό-

---

1. Βλ. *Loenertz,* Calecas, passim.
2. Βλ. *Loenertz,* Paléologue et Cydonès, «Echos d'Orient» 36 (1937) 275 - 276.
3. *Loenertz,* ἔνθ' ἀν. σ. 485.
4. Βλ. *Κυδώνου,* Ρωμαίοις συμβουλευτικός, PG 154 στ. 977. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τῶν σχέσεων βλ. διεξοδικότερα στοῦ *Mercati,* Notizie, σ. 370 - 372.
5. Ἔνθ' ἀν. PG 154 στ. 1008.
6. Γιὰ τὸ πέρασμα ἢ καὶ τὴν ἐγκατάσταση 'Ελλήνων στὴν Ραγούζα βλ. ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα στοῦ *Krekić,* Dubrovnik et le Levant, σ. 125, 127, 129 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ τὸν κατάλογό τους στὶς σ. 135 - 144.
7. Βλ. *Freddy Thiriet,* Candie, grande place marchande dans la première moitiè du XVe siècle, KX 15 - 16 (1961 - 62) 338 - 352.

νες τῶν ἁγίων, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελοῦν τώρα τὸν πυρήνα τοῦ μουσείου τοῦ σημερινοῦ 'Ελληνικοῦ 'Ινστιτούτου τῆς Βενετίας [1].

Οἱ λόγιοι αὐτοὶ ἔφταναν στὴν 'Ιταλία σὲ μιὰ ἐποχὴ οἰκονομικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνόδου, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ χῶρες τῆς Δύσης ἔβγαιναν ἀπὸ τὸν μεσαίωνα καὶ διψοῦσαν γιὰ μάθηση. Εἶχε ἀρχίσει ν' ἀνθίζῃ ἡ 'Αναγέννηση καὶ ἐξυμνοῦνταν οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδές, τὰ humanitatis studia, δηλαδὴ ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων, ὡς τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴν ἰδανικὴ μόρφωση τοῦ ἀνθρώπου.

Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ μεσαίωνα ἡ κλασσικὴ παιδεία φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε πάψει νὰ ὑφίσταται κατὰ καιροὺς σὲ ὁρισμένα κέντρα τῆς 'Ιταλίας, κυρίως στὰ πολυάριθμα ἑλληνικὰ μοναστήρια τῆς 'Απουλίας καὶ Καλαβρίας καθὼς καὶ τῆς Σικελίας [2]. 'Αξιόλογο κέντρο ἑλληνικῶν σπουδῶν ὑπῆρξε ἡ Nardò. 'Επίσης τὸ μοναστήρι τοῦ San Nicola di Casola εἶχε πλούσια βιβλιοθήκη ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ ἐκεῖ πήγαιναν Ἕλληνες κληρικοί, ἀρκετὰ μορφωμένοι, οἱ ὁποῖοι συνέχιζαν τὴν παράδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ [3]. Στὶς παραπάνω χῶρες ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐποίκους τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, κατοικοῦσαν καὶ ἑλληνικοὶ πληθυσμοί, ποὺ δὲν εἶχαν πάψει ποτὲ νὰ μιλοῦν ἑλληνικὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Μεγάλης 'Ελλάδας, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἐργασίες παλαιοτέρων ἐρευνητῶν καὶ τελευταῖα τοῦ Rohlfs καὶ τοῦ Καρατζᾶ [4]. Σήμερα ἀκόμη ζοῦν σὲ διάφορα χωριὰ τῶν περιοχῶν αὐτῶν περισσότεροι ἀπὸ 30.000 ἑλληνοφωνοι κάτοικοι [5].

Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου περίεργο ὅτι ἀπὸ τὴν Κάτω 'Ιταλία προέρχον-

---

1. Βλ. *Man. Chatzidakis,* Icônes de Saint - Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, Venise 1962.

2. Βλ. σύντομη ἐπισκόπηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν 'Ιταλία κατὰ τὸν μεσαίωνα στοῦ *Setton,* The Byzantine Background κ.λ., «Proceedings of the American Philosophical Society» 100 (1956) 1 - 76. Πρβλ. καὶ *Carlo de Frede,* I lettori di umanità nello studio di Napoli durante il rinascimento, Napoli 1960, σ. 84 - 85, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. *G. Schirò,* 'Η βυζαντινὴ λογοτεχνία τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω 'Ιταλίας, «'Ελληνικά» 17 (1962) 170 - 187. Γιὰ τὸν ἑλληνικὸ μοναχισμὸ κατὰ τὸν 15ο αἰ. στὴν Καλαβρία βλ. *H. Laurent - A. Guillou,* Le «liber visitationis» d'Athanase Chalkéopoulos (1457 - 1458), Città del Vaticano 1960.

3. *C. de Frede,* ἔνθ' ἀν. σ. 98 - 99.

4. Σύμφωνα μὲ τοὺς ἰσχυρισμοὺς 'Ιταλῶν κυρίως ἐπιστημόνων, τοῦ Morosi κ.λ. καὶ τελευταῖα τοῦ O. Parlangeli, οἱ ἀρχαῖοι ἐκεῖνοι ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ εἶχαν ἀπορροφηθῆ καὶ οἱ σωζόμενοι σήμερα ἑλληνόφωνοι εἶναι ἀπόγονοι τῶν Βυζαντινῶν ἐποίκων τοῦ μεσαίωνα. Βλ. πρόχειρα στοῦ *Μιχ. Δένδια,* 'Απουλία καὶ Χιμάρα, «'Αθηνᾶ» 38 (1926) 72 - 109. Πρβλ. καὶ *Stam. Caratzas,* L'origine des dialectes néo - grecs de l'Italie méridionale, Paris 1958.

5. *Caratzas,* ἔνθ' ἀν. σ. 17. Βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα γλωσσογεωγραφικὴ μελέτη τοῦ *Benito Spano,* La grecità bizantina e i suoi riflessi geografici nell Italia meridionale e insulare, Pisa 1965.

ται δύο λόγιοι, πού ἐργάζονται γιά τήν διάδοση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στήν Ἰταλία, ὁ ἑλληνικῆς καταγωγῆς μοναχός Βαρλαάμ, κατά κόσμον Bernardo, ἀπό τήν Σεμινάρα τῆς Καλαβρίας (ὁ γνωστός ἀντίπαλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ κατά τήν ἐποχή τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων), ὁ ὁποῖος παραδίδει μαθήματα ἑλληνικῆς στόν Πετράρχη, καί ἰδίως ὁ ἀγροῖκος καί ἀνοικονόμητος Λεόντιος Πιλάτος, πού ἔζησε, ὅπως καί ὁ δάσκαλός του Βαρλαάμ, πολλά χρόνια στήν Ἑλλάδα. Ὁ Λεόντιος Πιλάτος στά 1360 βρίσκεται στήν Φλωρεντία. Τόν ἔχει προσκαλέσει ὁ Βοκκάκιος, ὁ ὁποῖος τόν φιλοξενεῖ στό σπίτι του καί κατορθώνει νά τοῦ ἱδρύση στό πανεπιστήμιο εἰδική ἕδρα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας, τήν πρώτη ἕδρα τοῦ μαθήματος στήν Δύση. Οἱ μεταφράσεις τοῦ Λεοντίου Πιλάτου ἔδωσαν τήν δυνατότητα στούς μαθητές του Βοκκάκιο καί Πετράρχη νά γνωρίσουν τόν Ὅμηρο καί τόν Πλάτωνα κι' ἔτσι νά πλησιάσουν τίς πηγές τοῦ ἀρχαίου πνεύματος [1]. Ὁ Πετράρχης εἶναι θαυμαστής τοῦ Πλάτωνος καί τόν προκρίνει ἀπό τόν Ἀριστοτέλη, τόν ὁποῖο ὅμως ἐξακολουθεῖ νά τιμᾶ καί νά ὑμνῆ [2].

Τήν κίνηση αὐτή τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν φαίνεται ὅτι τήν προώθησαν κάπως δυό Ἕλληνες κληρικοί, πού προσῆλθαν στόν καθολικισμό, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σμύρνης Παῦλος καί ὁ Θηβῶν Σίμων Ἀτουμάνος (14ος αἰ.) μέ τά ταξίδια τους στήν Ἰταλία, τίς ἐπαφές τους μέ τούς κληρικούς της καί τούς ἀνθρωπιστές της, μέ τόν ρόλο τους δηλαδή ὡς συνδέσμων μεταξύ ἀνατολικοῦ καί δυτικοῦ κόσμου καί τέλος μέ τήν διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς σέ ἐπιφανῆ πρόσωπα [3].

Πάντως τά σημάδια τῆς πνευματικῆς ἀνόδου στήν Δύση κατά τά τέλη τοῦ 14ου αἰ. εἶναι ὁλοφάνερα. Ἔτσι τό φθινόπωρο τοῦ 1375 ἔγραφε ὁ Κυδώνης ὅτι στήν Ἰταλία ὑπῆρχαν πολλοί, ἀπό τούς ὁποίους θά εἶχε κανείς πολλά νά μάθη καί νά ὠφεληθῆ [4]· ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ στήν Θεσσαλονίκη, δέν ἔχουν θέση οἱ φιλόσοφοι, ἀντίθετα στήν Ρώμη γίνονται δεκτοί μέ μεγάλες τιμές καί περιποιήσεις [5].

---

1. *Ambr. Firmin - Didot,* Alde Manuce et l'hellénisme à Venise, Paris 1875, σ. 18 - 19. Βλ. *Legrand,* Bibliographie hellénique, τ. 1 σ. XVII - XVIII, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. καί *G. Pesenti,* La Scuola di greco a Firenze nel primo Rinascimento, «Atene e Roma» 12 (1931) 84, 85. Γιά τήν ἀναζήτηση ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀπό τόν Πετράρχη καί τίς σχέσεις του μέ τούς Ἕλληνες συγγραφεῖς βλ. *P. de Nolhac,* Pétrarque et l'humanisme, Paris 1907, 1 σ. 67, 118, 126 - 188.

2. Βλ. τήν ἐνδιαφέρουσα διεξοδική μελέτη τοῦ *Ag. Pertusi,* Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccacio, Venezia-Roma 1964.

3. Βλ. *Setton,* ἔνθ' ἀν. σ. 40 - 41, 45 - 52. Στόν Ἀτουμάνο ἀφιέρωσε εἰδική μονογραφία ὁ *G. Fedalto,* Simone Atumano, monaco di studio arcivescovo latino di Tebe Secolo XIV, Brescia 1968.

4. Βλ. *Loenertz,* Cydonès, Correspondance, 1 σ. 22.

5. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 51. Πρβλ. καί ἐντυπώσεις του ἀπό τό ταξίδι του τοῦ 1391 (ἔνθ' ἀν. σ. 409). *Cammelli,* Cydonès, σ. 116.

Ἡ ὑποδοχὴ αὐτὴ τοὺς κολακεύει καὶ τοὺς κάνει νὰ σκέπτωνται τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ὁριστικῆς ἐγκαταστάσεώς τους ἐκεῖ [1].

Μολαταῦτα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ ἐπίπεδο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Δύση ἦταν ἀκόμη χαμηλό, ἔστω καὶ ἂν σκεφθῇ κανεὶς ὅτι ἦταν ὑπερβολικὰ ὅσα ἔλεγε ὁ Πετράρχης, ὅτι δηλαδὴ στὴν Ἰταλία μόλις ὑπῆρχαν 10 ἄνθρωποι, ποὺ νὰ ἔχουν ἀρκετὲς γνώσεις, γιὰ νὰ καταλάβουν τὸν Ὅμηρο ὄχι στὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ στὰ λατινικά [2].

Σταθμὸ στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στὴν Δύση κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. ἀποτελεῖ ἡ ἐμφάνιση στὴν Ἰταλία μιᾶς μικρῆς ὁμάδας Βυζαντινῶν λογίων μὲ κορυφαίους τὸν γηραιὸ Δημ. Κυδώνη, τὸν Μανουὴλ Καλέκα καὶ τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ [3], ποὺ εἶναι ὅλοι τους λατινόφρονες. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ τρεῖς λόγιοι ἀδελφοὶ Χρυσοβέργαι, Θεόδωρος, Ἀνδρέας καὶ Μάξιμος, ποὺ ἔχουν προσέλθει στὸν καθολικισμὸ καὶ ἀνήκουν στὸ μοναχικὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν [4]. Ἡ πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἰταλία δὲν εἶναι καλή. Παντοῦ πόλεμοι ἀνάμεσα στὰ κρατίδια καὶ παντοῦ ληστὲς ποὺ κάνουν ἐπικίνδυνα τὰ ταξίδια [5]. Μολαταῦτα οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ λόγιοι ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἀνθρωπιστὲς καὶ μὲ τὸν πολιτισμὸ τῆς Ἰταλίας, κεντρίζουν ἀκόμη περισσότερο τὸν ζῆλο τους γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τὴν διδάσκουν ἀσφαλῶς σὲ θερμοὺς λάτρες της. Στὰ γράμματά τους περιγράφουν τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς ὡραῖες πόλεις τῆς Ἰταλίας, ἐκφράζουν τὸν θαυμασμό τους γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ δυτικοῦ κόσμου καὶ παρατηροῦν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ κάνουν μεγάλο σφάλμα προβάλλοντας τὸ ἐγώ τους καὶ ὑποτιμώντας τοὺς σοφοὺς τῆς Δύσης [6]. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ξαναγυρίζουν στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν «νέαν Ῥώμην», οἱ ἀναμνήσεις τους, ἰδίως ἀπὸ «τὴν πρεσβυτέραν Ῥώμην», μένουν ζωηρὰ χαραγμένες μέσα τους. Ὁ Κυδώνης αἰσθάνεται καὶ τὴν μιὰ καὶ τὴν ἄλλη ὡς πατρίδα του [7].

Μολονότι ἔχουν δημοσιευθῆ ἐνδιαφέρουσες, εἰδικὲς καὶ γενικές, ἐργασίες γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στὴν Δύση [8], δὲν ἔχει ἀκόμη γραφῆ ἡ συνθετικὴ ἱστορία τῆς προσφορᾶς τῶν Ἑλλήνων στὴν κίνηση αὐτή, γιατὶ μᾶς λείπουν οἱ ἀναγκαῖες ἀναλυτικὲς μονογραφίες, ποὺ πρέπει νὰ βασί-

---

1. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 122.
2. Βλ. *Firmin - Didot,* Alde Manuce, σ. 19 - 20.
3. Βλ. *Loenertz,* Calecas, σ. 40 - 41 καὶ ἀλλοῦ.
4. Βλ. *Setton,* The Byzantine Background..., «Am. Phil. Society» 100 (1956) 60.
5. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 396, 406, 409 - 410.
6. Βλ. *Loenertz,* Calecas, σ. 270.
7. Βλ. *Loenertz,* Cydonès. Correspondance, 2 σ. 122.
8. Κλασσικὴ παραμένει - παρὰ τὴν παλαιότητά της - ἡ ἐργασία τοῦ *G. Voigt,* Die Wiederbelebung des classischen Aftertums, Berlin[4] 1960, τ. 1 - 2.

σίζωνται σὲ ἐπακριβωμένα στοιχεῖα τοῦ ἐκδεδομένου καὶ ἀνέκδοτου ὑλικοῦ [1].

Τέσσερες προπάντων ὑπῆρξαν, κατὰ τὸν Martinus Crusius, οἱ λόγιοι, στοὺς ὁποίους οἱ νεολατινικοὶ λαοὶ καὶ οἱ Γερμανοὶ χρωστοῦν τὶς ἀρχὲς τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν: ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Ἰάννος Λάσκαρις [2]. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν ὁ Γεώργιος Γεμιστός, καὶ ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, οἱ ὁποῖοι δὲν δίδαξαν βέβαια τὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ συνετέλεσαν πολὺ στὴν διάδοσή τους.

2. *Τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ.*

Ὁ Χρυσολωρᾶς (βλ. εἰκ. 29) ἔδωσε τὴν πρώτη σοβαρὴ ὤθηση γιὰ τὴν ἄνθηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία. Τὸ περιβάλλον στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν τοῦ ἦταν καὶ πολὺ εὐχάριστο: ἡ πολιορκία της ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἡ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη καταφορὰ τῶν κατοίκων της ἐναντίον τῶν ἀντιπαλαμιτῶν συνετέλεσαν [3], ὥστε ὕστερ' ἀπὸ πολλοὺς καὶ μεγάλους δισταγμοὺς νὰ δεχθῇ τὴν τιμητικὴ πρόσκληση τοῦ Φλωρεντινοῦ Μαικήνα Coluccio Salutati καὶ νὰ διοριστῇ καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς στὸ πανεπιστήμιο μὲ μισθὸ τοῦ δημοσίου (23 Φεβρουαρίου 1396). Ὁ ξένος ἐκεῖνος μὲ τὸ κανονικὸ παράστημα, τὴν ἀξιοπρεπῆ ροδαλὴ μορφὴ καὶ τὴν ξανθοκόκκινη γενειάδα, μὲ τὴν ἤρεμη καὶ χαρούμενη ψυχικὴ διάθεση, τὴν προσήνεια, τὴν βαθιὰ θρησκευτικότητα, τὴν σύνεση, τὴν μεγαλοψυχία, τὴν αἴσθηση τῆς δικαιο-

---

1. Πρβλ. *Λάμπρου*, Ἀργυροπούλεια, σ. ε' - στ'. *G. Cammelli*, I dotti bizantini e le origini dell' umanesimo, I, Manuele Crisolara, Firenze 1941, σ. 17, 19. Ὁ Μυσταχίδης ἐπισημαίνει τὴν Collectio Camerariana cod. lat. 10351 - 10478 τῆς δημόσιας βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου (ὅπου, μεταξὺ πολλῶν λατινικῶν, ἐπιστολὲς τοῦ Μητροφάνη Κριτοπούλου καὶ Κυρίλλου Λούκαρι), χρήσιμη γιὰ τὴν συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τῶν γραμμάτων κατὰ τὴν Ἀναγέννηση (*Κ. Ι. Δυοβουνιώτου*, Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Β. Μυσταχίδου τὰ ὑπ' ἀρ. 16 καὶ 17, ΕΕΒΣ 17 (1941) 276). Ἀξιόλογες βέβαια εἶναι οἱ παλαιότερες ἐργασίες τοῦ Hody, τοῦ Legrand καὶ τοῦ Klette, ἀλλὰ εἶναι ἰσχνὲς καὶ ξηρὲς (βλ. *Cammelli*, Crisolora, σ. 18). Μολαταῦτα πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὶς ἐργασίες τοῦ Legrand, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀκριβολόγος καὶ ἐπικρίνει τὴν μέθοδο, τὶς ἀνακρίβειες καὶ τὰ ἀβλεπτήματα τῶν προγενέστερών του Ἑλλήνων ἱστορικῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας (*Legrand*, Bibliographie Hellénique, τ. 1 σ. 1 κ.ἑ.). Μεθοδικὰ καὶ ἐξαντλητικὰ πραγματεύονται τὸ θέμα τους οἱ νεώτερες τοῦ Mohler γιὰ τὸν Βησσαρίωνα καὶ τοῦ Cammelli γιὰ τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, τὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο καὶ τὸν Δημ. Χαλκοκονδύλη. Σ' αὐτὲς κυρίως στηρίζονται καὶ τὰ ἀντίστοιχα μέρη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Οἱ ἐργασίες τοῦ Cammelli, παρὰ τοὺς πλατυασμούς των σὲ ὁρισμένα μέρη, ἀποτελοῦν ὁμολογουμένως ὑποδείγματα ἱστορικῆς κριτικῆς ἔρευνας.

2. *Crusius*, Turcograecia, σ. 449. Πρβλ. καὶ *Cammelli*, Crisolora, σ. 19.

3. *Loenertz*, Calecas, σ. 65 - 66.

σύνης καὶ τὴν ἀπέραντη σοφία του ξαναζωντάνευε ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σοφούς. Τὰ φυσικὰ καὶ ψυχικά του χαρίσματα, ποὺ συνδυάζονται σ' ἕνα ἁρμονικὸ σύνολο, συντελοῦν ὥστε νὰ κατακτήση ἀμέσως τὶς συμπάθειες τῶν Φλωρεντινῶν καὶ ν' ἀφήση βαθιὰ τὰ ἴχνη τῶν ἐπιδράσεών του στοὺς νέους, μολονότι ἡ διδασκαλία του στὴν πόλη τους ἦταν βραχύχρονη (ὡς τὰ τέλη τοῦ 1399).

29. *Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς τὸ 1406 στὴν Φλωρεντία.*

Ἀπὸ τότε ὁ Χρυσολωρᾶς βρίσκεται οὐσιαστικὰ στὴν ὑπηρεσία τῆς πατρίδας του, γιατὶ συχνὰ ἀποστέλλεται ἀπὸ τὸν βασιλιὰ Μανουὴλ Β' ὡς διπλωματικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ Βυζαντίου στὴν Δύση, στὰ 1404, 1406, 1408 ὡς τὰ μέσα 1410, τέλη 1410 ὡς τὰ 1415, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιτύχη τὴν βοήθειά της. Στὰ μεσοδιαστήματα, ποὺ ἔμενε στὴν Κωνσταντινούπολη, σπούδασε κοντά του ὁ πιὸ ἀγαπημένος του μαθητής, ὁ Guarino da Verona [1].

Ὁ Χρυσολωρᾶς ἐργάστηκε πολὺ γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὴν Δύση. Συχνὰ ἔλεγε ὅτι στὴν Ἰταλία δὲν ὑπάρχει «maximarum rerum

1. *Cammelli,* Crisolora, σ. 29 κ.ἑ. Γιὰ τὴν πιὸ αὐθεντικὴ προσωπογραφία τοῦ Χρυσολωρᾶ βλ. *H. Omont,* Note sur un portrait de Manuel Chrysoloras, REG 4 (1891) 176-177.

scientia», δηλαδὴ φιλοσοφία, οὔτε καὶ σοφώτατοι ἄνδρες, ἐπειδὴ δὲν καλλιεργοῦνται οἱ ἑλληνικὲς σπουδές [1].

Ὁ Χρυσολωρᾶς θὰ εἶχε πολλὲς φορὲς στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήση γιὰ τὴν θερμὴ ὑποδοχή, γιὰ τὴν φιλοξενία καὶ τὶς τιμές, ποὺ τοῦ ἔκαμαν στὴν Ἰταλία, γιὰ τὶς ὡραῖες πόλεις, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς λογίους, ποὺ διψοῦσαν γιὰ μάθηση. Οἱ διηγήσεις του αὐτὲς παρουσίαζαν στοὺς περήφανους γιὰ τὴν μεγάλη τους παράδοση Βυζαντινοὺς μιὰ διαφορετικὴ εἰκόνα ἀπὸ ἐκείνη, ποὺ εἶχαν σχηματίσει γιὰ τὴν Δύση. Πραγματικὰ ὁ Χρυσολωρᾶς δὲν ἀντίκριζε τὴν Δύση, ὅπως τόσοι ἄλλοι, σὰν τὸν ἀντίποδα τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ ἄποψη θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, πολιτιστικῶν ἰδεῶν καὶ ἐμπορικῶν συμφερόντων, ἀλλὰ ἔβρισκε, ὅπως παλαιότερα ἄλλος ἑνωτικός, ὁ Κυδώνης, πολλὰ τὰ κοινὰ ἀνάμεσα στοὺς λαούς, στοὺς πολιτισμούς των, καθὼς καὶ στὶς δυὸ πρωτεύουσες, Ρώμη καὶ Κωνσταντινούπολη, ὥστε τελικὰ νὰ φαντάζεται πὼς βρίσκεται στὴν ἴδια πόλη. «Ἐγὼ κάθε μέρα τριγυρίζοντάς την (τὴν Ρώμη), ἔγραφε γεμάτος νοσταλγία στὸν ἀνεψιό του Ἰωάννη, καὶ μιὰ βλέποντας ἐτοῦτο, μιὰ ἐκεῖνο, νομίζω πὼς βρίσκομαι στὴν πόλη μας καὶ ξεγελιέμαι πὼς δὲν μένω τόσο μακριά της. Ὅταν ἀνέβω κάπου ψηλὰ - καὶ θὰ ἔχης ἀκουστὰ τοὺς λόφους της, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατὰ μίμηση συνέβη νὰ ὀνομαστῆ καὶ ἡ πόλη μας Ἑπτάλοφος - καὶ τὴν ἀντικρίσω ὁλόκληρη, δὲν νομίζω πιὰ πὼς βρίσκομαι στὴν Ἰταλία καὶ στὸ Λάτιο, ἀλλὰ στὴν πόλη ποὺ μὲ γέννησε. Καὶ ψάχνω νὰ βρῶ τὸ σπίτι μου, πρὸς τὴν μεριὰ ὅπου βρίσκεται, καὶ τὸν κρεμαστό του κῆπο καὶ τ' ἄλλα του σημάδια καὶ τὰ κυπαρίσσια μας» [2].

Ἀτομικὲς λοιπὸν καὶ θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, ἀλλὰ καὶ γενικότερα λόγοι ἱστορικοὶ τὸν ἔκαναν νὰ πιστεύη στὴν ἑνιαία παράδοση τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ νὰ ὑποστηρίζη τὴν ἀναθέρμανση τῶν σχέσεων τῶν δύο κόσμων. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς τὸν παρακινοῦν νὰ γράψη τὴν «Σύγκρισιν τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης», πόνημα ποὺ τὸ ἀπευθύνει μὲ μορφὴ ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἰωάννη Η' Παλαιολόγο. Μὲ αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ δείξη τὴν συγγένεια τῶν πολιτισμῶν τῶν δυὸ πόλεων, τῆς μητέρας καὶ κόρης, νὰ ἐξάρη τὴν προσφορά τους στὴν ἀνθρωπότητα καὶ νὰ συσφίξη περισσότερο τοὺς ἰδεολογικοὺς δεσμοὺς τῶν δυὸ λαῶν [3]. Οἱ ἰδέες αὐτὲς συνετέλεσαν ἀσφαλῶς στὴν ἄρση ὁρισμένων παρεξηγήσεων καὶ ἔδειξαν στοὺς Βυζαντινοὺς λογίους τὸν δρόμο, ποὺ θὰ ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσουν ἀργότερα, ὅταν ἡ σκλαβιὰ θὰ τοὺς ἀναγκάση νὰ ξενιτευθοῦν [4].

---

1. *R. Sabbadini,* Epistolario di Guarino Veronese, Venezia 1915, τ. 1 σ. 99.
2. Βλ. PG 156 στ. 53 - 56.
3. Βλ. PG 156, στ. 23 - 53.
4. *Cammelli,* Crisolora, σ. 130. Γιὰ τὶς διηγήσεις τῶν Βυζαντινῶν σοφῶν καὶ ἐπίσημων ταξιδιωτῶν στὴν Δύση βλ. ἐπιστολὴ μοναχοῦ Ἰσιδώρου (*Ζακυθηνοῦ,* Μανουὴλ ὁ Β' καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος ἐν Πελοποννήσῳ, «Mélanges Merlier» 3 σ. 8 - 9.

Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ τελευταίου ταξιδιοῦ του ὁ Χρυσολωρᾶς δένεται στενώτερα ὄχι μόνο μὲ τοὺς λογίους τῆς Δύσης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ καθολικὸ δόγμα. Τὰ θέματα τῶν ἀπασχολήσεών του εἶναι περισσότερο θρησκευτικὰ καὶ δείχνουν τὴν ὁριστικὴ ἀπόκλισή του πρὸς τὸν καθολικισμό [1]. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ 1413 ὁ πάπας τοῦ ἀναθέτει, καθὼς καὶ σὲ δυὸ καρδιναλίους, τὶς προπαρασκευαστικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν σύγκληση τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας [2]. Τότε δίνεται στοὺς Γερμανοὺς ἡ πρώτη εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν τὸν Βυζαντινὸ λόγιο καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἰταλικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὸν Leonardo Bruni, τὸν Poggio Bracciolini, τὸν Pier - Paolo Vergerio κ.ἄ. [3].

Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου ἀρρώστησε ὁ Χρυσολωρᾶς καὶ πέθανε ἀπὸ κακοήθη πυρετὸ στὶς 15 Ἀπριλίου 1415. Τὸν ἔθαψαν στὸ παρεκκλήσι μιᾶς μονῆς Δομινικανῶν, ἡ ὁποία στὰ 1784 ἀπαλλοτριώθηκε καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. μετατράπηκε σ' ἕνα εὐρύχωρο καὶ ἄνετο ξενοδοχεῖο, τὸ «Hôtel de l'Ile». Στὸν θόλο τοῦ παρεκκλησιοῦ μπορεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα ὁ ἐπισκέπτης νὰ διαβάση τὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα τοῦ μεγάλου ἐκείνου σοφοῦ, ποὺ στάθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους δημιουργοὺς τοῦ νέου εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος [4]. Ἕνα χρόνο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Χρυσολωρᾶ ἔλεγε ὁ μαθητής του Guarino da Verona ὅτι ἀπὸ τὸν δάσκαλό του προῆλθε «ὅ,τι ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς γνωρίζουν σήμερα οἱ συγχρονοί μας» [5].

Πραγματικὰ ἡ προσφορὰ τοῦ Χρυσολωρᾶ ἦταν μεγάλη, μολονότι ἡ παραμονή του τόσο στὴν Φλωρεντία, ὅσο καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας, στὴν Παβία, Μιλάνο, Ρώμη, ἦταν σχετικὰ σύντομη. Δημιούργησε τὴν Φλωρεντινὴ φιλολογικὴ παράδοση μὲ τοὺς ὀνομαστοὺς ἀντιπροσώπους της, ὅπως τὸν Leonardo Bruni, τὸν Ambrogio Traversari καὶ τὸν Carlo Marsuppini. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ὑπῆρξε ζωτικὸ στοιχεῖο τοῦ Φλωρεντινοῦ χουμανισμοῦ καὶ γενικὰ τῆς Φλωρεντινῆς ἀναγεννήσεως [6]. Ἡ φήμη τῆς Φλωρεντίας γίνεται γνωστὴ νωρὶς στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπιθυμία τῶν φίλων τῆς Φλωρεντίας, ὅπως π.χ. τοῦ Μ. Καλέκα, εἶναι νὰ κρατήση αὐτὴ τὰ σκῆπτρα ὄχι μόνο στὶς λατινικές, ἀλλὰ καὶ στὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς «καὶ γι' αὐτό, ὅπως γράφει σὲ Φλωρεντινὸ φίλο του, ἡ τύχη καλὰ ἔκανε κι' ἔφερε σὲ σᾶς τὰ συγγράμματα τῶν δικῶν μας (προγόνων), γιὰ νὰ μένουν σὲ μᾶς οἱ πηγὲς τῶν γραμμάτων καὶ γιὰ νὰ ἀναβρύζη καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους τὸ νερὸ ποὺ τρέχει» [7].

---

1. Βλ. *Loenertz,* Calecas, σ. 68.
2. *Cammelli,* Crisolora, σ. 161 κ.ἑ.
3. Βλ. *C. Bursian,* Geschichte der classischen Philologie in Deutschand von den Anfängen bis zur Gegenwart, München und Leipzig 1883, σ. 91 - 93.
4. *Lergrand,* Bibliographie Hellénique, τ. 1 σ. XXVI - XXIX.
5. Βλ. *Sabbadini,* Epistolario di Guarino Veronese, τ. 1 σ. 99.
6. Βλ. *Pesenti,* La scuola di greco a Firenze, «Atene e Roma» 12 (1931) 84 - 101.
7. *Loenertz,* Calecas, σ. 257 - 258.

Πραγματικὰ ἡ Φλωρεντία ἔχει ἐξασφαλίσει τὸ προβάδισμα στὴν κίνηση αὐτὴ μὲ τὴν πλειάδα τῶν ἀνθρωπιστῶν, τῶν ποιητῶν καὶ τῶν καλλιτεχνῶν της, οἱ ὁποῖοι εἶχαν λαμπρύνει τὴν πνευματική της ζωή, ἐνῶ ἡ Ρώμη βρισκόταν ἀκόμη στὴν ἀρχὴ τοῦ νέου αὐτοῦ κινήματος ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων [1].

Μόνο στὴν Φλωρεντία ἐργάστηκε ὁ Χρυσολωρᾶς ἀπερίσπαστα καὶ συστηματικὰ ἀπὸ πανεπιστημιακὴ ἕδρα καὶ ἐμπρὸς σὲ πλῆθος μαθητῶν. Στὶς ἄλλες πόλεις (ὅταν τὸν ἄφηναν ἐλεύθερο οἱ διάφορες διπλωματικὲς ἀπασχολήσεις του) ἡ διδασκαλία του εἶχε ἰδιωτικὸ χαρακτήρα καὶ περιορίστηκε σὲ ἐλάχιστα ἐπιφανῆ πρόσωπα, ποὺ βρέθηκαν κοντά του καὶ εἶχαν τὸν ζῆλο νὰ μάθουν. Στὴν Φλωρεντία ὁ Χρυσολωρᾶς ἀντιμετώπισε τὶς δυσκολίες τῆς διδασκαλίας σὲ ξένους, ποὺ δὲν εἶχαν καθόλου γνώσεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ἀντίθετα πρὸς τοὺς διαδόχους του, ποὺ βρῆκαν καλλιεργημένο τὸ ἔδαφος, ἔπρεπε νὰ ἐργαστῆ περισσότερο σὰν ὑπομονητικὸς καθηγητὴς τοῦ γυμνασίου παρὰ τοῦ πανεπιστημίου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Cammelli, ν' ἀρχίση δηλαδὴ ἀπὸ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ συντακτικοῦ, νὰ πλουτίση τὸ λεξιλόγιο τῶν μαθητῶν του καὶ νὰ τοὺς ἀσκήση σὲ μεταφραστικὲς ἐργασίες. Ἀπὸ τὶς ἀνάγκες αὐτὲς ξεπήδησαν ἡ στοιχειώδης γραμματική του καὶ οἱ σωζόμενες μεταφράσεις του ἀπὸ ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς.

Ἡ γραμματική του, ποὺ ἔχει τὸν τίλο «Ἐρωτήματα», γιατὶ ἔχει γραφῆ μὲ τὴν μορφὴ ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων, ἦταν πολύτιμο βοήθημα γιὰ τοὺς σπουδαστὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ὄχι μόνο μέσα στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ ἔξω. Αὐτὴ φαίνεται νὰ χρησιμοποίησαν ὁ Ἔρασμος καὶ ὁ Reuchlin. Τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Βενετία στὰ 1484.

Τὸ μεταφραστικὸ πρόβλημα τὸ ἀντίκριζε πλατιά, συνθετικὰ καὶ ὄχι σχολαστικά. Τὴν μέθοδό του τὴν συνόψιζε στὶς λέξεις «transferre ad sententiam». Συνιστοῦσε δηλαδὴ στοὺς μαθητές του νὰ μελετοῦν τὸ κείμενο μὲ ἀγάπη καὶ προσοχή, νὰ συζητοῦν τὰ νοήματά του, νὰ φροντίζουν ν' ἀποδίδουν πιστὰ τὴν σκέψη τοῦ πρωτοτύπου μὲ τὶς κατάλληλες λέξεις καὶ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα καί, μόνον ὅπου ἦταν δυνατόν, νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια ἔκφραση καὶ τὶς ἴδιες ἀκόμη λέξεις. Ὅλες δηλαδὴ οἱ προσπάθειές του ἔπρεπε ν' ἀποβλέπουν στὴν κατανόηση τοῦ κειμένου καὶ στὸ ξαναζωντάνεμά του [2]. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ νέα ἀνθρωπιστικὴ ἀντίληψη, ἡ ἀντίθετη πρὸς τὴν παλαιά, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μετέφραζαν τὸ κείμενο λέξη πρὸς λέξη [3].

---

1. Βλ. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 325.

2. *Cammelli,* Crisolora, σ. 77 - 98. Γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν «Ἐρωτημάτων» του βλ. *Cammelli,* Calcondila, σ. 91.

3. Πρβλ. ἀντιπαράθεση τῶν δυὸ συστημάτων στοῦ *Francesco Lo Parco,* Niccolò da Reggia, «Atti R. Academia arch. lett. belle arti di Napoli», νέα σειρὰ (παραπέμπει ὁ *Setton,* ἔνθ' ἀν. σ. 50 - 51).

Ὁ Χρυσολωρᾶς, ἔστω καὶ ἂν δὲν ὑπῆρξε ἕνας μεγάλος φιλόλογος, ὅπως τὸν θέλει ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη, ἐπέδρασε βαθιὰ στοὺς μαθητές του καὶ χάραξε ζωηρὰ τὴν εἰκόνα του μέσα στὶς ψυχές τους. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράξενο ἂν ἡ λατρεία τοῦ μαθητῆ του Guarino da Verona ὕψωσε τὸν δάσκαλο «σ' ἕνα ὑπερανθρώπινο πλάσμα, σ' ἕνα θεϊκὸ ἀπεσταλμένο, ὄργανο τῆς Θείας Πρόνοιας, ἡ ὁποία ἀπὸ συμπόνια γιὰ τὴν ἐλεεινὴ κατάσταση τῆς Ἰταλίας τὸν ἔστειλε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ νὰ διαλύσῃ τὰ σκότη τῆς ἀμάθειάς της» [1]. Οἱ σωζόμενες ἐπιστολὲς τοῦ Guarino εἶναι γεμάτες ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ σοφοῦ καὶ καλοῦ του δασκάλου [2].

Ἀκόμη τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Χρυσολωρᾶ ἡ Κωνσταντινούπολη, παρὰ τὴν συνεχῆ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ κατάπτωσή της, ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ κύρια ἑστία τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ὅπως τουλάχιστο λέγει ὁ Guarino: «orbis terrarum Europa, Europae Graecia, Graeciae regina urbs Byzantii est» (= τῆς οἰκουμένης βασιλεύουσα εἶναι ἡ Εὐρώπη, τῆς Εὐρώπης ἡ Ἑλλάδα καὶ τῆς Ἑλλάδας ἡ Κωνσταντινούπολη» [3].

Τὰ χρόνια ὅμως ὕστερ' ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Χρυσολωρᾶ ἀποτελοῦν μεγάλη καμπὴ στὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάρρευση τοῦ Βυζαντίου ἀκολουθεῖ ἡ πνευματικὴ κατάπτωση. Ἐνῶ στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ἀνώτερες σχολές, τὰ κέντρα «τῆς ἐπιστήμης τῶν λόγων», τὰ λεγόμενα *μουσεῖα*, ὅπου διδάσκονταν ἡ γραμματική, ἡ ρητορική, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία, τὸ ὄνομα μόνο τῶν παλαιῶν μουσείων διατηροῦσαν καὶ φανερὴ ἦταν ἡ παραμέληση καὶ ἡ κατάπτωση τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ἀντίθετα στὴν Ἰταλία παρατηρεῖται συνεχὴς καλλιέργεια καὶ ἄνοδος αὐτῶν [4].

3. Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος κατὰ τὴν διάρκεια τῶν συνόδων Φερράρας καὶ Φλωρεντίας (1439) καὶ ἑξῆς.

Εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια ἀργότερα ἕνα σημαντικὸ γεγονὸς γιὰ τὴν

---

1. Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Guarino στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. *Cammelli,* Crisolora, σ. 131 - 142. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Guarino πρὸς τὸν Μ. Χρυσολωρᾶ, γραμμένη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1411, μὲ ἐκφράσεις βαθιᾶς εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν ἴδιο τὸν δάσκαλο: «... maximas gratias non vilissimae urbi sed augustae dignitatis civitatis debeamus, tibi vero in primis, qui altissimis dudum demersos tenebris Italos admota demum veluti solis lampade illuminasti. Hoc dicit Italia, hoc cunctarum artium fatentur litterae, hoc clara testantur voce» (*Sabbadini,* Epistolario di Guarino, 1 σ. 21).

2. Βλ. *Sabbadini,* ἔνθ' ἀν. passim.

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 113, ὅπου ἐπιστολή του πρὸς τὸν νομομαθῆ Iacobo de Fabris, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πραγματικὸ ἐγκώμιο πρὸς τὸν Μανουήλ.

4. Βλ. *Λάμπρου,* Παλαιολόγεια, 2 σ. 275· «Ἐπεὶ δὲ ᾤχετο, γράφει χαρακτηριστικὰ

ἱστορία τῶν σχέσεων τῆς δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα, ἡ ἄφιξη τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων, κυρίως κληρικῶν, στὶς συνόδους Φερράρας καὶ Φλωρεντίας (1439), γονιμοποιεῖ καὶ προωθεῖ περισσότερο τὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς στὴν Ἰταλία. Εἶναι μιὰ νέα ἀναμέτρηση τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος μὲ τὸ νέο εὐρωπαϊκὸ ποὺ ξεπροβάλλει σφριγηλό. Ἡ πρόοδος τῆς δυτικῆς σκέψης καὶ φιλοσοφίας εἶναι αἰσθητή. Ὁ ἴδιος ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἀναγνωρίζει ὅτι «αὐτοὶ πρὸς τοὺς ὁποίους εἴχαμε ἀγωνιστῆ ἦταν σοφοί, καὶ γι' αὐτὸ μᾶς ἀνταπέδιδαν τὰ ἴσα» [1]. Στὴν Φλωρεντία οἱ Ἕλληνες δὲν νικήθηκαν στὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν, ἀλλ' ἀναγκάστηκαν νὰ συμφωνήσουν· «ἀλλὰ ξέρουμε μὲ ποιὸ τρόπο συμφώνησαν», λέγει ὁ Γεμιστός [2]. Πραγματικά, παρὰ τὴν συνεχῆ κατάπτωση τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου στὸ Βυζάντιο, ὑπάρχουν Ἕλληνες σοφοὶ ποὺ προξενοῦν μεγάλη ἐντύπωση στοὺς Ἰταλοὺς ἀνθρωπιστὲς καὶ ἀνανεώνουν μὲ νέα ὁρμὴ τὸν ζῆλο τους γιὰ τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων. Ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς, ὁ Lapo da Castiglionchio, τοὺς παραβάλλει μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ λέγει ὅτι συζητώντας κανεὶς μὲ μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς αἰσθάνεται κάποτε ὅτι βρίσκεται στὴν Παλαιὰ Ἀκαδήμεια ἢ στὸ Λύκειο. Μαζί τους οἱ σοφοὶ αὐτοὶ φέρνουν πολλὰ ἀντίγραφα ἀρχαίων συγγραφέων, ἰδίως πατέρων τῆς ἐκκλησίας, καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τότε γιὰ πρώτη φορὰ γίνονται γνωστὰ στὴν Ἰταλία [3].

Ἀνάμεσά τους πιὸ λαμπροὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς καὶ ὁ μαθητής του ἀρχιεπίσκοπος Νικαίας Βησσαρίων (βλ. εἰκ. 30). Ὁ Γεμιστὸς σὲ συζητήσεις μὲ τοὺς ἀνθρωπιστὲς τῆς Φλωρεντίας ἀναπτύσσει τοὺς λόγους, γιὰ τοὺς ὁποίους θεωρεῖ τὸν Πλάτωνα ἀνώτερο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ γενικὰ τοὺς μυεῖ στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία. Ξεκινώντας μάλιστα ἀπὸ τὶς ἀπορίες καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά τους γράφει ἐκεῖ τὴν διατριβὴ «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» καὶ ἀναρριπίζει τὸν ζῆλο γιὰ τὶς πλατωνικὲς σπουδές [4].

Οἱ ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ ἔπεσαν σὲ κατάλληλο ἔδαφος, γιατὶ τὸ εἶχαν γονιμοποιήσει οἱ μεταφράσεις τῶν πλατωνικῶν ἔργων ἀπὸ τὸν Palla Strozzi, τὸν

ὁ Γεώργιος Σχολάριος, φυγὼν τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ πλοῦτος ἅπας τῶν ἀγαθῶν, οἷς τὸν πρόσθεν χρόνον ἐκόμα, καὶ τὸ τῶν λόγων καλὸν παραμένειν οὐχ ἠνέσχετο». Βλ. ἀνάλυση τῆς σχετικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου ἀπὸ τὸν καθηγητὴ *Ἰωάν. Βογιατζίδη,* Ἱστορικαὶ μελέται, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932) 242 - 244. Πρβλ. καὶ Μ. *Jugie,* Georges Scholarios, professeur de philosophie, SBN 5 (1939) 484.

1. *Σχολαρίου,* Ἅπαντα, 3 σ. 288. Πρβλ. καὶ *Jugie,* ἔνθ' ἀν. σ. 483 - 484.
2. Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ λατινικοῦ δόγματος βιβλίον, PG 160 στ. 979.
3. Βλ. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 113 - 114, 325.
4. Βλ. *A. della Tore,* Storia dell' Academia Platonica di Firenze, Firenze 1902, σ. 436 - 441. Βλ. τὶς πρῶτες πνευματικὲς ζυμώσεις γύρω ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Γεμιστοῦ στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Φραγκ. Φιλέλφου (*E. Legrand,* Cent - dix lettres grecques de François Filelfe, Paris 1892, σ. 31 - 34, 48).

30. Ὁ Βησσαρίων ἐμπρὸς σὲ σταυροθήκη - λειψανοθήκη μὲ δύο ἀδελφοὺς τῆς Scuola della Carità. Ἔργο G. Bellini (Kunsthistorisches Museum Βιέννης).

Χρυσολωρᾶ καὶ τὸν Leonardo Bruni. Ἔριξαν λοιπὸν βαθιὲς ρίζες καὶ ἔδωσαν ἀργότερα τὴν Πλατωνικὴ Ἀκαδημία τοῦ Marsiglio Ficino.

Πραγματικὰ τὸ μικρὸ ἐκεῖνο καὶ πρόχειρο πόνημα ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἀνθρώπινη σκέψη, τέτοια ποὺ δὲν θὰ τὴν περίμενε κανείς. Αὐτὸ συμβουλεύονταν συχνὰ οἱ Πλατωνικοὶ καὶ ἀπ' αὐτὸ ἀντλοῦν ἐπιχειρήματα καὶ ἰδέες, γιὰ ν' ἀντιπαραταχθοῦν στοὺς Ἀριστοτελικούς. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 1462, ὁ πρᾶος καὶ σοφὸς Θεσσαλονικέας Θεόδωρος Γαζῆς, γιὰ νὰ ὑπερασπίση τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τοῦ Γεμιστοῦ, ἔγραψε τὸν «ἀντιρρητικόν» του, γεγονὸς ποὺ προκάλεσε διενέξεις καὶ χώρισε τοὺς λογίους σὲ δύο ἀντιμαζόμενα στρατόπεδα [1]. Τότε ἀπαντᾶ μὲ ὀξύτητα ὁ νέος ἀκόμη καὶ θορυβώδης ὑπερασπιστὴς τοῦ Γεμιστοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλης [2]. Πειραγμένος ὁ Βησσαρίων ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Ἀποστόλη ἀπέναντι τοῦ σεμνοῦ Γαζῆ τοῦ γράφει ἐπιτιμητικὴ ἐπιστολὴ στὶς 19 Μαΐου 1462: «Ὁ Θεόδωρος, ἀπὸ τοὺς ἀρίστους τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, δὲν ταιριάζει καθόλου νὰ κακολογῆται ἀπὸ σένα, τὴν στιγμὴ μάλιστα ποὺ ἐσὺ εἶσαι ἀκόμη νέος, αὐτὸς ἕνας γέροντας, καὶ τὴν στιγμὴ ποὺ ἐσὺ δὲν ἔχεις ἀκόμη θίξει, ὅπως πρέπει, τὴν φιλοσοφία καὶ τὶς ἐπιστῆμες, (νὰ κακολογῆται) αὐτὸς ποὺ ἔχει φτάσει στὸ ἀκρότατο σημεῖο τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσης» [3]. Πραγματικὰ ὁ Ἀποστόλης ἐξ αἰτίας τῆς Ἁλώσεως καὶ τῶν περιπετειῶν του ὕστερα ἀπ' αὐτὴν δὲν εἶχε προλάβει, ὅπως ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος, νὰ ὁλοκληρώση τὶς φιλοσοφικές του σπουδὲς καὶ νὰ ἐμβαθύνη στὴν μελέτη τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ρητορικῆς [4].

Τὶς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ προσπαθεῖ ν' ἀντικρούση ἀργότερα καὶ ὁ ὀξύθυμος καὶ ἐριστικὸς Γεώργιος Τραπεζούντιος μὲ τὴν διατριβή του «Comparationes philosophorum Aristotelis et Platonis», ἀλλ' ἀντεπεξέρχεται ἐναντίον του καὶ πάλιν ὁ Βησσαρίων μὲ τὴν ἀπάντησή του «In Calumniatorem Platonis» (1469), ἡ ὁποία τὸν ἐδόξασε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο του ἔργο. Μέσα στὰ 4 βιβλία τοῦ ἔργου του προσπαθεῖ, μακριὰ ἀπὸ προσωπικὲς ἀντεγκλήσεις, νὰ πραγματευθῆ διεξοδικὰ τὴν ζωή, τὸ ἔργο καὶ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, νὰ τοποθετήση κατ' ἀξίαν τὸν πλατωνικὸ κόσμο ἰδεῶν καὶ νὰ μυήση τὴν Δύση σ' αὐτόν [5]. Ὁ μεγάλος φιλόσοφος τοῦ Μυστρᾶ τοῦ εἶχε ἐμπνεύσει τὴν

1. Βλ. *G. Cammelli,* Andronico Callisto, «Rinascita» (Firenze 1942) 117 - 121. Τοῦ *αὐτοῦ,* Calcondila, σ. 20 - 25, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. κείμενο στοῦ *J. Enoch Powell,* Michael Apostolios gegen Theodoros Gaza, BZ 38 (1938) 71 - 86.

3. PG 161 στ. 688. Πρβλ. καὶ στάση τοῦ Ἀριστοτελικοῦ Καλλίστου (*Cammelli, Callisto,* ἔνθ' ἀν. σ. 194 - 196).

4. Βλ. *Β. Λαούρδα,* Ἡ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερῖχον τὸν Τρίτον ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, «Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλου» (1955) 518.

5. Βλ. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 113, 325 - 326, 339, 347 - 350, 351 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *Μαμαλάκη,* Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, σ. 156 - 174. Γιὰ τὶς ἐπιδράσεις του στὴν Δύ-

ἀγάπη πρὸς τὸν Πλάτωνα, χωρὶς ὅμως νὰ τὸν ἀπομακρύνη καὶ ἀπὸ τὴν θεμελίωση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐπάνω στὴν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Βησσαρίων εἶχε συζεύξει ἁρμονικὰ τὰ διδάγματα τῶν ἀρχαίων ἐκείνων φιλοσόφων, τοὺς ὁποίους ὁ φανατισμός καὶ ἡ μισαλλοδοξία τῶν θεολόγων καὶ φιλολόγων τῆς ἐποχῆς εἶχαν στρέψει τὸν ἕνα ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση στοὺς λογίους Ἕλληνες, Ἰταλοὺς κ.ἄ. Στὴν πραγματικότητα θεωρήθηκε ὡς δικαίωση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας [1].

Γενικὰ ὁ Βησσαρίων ἀσκεῖ μονιμότερη ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῶν πνευματικῶν σχέσεων τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς μὲ τὴν Δύση. Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῶν συνόδων Φερράρας καὶ Φλωρεντίας εἶναι ὁ πρᾶος καὶ μετριοπαθὴς συζητητής, ποὺ γοητεύει μὲ τὴν εὐγένεια τῶν τρόπων του, μὲ τὴν καθαρότητα τῶν ἀπόψεών του καὶ τὴν ὡραιότητα τῶν ἐκφράσεών του. Εἶναι ὁ ἀντίποδας τοῦ ὁρμητικοῦ καὶ ἄκαμπτου Μάρκου Εὐγενικοῦ. Μολαταῦτα ἡ ἤρεμη ἐκείνη προσωπικότητα δοκιμάζεται ἀπὸ μεγάλες ἰδεολογικὲς ἀναστατώσεις καὶ τελικὰ ἐκδηλώνεται θερμὸς ὀπαδὸς τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν [2].

Ποιοὶ λόγοι τὸν ὤθησαν στὴν ἀπόφασή του αὐτή; Ὁ διαφαινόμενος κίνδυνος τοῦ ἔθνους καὶ ἡ ἀνάγκη θωπείας τῶν Δυτικῶν ἢ λόγοι τῆς συνειδήσεώς του; Ἡ ἀπάντηση βέβαια δὲν εἶναι εὔκολη. Πάντως γεγονὸς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀπὸ τὴν δύσκολη θέση, στὴν ὁποία τὸν εἶχε φέρει ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ Φλωρεντινοῦ ὅρου ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες τοῦ Βυζαντίου, τὸν ἔβγαλε ἡ ἐκλογή του ὡς καρδιναλίου τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στὶς 18 Δεκεμβρίου 1439. Ἕνα χρόνο περίπου ἀργότερα ἐγκαθίσταται στὴν Ἰταλία. Γύρω του δημιουργεῖται ἕνας κύκλος λογίων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν λεγόμενη Ἀκαδημία Βησσαρίωνος. Μέσα στὸν κύκλο αὐτὸν γονιμοποιοῦνται καὶ ὡριμάζουν οἱ φιλολογικὲς ἐργασίες τοῦ Βησσαρίωνος καὶ μερικῶν φίλων του.

Ἡ δραστηριότητά του γιὰ τὴν διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἦταν μεγάλη. Ὁ ἴδιος μεταφράζει στὰ λατινικὰ τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος, τὴν Μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεοφράστου καὶ ἀργότερα (μετὰ τὸ 1455) ἀσχολεῖται μὲ διάφορα φιλολογικὰ προβλήματα ἐπάνω στὸν Πλάτωνα. Μὲ ἀγάπη καὶ συμπάθεια μελετᾶ τοὺς δυὸ κορυφαίους φιλοσόφους,

---

ση βλ. *B. Knös,* Gemiste Plethon et son souvenir, «Lettres d'Humanité» 9 (1950) 132 - 184.

1. Γιὰ τὴν ἀπήχησή του βλ. καὶ Ἀνδρονίκου Βυζαντίου ἐπίγραμμα «εἰς τὸ Βησσαρίωνος ὑπὲρ Πλάτωνος βιβλίον» (*Legrand,* Cent-dix lettres grecques de François Filelfe, σ. 220 - 221). Γιὰ τὶς πνευματικὲς συζητήσεις καὶ ζυμώσεις, ποὺ προκάλεσε ἡ ἔριδα Ἀριστοτελικῶν - Πλατωνικῶν βλ. στὴν σ. 223 κ.ἑ. τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Βησσαρίωνος καὶ Guil. Fichet.

2. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 42 - 178. Ὁ Mohler, παρὰ τὸν προσεκτικὸ καὶ αὐστηρὸ ἔλεγχο τῶν πηγῶν, ἀφήνει νὰ διαφανῆ ἡ συμπάθειά του πρὸς τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ ἡ πρόθεσή του νὰ δικαιώση τὸν Βησσαρίωνα γιὰ τὴν μετάστασή του σ' αὐτήν.

χωρὶς ν' ἀποφαίνεται ὁριστικὰ γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου. Μέσα του συνθέτει τὶς διδασκαλίες καὶ τῶν δυό, ὅπως τὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν δυτικὸ κόσμο. Ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὸ μοναστήρι τοῦ San Salvatore στὴν Μεσσήνη καὶ ὡς Perpetuus Commendatarius αὐτοῦ ἀπὸ τὰ 1457 τοποθετεῖ ἐκεῖ ὡς δασκάλους τῆς ἑλληνικῆς τὸν Ἀνδρόνικο Γαλησιώτη (1461-1467) καὶ μετὰ τὸν θάνατό του τὸν Κωνστ. Λάσκαρι (1468-1501)· κακίζει τὶς πρόχειρες μεταφράσεις τοῦ συμπατριώτη του Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου καὶ ἐνημερώνει σχετικὰ τὸν πάπα Νικόλαο Ε', τὸν θερμὸ ἐκεῖνον ὑποστηρικτὴ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ἐνῶ ἀντίθετα ἐπαινεῖ τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ προσεκτικοῦ Θεοδώρου Γαζῆ καὶ ἄλλων ἀκόμη προσφύγων λογίων· στέλνει τὸν γραμματέα του καὶ γνωστὸ ἀνθρωπιστὴ Niccolò Perotti στὴν πατρίδα του Τραπεζούντα, γιὰ νὰ προμηθευθῆ ἑλληνικὰ χειρόγραφα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ πάπα [1]. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν φροντίδα τῆς περισυλλογῆς τῶν κωδίκων εἶναι ἐπιστολή του πρὸς τὸν Μ. Ἀποστόλη πιθανῶς, μὲ τὴν ὁποία τοῦ συνιστᾶ ν' ἀναζητήση χειρόγραφα στὴν Ἀδριανούπολη, Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Αἶνο, Καλλίπολη καὶ ἀλλοῦ [2]. Μὲ τὴν ἐνθάρρυνση ἀκόμη καὶ τὴν φροντίδα τοῦ Ἕλληνα καρδιναλίου φαίνεται ὅτι ἱδρύθηκαν σχολεῖα τῆς ἑλληνικῆς σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἰταλίας, ἂν πιστέψουμε σ' ἕνα ἐγκώμιο ποὺ τοῦ κάνει ὁ ἴδιος ὁ Ἀποστόλης [3].

Ὁ Βησσαρίων ἔχει ἐπίγνωση τῶν ἀξιῶν τῆς ἀρχαίας κληρονομίας καὶ τῆς μεγάλης σημασίας του ὄχι μόνο γιὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό, ἀλλὰ καὶ γι' αὐτὴ τὴν ὕπαρξη καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἰδίως μετὰ τὴν Ἅλωση ἐνδιαφέρεται ζωηρὰ γιὰ τὴν ἀγορά, συγκέντρωση καὶ τὴν διαφύλαξη τῶν θησαυρῶν αὐτῶν σ' ἕναν ἀσφαλῆ τόπο, ὥστε, ὅπως γράφει γεμάτος συγκίνηση στὴν πνευματική του διαθήκη ὁ μεγάλος ἐκεῖνος πατριώτης, «ἂν ἀπομείνουν σήμερα κάπου μερικοὶ Ἕλληνες, κι' ἂν στὸ μέλλον κατορθώσουν κάτι καλὸ - καὶ πολλὰ μποροῦν νὰ γίνουν στὸν μακρὺ χρόνο -, νὰ ἔχουν ποῦ νὰ βροῦνε ὅσα ἔχουν γραφτὴ στὴν γλώσσα τους (αὐτὴ βέβαια ποὺ χρησιμοποιοῦν σήμερα), ὅλα μαζὶ ἀποτε-

1. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 178 - 208, 252 - 253, 253 - 256, 256, 258 - 265, 265 - 266, 325 - 326. Κρίση γιὰ τὶς μεταφράσεις βλ. σ. 341. Γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς δράσης τῆς Ἀκαδημίας του μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Νικολάου Ε' βλ. σ. 331 - 335. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνάγονται τὰ περισσότερα θεολογικὰ του ἔργα (σ. 336 κ.ἑ.). Βλ. σχετικὰ στοιχεῖα καὶ στοῦ *R. Loenertz,* Pour la biographie du cardinal Bessarion, OCP 10 (1944) 116 - 149. Γιὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Κ. Λάσκαρι στὸ μοναστήρι τοῦ San Salvatore βλ. *Antonino de Rosalia,* La vita di C. Lascaris, «Archivio Storico Siciliano». Serie III, vol. 9 (1959) 35, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. *Σπ. Λάμπρου,* Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος, ΝΕ 6 (1909) 393 - 398. Πρβλ. καὶ τοῦ *αὐτοῦ,* Οἱ ταχυγράφοι τοῦ Βησσαρίωνος, ΝΕ 2 (1905) 334 - 336.

3. *Χ.Γ. Πατρινέλλη,* Μιχαὴλ Ἀποστόλη προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα, « Ἀθηνᾶ» 65 (1961) 134, 136.

θειμένα σὲ κάποιον τόπο ἀσφαλῆ, καὶ ἀφοῦ τὰ βροῦν νὰ τὰ πολλαπλασιάσουν». Αὐτὴ ἦταν ἡ σκέψη, ποὺ τὸν ἔκανε κατὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του νὰ χαρίση τὴν βιβλιοθήκη του στὴν Βενετία [1]. Τόσος ἦταν ὁ ζῆλος του γιὰ τὴν συλλογὴ χειρογράφων, ὥστε νὰ συναγωνίζεται τὸν πάπα Νικόλαο Ε', ποὺ διέθετε πολὺ περισσότερα μέσα. Καὶ ὅπως ἐκεῖνος πεθαίνοντας ἀφήνει 824 λατινικὰ χειρόγραφα, δεμένα μὲ καλαισθησία, ποὺ ἀποτέλεσαν τὸν πυρῆνα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ἔτσι καὶ ὁ Βησσαρίων κατὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του χαρίζει στὴν Βενετία τὴν πλούσια βιβλιοθήκη του, 800-900 χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπάνω ἀπὸ 600 ἑλληνικά. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ὑπῆρξε ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια πνευματικὰ κεφάλαια τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης [2]. Τὰ χειρόγραφα τοῦ Βησσαρίωνος χρησιμοποίησε λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ γνωστὸς ἑλληνιστὴς καὶ ἐκδότης ἀρχαίων κειμένων Ἄλδος Μανούτιος [3].

Κοντὰ στὸν Βησσαρίωνα βρῆκαν ἄσυλο καὶ ὑποστήριξη οἱ Ἕλληνες λόγιοι, ποὺ ἦλθαν πρὶν ἢ μετὰ τὴν Ἅλωση στὴν Ἰταλία, ὁ εὐερέθιστος Γεώργιος Τραπεζούντιος [4], ποὺ τὸν ἐζημίωσαν οἱ φιλολογικές του ἔριδες στὴν Κωνσταντινούπολη [5] καὶ στὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ οἱ βιαστικὲς καὶ κακές του μεταφράσεις, ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, μέλος τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας στὴν σύνοδο τῆς Φερράρας καὶ Φλωρεντίας [6], καθηγητὴς στὴν Φερράρα μεταξὺ 1441-1450 [7] καὶ

1. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 330. Πρβλ. καὶ σ. 414. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸ δόγη, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ἀναγγέλει τὴν δωρεὰ (1469): «Quamvis autem huic rei toto animo semper incubuerim, ardentiori tamen studio post Graeciae excidium, et deflendam Byzantii captivitatem, in perquirendis libris Graecis omnes meas vires, omnem operam omnemque facultatem industriamque consumpsi». Καὶ παρακάτω: «Conati autem sumus, quantum in nobis fuit, non tam multos quam optimos libros colligere, et singulorum operum singula volumina, sicque cuncta fere sapientum Graeorum opera, praesertim quae rara erant, inventumque difficilia, coegimus» (PG 161 στ. 701). Βλ. καὶ *Henri D. Saffrey,* Recherches sur quelques autographes du cardinal Bessarion et leur caractère autobiographique, «Mélanges E. Tisserand» 3 (Vaticano 1964) 263 - 297.

2. Γιὰ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Ε' βλ. *E. Müntz - P. Fabre,* La bibliothèque du Vatican au XVe siècle d'après des documents inédits, Paris 1887, σ. 34 - 114.

3. *Firmin - Didot,* Alde Manuce, σ. 25 - 26. Εἰδικὰ γιὰ τὴν δράση τοῦ Ἄλδου Μανουτίου βλ. σ. XLV κ.ἑ. Γιὰ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Βησσαρίωνος βλ. *Müntz - Fabre,* La bibliothèque du Vatican au XVe siècle, σ. IV. *Θεοτόκη,* Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Ἁγ. Μάρκου ἐν Βενετίᾳ, «Ἑλληνικὰ» 3 (1930) 90 κ.ἑ. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 408.

4. Γιὰ τὴν παραμονὴ καὶ διδασκαλία τοῦ Γεωργ. Τραπεζουντίου στὴν Φλωρεντία πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1433 βλ. *G. Cammelli,* I dotti bizantini e le origini dell' Umanesimo, τ. 2. Giovanni Argiropoulo, Firenze 1941, σ. 54.

5. Γιὰ τὶς ἔριδές του μὲ τὸν Ἰωάν. Ἀργυρόπουλο βλ. *Λάμπρου,* Ἀργυροπούλεια, σ. κζ' - κθ'. *G. Cammelli,* Giovanni Argiropoulo, Firenze 1941, σ. 33 - 34.

6. *Cammelli,* Calcondila, σ. 18, ὑποσ. 3.

7. *Legrand,* Bibliographie Hellénique, 1 (1885) σ. XXI - XXIV.

μεταφραστὴς Ἑλλήνων συγγραφέων στὴν αὐλὴ τοῦ πάπα Νικολάου Ε' [1], ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος [2] καὶ ἄλλοι. Ἀργότερα ὁ Γ. Τραπεζούντιος, ὁ Θ. Γαζῆς, καθὼς καὶ Ἰταλοὶ ἑλληνιστές, προσκαλεσμένοι ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Νεαπόλεως Ἀλφόνσο Α' στὴν αὐλή του, μετέφρασαν γιὰ χάρη του ὁρισμένα ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων [3]. Ὁ ἴδιος βασιλιὰς νωρίτερα, στὰ 1444, εἶχε ἐγκαινιάσει στὴν Κατάνη τῆς Σικελίας τὴν διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς καὶ εἶχε κινήσει τὴν προσοχὴ τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ', γιατὶ αὐτὸς ἐνδιαφερόταν νὰ στέλνῃ Ἕλληνες μορφωμένους στὶς μονὲς τῆς Καλαβρίας, Ἀπουλίας καὶ Σικελίας, οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦσαν τὴν ἀνατολικὴ θρησκευτικὴ παράδοση [4].

Ἂν οἱ Ἰταλοὶ μὲ τὴν σύνοδο τῆς Φερράρας καὶ Φλωρεντίας ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ διαπρεπεῖς ἐκπροσώπους τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ οἱ Ἕλληνες μένουν ἔκπληκτοι ἐμπρὸς στὸν λαμπρὸ πολιτισμὸ ποὺ ἀντικρίζουν, ἐμπρὸς στὴν θαυμαστὴ ἐπίδοση τῶν Ἰταλῶν ὄχι μόνο στὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ στὶς τέχνες καὶ στὶς ἐπιστῆμες. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς αὐτὴ οἱ Ἕλληνες πνευματικοὶ ἡγέτες ἀρχίζουν νὰ θεωροῦν τὴν Δύση κληρονόμο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ δάσκαλο τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅπως εἴδαμε, αἰσθητὴ ἦταν ἡ ἀνάγκη στὴν Πελοπόννησο νὰ σταλοῦν στὴν Ἰταλία εὐφυεῖς νέοι Ἕλληνες, γιὰ νὰ μυηθοῦν ὄχι μόνο στὶς διάφορες προόδους τῆς μηχανικῆς, ναυπηγικῆς κ.λ., ἀλλὰ νὰ διδαχθοῦν συστηματικὰ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλολογία ἀπὸ Ἰταλοὺς ἑλληνιστὲς καὶ ξαναγυρίζοντας στὴν πατρίδα τους νὰ μεταδώσουν τὴν σοφία τους καὶ στοὺς συμπατριῶτες τους [5]. Εἶναι ἡ πρώτη μνεία, ὅσο τουλάχιστο γνωρίζω, γιὰ τὴν ἀντιστροφὴ τῶν ὅρων, ποὺ ἐπικρατοῦσαν ὡς τότε. Κανεὶς ἄλλοτε ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἶχε γερὴ κλασσικὴ μόρφωση, ἂν δὲν εἶχε σπουδάσει ἕνα διάστημα στὴν Κωνσταντινούπολη [6].

Τὸ ἑτοιμοθάνατο Βυζάντιο παραδίδει τὴν πνευματική του κληρονομία, τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ παιδευτικὴ παράδοση, σὲ νέους ἄξιους διαδόχους, στοὺς Ἰταλοὺς καὶ στὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, ποὺ σφύζουν ἀπὸ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὸν πόθο γιὰ γνώση ὄχι μόνο τῶν ἐγνωσμένων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄγνωστων. Καὶ αὐτὸς ὁ ἀνθενωτικὸς Γεώργιος Σχολάριος παρατηρεῖ τὴν μεταβολὴ καὶ ὁμολογεῖ: «Καὶ τὸ ἰταλικὸ γένος, αὐτὸ ποὺ πρὶν τὸ εἴχαμε στὴν ἴδια μοίρα μὲ τοὺς βαρβάρους, στρέφει τὴν προσοχή του στὶς φιλολογικὲς ἐπιστῆμες, ἢ - καλύτερα - κοντὰ στὶς ἐπιστῆμες ποὺ ὑπάρχουν βρίσκει νέες». Ἡ πνευματικὴ ὑπε-

1. *Κων. Ν. Σάθα,* Νεοελληνικὴ Φιλολογία (1453 - 1821), Ἀθῆναι 1868, σ. 38.
2. Βλ. *Cammelli,* Callisto, ἔνθ' ἀν. σ. 104 - 121, 172 - 214.
3. *Carlo de Frede,* I lettori di Umanità, σ. 86 - 87.
4. Ἔνθ' ἀν. σ. 85.
5. *Λάμπρου,* Ὑπόμνημα Βησσαρίωνος εἰς Παλαιολόγον, ΝΕ 3 (1906) 25.
6. *Crusius,* Turcograecia, σ. 101.

ροχὴ τοῦ Βυζαντιου ἔχει χαθῆ πιὰ ὁριστικά. Ἀρχίζει νὰ ὑστερῆ καὶ σ' αὐτὲς τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδές, γιατὶ οἱ καλύτεροι ἑλληνιστὲς ἔχουν φύγει στὴν Ἰταλία. Οἱ Ἰταλοὶ θεωροῦν τὸ ἑλληνίζειν σὰν τὴν πιὸ μεγάλη τιμὴ καὶ γι' αὐτὸ φροντίζουν πολὺ γιὰ τὴν ἐκμάθηση καὶ διαδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἐνῶ οἱ Βυζαντινοὶ δὲν τὴν καταλαβαίνουν [1]. Οἱ Ἕλληνες χάνοντας χρόνο μὲ τὸν χρόνο τὴν μεγάλη τους κληρονομία κινδυνεύουν νὰ γίνουν βάρβαροι. Ὁ Γεώργιος Σχολάριος μακαρίζει τὸν Βησσαρίωνα στὰ 1443· «Καὶ τώρα ἐκεῖνος κοσμεῖ τὴν Ἰταλία, ἐνῶ ἐμεῖς συναναστρεφόμαστε μὲ πολίτες ἀγαθούς, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἀμαθεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ λίγους, καὶ χωρὶς ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ τοὺς δείξουμε τίποτε ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἔχουμε μέσα μας, ὥστε νὰ τύχουμε γι' αὐτὸ κάποια ἐκτίμηση ἢ κάποια εὐγνωμοσύνη» [2].

4. Δράση Ἑλλήνων λογίων στὴν Ἰταλία μετὰ τὴν Ἅλωση. Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος καὶ Δημ. Χαλκοκονδύλης.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία σκορπίζει καὶ τοὺς λίγους πνευματικοὺς πυρῆνες, ποὺ εἶχαν ἀπομείνει. Μερικοὶ φεύγοντας πρὸς δυσμὰς καὶ ἀκολουθώντας τὸν δρόμο τῆς θάλασσας ἢ ἀκόμη καὶ τῆς ξηρᾶς - παρὰ τὶς ταραγμένες συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ [3] - πέρασαν ἢ ἔμειναν λίγο ἢ πολὺ στὴν Ραγούζα [4], ὅπως π.χ. ὁ γιατρὸς Μανουὴλ Μάρουλλος ἀπὸ τὰ 1465-1470 [5], ὁ πατέρας ἀναμφίβολα τοῦ ποιητῆ Μιχαὴλ Ταρχανιώτη, ὁ ὁποῖος ἐκεῖ πέρασε τὰ παιδικά του χρόνια [6]. Ὁ ἀντίκτυπος τοῦ γεγονότος στοὺς λογίους, ποὺ ἦταν κιόλας ξενιτεμένοι, εἶναι τρομερός· «Τὶ θὰ κάνης, ταλαίπωρε; ἐρωτᾶ τὸν ἑαυτό του ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Κάλλιστος· ποῦ θὰ πᾶς; σὲ ποιὰ πόλη, κάτω ἀπὸ ποιὸν ἡγεμόνα, σὲ ποιοὺς δικούς σου καὶ φίλους, ποιοὺς θὰ ἔχῃς ὁδηγοὺς στὰ γράμματα; Ὦ δύστυχη ζωή μου, ὢ πικρὴ ὀρφάνια, ὢ εὐμετάβλητε χρόνε, σὲ τὶ βάραθρο μ' ἔφερες καὶ μ' ἔριξες. Ὦ συγγενεῖς κι' ἀγαπημένοι

---

1. Βλ. *Βογιατζίδου*, Ἱστορικαὶ μελέται, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932) σ. 245, 251 - 255.
2. Σχολαρίου, Ἅπαντα, 3 σ. 115.
3. *Krekić,* Dubrovnik et le Levant, σ. 69, 70.
4. Ἀπὸ τὴν Ραγούζα λόγιοι, ὅπως ὁ Ἰάννος Λάσκαρις, ὁ Δημ. Χαλκοκονδύλης καὶ ἄλλοι, περνοῦσαν ἀπέναντι στὴν Ἀγκόνα (Βλ. *Cammelli,* Calcondila, σ. 19). Ἡ παράδοση ὅτι λόγιοι ἦλθαν καὶ στὴν Μοσχόπολη, ποὺ βρίσκεται στὸν δρόμο πρὸς τὴν Ραγούζα καὶ ἔγιναν οἱ πρῶτοι σπορεῖς τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, οἱ ὁποῖες ἐπρόκειτο ἀργότερα νὰ συντελέσουν στὴν πνευματική της ἀκμὴ (*J. G. v. Hahn,* Albanesische Studien, Jena 1854, Heft 1, σ. 296), δὲν φαίνεται ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς πραγματικὸ γεγονός, γιατὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ξέρουμε καλὰ καλὰ ἂν ὑπῆρχε Μοσχόπολη.
5. *Krekić,* Dubrovnik et le Levant, σ. 132 - 135.
6. *Δ.Α. Ζακυθηνοῦ,* Μιχ. Μάρουλλος Ταρχανιώτης, ΕΕΒΣ 5 (1928) 202.

μου δάσκαλοι, πῶς ὑπομείνατε νὰ ἐγκαταλείψετε ἐμένα τὸν φίλο σας; Πάρτε με γρήγορα μαζί σας· πάρτε με, καὶ μὴν ἀργοπορῆτε· γιατὶ μισῶ τὸ φῶς, τὸν ἀέρα, τὴν ἴδια μου τὴν ζωή. Ὦ θάνατε, θάνατε, ἔλα τώρα νὰ μ' ἐπισκεφθῆς» [1].

Ἀξιολογώτερος ἀπὸ τοὺς φυγάδες ποὺ ἦλθαν τότε στὴν Ἰταλία εἶναι ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (γύρω στὰ 1415-1487) ἀπὸ ὀνομαστὴ οἰκογένεια τοῦ Βυζαντίου. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται νὰ παίρνη μέρος στὴν σύνοδο τῆς Φερράρας καὶ Φλωρεντίας, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὁποίας θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίση διαφόρους Ἰταλοὺς λογίους. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Fr. Filelfo, ὅταν ὁ Ἀργυρόπουλος ἐπιστρέφη στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ ἐμπιστεύεται ὡς μαθητὴ τὸν γιό του Gian Mario. Στὰ 1441 τὸν ξαναβρίσκουμε πάλι στὴν Ἰταλία, στὴν Πάδοβα, ὅπου στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ὁ μαθητὴς τοῦ Χρυσολωρᾶ Pier Paolo Vergerio εἶχε δημιουργήσει νέα ἑστία ἑλληνικῶν σπουδῶν. Ὁ Ἀργυρόπουλος φαίνεται ὅτι παρέδιδε ἰδιωτικὰ μαθήματα, ἐνῶ σύγχρονα σπούδαζε λατινικὰ στὸ πανεπιστήμιό της. Οἱ καιροὶ ἦταν δύσκολοι καὶ τὸ δίπλωμα ἑνὸς ἰταλικοῦ πανεπιστημίου θὰ τοῦ ἦταν χρήσιμο, ἂν κάποτε ἡ τουρκικὴ θύελλα τὸν ἀνάγκαζε νὰ ζητήση ἄσυλο στὴν Δύση. Ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς ξαναγυρίζει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πότε αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐργασθῆ γιὰ τὴν ἀνόρθωση τῆς παιδείας της. Μὲ τὴν συμπαράσταση τοῦ Ἰωάννη Η' Παλαιολόγου ἱδρύει τὸ *καθολικὸν μουσεῖον*, ποὺ στεγάζεται στὸν Ξενώνα τοῦ κράλη Στεφάνου Β' Οὔρεση (1282-1320). Ἀνάμεσα στοὺς μαθητές του ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης.

Μετὰ τὴν Ἅλωση, μὲ τὴν ὑποστήριξη μιᾶς ὁμάδας νέων ἀνθρωπιστῶν τῆς Φλωρεντίας καὶ ἰδίως τοῦ Donato Acciauoli, διορίζεται τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1456 καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ πανεπιστήμιό της, ὅπου ἐργάστηκε γόνιμα καὶ ἀποδοτικὰ 14 ὁλόκληρα χρόνια. Μολονότι ἔκλινε πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ κατέγινε ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἔργων του, ἦταν μεγάλος καὶ εἰλικρινὴς θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνος [2]. Μέσα του συνέθετε τὴν μεγάλη πνευματικὴ κληρονομία τῶν δύο μεγάλων ἐκείνων σοφῶν τῆς ἀρχαιότητας.

Ὁ Ἀργυρόπουλος δίδασκε τοὺς νέους ὄχι μόνο στὸ πανεπιστήμιο, ἀλλὰ καὶ συμπληρωματικὰ στὸ σπίτι του, ὅπου ὕστερ' ἀπὸ τὸ μάθημα ἄνοιγε γόνιμη συζήτηση ἀκολουθώντας τὴν ἴδια μέθοδο, ποὺ χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ Χρυσολωρᾶς. Ἡ μόνη διαφορὰ ἦταν ὅτι τὸ μάθημα ἐκείνου γινόταν «φροντιστηριακά», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, δηλαδὴ μάθημα καὶ συζήτηση γινόταν μέσα στὴν

---

1. *Ἀνδρονίκου Καλλίστου*, Μονῳδία ἐπὶ τῇ δυστυχεῖ Κωνσταντινουπόλει, PG 161 στ. 1138 - 1139.

2. Ὁ Masai θεωρεῖ τὸν Ἀργυρόπουλο πλατωνικό, ὀπαδὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Γεμιστοῦ καὶ μυημένο στὰ «μυστήρια» τοῦ κύκλου του (βλ. *Pléthon*, σ. 313, 328 - 329, 339). Τὸ πράγμα ὅμως δὲν εἶναι σαφές.

ὥρα τῆς διδασκαλίας, ἐνῶ τὸ μάθημα τοῦ 'Αργυροπούλου ἦταν πραγματικὰ ἀκαδημαϊκό, δηλαδὴ οἱ μαθητές του φρόντιζαν νὰ σημειώνουν τὶς ἀπορίες τους καὶ νὰ τὶς ὑποβάλλουν στὸν δάσκαλο στὸ σπίτι του, ὅπου ἀκολουθοῦσε ἡ συζήτηση ἐπάνω στὴν ὕλη τοῦ μαθήματος τῆς ἡμέρας. Ἡ παλαιὰ 'Ακαδημία τῆς Φλωρεντίας ἀρχίζει ν' ἀποκτᾶ νέα μέλη, τὰ ὁποῖα ἡ φήμη τοῦ δασκάλου φέρνει κοντά του.

'Ενῶ ὅμως ὁ 'Αργυρόπουλος μὲ τὴν οἰκογένειά του ζοῦσε ἥσυχα καὶ εὐτυχισμένα μέσα στὸ πολιτισμένο περιβάλλον τῶν Μεδίκων, οἱ ὁποῖοι τὸν εἶχαν τιμήσει μὲ πολλὲς τιμὲς καὶ προνόμια, οἱ ἀλλεπάλληλοι θάνατοι δύο ἢ τριῶν παιδιῶν του μέσα σὲ σύντομο διάστημα, ἀπὸ τὰ 1467-1469, τὸν συγκλονίζουν τόσο, ὥστε νὰ θελήσῃ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Φλωρεντία (πρὶν ἀπὸ τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1471). 'Απὸ τότε ἡ ζωή του εἶναι ἀνήσυχη καὶ ταραγμένη. Στὴν ἀρχὴ θέλει νὰ ἐγκατασταθῇ στὴν Οὐγγαρία, ὅπου τὸν καλοῦσε ὁ βασιλιάς της Ματθαῖος Κορβῖνος, φίλος καὶ προστάτης τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ τελικὰ στρέφεται πρὸς τὴν Ρώμη, ὅπου βρίσκονταν ὁ καλός του φίλος Βησσαρίων καὶ ὁ νέος πάπας Σίξτος Δ', παλαιὸς συμφοιτητής του στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας. 'Αλλὰ καὶ στὴν Ρώμη δὲν εἶναι ἥσυχος καὶ ἀρχίζει νὰ νοσταλγῇ τὴν Φλωρεντία, γιατὶ ὁ μισθός του ἦταν μικρὸς (οἱ πολεμικὲς ἀνάγκες εἶχαν ἀναγκάσει τὸν πάπα νὰ περικόψῃ τοὺς μισθοὺς τῶν καθηγητῶν καὶ νὰ ἐπιβάλῃ φόρους), ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ διάφοροι περισπασμοὶ τῆς παπικῆς αὐλῆς καὶ τὸ μεταφραστικὸ ἔργο, ποὺ εἶχε νὰ ἐκτελέσῃ, τοῦ ἀφαιροῦσαν χρόνο ἀπὸ τὴν διδασκαλία του. Τὴν πανεπιστημιακὴ ὅμως ἕδρα τῆς Φλωρεντίας τὴν κατέχει τώρα ὁ 'Ανδρόνικος Κάλλιστος καὶ μετὰ τὸ 1475 ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης. Μολαταῦτα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1477 τὸν ξαναβρίσκουμε νὰ διδάσκῃ ἐλεύθερα στὴν Φλωρεντία, γιὰ ν' ἀποσυρθῇ καὶ πάλι, ὕστερ' ἀπὸ τὸ Πάσχα τοῦ 1481, στὴν Ρώμη. Τὰ χρόνια ποὺ πέρασε ἐκεῖ ὡς τὸν θάνατό του, στὶς 26 'Ιουλίου 1487, εἶναι γεμάτα στεναχώριες καὶ στερήσεις. Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Σίξτου Δ' εἶχε φέρει τὴν παρακμὴ τῶν σπουδῶν στὴν Ρώμη καὶ μόνον ἡ ἄνοδος τοῦ Λέοντος Ι' (1513-1521) ἐπρόκειτο νὰ τὶς ἀναζωογονήσῃ.

Ὅπως καὶ ὁ Χρυσολωρᾶς, ὁ 'Αργυρόπουλος χρωστᾶ τὴν φήμη του περισσότερο στὸ διδακτικὸ παρὰ στὸ συγγραφικό του ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ μεταφράσεις ἔργων τοῦ 'Αριστοτέλη, θεολογικὰ μελετήματα, εἰσαγωγὲς στὰ μαθήματά του καὶ ἐπιστολές [1].

---

1. Βλ. *G. Cammelli,* Giovanni Argiropulo, Firenze 1941. Ἡ παλαιότερη ἐργασία τοῦ *Σπ. Λάμπρου,* 'Αργυροπούλεια, 'Αθῆναι 1910, παρουσιάζει πολλὰ μειονεκτήματα, ἀρκετὰ καὶ σοβαρὰ σφάλματα, καθὼς καὶ πολλὰ κενά, γιατὶ δὲν ἐξετάζει τὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ἔζησε, τὶς ἐπιδράσεις, τὶς σχέσεις του κ.λ. (βλ. κριτικὴ *Cammelli,* Crisolora, σ. 18). Γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ 'Αργυροπούλου ἀπὸ τὸν Κάλλιστο στὴν ἕδρα τῆς Φλωρεντίας βλ. *Cammelli,* Callisto, «Rinascita» 1942, σ. 179 - 189.

Πιὸ πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὸν ᾿Αργυρόπουλο καὶ γενικὰ ἀπ᾿ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ποὺ κόσμησαν τὴν πανεπιστημιακὴ ἕδρα τῆς Φλωρεντίας, δίδαξε ὁ Δημ. Χαλκοκονδύλης (βλ. εἰκ. 31), γόνος τῆς γνωστῆς ἀρχαίας ἀθηναϊκῆς οἰκογένειας καὶ ἐξάδελφος τοῦ ἱστορικοῦ Λαονίκου. Γεννήθηκε στὴν ᾿Αθήνα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1423, ἔφτασε στὴν Ρώμη στὰ 1449 καί, ὅταν ὁ Θεόδ. Γαζῆς ἦλθε

31. Δημήτριος Χαλκοκονδύλης.

ἀπὸ τὴν Φερράρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 1450, ἔγινε μαθητής του καὶ συνδέθηκε στενὰ μαζί του. Δίδαξε στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ὅπου εἶχε μαθητὴ καὶ τὸν ᾿Ιάννο Λάσκαρι, καὶ στὰ 1475 μὲ τὶς συστάσεις τοῦ φίλου του Franc. Filelfo διορίζεται στὸ πανεπιστήμιο τῆς Φλωρεντίας. Σ᾿ αὐτὴν τὴν πόλη καλλιεργοῦνταν σύγχρονα οἱ ἀριστοτελικὲς καὶ οἱ πλτωνικὲς σπουδὲς ἀπὸ λογίους, ποὺ εἶχαν τοὺς δικούς των κύκλους, τὴν παλαιὰ ᾿Ακαδημία καὶ τὴν νέα, δηλαδὴ τὴν Πλατωνικὴ τοῦ M. Ficino. Μολαταῦτα εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὁ διορισμὸς τοῦ πλατωνικοῦ Χαλκοκονδύλη, διαδόχου τῶν ἀριστοτελικῶν Χρυσολωρᾶ καὶ ᾿Αργυροπούλου, συνετέλεσε στὴν ἐπίδοση καὶ τελικὰ στὴν ἐπικράτηση τῶν πλατωνικῶν σπουδῶν στὴν Φλωρεντία. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμόνας της Lorenzo de'Medici, φίλος τῆς παλαιᾶς ᾿Ακαδημίας, προσανατολίζεται τώρα πρὸς τὴν ᾿Ακαδημία τοῦ Ficino καὶ ἐνθαρρύνει μὲ ζῆλο τὶς νέες σπουδές. ᾿Ανάμεσα στοὺς μαθητὲς τοῦ Χαλκοκονδύλη εἶναι οἱ Ἄγγλοι Γουλιέλμος Grocyn καὶ Thomas Linacre, οἱ

ὁποῖοι μεταφύτευσαν τὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς στὴν Ἀγγλία, καθὼς καὶ ὁ Γερμανὸς Reuchlin στὰ 1490.

Κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Φλωρεντία ἐξέδωσε ὁ Χαλκοκονδύλης (Δεκέμβριος 1488) τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἔργο ποὺ τοῦ χάρισε τὴν μεγαλύτερη φήμη. Μολαταῦτα τὰ χρόνια ἐκεῖνα ὑπέφερε πολὺ ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀνησυχίες, ἰδίως ἀπὸ τὴν πικρία ποὺ δοκίμασε ἀπὸ τὸν ἄλλοτε ἀκροατὴ καὶ ἔπειτα συνάδελφό του στὸ πανεπιστήμιο Angelo Poliziano, ὁ ὁποῖος δὲν ἀρκοῦνταν πιὰ στὴν διδασκαλία τῆς λατινικῆς φιλολογίας, μὲ τὴν ὁποία ἦταν ἐντεταλμένος, ἀλλ' ἄρχισε νὰ τὸν συναγωνίζεται καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἑρμηνεύοντας Ἡσίοδο, Ὅμηρο καὶ τελευταῖα Ἀριστοτέλη (1490). Ἡ στενόχωρη ἀτμόσφαιρα, ποὺ δημιουργεῖται γύρω του, τὸν ἀναγκάζει νὰ δεχθῇ τὴν πρόταση τοῦ Lodovico Sforza (il Moro) νὰ διδάξῃ στὸ Μιλάνο. Ἐκεῖ εἶχαν βέβαια διδάξει διαπρεπεῖς ἑλληνιστές, ὅπως ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς παλαιότερα, ὁ Δημήτριος Καστρηνός, ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις, ἀλλὰ ἡ παραμονή τους ἦταν σύντομη καὶ ἡ ἐπίδρασή τους περιορισμένη. Γι' αὐτὸ οἱ κλασσικὲς σπουδὲς ἐκεῖ δὲν βρίσκονταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τῆς Φλωρεντίας.

Ἡ οἰκονομικὴ ἄνεση καὶ ἡ ψυχικὴ ἠρεμία μέσα στὸ πολιτισμένο περιβάλλον τοῦ Μιλάνου, κοντὰ στὸν Leonardo da Vinci, στὸν Bramante καὶ τόσους ἄλλους ἀξιόλογους ἄνδρες τῆς ἐποχῆς, ποὺ τοὺς εἶχαν προσελκύσει ἡ γενναιοδωρία καὶ οἱ τιμὲς τοῦ μεγάλου δούκα, τοῦ ἔδωσαν τὴν δύναμη ὄχι μόνο νὰ διδάξῃ καρποφόρα, ἀλλὰ καὶ νὰ προχωρήσῃ στὸ ἐκδοτικό του ἔργο δημοσιεύοντας στὰ 1493 τὸν Ἰσοκράτη, τὸν ἄλλο χρόνο τὰ «Ἐρωτήματά» του καὶ στὰ 1499 τὸ Λεξικό τοῦ Σουΐδα. Οἱ ἀλλεπάλληλοι ὅμως θάνατοι τριῶν παιδιῶν του, ἰδίως τοῦ Θεοφίλου, ποὺ ξεχώριζε μὲ τὴν εὐφυΐα του, τὸν ἔφεραν στὸν τάφο στὶς 9 Ἰανουαρίου 1511. Ἡ βιβλιοθήκη του περιῆλθε τελικὰ στὸ μοναστήρι San Giovanni di Carbonara τῆς Νεαπόλεως.

Ὁ Χαλκοκονδύλης δίδαξε περισσότερα χρόνια ἀπὸ κάθε Ἕλληνα λόγιο στὰ διάφορα πανεπιστήμια τῆς Ἰταλίας, 9 τουλάχιστο στὴν Πάδοβα, 16 στὴν Φλωρεντία καὶ 20 σχεδὸν στὸ Μιλάνο [1].

Στὸ Μιλάνο ὁ Χαλκοκονδύλης ἔβγαλε πολλοὺς καὶ διαπρεπεῖς μαθητές, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχωρίζουμε τοὺς Ἰταλοὺς Baldassar Castiglione καὶ τὸν Gian Giorgio Trissino, τὸν Γερμανὸ Reuchlin ποὺ τὸν εἶχε ἀκολουθήσει ἀπὸ τὴν Φλωρεντία, καὶ τὸν Γάλλο Guillaume Budé, ποὺ εἶχε κιόλας μαθητεύσει κοντὰ στὸν Ἰάννο Λάσκαρι στὴν Γαλλία.

Στὴν νότια Ἰταλία, μολονότι ἡ ἑλληνοβυζαντινὴ παράδοση ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται, οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς δὲν βρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος. Τὰ «σχο-

---

1. Βλ. *G. Cammelli,* Demetrio Calcondila, Firenze 1954, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

λεῖα τῆς γραμματικῆς» (scuole di grammatica) καὶ ἡ ἀνθρωπιστικὴ διδασκαλία στὴν Νεάπολη καὶ στὴν περιοχή της ὡς τὰ 1465, δηλαδὴ ὡς τὴν ἄφιξη τοῦ Κωνστ. Λάσκαρι, περιορίζονταν μόνο στὴν λατινικὴ γλώσσα [1]. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του ἐκεῖ ἡ φοιτητικὴ νεολαία δὲν ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν σπουδὴ τῶν ἑλληνικῶν. Οἱ περισσότεροι νέοι ἐκτιμοῦσαν καὶ ἀκολουθοῦσαν τὰ νομικά [2]. Ἀπογοητευμένος ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Νεαπόλεως ὁ ἀπομονωμένος καὶ μελαγχολικὸς Λάσκαρις φεύγει ὕστερ' ἀπὸ ἕνα χρόνο, πηγαίνει στὴν Ρώμη κοντὰ στὸν Βησσαρίωνα καὶ ὕστερ' ἀπὸ λίγο κατεβαίνει στὴν Μεσσήνη μὲ τὴν πρόθεση νὰ γυρίση πίσω στὴν Ἑλλάδα (1466). Ἐκεῖ ὅμως βρίσκει φιλικὸ περιβάλλον καὶ μένει. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1468 διαδέχεται τὸν Ἀνδρόνικο Γαλησιώτη στὴν διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὸ μοναστήρι τοῦ San Salvatore. Ἐκεῖ διδάσκει μὲ ἐπιτυχία ὡς τὸν θάνατό του (Αὔγουστος 1501) καὶ βγάζει πολλοὺς μαθητές [3].

5. *Ἄλλοι Ἕλληνες λόγιοι στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες καὶ οἱ ἐπιδράσεις τους.*

Ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων λογίων στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία δὲν εἶναι πολὺ γνωστή. Ἀρκετοί, φαίνεται, πρόσφυγες Κωνσταντινουπολίτες καὶ Πελοποννήσιοι, λόγιοι ὅμως ἐλάχιστοι, διαβαίνουν τὶς Ἄλπεις αναζητώντας καλύτερη τύχη. Ἀνάμεσά τους ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Κάλλιστος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἄνδρας μὲ ἀξιόλογη φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κατάρτιση. Κυνηγώντας καλύτερες συνθῆκες ζωῆς φεύγει ἀπὸ τὴν μιὰ πόλη τῆς Ἰταλίας στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν Πάδοβα στὴν Bologna, στὴν Ρώμη, στὴν Φλωρεντία (1471-1475), στὸ Μιλάνο (1476). Ἐκεῖ πουλεῖ τοὺς ὀνομαστοὺς γιὰ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν καλλιγραφία κώδικές του, γιὰ ν' ἀποκτήση τὰ χρήματα, ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ πραγματοποιήση τὸ μακρινό του ταξίδι στὴν Γαλλία, ὅπου ἤλπιζε νὰ βρῆ εὐνοϊκότερες συνθῆκες ζωῆς. Δὲν φαίνεται νὰ δίδαξε τὰ ἑλληνικὰ στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ, γιατὶ δὲν ἔμεινε πολὺ ἐκεῖ. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1476 τὸν βρίσκουμε στὸ Λονδίνο. Ἐκεῖ πεθαίνει [4]. Τὸν Κάλλιστο ἐξυμνεῖ θερμὰ γιὰ

---

1. Βλ. *Carlo de Frede,* I lettori di Umanità, σ. 13 κ.ἑ., 81 κ.ἑ., 92 - 93.

2. *Carlo de Frede,* ἔνθ' ἀν. σ. 95. Πρβλ. καὶ σ. 109. Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Κ. Λάσκαρι στὴν Νεάπολη βλ. καὶ *A. de Rosalia,* C. Lascaris, ἔνθ' ἀν. σ. 32 - 33.

3. *A. de Rosalia,* ἔνθ' ἀν. σ. 32 - 50.

4. *Cammelli,* Andronico Callisto, ἔνθ' ἀν. σ. 104 - 121, 172 - 214. *Legrand,* Bibliographie Hellénique, 1 σ. L-LVII. Πρβλ. γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Καλλίστου στὴν Φλωρεντία (*Cammelli,* Andronico Callisto, σ. 189 κ.ἑ. Τοῦ *αὐτοῦ,* Argiropulo, σ. 128 ὑποσ. 2, 151). Ὁ Κάλλιστος ἔμεινε στὴν Πάδοβα φιλοξενούμενος ἀπὸ τὸν Palla Strozzi πρὶν ἀπὸ τὸ 1462 (*Cammelli,* Calcondila, σ. 30). Γιὰ τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς στὴν Ἀγγλία κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰ. βλ. *Setton,* The Byzantine Background, σ. 62 - 64. Πρβλ. καὶ

τὴν κλασσική του μόρφωση ὁ λόγιος πατριώτης Νικόλαος Σεκουνδινός ἀπὸ τὴν Εὔβοια, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ 1434 ὡς τὸν θανατό του (1464) ὑπηρέτησε πιστὰ τὴν Βενετία σὲ ποικίλες ἀποστολές [1]: «ἔστι, γράφει, ὁρᾶν ἕνεκά γε σοῦ ἔτι λείψανα τῆς καλῆς περιόντα Ἑλλάδος καὶ παῖδας Ἑλλήνων τοὺς πατέρας ἀπομιμουμένους, τό γε θεῖον ἐκεῖνο τῆς ἐρασμιωτάτης ἐμοὶ καὶ πάντων τιμιωτάτης φωνῆς διασώζοντα κάλλος» [2].

Στὸ πανεπιστήμιο τῆς Σορβόννης διδάσκει στὰ 1476 ὁ «πολύπλαγκτος» Γεώργιος Ἑρμώνυμος ὁ Σπαρτιάτης, ὁ ὁποῖος δὲν φημίζεται γιὰ τὴν ἑλληνομάθειά του [3]. Μολαταῦτα ὁ μέτριος ἐκεῖνος ἑλληνιστὴς εἶχε τὴν τύχη νὰ ἔχη μαθητὲς τρεῖς μεγάλους φορεῖς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὶς πατρίδες τους, τὸν Γερμανὸ Reuchlin, τὸν Καπνίωνα, ὅπως τοῦ ἐξελλήνισε τὸ ὄνομά του ὁ Βενετὸς Ermolao Barbaro [4], τὸν Ὁλλανδὸ Ἔρασμο καὶ τὸν Γάλλο Guillaume Budé, ποὺ ὑπῆρξε γιὰ τὴν Γαλλία ὅ,τι ὁ Ἄλδος Μανούτιος γιὰ τὴν Ἰταλία [5]. Ὁ Γεώργιος Ἑρμώνυμος ὑπῆρξε πολυγραφότατος βιβλιογράφος. Ποικίλα εἶναι τὰ σωζόμενα χειρόγραφά του: Ἡσίοδος, Φωκυλίδης, Αἰσχύλος, Εὐριπίδης, Θουκυδίδης, Ξενοφῶν, Δημοσθένης, Αἰσχίνης, Ἀριστοτέλης, Πλούταρχος κ.ἄ., πατέρες τῆς ἐκκλησίας, εὐαγγέλια, γραμματικὲς καὶ λεξικά [6].

Τὸ ἔργο τοῦ Ἑρμωνύμου στὴν Γαλλία τὸ ξεπέρασε κατὰ πολὺ ὁ Ἰάννος Λάσκαρις (1445-1535), ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς μεγάλους Ἕλληνες λογίους, ποὺ ἐργάστηκαν πάρα πολὺ γιὰ τὴν διάδοση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Δύση. Ὕστερ' ἀπὸ τὶς σπουδές του στὴν Πάδοβα ἀναζητεῖ πόρο ζωῆς παραδίδοντας στὴν Φλωρεντία ἰδιωτικὰ μαθήματα ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας. Μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ παλαιοῦ καὶ ἀγαπητοῦ του δασκάλου Δημητρίου Χαλκοκονδύλη γνωρίζει τὸν Lorenzo de' Medici καὶ διορίζεται βιβλιοθηκάριός του. Ἐπιχειρεῖ γιὰ λογαριασμό του δύο ταξίδια (μεταξὺ 1489-1492) στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἀναζητώντας ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Στὸ σημειωματάριό του καταγράφει

Robert Weiss, Humanism in England during the Fifteenth Century, Oxford 1941.

1. Βλ. *Π.Δ. Μαστροδημήτρη,* Νικόλαος Σεκουνδινὸς (1402 - 1464), βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς, Ἀθῆναι 1970, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

2. PG τ. 161 στ. 695.

3. Βλ. *Bursian,* Geschichte der classischen Philologie in Deutschland, σ. 121 καὶ ἰδίως ὑπ. 1.

4. Βλ. *Bursian,* ἔνθ' ἀν. σ. 120.

5. Βλ. μὲ πολλὴν προσοχὴ τὶς βιογραφίες τοῦ Ἑρμωνύμου στὰ ἔργα τοῦ *E. Egger,* L'Hellénisme en France, Paris 1869, τ. 1 σ. 146 - 147 καὶ τοῦ *Σάθα,* Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 67 - 70. *Knös,* Pléthon, σ. 166 - 167.

6. Βλ. ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες στοῦ *Σπ. Λάμπρου,* Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ΝΕ 4 (1907) 325 -331.

τούς τόπους καὶ τὰ πρόσωπα ποὺ ἐπισκέφθηκε. Πρῶτος σταθμός του ἦταν ἡ Κέρκυρα, ὅπου ὁ συγγενής του Γεώργιος Ἔπαρχος τὸν ἐξυπηρετεῖ πολύ. Ἀπ' ἐκεῖ περνᾶ στὴν Ἄρτα καὶ μέσῳ Ἀκαρνανίας - Θεσσαλίας φθάνει στὰ Μετέωρα καὶ κατόπιν στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπου ἀγοράζει χειρόγραφα ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Ματθαίου Λάσκαρι, ποὺ μόλις εἶχε πεθάνει, ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Λάσκαρι, μακρινοὺς ἴσως συγγενεῖς του, ἀπὸ τὸν Δημήτριο Σγουρόπουλο καὶ ἀπὸ ἄλλους. Συνεχίζοντας τὸ κουραστικὸ ταξίδι του μέσα ἀπὸ γυμνὲς πεδιάδες κάτω ἀπὸ τὸν καυτερὸ ἥλιο τοῦ καλοκαιριοῦ δοκιμάζει τὴν συγκίνηση τῶν προσκυνητῶν, ὅταν ἀπὸ μακριὰ ἀντικρίζῃ τὰ τείχη, τοὺς πύργους καὶ τὰ παλάτια τῆς βασιλεύουσας. Ἐκεῖ δὲν πρόλαβε ζωντανὸ τὸν Ματθαῖο Καμαριώτη, τὸν πρῶτο διευθυντὴ τῆς Μεγάλης τοῦ Γενους Σχολῆς (εἶχε πεθάνει πρὶν ἀπὸ ἕνα χρόνο), εἶχε ὅμως τὴν τύχη νὰ γνωρίσῃ ἄλλους ἐπιφανεῖς λογίους, ὅπως τὸν Μανουὴλ Κορίνθιο καὶ τὸν Δημήτριο Καστρηνό, «τῷ ὄντι φιλόσοφον ἄνδρα λόγῳ τε καὶ ἔργῳ», ὅπως λέγει ὁ ἴδιος. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπογοητεύθηκε ἀπὸ τὴν φτώχεια τῶν βιβλιοθηκῶν της καὶ θὰ ἔφριξε βλέποντας τὶς καταστροφές, ποὺ προκάλεσε ἡ τουρκικὴ κατάκτηση. Κατόπιν συνεχίζει τὶς ἔρευνές του στὴν Ἀδριανούπολη, Σωζούπολη, στὶς Φέρρες (ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τὶς Σέρρες), στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀπ' ὅπου προμηθεύεται σπάνια καὶ πολύτιμα χειρόγραφα, καὶ στὴν Κρήτη.

Εἶναι εὔκολο ν' ἀντιληφθῇ κανεὶς τί προσέφερε ὁ Λάσκαρις στὴν πρόοδο τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ὅταν ἀναλογιστῇ ὅτι ἔφερε πίσω στὴν Φλωρεντία 200 περίπου χειρόγραφα τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ Ἄλδος Μανούτιος εἶχε ἀρχίσει στὴν Βενετία νὰ ἐκδίδῃ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς [1].

Ξαναγυρίζοντας στὴν Ἰταλία ὁ Ἰάννος, ὕστερ' ἀπὸ τόσους κόπους καὶ κινδύνους, μὲ μεγάλη χαρὰ καὶ περηφάνεια ἀνακοινώνει στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1492 στὸν Σέργιο Στίσο τὰ μεγάλα κέρδη τῆς ἀποστολῆς του· «Ξαναγύρισα πίσω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς γύρω τόπους, ὅπου ταξίδευα πολὺν καιρό, ὑφιστάμενος μεγάλους κόπους καὶ κινδύνους· ἀλλὰ ἀπὸ ὅλα σώθηκα, μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Θεοῦ. Κι' ἔφερα πολλὰ βιβλία καὶ πολὺ χρήσιμα, καὶ μερικὰ μάλιστα ποὺ οὔτε μνεία τους εἴχαμε μέχρι σήμερα. Θὰ σοῦ στείλω καὶ τὰ ὀνόματα ἢ τοὺς τίτλους ἀπὸ τὰ πιὸ σπάνια - θὰ ἦταν δύσκολο νὰ σοῦ τὰ στείλω ὅλα - γιὰ νὰ χαρῇς κι' ἐσὺ ἀναλογιζόμενος πολλὲς φορὲς πόσο μεγάλο κέρδος εἴχαμε ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτό, ὄχι βέβαια σὲ χρήματα, γιὰ τὸν Θεό, ἢ ἄλλα τέτοια τιποτένια, ἀλλὰ στὰ πιὸ ἀναγκαῖα. Κι' αὐτὰ εἶναι τὰ γράμματα καὶ ἡ σοφία, τὰ μόνα καὶ ξεχωριστὰ δικά τους ἀγαθὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἀπ' αὐτὰ ἐξαρτῶνται ὅλα τὰ ἄλλα τὰ καλὰ καὶ τ' ἀγαθά» [2].

---

1. Βλ. *Legrand,* Bibliographie Hellénique, 1 (1885) σ. CXXXII - CXXXVI, CLIII - CLVI. *Knös,* Janus Lascaris, σ. 30 - 51, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.
2. *Legrand,* Cent-dix lettres grecques de François Filelfe, σ. 361.

Στὶς 2 Ὀκτωβρίου 1492 διορίζεται καθηγητὴς στὴν θέση τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ ἀρχίζει τὰ μαθήματα [1]. Τότε φαίνεται ὅτι φοίτησε κοντά του ὁ Μάρκος Μουσοῦρος ἀπὸ τὸν Χάνδακα (1470-1517), ὁ πιὸ ἀξιόλογος ἀπὸ τοὺς μαθητές του. Ἀπὸ τὰ 1494-1496 ἐκδίδει τοὺς ὕμνους τοῦ Καλλιμάχου, τραγῳδίες τοῦ Εὐριπίδη, τὰ Ἀργοναυτικὰ τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου κ.ἄ.

Τὶς φιλολογικὲς ὅμως ἐντρυφήσεις τοῦ Λάσκαρι ταράζουν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1494 τὰ μεγαλεπήβολα σχέδια τοῦ Καρόλου Η΄ τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ εἰσβολή του ἐπὶ κεφαλῆς μεγάλου στρατοῦ στὴν Ἰταλία. Κανένα ἄλλο ζήτημα δὲν μποροῦσε νὰ δονήση τόσο βαθιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ Λάσκαρι, ὅσο τὰ συνταρακτικὰ ἐκεῖνα γεγονότα. Ἔτσι, ὅταν ὁ Κάρολος Η΄ πέρασε ἀπὸ τὴν Φλωρεντία, ὁ θερμὸς ἐκεῖνος Ἕλληνας πατριώτης θὰ τοῦ ἔδωσε τὶς νωπὲς ἀκόμη καὶ πολύτιμες πληροφορίες του γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἀνατολή. Ἡ ἐπιχείρηση ἐκείνη ναυάγησε, ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὸν τρίτο τόμο, ἀλλὰ ἀπὸ τότε χρονολογεῖται ἡ ἀποδημία του στὴν Γαλλία καὶ ἀρχίζουν οἱ στενὲς σχέσεις του μὲ τὴν βασιλικὴ αὐλή της, οἱ ὁποῖες συνεχίζονται καὶ ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΒ΄ καὶ Φραγκίσκου Α΄.

Ἡ γαλλικὴ πρωτεύουσα μὲ τὸ φημισμένο πανεπιστήμιό της ἀποτελοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἕνα ἀξιόλογο πνευματικὸ κέντρο, ποὺ παρουσίαζε εὐνοϊκὸ ἔδαφος γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν. Ἑπομένως ὁ Λάσκαρις ἔφθασε ἐκεῖ στὴν κατάλληλη στιγμή. Δὲν δίδαξε βέβαια τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ σὲ σειρὰ πανεπιστημιακῶν μαθημάτων, ὅπως ὁ Γεώργιος Ἑρμώνυμος, ἀλλὰ ὡς πνευματικὸς σύμβουλος καὶ βιβλιοθηκάριος τῶν βασιλέων ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ κύκλους ὀνομαστῶν ἀνθρωπιστῶν, συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸν Guillaume Budé καὶ μὲ τὶς συζητήσεις του συνέβαλε πολὺ στὴν προαγωγὴ τῶν γνώσεών τους.

Οἱ Γάλλοι βασιλεῖς τοῦ ἀναθέτουν κατὰ καιροὺς καὶ διάφορες διπλωματικὲς ἀποστολὲς στὴν Βενετία, Ρώμη καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας. Στὴν Βενετία (Ἰούνιος 1503 - Ἰανουάριος 1509), ὅπου εἶχε σταλῆ ὡς πρεσβευτὴς τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ΄, εὐδοκιμοῦσαν οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς χάρη στὴν ἀνθηρὴ ἀκόμη οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ τόπου, στὴν παρουσία πολλῶν Ἑλλήνων προσφύγων καὶ ἄλλων λογίων, στὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τῆς τυπογραφίας τοῦ Ἄλδου Μανουτίου καὶ ἄλλων τυπογραφείων. Βρέθηκε λοιπὸν σ' ἕνα κέντρο φιλικὸ μὲ ἀνοικτοὺς πολιτικοὺς καὶ πνευματικοὺς ὁρίζοντες. Τὸ ἀξίωμά του μάλιστα τοῦ ἔδωσε τὴν δυνατότητα ν' ἀνακουφίση οἰκονομικὰ πολλοὺς συμπατριῶτες του καὶ νὰ βοηθήση νέους στὶς σπουδές τους μὲ τὴν ἀγορὰ τῶν βιβλίων, τὴν πληρωμὴ τῶν διδάκτρων τους κ.λ. Στὴν Βενετία γίνεται μέλος τῆς Ἀλδείου Ἀκαδημίας καὶ γνωρίζει πολλοὺς Ἰταλούς, Γάλλους καὶ ἄλλους ξένους ἑλληνιστές, ἀνάμεσά τους καὶ τὸν Ἔρασμο [2].

---

1. Βλ. *Cammelli*, Calcondila, σ. 31 ὑπ. 3.
2. Βλ. *Knös,* Janus Lascaris, σ. 17 - 133.

Γόνιμη ἐπίσης σὲ γνωριμίες, δράση καὶ ἀποτελέσματα ὑπῆρξε καὶ ἡ περίοδος τῆς παραμονῆς του στὴν Ρώμη ('Απρίλιος 1513 - φθινόπωρο 1518), ὅπου — ἕνα μήνα σχεδὸν πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή του — εἶχε ἐκλεγῆ πάπας ὁ Λέων Ι', γόνος τοῦ οἴκου τῶν Μεδίκων καὶ ἐνθουσιώδης φίλος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Σ' αὐτὸν τὸν ἑλληνολάτρη πάπα ὁ Λάσκαρις, ἀνησυχώντας γιὰ τὴν τύχη τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας, ὑπέβαλε τὴν ἰδέα νὰ ἱδρυθῆ ἐπάνω στὸν Κυρηνάλιο ἕνα ἑλληνικὸ κολλέγιο, ὅπου νέοι ἀπὸ διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα θὰ μποροῦσαν νὰ σπουδάζουν ἑλληνικὰ καὶ λατινικά. 'Η σχολὴ αὐτὴ ἄρχισε τὰ μαθήματά της ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1514 μὲ μαθητὲς ἀπὸ τὴν Μάνη, τὴν Κέρκυρα, τὴν Κρήτη καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο. Εἶχε καὶ δικό της τυπογραφεῖο, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε, πῶς ἦταν ὀργανωμένη καὶ πῶς λειτουργοῦσε. Πρῶτος δάσκαλος ἦταν ὁ γνωστὸς Κρητικὸς καλλιγράφος καὶ ἐκδότης ἑλληνικῶν βιβλίων στὴν Βενετία Ζαχαρίας Καλλιέργης, γόνος τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Καλλιεργῶν ἢ Καλλεργῶν, ὁ ὁποῖος συνεχίζει τὸ ἐκδοτικό του ἔργο στὴν παπικὴ ἕδρα. 'Αργότερα δίδαξαν ἑλληνικὰ ὁ Λάσκαρις καὶ ὁ Μάρκος Μουσοῦρος (1516-1517), ἐνῶ τὰ λατινικὰ ὁ Lampridio di Cremona [1].

Παράλληλα ὁ Λάσκαρις ἐκδίδει νέα ἀρχαῖα κείμενα, ἡ φήμη του ξαπλώνεται, καὶ γίνεται, ὅπως λέγει ὁ Μουσοῦρος, ὁ πρόξενος τῶν 'Ελλήνων «τοῖς μὲν ἀφικνουμένοις πολλάκις ὑπὲρ δύναμιν δωρούμενος, τῶν δ' ἀπόντων ἐπιμελούμενος, τοὺς δὲ φιλτάτους τοῖς περὶ τὸν κρατοῦντα συνιστάς».

"Οταν ὅμως ὁ Λάσκαρις ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ρώμη (τέλη 1518) καὶ ἔλειψε ἡ δημιουργικὴ πνοή του, τὸ κολλέγιο ἄρχισε νὰ φθίνῃ. Τέλος ὁ θάνατος τοῦ ἱδρυτῆ του πάπα Λέοντος Ι' (1521) σήμανε καὶ τὴν διάλυσή του [2]. Τὰ τελευταῖα του χρόνια τὰ πέρασε ὁ Λάσκαρις στὸ Παρίσι (1526-1529 ἢ 1530) καὶ στὴν Ρώμη (+7 Δεκεμβρίου 1534) θαυμαζόμενος καὶ τιμώμενος σὰν πατριάρχης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Θάφτηκε στὴν ἐκκλησία τῆς Sant' Agata di Goti. "Ενα μεγάλο μέρος τῆς βιβλιοθήκης του βρίσκεται σήμερα στὴν 'Εθνικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ [3]. "Ετσι ἔσβησε καὶ «τὸ μόνον λείψανον τῆς ἀρχαίας 'Ελλάδος» [4].

---

1. Βλ. *Μ.Ι. Μανούσακα*, 'Η παρουσίαση ἀπὸ τὸν 'Ιάνο Λάσκαρι τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ ἑλληνικοῦ γυμνασίου τῆς Ρώμη στὸν πάπα Λέοντα Ι (15 Φεβρουαρίου 1514), «Ὁ 'Ερανιστής» 1 (1963) 161 - 172, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ *Knös*, Janus Lascaris, σ. 137 - 152 καὶ *V. Fanelli*, Il Ginnasio Greco di Leone X a Roma, «Studi Romani» 9 (1961) 379 - 389.

2. *Knös*, Janus Lascaris, σ. 152 - 158. Γιὰ τὸ γυμνάσιο τῆς Ρώμης βλ. «'Ελληνομνήμονα» 1 (1843) 231 - 235, γιὰ τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη σ. 328 - 336. Γι' αὐτὸν καὶ τὰ τυπογραφεῖά του βλ. Geanokoplos, ἔνθ' ἀν. σ. 122 - 125, 128, 159.

3. *Knös*, Janus Lascaris, σ. 158 - 217. *Fanelli*, ἔνθ' ἀν. σ. 389 - 390. Τὴν ἀκριβῆ ἔνδειξη τοῦ θανάτου βλ. στοῦ *G. Mercati*, Quando morì G. Lascaris, «Rheinisches Museum» 65 (1910) 318.

4. *Mercati*, ἔνθ' ἀν. 318.

Ἡ ἵδρυση τοῦ κολλεγίου τῆς Ρώμης ἔκανε ἐντύπωση στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη. Ἴσως τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο καὶ ἡ ζωηρότερη τώρα κίνηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν συνετέλεσαν, ὥστε, μὲ τὴν ἠθικὴ συμπαράσταση τοῦ Ἐράσμου, νὰ ἱδρυθῆ στὴν Louvain τῆς Φλαμανδίας στὰ 1518 τὸ Collége des trois langues τοῦ Busleiden, ὅπου διδάσκονταν λατινικά, ἑλληνικὰ καὶ ἑβραϊκά.

Οἱ σύγχρονες πνευματικὲς ζυμώσεις στὴν γαλλικὴ πρωτεύουσα, καθὼς καὶ τὸ παράδειγμα τῶν Φλαμανδῶν, παρακίνησαν τοὺς συμβούλους τοῦ Φραγκίσκου Α' νὰ εἰσηγηθοῦν καὶ νὰ ἱδρύσουν τὸ Collége de France, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τιμήση τὸ γαλλικὸ πνεῦμα [1].

Ὁ Ἰάννος Λάσκαρις συντέλεσε ἴσως περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον Ἕλληνα λόγιο, ὥστε νὰ μὴ χαθῆ ἡ πνευματικὴ κληρονομία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

6. Οἱ Ἕλληνες λόγιοι καὶ ἡ Ἀναγέννηση.

Ὁ δρόμος τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τὴν Δύση δὲν ἦταν στρωμένος μὲ ρόδα, ὅπως μπορεῖ νὰ πιστέψη κανεὶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀποστολῆς τῶν κορυφαίων τους καὶ ἀπὸ τὰ ἐγκώμια σύγχρονων καὶ μεταγενέστερων θαυμαστῶν τους. Οἱ περισσότεροι, ἔστω καὶ ἂν ἀναγνώριζαν ἀπὸ ἀνάγκη τὸ πρωτεῖο τοῦ πάπα [2] καὶ ὁμολογοῦσαν συνήθως πίστη στὸ καθολικὸ δόγμα, περνοῦσαν δύσκολες μέρες ἐργαζόμενοι πολὺ ὄχι μόνον ὡς δάσκαλοι, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀντιγραφεῖς καὶ μεταφραστὲς ἑλληνικῶν χειρογράφων. Λαμπρὲς καὶ ἀλησμόνητες ἀναμνήσεις ἄφησε σ' αὐτούς, καθὼς καὶ στοὺς Ἰταλοὺς ἀνθρωπιστές, μόνον ἡ ἐποχὴ τοῦ πάπα Νικολάου Ε', τοῦ μεγάλου ἐκείνου προστάτη τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων. «Ὁ θάνατός του ἦταν θάνατος γιὰ ὅλους τοὺς σοφούς», ἔγραφε ὁ Φραγκ. Φίλελφος στὸν Θεοδ. Γαζῆ [3]. Οὔτε ὁ Κάλλιστος Γ' οὔτε καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Πῖος Β' ἔδειξαν τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς λογίους [4]. Ἡ κατάστασή τους ἀσφαλῶς χειροτέρεψε ὕστερ' ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνος. Ἡ θλιβερὴ εἴδηση τοὺς κατατάραξε, γιατὶ τοὺς στέρησε ἀπὸ ἕνα θερμὸ προστάτη. «Γιατὶ ἀπὸ ποιὸν ἄλλον ἐμεῖς (θρηνεῖ ὁ Δημ. Καστρηνός), ποὺ ἔχουμε ὑποστῆ τὰ πάνδεινα, μπορούσαμε νὰ ἀντλήσουμε θάρρος, ἢ καὶ γιὰ ποιὸν ὁπωσ-

---

1. *Egger,* L'Hellénisme en France, 1 σ. 164.
2. Βλ. ἐπιστολὴ Βησσαρίωνος πρὸς τὸν παιδαγωγὸ τῶν παιδιῶν τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου μὲ αὐστηρὲς συστάσεις γιὰ τοὺς συνοδοὺς των ἄρχοντες, ὅτι δὲν πρέπει νὰ φεύγουν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ὅταν ἔρχεται ἡ στιγμὴ νὰ μνημονευθῆ τὸ ὄνομα τοῦ πάπα, «διότι ἂν φεύγωσιν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, εἶναι χρεία νὰ φεύγωσιν καὶ ἀπὸ τὴν Φραγγίαν...» (PG τ. 161 στ. 680 - 681).
3. *Legrand,* Cent-dix lettres de Filelfe, σ. 79. Πρβλ. καὶ σ. 119, 133, 175.
4. Βλ. *Voigt,* Enea Silvio de'Piccolomini, 3 σ. 606 κ.ἑ.

δήποτε νὰ καυχηθοῦμε, παρὰ γιὰ ἐκεῖνον ποὺ εἶναι γιὰ ὅλους μας ἡ ἄγκυρα τοῦ Γένους, καὶ γιὰ νὰ ἐκφραστῶ ἀκόμη καλύτερα κατ' ἐξοχὴν σωτηριώδης» [1]. Ἡ κατάσταση παρουσιάζεται πιὸ δυσμενὴς γι' αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται στὴν Κάτω Ἰταλία, ὅπου μετὰ τὸν θάνατο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νεαπόλεως Ἀλφόνσου Α' τῆς Ἀραγωνίας ἐπικρατεῖ ἕνα πνεῦμα οἰκονομίας [2]. Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὶς σκληρὲς συνθῆκες ζωῆς, ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ λόγιοι στὴν Κ. Ἰταλία, ὅπου ἡ ἑλληνοβυζαντινὴ παράδοση ἦταν ἀκόμη ζωντανή, ἀλλὰ παραμελημένη, εἶναι ὅσα γράφει μετὰ τὸ 1478 ὁ ἀπομονωμένος καὶ ἀπροσανατόλιστος μέσα στὴν Μεσσήνη Κ. Λάσκαρις [3] πρὸς τὸν Ἱσπανὸ φίλο του, φιλόσοφο καὶ ποιητή, Giovanni Pardo στὸ Μιλάνο. Στὴν ἐπιστολή του αὐτὴ ἀνασκοπώντας τὴν τύχη ὀνομαστῶν λογίων μὲ πίκρα παρατηρεῖ ὅτι «τὸ πνεῦμα οἰκονομίας τῶν ἀρχόντων τὸν Θεόδωρο, ποὺ εἶχε φτάσει στὸ ἔπακρο τῆς σοφίας, τὸν ἔδιωξε στὴν Καλαβρία καὶ τὸν ἀνάγκασε, ἀλίμονο, νὰ πεθάνη ἄδοξα στὸ Πολύκαστρο, τὸν Ἀνδρόνικο τὸν Κάλλιστο στὰ Βρεττανικὰ νησιά, ὅπου πέθανε χωρὶς φίλους, τὸν Φραγκούλιο, ἄνδρα σοφό, δὲν ξέρω σὲ ποιὸ μέρος τῆς Ἰταλίας, τὸν Δημήτριο τὸν ἀνάγκασε νὰ γυρίση πίσω στὴν πατρίδα κι' ἐκεῖ νὰ ὑπηρετῆ στοὺς βαρβάρους. Ἀφήνω τὸν σοφό μου καθηγητή, τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, ποὺ τριγυρίζει πενόμενος μέσα στοὺς δρόμους καὶ πουλεῖ κάθε μέρα τὰ βιβλία του» [4].

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ αὐτοεξορία, ἡ ἀγωνία γιὰ τὸν ἐπιούσιο καὶ οἱ ποικίλες ἄλλες στερήσεις, καθὼς καὶ οἱ τρυφερὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν πατρίδα καὶ ἀπὸ τὸ δοξασμένο παρελθόν της, εἶχαν κάνει τοὺς περήφανους γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν σοφία τους λογίους ὑπερευαίσθητους καὶ μεμψίμοιρους, ἀνίκανους νὰ προσαρμοστοῦν στὴν σύγχρονη πραγματικότητα καὶ νὰ ριζώσουν σ' ἕναν τόπο. Εἶναι οἱ τύποι τῶν ξεριζωμένων κάθε ἐποχῆς. Δὲν ἀνέχονται τὴν καταπίεση καὶ τυραννία, ποὺ ἐπικρατοῦν στὶς πατρίδες τους, καὶ τριγυρίζουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη κυνηγώντας καλύτερο περιβάλλον καὶ καλύτερη τύχη, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ τὰ βρίσκουν [5]. Ἔρχονται ἀκόμη σὲ προστριβὲς μὲ τοὺς Ἰταλοὺς ἀνθρωπιστὲς στὸ

---

1. *Riemann,* Une lettre d'un grec du quinzième siècle, AAEEG 13 (1879) 125.
2. Βλ. *C. de Fredo,* I lettori di Umanità, σ. 95.
3. *A. de Rosalia,* C. Lascaris, ἔνθ' ἀν. σ. 38.
4. *Λάμπρου,* Ἀργυροπούλεια, σ. 305 - 306. Βλ. τὴν ἴδια ἐπιστολὴ καὶ στοῦ *Migne,* PG 161 στ. 957 - 958. Ὁ Δημήτριος εἶναι πιθανότατα ὁ Δημήτριος Καστρηνὸς (βλ. γι' αὐτὸν *Legrand,* Bibliographie Hellénique, 1 (1885) CLXIII καὶ *Σπ. Λάμπρου,* Δημητρίου Καστρηνοῦ ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ πρὸς Σοφιανόν, ΝΕ 13 (1916) 408 - 413. *Cammelli,* Andronico Callisto, ἔνθ' ἀν. σ. 205 ὑπ. 1). Γιὰ τὸν Κωνστ. Λάσκαρι βλ. *Legrand,* Bibliographie Hellénique, 1 σ. LXXI - LXXXVII. Βλ. ἐπιστολὴ ἐπίσης τοῦ Κ. Λάσκαρι πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Κατάνης I. Gato· «...φάνηθι τῶν λόγων σωτήρ, καὶ τὰς ἐν Κατάνῃ κατερρηκυίας σπουδάς, πολλῷ σεμνοτέρας τῶν Ἰταλῶν ἀπόφηνον...» (PG 161 στ. 916).
5. Βλ. *Cammelli,* Argiropulo, σ. 174. Πρβλ. καὶ σ. 133. Τοῦ *αὐτοῦ,* A. Callisto, σ. 199 - 200. Ὁ Χρυσολωρᾶς καὶ ὁ Θ. Γαζῆς μὲ τοὺς ὀλύμπιους χαρακτῆρες τους ἀποτε-

πεδίο τῶν ἰδεῶν. Οἱ διενέξεις αὐτὲς βαθύτερα αἴτια εἶχαν ὄχι μόνο τὴν διαφορετικὴ ψυχοσύνθεση τῶν δύο λαῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἄρνηση τῶν πνευματικῶν ἐκπροσώπων τοῦ νέου καὶ σφριγηλοῦ ἰταλικοῦ ἔθνους ν' ἀνεχθοῦν τὴν μονοπώληση τῆς σοφίας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες λογίους. Εἶχαν ἀνεβῆ καὶ ἐκεῖνοι τὸν τραχὺ καὶ ἀνηφορικὸ δρόμο τῆς γνώσης καὶ εἶχαν ἐμπρός τους τώρα ἀνοικτὸ τὸν ὁρίζοντα [1]. Περήφανος ὁ χουμανιστὴς Pontano, ὁ ἱδρυτὴς τῆς ὁμώνυμης ἀκαδημίας στὴν Νεάπολη, ἀναφέρει πὼς τὰ ἑλληνικά του τὰ ἔμαθε νέος ἀπὸ τὸν Gregorio da Tiferno στὴν Ἰταλία, γιατὶ στὴν Ἑλλάδα τώρα μαθαίνει κανεὶς μᾶλλον τὰ τουρκικὰ παρὰ τὰ ἑλληνικά [2]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Κωνστ. Λάσκαρις, μιλώντας στὸ προοίμιο τῆς γραμματικῆς του γιὰ τὴν ἄνθηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία, αἰσθάνεται πικρία καὶ μείωση γιὰ τὴν κατάπτωσή τους στὴν Ἑλλάδα καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν δικαιολογήση: «Μὲ τὴν παρουσία τοῦ Φραγκουλίου στὴν Βενετία, τοῦ Ἀνδρόνικου Καλλίστου σὲ πολλὲς πόλεις καὶ στὴν Βολωνία, τοῦ Δημητρίου Καστρηνοῦ στὴν Φερράρα, τοῦ Χαλκοκονδύλη στὴν Πάδοβα καὶ στὴν Φλωρεντία, καὶ ἄλλων σὲ ἄλλα μέρη, ἤκμασαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα μὲ τὴν διδασκαλία ὄχι μόνο Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ Ἰταλῶν, γιατὶ ντρέπονταν νὰ μὴ γνωρίζουν τὴν γλῶσσα μας. Καὶ μεγαλύτερος λόγος γινόταν γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴν Ἰταλία παρὰ στὴν Ἑλλάδα, ἐξ αἰτίας τῶν συνεχῶν συμφορῶν τοῦ γένους. Καὶ ἂν δὲν ἦταν ἐμπόδιο ὁ φθόνος τῶν ἡμιμαθῶν καὶ ἡ φιλαργυρία τῶν ἀρχόντων, παντοῦ θὰ εἶχαν ἐπικρατήσει τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὅπως στὰ χρόνια τῶν θαυμαστῶν ἐκείνων ἀρχαίων Ρωμαίων. Κι' αὐτὸ τὸ καλὸ μεταδόθηκε σὲ διάφορες ἐπιτομές. Τὴν περιορισμένη τους ἔκταση τὴν ἀναπλήρωσε ἡ ζωντανὴ ὁμιλία καὶ ὁ ζῆλος τῶν ἀκροατῶν. Κι' ἔμαθαν πολλοὶ καὶ νέοι καὶ γέροντες. Αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνη ἀπὸ τὸν Μοσχόπουλο, τότε ποὺ κι' ἐγὼ εἶχα ἔρθει ἀπὸ τὴν Κρήτη στὸ Μιλάνο, στὰ χρόνια ποὺ ἡγεμόνευε ὁ Σφόρτσα, ὁ ὁποῖος καὶ μὲ προσέλαβε ὡς διδάσκαλο» [3]. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀποστόλης, ποὺ ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἅλωση ἰσχυριζόταν περήφανα ὅτι «καὶ νῦν καὶ πρότερον πάντη τῆς Ἰταλίας Ἕλληνας τὰ Ρωμαίων τοὺς Ἑσπερίους διδάσκοντας» [4], ἀναγκάζεται ἀργότερα νὰ ὁμολογήση ὅτι οἱ Ἰταλοί, καθὼς καὶ ἄλλοι λαοὶ τῆς

λοῦν ἐξαιρέσεις (*Cammelli,* Crisolora, σ. 104). Ἐπίσης ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος (*Cammelli,* Andronico Callisto, σ. 200).

1. Βλ. *Cammelli,* Argiropulo, σ. 174 - 175, 181.

2. *C. de Fredo,* ἔνθ' ἀν. σ. 88.

3. *Κωνστ. Λασκάρεως,* Proemium ad libros suos de grammatica, PG 161 στ. 933-936.

4. *Β. Λαούρδα,* Μιχαὴλ Ἀποστόλη, Λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, ΕΕΒΣ 19 (1949) 243. Στὶς σ. 235 - 236 καὶ σχετικὴ μὲ τὸν Ἀποστόλη βιβλιογραφία. Βλ. ἀνάλυση τοῦ λόγου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν *D. J. Geanakoplos,* A Byzantine Look at the Renaissance. The Attitude of M. Apostolis toward the Rise of Italy to Cultural Eminence, «Greek and Byzantine Studies» 1 (1958) 157 - 162.

Δύσης παρουσιάζονται «διάδοχοι τῶν ἑλληνικῶν ἀρετῶν, συνάμα δὲ καὶ τῶν ρωμαϊκῶν» [1].

Πραγματικὰ νέοι Ἰταλοί, γεμάτοι θαυμασμὸ γιὰ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πνευματικῆς κληρονομίας, καταγίνονται μὲ θερμὸ ζῆλο στὴν μελέτη τους, ὅπως π.χ. ὁ Guarino da Verona, ὁ Giovanni Aurispa, ὁ Gregorio da Tiferno, ὁ Franc. Filelfo, ὁ Ambr. Traversari, ὁ Leonardo Bruni, ὁ Angelo Poliziano κ.ἄ. Οἱ σωζόμενες ἐπιστολές τους μιλοῦν καθαρὰ γιὰ τὶς πνευματικὲς ἐνασχολήσεις τους, γιὰ τὶς συζητήσεις τους γιὰ διάφορα ἑρμηνευτικὰ προβλήματα, γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἰδεῶν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων κ.λ. Σημειώνουν μεγάλες προόδους στὴν χρήση τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀρχίζουν νὰ συναγωνίζωνται τοὺς Νεοέλληνες σοφοὺς στὸ κοινὸ πνευματικὸ πεδίο [2]. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἄλλες χῶρες τῆς Δύσης, ὅπως π.χ. στὴν Γαλλία μὲ τὸν Guillaume Budé, Jacques Toussain, Pierre Danès, στὶς Κάτω Χῶρες μὲ τὸν Ἔρασμο καὶ στὴν Γερμανία μὲ τὸν Reuchlin. Τὸ πάθος γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μάθηση ξαπλώνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο καὶ μεγαλώνει ἀντίστοιχα ἡ ζήτηση τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἡ ἐφεύρεση μάλιστα τῆς τυπογραφίας δίνει μεγάλη ὤθηση στὴν διάδοση τῆς ἑλληνικῆς σοφίας. Τὰ ἔργα τῶν ξένων ἐκείνων ἀνθρωπιστῶν, καὶ αὐτὰ ἀκόμη ποὺ εἶναι γραμμένα στὴν λατινική, εἶναι διανθισμένα μὲ χωρία ἢ ἐκφράσεις, παρμένες ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἢ διάφορους ἀρχαίους συγγραφεῖς ἢ μὲ δικά τους ἐπιγράμματα κ.λ. συνθεμένα κατὰ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα καὶ διαποτισμένα μὲ τὸ πνεῦμα τους. Βαθμιαῖα οἱ ξένοι ἑλληνιστὲς πολλαπλασιάζονται καὶ δημιουργοῦν τὴν λαμπρὴ παράδοση τῶν μεγάλων πανεπιστημιακῶν κέντρων, ποὺ τόσο συνέβαλαν στὴν δημιουργία τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὰ ὁποῖα ἐξακολουθοῦν ν' ἀκτινοβολοῦν ἀκόμη ὡς σήμερα.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ φλογερὸ πρόβλημα: ποιὰ ἡ σχέση τῶν Ἑλλήνων λογίων μὲ τὸ μεγάλο ἱστορικὸ φαινόμενο τῆς Ἀναγεννήσεως; ποιὰ ἡ συμβολή τους σ' αὐτήν; Τὸ πρόβλημα αὐτὸ συζητήθηκε πολύ: ἄλλοι ὑπερτίμησαν τὴν προσφορά τους, ὥστε νὰ τὴν θεωρήσουν αἰτία τῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ ἄλλοι πάλι τὴν ὑποτίμησαν [3]. Βέβαια ὑπάρχουν ἀκόμη σκοτεινὰ σημεῖα καὶ εἶναι νωρὶς νὰ νὰ προσδιορισθῇ ἡ συμβολή τους σὲ ἔκταση καὶ βάθος. Πολλὰ ἔχει ἀκόμη νὰ μᾶς διδάξῃ ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν φιλολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων τόσον αὐτῶν, ὅσον καὶ τῶν ἐπιγόνων τους. Τὰ γνωστὰ ὅμως ὡς σήμερα στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε τὴν θετικὴ γνώμη, ὅτι μὲ τὶς προσπάθειες

1. *Hip. Noiret,* Lettres inédites de Michel Apostolis, Paris 1889, σ. 148.

2. Βλ. τὸ ἐκλαϊκευτικὸ ἄρθρο τοῦ *Κ. Καιροφύλα,* Οἱ πρόδρομοι τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Ἰταλίαν. Μέρος δεύτερον, «Ἡμερολόγιον Μεγ. Ἑλλάδος» 1935, σ. 178-188.

3. Βλ. πρόχειρα στοῦ *Διον. Α. Ζακυθηνοῦ,* Τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν, ΕΕΦΣΠΑ. Περ. Β' 5 (1954-1955) 126-138.

τῶν Ἑλλήνων λογίων, κυρίως τοῦ 15ου αἰ., διασώζεται ἡ μεγάλη κληρονομία τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ μεταφυτεύεται στὴν Δύση στὴν κατάλληλη στιγμή, στὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἡ μεγάλη κίνηση ἰδεῶν, ποὺ προμηνοῦσε τὴν Ἀναγέννηση. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κίνηση ἔρχεται νὰ γονιμοποιήση, νὰ καλλιεργήση καὶ νὰ φέρη ὡς τὴν τελείωση ἡ ἑλληνικὴ σκέψη, ἡ σοφία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου μὲ φορεῖς τοὺς Ἕλληνες λογίους. Ἀναμφίβολο λοιπὸν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἡ Ἀναγέννηση ἦταν μιὰ πνευματικὴ κίνηση, ποὺ εἶχε τὶς ρίζες της στὴν Ἰταλία καὶ στὶς ἄλλες χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὅτι ἀναπτύχθηκε καὶ ἐξελίχθηκε ὀργανικὰ στὸ ἔδαφός της καὶ ὅτι θὰ ἐκδηλωνόταν καὶ χωρὶς τὴν Ἅλωση, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχε τὴν μορφὴ ἑνὸς ὁλοκληρωμένου καὶ καθολικοῦ πνευματικοῦ κινήματος. Ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ φιλολογίας βοήθησε τοὺς διψασμένους γιὰ μάθηση διανοουμένους τῆς Δύσης ν' ἀνοίξουν νέους δρόμους πρὸς εὑρεῖς πνευματικοὺς ὁρίζοντες στὴν ἐπιστήμη, στὴν τέχνη καὶ στὴν φιλοσοφία, πρὸς τὴν δημιουργία τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἔτσι, ὅπως εὔστοχα γράφει ὁ Cammelli, ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμός, ὕστερ' ἀπὸ τὴν μεταφύτευσή του στὸ ἰταλικὸ ἔδαφος καὶ τὴν ἁρμονικὴ σύζευξή του μὲ τὸ ρωμαϊκὸ πνεῦμα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, «ἦταν προορισμένος νὰ ξαναναθίση ἀκόμη μιὰ φορὰ στὸ ἴδιο ἔδαφος, μὲ τὶς ἱκανότητες τοῦ ἴδιου λαοῦ, ποὺ ἀφυπνιζόταν ἀκμαῖος μὲ νέες δυνάμεις ὕστερ' ἀπὸ τὸν χιλιόχρονο καὶ ὄχι ἄδοξο μεσαίωνα. Ἡ γῆ εἶναι ἡ ἴδια καὶ τὸ θαῦμα συντελεῖται μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ἴδιου ἰταλικοῦ γένους ἀπὸ ἀνεξάντλητες δυνάμεις· ἀλλὰ γνωρίζουμε ὅτι καὶ ὁ σπόρος εἶναι ὁ ἴδιος καὶ ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ χιλιοχρονου ὕπνου ἡ ἑλληνικὴ γῆ τὸν εἶχε διαφυλάξει καὶ περιφρουρήσει ζηλότυπα, γιὰ νὰ τὸν κάνη δῶρο μιὰ δεύτερη φορὰ στὴν Δύση, ὅταν θὰ ξυπνοῦσε ἀπὸ τὸν μακροχρόνιο λήθαργο καὶ θὰ κατανοοῦσε τὴν ἀπώλεια ἑνὸς τόσο μεγάλου ἀγαθοῦ» [1].

Αὐτὴ ἦταν ἡ προσφορὰ τῶν Βυζαντινῶν λογίων στὴν ἀνθρωπότητα. Γιὰ τὴν σκλαβωμένη ὅμως πατρίδα τους τί ἔκαναν;

Β. ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗΝ ΔΥΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΤΟΥΣ

Ὅπως εἴδαμε, ὅλοι σχεδὸν οἱ ξενιτεμένοι Ἕλληνες λόγιοι καὶ βιβλιογράφοι εἶναι ἀνήσυχοι. Μιὰ ἀδιάκοπη ἀγωνία τοὺς κρατᾶ σὲ ὑπερδιέγερση καὶ τοὺς διώχνει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Οἱ στερήσεις καὶ οἱ περιπλανήσεις τους στὰ ξένα ἐπόμενο ἦταν νὰ φέρνουν ἐμπρός τους τὸ ὅραμα τῆς μακρινῆς πατρίδας καὶ τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος, νὰ τονίζουν δηλαδὴ ἀκόμη περισσότερο τὸ φυσικὸ αἴσθημα

---

1. *Cammelli,* Crisolora, σ. 11.

τῆς νοσταλγίας. Συχνὰ στὴν ζωή τους θὰ λιποψύχησαν καὶ θὰ αἰσθάνθηκαν τὴν ἀνάγκη νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα τους, ἔστω καὶ ἂν θὰ ἐπρόκειτο νὰ ἐξαγοράσουν μὲ κολακεῖες τὴν συγκατάθεση τοῦ σουλτάνου. Οἱ λόγιοι αὐτοί, ποὺ δὲν ἔχουν πιὰ πατρίδα, αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν περηφάνεια νὰ προβληθοῦν στὴν Δύση ὡς «λείψανα τῶν Ἑλλήνων», ὅπως ἄλλωστε τὸ παραδέχονται καὶ οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοί [1]. Ἔτσι ἀφυπνίζεται καὶ ὀξύνεται ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τῶν ξεριζωμένων ἐκείνων λογίων σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὸ αἴσθημα αὐτὸ στὴν Εὐρώπη ἦταν ἀκόμη ρευστὸ καὶ δυσδιάκριτο. Τὸ μῖσος τους ἐναντίον τῶν Τούρκων ἦταν ἑπόμενο νὰ εἶναι ἔντονο.

Ἂν τριγυρίζουν παντοῦ, ἐδῶ κι᾽ ἐκεῖ, καὶ γίνονται σκλάβοι τῶν καθημερινῶν ἀναγκῶν, εἶναι γιὰ ν᾽ ἀποφύγουν ἕνα τρόπο ζωῆς, ποὺ τοὺς στέρησε τὴν ἐλευθερία, τὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν περιουσία. Ὁ τρόπος αὐτὸς δὲν ἁρμόζει καθόλου στὰ ἤθη τῶν Ἑλλήνων. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ὁ καθένας προτιμᾶ ὄχι μόνον τὸν φυσικό, ἀλλὰ καὶ τὸν θάνατο τοῦ Θεμιστοκλῆ [2], δηλαδὴ τὸν θάνατο μακριὰ ἀπὸ τὰ πατρικὰ χώματα. Ἡ ψυχή τους ὅμως εἶναι ἐκεῖ κάτω. Ἔτσι π.χ. ὁ βιβλιογράφος Χαριτώνυμος Ἑρμώνυμος, ὁ γνωστὸς ἄλλοτε μαθητὴς τοῦ Γεμιστοῦ, τελειώνοντας στὴν Ρώμη στὰ 1467 ἕνα κώδικα μὲ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη (ὑπ᾽ ἀρ. CCVI τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης) σημειώνει παίζοντας πικρὰ μὲ τὴν λέξη «δαίμων»: «πατρὶς δέ μοι Λακεδαίμων, ἡ πάλαι ποτὲ μὲν εὐδαίμων, νῦν δὲ μάλιστα κακοδαίμων» [3], ἐνῶ ὁ Δημ. Τριβώλης δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύῃ στὰ χειρόγραφά του τοὺς τόπους τῶν περιπλανήσεών του, καθὼς καὶ τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν «μετὰ τὴν τῆς πατρίδος ἅλωσιν» [4]. Τὸ ἴδιο κάνει ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Γεμιστοῦ, ὁ Δημ. Ραοὺλ Καβάκης, «οὐ καληγράφος ἀλλ᾽ ἐξ ἀρχοντικῆς τάξεως συγκλητικῆς» [5], ὁ «Σπαρτιάτης καὶ Βυζάντιος» [6], ἤ, ὅπως γράφει ἀλλοῦ, ὁ «Ἕλλην τε καὶ Θρᾷξ» [7]. Εἶναι ὁ θερμὸς ἐκεῖνος ὀπαδὸς τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου, ποὺ συμμεριζόταν, φαίνεται, τὶς εἰδωλολατρικές του ἀποκλίσεις καὶ ὁ ὁποῖος εἶχε τολμήσει — παρὰ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ — νὰ συνάξῃ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ «περὶ Νόμων» βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ, ποὺ εἶχε ρίξει στὴν φωτιὰ ὁ Γεννάδιος, ὁ πρῶτος πατριάρχης μετὰ τὴν Ἅλωση [8]. Στὶς σκέ-

---

1. Βλ. *Λαούρδα*, Μιχαὴλ Ἀποστόλη λόγος, ΕΕΒΣ 19 (1949) 243.
2. Βλ. ἐπιστολὴ Δημ. Κάστρηνοῦ: *Riemann,* Une lettre d'un grec, AAEEG 13 (1879) 122 - 123.
3. *Λάμπρου,* Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων, ΝΕ 4 (1907) 311.
4. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 316 - 317. Πρβλ. καὶ σ. 321, 322 - 323.
5. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 332. Βλ. γι᾽ αὐτὸν στοῦ *Ἀντ. Χ. Χατζῆ,* Οἱ Ραοὺλ, Ράλ, Ράλαι (1080 - 1800), Kirchhain 1909, σ. 41 - 48.
6. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 331.
7. Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 337.
8. Βλ. *Grégoire,* Les manuscrits de Julien, «Byzantion» 5 (1929) 734.

ψεις [1] καὶ στὰ ὄνειρά του τριγυρίζει ἡ ὀπτασία τοῦ Γεμιστοῦ [2].

Ἐκτελώντας τὸ πνευματικό τους ἔργο ὅλοι αὐτοὶ οἱ λόγιοι ἔχουν τὴν συνείδηση ὅτι δὲν ἐργάζονται μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν πατρίδα τους. Τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν ἐκφράζει ὁ βιβλιογράφος τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰ. Μιχαὴλ ὁ Σουλιάρδος ἀπὸ τὸ Ἄργος λέγοντας ὅτι ἀντιγράφει «οὐ χάριν δώρων ἀλλ' ὑπὲρ πατρίδος» [3]. Ἐπίσης ὁ Θεόδωρος Γαζῆς συχνὰ βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδηλώση τὰ πατριωτικά του αἰσθήματα [4].

Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ λόγιοι τοῦ ἐξωτερικοῦ, οἱ ὁποῖοι καταπονημένοι ἀπὸ τὶς στερήσεις καὶ κινημένοι ἀπὸ τὸ βαθὺ αἴσθημα τῆς νοσταλγίας ἐπιστρέφουν στὴν πατρίδα τους, ὅπως π.χ. ὁ Δημητριος Καστρηνός, ἢ ἐπιζητοῦν τὴν συνεννόηση καὶ τὴν συνεργασία μὲ τὸν κατακτητή. Ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ γνωστοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν κατάκτηση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν σὰν τετελεσμένο γεγονὸς καὶ θέλει νὰ συμβιβαστῆ μὲ τὸν κατακτητή, μὲ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ ν' ἀνακουφίση τὸ ἔθνος. Ἔτσι δυὸ μῆνες κιόλας ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἅλωση, ἀπελπισμένος ἀπὸ τὴν ἐλεεινὴ κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, στέλνει πρὸς τὸν Μεχμὲτ Β' πόνημα μὲ τὸν τίτλο «περὶ τῆς ἀληθείας τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως», γεμάτο κολακευτικὲς ἐκφράσεις γιὰ τὸν σουλτάνο, καὶ τοῦ προτείνει τὴν προσέγγιση καὶ ἕνωση τῶν δύο λαῶν, τουρκικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ. Τὰ μόνα ἐμπόδια, λέγει, εἶναι οἱ διαφορὲς τῶν δύο θρησκειῶν, ἀλλ' αὐτὲς δὲν εἶναι σημαντικές. Ὅταν κατανοηθῆ ἡ ἀλήθεια αὐτή, τότε θὰ πραϋνθῆ ἡ ἐχθρότητα τῶν δύο λαῶν, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὶς ραδιουργίες τῶν Ἑβραίων· ἔτσι τὴν ἐχθρότητα θὰ τὴν διαδεχθῆ ἡ εἰρήνη [5].

Πολὺ ἀργότερα, στὰ ἑβδομήντα του χρόνια, παρουσιάζεται νὰ ὑμνῆ τὸν Μεχμὲτ Β' καὶ τὸ κατακτητικό του ἔργο. Συγκεκριμένα, ἐνῶ ὕστερ' ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ πάπα Παύλου Β', ἀποστέλλεται στὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολὴ μὲ σκοπὸ νὰ ἐρευνήση καὶ ἀντιληφθῆ τὴν κατάσταση τῶν κατοίκων καὶ τῶν χωρῶν (Νοέμβριος 1465 - 18 Μαρτίου 1466), αὐτὸς — ἄγνωστο γιὰ ποιοὺς λόγους — στέλνει στὸν σουλτάνο δυὸ ἐπιστολές, γεμάτες ἀπὸ γλοιώδεις κολακεῖες (τὸν ὀνομάζει ἐξαιρετικό, αὐτοδημιούργητο, ἀνώτερο ἀπὸ τὸν Καίσαρα καὶ τὸν Μ.

---

1. *Grégoire,* ἔνθ' ἀν. σ. 733 - 734.

2. *Λάμπρου,* Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι, ἔνθ' ἀν. σ. 336.

3. *M. Vogel* καὶ *V. Gardthausen,* Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 318, 319. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Σουλιάρδο βλ. *Σπ. Λάμπρου,* Ναυπλιακὸν ἔγγραφον τοῦ οἴκου Πουλομμάτη ἐν ἔτει 1509 καὶ ὁ βιβλιογράφος Μιχαὴλ Σουλιάρδος, ΝΕ 6 (1909) 279 - 283.

4. Βλ. *J. Irmscher,* Theodoros Gazes als griechischer Patriot, «La Parola del Passato», Fasc. 78 (1961) 161 - 173.

5. Βλ. *Γεώργ. Θ. Ζώρα,* Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ (Ἡ «Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» ἀνέκδοτος πραγματεία), Ἀθῆναι 1954. Πρβλ. καὶ γνώμη Τούρκου πρὸς τὸν Γρηγ. Παλαμᾶ γιὰ τὴν συμφω-

᾿Αλέξανδρο), τὴν μιὰ ἀπὸ τὸν Γαλατᾶ (25 Φεβρουαρίου 1466) καὶ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὴν Ρώμη, τοῦ δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Δύση, τὸν ὀνομάζει «αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων» καὶ τοῦ κόσμου καὶ τὸν παρακινεῖ νὰ ἐπιταχύνῃ τὶς ἐπιχειρήσεις του ἐναντίον τῆς ᾿Ιταλίας. «῾Ο μέγιστος θρόνος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ποὺ σοῦ δόθηκε, τοῦ γράφει, δείχνει ὅτι ὁ μεγαλοδύναμος ἐξέλεξε τὴν μεγαλειότητά σου γι' αὐτό». Οἱ ἀνόητες αὐτὲς ἐνέργειές του αὐτὲς παρὰ λίγο νὰ τοῦ στοιχίσουν τὴν ζωή. Τὸν ἔσωσε μόνον ἡ παρέμβαση καὶ ἡ προστασία τοῦ πάπα, ὁ ὁποῖος εἶχε χρηματίσει μαθητής του [1].

Οἱ ἄλλοι Ἕλληνες λόγιοι τοῦ ἐξωτερικοῦ — ὅσοι τουλάχιστο μποροῦν — προσπαθοῦν ν' ἀξιοποιήσουν φιλίες καὶ σχέσεις μὲ ἐπίσημα πρόσωπα καὶ νὰ τὰ κάνουν νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα. ῾Η ἰσχυρότερη προσωπικότητα ποὺ ἐργάστηκε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἦταν ὁ Βησσαρίων. ᾿Απὸ τὴν στιγμὴ ἰδίως, ποὺ ἔμαθε τὴν Ἅλωση, ἡ ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας του εἶναι ἡ μεγάλη του ἰδέα, ἡ ὁποία δὲν θὰ τὸν ἀφήσῃ ἥσυχο ὡς τὰ γεράματά του. ᾿Ενισχύει τὸν γηραιό, ἀλλὰ θερμόαιμο πάπα Κάλλιστο Γ' στὸν σταυροφορικό του ζῆλο καὶ ἀργότερα τὸν Πῖο Β' [2]. Στὸ συνέδριο τῆς Μάντουας, ὅπου ὁ Πῖος Β' προσκάλεσε τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, οἱ δυὸ ἄνδρες δοκίμασαν τὶς πρῶτες ἰσχυρὲς ἀπογοητεύσεις ἀπὸ τὴν ἀκαταστασία τῶν πολιτικῶν πραγμάτων στὴν Δύση. Τὶς ἐλπίδες τους πιὰ τὶς στηρίζουν τώρα μόνο στὴν Γερμανία. Ἔτσι ὁ Βησσαρίων τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1460, μὲ καιρικὲς συνθῆκες πολὺ δυσμενεῖς γιὰ τὴν ἀσθενική του κράση, ξεκινᾶ ὡς legatus a letere καὶ ἐπισκέπτεται τὴν Νυρεμβέργη, Βόρμς καὶ Βιέννη. Προϋπόθεση ὅμως γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων σὲ μιὰ μελλοντικὴ σταυροφορία ἦταν ἡ ἀποκατάσταση εἰρηνικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν γερμανικῶν κρατῶν, πράγμα ἀπίθανο, γιατὶ οἱ ἀντιθέσεις τῶν συμφερόντων τους ἦταν ὀξύτατες. Ἄλλωστε εἶχαν ἀρχίσει νὰ γίνωνται αἰσθητὰ τὰ πρῶτα προμηνύματα ἰδεολογικῶν ζυμώσεων,

---

νία χριστιανισμοῦ - ἰσλαμισμοῦ: «Εἷς δέ τις ἐκείνων εἶπεν, ὡς ἔσται ποτε ὅτε συμφωνήσομεν ἀλλήλοις. Καὶ ἐγὼ συνεθέμην καὶ ἐπευξάμην τάχιον ἥκειν τὸν καιρὸν ἐκεῖνον» (*Δισβουνιώτου*, Γρηγ. Παλαμᾶ ἐπιστολὴ πρὸς Θεσσαλονικεῖς, ΝΕ 16 (1922) 19). Βλ. ἀργότερα τὶς μεγάλες ἰδεολογικὲς κινήσεις τοῦ Μπεντρεδδὶν καὶ τοῦ μαθητῆ του Μπερκλιουτζὲ Μουσταφᾶ (βλ. *Arch. I. Kotsonis,* Aus der Endzeit von Byzanz: Bürklüdsche Mustafa, BZ 50 (1957) 397 - 404).

1. Βλ. *A. Mercati,* Le due lettre di Giorgio da Trebisonda a Maometto II, OCP 9 (1943) 65-99. *Joh. Irmscher,* Georgios von Trapezunt als griechischer Patriot, «Actes du XIIe Congrés Intern. des Etudes Byzantines», Beograd 1964, σ. 353 - 363.

2. Βλ. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 275 - 283. Πρβλ. καὶ *Voigt,* Aenea Silvio de'Piccolomini, 3 σ. 56· «Wenn von den Leiden und Hoffnungen seiner griechischen Brüder die Rede war, zeigte Cardinal Bessarion stets einen drängenden Eifer. Er war eben kein weltkluger Mann, am wenigsten, wenn jene Grille ihn beherrschte».

πού θά κατέληγαν στήν Μεταρρύθμιση. 'Απελπισμένος ξαναγυρίζει στήν Ρώμη στίς 20 Νοεμβρίου 1461 [1].

Τά νέα τραγικά γεγονότα πού διαδραματίζονται στήν πατρίδα του τήν εποχή εκείνη, ή κατάλυση δηλαδή τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως καί τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας, τόν θλίβουν ἀκόμη περισσότερο. 'Ενδιαφέρεται γιά τόν τελευταῖο δεσπότη τοῦ Μορέως Θωμᾶ Παλαιολόγο, γιά τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν του σύμφωνα μέ τό δυτικό δόγμα καί περιθάλπει τό νέο κῦμα τῶν λογίων προσφύγων, τόν Κωνσταντῖνο Λάσκαρι, κ.ἄ. [2].

Οἱ ἐλπίδες του ἀναπτερώνονται, ὅταν ἐπιδεινώνωνται οἱ τουρκοβενετικές σχέσεις καί κυριαρχῆ στήν Βενετία ἡ φιλοπόλεμη μερίδα. Στίς 22 'Ιουλίου 1463 φτάνει στήν Βενετία ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα καί ὕστερ' ἀπό 6 ἡμέρες, τήν νύχτα τῆς 28, ἡ «γαληνοτάτη δημοκρατία» κηρύσσει τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς Πύλης. Ο θάνατος ὅμως τοῦ πάπα στίς 15 Αὐγούστου 1464 καί οἱ προκαταρκτικές ζυμώσεις γιά τήν ἐκλογή τοῦ νέου χαλαρώνουν τίς προσπάθειες γιά τήν γενίκευση τοῦ πολέμου. 'Ο νέος πάπας Παῦλος Β', ἀδιάφορος γιά τίς ἀνθρωπιστικές σπουδές καί νωχελής στίς ἐνέργειές του, δέν ἦταν ὁ κατάλληλος νά συναγείρη τόν χριστιανικό κόσμο σέ σταυροφορία. 'Αλλά οὔτε καί οἱ ἀντικειμενικές συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ἦταν εὐνοϊκές. Ἔτσι ἄκαρπα ἦταν καί τά ἀποτελέσματα τῆς τελευταίας διπλωματικῆς του ἀποστολῆς στήν Γαλλία ἐπί Σίξτου Δ' [3].

'Ο Βησσαρίων προσπαθεῖ μέ τούς θερμούς λόγους, πού βγάζει ὕστερ' ἀπό τήν πτώση τῆς Εὔβοιας (1470), νά δείξη στούς δυνατούς τῆς Δύσης — πράγμα πού τό πίστευε κιόλας — πώς οἱ στρατιωτικές δυνάμεις τῆς Τουρκίας δέν ἦταν τόσο φοβερές, ὅσο νόμιζαν. Ἄν ἐξαιροῦσε κανείς τόν μόνιμο στρατό της, τούς γενιτσάρους, πού ἐπιβάρυναν τά οἰκονομικά τοῦ κράτους, οἱ ἄλλοι ἦταν ἄτακτες καί ἀπείθαρχες ὀρδές. 'Ο Βησσαρίων μάλιστα ἀποροῦσε καί ὁ ἴδιος, πῶς οἱ Τοῦρκοι εἶχαν κατορθώσει νά γίνουν κύριοι τῆς Μ. 'Ασίας, τῆς Βαλκανικῆς καί ν' ἀπειλοῦν τήν Κεντρική καί Δυτική Εὐρώπη [4]. Ἔτσι μέ τό ὅραμα τῆς σκλαβωμένης του πατρίδας πέθανε ἀπογοητευμένος στήν Ραβέννα ὁ Βησσαρίων (18 Νοεμβρίου 1472), «οὐ μόνον τῶν 'Ελλήνων κλέος, ἀλλά καί ὀφθαλμός τῆς Ρωμαϊκῆς 'Εκκλησίας καί τῆς 'Ιταλίας ἁπάσης ἀστήρ λαμπρότατος», κατά τόν ἐπίσκοπο τῆς Πάρμας [5].

---

1. Βλ. *Mohler,* Bessarion, 1 σ. 285 - 303.
2. Ἔνθ' ἀν. σ. 304 - 310.
3. Βλ. *Mohler,* ἔνθ' ἀν. σ. 310 - 324, 416 - 425.
4. Βλ. τούς λόγους του στοῦ *Migne,* PG 161 στ. 647 - 676. Πρβλ. στ. 667. Βλ. καί τίς προτροπές τοῦ G. Fichet στούς ἰσχυρούς τῆς Δύσης νά ὑποστηρίξουν τά σχέδια τοῦ Βησσαρίωνος (*Legrand,* Cent-dix lettres grecques, σ. 251 κ.ἑ.).
5. Βλ. *Mohler,* ἔνθ' ἀν. σ. 425 - 429. *Riemann,* Lettre d'un grec, AAEEG 13 (1879) 124.

'Αντάξιος τοῦ Βησσαρίωνος θερμὸς πατριώτης ἦταν ὁ προστατευόμενός του 'Ιάννος Λάσκαρις, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του στὴν 'Ανατολὴ φροντίζει ἴσως μὲ περισσότερο ζῆλο νὰ συλλέγῃ πληροφορίες γιὰ τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις τῶν Τούρκων καὶ τὴν ὀργάνωση γενικὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας παρὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Εἶναι ἀσφαλῶς ὁ πρῶτος ποὺ μελέτησε βαθιὰ τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα. Πραγματικὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ ὅλες τὶς χῶρες τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, νὰ ἔλθη σὲ ἐπαφὴ καὶ συνεννοήσεις μὲ πολλοὺς Ἕλληνες, νὰ εἰσδύσῃ στὶς ψυχὲς καὶ στὰ συναισθήματά τους, καὶ νὰ γνωρίσῃ, πόσο μεγάλη βοήθεια θὰ μποροῦσαν νὰ προσφέρουν στοὺς βασιλεῖς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἂν αὐτοὶ ἐπιχειροῦσαν νὰ πολεμήσουν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα θερμὴ ἀπὸ καϋμοὺς καὶ πόνους ξαναμμένοι οἱ σκλάβοι Ἕλληνες θὰ μίλησαν μαζί του ὧρες ὁλόκληρες γιὰ τὴν ἀξημέρωτη νύχτα τῆς σκλαβιᾶς. Γιατὶ τί ἄλλο παρὰ αὐτὸ μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ κύριο θέμα τοῦ νοσταλγοῦ Λάσκαρι, ὁ ὁποῖος, γέρος ἀκόμη 80 χρονῶν (ὕστερ' ἀπὸ τὶς τόσες ἐκκλήσεις του πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Δύσης, πρὸς τὸν Κάρολο Η' τῆς Γαλλίας, τὸ Μαξιμιλιανὸ Α' τῆς Γερμανίας καὶ τοὺς πάπες 'Ιούλιο Β' καὶ Λέοντα Ι') δὲν ἔχει ἀπελπιστῆ καὶ στρέφεται ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα Κλήμεντος Ζ' πρὸς τὸν πανίσχυρο Κάρολο Ε', τὸν αὐτοκράτορα τοῦ 'Αγίου Ρωμαϊκοῦ κράτους, καὶ τὸν παρακινεῖ, μετὰ τὴν νίκη του στὴν Παβία ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου Α' (24 Φεβρουαρίου 1525), νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τῶν Τούρκων. Στὴν προσλαλιά του αὐτὴ τονίζει ὅτι, ἀφότου ἄρχισε νὰ γνωρίζῃ τὸν κόσμο, ἔθεσε ὡς σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς 'Ελλάδας. Καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἑξῆς δραματικὴ ἔκκληση: «Τὰ λείψανα προσέτι τῆς ἀρχαίας 'Ελλάδος προσπίπτουν ἐνώπιόν του διὰ νὰ σὲ παρακαλέσουν νὰ τὰ ἐλευθερώσῃς ἀπὸ τὴν δυστυχίαν, ἡ ὁποία τὰ πιέζει τώρα καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν βλέπουν τὸ τέκνον ἀποσπώμενον ἀπὸ τὴν ἀγκάλην τῆς περιαλγοῦς μητρός, διὰ νὰ ὁδηγηθῇ ἀλλαχοῦ, νὰ ἀλλάξῃ ἐκεῖ θρησκείαν καὶ νὰ χρησιμεύσῃ δὲν ἠξεύρω διὰ ποίαν ὑπηρεσίαν, τέλος δὲ νὰ πολεμήσῃ ἐναντίον τῶν ἰδίων του πατέρων καὶ συγγενῶν. Οἱ τεθλιμένοι οὗτοι στέλλουν (παρὰ τὰ ὀλίγα μέσα, τὰ ὁποῖα κέκτηνται) μυστικὰς ἀγγελίας διὰ νὰ ζητήσουν νὰ συμπονέσῃς τὸ χριστιανικὸν αὐτὸ πλῆθος, ὑποσχόμενοι νὰ ἐκθέσουν τὴν ζωήν των εἰς πάντα κίνδυνον διὰ νὰ ἴδουν ἀρχήν τινα τῆς εὐνοίας σου πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὑποθέσεώς των. Δὲν εἶναι τόσον μεταβεβλημένοι, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ βοηθήσουν μεγάλως μὲ ὅπλα καὶ ζωοτροφίας, τὰς ὁποίας κατέχουν, εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καὶ συμπλήρωσιν τῆς ἐπιχειρήσεώς σου, ὅταν θὰ εὐαρεστηθῇς νὰ τὴν ἀναλάβῃς. Ταῦτα, Μεγαλειότατε, εἶναι ὅσα ἡ 'Ελλὰς μὲ ἐπεφόρτισε νὰ σοῦ προτείνω· ἀλλ' ἐκ μέρους ὅλων τῶν πιστῶν σοῦ γνωρίζω, ὅτι αἱ μεταξὺ ὑμῶν τῶν βασιλέων καὶ μοναρχῶν τῆς Δύσεως ἔριδες εἶναι ἡ μόνη αἰτία τῆς δυστυχίας τῶν ὑπηκόων σας καὶ τῆς διχονοίας εἰς τὴν 'Εκκλησίαν».

Όλες όμως οἱ προσπάθειες τοῦ Λάσκαρι ἔμειναν ἄκαρπες. Τὰ συναισθήματα τῆς πικρίας πού δοκίμαζε ἀπὸ τὴν διάψευση τῶν ἐλπίδων καὶ ὁ πόνος του γιὰ τοὺς σκλαβωμένους συμπατριῶτες του ἐκφράζονται στὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμά του, ποὺ συνέθεσε ὁ ἴδιος: «Ὁ Λάσκαρις θάφτηκε σὲ ξένη χώρα καὶ δὲν ἔχει καθόλου παράπονο, ὦ ξένε, ἀπὸ τὴν χώρα αὐτή. Τὴν βρῆκε φιλική· λυπᾶται πού ἡ πατρίδα του δὲν ἔχει πιὰ οὔτε χῶμα ἐλεύθερο νὰ ρίξῃ ἐπάνω στοὺς Ἀχαιούς» [1].

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι λόγιοι εἶναι δραστήριοι πράκτορες τοῦ ἑλληνισμοῦ [2]. Ἂν καὶ δὲν ἔχουν τὶς γνωριμίες τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Λάσκαρι, προσπαθοῦν νὰ συγκινήσουν τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν μὲ ποιήματα [3], μὲ πεζοὺς «θρήνους», μὲ ἐκκλήσεις, μὲ τὶς προσφωνήσεις ἢ μὲ τοὺς προλόγους τῶν φιλολογικῶν τους ἔργων. Ἔτσι ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Κάλλιστος στὴν «μονῳδία» του «ἐπὶ τῇ δυστυχεῖ Κωνσταντινουπόλει» ἐπικαλούμενος τὴν βοήθεια τοῦ πάπα καὶ τῆς Βενετίας ἀναφωνεῖ· «Ὦ θεϊκιὰ Ρώμη τὶ θὰ κάνῃς τέλος πάντων τώρα πού ἡ θυγατέρα σου ἔγινε δούλη; Ὦ μακαριότατε πάτερ (πάπα), πῶς θὰ τὸ ὑπομείνῃς τέτοιο κακό; Καὶ σὺ θειότατε πάτερ (οἰκουμενικὲ πατριάρχα) μὲ τὰ ἄσπρα μαλλιὰ καὶ τὸ πολύπειρο μυαλό, ποιμένα τῆς ποίμνης πού δὲν ὑπάρχει πιά, τὶ θὰ κάνῃς τώρα πού ἦρθε ἡ εἴδηση; Ὦ μεγάλη καὶ θεϊκιὰ πόλη τῶν Βενετῶν, τὶ θὰ κάνῃς τώρα πού ἡ ἀδελφὴ καὶ ἡ φίλη σου ἔχει καταστραφῆ;.ποῦ θ' ἀράξουν τώρα οἱ τριήρεις σου καὶ τ' ἄλλα σου καράβια, ὅταν θὰ εἰσπλέουν τὸν Εὔξεινο, ποιὸς θὰ τὰ ὑποδεχθῆ ὅπως πρέπει; Θὰ σᾶς διώχνῃ ὁλότελα τὸ λιμάνι

---

1. *Legrand,* Bibliographie Hellénique, 1 (1885) σ. CLVI - CLVII. Βλ. τὴν μετάφραση τοῦ τέλους τῆς προσλαλιᾶς πρὸς τὸν Κάρολο Ε' στοῦ *Η. Βουτιερίδου,* Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι 1924, σ. 246 - 247. Γιὰ τὰ ταξίδια του στὴν Ἑλλάδα βλ. *Knös,* Un ambassadeur de l'hellénisme - Janus Lascaris, σ. 30 - 51, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. τὸ ὑπόμνημά του τοῦ 1508 πρὸς τὸν πάπα Λέοντα Ι στοῦ *N. Iorga,* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, Bucarest 1916, sixième série (1501 - 1547), σ. 45 - 55.

2. Βλ. τὸ εἰδικὸ ἄρθρο τοῦ *M.I. Μανούσακα,* Ἐκκλήσεις (1453 - 1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1965.

3. Βλ. ποίημα Ἰωάννου Ἀξαγιώλου «τοῦ πρωτοκόμητος Κορώνης» πρὸς τὸν Κάρολο Ε' στοῦ *Γ.Θ. Ζώρα,* Ἰωάννου Ἀξαγιώλου διήγησις συνοπτικὴ Καρόλου τοῦ Ε' (κατὰ τὸν Βατικανὸν ἑλληνικὸν κώδικα 1624), Ἀθῆναι 1964, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ «Θρήνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (*Ellissen,* Analekten, τ. 3 σελ. 154). Ὁ *Gidel,* Etudes sur la littérature grecque moderne σ. 66, νομίζει ὅτι ποιητὴς τοῦ «θρήνου» εἶναι ὁ Ρόδιος Γεωργιλᾶς, ἀλλὰ ὁ *E. Egger* ἔχει ὁρισμένες ἐπιφυλάξεις (L'Hellénisme en France, τ. 1 σ. 439 ὑπ. 1). Βλ. ἀκόμη πῶς ὁ Φραγκ. Φίλελφος προτρέπει στὰ 1477 τὸν Δημ. Χαλκοκονδύλη νὰ προπαγανδίσῃ στὸν Lorenzo de' Medici τῆς Φλωρεντίας τὴν ἰδέα τῆς σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Τούρκων (*Legrand,* Cent - dix lettres grecques, σ. 190 - 191).

(ἡ Κωνσταντινούπολη), καὶ θὰ εἶναι γιὰ σᾶς Σκύλλα καὶ Χάρυβδη»[1].

Ἐπίσης ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ποὺ μετὰ τὴν Ἅλωση ἔχει ἐγκατασταθῆ στὴν Κρήτη, κατὰ παρακίνηση δύο ἄγνωστων σὲ μᾶς Ἑλλήνων, τοῦ Ἀριστωνύμου τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Ἰωάννη Σταυρακίου, αὐλικοῦ τοῦ Φρειδερίκου Γ' τῆς Γερμανίας, παρακαλεῖ τὸν αὐτοκράτορα νὰ βοηθήση τοὺς Ἕλληνες (τὴν ἔκκληση τὴν γράφει πιθανὸν μετὰ τὸ 1470, ὁπότε ὁ γιός τοῦ Φρειδερίκου Μαξιμιλιανὸς ἦταν 11 ἐτῶν). Ὁ Ἀποστόλης εἶναι βέβαιος ὅτι ὁ Φρειδερῖκος θὰ νικήση τὸν σουλτάνο καὶ θὰ κυριεύση ὅλες τὶς χῶρες, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἄλλοτε τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Πῶς τὸ ξέρει ὅμως αὐτό; Ἀπὸ τὴν ἀστάθεια καὶ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν ἀνθρωπίνων: «Ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὐτὴ ποὺ οἱ φιλόσοφοι τὴν ὀνομάζουν Ἀδράστεια, κι' ἀπὸ τὰ γυρίσματα καὶ τὴν παλίρροια τῶν πραγμάτων, ποὺ εἶναι ἄστατα κι' ἀδιάκοπα κινοῦνται».

Πολὺ περισσότερο ὅμως ἔχει μεγάλη ἐμπιστοσύνη στοὺς χρησμούς, γιατὶ ἀπὸ αὐτοὺς πάρα πολὺ λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δὲν βγῆκαν ἀληθινοί. Ἔφτασεν ἡ ὥρα καὶ δὲν εἶναι τώρα καιρὸς γιὰ λόγους, ἀλλὰ γιὰ πόλεμο καὶ γιὰ μάχη. Σύμφωνα μὲ τὶς μαντεῖες, ποὺ χρησμοδότησαν «οἱ κάτοχοι καὶ θεόληπτοι», ἦρθε «τὸ θρυλλούμενον ἔτος» καὶ τώρα «ὁ κοιμώμενος ὄφις» (ὁ Φρειδερῖκος) θὰ σηκωθῆ, «θὰ πατάξῃ τὸ μειράκιον» (τὸν σουλτάνο), θὰ ἐλευθερώση τοὺς Ἕλληνες καὶ θὰ ὑποδουλώση τοὺς βαρβάρους. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ μνεία τῶν χρησμῶν, τοὺς ὁποίους θὰ συναντοῦμε συχνὰ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Καλεῖ λοιπὸν τὸν Φρειδερῖκο νὰ ὁρίση βασιλιὰ τοῦ Βυζαντίου τὸν γιό του Μαξιμιλιανὸ καὶ νὰ ἐπαναφέρη στὴν πατρίδα τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, «τὸ πανταχοῦ γῆς διεσπαρμένον, τὸ ποτὲ μὲν ὑψηλότατον καὶ σοφώτατον, νῦν δ' ἐξουθενημένον καὶ ταπεινότατον». Οἱ κάτοικοι τοῦ Βυζαντίου τὸν ἐπικαλοῦνται καὶ ὁ βασιλιὰς Κωνσταντῖνος τὸν καλεῖ νὰ ἐκδικηθῆ ὅλους τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου[2]. Ἄλλο του λόγο, τὸν «περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης», τὸν κλείνει μὲ τὴν ἑξῆς συγκινητικὴ εὐχή: «Ἀλλὰ ἐμπόδισέ τον (τὸν σουλτάνο) τώρα, βασιλιὰ Χριστέ, σταμάτησέ του τὴν ὁρμή, στόμωσέ του τὸ δόρυ καὶ τὴν μάχαιρα. Λύγισε, σπλαχνίσου μας, συμφιλιώσου μαζί μας, ρίξε τὰ μάτια σου σὲ μᾶς, μιὰ χούφτα ἀνθρώπους ποὺ χανόμαστε, ξανασυγκέντρωσε τὸ διεσπαρμένο γένος μας, τὸ καταπιεσμένο καὶ ταπεινό. Δῶσε στοὺς δούλους σου τοὺς δυτικοὺς ὁμόνοια, δύναμη, σύνεση, προθυμία, εὐσπλαχνία...»[3].

Ἡ συνείδηση τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος τοῦ «σοφωτάτου γένους τῶν Ἑλλήνων» ἐμπνέει τὸν Ἀποστόλη. Μὲ τὴν φλόγα τῆς ἀρχαιολατρείας τρέφει πρὸ

---

1. PG τ. 161, στ. 1139.
2. *Β. Λαούρδα,* Ἡ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερῖκον τὸν τρίτον ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου» (1953), σ. 516 - 527.
3. *Λαούρδα,* Μιχαὴλ Ἀποστόλη λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, ΕΕΒΣ 19 (1949) 243 - 244.

πάντων τὸ πατριωτικό του αἴσθημα. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶναι στραμμένα τὰ βλέμματά του, αὐτὴν θαυμάζει καὶ ἐγκωμιάζει. Μένοντας ἐκστατικὸς ἐμπρὸς στὶς ἀρχαιότητες τῆς Ἱεράπετρας γράφει στὸν μαθητή του Ἐμμανουὴλ Ἀτραμυττηνό· «Ὦ γένος τῶν Ἑλλήνων, ἢ πιὸ καλά, ὦ χέρια τοῦ Δαιδάλου καὶ τοῦ Φειδία καὶ τοῦ Πραξιτέλη καὶ ὅποιος ἄλλος ἦταν ἀγαλματοποιὸς καὶ γλύπτης! Νομίζω πὼς ἐκεῖνοι οἱ ἄνθρωποι δὲν γεννήθηκαν, ὅπως ἐμεῖς, ἀλλὰ πὼς κάποιες ψυχὲς οὐράνιων θεῶν ἀνέλαβαν νὰ δημιουργήσουν τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους καὶ νὰ τοὺς κάνουν τέτοιους, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κάνουν τέτοια πράγματα. Ὦ παιδί μου, μὰ τὸ ἱερὸ εὐαγγέλιο καὶ μὰ τὴν πίστη μου, δὲν μοῦ φαινόταν ὅτι ἔβλεπα λίθους καὶ ἀνδριάντες, ἀλλὰ ἀνθρώπους ποὺ σχεδὸν μοῦ μιλοῦσαν, καὶ ὅτι δὲν ἄγγιζα λίθους, ἀλλὰ σάρκες. Ὦ μάρμαρα ποὺ ἀπεικόνιζαν λογιῶν λογιῶν μορφὲς θεοτήτων! Ὦ, τί εὐθύγραμμοι καὶ τί λεπτοὶ ποὺ ἦταν οἱ κίονες! Ὦ, τί ἁρμονικὰ καὶ φωτεινὰ τὰ μάρμαρα! Τί θαυμάσια τέχνη καὶ ἐργασία σὲ ὅλα!» [1].

Ἄλλος ἐξόριστος, ὁ Μιχαὴλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης (1453 ἢ 1454-1500), ποιητὴς καὶ στρατιωτικός, γνωστὴ προσωπικότητα στοὺς κύκλους τῶν Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἀναγεννήσεως [2], περιγράφει τὰ αἰσθήματα τῶν ξεριζωμένων τῆς ἐποχῆς του μὲ λεπτὴ συγκίνηση. Τὶς πρῶτες πίκρες τῆς ἐξορίας τὶς δοκίμασε μικρὸ παιδὶ ἀκόμη στὴν Ραγούζα, «στὴν γλυκιὰ κάποτε φίλη», ὅπου εἶχαν καταφύγει οἱ γονεῖς του [3]. Ὁ Μάρουλλος σ' ἕνα ποίημά του, ἀφιερωμένο στὸν Κάρολο Η' τῆς Γαλλίας, λέγει ὅτι τὸν καλεῖ ἡ Ἑλλάδα μὲ ξέπλεκα μαλλιά, «ἡ ἄλλοτε πατρίδα τῶν ἡρώων καὶ τῶν τεχνῶν καὶ ἡ ἀληθινὴ ἕδρα καὶ θρησκεία τῶν θεῶν, τώρα ὅμως αἰσχύνη καὶ ἄθλιο ὄνειδος τῆς χριστιανικῆς δουλείας». Καὶ παρακάτω γεμάτος πάθος τοῦ κράζει· «Ἂν δὲν σὲ συγκινῆ καθόλου ἡ δόξα τῶν λαμπρῶν ἔργων καὶ ἡ φήμη, ποὺ θὰ διαδοθῇ στοὺς λαοὺς στὸν αἰώνιο χρόνο, ἂς σὲ συγκινήσουν τὸ ἀξιοθρήνητο πένθος τόσων ἐξορίστων, ποὺ σὲ ἱκετεύουν, καὶ τὰ εὐσεβῆ δάκρυα καὶ τὰ τόσα κόκκαλα τῶν χριστιανῶν, τὰ ἀφημένα, ἀλίμονο, στὰ σκυλιὰ καὶ στοὺς λύκους, καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ, ἡ μολυσμένη μὲ τόσους αἰσχροὺς τρόπους.....» [4].

---

1. *Noiret*, Apostolis, σ. 110 - 111.

2. Βλ. τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ *Δ.Α. Ζακυθηνοῦ*, Μιχαὴλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης· Ἕλλην ποιητὴς τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ΕΕΒΣ 5 (1928) 200 - 242.

3. Βλ. *Al. Perosa*, Michaelis Marulli carmina, Verona 1951, σ. 89 - 90. Βλ. καὶ σ. XXXIX - XLIV, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων καὶ τῶν σχετικῶν μελετῶν. Πρβλ. καὶ τὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα γιὰ τὸν πατέρα του Μανίλιο (Μανουήλ, ἀσφαλῶς):

Κλαίγοντας ἀνέπνευσα παιδὶ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ἀέρα, μὲ σκληρὸ οἰωνό.
Μὲ τὸν χαμὸ τῆς πατρίδας ἀξιοδάκρυτη ἔγινε ἡ ζωή,
Καὶ τώρα κλαίγοντας πεθαίνω, γιὰ νὰ μὴ μείνη κάτι ἀδάκρυτο.
Αὐτὴ εἶναι ἡ μοίρα τοῦ ἀνθρώπινου γένους (σ. 48).

4. Βλ. *Perosa*, ἔνθ' ἀν. σ. 98 - 99.

Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν πατρίδα, ποὺ δὲν γνώρισε ποτέ, εἶναι ἀπέραντη. Στὸ ποίημα ποὺ τῆς ἀφιερώνει τὴν ὀνομάζει «μάτι τῶν χωρῶν, μάτι τῶν ἐθνῶν». Τὴν βλέπει σὰν «ἕνα ἀξιοθρήνητο πτῶμα» καὶ δὲν μπορεῖ νὰ πιστέψη ὅτι βλέπει μὲ τὰ μάτια του «ἕνα τόσο μεγάλο ἀνοσιούργημα τῶν Οὐρανίων». Καὶ θρηνεῖ: «Ὦ ἀξιολύπητο καὶ δυστυχισμένο γένος, πῶς χάθηκε ἡ ἀλλοτινή σου εὐτυχία...;» [1]. Σὲ ἄλλο του πάλι ποίημα, «de fortitudine Byzantiae», ζωγραφίζει ὑποβλητικὰ τὴν εἰκόνα τῆς Κωνσταντινουπολίτισσας μητέρας, ποὺ τὴν ὑψώνει σὲ σύμβολο τῆς πατρίδας, σὲ ὑπερφυσικὴ μορφή, στὴν ἴδια τὴν μορφὴ τῆς ἐλευθερίας [2].

Οἱ περιπλανήσεις του σὲ ξένες χῶρες, οἱ ταπεινώσεις καὶ οἱ ποικίλες ταλαιπωρίες, τοῦ κάνουν ἔντονη τὴν νοσταλγία. Τὸ ξερίζωμά του ἀπὸ τὴν πατρικὴ γῆ εἶναι κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ὑποφέρη. Τὰ αἰσθήματά του αὐτὰ τὰ ἀφήνει νὰ ξεχυθοῦν στὸ ποίημα «de exilio suo»: «... Ἂν μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα καθηλωμένος σὲ σκυθικὴ χώρα (ἀλίμονο τί ἀνόσιο ἔργο!) ὑπομένω τὶς ἀγέρωχες διαταγὲς τοῦ Βησσοῦ καὶ ἀνέχωμαι τὴν ἄγρια ἐξουσία καὶ τὸν ἰσχυρὸ δυνάστη, καὶ ἂν ἡ ἐλευθερία μου δὲν εἶναι παρὰ ἕνα κούφιο ὄνομα, (θὰ) ἦταν πιὸ ὠφέλιμο νὰ ὑπηρετῶ σὲ σκληρὸ τύραννο καὶ νὰ ὑπομένω ὅλα τὰ βάσανα μαζὶ μὲ τὴν πατρίδα μου. Εἶναι κάτι νὰ βλέπη κανεὶς τὶς στάχτες καὶ τὰ τόσα μνημεῖα τῶν δικῶν του καὶ τὶς ἐξουσίες τῶν πατέρων ποὺ αὐξήθηκαν μὲ νέες ἐξουσίες καὶ ν' ἀπολαμβάνη τὴν γενέτειρά του, ἐνόσῳ ὑπάρχει πνοή, αὔρα, καὶ νὰ μὴν εἶναι παιχνίδι μακριὰ σὲ ξένους τόπους: χάνεται δηλαδὴ κάθε τιμὴ ἀπὸ τὸ γένος καὶ ἀπὸ τὸ σπίτι, μιὰ καὶ πάτησες ἐξόριστος τὴν ἄγνωστη χώρα, καὶ οὔτε ἡ καλὴ φήμη δὲν σὲ ὠφελεῖ πιὰ οὔτε ἡ εὐγενικὴ γενιὰ τῶν πατέρων οὔτε τὸ λαμπρὸ σπίτι μὲ τοὺς ἀρχαίους τίτλους».

Σκέπτεται κατόπιν πόσο διαφορετικὴ θὰ ἦταν ἡ ὑπόληψή του στὰ ξένα, ἂν ἦταν ἐλεύθερη ἡ πατρίδα του, καὶ πόσο προτιμότερος θὰ ἦταν ὁ θάνατος στὴν μάχη ἀπὸ τὴν σκλαβιά. Τὴν ἀλήθεια αὐτὴ τοῦ τὴν δίδαξε ἡ πικρὴ πεῖρα: «Τότε, ἄχ, τότε ἔπρεπε νὰ ξεψυχήσουμε νέοι καὶ γέροι, καὶ νὰ μὴν ἐπιζήσουμε τὶς τόσες μεγάλες συμφορές. Τότε ἔπρεπε νὰ θυμηθοῦμε τὸ θάρρος τῶν πατέρων καὶ τὴν προγονικὴ ἀρετὴ καὶ νὰ ὁρμήσουμε στὸν θάνατο μὲ ὡραῖα τραύματα καὶ νὰ μὴ διαφυλάξουμε τὴν ἐλευθερία παρὰ μὲ προγονικὸ πόλεμο. *Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀσφαλὴς δρόμος γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἐλευθερίας*».

Ὁ Μάρουλλος γνωρίζει ἀκόμη καὶ ἄλλη μιὰ μεγάλη ἀλήθεια: ὅτι *σημασία γιὰ τὴν νίκη δὲν ἔχει ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν μαχητῶν, ἀλλὰ μόνον ἡ τόλμη καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη στὶς δυνάμεις τους, στὶς δικές τους δυνάμεις*, ὄχι στὶς μισθοφορικές· «Ὦ! ἂς χαθῆ ἐκεῖνος ποὺ πρῶτος μέτρησε τὰ ὅπλα: ὅση καὶ ἂν εἶναι ἡ δύναμη, εἶναι ἀρκετή, φτάνει νὰ εἶνια σίγουρη· ὅση καὶ ἂν εἶναι, εἶναι ἀρκετή, ὅταν

1. Ἔνθ' ἀν. σ. 72.
2. Βλ. ἔνθ' ἀν. σ. 41.

ὁ στρατιώτης χειρίζεται μὲ λύσσα τὰ προγονικὰ ὅπλα καὶ δὲν φοβᾶται νὰ βαδίζη ἐναντίον τῶν στιφῶν, ἂν τὸν ἐμψυχώνη ἄλλοτε ἡ γυναίκα του, ἄλλοτε οἱ ἀγαπημένοι συγγενεῖς καὶ τὸ σπίτι, εὐσεβὴς τώρα δὰ φροντίδα τοῦ ἐξαντλημένου πατέρα. Τὶ μανία εἶναι προστατεύοντας κανεὶς τὴν ὀχυρωμένη πατρίδα ἀπὸ τὰ ἐχθρικὰ ὅπλα νὰ θέλη νὰ τὴν ἐμπιστεύεται σὲ ξένους ἄνδρες καὶ μὲ ἄγνωστο χέρι νὰ φέρνη σύγχυση στὶς σημαῖες τῆς πόλης καὶ νὰ νομίζη ὅτι δὲν ἀρκοῦν γιὰ τοὺς Ἕλληνες τὰ δικά τους ὅπλα» [1].

Ἄλλοτε πάλιν ὁ Μάρουλλος, κουρασμένος ἀπὸ τὶς μάταιες προσδοκίες καὶ ἀπὸ τὶς πίκρες, θέλει νὰ ξεχάση καὶ νὰ ριχθῆ στὶς χαρὲς τῆς ζωῆς. Τὸ ἴδιο συμβουλεύει καὶ σ' ἕναν ἄλλο ξεριζωμένο, τὸν Μανίλιο (Μανουὴλ) Ράλλη: «ἄφησε τοὺς μανικοὺς θρήνους, καλέ μου Ράλλη, ἀρκετὰ πιὰ ἐνδιαφέρθηκες γιὰ τὰ συντρίμμια τῆς πατρίδας. Τώρα σὲ καλεῖ τὸ παιχνίδι, ἡ γλυκιὰ ἡδονή· ἄφησε τὶς φροντίδες. Γιατὶ οἱ δυστυχισμένοι χάνουμε, θρηνώντας κάθε μέρα, τὸν λίγο χρόνο ποὺ μᾶς δόθηκε;... Φέρε ἐδῶ, παιδὶ Ὕλλε, τὸν κάδο μὲ τὸ τρίχρονο κρασί· ἂς φύγουν μακριὰ ἡ λύπη καὶ οἱ θλίψεις...» [2]. Σὲ ἄλλο πάλι ποίημα πρὸς τὸν ἴδιο παρηγοριέται μὲ τὸ ἄστατο τῆς τύχης, ποὺ διέπει τὰ ἀνθρώπινα, ὑποτάσσεται στὴν σκληρὴ μοίρα, ἀλλὰ στὸ βάθος τῆς ψυχῆς τοῦ μένει κάποια κρυφὴ ἐλπίδα, ἡ ἐλπίδα στὴν ἐπέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας· «... Ἐμεῖς, Μανίλιε, ἀρκετὰ ζήσαμε ἐπιφανεῖς στὴν πατρίδα καὶ στὸ σπίτι μας. Τὶ τὸ θαυμαστό, ἂν μὲ τὴν ἐξορία μέσα στὴν ὅλη σκληρότητα ὑπομένουμε τὶς ἐναλλαγὲς τῶν πραγμάτων; Ἔτσι τὰ δυνατὰ πεπρωμένα καταβαράθρωσαν μὲ ἀξιοθρήνητους τρόπους τὸν Κροῖσο, ἔτσι ὁ γέρος Πρίαμος ἱκέτης ζήτησε τὸν ἁρπαγμένο Ἕκτορα μὲ τοὺς ὕστατους ὀδυρμούς, ἔτσι ὁ βοσκὸς κάτοικος τοῦ Λατίου, ποὺ χωρὶς νὰ ξέρη τὴν γενιά του ἀνέτρεψε τόσους βασιλιάδες, πρέπει ν' ἀναζητηθῆ σὲ λίγο καὶ ὁ ἴδιος μὲ ὁλόμοιο θρηνητικὸ τραγούδι μέσα στὰ χρόνια, ποὺ σέρνουν τὰ πάντα. Ποιὸς ξέρει ἂν καλύτερη μᾶς περιμένη μοίρα; Πρέπει νὰ ζήσουμε μὲ ὁποιοδήποτε Λάρη ἀρέση στοὺς θεούς, ἂν καὶ ἐγὼ δὲν ἀπελπίζωμαι γιὰ τὸν πατρικό μου Λάρη, μιὰ καὶ οἰωνοσκόπος μου εἶναι ὁ Καίσαρας» [3].

Ἐνδιαφέροντες ἐπίσης εἶναι οἱ ὕμνοι του, οἱ ἀφιερωμένοι σὲ ἀρχαῖες θεότητες, στὸν ἥλιο, στὴν σελήνη, στὸν αἰθέρα, στὴν γῆ κ.λ., οἱ ὁποῖοι εἶναι διαποτισμένοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἰδίως ἀπὸ τὸν εἰδωλολατρικό της κόσμο.

Οἱ παγανιστικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις, ὄχι ὅμως τόσο τολμηρές, δὲν ἦταν ἄγνω-

---

1. Ἔνθ' ἀν. σ. 72 - 73.

2. Ἔνθ' ἀν. σ. 29. Γιὰ τὸν Μανίλιο (Μανουὴλ) Καβάκη Ράλλη βλ. *Legrand,* Cent-dix lettres grecques, σ. VIII - IX. Βλ. ἰδίως *Χατζῆ,* Οἱ Ραούλ, Ράλ, Ράλαι, σ. 56 - 61. *Μ.Ι. Μανούσακα,* Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, «Πελοποννησιακὰ» 3 (1959) 122 - 125.

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 78 - 79.

στες καὶ στοὺς Ἰταλοὺς λογίους τῆς Ἀναγεννήσεως. Αὐτὲς ὅμως δὲν ἀνταποκρίνονται, φαίνεται, σὲ μύχιες θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, ἀλλ' ἀποτελοῦσαν ἐκδηλώσεις τῆς ἐλευθερίας τῶν φιλολογικῶν τους ἀποκλίσεων ὡς τὴν εἰδωλολατρεία καὶ τὴν μαγεία [1]. Οἱ Ἰταλοὶ δηλαδὴ λόγιοι ἔμεναν πιστοὶ στὴν χριστιανικὴ παράδοση καὶ οἱ εἰδωλολατρικές τους τάσεις στὴν λογοτεχνία δὲν ἦταν ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἀρχαιολατρεία τῆς ἐποχῆς. Τὸ ἴδιο ἄραγε συνέβαινε καὶ μὲ τὸ Μάρουλλο; Ὁ Ἔρασμος, θερμὸς ἀρχαιολάτρης ὁ ἴδιος, ἔβρισκε τὰ ποιήματά του πολὺ εἰδωλολατρικά [2]. Καὶ πραγματικὰ δὲν φαίνεται νὰ ἐκφράζουν μόνο τὰ αἰσθήματα τῆς ἀρχαιολατρείας του, ἀλλὰ κάτι πολὺ πιὸ βαθύ, τὶς θρησκευτικὲς καὶ πολιτικές του πεποιθήσεις. Ὁ Μάρουλλος, παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Δ. Ζακυθηνός, «δὲν ἐξύμνησεν, ὡς συνήθως, τὰ ὡραῖα σύμβολα τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ τοὺς Ὀλυμπίους διὰ τὴν ὡραιότητα καὶ τὴν γαληνιότητά των, ἀλλ' ὡς σύμβολα ζωντανά, εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἀναβίωσιν εἶχε, φαίνεται, πιστεύσει». Στὴν ἀρχαία θρησκεία «ἠδύνατο ν' ἀποβλέπῃ ὄχι μόνον ὡς καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ ὡς μέσον ἀναβιώσεως τῆς ὑποδουλωμένης πατρίδος του» [3]. Ὁ Μάρουλλος λοιπὸν προχωρεῖ πέρ' ἀπὸ τὴν συνηθισμένη μορφὴ τῆς ἀρχαιολατρείας καὶ συσχετίζει τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ γενικὰ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα μὲ τὴν πολιτικὴ ἀνάσταση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μήπως στὰ ποιήματά του ὑπάρχει ἕνας βαθύτερος εἰδωλολατρικός μυστικισμός, ποὺ ἔφτανε ὡς τὴν δαιμονικὴ λατρεία; Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη δὲν ἔχει ἐξετασθῆ ἡ φιλολογικὴ παραγωγὴ τοῦ Μαρούλλου καὶ ἰδίως οἱ «Ὕμνοι» του. Τὸ φιλοσοφικὸ του πιστεύω ἴσως ἔχει περισσότερη συγγένεια μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του. Εἶναι ὅμως ἀκόμη πρόωρο νὰ διατυπώσουμε ὁριστικὲς γνῶμες, ἂν προηγουμένως δὲν μελετήσουμε καλὰ τὰ ποιήματά του, ἰδίως τοὺς «Ὕμνους», καὶ δὲν συσχετίσουμε τὸ περιεχόμενό τους μὲ τὶς ἰδέες τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου.

Τὸ θέμα τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῶν Ἑλλήνων λογίων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας τους δὲν εἶναι δυνατὸν βέβαια νὰ ἐξαντληθῆ μέσα στὰ περιορισμένα πλαίσια ἑνὸς κεφαλαίου τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἔχουν ἀκόμη συγκεντρωθῆ τὰ ἀπαραίτητα ἱστορικὰ στοιχεῖα. Πάντως γεγονὸς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἡ φιλολογικὴ καὶ ἡ πολιτική τους δραστηριότητα, καθὼς καὶ οἱ καθημερινὲς συζητήσεις τους μὲ τοὺς ξένους γιὰ τὴν

1. Ὁ Knös θεωρεῖ τὴν ἀπιστία αὐτὴ σὰν ἕνα εἶδος σνομπισμοῦ (Gémiste Pléthon et son souvenir, «Lettres d'Humanité» 9 (1959) 152). Βλ. γνῶμες γιὰ τὶς ἀποκλίσεις τῶν λογίων αὐτῶν πρὸς τὴν μαγεία στοῦ *D. P. Walker,* Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella, London 1958. Τὰ ὅσα ὑποθέτει ὁ Σάθας (Μεσ. Βιβλ. 7 σ. νζ'), ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι «ἐμύησαν εἰς τὰ μεγάλα τῆς ἀρχαιότητος μυστήρια τοὺς ἐν τῇ σκοτίᾳ τοῦ μεσαιωνικοῦ ρωμαϊσμοῦ καθεύδοντας λαούς» εἶναι ἀστήρικτα καὶ φανταστικά.

2. *Ζακυθηνοῦ,* Μιχαὴλ Μάρουλλος Ταρχανιώτης, ΕΕΒΣ 5 (1928) 225.

3. Βλ. *Ζακυθηνοῦ,* ἔνθ' ἀν. σ. 225.

σκλαβωμένη 'Ελλάδα, θὰ συνέβαλλαν στὴν βαθμιαία δημιουργία τοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος στὴν Δύση, στὴν γένεση δηλαδὴ τῶν συμπαθειῶν τῶν Δυτικοευρωπαίων πρὸς τοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων. Οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ρεύματος αὐτοῦ ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζωνται κυρίως ἀπὸ τὸν 16ο αἰ.'

Τὰ διδάγματα τῆς δουλείας εἶναι πολὺ πικρά, ἀλλὰ καὶ πολὺ ὠφέλιμα γιὰ τοὺς λογίους καὶ γιὰ τὸ ἔθνος ὁλόκληρο. 'Η δύσκολη καὶ πολυκύμαντη ζωή τους μὲ τὶς ποικίλες μεταπτώσεις της τοὺς διδάσκει μερικὲς ἁπλὲς ἀλήθειες, ποὺ ἔχουν ὅμως αἰώνιο κῦρος: πρῶτα πρῶτα τὶ πολύτιμο καὶ ὕψιστο ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἐλευθερία. Αὐτὴ τώρα εἶναι τὸ διαρκὲς ὄνειρο ὅλων τῶν 'Ελλήνων καὶ πρὸ πάντων τῶν λογίων. Μακαρίζουν αὐτοὺς ποὺ τὴν ἔχουν: «Δὲν ὑπάρχει καλύτερο καὶ γλυκύτερο πράγμα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις στὸν 'Ιταλὸ φίλο του Κρημωνέα· νὰ χαίρεσαι ποὺ ζῇς *ἐλεύθερος* μὲ τοὺς δικούς σου» [1]. 'Η λέξη «ἐλευθερία» ἀποκτᾶ πλῆρες νόημα, ἠλεκτρίζει καὶ ἀσκεῖ γοητεία.

῎Αλλο ἐπίσης σπουδαῖο δίδαγμα, ποὺ τὸ ἀκριβοπλήρωσαν οἱ ῞Ελληνες, εἶναι ἡ γνώση τῶν καταστρεπτικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς διχόνοιας καὶ τῶν ἐμφύλιων πολέμων. Γι' αὐτὸ ὁ Βησσαρίων παρακινώντας τοὺς ἡγεμόνες τῆς 'Ιταλίας νὰ πάψουν τὶς διενέξεις τους καὶ νὰ στραφοῦν ἐναντίον τῶν Τούρκων λέγει· «Πιστέψτε σ' ἕναν ποὺ ἔχει πεῖρα, πιστέψτε σ' ἕναν ποὺ ἔχει πάθει. Τίποτε ἄλλο δὲν κατέστρεψε τὴν δυστυχισμένη 'Ελλάδα παρὰ μόνον ἡ διχόνοια: τίποτε ἄλλο δὲν κατέστρεψε αὐτὸ τὸ μέρος τῆς οἰκουμένης παρὰ μόνον οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, κι ὄχι μόνον στὰ χρόνια ποὺ θυμόμαστε ἐμεῖς, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια».

Καὶ λίγο παρακάτω θέλοντας νὰ τοὺς πείση προσθέτει· «῎Αν οἱ ῞Ελληνες, μόλο ποὺ ἦταν πολὺ κατώτεροι ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Ξέρξη, μὲ ὁδηγὸ ὅμως τὴν ὁμόνοια, νίκησαν τὸν ἐχθρό, τὶ τέλος πάντων δὲν θὰ μπορέσετε νὰ κάνετε σεῖς, μὲ τὴν εὔνοια τῆς θείας χάρης, μονοιασμένοι καὶ μὲ κοινὲς δυνάμεις, σεῖς ποὺ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ δὲν εἶστε λιγότεροι ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνδρεία πολὺ πιὸ ἀνώτεροι; ῏Ω ἂς ἔλαμπε γιὰ μένα ἐκείνη ἡ ἡμέρα, ποὺ (ἀφοῦ ἀφανίσετε καὶ θάψετε ὅλα τὰ μίση) θὰ χτυπήσετε τὸν ἐχθρὸ μὲ κοινὴ συμφωνία! ῎Επειτα δὲν μοῦ μένει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν νίκη: νικήσαμε κιόλας» [2].

---

1. *Migne*, PG 161 στ. 959.
2. Βλ. *Migne*, PG 161 στ. 662.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ, ΛΕΞΙΚΩΝ Κ.Λ.

Σημειώνονται ἐκεῖνα μόνο τὰ περιοδικά, ποὺ ἔχουν μεγάλο τίτλο καὶ μνημονεύονται συχνά.

AAEEG	= Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Etudes Grecques en France.
ΑΧ	= Ἀνδριακὰ Χρονικά.
ΑΕ	= Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
ΑΕΑΣ	= Ἀρχεῖον Ἑταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν.
AESC	= Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.
ΑΠ	= Ἀρχεῖον Πόντου.
ΑΘΓΛΘ	= Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Γλωσσικοῦ Λαογραφικοῦ Θησαυροῦ.
BNJ	= Byzantinische Neugriechische Jahrbücher.
BSA	= Annual of the British School of Athens.
BSOAS	= Bulletin of the School of Oriental and African Studies.
Byz.-sl.	= Byzantinoslavica.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift.
ΔΧΑΕ	= Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΔΙΕΕ	= Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας.
DOP	= Dumbarton Oaks Papers.
ΗΧ	= Ἠπειρωτικὰ Χρονικά.
ΕΕΒΣ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
ΕΕΦΣΠΑ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΦΣΠΘ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΕΘΣΠΘ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΜΑ	= Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου.
ΗΜΕ	= Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος.
Hell. Contemp.	= Hellénisme Contemporain.
JHS	= The Journal of Hellenic Studies.
JÖBG	= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft.
ΚΧ	= Κρητικὰ Χρονικά.
ΛΑ	= Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον.
ΜΕΕ	= Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία.
ΜΧ	= Μικρασιατικὰ Χρονικά.
MOG	= Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte.
ΝΕ	= Νέος Ἑλληνομνήμων.

NJKA	= Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur.
OCP	= Orientalia Christiana Periodica.
ΠΑΑ	= Πρακτικὰ 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν.
PG	= Migne Patrologia Craeca.
RE	= Real Encyklopädie Pauly - Wissowa.
REB	= Revue des Études Byzantines.
REG	= Revue des Études Greqcues.
RESEE	= Revue des Études Sud - Est Européennes.
SBN	= Studi Bizantini e Neoellenici.
Viz. Vrem.	= Vizantijskij Vremennik.
ZDMG	= Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ παρατιθέμενη βιβλιογραφία περιλαμβάνει τὶς πηγὲς καὶ τὰ βοηθήματα τοῦ πρώτου τόμου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες στὸ «Σύντομο εἰσαγωγικὸ σημείωμα γιὰ τὶς πηγὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας» (σ. 13 - 17) καὶ ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἐξεταζόμενα θέματα.

Α. ΠΗΓΕΣ

1. Ἔγγραφα, Ἐπιγραφές, Ἐπιστολές, Ὁμιλίες κ.λ.

Acta, De S. Demetrio martyre Thessalonicae in Macedonia, PG 116 στ. 1381 - 1426

Ἀραμπατζόγλου Γενναδίου Μ., Φωτίειος Βιβλιοθήκη, ἤτοι ἐπίσημα καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου μετὰ γενικῶν καὶ εἰδικῶν περιεχομένων, μέρ. 1 - 2, Κωνσταντινούπολις 1933.

Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ (γέροντος), Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα - 15 - Βασιλικὴ διαταγὴ πρὸς Δημήτριον τὸν Βουλιωτῆν περὶ Ἁγίου Ὄρους, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 2 (1918) 449 - 452.

Babinger F., Ein Freibrief Mehmeds II, des Eroberers, für das Kloster Hagia Sofia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1451), BZ 44 (1951) 11 - 20.

Bachmann L., Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio, Rostock 1847.

Barkan Ömer Lûtfi, XV ve XVI inci asırlarda osmanlı imparatorluğunda ziraî econominin hukukî ve malî esaslari, Istanbul 1945.

Βασδραβέλλη Ι.Κ., Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695 - 1912, Θεσσαλονίκη 1952.

Baştav Serif, Ordo Portae. Description grecque de la Porte et de l'armée du sultan Mehmed II, éditée, traduite et commentée, Budapest 1947.

Βέη Ν.Α., Τὸ Ἀνδρονικόπουλλο τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου ἐκ Μονεμβασιακοῦ χειρογράφου, «Ἀκρίτας» 1 (1904) 23 - 26.

» » Σερβικὰ καὶ Βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου, «Βυζαντὶς» 2 (1911 - 1912) 1 - 100.

Beldiceanu - Steinherr Ir., Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad, Μόναχο 1967.

Βησσαρίωνος, Ἐπιστολὴ καθολικὴ τοῦ σοφωτάτου καρδινάλεως κυροῦ Βησσαρίωνος, PG 161 στ. 449 - 490.

Boissonade J. Fr., Ἀνέκδοτα, τ. 5, Παρίσιοι 1833.

Βρυεννίου Ἰωσήφ, Τὰ εὑρεθέντα, τ. 1 - 2, Λειψία 1768.

» » Τὰ παραλειπόμενα, ἐπιμελείᾳ Θ. Μανδακάσου, τ. 3, Λειψία 1784.

Cammelli G., Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae, BNJ 3 (1922) 67 - 76.
» » Démétrius Cydonès. Correspondance, τ. 1, Paris 1930.
Χαριτωνύμου Ἱερωνύμου, Ὑμνῳδία τῷ σοφωτάτῳ διδασκάλῳ κυρίῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ, PG 160 στ. 805 - 812.
Χρήστου Π.Κ., Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τ. 1ος, Θεσσαλονίκη 1962.
Χρυσολωρᾶ Μανουήλ, Σύγκρισις τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ρώμης, PG 156 στ. 23 - 53.
Crusius Martinus, Turcograecia, Basileae 1584.
Da Costa - Louillet G., Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, «Byzantion» 3 (1961) 309 - 369.
Dallegio d'Alessio E., Le texte grec du traité conclu par les Génois de Galata avec Mehmet II le 1er Juin 1453, «Ἑλληνικά» 11 (1938) 115 - 124.
Διονυσιάτου Εὐθ. - Κυριακίδου Στίλπ. Π., Ἔγγραφα τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Ἁγ. Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ἀγνώστους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικὰ» 3 (1953 - 1955) 363 - 376.
Dölger F., Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1949.
Dorini Umb. - Bertelé Tom., Il libro dei conti di Giacomo Badoer, testo a cura di U. Dorini e T. Bertelè (Constantinopoli 1436 - 1440), Roma 1956.
Δ(υοβουνιώτου) Κ.Ι., Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐπιστολὴ πρὸς Θεσσαλονικεῖς, ΝΕ 16 (1922) 3 - 21.
» Αἱ ἀνέκδοτοι κατηχήσεις τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, ΠΑΑ 3 (1928) 296 - 315.
Elissen A., Analekten der mittel-und neugriechischen Literatur, τ. 4, Leipzig 1860.
Enepekides P., Der Briefwechsel des Mystikers N. Kabasilas, BZ 46 (1953) 18 - 46.
Εὐστρατιάδου Σωφρ., Ἐπιστολαὶ Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ, «Ἑλληνικὰ» 7 (1934) 83 - 98, 221 - 252, τ. 8 (1935) 123-148, 271-288, τ. 9 (1936) 55-68, 309-318.
Gerola G., Documenti rodiesi del secolo XV nell' archivio Sforzesco, «Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti», anno accademico 1915 - 1916, τόμ. 75, parte seconda, σ. 889 - 904.
Fauriel Cl., Chants populaires de la Grèce moderne, τ. 1, Paris 1824.
Festa N., Theodori Ducae Lascaris Epistulæ CCXLII, Firenze 1898.
Γεδεὼν Μ.Ι., Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες, Ἀθῆναι 1936.
Gelzer H., Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen-und Verwaltungsgeschichte, «Abhandlungen der Königl. Bayer. Akad. der Wissenschaften» I Klasse, XXXI Band, III Abteilung, München 1900.
Γεμιστοῦ Γεωργίου, Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ λατινικοῦ δόγματος βιβλίον, PG 160 στ. 975 - 980.
Γρηγορίου μοναχοῦ, Μονῳδία τῷ σοφῷ διδασκάλῳ Γεωργίῳ τῷ Γεμιστῷ, PG 160 στ. 811 - 820.
Guilland R., Le traité inédit «Sur l'usure» de Nicolas Cabasilas, «Εἰς μνήμην Λάμπρου», Ἀθῆναι 1935, σ. 269 - 277.
Gökbilgin M. Tayyib, Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, lıvaları, şehir ve kasabaları, «Belleten», 20 (1956) 247 - 285.
» Rumeli' de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân, Istanbul 1957.
Hesseling D.C., L'Achilléïde byzantine, Amsterdam 1919.
Hofmann G., Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta nella prima metà del secolo XV, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζαντ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» τ. 2 (Ἀθῆναι 1956) 462 - 469.

Inalcık H., Hicrî 835 tarihli sûret-i defteri Sancak-i Arvanid, Ankara 1954.
Iorga N., Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle, τ. I σειραὶ 1 - 2, Paris 1899.
Isidori Cardinalis, Universis Christefidelilus, PG 159 στ. 953 - 956.
Καλλίστου Ἀνδρονίκου, Μονῳδία κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Καλλίστου ἐπὶ τῇ δυστυχεῖ Κωνσταντινουπόλει, PG 161 στ. 1131 - 1142.
Καμαριώτου Ματθαίου, Θρῆνος (de Constantinopoli capta narratio lamentabilis), PG 160 στ. 1059 - 1070.
Καμπούρογλου Δ. Γρ. Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία, τ. 1, Ἀθῆναι 1891.
Knos B., Les oracles de Léon le Sage (d'après un livre d'oracles byzantins illustrés récemment découvert), «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη», Ἀθῆναι 1960, σ. 155 - 188.
Κριαρᾶ Ἐμμ., Τὸ ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης, Θεσσαλονίκη 1956.
Kugeas S., Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV Jahrhunderts, BZ 23 (1914 - 1920) 143 - 163.
Κυδώνου Δημητρίου, Ρωμαίοις συμβουλευτικός, PG 154 στ. 961 - 1008.
» Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως, PG 154 στ. 1010 - 1036.
Lamansky Vl., Secrets d'Etat de Venise, documents extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XV et au XVI siècles, Saint - Pétersbourg 1884.
Λάμπρου Σπ., Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τ. 1 - 2, Ἀθῆναι 1879-1880.
» Θεόδωρος ὁ Ποτάμιος καὶ ἡ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μονῳδία αὐτοῦ, ΔΙΕΕ 2 (1885 - 1886) 45 - 62.
» Ποιήματα Γεωργίου τοῦ Ἀμοιρούτζη, ΔΙΕΕ 2 (1885 - 1886) 275 - 282.
» Ὑπόμνημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, ΝΕ 3 (1906) 12 - 50.
» Νείλου Κωνσταντινουπόλεως σιγίλλιον περὶ τῆς μονῆς Λευκουσιάδος, ΝΕ 6 (1909) 174 - 175.
» Ναυπλιακὸν ἔγγραφον τοῦ οἴκου Πουλομμάτη ἐν ἔτει 1509 καὶ ὁ βιβλιογράφος Μιχαὴλ Σουλιάρδος, ΝΕ 6 (1909) 273 - 283.
» Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος, ΝΕ 6 (1909) 393 - 398.
» Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 15ον αἰ., ΝΕ 7 (1910) 360 - 371.
» Ἰσιδώρου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὀκτὼ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι, ΝΕ 7 (1912) 343 - 414.
» Ἐπιστολὴ Πίου Β' πρὸς Ἀλέξανδρον Ἀσάνην περὶ καταλήψεως τῆς Ἴμβρου, ΝΕ 10 (1913) 113 - 126.
» Βησσαρίωνος ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα, ΝΕ 13 (1916) 145 - 204.
» Δημητρίου Καστρηνοῦ ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ πρὸς Σοφιανόν, ΝΕ 13 (1916) 408 - 413.
» Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Ἀθῆναι 1926.
Λαούρδα Β., Μιχαὴλ Ἀποστόλη λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, ΕΕΒΣ 19 (1949) 235 - 244.
» Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης ὁμιλίαι, «Ἀθηνᾶ» 57 (1953) 141 - 178.

Λαούρδα Β., Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ὁμιλία περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῶν παίδων καὶ περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως, «Ἑλληνικὰ» παράρτ. 4, «Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Π. Κυριακίδην» (Θεσσαλονίκη 1953) 389 - 398.

» Ἡ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερῖκον τὸν τρίτον ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου» (Ἀθῆναι 1953) 516 - 527.

» Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ὁμιλίαι εἰς τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, Θεσσαλονίκης 1954.

» Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Δημητρίου Χρυσολωρᾶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 40 (1957) 342 - 353.

» Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 47 - 162.

Λασκάρεως Κωνστ., Proemium ad libros suos de grammatica, PG 161 στ. 931 - 940.

Laurent H. - Guillou A., Le «liber visitationis» d'Athanase Chalkéopoulos (1457 - 145ο), Città del Vaticano 1960.

Legrand Em., Recueil de chansons populaires grecques, Paris 1ο74.

» Ἰωάννου τοῦ Μόσχου λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Λουκᾷ Νοταρᾶ, ΔΙΕΕ 2 (1885 -1886) 413 - 424.

» Cent-dix lettres grecques de François Filelfe, Paris 1892.

» Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, Paris 1893.

Loenertz R. - J., Correspondance de Manuel Calecas, Roma 1950.

» Démétrius Cydonès. Correspondance, τ. 1, Città del Vaticano 1956.

» Manuel Paléologue. Epitre à Cabasilas, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 35 - 46.

Μανούσακα Μ.Ι., Νικηφόρου Μοσχοπούλου ἐπιγράμματα σὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του, «Ἑλληνικὰ» 15 (1957) 232 - 246.

» Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418 - 1419), ΕΕΒΣ 30(1960) 85 - 144.

» Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 16ου αἰ. (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), ΔΙΕΕ 15 (1961) 154 - 160.

» Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰάνο Λάσκαρι τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ ἑλληνικοῦ γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν πάπα Λέοντα Ι (15 Φεβρουαρίου 1514), «Ὁ Ἐρανιστής» 1 (1963) 161 - 172.

Μαυροφρύδου Δ.Ι., Ἐκλογὴ μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, τ. 1, Ἀθῆναι 1866.

Mercati A., Le due lettere di Giorgio da Trebisonda a Maometto II, OCP 9 (1943) 65 - 99.

Mercati G., Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Theodoro Meliteniota ed alti appunti per la storia della theologia e della letteratura bizantina del secolo XIV, Città de Vaticano 1931.

Μέρτζιου Κ.Δ., Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947.

» Ἡ διαθήκη τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας Νοταρᾶ, «Ἀθηνᾶ» 53 (1949) 17 - 21.

» Περὶ Παλαιολόγων καὶ ἄλλων εὐγενῶν Κωνσταντινουπολιτῶν, «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου» (Ἀθῆναι 1953) 355 - 372.

» Μία ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ Καρόλου Α' τοῦ Τόκκου πρὸς τὸν δόγην τῆς Βενετίας γραφεῖσα ἐξ Ἰωαννίνων τὸ 1425, «Πεπραγμ. Θ' διεθνοῦς Βυζαντ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» τ. 2 (Ἀθῆναι 1956) 556 - 559.

Miklosich F. - Müller J., Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τ. 1 - 5, Wien 1860 - 1887.

Μπαμίχα Θεμ., Κῶδιξ τοῦ ναοῦ τῆς πόλεως Δελβίνου, ΗΧ 5 (1930) 56 - 75.
Noiret Hippolyte, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, Paris 1892.
Pernot H., Chansons populaires grecques des XVe et XVIe siècles, Paris 1931.
Perosa Al., Michaelis Marulli carmina, Zurigo 1951.
Petit L. - Siderides X. A. - Jugie M., Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα, Paris τ. 1 - 8 (1928 - 1937).
Πατρινέλη Χ.Γ., Μιχαὴλ Ἀποστόλη προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα, «Ἀθηνᾶ» 65 (1961) 129 - 137.
Πολίτη Ν.Γ., Τὸ ᾆσμα τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου, «Ἀκρίτας» 1 (1904) 98 - 103.
Powell Enoch J., Michael Apostolios gegen Theodoros Gaza, BZ 38 (1938) 71 - 86.
Pusculi Ubertini (Brixiensis), Constantinopoleos libri IV στοῦ *A. Ellisen,* Analekten der mittel - und neugriechischen Literatur, Leipzig 1853, τ. 3 (Anhang).
Riemann, Une lettre d'un grec du quinzième siècle, AAEEG 13 (1879) 121 - 125.
Sabbadini R., Epistolario di Guarino Veronese, τ. 1 - 3, Venezia 1915 - 1919.
Σακελλίωνος Ι., Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Δούκα Βατάτση πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον, ἀνευρεθεῖσα ἐν Πάτμῳ, «Ἀθήναιον» 1 (1872) 369 - 378.
» Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆναι 1890.
Σάθα Κ.Ν., Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 1 - 7, Βενετία - Παρίσιοι 1872 - 1894.
» Le roman d'Achille. Texte inédit en grec vulgaire, AAEEG 13 (1879) 126 - 175.
» Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, τ. 1 - 9, Paris 1880 - 1890.
Schirò Gius., Τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκκων. Τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, Ἰωάννινα 1965.
Σωτηριάδου Γ., Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 7 (1903) 208 - 215.
Σουμελίδη Γ., Ἀκριτικὰ ᾄσματα, ΑΠ 1 (1928) 47 - 96.
Συνδίκα - Λαούρδα Λ., Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 352 - 370.
Θεοχαρίδου Γ., Δύο νέα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 315 - 351.
Θεοτόκη Σπ., Ἀποφάσεις Μείζονος Συμβουλίου Βενετίας, 1255 - 1669. Στὴν σειρὰ «Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» τ. 1 τεῦχ. 2, Ἀθῆναι 1932 - 1933.
Thiriet F., Régestes de déliberations du sénat de Venise concernant la Romanie, τ. 1 (1329 - 1399), τ. 2 (1400 - 1430), τ. 3 (1431 - 1463), Paris 1958 - 1961.
Thiriet F. - Wirth P., La politique religieuse de Venise à Négrepont à la fin du XIVe siècle, BZ 56 (1963) 297 - 303.
Vasilievski V., Epirotica saeculi XIII, «Viz. Vrem.» 3 (1896) 233 - 299.
Vassiliev V. A., Anecdota Graeco - Byzantina, Μόσχα 1893, τ. 1ος
Wagner W., Trois poèmes grecs du moyen - âge, Berlin 1881.
Ζαμπελίου Σπ., Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1852.
Ζησίου Κ.Γ., Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος. Α' Λακεδαίμονος, «Βυζαντὶς» 1 (1909) 114 - 145, 422 - 460, 541 - 556.

2. Βραχέα χρονικὰ καὶ ἀφηγηματικὲς πηγές.

Ἀκροπολίτου Γεωργίου, Χρονικὴ συγγραφή, ἐκδ. A. Heisenberg τ. 1 - 2, Lipsiae 1903.
Ἀναγνώστης Ἰωάννης, ἐκδ. Βόννης.
Ἀσὶκ πασᾶ Ζαντέ, Χρονικό, μετάφρ. Richard Kreutel, Wien 1959.
Babinger F., Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475, München 1957.
Βασδραβέλλη Ι.Κ., Ἱστορικὰ περὶ Ναούσης ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου, «Μακεδονικὰ» 3 (1953 - 1955) 126 - 141.
Βλεμμύδη Νικηφ. Διήγησις μερικὴ κ.λ., ἐκδ. A. Heisenberg, Lipsiae 1896.
Βρανούση Λ.Ι. Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν, ΕΜΑ 12 (1962) 57 - 115.
Braun M., Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen, Wiesbaden 1956.
Braun M. - Schneider A.M., Bericht über die Eroberung Konstantinopels, nach Nikon - Chronik übersetzt und erläutert, ἔ.τ., ἄ.ἔ.
Browning R., The Capture of Constantinople in 1453, «Byzantion» 22 (1952) 379-387.
Χαλκοκονδύλης, ἐκδ. E. Darkó, τ. 1 - 2, Budapest 1922 - 1923.
Χωνιάτης Νικήτας, ἐκδ. Βόννης.
Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἐκδόσεις Schmitt καὶ Καλονάρου.
Διονυσίου μητροπολίτου Ἐδέσσης καὶ Πέλλης, Ἀκολουθία τῆς ἁγίας ἐνδόξου νεομάρτυρος Παρθένας τῆς Ἐδεσσαίας, Ἀθῆναι 1958.
Δούκας, ἐκδ. Βόννης.
Δούκας, ἐκδ. Vasile Grecu, Bucureşti 1958.
Epirotica, ἐκδ. Βόννης.
Estopañan Cirac Seb., Bizancio y España, τ. 1 - 2, Barcelona 1943.
Giese Fr., Die Altosmanischen anonymen Chroniken in Text und Überesetzung, Leipzig 1925.
Γλυκᾶς Μιχαήλ, ἐκδ. Βόννης.
Γρηγορᾶς Νικηφόρος, ἐκδ. Βόννης.
Hopf Ch., Chroniques gréco - romanes inédits ou peu connues, Berlin 1872.
Iorga N., Istanbul'un zaptı hakkında ihmal edilmis bir kaynak, μετάφρ. Fazil Isiközlü - Adnan S. Erzi, «Belleten» 13 (1949) 107 - 147.
Isidori Cardinalis, Notitia, PG 159 στ. 943 - 951.
Ἱστορία Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. Βόννης.
Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. Βόννης.
Ἱστορικόν, κατὰ παράδοσιν τοῦ μακαρίτου Κ. Κοσμᾶ Μπαλάνου διδασκάλου τῶν Ἰωαννίνων, «Ἡ Ἀθηνᾶ» (Ναύπλιον 1831) 99 - 103.
Κανανοῦ Ἰωάννου, Διήγησις, ἐκδ. Βόννης.
Καντακουζηνός, ἐκδ. Βόννης.
Κεδρηνός, ἐκδ. Βόννης.
Khaldûn Ibn, The Muquaddimah. An Introduction to History, London 1958.
Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ, Ἱστορικόν, «Ἑλληνομνήμων» Μουστοξύδου 1 (1843) 489 - 579.
Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, De thematibus, ἐκδ. Βόννης, καὶ ἐκδ. A. Pertusi, Vaticano 1952.

Κριτοβούλου τοῦ 'Ιμβρίου, Ξυγγραφὴ ἱστοριῶν, ἐκδ. Ch. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum, τ. V σ. 40 - 161, Paris 1883.
Λάμπρου Σπ., Τὸ τραπεζουντιακὸν χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβάστου καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου, ΝΕ 4 (1907) 257 - 295.
» 'Αλεξίου ἐπισκόπου Κλουσίου 'Ανδρεῖς, ΝΕ 10 (1913) 81 - 112.
» Βραχέα Χρονικά, ἐπιμελείᾳ Κ. 'Αμάντου. Στὴν σειρὰ «Μνημεῖα τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας», τ. 1 τεῦχ. 1, 'Αθῆναι 1932.
Λαμψίδου 'Οδ., Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, εἰσαγωγὴ - ἔκδοσις - σχόλια, 'Αθῆναι 1958.
Leonardi Chiensis, Historia Constantinopolitanae urbis a Mahumete II captae, PG 159 στ. 923 - 944.
Λυδοῦ 'Ιωάννου, Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας λόγοι Γ', ἐκδ. R. Wuench, Lipsiae 1903.
Μαχαιρᾶ Λ., Χρονικὸν Κύπρου, ἐκδ. R.M. Dawkins, Oxford 1932, τ. 1ος.
Melikoff I., La geste de Melik Danişmend, Paris 1960, τ. 1ος.
Melikoff - Sayar I., Le destān d'Umur pacha (Düstürname-i Enveri), Paris 1954.
Müller C., Arriani Anabasis et Indica κ.λ., Parisiis 1846.
Nöldeke Th., Auszüge aus Nešri's Geschichte des osmanischen Hauses, ZDMG 13 (1859) 177 - 219.
Παχυμέρης, ἐκδ. Βόννης.
Παπάζογλου Α., Μωάμεθ Β' ὁ Πορθητὴς κατὰ τὸν Τοῦρκον ἱστορικὸν 'Ασὶκ πασὰ Ζαντέ, ΕΕΒΣ 16 (1940) 211 - 246.
Πετρίδου Α., Χρονικὸν Δρυοπίδος, «Νεοελληνικὰ 'Ανάλεκτα Ι» 2 (1871) 1 - 64.
Πολίτη Λ., Μιὰ ἐνθύμηση γιὰ τὴν "Αλωση, «'Ελληνικὰ» 16 (1958 - 1959) 231 - 232.
Σάθα Κ., Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, 'Αθῆναι 1865.
Seif Th., Der Abschnitt über die Osmanen in Šükrüllāh's persischer Universalgeschichte, MOG 2 (1923 - 1925) 63 - 128.
Spandugnino Theodoro, Patritio Constantinopolitano, de la origine deli imperatori ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi de la natione. Στοῦ *Κ. Σάθα,* Μνημεῖα 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας, τ. 9 σ. 133 - 261, Paris 1890.
Σφραντζῆς, ἐκδ. Βόννης.
Στράβων, Geographi Graeci minores, ἐκδ. C. Müller, τ. 2 (1882) Στράβωνος Χρηστομάθεια.
Τωμαδάκη Νικ. Β., Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, 'Αθῆναι 1961.
» 'Ιωσὴφ Βρυεννίου δημηγορία περὶ τοῦ τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος (1415), ΕΕΒΣ 56 (1968) 1 - 18.
Villehardouin, La conquête de Constantinople, ἐκδ. Edmond Faral, τ. 1 - 2, Paris 1938 - 1939.
'Υψηλάντου 'Αθανασίου Κομνηνοῦ, Τὰ μετὰ τὴν "Αλωσιν 1453 - 1789, Κωνσταντινούπολις 1870.
Ζώρα Γ., Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρχων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111), 'Αθῆναι 1958.

3. Περιηγητικὰ κείμενα.

Beaujour Félix (de), Tableau du commerce de la Grèce, τ. 1 - 2, Paris 1800.

Belon Pierre, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce κ.λ., Paris 1553.

Brocquière Bertrandon (de la), Voyage d'Outremer κ.λ. Στὴν σειρὰ «Mémoires de l' Institut National des Sciences et Arts, Paris», Fructidor an XII.

Brocquière Bertrandon (de la), Le voyage d'Outremer κ.λ., publié et annoté par Ch. Schefer. Στὴν σειρὰ «Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la Géographie depuis le XIIIe juspu'à la fin du XVIe siècle», τ. 12, Paris 1892.

Buondelmonti Christ., Description des îles de l'Archipel. Version grecque par un anonyme, publiée d'après le manuscrit du Sérail, avec une traduction française et un commentaire par Em. Legrand. Première partie, Paris 1897.

Caumont, Voyage d'Outremer en Jhérusalem l'an 1418, Paris 1858.

Cousinéry E.M. Voyage dans la Macédoine, τ. 1-2, Paris 1831.

Clavijo, Embassy to Tamerlane, 1403-1406, transl. from the Spanish by Guy le Strange, London 1928.

Dapper O., Description exacte des isles de l'Archipel, Amsterdam 1703.

Dreux Robert (de), Voyage en Turquie et en Grèce, ἔκδ. H. Pernot, Paris 1925.

Fallmerayer Ph., Schriften und Tagebücher, τ. 1-2, München - Leipzig 1913.

Gassot J., Le discours du voyage de Venise à Constantinople κ.λ., Paris 1950.

Georgieviz Barth., De Turcarum moribus epitome, Lugdunum 1558.

Heuzey L., Le mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860.

» Excursion dans la Thessalie turque en 1858, Paris 1927.

Krumbacher K., Griechische Reise, Berlin 1868.

Λάμπρου Σπ., Κανανὸς Λάσκαρις καὶ Βασίλειος Βατάτζης. Δύο Ἕλληνες περιηγηταὶ τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος, «Παρνασσὸς» 5 (1881) 705 - 719.

Lannoy Gilbert (de), Jego Podróze przez Joachima Lelewela, Poznan 1844.

Maundeville John, The voige and travayle, ἔκδ. J. Ashton, London 1887.

Mordtmann A. D., Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850 - 1859), ἔκδ. F. Babinger, Hannover 1925.

Μοσχοπούλου Νικηφ., Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἐβλιὰ Τσελεμπὴ (μιὰ τουρκικὴ περιγραφὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα), ΕΕΒΣ 14 (1938) 486 - 514, 15 (1939) 145-181, 16 (1940) 321 - 363.

Nicolay Nic., Les navigations, peregrinations κ.λ., Anvers 1577.

Pinon Carlier (de), Voyage en Orient, Paris 1920.

Pouqueville F.-C.-H.-L., Voyage de la Grèce, t. 6, Paris 1827.

Schiltberger Johann, The Bondage and Travels.... in Europa, Asia and Africa, 1369-1427, transl. from the Heidelberg Ms. by Karl Friedrich Neumann, London 1879.

Schweigger Salomon, Ein newe Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Gonstantipel und Jerusalem, φωτ. ἐπανέκδοση, Graz 1964.

Taeschner, Fr., Anatolische Forschungen, ZDMG N.R. 7 (1928).

Tafur Pero, Travels and Adventures 1435 - 1439, transl. and edited with an Introduction by Malcolm Letts, New York - London 1926.

Urquhart D., The Spirit of the East, τ. 1 - 2, London 1839.

Voisins Philippe (de), Voyage à Jérusalem de Philippe de Voisins κ.λ., Paris 1883.

Β. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Ἔργα μὲ γενικὸ περιεχόμενο.

Ἀμάντου Κ., Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821, τ. Α'. Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν 1071 - -1571, Ἀθῆναι 1955.

» Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τ. 1 ἐκδ. α' Ἀθῆναι 1939, ἐκδ. β' Ἀθῆναι 1953, τ. 2, Ἀθῆναι 1947.

Ἀποστολίδου Δημ., Ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Πόντου, Θεσσαλονίκη 1935.

Beck H. - G., Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.

Bon A., Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.

Βουτιερίδου Η., Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Ἀθῆναι 1924.

Bréhier L., Les institutions byzantines de l'empire byzantin, τ. 1 - 3, Paris 1949.

Bursian C., Geschichte der classischen Philologie in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart, München / Leipzig 1883.

Bury J. B., A History of the Eastern Roman Empire, from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802 - 867), London 1912.

Χρυσάνθου Φιλιππίδου, μητροπολίτου Τραπεζοῦντος, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος, ΑΠ τ. 4 - 5 (1936).

Δανιηλίδη Δ.Ι., Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία. Πρῶτο βιβλίο: Προϋποθέσεις, πρῶτο μέρος, Ἀθήνα 1934.

Della Tore A., Storia dell' Academia Platonica di Firenze, Firenze 1902.

Diehl Ch., Byzance. Grandeur et Décadence, Paris 1920.

Dvornik Fr., The Slaves. Their Early History and Civilization, Boston 1956.

Fallmerayer Jac. Ph., Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827.

» Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, Stuttgart - Tübingen 1830.

Fedalto G., La Chiesa latina in Oriente, τ. 1, Verona 1973.

Gibb H. A. R. - Bowen Harold, Islamic Society and the West, London - New York - Toronto, τ. 1 μέρ. 1 (1951), μέρ. 2 (1957).

Gordon Th., History of the Greek Revolution, τ. 1 - 2, London 1844.

Hackett John, Ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, μετάφρ. Χ.Ι. Παπαϊωάννου, Ἀθῆναι 1923.

Hasluck F. W., Christianity and Islam under the Sultans, τ. 1 - 2, Oxford 1929.

Hertzberg Gustav Fr., Geschichte Griechenlands, τ. 2 (1207 - 1470), Gotha 1877.

Hill George, A History of Cyprus, τ. 3, Cambridge 1948.

Hopf K., Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit, Leipzig 1867 - 1868, τ. 86 τῆς Allgemeine Enzyklopädie τῶν Ersch - Gruber.

Ἰωαννίδου Σάββα, Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζοῦντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας, ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνταῦθα ἑλληνικῆς γλώσσης, Κωνσταντινούπολις 1870.
Iorga N., Geschichte des Osmanischen Reiches, Gotha 1908 - 1913.
» Byzance après Byzance, Bucarest 1935.
Καρολίδου Π., Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος 1453 - 1862, Ἀθῆναι 1925.
Jireček C., Geschichte der Serben, τ. 1, Gotha 1911.
Knös B., L'histoire de la littérature néo - grecque, Stockholm - Göteborg - Uppsala 1962.
Κουκουλὲ Φ., Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. 1 - 5, Ἀθῆναι 1952. Ἰδίως τὸ παράρτημα τοῦ Ε' τόμου «Ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἔθιμα».
Κούμα Κ., Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. 12, Βιέννη 1832.
Κυριακίδου Στίλπ. Π., Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Μέρ. Α'. Μνημεῖα τοῦ λόγου, Ἀθῆναι 1923.
Lawson J.C., Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion, Cambridge, England 1925.
Μίλλερ Οὐΐλλιαμ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204 - 1566), τ. 1 - 2, μετάφρ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1909 - 1910.
Néroulos Jac. Rizo, Histoire moderne de la Grèce, Genève 1928.
Nicol D. M., The Despotate of Epirus, Oxford 1957.
Ostrogorsky G., Geschichte des byzantinischen Staates, München 1952.
Παπαδοπούλου Α.Α., Ὁ Πόντος διὰ τῶν αἰώνων, ΑΠ 1 (1928) 7 - 46.
Παπαρρηγοπούλου Κ., Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐκδ. ἑκατονταετηρίδος, Ἀθῆναι 1932.
Pastor L. v., Geschichte des Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters, Freiburg i. Breisgau 1955.
Philippson A. - Kirsten E., Die griechischen Landschaften, τ. 1 - 3, Frankfurt am Mein 1950 - 1959.
Σάθα Κων. Ν., Νεοελληνικὴ Φιλολογία (1453 - 1821), Ἀθῆναι 1868.
Σκαλιέρη Γ.Κ., Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀθῆναι 1922.
Stein E., Geschichte des spätrömischen Reiches, Wien 1928.
Τριανταφυλλίδου Π., Ἡ ἐν Πόντῳ ἑλληνικὴ φυλὴ ἤτοι τὰ Ποντικά. Ἧ προσετέθησαν καὶ λόγοι τινὲς ἐν Τραπεζοῦντι ἐκφωνηθέντες, Ἀθῆναι 1866.
Vacalopoulos A., History of Macedonia 1354–1833, translated by Peter Megann, Thessaloniki 1973.
Vasiliev A.A., History of the Byzantine Empire, τ. 1 - 2, Madison, Wisc., 1961.
Vasmer Max., Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941.
Voigt G., Die Wiederbelebung des classischen Altertums, Berlin 1960.
Wittek P., Das Fürstentum Mentesche. Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13 - 15 Jhdt., Istanbul 1934.
Ξανθουδίδου Στ., Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1939.
Ζακυθηνοῦ Δ.Α., Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1945.
» Le despotat grec de Morée, τ. 1 - 2, Athènes 1953.
» Κράτος καὶ κοινωνία, ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, Ἀθῆναι 1951.

2. Εἰδικὰ ἔργα, μελέτες καὶ ἄρθρα.

Α.Κ.Ο., Κλεισούρα, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον» 2 (1909) 261.

Αἰνιᾶνος Δημ., Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες, «Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ», Ἀθῆναι 1852.

Akinian P. N., Die handschriftliche Überlieferung der armenischen Übersetzung des Alexanderromans von Pseudokallisthenes, «Byzantion» 13 (1938) 201-206.

Ἀκροθίνια sodalium Seminarii Vindobonensis Herberto Hunger oblata. Institut für Byzantinistik der Universität Wien 1964.

Ἀλεκτορίδου Ἀναστ. Σ., Λεξιλόγιον τοῦ ἐν Φερτακαίνοις τῆς Καππαδοκίας γλωσσικοῦ ἰδιώματος, ΔΙΕΕ 1 (1883 - 1885) 482 - 483, 483 - 484, 485 - 508.

Ἀμάντου Κ., Μακεδονικά. Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν καὶ ἐθνολογίαν τῆς Μακεδονίας, Ἀθῆναι 1920.

» Παρατηρήσεις τινὲς εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ 1 (1924) 41 - 54.

» Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ ὁρισμὸς τοῦ Σινὰν πασᾶ, ΗΧ 5 (1930) 197 - 210.

» Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «Hellénisme Contemporain» ἀναμνηστικὸς τόμος 1953 σ. 7 - 19.

» Νεομάρτυρες, ΕΕΦΣΠΑ περ. Β' 4 (1953 - 1954) 161 - 167.

Ἀναγνωστοπούλου Γ.Π., Γλωσσικὰ ἀνάλεκτα, «Ἀθηνᾶ» 36 (1924) 3 - 98.

Ἀνδριώτη Ν.Π., Τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης, ΑΘΓΛΘ 17 (1952) 33 - 100.

Angelov D., Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs, «Byz.-sl.» 17 (1956) 220 - 275.

» Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII bis zum XIV Jahrhundert, «Etudes historiques à l'occasion du XIe Congrès Intern. des Sciences Historiques, Stockholm 1960», Sofia 1960, σ. 107 - 131.

Anhegger R., Martoloslar hakkında. «Türkiyat Mecmuası» τ. 7 - 8 τεῦχ. 1 (1942) 282 - 320.

Antoniadis Bibicou Hél., Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire, «Villages désertés et Histoire Economique» XIe - XVIIIe siècle, σ. 343 - 417.

Antoniadis S., Sur une lettre de Theodore II Lascaris, «Hell. Contemp.» 1954, σ. 356--361.

Ἀντωνιάδη Σοφία, Ὁ χρονογράφος Zancaruolo καὶ ἡ κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1363, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 15 - 16 (1961 - 62), τεῦχ. II, 353 - 362.

Ἀποστολάκη Γιάννη, Τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Μέρ. Α'. Οἱ συλλογές, Ἀθῆναι 1929.

Ἀραβαντινοῦ Σπ. (Π.Α.Π.), Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἀθῆναι 1856.

Argenti Ph., The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346 - 1566, τ. 1ος, Cambridge 1958.

Ἀρνάκη - Γεωργιάδη Γ., Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας (1282 - 1337), Ἀθῆναι 1947.

» Ἡ περιήγησις τοῦ Ἴμπν Μπατούτα ἀνὰ τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ ἡ κατάστασις τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ΕΕΒΣ 22 (1952) 135 - 149).

» Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire. Akhis, Bektashi Dervishes, and Craftsmen, «Journal of Near Eastern Studies» 12 (1953) 232 - 247.

Ἀθηναγόρα Μεγάλου Πρωτοσυγγέλου, Ἡ ἐν τῷ φρουρίῳ τῶν Ἰωαννίνων σχολὴ τῶν δεσποτῶν (ἱστορικαὶ ἐπανορθώσεις), ΔΙΕΕ 8 (1922) 557 - 565.

Ἀθηναγόρα, μητροπολίτου Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, ΗΧ 3 (1928) 3 - 49.

» Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ ΔΙΕΕ, νέα σειρά, τ. 1 (1929).

Babinger Fr., Quizil Elma, «Der Islam» 12 (1922) 109 - 111.

» Moschee und Grabmal des Osmân Schâch zu Trikkala, ΠΑΑ 4 (1929) 15 - 18.

» Beiträge zur Geschichte von Karl - eli, vornehmlich aus osmanischen Quellen, Ἀναμνηστικὸς τόμος «Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου» (Ἀθῆναι 1935) 140 - 149.

» Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14 - 15 Jahrhundert), Wien / München 1944.

» La date de la prise de Trebizonde par les Turcs (1461), REB 7 (1949) 205 - 207.

» Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953.

» Johannes Darius (1414 - 1494). Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis, München 1961.

» Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, τ. 1, München 1962.

» Der Islam in Kleinasien, στὸ Aufsätze, τ. 1 σ. 52 - 57.

Βακαλοπούλου Ἀπ. Ε., Ἱστορικαὶ ἔρευναι ἐν Σαμαρίνῃ τῆς Δυτ. Μακεδονίας. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» τ. 21 (1937).

» Νεοελληνικὴ παράδοσις διὰ τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας προνόμια τῶν Δερβενοχωριτῶν Κορίνθου, Θεσσαλονίκη 1941.

» Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, 1821 καὶ 1912 - 1918, Θεσσαλονίκη 1947.

» Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Βενετοκρατίας (1423 - 1430), Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 6 (1952), «Τόμος Ἀρμενοπούλου» σ. 127 - 149.

» Ἱστορικὲς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων προσφύγων τοῦ Σογιούτ, «Ἑλληνικά» παράρτημα «Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Κυριακίδην» (Θεσσαλονίκη 1953) σ. 77 - -88.

» Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912, Paris 1953.

» Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος, «Ἑλληνικά» 13 (1954) 274 - 293.

» Ἡ ἱστορικὴ συνείδηση καὶ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1957.

» Die Frage der Glaubwürdigkeit der «Leichenrede auf L. Notaras» von J. Moschos (15 Jh.), BZ 52 (1959) 13 - 21.

» Οἱ δημοσιευμένες ὁμιλίες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου ὡς ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τῆς πρώτης τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη (1387 - 1402), «Μακεδονικά» 4 (1960) 20 - 34.

» Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γαβριὴλ καὶ ἡ πρώτη τουρκικὴ κατοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης (1391 - 1403), «Μακεδονικά» 4 (1960) 371 - 473.

» Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453), BZ 55 (1962) 56 - 65.

Bakalopoulos A., Zur Frage der zweiten Einnahme Thessalonikis durch die Türken 1391 - 1394, BZ 61 (1968) 285 - 290.

Βακαλοπούλου Α., Τὰ κάστρα τοῦ Πλαταμώνα καὶ τῆς Ὡριᾶς Τεμπῶν καὶ ὁ τεκὲς τοῦ Χασὰν Μπαμπᾶ, Θεσσαλονίκη 1972.

Βαφειάδη Π.Α., Τὸ Ρύσιον ('Αρετσοῦ), 'Αθῆναι 1924.

Barišić Fr., Τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ὡς ἱστορικὴ πηγὴ (σερβοκρ.), Βελιγράδι 1953.

Barkan Ömer Lûtfi, Osmanlı imperatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. I istilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervisleri ve zâviyeler, «Vakıflar Dergisi» 2 (1942) 279 - 386.

» Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire Ottoman. Extrait de la «Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul» 11e année No 1 - 4 (Istanbul 1953)

» Essai sur les données statistiques des registes de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles, «Journal of Economic and Social History of the Orient» 1 (1957) 9-36.

» Ἄρθρο «Avâriz» στὴν Islam Ansiklopedisi.

Barker J.W., On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in 1415, BZ 55 (1962) 39 - 55.

» Manuel II Palaeologus (1391 - 1425), New Brunswick - New Jersey 1969.

Βασδραβέλλη Ι. Κ., Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας 1796 - 1832, Θεσσαλονίκη 1950.

Βασιλείου Π., Χωριὰ τῆς Εὐρυτανίας ποὺ καταστράφηκαν καὶ ἐρημώθηκαν, 'Αθῆναι 1969.

Βατίδη Ὄλγας, Ἡ χριστιανικότητα τῶν Τούρκων καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρασίας, 'Αθήνα 1956.

Baud - Bovy S., La chanson d'Armouris et sa tradition orale, «Byzantion» 13 (1938) 249 - 251.

Beck H.- G., Theodoros Metochites, München 1952.

» Die «Apologia pro vita sua» des Demetrios Kydones, «Ostkirchliche Studien» 1 (1952) 208 - 255, 264 - 282.

» Reichsidee und Nationalpolitik im spätbyzantinischen Staat, BZ 53 (1960) 86 - 94.

Βέη Ν.Α., Ἔκφρασις κώδικος τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, ΔΙΕΕ 6 (1903) 186 - 208 καὶ ἀνάτ. σ. 1 - 23.

» Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων, «Βυζαντὶς» 1 (1909) 191 - 332.

» Geschichtliche Forschungsresultate und Mönch - und Volkssagen über die Gründer der Meteorenklöster, BNJ 3 (1922) 364 - 403.

Bees N.A., Sur quelques évêchés suffagants de la Métropole de Trébizonde, «Byzantion» 1 (1924) 117 - 137.

» Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τζάρον Συμεὼν καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ 'Αρέθα Καισαρείας, «Ἑλληνικά» 1 (1928) 337 - 370.

» Zum mazedonischen Bistum Kaesareia, BNJ 10 (1934) 346 - 348.

» Τὸ χειρόγραφον τοῦ χρονικοῦ τοῦ Γαλαξειδίου καὶ νέαι αὐτοῦ ἀναγνώσεις, ΠΑΑ 19 (1944) 347 - 356.

Beldiceanu Nic., Les Roumains à la bataille d'Ankara, «Südost-Forschungen» 14 (1955) 441 - 454.

Βικέλα Δημ., Die Griechen des Mittelalters und ihr Einfluss auf die europaïsche Cultur, Gütersloch 1878.
Βιζουκίδου Περ. Κ., Ἠπειρωτικῶν θεσμίων ἔρευνα, ΗΧ 2 (1927) 5 - 53.
Βογιατζίδου Ι.Κ., Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς Μεγάλης Ἰδέας, «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1923 σ. 161 - 171.
» Τὸ χρονικὸν τῶν Μετεώρων, ΕΕΒΣ 1 (1924) 138-175, τ. 2 (1925) 149 - 182.
» Οἱ Ἕλληνες καθολικοί, ΗΜΕ 1924, σ. 173 - 183.
» Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου, ΗΧ 1 (1926) 72 - 80.
» Ἱστορικαὶ μελέται, ΕΕΦΣΠΘ 2 (1932) 95 - 312.
» Ἡ θέσις τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐντὸς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ΕΕΒΣ 19 (1949) 252 - 288.
» Ἡ Μεγάλη Ἰδέα, «L'Hellénisme Contemporain» ἀναμνηστικὸς τόμος 1953, σ. 305-314.
» Τὸ ἱστορικὸν φαινόμενον «ἡ ἀνάκτησις τοῦ ἀπολεσθέντος», ΠΑΑ 33 (1958) 364 - 378.
» Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου Ἄνδρου, ΑΧ 4 (1949), τ. 9 (1960).
Bon A., Les Slaves en Grèce et dans le Péloponnèse. Méthode et resultats acquis, «X Milletlerası Bizans tetkikleri kongresi tebliğleri» (Istanbul 1957) 206 - 207.
Borsari Silvano, Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo, Napoli 1963.
Βρανούση Λ., Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Ἀθῆναι 1968.
Β(ρεττοῦ) Μ.Π., Ἀπόπειρα ἀναστατώσεως τῆς Μάνης κατὰ τὸν 17ον αἰ., «Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον» 6 (1866) 197 - 203.
Brice W. C., The Turkish Colonisation of Anatolia, «Bulletin of J. Rylands Library Manchester» vol. 30 No 1 (September 1955) 18 - 44.
Burmov A., Türkler Edirne'yi ne vakit aldılar ?, «Belleten» 13 (1949) 97 - 106.
Βυζαντίου Σκαρλάτου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθῆναι 1851.
Cahen Ch., La première pénétration turque en Asie Mineure, «Byzantion» 18 (1948) 5 - 67.
Cammelli G., I dotti bizantini e le origini dell'Umanesimo. 1. Manuele Crisolora, Firenze 1941.
» I dotti bizantini e le origini dell'Umanesimo. 2. Giovanni Argiropulo, Firenze 1941.
» Andronico Callisto, «Rinascita» (Firenze 1942) 104 - 121, 172 - 214.
» Dem. Calcondila, Firenze 1954.
Canard M., Delhemma. Sayyid Battâl et 'Omar Al - No'mân, «Byzantion» 12 (1937) 183 - 188.
Caratzas Stam., L'origine des dialectes néo-grecs de l'Italie méridionale, Paris 1958.
Charanis P., Les βραχέα χρονικὰ comme source historique. An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century, «Byzantion» 13 (1938) 335 - 362.
» The Strife among the Paleologi and the Ottoman Turks, 1370 - 1402, «Byzantion» 16 (1942 - 1943) 286 - 314.
» The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948) 97 - 118.
» Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Paleologus, «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves» 10 (1950) 127 - 136.

Charanis P., On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and later, «Byz.-sl.» 12 (1951) 94 - 153.

» On the Slavic Settlement in the Peloponnesus, BZ 46 (1953) 91 - 103.

» The Term Helladikoi in Byzantine Texts of the Sixth, Seventh, and Eight Centuries, ΕΕΒΣ 23 (1953) 615 - 620.

» On the Ethnic Composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century, «Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Κυριακίδην» (Θεσσαλονίκη 1953) 140 - 147.

» Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, DOP 13 (1959) 25 - 44.

Χατζῆ 'Αντ. Χ., Οἱ Ραούλ, Ράλ, Ράλαι (1080 - 1800), 'Αθῆναι 1909.

Χατζηδάκη Μ., Μυστρᾶς, 'Αθῆναι 1948.

Chatzidakis Manolis, Icônes de Saint - Georges des Grecs et de la collection de l' Institut, Venise 1962.

Χατζηγάκη 'Αλέξ., Οἱ Ἕλληνοι, Περ. «Μετέωρα» Τρικάλων 12 Μαρτίου 1951, σ. 28-30.

Χατζημιχάλη 'Αγγ., Σαρακατσάνοι, τ. 1 μέρ. Α - Β, 'Αθῆνα 1957.

Χειμωνίδου Φιλίππου Παπᾶ 'Αποστ., Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Σάντας, 'Αθῆναι 1902.

Χρήστου Π. Κ., Αἱ περιπέτειαι τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων, Θεσσαλονίκη 1960.

Χριστοπούλου Μ., Πατριδογραφία (Τὰ Σάζαλα τῆς Καππαδοκίας), ΜΧ 3 (1940) σ. 279 - 299.

Χρυσανθοπούλου 'Επαμ., Τὰ βιβλία τῶν θαυμάτων τοῦ 'Αγ. Δημητρίου, τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας καὶ αἱ σλαβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, «Θεολογία» τόμοι 24 - 28 (1953 - 1957).

Χρυσοχόου Μιχ., Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι, 'Αθῆναι 1909.

Cecchini Giov., Anna Notara Paleologa. Una principessa greca in Italia e la politica senese di ripopolamento delle Maremma. 'Ανάτυπο ἀπὸ τὸ «Bulletino Senese di Storia Patria» nuova serie, τ. 9 (1938).

Cirac S., Ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 1453 καὶ οἱ Ἱσπανοί, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζαντ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» τ. 2 ('Αθῆναι 1956) 304 - 324.

Collart P., Philippes, Paris 1937.

Cvetkova B.A., Νέες μαρτυρίες γιὰ τοὺς χριστιανοὺς σπαχῆδες τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας (ρωσ.), «Viz. Vrem.» 13 (1958) 184 - 197.

Danstrup J., The State and Landed Property in Byzantium to c. 1250, «Classica et Mediaevalia 8 (1946) 222-262.

Δαρκὸ Εὐγ., Περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τοῦ Μουχλίου, ΠΑΑ 6 (1931) 22-29.

» Ἡ ἱστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρείπια τοῦ Μουχλίου, ΕΕΒΣ 10 (1933) 454 - 482.

Dawkins R. M., The Red Apple, ΑΘΓΛΘ ἐπίμ. τ. 6 (1941) 401 - 406.

Δεληγιάννη Β., Τὸ ἐν τῇ περιφερείᾳ Προύσης χωρίον Κουβούκλια, ΜΧ 1 (1938) 287 - 393.

Demus Otto, Die Enstehung des Paläologenstils in der Malerei, München 1958.

Δένδια Μιχ. Α., 'Απουλία καὶ Χιμάρα, «'Αθηνᾶ» 38 (1926) 72 - 109.

» Sur les rapports entre les Grecs et les Francs en Orient après 1204, ΕΕΒΣ 23 (1953) 371 - 379.

Dennis G. T., The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382 - 1387, Romae 1960.

Διαμαντοπούλου 'Αδ. Ν., Γεννάδιος ὁ Σχολάριος ὡς ἱστορικὴ πηγὴ τῶν περὶ τὴν Ἅλωσιν χρόνων, «Ἑλληνικὰ» 9 (1936) 285 - 308.

Dieterich Karl, Das Griechentum Kleinasiens, Leipzig 1915.
Dimitrokallis G., L'ascensione di Alessando Magno nell' Italia del Medioevo, «Θησαυρίσματα», 4 (1967) 214 - 222.
Διομήδη 'Αλεξ. Ν., Βυζαντιναὶ μελέται, τ. 1, 'Αθῆναι 1951.
Djurić V. J., Origine thessalonicienne des fresques du monastère de Résava (σερβοκρ.), «Zbornik Radova» τοῦ 'Ινστιτούτου Βυζαντ. Σπουδῶν τοῦ Βελιγραδίου, τ. 61 ἀρ. 6 σ. 111 - 128.
» Icônes de Yougoslavie, Belgrade 1961.
Dölger F., Sechs byzantinische Praktika des 14 Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, München 1949.
» Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessaloniki im 10 Jahrhundert, München 1952.
» Politische und geistige Strömungen im sterbendem Byzanz, JÖBG 3 (1954) 3 - 18.
» Der Feudalismus in Byzanz, «Vorträge und Forschungen» 5 (1960) 185 - 193.
Dopp, Pierre - Herman, Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre Sainte (1420), Louvain - Paris 1958.
Δρανδάκη Ν. Β., Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, «Πρακτικὰ 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας», 1958 σ. 199 - 219.
Dräseke J., Theodoros Lascaris, BZ 3 (1894) 498 - 515.
» Plethons und Bessarions Denkschriften, «Über die Angelegenheiten in Peloponnes», NJKA 27 (1911) 102 - 119.
Dujčev Ivan, Contribution à l'histoire de la conquête turque en Thrace aux dernières décades du XIVe siècle, «Etudes Balkaniques» 1 τόμ. 9 (1973) τεῦχ. 2. σ. 80 - 92.
Δυοβουνιώτου Κ.Ι., 'Ο 'Αθηνῶν Ἄνθιμος καὶ Πρόεδρος Κρήτης ὁ 'Ομολογητής, ΕΕΒΣ 9 (1932) 47 - 79.
» 'Εκ τῶν καταλοίπων τοῦ Β. Μυστακίδου τὰ ὑπ' ἀρ. 16 καὶ 17, ΕΕΒΣ 17 (1941) 275 - 285.
Egger E., L'Hellénisme en France, Paris 1869.
Elian A., Les rapports byzantino - roumains. Phase principales et traits caractéristiques, «Byz-sl.», 19 (1958) 212 - 225.
Ensslin, ἄρθρο «Slaveneinfälle», RE zweite Reihe.
Enepekides P., Kopitar und die Griechen, «Wiener Slavistisches Jahrbuch» 3 (1953) 53 - 70.
Εὐαγγελίδου Τρύφ. Ε., 'Η μονὴ τῶν Σωσάνδρων, «Ξενοφάνης» 1 (1896) 474 - 478.
Fallmerayer Jac. Ph. Das Albanesische Element in Griechenland, τ. 1 - 3, München 1857 - 1860.
Fanelli V., Il Ginnasio Greco di Leone X a Roma, «Studi Romani» 9 (1961) 379 - 389.
Fedalto Giorgio, Simone Atumano, monaco di studio, arcivescovo latino di Tebe, secolo XIV, Brescia 1968.
Firmin - Didot Ambr., Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise, Paris 1875.
Francès E., La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIVe siècles, «Byz.-sl.» 16 (1955) 76 - 96.
Frede Carlo (de), I lettori di umanità nello studio di Napoli durante il rinascimento, Napoli 1960.

Γ. Μ., Περὶ Καραγκούνιδων, «Πανδώρα» 18 (1868) 140 - 142.

Γαλανοπούλου Μ. Ε., Ὁ Λακεδαιμόνιος βιβλιογράφος ἐπίσκοπος Βρεσθένης Παρθένιος, ΕΕΒΣ 12 (1936) 251-263.

Geanakoplos D.J., A Byzantine Look at the Renaissance. The Attitude of M. Apostolis toward the Rise of Italy to Cultural Eminence, «Greek and Byzantine Studies» 1 (1958) 157 - 162.

» Greek Scholars in Venice, Cambridge, Massachusetts 1962.

Γεδεὼν Μ., Πατριαρχικοὶ πίνακες (36 - 1884), Κωνσταντινούπολις 1885 - 1890.

Gegaj Ath., L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle, Paris 1937.

Gelzer H., Pergamon unter Byzantinern und Osmanen, Berlin 1903.

Γεωργακᾶ Δημ. Ι., Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen, BZ 41 (1941) 351 - 381.

» Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Σαρακατσαναίων καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν, ΑΘΓΛΘ 12 (1945 - 1946) 65 - 128, 14 (1948 - 1949) 65 - 151, 193 - 270.

Γεωργιάδης Ν., Θεσσαλία, Ἀθῆναι 1880.

Γερμανοῦ Σάρδεων, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ΗΧ 12 (1937) 11 - 103.

Gerola G., L'acquila bizantina et l'acquila imperiale a due teste, «Felix Ravenna» n.s., a. IV, 43 (1943) fasc. 1, σ. 7 - 36.

Γιαννοπούλου Ν. Ι., Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἁλμυροὶ καὶ ὁ νῦν, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 8 (1904) 65 - 92.

» Ἡ ἐκχριστιάνισις τῶν Βλάχων κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐν Θεσσαλίᾳ, «Ἱερὸς Σύνδεσμος», Περ. Β', 12 (1916) ἀρ. φ. 274 σ. 9 - 12.

» Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιῶτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα, ΔΙΕΕ 8 (1922) 5 - 93.

Gibbons H., The Rise of the Ottoman Empire, New York 1916.

Gidel A. Ch., Etudes sur la littérature grecque moderne, Paris 1866.

Gill J., The Year of the Death of Marc Eugenicus, BZ 52 (1959) 23 - 31.

Γκίσα Ἀργ., Τραγούδια Κοζάνης, «Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας» 1938 σ. 42 - 44.

Glykatzi - Ahrweiler H., La politique agraire des empereurs de Nicée, «Byzantion» 28 (1958) 51 - 66.

Γκοριάνωφ Γ., Μεγάλη φεουδαλικὴ γαιοκτημοσύνη στὸ Βυζάντιο στὸν 14ο - 15ο αἰ. (ρωσικά), «Viz. Vrem.» 10 (1956) 111 - 132.

Grégoire H., Les manuscrits de Julien et le mouvement néo-païen de Mistra: Démétrius Rhallis et Gémiste Pléthon, «Byzantion» 5 (1929) 730 - 736.

Γρηγοροβίου Φερδ., Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτήσεως, μετάφρ. ἐκ τῆς γερμανικῆς μετὰ διορθώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, τ. 1 - 2, Ἀθῆναι 1904.

Grunzweig A.G., Philippe le Bon et Constantinople, «Byzantion» 24 (1954) 47 - 61.

Grumel V., L'anthenticité de la lettre de Jean Vatatzès, empereur de Niceé au Pape Grégoire IX, EO 29 (1930) 450 - 458.

Guilland R., Αἱ πρὸς τὴν Δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δραγάτση πρὸς σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΒΣ 22 (1952) 60 - 74.

» La chaîne de la Corne d'Or, ΕΕΒΣ 25 (1955) 88 - 120.

Hahn J. G. v., Albanesische Studien, Jena 1854.

Halphen L., Le rôle des «Latins» dans l'histoire intérieure de Constantinople à la fin du XIIe siècle, «Mélanges Ch. Diehl» 1 (1930) 140 - 145.

Hasluck F. W., Albanian Settlements in the Aegean Islands, BSA 15 (1908 - 1909) 223 - 228.

Heisenberg A., Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende, BZ 14 (1905) 160 - 233.

Hofmann G., Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV Jahrhundert ?, OCP 10 (1944) 91 - 115.

Hohlweg A., Zur Frage der Pronoia in Byzanz, BZ 60 (1967) 288 - 308.

Hrochová V., La révolte des Zélotes à Salonique et les communes italiennes, «Byz.-sl.» 22 (1961) 1 - 15.

» Le commerce vénitien et les changements dans l'importance des centres de commerce en Grèce du 13e au 15e siècles, «Studi Veneziani» 9 (1967) 3 - 34.

» Byzantská města ve 13. - 15. Stoleti, Praha 1967.

Hunger H., Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz, BZ 45 (1952) 4 - 19.

» Von Wissenschaft and Kunst der frühen Palaeologenzeit, JÖBG 8 (1959) 123 - 155.

Inalcık H., Timariotes chrétiens en Albanie au XVe siècle d'après un registe de timars ottomans, «Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs» 4 (Wien 1951) 118 - 138.

» Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna XV asırda Rumelide hıristiyan sipahiler ve menşeleri, «Fuad Köprülü Armağanı» (Istanbul 1953) 207 - 248.

» Hicrî 835 tarihli sûret-i defteri Sancak-i Arvanid, Ankara 1954.

» Ottoman Methods of Conquest, «Studia Islamica» 2 (1954) 103 - 129.

» The Ottoman Record - Books as a Source of Place - names, «Proceedings and Transactions. Fifth International Congress of Onomastic Sciences» Volume II (Salamanca 1958). Reprint.

» Osmanlı hukuna giriş, «Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi» 13 (1958) ἀρ. 2. 'Ανάτυπο.

Inalcik H., Edirne' nin fethi (1361), «Edirne, Armağan, Ankara 1964, σ. 137 - 159.

» Ἄρθρο «Gelibolu» στὴν Encyclopedia of Islam, New Edition.

Irmscher J., Theodoros Gazes als griechischer Patriot, «La Parola del Passato» Fasc. 78 (1961) 161 - 173.

» Georgios von Trapezunt als griechischer Patriot, «Actes du XIIe Congrés Internat. des Etudes Byzantines», Beograd 1964, σ. 353-363.

» Nikäa als «Zentrum des griechischen Patriotismus», RESEE 8 (1970) 33-47.

Jenkins Romilly J.H., The Hellenistic Origins of Byzantine Literature, DOP 17 (1963) 37-52.

Jireček C., Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus, BNJ 1 (1920) 1 - 16.

Jochalas Titos P., Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland. Eine Zusammenfassende Betrachtung, «Dissertationes Albanicae» 89-106.

Jones A.H.M., The Greeks under the Roman Empire, DOP 17 (1963) 1-19.

Jorga N., Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362), BZ 15 (1906) 179 - 222.

» France de Chypre, Paris 1931.

Jugie M., La polémique de Georges Scolarios contre Pléthon, «Byzantion» 10 (1935) 517 - 530.

» Georges Scholarios, professeur de philosophie, SBN 5 (1939) 482 - 494.

Kafesoglu Ibr., Doğu Anadoluya ilk Selçuklu akını (1015 - 1021) ve tarihi ehemmieyti, «Fuad Köprülü Armağanı» (Istanbul 1953) 259 - 274.

Καιροφύλα Κ., Ἱστορικαὶ σελίδες Τήνου, 1207 - 1821, Ἀθῆναι 1930.

» Οἱ πρόδρομοι τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Ἰταλίαν. Μέρος δεύτερον, «Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος» 1935, σ. 161 - 188.

Kakridis J. Th., Neugriechische Sagen über die alten Griechen, «živa Antika» 9 (1959) 3-14.

Καλλιτσουνάκη Ι. Ε., Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ρώμῃ ἑλληνικὸν γυμνάσιον, «Ἀθηνᾶ» 26 (1914) 81 - 102.

Καλοκύρη Κωνστ. Δ., Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957.

» Ἰωάννης Παγωμένος, ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ ΙΔ αἰῶνος, ΚΧ 12 (1958) 347 - 367.

Καμπούρογλου Δ. Γρ., Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικος 202 τῆς βιβλιοθήκης Πετρουπόλεως ΠΑΑ 7 (1932) μέρ. Γ' σ. 285-286.

Κ(ανελλίδου) Π., Μάνη καὶ Μανιᾶται, «Ἑβδομὰς» 4 (1887) ἀρ. φ. 37 - 38.

» Αἱ σλαβικαὶ ἐποικίσεις, «Ἑβδομὰς» 4 (1887) ἀριθ. φ. 39.

Karal E. Z., La transformation de la Turquie d'un empire oriental en un état moderne et national, «Cahiers d'histoire mondiale» 4 (1958) 426 - 445.

Karpozilos A.D., The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217 - 1233), Θεσσαλονίκη 1973.

Κατσουγιάννη, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. (Α' συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων), Θεσσαλονίκη 1964.

Κεραμοπούλλου Ἀντ., Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι, Ἀθῆναι 1939.

Kiel M., Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule. Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, their Place in the Development of Ottoman Turkish Architecture, and their Present Condition, Balkan Studies» 12 (1971) 415 - 444.

» Yenice Vardar (Vardar Yenicesi - Giannitsa), «Byzantina Neerlandica» 3 (1972) 300 - 329.

Kissling H. J., Zum islamischen Heiligenwesen auf dem Balkan, vcrab im thrakischen Raume, «Zeitschrift für Balkanologie» 1 (1963) 46 - 59.

Kitzinger Er,, The Hellenistic Heritage in Byzantine Art, DOP 17 (1963) 95 - 115.

Knös Börje, Un ambassadeur de l'hellénisme - Janus Lascaris - et la tradition greco - - byzantine dans l'humanisme français, Upsala - Stockholm - Paris 1945.

» Gémiste Pléthon et son souvenir, «Lettres d'humanité» 9 (1950) 97 - 184.

Kollautz Arn., Jacob Philipp Fallmerayer's Briefwechsel mit Karl Benedikt Hase und Oerstedt über die Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, Ein Beitrag zur Vorgeschichte der graeco-slawischen Frage, SOF 18 (1959) 281 - 350.

Κομίνη Δ. Α. Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμοὺς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ΕΕΒΣ 30 (1960) 398 - 412.

Κωνσταντινίδου Μαργ., Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1945.

Κωνσταντινίδου Μαργ., Ἡ Μεσημβρία παρ' Εὐξείνῳ, ΑΘΓΛΘ 21 (1956) 5 - 24.
Κοντογιάννη Π., Ἡ ἑλληνικότης τῶν νομῶν Προύσης καὶ Σμύρνης, Ἀθῆναι 1919.
Köprülü Fuad, Ribât, «Vakiflar Dergisi» 2 (Ankara 1942) 267 - 278.
» Vakıf müessesessinin hukuk mahiyeti ve tarihî tekâmülü, «Vakıflar Dergisi» 2 Ankara 1942) 1 - 35.
» Alcuni osservazioni intorno all'influenza delle istituzioni bizantine sulle istituzioni ottomane, Roma 1953.
Κορδάτου Γιάννη Κ., Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἁγιᾶς, Ἀθήνα ἄ.ἔ.
Korreferate τοῦ 11ου Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τοῦ Μονάχου.
Kotsonis I., Aus der Endzeit von Byzanz: Bürklüdsche Mustafă, BZ 50 (1957) 397 - 404.
Κουγέα Σωκρ., Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταϋγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, Ἀθῆναι 1950.
Κουκουλὲ Φ.Ι., Οἰνουντιακά, Χανιὰ 1908.
» Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά, τ. 1 - 2, Ἀθῆναι 1950.
Koumaris J., Le caractère autochtone du peuple grec, «Cahiers ligures de Préhistoire et d'Archéologie» 10 (1961) 212 - 219.
Κουρίλα Εὐλογίου, Πανεπιστημιακά. Τὸ κράτος τῆς ἀληθείας κ.λ., Ἀθῆναι 1944.
Krekić B., Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris 1961.
Κρέμου Γ. Φωκικά, Ἀθῆναι 1874, τ. 1ος.
Kriaras E., Die zeitliche Einreihung des «Phlorios und Platzia - Phlora» - Romans im Hinblick auf des «Imberios und Margarona» - Roman, «Akten des XI Intern. Byzant. Kongresses 1958», München 1960, σ. 269 - 272.
Kruse Fr., Fragen über mehrere für das höhere Alterthum wichtige Verhältnisse im heutigen Griechenland beantwortet von einem Philhellenen κ.λ., Berlin 1927.
Κρυστάλλη Κ., Ἅπαντα, ἔκδ. Γ. Βαλέττα, Ἀθήνα 1959.
Kurtz E., Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra, BZ 15 (1906) 603 - 613.
Κυριακίδου Στίλπ. Π., Ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἰς τοὺς μύθους καὶ τὰς παραδόσεις, ΜΕΕ τ. 3, σ. 660 - 664.
» Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, Ἀθῆναι ἄ.ἔ.
» Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους νεοελληνικῆς ποιήσεως, ἔκδ. β', Θεσσαλονίκη 1934.
» Θεσσαλονίκια μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1939.
» Γλῶσσα καὶ λαϊκὸς πολιτισμὸς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1946.
» Βυζαντιναὶ μελέται VI. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947.
» Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ ὅρια τοῦ ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1948.
» Διόρθωσις εἰς χωρίον τοῦ Παχυμέρους, «Ἑλληνικὰ» 14 (1955 - 1956) 174-176.
» Forschungsbericht zum Akritas - Epos, München 1958.
Κυριαζῆ Κ., Τὸ δίκαιον τῆς ἀντιστάσεως ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, ΕΕΘΣΠΘ 4 (1959) 149 - 178 καὶ αὐτοτελῶς.
Λάμπρου Σπ., Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου (1182 - 1205), «Ἀθήναιον» 6 (1887) 354 - 367.
» Ein byzantinisches Volkslied, BZ 3 (1894) 165 - 166.
» Ἡ ὀνοματολογία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ εἰς τὴν χώραν ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 1 (1897) 156 - 192.

Λάμπρου Σπ., Πρόχειρον σημείωμα περὶ Μιχαὴλ Ζωριανοῦ, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 7 (1903) 216 - 221.
» Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, ΝΕ 2 (1905) 49 - 156.
» Τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ΝΕ 2 (1905) 472 - 489.
» Ἡ ἅλωσις τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἡ Βενετία, ΝΕ 2 (1905) 324 - 333.
» Οἱ ταχυγράφοι τοῦ Βησσαρίωνος, ΝΕ 2 (1905) 334 - 336.
» Σύμμικτα. Ἡ πρόρρησις τοῦ Ἀνδριτζοπούλου, ΝΕ 3 (1906) 474 - 476.
» Αἱ εἰκόνες τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, ΝΕ 3 (1906) 229 - 242.
» Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῶν τειχῶν τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ΝΕ 4 (1907) 20 - 26, 240 - 243.
» Νέαι εἰκόνες Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ΝΕ 4 (1907) 238 - 240.
» Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις, ΝΕ 4 (1907) 417 - 466.
» Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ΝΕ 4 (1907) 325 - 331.
» Καὶ ἄλλαι εἰκόνες Ἰωάννου καὶ Κωνσταντίνου τῶν Παλαιολόγων, ΝΕ 6 (1909) 399 - 408.
» Ἀργυροπούλεια, Ἀθῆναι 1910.
» Ἡ ἐκ Πατρῶν εἰς Ρώμην ἀνακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ΝΕ 10 (1913) 33 - 79.
» Ἠπειρωτικά, ΝΕ 11 (1914) 3 - 27.
» Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος Γραίτζας, ὁ ἀμύντωρ τοῦ Σαλμενίκου, ΝΕ 11 (1914) 260 - 288.
» Ἡ περὶ ἁλώσεως Τραπεζοῦντος ἐπιστολὴ τοῦ Ἀμηρούτζη, ΝΕ 12 (1915) 476 - 477.
» Ὁ τελευταῖος Ἕλλην αὐτοκράτωρ (Δαβὶδ Κομνηνὸς αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος), ΝΕ 14 (1917) 270 - 293.
Λαμπρίδου Ι., Πολιτικὴ ἐξάρτησις καὶ διοίκησις Μαλακασίου, «Παρνασσὸς» 10 (1886) 376 - 388.
Λαμψίδου Ὀδ., Πῶς ἡλώθη ἡ Τραπεζοῦς. Ἀντιγραφὴ καὶ διερεύνησις τῶν πηγῶν, ΑΠ 17 (1952) 15 - 54.
» Ὁ γάμος τοῦ Δαβὶδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Παναρέτου, «Ἀθηνᾶ» 57 (1953) 365 - 368.
Langer W. - Blake R., The Rise of the Ottoman Empire and its Historical Background, «The American Historical Review» τ. 37 (1932).
Λαούρδα Β., Κρητικὰ παλαιογραφικά, ΚΧ 5 (1951) 231 - 263, 12 (1958) 381 - 386.
» Ὁ Γαβριὴλ Θεσσαλονίκης, «Ἀθηνᾶ» 56 (1952) 199 - 214.
» Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1960.
Λάσκαρι Μ. Θ., Βυζαντινὲς πριγκίπισσες στὴν μεσαιωνικὴ Σερβία (σερβ.), Βελιγράδι 1926.
» Vagenitia, «Revue historique du Sud-Est Européen» 19 (1942) τεῦχ. 2 σ. 423 - 437.
» Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα 1800 - 1923, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1948.
» Byzantinoservica saeculi XIV, «Byzantion» 25 - 27 (1955 - 1957) 277-327.
» Ὁ Κερκυραῖος Πέτρος Λάντζας (συμπληρωματικά), «Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον εἰς μνήμην Χρ. Σούλη» (Ἀθῆναι 1956) 237 - 253.

Laurent J., Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure. Leurs traités antérieurs à Alexis Comnène, «Βυζαντὶς» 2 (1911 - 1912) 101 - 127.

» Sur les émirs Danischmendites jusqu'en 1104, «Mélanges à N. Jorga» (Paris 1933) 499 - 506.

Laurent V., Le vaticanus latinus 4789. Histoire et alliances des Cantacuzènes au XIVe - XVe siècles, REB 9 (1951) 47 - 105.

Λάζαριεφ Β.Ν., Μελέτες γιὰ τὸν Θεοφάνη τὸν Ἕλληνα (ρωσικά), «Viz. Vrem.» 7 (1953) 244 - 258, τ. 8 (1956) 143 - 165, τ. 9 (1956) 193 - 210.

Lechner Kilian, Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner, München 1955.

Legrand Em., Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au XVe et XVIe siècles, τ. 1 - 2, Paris 1885.

Lejean G., Ethnographie de la Turquie d'Europe, «Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mitteilungen», Gotha 1861.

Lemerle P., Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, «Revue Historique» 211 (1954) 265 - 308.

» La chronique impoprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire, REB 21 (1963) 5 - 49.

Levtchenko M., Ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὰ 1453 καὶ οἱ ἱστορικὲς συνέπειες τοῦ γεγονότος αὐτοῦ (ρωσ.), «Viz. Vrem.» 7 (1953) 3 - 8.

Λιάκου Σ., Μακεδονικὸς ἁρματωλισμός, «'Αριστοτέλης» Φλωρίνης, τεύχη 3, 4, 5 (Μάϊος - Αὔγουστος 1957).

» Τὰ 150 ὀνόματα τῶν οἰκισμῶν τῆς Λύγκου (περιοχὴ Φλώρινας - Μοναστηρίου) τεκμήρια καταγωγῆς τῶν πρὸ τοῦ 1912 κατοίκων τῆς Μακεδονίας εἰδικὰ καὶ τῆς Μικρευρώπης γενικά, Θεσσαλονίκη 1961.

Λιγνοῦ 'Αντ., 'Ιστορία τῆς νήσου Ὕδρας, 'Αθῆναι 1946.

Lluch Rubiò y, Περὶ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν οἱ Καταλανοὶ ἀπώλεσαν τὰς 'Αθήνας, ΔΙΕΕ 4 (1892 - 1895) 535 - 546.

» Atenes en temps dels Catalans, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans» I Barcelona 1907..

» La Acropolis de Atenas en la epoca catalana, Barcelona 1908.

» Els governs de Matheu de Moncada y Roger de Lluria en la Grecia Catalana (1359 - 1370), «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans» MCMCI, Barcelona 1912.

ά Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς ἠπειρωτικῆς 'Ελλάδος, Μετάφρ. Γεωργ. Ν. Μαυράκη, 'Αθῆναι 1912.

» La Grècia Catalana de 1377, «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans», 1913-1914, Barcelona 1914.

» La poblaciò dels Ducats de Grecia, «Institut d'Estudis Catalans, memoires de la Secciò historicoarqueologica» IV, Barcelona 1933.

» Chanceliers et notaires dans la Grèce Catalane, «Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου» 'Αθῆναι 1935, σ. 150 - 155.

Loenertz R. - J., M. Paléologue et D. Cydonès. Remarques sur leur correspondance, «Echos d'Orient» 36 (1937) 271 - 287, 474 - 487.

» Les dominicains byzantins Théodore et André Chrysobergès et les négociations pour l'union des églises grecque et latine de 1415 à 1430, «Archivium Fratrum Praedicatorum» 9 (1939) 5 - 60.

Loenertz R.-J., Pour l'histoire du Peloponnèse au XIV siècle (1352 - 1404), REB 1 (1944) 152 - 196.

» Pour la biographie du cardinal Bessarion, OCP 10 (1944) 116 - 149.

» Pour la chronologie des oeuvres de J. Bryennios, REB 7 (1949) 12 - 32.

» Un prostagma perdu de Théodore Ier Paléologue regardant Thessalonique (1380/82;), ΕΕΒΣ 25 (1955) 170 - 172.

» Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique 1381/82 - 1387, BZ 50 (1957) 390 - 396.

Longnon J., La reprise de Salonique par les Grecs en 1224, «Actes du VIe Congr. Intern. d'Etudes Byz.» 1 (Paris 1950) 141 - 146.

Μακρῆ Παν., Ἡράκλεια τοῦ Πόντου, Ἀθῆναι 1903.

Μαμαλάκι Ι., Γεώργιος Γεμιστὸς - Πλήθων, Ἀθῆναι 1939.

» Προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, «Χρονικὰ τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» 5 (1951) 70 - 91.

» Ἡ ἐπίδραση τῶν σύγχρονων γεγονότων στὶς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζαντ. Συνεδρ. Θεσ/νίκης» 2 (Ἀθῆναι 1955) 498 - 532.

Manfroni C., La marina veneziana alla diffesa di Salonicco (1423 - 1430), «Nuovo Archivio Veneto», Venezia 1910, σ. 5 - 68.

Mango Cyrill, The legend of Leo the Wise, «Zbornik Radova» (Recueil de travaux) τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Βελιγραδίου τ. 65 (1960) ἀρ. 6 σ. 59 - 93.

Μάνωφ Ἀθαν., Ποῖοι εἶναι οἱ Γκαγκαοῦζοι, ΕΕΒΣ 10 (1933) 383 - 400.

Μανούσακα Μ. Ι., Les romans byzantins de chevalerie et l'état présent des études les concernant, REB 10 (1952) 70 - 83.

» Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone) (1429?-1500), REB 17 (1959) 28 - 51.

» Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, «Πελοποννησιακὰ» 3 (1959) 122 - 125.

» Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460 - 1462, Ἀθῆναι 1960.

» Les derniers défenseurs Crétois de Constantinople d'après les documents vénitiens, «Akten des XI internationalen byzantinisten - Kongresses 1958», München 1960) 331 - 340.

» Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ περ. Δ' (1959) 72 - 79.

» Ἐκκλήσεις (1453 - 1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1965.

Μαραβελάκη Μ. - Βακαλοπούλου Α., Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953.

Marinescu C., Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naple de 1419 à 1451, SBN 5 (1939) 209 - 219.

» Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs, «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves» 10 (1950) 419 - 428.

Μαρκοπούλου Ἀθ. Φ., Θεοδώρου Β' Λασκάρεως, Ἀνέκδοτον ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην, ΕΕΒΣ 36 (1968) 104 - 108.

Masai Fr., Pléthon et le Platonisme de Mistra, Paris 1956.

Μαστροδημήτρη Π. Δ., Νικόλαος Σεκουνδινὸς (1402 - 1464), βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς, Ἀθῆναι 1970.

Μέγα Γ. Α., Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας, Ἀθῆναι 1956.

Μελετίου, Γεωγραφία παλαιά τε καὶ νέα συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων συγγραφέων παλαιῶν τε καὶ νέων καὶ ἐκ διαφόρων ἐπιγραφῶν τῶν ἐν λίθοις, καὶ εἰς κοινὴν διάλεκτον ἐκτεθεῖσα χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου γένους, ἐκδ. β', Βενετία 1807.

Mercati G., Quando morì C. Lascaris, «Rheinisches Museum» 65 (1910) 318.

Meyendorff J., Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959.

Meyer G., Neugriechische Studien, II, Wien 1894.

Μιχαηλίδου - Νουάρου Μ., Περί τινων ἐνδιαφερόντων φαινομένων τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Καρπάθου, «Ἀθηνᾶ» 55 (1951) 19 - 42.

Miklosich F., Die slavischen Elemente des Neugriechischen, «Wiener Sitzungsberichte» 63 (1869) 529 - 566.

Miller Barnette, The Palace School of Muhammad the Conqueror, Cambridge 1941.

Miller W., Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921.

» The Last Athenian Historian: Laonicos Chalkokondyles, JHS 42 (1922) 36 - 49.

» Trebizond. The Last Greek Empire, London 1926.

Millet G. - Rice Talbot D., Byzantine painting at Trebizond, London 1936.

Μητσάκη Κ., Προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο, τὶς πηγὲς καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς Ἀχιλληΐδας, Θεσσαλονίκη 1963.

Mohler Ludwig, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist uns Staatsmann, τ. 1, Paderborn 1923.

Moles Ian., Nationalism and Byzantine Greece, «Greek - Roman and Byzantine Studies» 10 (1969) 95 - 104.

Moravcsik G., Byzantinoturcica, τ. 1 - 2, Berlin 1958.

Mordtmann A. D., Belagerung und Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453, Stuttgart - Augsburg 1858.

Mordtmann J. H., Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453, BZ 21 (1912) 129 - 144.

» Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14 Jahrhunderts, BNJ 4 (1923) 346 - 350.

Μοσχοπούλου Ν., Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰς τουρκικὰς πηγάς, «L'Hellénisme Contemporain», ἀναμνηστικὸς τόμος 1953, σ. 21 - 39.

Μωϋσείδη Μ., Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθυπατικῆς Γαλατίας. Μονογραφία περὶ Ἀγκύρας, «Ξενοφάνης» 2 (1904 - 1905) 158 - 172, 241 - 253, 294 - 304.

Μουστοξύδου Α., Ἰωάννης Παλαιολόγος καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ αὐτοῦ ἐπωνύμου, «Ἑλληνομνήμων» 1 (1843) 295 - 302.

» Ἰωάννης, Γεώργιος καὶ Δημήτριος Μόσχοι, «Ἑλληνομνήμων» 1 (1843) 385 - 403.

Μπακαλάκη Γ., Ἀπὸ τὴ ζωντανὴ φυλλάδα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Ν. Σφενδόνη» 1939 σ. 97 - 98.

Μπεσιεβλῆεφ Β. Βούλγαροι καὶ Ἕλληνες στὶς ἀμοιβαῖες τους ἐπιδράσεις ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες, μετάφρ. Ν. Ἀνδριώτη, «Νέα Ἑστία» 28 (1940) 1070 - 1075.

Μπίρη Κώστα Η., Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1960.

Μπόνη Κ., Γεώργιος - Γεννάδιος Κουρτέσης ὁ Σχολάριος, «Ν. Ἑστία» 53 (1953) 841 - 854.

Muntz E. - Fabre P., La bibliothèque du Vatican au XVe siècle d'après des documents inédits, Paris 1887.

Νερουλοῦ 'Ιακ. Ρίζου, Analyse raisonuée de l'ouvrage intitulé Charte Turque. Χειρόγραφον Δημοσίας Βιβλιοθήκης Γενεύης.

Νερούτσου Τάσου Δ., Χριστιανικαὶ 'Αθῆναι, ΔΙΕΕ 3 (1890 - 1891) 5 - 107, 4 (1892 - 1895) 51 - 204.

Nicol D. M., The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100 - 1460. A Genealogical and Prosopographical Study, Washington 1968.

Nolhac P. (de), Pétrarque et l'humanisme, Paris 1907.

Oleroff Al., Démétrius Trivolis, copiste et bibliophile, «Scriptorium» 4 (1950) 260 - 263.

Omont H., Note sur un portrait de Manuel Chrysoloras, REG 4 (1891) 176 - 177.

Onasch Konr., Renaissance und Vorreformation in der byzantinischen - slavischen Orthodoxie, «Berliner byzantinischen Arbeiten» Berlin 5 (1957) τεῦχ. 1, 288 - 302.

'Ορλάνδου Α., Δανιὴλ ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν 'Αγ. Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾶ, ΕΕΒΣ 12 (1936) 445 - 448.

» Γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Θηβῶν, «'Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς 'Ελλάδος» 5 (1939 - 1940) 119 - 143.

» Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ 'Αλεξάνδρου, ΕΕΦΣΠΑ περ. Β' 5 (1954--1955) 281 - 289.

Ostrogorskij G., Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954.

» Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956.

» Mémoires et documents pour l'histoire de l'immunité à Byzance, «Byzantion» 28 (1958) 165 - 254.

Πάλλα Δ.Ι., Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν 'Ελλάδα, «'Ελληνικά» 14 (1955) 87 - 105.

Palmer J. A. B., The Origin of the Janissaries, Bulletin J. Rylands Library» 25 (1953) 448 - 481.

Παπαχαραλάμπους Γεωργ. Χ., 'Η Κόκκινη Μηλιά, «'Επετηρίς» 2 (1968 / 1969) 9 - 14.

Παπαδοπούλου 'Αντ., 'Ο "Αγ. Δημήτριος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν, Θεσσαλονίκη 1971.

Papadopoulos Averkios Th., Versuch einer Genealogie der Palaeologen 1259 - 1453, München 1938.

Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, Οἱ νεομάρτυρες, ἔκδ. β', 'Αθῆναι 1934.

Παπαδοπούλου Ι. Β., Théodore II Lascaris empereur de Nicée, Paris 1908.

» 'Η περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία Λεονάρδου τοῦ Χίου, ΕΕΒΣ 15 (1939) 85 - 95.

» 'Ο ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας ναὸς τοῦ 'Αγ. Τρύφωνος, ΕΕΒΣ 22 (1952) 110 - 113.

Παπαδοπούλου - Κεραμέως Α., Περὶ συνοικισμοῦ τῶν 'Ιωαννίνων μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΔΙΕΕ 3 (1890 - 1891) 451 - 455.

» Μακάριος Μακρῆς, ΔΙΕΕ 3 (1890 - 1891) 462 - 467.

» Εὐθύμιος Μαλάκης μητροπολίτης Νέων Πατρῶν, «'Επετηρὶς Παρνασσοῦ» 7 (1903) 13 - 38.

Παπαγεωργίου Π.Ν., Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας, καὶ ἡ μονὴ 'Ιωάννου

τοῦ Προδρόμου. (Συμβολὴ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογική), BZ 3 (1894) 225-329.

Παπαδριανοῦ Ἰωάν., Ἔγινε ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου; (σερβοκρ.), «Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines», 9 (1966) 217-222.

Παπατρέχα Γ.Η., Ἐπισκοπὴ Ἀχελώου καὶ ἡ ὁμώνυμη βυζαντινὴ πόλη, ΑΕΑΣ 1 (1958) 173-177.

Papulia Wass. D., Ursprung und Wesen der «Knabenlese» im Osmanischen Reiche, München 1963.

Papoulia W., Die Vita des heiligen Philotheos vom Athos, SOF 22 (1963) 259-280.

Πατρινέλη Χ.Γ., Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη, ΕΕΒΣ 30 (1960) 202-213.

Παρχαρίδου Α.Ι., Ἱστορία τῆς Κρώμνης, Τραπεζοῦς 1911.

Πασχάλη Δημ. Π., Ἡ Ἄνδρος, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Ἄνδρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, τ. 1, Ἀθῆναι 1925.

Πασπάτη Α. Γ., Βυζαντιναὶ μελέται τοπογραφικαὶ καὶ ἱστορικαί, Κωνσταντινούπολις 1877.

» Πολιορκία καὶ ἅλωσις Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἐν ἔτει 1453, Ἀθῆναι 1890.

Πελεκανίδου Στυλ., Καστοριά. Ι Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953.

» Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960.

Pertusi Ag., Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccacio, Venezia - Roma 1964.

Pesenti G., La scuola di Greco a Firenze nel primo Rinascimento, «Atene e Roma» 12 (1931) 84-101.

Πέτροβιτς Νατάλη Ε., Ἐξισλαμισμοί, «Σερραϊκὰ Χρονικά» 2 (1957) 160-174.

Πετροπούλου Δημ. Α., Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν, ΛΑ 7 (1952) 57-101.

» Ἀκριτικὰ τραγούδια στὴν Πελοπόννησο, «Πελοποννησιακά» 2 (1957) 335-368.

» Λαϊκὴ παράδοση καὶ ἱστορία, «Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά» 1958. 6, 77-80.

» Θεοκρίτου εἰδύλλια ὑπὸ λαογραφικὴν ἔποψιν ἑρμηνευόμενα, «Λαογραφία» 18 (1959). Ἀνάτυπο.

Πέτρου - Μεσογείτου Χρ. Ν., Ἑλληνικαὶ λέξεις ἐν τῷ ἰδιώματι τῶν ἀλβανοφώνων τῆς Ἀττικῆς, «Ἀφιέρωμα εἰς Κ.Ι. Ἄμαντον», Ἀθῆναι 1940.

Pfister Fr., Alexander der Grosse in der byzantinischen Literatur und in neugriechichen Volksbüchern. Probleme der neugriechischen Literatur III. Στὴν σειρὰ «Berliner byzantinischen Arbeiten» 16 (Berlin 1960) 112-130.

Φαρμακίδου Ἐπαμ. Γ., Ἡ Λάρισα, Βόλος 1926.

Φωστηροπούλου Α., Ἡ Ἴμερα τοῦ Πόντου, Θεσσαλονίκη 1939.

Φουρίκη Η. Α., Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα παρὰ τοῖς ἀλβανοφώνοις τῆς Σαλαμῖνος. Ἀθῆναι 1927. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 9 τόμο τῆς «Λαογραφίας».

» Παρατηρήσεις εἰς τὰ τοπωνύμια τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως, «Ἀθηνᾶ» 40 (1928) 26-59.

» Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἀττικῆς, Ἀθῆναι 1929.

Podskalsky Gerhard, Byzantinische Reichseschatologie κ.λ., München 1972.

Πολάκη Π., Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, Ἱεροσόλυμα 1923. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Νέα Σιών».

Πολίτη Ν., Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις, μέρ. Α', Ἀθῆναι 1904.

Πουλιανοῦ Ἄρη, Ἡ προέλευση τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1960.

Πούλου Ι. Χ., Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορινθίαν, ΕΜΑ 3 (1950) 32 - 105.

Ψαλίδα Ἀθαν., Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐκδ. Γ. Χαριτάκη, ΗΧ 6 (1931) 32 - 74.

Radojičić Dj. Sp., Un Byzantin, écrivain serbe: Démétrius Cantacuzène, «Byzantion» 29-30 (1959 - 1960) 77-87.

» Drei Byzantiner alt - serbische Schriftsteller des 15. Jahrhunderts, «Akten des XI Intern. Byzant. Kongresses, München 1958», München 1960, σ. 504 - 507.

Ritter H., Werke über Taktik und Kriegswesen, «Islam» 18 (1929) 144 - 154.

Ρωμαίου Κ., Ἡ «Κόκκινη Μηλιά» τῶν ἐθνικῶν μας θρύλων. Προβλήματα σχετιζόμενα μὲ τὴν καταγωγή της, ΕΕΒΣ 23 (1953) 676 - 688.

Ρωμανοῦ Ἰωάννου, Ἱστορικὰ ἔργα, Κέρκυρα 1959.

Rosalia Antonio (de), La vita di C. Lascaris, «Archivio Storico Siciliano», Serie III, vol. 9 (1959) 21 - 70.

Rossi Et., La leggenda turco-bizantina del Pomo Rosso, SBN 5 (1939) 542 - 553.

Rouilland G., La vie rurale dans l'empire byzantin, Paris 1953.

Ρόζια Γεώργ. Κων., Ἐξετάσεις περὶ τῶν Ρωμαίων ἢ τῶν ὀνομαζομένων Βλάχων ὅσοι κατοικοῦσιν ἀντιπέραν τοῦ Δουνάβεως, ἐπὶ παλαιῶν μαρτυριῶν τεθεμελιωμέναι, Pesth 1808.

Runciman Steven, Byzantine and Hellene in the Fourteenth Century, «Τόμος Ἀρμενοπούλου Σχολῆς Νομ. καὶ Οἰκον. Ἐπιστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης» 6 (1952) 27-31.

» The Fall of Constantinople 1453, Cambridge 1965.

» The Last Byzantine Renaissance, Cambridge 1970.

Saffrey Henri Dom., Recherches sur quelques autographes du cardinal Bessarion et leur caractère autobiographique, «Mélanges Eugène Tisserand, Città del Vaticano 1964, τ. 3 σ. 263 - 297.

Σακελλαροπούλου Σ. Κ., Ὁ τάφος τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ, «Μελέτη» 1908, σ. 513 - 522.

Σαλαμάγκα Δ., Γιαννιώτικα ἱστοριοδιφικὰ μελετήματα, Γιάννινα 1958.

Sallaville S., Quelques précisions sur la biographie de Nicolas Cabasilas, «Πεπραγμ. Θ' Διεθνοῦς Βυζαντ. Συνεδρ. Θεσσαλονίκης» τ. 3 (Ἀθῆναι 1958) 215 - 226.

Sanudo Marin il Vecchio, Ἄρθρο τῆς «Enciclopedia Italiana».

Σάρου Αἰμ. Κ., Τὸ Κάστρον τῆς Χίου, Ἀθῆναι 1916.

Sathas G. N., La tradition hellénique et la légende de Phidias, de Praxitèle et de la fille d'Hippocrate au moyen âge, AAEEG 16 (1882) 122 - 149.

Schirò G., Ὁ Βαρλαὰμ καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1959.

» Manuele Paleologo incorona Carlo Tocco Despota di Gianina, «Byzantion» 29 - 30 (1959 - 1960) 209 - 230.

» Una cronaca in versi inedita del secolo XV, «Sui Duchi e i Conti di Cefalonia», «Akten des XI Intern. Byzant. Kongresses, München 1958», München 1960, σ. 531 - 538.

» Ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, «Ἑλληνικὰ» 17 (1962) 170 - 187.

Schmidt Bernhard, Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum, Teil I, Leipzig 1871.

Schneider Alfons M., Die Bevölkerung Konstantinopels im XV Jahrhundert, «Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil. - Hist. Klasse» 1949, σ. 233 - 244.

Schreiner H., Der älteste Imberiostext «Akten, des XI Intern. Byzant. Kongresses, München 1958», München 1960, σ. 556 - 562.

Seidler Herbert, Jakob Philipp Fallmerayers geistige Entwicklung. Ein Beitrag zur deutschen Geistesgeschichte des 19 Jahrhunderts, München 1947.

Sesan M., La chute de Constantinople et les peuples orthodoxes, «Byz.-sl.» 14 (1953) 272 - 275.

Setton Kenneth M., Catalan domination of Athens 1311 - 1388, Cambridge, Massachusetts 1948.

» The Byzantine Background to the Italian Renaissance, «Proceedings of the American Philosophical Society» vol. 100, No 1 (February 1956) 1 - 103.

Ševčenko Ihor, The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals DOP 15 (1961) 169 - 186.

» A Postscript on Nicolas Cabasilas' «Anti-Zealot» Discourse, DOP 16 (1962) 403 - 408.

Σιγάλα Α., Ἡ ἑλληνικὴ καταγωγὴ τῶν καθολικῶν τῆς Σύρου, «Κυκλάδες» 1 (1956) 293-299.

» Die griechische Insel Syros in ethnischer und religiöser Hinsicht in der byzantinischen und neueren Zeit, «Ostkirchische Studien» 7 (1958) 85 - 92.

Σιδερίδου Ξ. Α., Κωνσταντίνου Παλαιολόγου θάνατος, τάφος καὶ σπάθη, «Μελέτη» 1908, σ. 65 - 78, 129 - 146.

Sinogowitz B., Über das byzantinische Kaisertum nach dem vierten Kreuzzuge (1204 -1205), BZ 45 (1952) 353 - 356.

» Zur Eroberung Thessalonikes im Herbst 1224, BZ 45 (1952) 28.

Σλουμπερζὲ Γουστ., Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ ἡ πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453, μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1914.

Solch J., Historisch - geographische Studien über bithynische Siedlungen, BNJ 1 (1920) 263 - 337.

Σολδάτου Χρ., Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, Ἀθῆναι 1973.

Soloviev A. V., Les archontes grecs dans l'empire serbe (σερβ.), «Byz.-sl.» 2 (1930) 275 - 287.

» Les archontes de Thessalie au XIVe siècle (σερβ.), «Byz.-sl.» 4 (1932) 159 - 174.

» L'oeuvre juridique de Mathieu Blastarès, SBN 5 (1939) 698 - 707.

» Der Einfluss des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas, «Zeitschrift Sav. - Stg für Rechtsgesch.» 76 (1959), Rom. Abt., σ. 432 - 479.

Σωφρονιάδη Σ., Ἡ Σινασὸς τῆς Καππαδοκίας καὶ τὰ δημοτικά της τραγούδια, Ἀθῆναι 1958.

Sotiriu G., Die byzantinische Malerei des XIV Jahrhunderts in Griechenland, «Ἑλληνικὰ» 1 (1928) 95 - 117.

Σούλη Γ. Χρ., Ἡ πρώτη περίοδος τῆς σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348 - 1356), ΕΕΒΣ 20 (1950) 56 - 73.

» Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ἀλβανικῶν φύλων τῶν Μαλακασίων, Μπουίων καὶ Μεσαριτῶν, ΕΕΒΣ 23 (1953) 213 - 216.

Spano Benito, La grecità bizantina e i suoi riflessi geografici nell' Italia meridionale e insulare, Pisa 1965.

Σπέντζα Σ. Π. Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος. Ἀθῆναι 1964.

Σπυριδάκη Γεωργ. Κ., Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν δημωδῶν παραδόσεων καὶ δοξασιῶν περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, «Γέρας Ἀντων. Κεραμοπούλλου» (Ἀθῆναι 1953) 385 - 419.

» Ὁ χαρακτὴρ τῆς κυπριακῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1426 καὶ ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, «Εἰς μνήμην Ἀμάντου», Ἀθῆναι 1960, σ. 71 - 75.

Stadtmüller G., Τὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς διερευνήσεως τῆς Ἠπείρου, ΗΧ 9 (1934) 140 - 169.

Στεφάνου Ε., Ἡ εἱμαρμένη ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Πλήθωνος, «Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου» (Ἀθῆναι 1935) 315 - 320.

Stiernon Lucien, Les origines du despotat d'Épire. A propos d'un livre récent, REB 17 (1959) 90 - 126.

» Les origines du despotat d'Épire - Problèmes de titulature et de chronologie (ἀνακοίνωση στὸ XII Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τῆς Ἀχρίδας), «Résumés des communications» Belgrade - Ochride 1961, σ. 100 - 101.

Stomeo Paolo, Osservazioni sull'Achilleide bizantina, Lecce-Galatina 1958.

» Achilleide, poema bizantino anonimo, «Studi Salentini» (Lecce - Galatina) 7 (1959) 155 - 197.

Στουγιαννάκη Εὐσταθ. Ι., Ἱστορία τῆς πόλεως Ναούσης, μέρ. Α', Ἔδεσσα 1924.

Ταχιάου Ἀντ. - Αἰμ., Ἐπιδράσεις τοῦ ἡσυχασμοῦ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐν Ρωσίᾳ, 1328 - 1406, Θεσσαλονίκη 1962.

Taeschner F., G. Gemistos Plethon, ein Vermittler zwischen Morgenland und Abendland zu Beginn der Renaissance, BNJ 8 (1931) 100 - 113.

Taeschner F., - Wittek P., Die Vezirfamilie der Čandarlyzāde (14/15 Jahdt.) und ihre Denkmäler, «Islam» 18 (1929) 60 - 115.

Tafrali O., Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913.

» Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919.

Τραυλοῦ Ἰωάν. Ν., Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., Ἀθῆναι 1960.

Θεοχαρίδου Γ. Ι., Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Profantheaters im IV und V Jhd., hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos, Patriarchen von Konstantinopel, Thessaloniki 1940.

» Ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος Καλλιέργης, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 541 - 543.

» Τέσσαρες βυζαντινοὶ καθολικοὶ κριταὶ λανθάνοντες ἐν βυζαντινῷ γνωστῷ κειμένῳ, «Μακεδονικὰ» 4 (1960) 497 - 498.

» Ἄγνωστα τοπογραφικὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἐξ ἀνεκδότου ἐγγράφου τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῆς Διονυσίου, «Μακεδονικὰ» 5 (1960) 1 - 14.

» Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρις καὶ ἡ μονὴ τοῦ κὺρ - Ἰσαὰκ ἐν Θεσσαλονίκῃ, «Byzantion» 40 (1970) 437 - 459.

Θεοτόκη Σπ., Ἡ πρώτη συμμαχία τῶν κυριάρχων κρατῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τῆς καθόδου τῶν Τούρκων ἀρχομένου τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ΕΕΒΣ 7 (1930) 283 - 289.

Tapkova - Zaimova V., Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macedoine et en Grèce, «Etudes Balkaniques» 1 (1964) 111 - 123.

Thiriet F., Les Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIVe siècle, «Byzantion» 22 (1952) 323 - 332.

» La Romanie vénitienne au moyen âge, Paris 1959.

» Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle, ΚΧ 15 - 16 (1961 - 1962) 338 - 352.

Τωμαδάκη Ν. Β., Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, Ἀθῆναι 1947.

» Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ 21 (1951) 110 - 144.

» Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ἑνετοκρατίας, «Ὀρθοδοξία» 27 (1952) 63 - 65.

» Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαὴλ Χωνιάτου;, ΕΕΦΣΠΑ περ. Β' 7 (1956-1957) 88 - 105.

» Οἱ λόγιοι τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ΕΕΒΣ 27 (1957) 3 - 62.

» Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ ἑνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, ΚΧ 13 (1959) 39 - 72.

» Μελετήματα περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ 29 (1959) 1 - 33.

Τόζη Γιάννη Ἀργ., Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὅπως τὸν εἶδε ἕνας Ἱσπανὸς περιηγητής, ΑΘΓΛΘ 22 (1957) 137 - 151.

Traeger P., Die Jürüken und Koniaren in Macedonien, «Zeitschrift für Ethnologie» 37 (1905) 198 - 206.

Treu M., Mathaios, Metropolit von Ephesos. Ueber sein Leben und seine Schriften, Postdam 1901 (Programm des Victoria - Gymnasiums zu Postdam, Ostern 1901).

Τριανταφυλλίδου Π., Οἱ φυγάδες, δρᾶμα εἰς πέντε πράξεις μετὰ μακρῶν προλεγομένων περὶ Πόντου, Ἀθῆναι 1870.

Τριανταφυλλοπούλου Κωνστ., Ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1960.

Truhelka Č., Über die Balkan - Yürüken, «Revue Intern. des Études Balkaniques» 1 (1934 - 1935) 89 - 99.

Τσοποτοῦ Δ. Κ., Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν, Βόλος 1912.

Turczynski Em., Die deutsch - griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Otto, München 1959.

Turner C.I.G., Pages from Late Byzantine Philosophy of History, BZ 57 (1964) 346 - 375.

Τυπάλδου Γ. Ε., Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ΔΙΕΕ 8 (1922) 129 - -157.

Uzunçarsılı Hakkı Ismail, Ἄρθρο «Devsirme» στὴν Islâm Ansiklopedisi.

» Kapukulu ocakaları, Ankara 1943.

» Gazi Orhan beğin hükümdar olduğu tarih ve ilk sikkesi, «Belleten» 9 (1945) 207 - 211.

Vacalopoulos Ap., Une reine greque de Chypre mal comprise par les historiens, Hélène

Paléologine (1422 - 1458), «Πρακτικὰ Α'. Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου», τ. 2 (Λευκωσία 1972) 277 - 280.
Vacalopoulos A., A History of Thessaloniki, Thessaloniki 1973.
Vasiliev A., The Empire of Trebizond in History and Literature, «Byzantion» 15 (1940 - 1941) 316 - 377.
» The Foundation of the Empire of Trebizond, «Speculum» 2 (1936) 3-37.
» Medieval Ideas of the End of the World: West and East, «Byzantion» 16 (1942 - 1943) 462 - 502.
» Justin the First, Cambridge Massachusetts 1950.
Vogel M. - Gardthausen V., Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909.
Voigt G., Enea Silvio de' Piccolomini, als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter, τ. 2 - 3, Berlin 1862 - 1863.
Vryonis Sp., Isidore Glabas and the Turkish Devshirme, «Speculum» 31 (1956) 433 - 443.
» Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century, «Greek - Roman and Byzant. - Studies» 2 (1959) 159 - 175.
» Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century, DOP 7 (1963) 289 - 314.
» The Byzantine Legacy and Ottoman Forms, DOP 23 - 24 (1969 - 1970) 251 - 308.
» The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh trough the Filtheenth Century, Berkeley - Los Angeles, London 1971.
Wächter A., Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV Jahrhundert, Leipzig 1903.
Walker D.P., Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella, London 1958.
Weigand G., Die Sprache der Olympo -Wallachen nebst einer Einleitung über Land und Leute, Leipzig 1888.
Weiss Robert, Humanism in England during the Fifteenth Century, Oxford 1941.
Weitzman Kurt, Greek Mythology in Byzantine Art, Princeton 1951.
Wellnhofer Matthias, Johannes Apokaukos Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155 - 1223), Freising 1913.
Werner E., 'Εθνικὸς παραλογισμὸς ἢ κίνηση γιὰ κοινωνικοπολιτικὲς μεταρρυθμίσεις; Προβλήματα τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως στὴν Θεσσαλονίκη στὰ 1342 - -1349 (ρωσ.), «Viz.-Vrem.» 17 (1960) 155 - 200.
Wittek P., Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, «Byzantion» 11 (1936) 285 - 319.
» Yazijioghlu 'Alī on the Christian Turks of the Dobruja, BSOAS 14 (1952) 639 - 668.
» Devshirme and Sharīa, BSOAS 17 (1955) 271 - 278.
» The Rise of the Ottoman Empire, London [3] 1963.
Xydis Stephen, Medieval Origins of Modern Greek Nationalism, «Balkan Studies» 9 (1968) 1 - 20.
Ξηρουχάκη 'Αγαθ., 'Η ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363-1366 κ.λ., 'Αλεξάνδρεια 1932.

Ξυγγοπούλου Α., Παραστάσεις ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπὶ βυζαντινῶν ἀγγείων, ΑΕ 1937, σ. 192 - 202.
» Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀγγειογραφίᾳ, ΕΕΒΣ 14 (1938) 267 - 276.
» Παραστάσεις ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ΑΕ 1938 σ. 199 - 202.
» Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955.
» Μανουὴλ Πανσέληνος, Ἀθῆναι 1956.
» Nouveaux témoignages de l'activité des peintres macédoniens au Mont Athos, BZ 52 (1959) 61 - 67.
» Αἱ μικρογραφίαι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, Βενετία 1966.
Yemeniz Eug., Scènes et récits des guerres de l'Indépendance - Grèce moderne, Paris 1869.
Ζακυθηνοῦ Δ.Α., Μιχ. Μάρουλος Ταρχανιώτης. Ἕλλην ποιητὴς τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ΕΕΒΣ 5 (1928) 200 - 242.
» Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, Athènes 1948.
» Τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν, ΕΕΦΣΠΑ περ. Β' 5 (1954 - 1955) 126 - 138.
» Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος καὶ ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος ἐν Πελοποννήσῳ, «Mélanges Merlier» 3 (1957) 1 - 25.
Ζαχαριάδου Ε., Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, «Σύμμικτα» 1 (1966) 184 - 230.
Zachariadou E., The Conquest of Adrianople by the Turks, «Studi Veneziani» 12 (1970) 211 - 217.
Ζαμπέλιου Σπ., Βυζαντιναὶ μελέται. Περὶ πηγῶν ἑλληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ η' ἄχρι ι' ἑκατονταετηρίδος, Ἀθῆναι 1857.
Ζέπου Παν. Ι., Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ΕΕΒΣ 18 (1948) 202-220.
Ζολώτα Γ. Ι., Ἱστορία τῆς Χίου, τ. 2, Ἀθῆναι 1924.
Ζώρα Γ. Θ., Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Μωάμεθ Β' τοῦ Κατακτητοῦ (κατὰ τὸν ἀνέκδοτον ἑλληνικὸν βαρβερινὸν κώδικα 111 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης), ΕΕΒΣ 22 (1952) 233 - 289.
» Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ (Ἡ «περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν Πίστεως» ἀνέκδοτος πραγματεία), Ἀθῆναι 1954.
» Κάρολος Ε' τῆς Γερμανίας καὶ αἱ πρὸς ἀπελευθέρωσιν προσπάθειαι, ΕΕΦΣΠΑ περ. Β' 5 (1954 - 1955) 420 - 472.
» Αἱ τελευταῖαι πρὸ τῆς ἁλώσεως δημηγορίαι Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ, ΕΕΦΣΠΑ περ. Β' 9 (1958 - 1959) 510 - 538.
» Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι 1959.
Ζουδιανοῦ Νικ. Δ., Ἱστορία τῆς Κρήτης, τ. 1, Ἀθῆναι 1960.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ[1]

1. Ὁ πίνακας ὀνομάτων καὶ λέξεων καταρτίστηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῆς δος Νεστορίας Ματθαίου, γραμματέως τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, καὶ τοῦ κ. Στέργιου Ἀρχοντίδη, βοηθοῦ τῆς Ἕδρας αὐτῆς.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΞΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

Τυπογραφεῖα: Ἐμμ. Σφακιανάκη καὶ Υἱῶν, Μητροπόλεως 102, Θεσσαλονίκη